

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

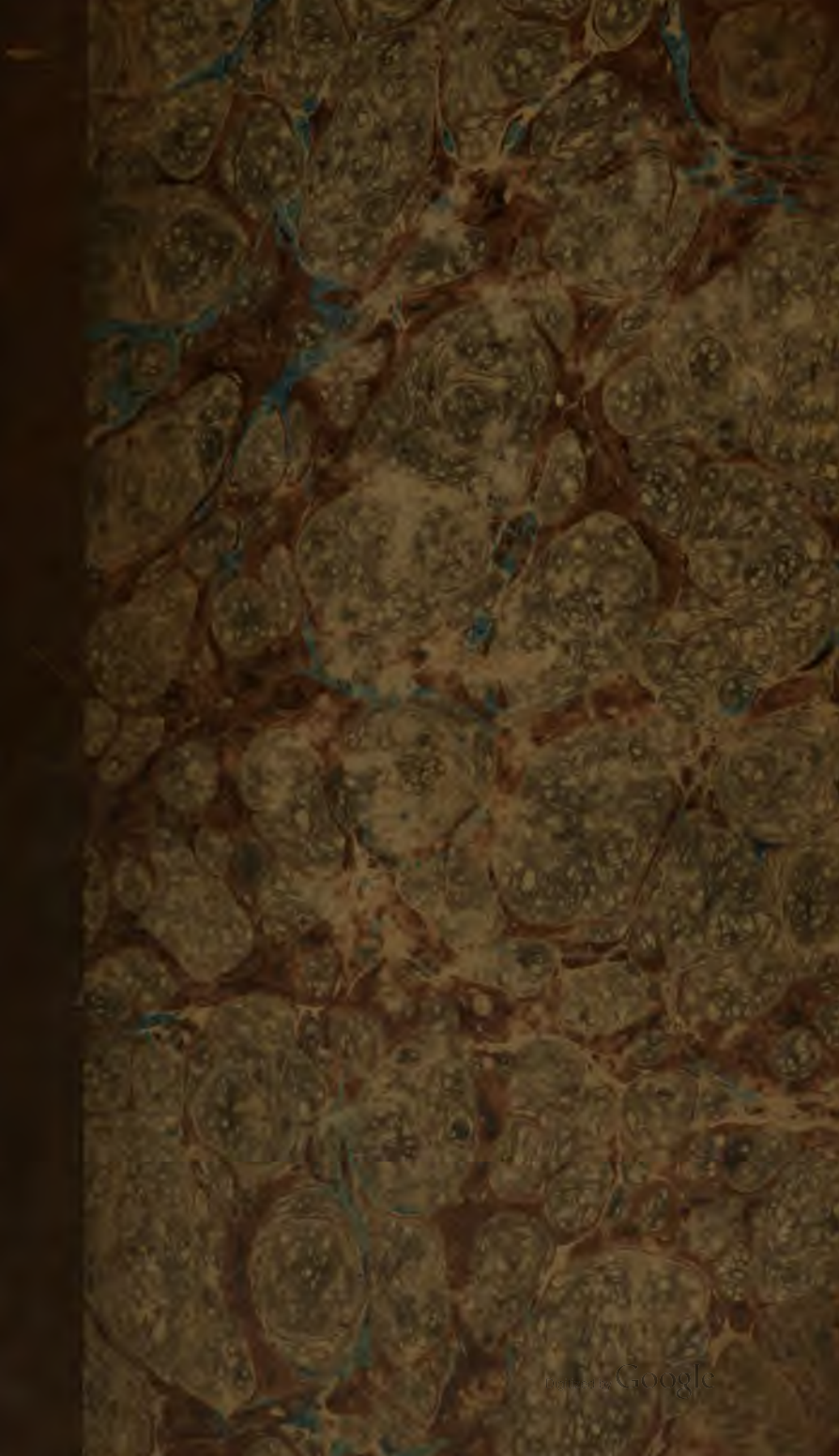
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

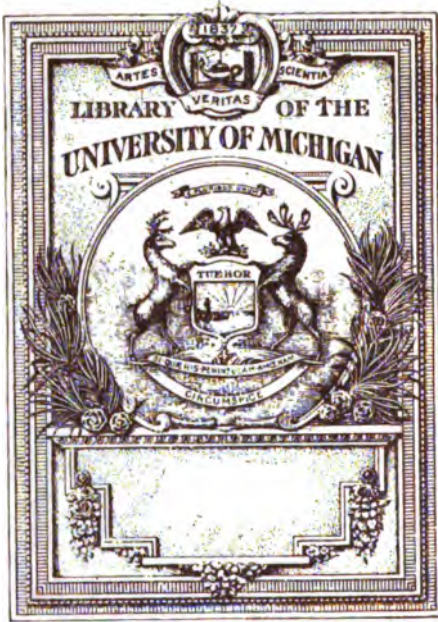
We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

BX
9474
.Y85
v.4

G E S C H I E D E N I S
V A N D E
H E R V O R M D E
C H R I S T E L I J K E K E R K
I N
N E D E R L A N D .

Ypey, Lunenburg

G E S C H I E D E N I S

DER

NEDERLANDSCHE HERVORMDE KERK;

DOOR

Ypey
A. Y P E U,

Doctor en Hoogleraar der godgeleerdheid te Groningen,

EN

I. J. D E R M O U T,

Secretaris van de Algemeene Synode der Nederlandsche
Hervormde Kerk en Predikant te 's Gravenhage.

VIERDE EN LAATSTE DEEL.

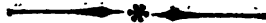

Te BREDA, bij
F. B. HOLLINGÉRUS PIJPERS,
1 8 2 7.

THE
LIBRARY
OF THE
MUSEUM OF
ART AND HISTORY
OF THE
CITY OF
NEW YORK

VOORBERIGT.

Zoo heeft het ons dan mogen gebeuren, dat arbeid, welken wij voor tien jaren ondernamen, ten einde te brengen. Redenen van onderscheiden aard, sommige geheel op zich zelve staande, andere onderling vereenigd, hebben wel eens, en ook nu de uitgave van het vierde deel, hetwelk, naar ons, zich onder het werken verwijdend, ontwerp, het laatste moest zijn en ook nu gewor-

*

der

den is, tegen onzen wensch eenen tragen voortgang doen hebben. Hoe belangrijk ook voor ons steeds die redenen waren, zijn zij echter thans voor het publiek van gering belang. Alleen maken wij er hier eenige melding van, opdat men, op goede gronden, ons langzaam voortgaan in dezen, hetgene wij verzoeken, verschoonen moge.

Dank, hartelijke dank inmiddels brengen wij den Allerhoogsten toe; die lust en kracht gaf tot een gestadig voortarbeiden in een historisch vak, waarover wij niet weinige duisternissen verspreid vonden, maar ook, onder zijn hemelsch bestuur, het noodige licht, om de voorwerpen in derzelve ware gedaante te kunnen beschouwen, uit den dienst van menschen deed ontstaan, die ons hulp boden door de toereiking van gedenkwaardige, authentieke, en niet gemeen gemaakte stukken, betrekkelijk tot de kerk en den staat,

zonder welke raadpleging de kennis der door ons behandelde zaken meerendeels oppervlakkig zoude zijn geweest. Grootte verpligting betuigen wij hier openlijk te hebben aan vele nederlandsche hervormde kerkbesturen, maar wel inzonderheid aan Zijne Excellentie, den Heere Staatsraad Directeur-Generaal voor de zaken van den hervormden en andere niet katholieke eerediensten in Nederland enz., die, mogt onze wensch vervuld worden! nog lange, in zijne hooge betrekking tot de protestantsche kerk van Nederland, voor derzelve aangelegenheden met dien warmen godsdienstijver, met die kloekzinnigheid en wijsheid, welke hem eigen is, wake en die beschermme! Hij was het, die ons steeds den toegang wel geliefde te openen tot zoodanige staats- en kerkarchieven, als wij naar onze meening behoefden en behoorden te kennen; terwijl deszelfs

Sekretaris en Adviseur als met den vinger ons de plaats aanwees, waar wij het begeerde te zoeken hadden en vinden konden. Ook dezen betuigen wij geen gering deel verschuldigd te zijn vooral van hetgene wij in dit vierde deel als historische waarheid geloekt hebben. Weinig nogtans is dit in vergelijking met het vele, dat de geheele protestantsche, voornamelijk de hervormde, kerk aan dezen man te danken heeft, als die onder al de wentelingen der tijden niets anders bedoeld heeft, dan het welzijn der kerk, aan welker dienst hij reeds van de jeugd af zich gewijd had, en even daarom het oog van alle politieke, voordeel en eere belovende, uitzigten, die hem meer, dan eens, geopend werden, afwendde, zoo als wij elders daarvan eene proeve hebben bijgebracht.

Naardien wij in dit vierde deel historische kerk en staatszaken verzamelden, welke bij velen

nog

nog in versch' geheugen lagen, hebben wij ons even daarom onthouden van over dezelve pragmatische aanmerkingen te maken, zoo als wij over vroegere gebeurtenissen in de vorige deelen die gemaakt hebben; van oordeel zijnde, dat historieschrijvers, welke zoodanige tijden beleefd hebben, niet bevoegd zijn, om over dezelve met zulk eene onpartijdigheid te oordeelen, als de nakoemingschap eenmaal zal in staat zijn te doen. En dit is wel de voornaamste reden, waarom de aantekeningen achter dit deel minder uitvoerig zijn, dan die achter de drie vorige deelen.

Achter dit deel ontvangt echter het lezend publiek een algemeen verlangd register op het geheele werk, vervaardigd door de keurige hand van den geleerden en oordeelkundigen H. VAN HEYNINGEN, predikant te Rijswijk, bij 's Gravenhage, welken wij gehouden zijn daarvoor onzen opregten dank

mits dezen hier te betuigen. Ook herhalen wij eindelijk onze dankzeggingen, meermalen gedaan aan den geleerden Heere A. N. VAN PELLECOM, die steeds ons eenen aangename dienst heeft bewezen, door de laatste proeven der tot de uitgave vervaardigd wordende bladen telkens te herzien;

Den lezer zij heil toegewenscht door

DE SCHRIVERS,

A. YPEIJ,

I. J. DERMOUT.

's Gravenhage den 19 van hooimaand 1827.

OVER-

OVERZIGT

VAN DEN

I N H O U D.

Geschiedenis van den staat der nederlandsche hervormde kerk, sedert den *Akenschen* vrede tot aan de groote staatsomwenteling in het jaar 1795. . . . . Bl. 1—123.

Geschiedenis der nederlandsche hervormde kerk, sedert de groote staatsomwenteling in het jaar 1795 tot in het jaar 1805. . . . . 124—284.

Geschiedenis der nederlandsche hervormde kerk in de jaren 1805 en 1806. . . . . 285—335.

Ge-

- Geschiedenis van de nederlandsche hervormde kerk, onder de koninklijke regering LODEWIJK NAPOLEON. . . . . 336—451
- Geschiedenis van de nederlandsche hervormde kerk onder de Fransche heerschappij. . . . . 452—565
- Geschiedenis van de nederlandsche hervormde kerk, na de afzwering van het juk der franse heerschappij. . . . . 566—681

G E S C H I E D E N I S
V A N
D E N S T A A T
D E R
N E D E R L A N D S C H E H E R V O R M D E K E R K ,
S E D E R T D E N
A K E N S C H E N V R E D E
T O T A A N
D E G R O O T E S T A A T S O M W E N T E L I N G
I N H E T J A A R 1 7 9 5 .

De inwendige staat der Nederlandsche hervormde kerk, zoo als die zich bevond, gedurende dit tijdperk, wekt, volgens de door ons gekozene orde, hier het eerst onze oplettendheid. Dezelve bleef, over het geheel beschouwd, in de eerste vijf en twintig jaren nagenoeg gelijk aan dien van de laatste tien of twaalf jaren des naastvorigen tijdperks. Na het jaar 1760 scheen wel de inwendige staat der kerk langzamerhand een beter aanzien te zullen krijgen; maar niet voor ongeveer het jaar 1774 of 1775 rees er hoop op blijdere tijden; en eerst ten jare

IV. DEEL. A. 1789

1789 of 1790 konde men zich van de gegrondheid dier hope overtuigd houden.

In de eerste plaatse denken wij hier weder aan den ouden twist tusschen de voetianen en coccejanen. Gewisselijk zoude het vuur van dien twist, dat na het jaar 1738 (1) allengs veel van zijne kracht had verloren, staande de eerste tien jaren van dit tijdperk, in zich zelf reeds verteerd zijn geweest, ware het niet in en na het jaar 1752 op nieuw zoo wel openlijk als heimelijk aangestookt geworden. Dit was toen het werk van HOLTJUS, COMRIE en derzelve aanhangers, zoo als wij daarvan in de vorige afdeeling een historisch verslag gedaan hebben. De beroering der gemoederen, door hen te weeg gebragt, was hevig maar kort van duur. Onbevooroordeelden leerden al spoedig de ongerijmdheid der hoog gedrevene stellingen en aanmatigingen dier toongevers, mitsgaders het gevaarlijke van hunne woelingen voor de Nederlandsche kerk inzien. Verlichte theologanten, van beiderlei naam, deden hun best, om minkundigen behoorlijk te onderrigten; en, na eene tienjarige worsteling van de duisternis tegen het licht, dat uit de scholen van ALBERTI, SCHULTENS en anderen was opgegaan, was de fel ontstoken brand gebluscht. Nergens zag men er ten laatste eenig vonkje meer van uitglimmen, nergens althans uitspatten. Na het jaar 1770 ontwaarde men overal, dat de openbare onrust met opzigt tot de laatste verschillen tusschen de genen, die voetianen wilden heeten, en de andersgezinden geheel geweken was.

Reeds

Reeds vroeger zoude men, indien niet de twist, op die wijze, als wij verhaald hebben, ware aangestookt geworden, eenen wenschelijken vrede tusschen de godgeleerden van beiderlei denkwijze hebben beleefd. Zelfs met den aanvang van dit tijdperk deden zich goede gronden op, om dat te hopen. Men sprak toen nog wel veel van voetianen en coccejanen, en van het groote onderscheid van denkwijze, bij die beide aanhangen. Maar de kennis, welke men van dat onderscheid had, was donker en ingewikkeld; en bij verstandigen, die in de leer van den godsdienst bedreven waren, werd het bijzonder kenmerkelyke van dat onderscheid niet meer op hoogten prijs gesteld. Ten jare 1750 verklaarde rondt uit de kerkenraad van eené aanzienlijke nederlandsche hervormde gemeente, dat er onder hen niemand meer gevonden werd, aan welken men met volle gerustheid een oordeel over het onderscheidend merkteeken van de toenmalige, zoogenoemde, oude en nieuwe studie mogt toevertrouwen. (2) En hetgene hier vooral onze bijzondere aandacht verdient, onder de leden diens kerkenraads waren godgeleerden van grooten naam en gezag. Merkwaardig waren te dien tijde de vragen, voorgesteld door den hoogleeraar D. GERDES, één van die leden, welke, schoon zelf een coccejaan geheeten, echter een afkeer van menschelyke namen, in het stuk van godsdienstige leeringen, had. „Wie” vraagde hij, „zal van eenen godvruchtigen leeraar eischen, dat hij, om ergens beroepelyk te zijn, zich eerst coc-

cejaan of voetiaan noeme? Wie zal er over oordeelen? enz." (3)

Ken een GERDES zulke vragen in het jaar 1750 doen; hoe veel minder heeft men dan na dien tijd, van het jaar 1760 tot 1775 en later, met opzigt tot de zogenoemde oude en nieuwe studie, den eenen predikant van den anderen regt kunnen onderscheiden? Het kenmerkelijke van beide die studiën was zijne oorspronkelijkheid geheel kwijt geraakt. Het voetianisme, in het bijzonder, was in de laatste tijden, door de eigendunkelijke voordragt van HOLTJUS en COMRIE, lijnregt strijdig geworden met dat van de vorige tijden. Of zouden de voetianen van het laatst der zeventiende en van het eerste tijdperk der achttiende eeuw zich wel hebben willen verbroederen met zulken, die de leer der hebreeuwen, welke JAKOB VERSCHOOR aan het hoofd hadden gehad, als de zuivere leer der nederlandsche hervormde kerk aanprezen en verdedigden? Ook het coccejanisme was gansch en al onkenbaar geworden. Ten aanzien van vele, zelfs zeer kundige predikanten wist men in het geheel niet, tot welke partij zij moesten betrokken worden. En zelve waren die predikanten soms weigerachtig, om rondborstig te verklaren, welchen aanhang zij meest waren toegedaan, wanneer hun, voor de noodige vervulling eener openstaande leeraarsplaatse, daar naar door eenen kerkenraad of door bijzondere kerkenraadsleden gevraagd werd. (4) Zoo nietsbeduidend werd met den tijd het onderscheid, dat men tusschen het voetianisme

tianisme en coccejianisme maakte. Evenwel waren de kerkenraden van vele stedelijke gemeenten, volgens in stand blijvende verordeningen, waarvan wij hiervoor (5) melding gemaakt hebben, verplicht een onderscheid te dezen opzichte bij het beroepen van eenen nieuwen predikant in acht te nemen. Dit baarde niet zelden verlegenheid. Maar ook niet zelden namen dan de kerkenraden de vrijheid, om eenen predikant, welken zij gaarne tot hunnen leeraar wenschten te hebben, een' naam toe te voegen naar dezen of genen dus of zoo algemeen benoemden hoogleeraar, wien men wist, of vermoedde, dat hij in zijne akademische letteroefeningen meest gehoord, of onder wien hij de eerste proeven van zijne bekwaamheid voor den kansel had gegeven. Ligtelijk laat het zich begrijpen, dat het eenige, waaraan men op het laatst nog den voetiaan van den coccejaan oordeelde te kunnen onderkennen, de zedelijkheid namelijk van het vierde gebod, welke gene tegen dezen vast hield, door dien weg van lieverlede uit het geheugen moest geraken. Zoodanigerwijze nam de geschiedenis van het verschil tusschen de voetianen en de coccejanen, hetwelk de Nederlandsche hervormde kerk zoo zeer ontrust had, een einde. Veel ook, vergissen wij ons niet, heeft deze uitkomst toegebracht aan eene allengsche vermindering van hooggaande oneenigheden over onderscheidene andere punten van de leer des geloofs, waarvan men na het jaar 1789 geene voorbeelden meer gezien of gehoord heeft.

gemoedsrust kwamen. Aan de uiterst schadelijke kracht van die grondstellingen was het, zoo niet alleen, dan grootstendeels toe te schrijven, dat in den aanvang van dit tijdperk, onder de klasse van weinig geoefende nederlandsche hervormden, eene vrij algemeene godsdienstberoering ontstond, welke bij verstandigen de schromelijkste uitzigten baarde. (6) De aard van onzen arbeid vordert, dat wij hiervan den lezer een naauwkeurig historisch verslag mededeelen.

De eerste beginselen van dit ontzettende verschijnsel werden bespeurd ten jare 1745 in de hervormde gemeente van *Amsterdam*, onder den evangeliedienst van GERARDUS KUYPERS, die, toen nog proponent zijnde, aldaar, in de nederduitsche kerken, de predikbeurten van eenen ongestelden predikant, JOHANNES DE LA MORAISIERE, waarnam. Meer dan ééns gebeurde het, dat, terwijl hij predikte, sommige menschen, door de kracht van 's mans redenen getroffen, het godsdienstig gevoel van hun hart niet verbergen konden, maar het overluid uitgilden, en hunne gedachten met verstaanbare woorden als uitschreeuwden. Groote opschudding werd niet zelden daardoor onder de vergaderde menigte verwekt, terwijl hetgene er van verhaald werd staag velen uitlokte, om den buitengewonen kanselredenaar te hooren. (7) Dien naam mogt KUYPERS dragen. Behalve eene groote mate van geleerdheid bezat hij eene buitengemeen rijke gave van welsprekendheid. Weinigen, misschien geenen,
WA-

waren hem te dezen aanzien hier te lande toen gelijk. Wat kracht van spreken en uitwendige houding aanging, scheen hij hier, naar veler oordeel, te zullen worden hetgene HERVEY in Engeland was. (8) De godsdienstbewegingen echter, door 's mans predikalent opgewekt, hielden in de Amsterdamsche gemeente geheel op, zoodra KUYPERS, tot predikant te *Jutfaas* beroepen zijnde, derwaarts vertrokken was. Te dezer plaats had 's mans openbaar dienstwerk, bij de hervormde gemeente, geen gevolg van zulken aard. „Derzelver grootste hoop,” schrijft hij ergens, (9) „was een volk, met geen' lust bevangen. Slechts bij weinigen arbeidde hij er niet te vergeefs.” Dan oerlang predikant bij de hervormde gemeente te *Nijkerk*, op de *Veluwe*, geworden zijnde, vond hij aldaar door zijnen ambtgenoot J. J. ROLDANUS voor hem de deur ontsloten, om tot de harten der menschen eenen ruimen ingang te hebben. ROLDANUS had het, sinds eenige jaren, door zijnen ijver zoo verre gebragt, dat zelfs zulken, die in den volsten zin goddeloozen mogten genoemd worden, zeer gaarne niet alleen ter kerke kwamen, maar ook zeer gaarne een streng bestraffen der zonden hoorden en op ernstig prediken gesteld waren. Ongemeen welkom was derhalve vooral bij deze soort van menschen KUYPERS, die op de gemoederen dermate werkte, dat er in dezelve welhaast eene groote en zeer hevige beroering gehoord en gezien werd.

Het eerst werd er iets van dien aard bespeurd, in

des levens; bewonderden met stille aanbidding Gods liefde en dankten. Op de meesten echter der genen, die te voren onder de katechetische oefening getroffen waren geworden, had de leerrede niet eenen zóó gunstigen invloed. Deze bleven in gelijken staat, allerlei zwaarigheden bij zich voelende opkomen, die niet zoo gemakkelijk uit den weg waren te schuiven. Anderen, tot hiertoe nog onbewogen, viel het woord, dat niemand zonder geloof zalig kan worden, zoo diep neder in het hart, dat zij eveneens in groote roering geraakten, uitroepende, „wij moeten JESUS hebben! buiten JESUS is geen leven, maar een eeuwig verderf!” Sommigen van deze kwamen eerlang, gelijk men het noemde, tot ruimte, met een geloof, dat als het ware bergen waande te kunnen verzetten, de leer van het kruis des Heilands met kracht en klem omhelzende. Maar ook op sommigen hadden de troostredenen, uit het Evangelie, dat hun verkondigd werd, ontleend, geene de minste kracht. Als iets, dat de oplettendheid vooral verdient, moet hier niet verzwegen worden, dat onder de ontroerde menigte menschen waren van allerlei stand, karakter, temperament, leeftijd en levenswijze. Merkwaardig niet minder was het, dat al deze menschen zich bijzonderden door een der voornaamste kenmerken van een waar christendom, eene algemeene welwillendheid ter bevordering van elkanders wezenlijk heil, of, gelijk KUYPERS het noemde, *eene ongemeene liefde onder elkanderen*. Allen waren zij één hart, éénsdenkende;

ak-

allen gezind, om niet alleen voor zich zelve, maar ook voor elkanderen te bidden.

Dit alles duurde te *Nijkerk* eenige weken zoo voort. Dagelijks hoorde men, in de taal der asketen diens tijds, spreken van nieuwe bekommerden, nieuwe overtaigden, heilbegeerigen enz. Hier was er een *ontlekt*, daar een *doorgebroken* enz. Hier lag er een te schrijven; daar stond er een te juichen. Het eene en andere gaf den beiden predikanten van dag tot dag handen vol werks, om uit de verwarring de orde te herstellen. KUYPERS, zag men, kon daartoe wel het meeste uitwerken. Hetm in het bijzonder beschouwden deze menschen als het middel in Gods hand tot hunne bekeering. Onder zijnen dienst waren hunne oogen geopend. Hem ook gelukte het dus wel zoo goed, als ROLDANUS, om de gemoederen van velen eindelijk tot bedaren te doen komen.

Hoezeer dit vreemde werk eener zoo algemeene beroering in de hervormde gemeente van *Nijkerk*, zoodra hetzelfde ontstaan was, de verbazing wekte van alle nederlanders, laat zich gemakkelijk begrijpen. Allerwegen liepen de gesprekken over hetzelfde. En het oordeel er over moest natuurlijk zeer verschillend zijn. Van roomschgezinde nederlanders spreken wij hier niet. Deze hielden alles voor eene plaag des duivels. De Nijkerkers waren in hun oog bezeten door booze geesten. Maar wij bedoelen protestantsche nederlanders. De verstandigsten onder deze wilden liefst hun oordeel opschorten, en

ga-

gaven de zaak over aan het hooge bestuur eener wijze Voorzienigheid, wier gangen nog onnaspeurlijk waren, doch met den tijd wel zichtbaar zouden worden. De overige beoordeelaars lieten zich afleiden tot onderscheidene uitersten.

Sommigen stelden op dezelve eenen onberekenbaar grooten prijs. Onder deze waren er, die al hetgene te *Nijkerk* gebeurde beschouwden als eene onmiddellijke werking van Gods Geest, gelijk aan hetgene op den eersten pinksterdag, na 's Heilands hemelvaart; met de Apostelen had plaats gegrepen. Naar de waarnemingen van deze beoordeelaars, waren er onder de Nijkerksche bekeerden velen, die toen zij in het geloof getroffen werden, nauwelijks, om het dus nit te drukken, wisten, dat er een God was, maar weldra binnen weinige dagen zulk een helder godsdienstig Evangelisch licht hadden ontvangen, dat zij over de waarheden des geloofs konden spreken, als waren zij welbedrevene godgeleerden, die jaren achter elkanderen zich aan eene hoogeschool geoefend hadden. Tot zulk een uiterste dreef GERARDUS HEMMING, proponent en onderwijzer aan de latijnsche scholen te *Kampen*, hetgene in grasmaand des jaars 1750 te *Nijkerk* door hem zelve gezien en gehoord was. (11) Een jaar later trad na en onder vele anderen als een kloekmoedige voorstander van het te *Nijkerk* gebeurde te voorschijn de predikant der schotsche gemeente te *Rotterdam*, HUGH KENNEDY, in een toen door den druk gemeen gemaakt geschrift, (12) dat wegens het onderhoudende der
 goe-

goede voordragt van velen niet graagte gelezen werd. Met dat al was hetzelfde zoo ingerigt, dat, schoon de schrijver, in zoo verre de zaak voor verdediging vatbaar schoon, bondig wist te redeneren; hij echter niet zelden kennelijke blijken gaf van zijne groote verlegenheid, om de onordelijkheden, welke er mede verzeld gingen, te vergoelijken en te verschoonen.

Tot een hertegen over gelegen uitarte neigden anderen, die of met redener van gezond verstand hunne aanmerkingen tegen hetgenè te *Nijkerk* voorviel aan het publiek mededeelden; of die met eene scherpe pen alles doorhaalden als de uitzinnigste dweeperij, en er niets deugdelijks in vonden. Een van deze laatstgemelde wederstanders (13) was de hoogleeraar J. VAN DEN HONERT, die meer dan één geschrift (14) uitgaf, dat volgens zijn oogmerk strekken moest, om niet genoeg ingehichten het ongerijnde, het schadelijke, het Gode en menschen onteerende der Nijkerksche bewegingen aan te toonen. Hier en daar zocht hij dit wel te doen door eene verstandige redekavaling over de zaak in verschil; maar veelal ontlastte hij zich in vinnige magtspreuken, die niets afdeden, en soms in lage uitvallen van spot en smaad op de voorwerper; welke hij zelf te *Nijkerk* gezien en gehoord had, zoo in bijzondere huizen, als in de openbare kerk. (15) Onaangunstig toonde hij inzonderheid te denken aangaande den predikant KUYPERS, die, zijns oordeels, gehouden moest worden voor den eenigen stichter

van

van al die kerk en staat ontrustende verwarringen. KUYPERS was voorheen, aan de Leydsche hoogeschool, een leerling van V. D. HONERT geweest. Daar had deze hem toen gekend als iemand, die meer dan gemeene bekwaamheden opdeed voor den eerbiedwaardigen stand, welken hij eenmaal in de kerk bekleeden zoude. En nu schikte zich die man naar de grofste, ruwste, begrippen des volks, waarvan de zaden, niet lang geleden, tot hartzeer van het weldenkendste deel der hervormde gemeenschap, waren uitgestrooid door eenen SCHORTINGHUIS, wiens allerverderfelijkt geschrift door de overijsselsche synode veroordeeld was. Dit grieftte VAN DEN HONERT. Aan SCHORTINGHUIS, een' man van middelmatige kunde, had hij meer kunnen toegeven, dan hij nu kon aan eenen KUYPERS, wiens natuurlijke gaven en verkregene kundigheden zoo voortreffelijk waren. Te zien, dat zulk een man eene domme menigte in derzelve vooroordeelen stijfde, en allerlei middelen daaraan dienstbaar maakte, dit deed hem aan de goede en vrome gevoelens van deszelfs hart twifelen, en zijne bedoelingen verdenken van een oneerlijk bejag, hetwelk een' godsdienstleeraar, boven alles, tot schande strekte. Om KUYPERS als zulk eenen onwaardigen godsdienstleeraar ten toone te stellen, redetwistte VAN DEN HONERT tegen hem, ijverig, krachtig, maar niet zelden als een sofist, aan alles, wat, in het onderhavige geval, ooit door KUYPERS gezegd of gedaan was, eene averregtsche wending en een valsch voor-
ko-

konen gevende. Nog kwam daarbij, dat VANDEN HONERT, in zijne voortvarendheid, KUYPERS nu eens op eenen meesterschtigen toon toesprak, als of hij hem nog eens de eerste beginselen wilde leeren, dan eens deszelfs gevoelens en daden in een allerbo-spottelijkst licht stelde. (14).

KUYPERS antwoordde zijnen voormaligen meester doorgaans zeer verstandig, op eenen bezadigden, bescheiden, toon, als voor de vuist, met ronde woorden, openleggende de wijze, waarop hij met de, over hunne godsdienstaangelegenheden zoo zeer ont-roerde, menschen gewoon was te handelen en te spreken. En de onpartijdige beoordeelaar der zake moest die wijze billijken, eene wijze, welke ook in allen deele met die van zijnen ambtgenoot ROL-DANUS overeenstemde. (15) Langen tijd aaneen duurde de tweestrijd tusschen V. D. HONERT en KUYPERS, en hoe kloekzinniger deze was in zijne schriftelijke verdedigingen, die van tijd tot tijd het licht zagen, hoe driftiger gene werd in zijne ook openbare antwoorden. De drift steeg tot zulk eene hoogte, dat hij als het ware in zijn eigen garep verwarde, schrijvende op de eene plaatse, dat de *beroeringen te Nijkerk goddeloos versierd, voorgewend en nagebootet waren*, en op eene andere plaatse betuigende niet vreemd van dé gedachte te zijn, dat *onder die beroeringen vele zielen den Heere door woord en geest gewonnen waren*. (16)

Het gedrag van KUYPERS, over het geheel beschouwd, droeg in den beginne wel blijken van te

IV. DEEL.

B

groot

grooten ijver, van onbedaardheid en onvoorzigtigheid, maar allengs werd hetzelfde meer geregeld en zoodanig, als men het van eenen regtgeaarden leeraar verwachten moest. Gewisselijk had hij tot deze beroeringen, door het buitengewoon krachtige van zijne voordragt, de eerste aanleiding gegeven, en de harten der menschen in eene stemming daartoe gebragt. (17) Hij wilde niet alleen het verstand verlichten, maar ook het hart treffen en roeren. Hij bereikte zijn doel meer, dan hij gewenscht en verwacht had. Aan de eene zijde verblijdde hij zich met welgevallen over den zoo algemeenen als spoedigen invloed, welke zijne evangelieverkondiging op de harten der menschen had in eene gemeente, die grootstendeels in vroegere jaren zoo lang aaneenkoud en ongevoelig was geweest. Hij kon niet nalaten zulks als eenen bijzonderen zegen op zijnen arbeid en dien van zijnen ambtgenoot te beschouwen. Dan aan de andere zijde „ stond hij, bij een be- „ daard nadenken, ” het zijn 's mans eigene woorden, (18) „ verbaasd; ja dikwerf werd hij in zeer „ groote vrees en twijfeling gebragt over de ongemeene „ ne, sterke, werkzaamheden in zulk een' trap en „ mate, bij zoo vele personen, die overluid we- „ klaagden en bitterlijk kermden. Dit deed hem „ omzigtig zijn en alles met Gods woord vergelij- „ ken. ” Ook had hij, volgens eigene betuiging, reeds in den beginne wel een voorgevoel van den spot en den laster en den mogelijken, grooten, tegenstand, die, uit hoofde van dit voorgevallene, op hem

ben alleen zoude nederstorten. Verre derhalve er van, dat hij die beroeringen zoude aanstoken; wenschte hij, dat zij bedaren mogten en gestild worden. Evenwel, daar dit nog zoo ras niet gebeurde, wilde hij gaarne alles overlaten aan het wijs bestuur van God, die van zijne daden geene rekening geeft, en doet zoo, als het hem behaagt. (19)

Uit de berigten van ROLDANUS (20) wist men, dat het grootste gedeelte der gemeente, zeer onkundig zijnde, gehecht was aan de schortinghuiziansche godsdienstbegrippen, die bij vele menschen, op den zoom der veluwe, gekoesterd werden. Volgens die begrippen kon er geene bekeering plaats grijpen, dan na voorafgegane hevige hartstogtelijkheden en gemoedsontroeringen, die naar buiten moesten uitbarsten in radeloos schreijen, kermen en jammeren. Onbekend was het insgelijks niet, dat zulksoortige menschen, wanneer zij in eenen staat van opgeruimdheid begonnen te komen, mindere waarde toekenden aan een eenvoudig evangelisch geloof in JESUS CHRISTUS, den redder van zondaren; dat vruchten draagt van gehoorzaamheid aan zijne geboden, dan aan bevindingen; gestalten, inspraken, gezigten, gehechtheden aan het menschelijke van 's Heilands persoon en vrome spelingen met deszelfs bloed en wonden enz. (21) Men voege hierbij, dat er te dien tijde in de volkstaal omstandige historische verhalen door den druk waren gemeen gemaakt van ontzettende beroeringen, die in vele hervormde gemeenten van Nieuw-Engeland en Schotland, onder de predi-

king van het Evangelie, omstreeks het jaar 1740 en later nog, hadden plaats gehad. De Nijkerkers hadden in die verhalen gelezen, hoe de menschen aldaar bekeerd waren geworden, en welke ontzettende, doodelijke, benaauwdheden zij vooraf hadden moeten doorstaan. Hierdoor had zich bij hen het denkbeeld gevestigd, dat zonder zulke voorafgegane benaauwdheden geene ware bekeering konde plaats hebben.

KUYPERS kon al de natuurlijke, zamenlopende, oorzaken van dit geheel vreemde verschijnsel ligtelijk nasporen; ROLDANUS insgelijks. En wat behoorden zij beide, in hunne betrekking, als leeraars in dezen te doen? Al die door het evangeliewoord geroerde menschen, als krankzinnigen, naar lijfartsen te wijzen? of de burgerlijke magt in te roepen, ten einde men hen aan ketenen mogt sluiten, of met de boeien dreigen? Daarin werden zij gehinderd door den goeden dunk, welken zij van den grond der zake hadden, en door eene stille hoop, dat Gods Voorzienigheid met deze menschen iets voor had, hetwelk van achteren stof tot danken zoude geven. (22)

In die hoop werden ook de beide predikanten niet geheel te leur gesteld. Er waren, gelijk wij reeds hebben aangemerkt, die, onder de leerredenen van KUYPERS en ROLDANUS, of onder de gesprekken, met beide gehouden, een vervrolijkend inzien in het Evangelie kregen, en eenen zedelijken aanleg schenen bekomen te hebben, om voortaan hun geloof te bevestigen door godsvrucht en deugd. (23)

Bij

Bij anderen daarentegen scheen het te blijken, dat alles, wat men bij hen waarnam, louter hartstogtelijk, dierlijk, was, en geene regt godsdienstige neigingen van het hart er eenig deel aan hadden. Ten minste zij weigerden getroost te worden. Bij dezen werd de kwaal staag erger. Elken dag, als het ware, wanneer de gemeente godsdienstig zamen was, werden de stuipachtige lichaamsbewegingen van die menschen heviger. De godsdienstoefening werd door zulke schriktooneelen, verzeld gaande met een ijsselijk schreeuwen, geheel gestoord, en de verkondiging des woords gestremd. Aan de herstelling van dezen had men reeds lang getwijfeld, maar nu wanhoopte men. Duidelijk zag men het, dat de uitwendige ontroeringen van dezen niets meer waren, dan bijzondere toevalligheden, gansch en al afgescheiden van de werking des Geestes van God in der menschen harten tot boete en bekeering. Was men in den beginne hieromtrent inschikkelijk geweest, nu bleek het, dat men, ten aanzien van onbuigbaren, die naar geene goede raadgevingen, hoe vaak ook herhaald, luisteren wilden, zoodanige maatregelen behoorde te gebruiken, als meest geschikt waren, om alle verdere wanorde voor te komen.

De predikant KUYPERS was de eerste, welke dienaangaande in den kerkenraad een zeer ernstig voorstel deed, hetwelk dadelijk in eene kerkelijke resolutie veranderd werd. Dit geschiedde den 29 van wijnmaand des jaars 1750. Bij deze resolutie

werden de volgende maatregelen beraamd. Vooreerst zonden de zoodanigen, die onder de prediking door ligchaamsberoeringen werden aangedaan, op last van den leeraar, terstond uit de kerk naar elders gedragen worden. Ten tweede hun die aan zulke ligchaamsberoeringen onderhevig waren, zoude men verzoeken, om zich niet in het midden der kerk, maar aan de deuren te plaatsen, ten einde zij, zoodra zij van dezelve een voorgevoel bespeurden, zich naar buiten mogten begeven, tot dat zij weder bedaard waren geworden. Ten derde, den oefeninghouders, die onder opzicht van den kerkenraad stonden, zoude bevolen worden, om in het eene en andere, reeds gemeld, met de predikanten zamen te werken, opdat in de bijzondere godsdienstige bijeenkomsten, die door hen bestuurd werden, even als in de openbare kerk, de goede orde steeds gehandhaafd mogt worden en stand grijpen. Daar het uit de geschiedenis van al het in dezen voorgevallene, te *Nijkerk*, volkomen gebleken was, dat de oefeninghouders veel, zeer veel hadden toegebracht ter verergering van de beroerte onder het volk, werd aan dezen, indien zij aan des kerkenraads wil zich niet mogten onderwerpen, in de genomene resolutie gedreigd eene dadelijke vernietiging van de vrijmagt, hun verleend, om met godsdienstige lessen en vermaningen in de zamenkomsten voor te gaan. (24)

Deze resolutie had eene gewenschte, krachtige, uitwerking. Allen waren gedwee, zich schikkende
naar

naar het welgevallen van den kerkenraad, en alzoo werd deze resolutie de scheidpaal van al de beroeringen in de gemeente te *Nijkerk*, (25) welke te dezen aanzien het voornaamste tooneel was geweest. Uit *Nijkerk*, wete men, hadden ook die beroeringen, als door een' besmettenden dwarlwind voortgedreven, zich verspreid in de nabij gelegene geldersche dorpen, *Putten*, *Barneveld*, *Kootwijk*, *Hoewelaken*, *Voorthuizen*, *Nunspeet*, *Lunteren* enz., tot zelfs op eenen verderen afstand, in *Aalten*; ook hadden ze zich verspreid tot in *Amersfoort* en in den omtrek. Zij ontstonden mede, ten jare 1751, in een' vrij ergen graad, omstreeks *Gorinchem* en *Dordrecht*, het allereerst te *Werken-dam*, en daarna te *Sliedrecht*, *Alblasserdam*, *Streefkerk*, *Giessendam*, *Hardinksveld*, *Papendrecht* enz. In het land van *Voorn* en *Putten*, en wel allermeeft te *Pernis* werden zij mede vernomen. Te *Gorinchem*, *Dordrecht*, *Rotterdam*, en in andere zuidhollandsche steden, waar zich insgelijks de beginselen van de beroering ontdekten, hadden de magistraten het geluk, om, door krachtig werkende maatregelen, dezelve in de geboorte te smoren. De aandoeningen werden in de gemelde plaatsen dikwerf bespeurd bij jonge ongehuwde vrouwspersonen, en jongelingen van zestien of meer jaren. Hetzelfde werd ook elders in andere provinciën waargenomen, werwaarts zich deze ongesteldheid had uitgebreid. Te *Groningen*, bij voorbeeld, begon zich, in lentemaand van het jaar 1751, het

werk der beroering te openbaren moest hij zeer jonge lieden, en het minst bij menschen van verder gevorderden leeftijd. De predikanten aldaar, zich er niet eerder tegen willende verzetten, voor dat ze, met een naauwkeurig oog, den gang der zake regt hadden nagespoord, hielden zich stil tot veler verwondering. Dan welhaast bevonden zij, dat wel eenigen van die menschen werkelijk door het gepredikts woord van God in hunne harten getroffen schenen, maar er bij deze toch geene genoegzame evenredigheid was tusschen derzelve godsdienstige werkzaamheden en de ligchaamsberoeringen, waardoor zij bij tijden en wijlen geschokt en gefolterd werden. En nu ijverden zij, met vriendelijke vermaningen, ernstig en krachtig, tegen zulke hevige hartstogtelijkheden, die den mensch ongeschikt deden worden, om op eene redelijke wijze, overeenkomstig met Gods woord, zijne wezenlijke belangen te bevorderen. Dit had een zoo gelukkig gevolg, dat, na verloop van slechts drie maanden, er in de openbare godsdienstvergaderingen geen zweem of schaduw meer van was overgebleven. (26) In Vriesland, waar zich, ten jare 1751, te *Gorredijk* en in eenige naburige dorpen zich eveneens die beroeringen hadden doen zien, waren ze desgelijks niet van zeer langen duur. Van daar waren ze overgeslagen naar de, vooraan in Drenthe gelegene, dorpen *Dieveren*, *Wapsterveen*, *Vladder* enz. Hier hadden dezelve plaats vooral bij jonge vrouwlieden. Te *Dwingsloa* en te *Ranten* daarentegen werden

VOOR-

voornamelijk de mans er door aangedaan. Nergens was het erger, dan in het volkrijke *Hoogeveen*, gedurende den zomer van het jaar 1751. De predikant der gemeente aldaar P. C. DE VRIES moest niet zelden zijne leerredenen uitspreken onder een zoo wreesselijk gebaar en gegil, dat hij van niemand meer verstaan konde worden, en hij eenmaal in gevaar geraakte van, onder de rawe handen der ergste beroerden, welke hij tot bedaren zocht te brengen, mishandeld te worden. Van deze strafbare onstuimigheden werd kennis gegeven aan de klassis van *Meppel*, den 29 van herfstmaand. De klassis ontzegde bij voorraad den belhamels het gebruik des heiligen avondmaals, en bragt de klage over aan de synode van dat landschap, welke, den 10 van slagtmaand, te *Assen* gehouden werd, ten einde deze meer krachtige maatregelen mogt nemen. De synode bevestigde het door de klassis gestreke vonnis. Allen wijders, die zich aan den opstand hadden schuldig gemaakt, werden veroordeeld tot eene openbare belijdenis van hunne misdaden op voor te houdene vraagartikelen. Voorts werd door de synode de politieke regter verzocht, om de behulpzame hand te bieden ter stuiting van verdere oproerigheden. Het eene en andere geschiedde, en de rust was hersteld. (27) Diergelijke opschuddingen waren er te zelfden tijde ontstaan onder de godsdienstoefeningen in de kerk te *Zwartsluis*, terwijl aldaar predikanten waren F. ENGELENBERG en E. VAN DER SOUW. Doch ook hier werd eerlang door

eene zwaar dreigende publikatie van den landdrost van *Kollenhove*, den 26 van wintermaand des genoemden jaars uitgevaardigd, het kerkoproer in eens gestild. (28)

Kerkoproer mogen wij noemen hetgene te *Zwartsluis*, te *Hoogeveen*, en op meer andere plaatsen voorviel. Bij velen aldaar toch bleek het, dat hetzelfde niet anders was, dan eene moedwillige gemaaktheid in het nabootsen van hetgene te *Nijkerk* aller aandacht tot zich trok, en hier bij de eersten en meesten in geen en deele bedrog was. Verstandige, onpartijdige, beoordeelaars der zaak, meenden het te *Nijkerk* gebeurde niet als zoodanig te moeten beschouwen. Dan van waar, naar dezer gedachte, die vreeselijke ligchaamstoevallen? Allerlei gissingen heeft men daarover gemaakt. Dezelve in het midden te brengen, duldt ons ontwerp hier niet. (29)

Zeer gegrond steekt onder al die gissingen deze, dat de kwaal der beroerden voor epilepsie of zoo gehoetene vallende ziekte gehouden moest worden. Er waren echter anderen, die de oorzaak liever gezocht wilden hebben eeniglijk in eene hooggespannene inbeelding dier ligt aangedane menschen, dat hunne droefheid over de zonde niet te hevig konde zijn. Aan die inbeelding dus bod vierende zouden zij in eenen toestand geraakt zijn, die hen als van hunne zinnen beroofde. Deze gedachte is ook aannemelijk, mits men dezelve met de andere vereneige en mede denke aan *toevallige* epileptische ongesteldheden, gelijk zij door de geneeskundigen

ge-

genoemd werden. Men heeft waargenomen, dat deze haren oorsprong hebben uit *toevallige* hooggaande bewegingen des gemoeds, als brandenden toorn, geweldigen schrik of overgrootte droefheid. Zulk eene droefheid, bepaaldelijk over de zonden, werd te *Nijbekt* door de oefenaars verwekt op eene plompe en onmenschkundige wijze, waardoor de hartstogten allervreesselijkst in beweging kwamen. Hun doel was het, zoo als zij zich uitdrukten (3o) de menschen zoo diep ter neder te slaan, dat die voor derzelve voeten omkropen. Naarmate dan de droefheid over de zonde het zenuwgestel der menschen aandeed, naar die mate was ook de zwaarheid of ligtheid der epileptische toevallen. Van daar, dat velen zelfs er geheel van verschoond bleven, terwijl anderen er in eenen flauwen graad door werden aangetast. De duidelijkste kenteekenen van die ongesteldheid, als het scheef trekken van den mond, het vast houden van den duim in de hand, het ruim adembalen, het geregeld slaan van den pols enz., werden inzonderheid onder de vrouwen waargenomen, bij welke het zijn kan, dat eene andere wel bekende kwaal heeft medegewerkt.

Men vrage niet, hoe die lichamelijke ongesteldheid zoo velen konde overkomen? Men kent immers de kracht van het zoo genoemde sympathetische, eene kracht, die de hevige hartstogtelijkheden van éenen mensch overbrengt tot vele andere, met deze in moerdere of mindere naauwe betrekking staande, menschen. Daar zich deze kracht met de toevallige epi-

epilepsie vereenigde, of wel, wanneer deze bij eenigen ontstaan was, er de grondkracht van werd, om dezelve ook bij anderen te verwekken, laat zich ten aanzien der menschen, van welker toestand wij spreken, alles zeer natuurlijk verklaren. Bij elk van allen behoeft men dan niet eens eene verregaande droefheid over de zonde te veronderstellen. Zonder dezelve konden er verschijnselen van dien aard geboren worden. Uit het eene en andere laat het zich dan ook gemakkelijk evenzeer verstaan, hoe de godsdienstige ontroering te *Nijkerk* en elders het ergst zich vertoonde bij vrouwen, en hoe zelfs kinderen van zeven, acht tot tien en twaalf jaren er niet van bevrijd werden. (31)

Ontegenzeggelijk blijft het intusschen, dat de gronddoorzaken van die godsdienstberoering te *Nijkerk* en elders geene andere waren, dan die oude asketisch mystieke grondbeginselen, welke inzonderheid door SCHORTINGHUIS, toen niet lang geleden, op nieuw, en misselijker, dan ooit, waren ter bane gebracht; en bij allerlei soort van menschen, in de Nederlandsche hervormde kerk, diepe wortelen hadden geschoten. Vele predikanten waarschuwden er wel ernstig tegen, maar ook vele andere predikanten gaven aan menschen, bij welke dezelve zich hadden ingedrongen, bij aanhoudendheid maar al te zeer voedsel, om hen er in te sterken. Voornamelijk hebben de sprekers in de huisselijke godsdienstvergaderingen, of de oefeninghouders, welker getal in dit tijdperk zeer was toegenomen, en welker kun-

kunde zeer gering en beneveld was, het hunne daaraan toegebracht.

Inderdaad het was te dezen opzichte in de eerste helft van dit tijdperk niet beter gesteld, dan in het naastvorige tijdperk. Er waren, wel is waar, verstandige, grondig onderwezene, menschen, die door ware vroomheid en braafheid, sieraden waren van het christendom. Gesticht werden deze menschen, onder de prediking van het Evangelie, door helderdenkende leeraars. Maar steeds waren er ook onder de hervormden, welke, bij al hunne vrome gezindheden, echter in hunne godsdienstige betrekkingen nog toonden gebecht te zijn aan vele vooringenomenheden en wanbegrippen, waarvan zij, in weêrwil van het beste onderrigt veler leeraars, niet wijken wilden. Eindelijk vond men onder de hervormden een groot aantal van godsdienstigen, die, uit hoofde van gebrek aan eene goede opleiding, bij eene min beschaafde manier van leven, onkundig, en zoo geheel verkeerd omtrent hunne zaligheid werkzaam waren, dat zij zich den gang naar den hemel moeilijk maakten. Te beklagenswaardiger waren deze menschen, wijl zij, niet slechts door zeer onkundige oefenaars, maar ook door vele geordende leeraars gesterkt werden.

Den oefenaren konde men dit eenigzins, maar den predikanten minder ten goede duiden. Sommigen echter onder hen schijnen geene meer opgehelderde godsdienstkunde gehad te hebben, dan de oefeninghouders en vele vromen, welke leidlieden beide

wa-

waren. Er werden trouwens onder de predikanten ook zulken gevonden, die, uit de gezelschappen der vromen opgestaan zijnde, eerst als oefeninghouders zich hooren lieten, en vervolgens na een zoo genoemd bijwonen van akademisch-theologische lessen, tot openbare kerkleeraars waren geordend geworden. En daar te dien tijde in het algemeen de uitlegkunde en uitlegkunst des Bijbels schaarsch beoefend werd, moest het inzonderheid zoodanigen ongetletterden predikanten ontbreken aan genoegzame verlichting en ware godsdienstkunde.

Een natuurlijk gevolg was, dat vele zulke predikanten het verkeerde der godsdienstige denkwijze van klein verstandige vromen minder bevroeden, en zich naar die denkwijze al te zeer, zoo niet geheel schikten. Hetzelfde zij aangemerkt van sommige andere predikanten, welken het minder aan eene zekere mate van geleerdheid mangelde, dan wel aan gezond verstand en oordeel. Bij het gros des onwetenden volks hadden deze predikanten den naam van begenadigde leeraars, terwijl al de overige wel opgeleide, geleerde en verstandige predikanten voor onbegenadigden gehouden werden. Laag viel men op deze laatsten; zij waren drooge, dorre, letterknechten; hunne leerredenen waren zonder geest en leven, en hunne toepassingen niet onderscheiden, of zoo al, dan slechts met betrekking tot eene tweederlei soort van menschen, onbekeerden namelijk en bekeerden. Zoo beoordeelde men geleerde, verstandige, verdienstelijke, mannen, als on-

onnutte, ontrouwe, dienaars in des Heeren huis. Anderen daarentegen, die in hunne leerredenen of toepassingen telkens tot menigerlei soorten van kerk-gangers gewoon waren te spreken, die ontdekkend, overtuigend, innig en dierbaar, gelijk men het noemde, predikten, die al de bijzondere godsdienstige werkzaamheden, bekommelingen, gestalten, bevindingen, wisselingen, worstelingen, uitzigten en verwachtingen grondig wisten te ontwikkelen, deze waren de getrouwe herders van de kudde des Heeren. Hen moest men hooren, en geene anderen! Daartoe wekten de mingeoefende godsdienstigen elkanderen op, als meenende zij, gelijk een schrijver van dien tijd zich uitdrukt, (34) de monopolie van het ter kerk gaan te hebben.

Men wachte zich echter, bij eene verstandige opmerking van den stand der zaken, om over allen, die van genoemde denkwijze waren, een hard en ongunstig oordeel te strijken. Er waren onder hen, die in hunne eenvoudigheid waarlijk God vreesden, en ook niet zelden het oor leenden aan verstandige predikanten, die door menschkundige wijsheid derzelve vertrouwen hadden weten te winnen. Maar er waren ook, andere, beterdenkende, predikanten, die omtrent deze menschen niet genoeg voorzigtig waren, hen allen uit één oogpunt beschouwende. Gewoon zijnde ernstig te waarschuwen tegen godzaligheid in schijn, dreef de ijver hen wel eens buiten het spoor, even als of allen, die onder den naam van vromen bekend stonden, geveinsden waren. Dat dit

dit den goeden, die, onaangezien hunne oppervlak-
kige, of geringe evangeliekennis, nogtans God in
opregtheid dienden, bedroefde, bragt de eigene aard
der zake mede. Natuurlijk werd door zulken weg
bij de gemelde soort van menschen een algemeene
weérzin geboren van dusdanige predikanten, en aan
den kant van dezen eene niet mindere afkeerigheid
van genen. Natuurlijk moest ook dit eenen zeer
verderfelijken invloed hebben op de predikanten van
eene verschillende denk en leerwijze, en hunne broe-
derlijke hoogachting en neiging jegens elkanderen
storen. Met dat al ontzagen, zoo wel binnen als
buiten de kerkvergaderingen, deze predikanten van
onderscheidene denkwijze elkanderen zeer. En
waarom? Misschien, omdat hier en daar van de beide
partijen de eene, als het ware, zoo sterk was, als de
andere. Evenwel de verstandigsten en besten schij-
nen door gematigdheid de hooge oneenigheden te
hebben willen voorkomen, die anders in de gemeen-
ten zouden zijn uitgebroken met zulk een geweld,
dat men dezelve niet zoude hebben kunnen meester
worden. Gebeurde het, ondanks dien goeden wil, dus,
dat kerkvergaderingen met twisten van eenen hier-
toe betrekkelijken aard, in eene gemeente ontstaan,
gemoeid wierden, zoo vorderde het belang der zaak,
dat men voorzigtig tusschen beide partijen intrad. (33)

Deze staat van zaken heeft geduurd tot na de
helft van dit tijdperk, toen er allengs reinere, al-
toos meer dragelijke, godsdienstbegrippen bij het
volk begonnen in omgang te geraken, door het le-
zen

ten van schriften, die op eenen meer evangelischen toon gestemd waren. In het noordelijkste gedeelte van Nederland verwierf zich bij een groot aantal van zijn opgeklearde vromen, zoo wel predikanten als leeken, eene bijzondere hoogachting, onder anderen JOHANNES CONRADUS APPELIUS, van wiens verschil met H. SANSSONIUS, wij hiervoor een historisch verslag hebben gegeven. (34) Daar velen op de zijde van APPELIUS waren, lazen deze met greigheid deszelfs hiertoe betrekkelijke schriften, en ofschoon 's mans begrippen niet overal zoo gewijzigd waren, als verstandigen het wel begeerden, dienden echter zijne schriften, voor velen, die met ernst over hunne eeuwige behoudenis dachten, tot opheldering van het verstand, tot verbetering van het hart, en tot bevordering van troost (35) Van lieverlede werden zij tot meer zuiveren denkbeelden gebragt. In de zuidelijke provinciën strekte daartoe vooral onder anderen een geschrift, eenvoudig getiteld *Evangelisch magazijn*, en ten jare 1774 in het licht verschenen. Hetzelve was oorspronkelijk in het engelsch door een genootschap van godvruchtigen uitgegeven en als een stichtelijk huisboek in Engeland wel ontvangen. Hier te lande was het door eene bekwame, doch onbekende, hand in een nederlandsch gewaad gestoken, en, naar het scheen, als zoodanig uit *Rotterdam* herkomstig. Het oogmerk des schrijvers was geweest in dit werk zoodanige godsdiens-tige onderwerpen te behandelen, als het meest strekken mogten tot *ontwaking en overtuiging van son-*

daren en tot opbouwning der heiligen. De leer der vrije genade, gelijk men haar noemt, stond overal op den voorgrond, maar werd er zoo in voorgedragen, dat het niet missen konde, of zulken, die voor goede redenen van onderwijs vatbaar waren, moesten van menigerlei wanbegrippen omtrent dezelve los worden, en die varen laten. Wanbegrippen van dien aard werden er op eene overredende wijze in wederlegd. Met redenen, die kracht hadden, zag men, bij voorbeeld, onder het eerste openslaan van dit geschrift er in bestreden dat van velen zoo geliefkoosde gevoelen eener onmiddellijke werking van Gods Geest op het hart der menschen zonder het woord van God. (36) Het geschrift werd voor de tweedemaal uitgegeven ten jare 1785, toen reeds vier jaren te voren was in het licht gekomen een deels ook oorspronkelijk engelsch, maar deels hier en daar oorspronkelijk nederlandsch, *Nieuw evangelisch magazijn, bestaande uit Mengelstoffen ter bevordering van kennis en beoefening der goddelijke waarheden.* Dit geschrift, in den zelfden geest vervaardigd, vond mede geen' geringen bijval. Algemeen werd het door het volk gunstig ontvangen. Verscheidene brieven, ter verdediging van de leer der vrije genade geschreven, welke in dit werk de eerste plaats besloegen, wekten den lust van velen op, om door de lezing van hetzelfde gesticht te mogen worden. Beide deze huisboeken deden te dien tijde veel goeds tot opheldering van het verstand der godsdienstigen, tot bevordering van een' meer zui-

ve-

waren, godsdienstigen smaak, en tot eene betere regeling van een godsdienstig hart. Niet minder voordeels heeft ook te zelfden tijde bij velen ter zuivering van verkeerde volksbegrippen toegebracht het lezen der *schriften over* (of liever voor) eene zoogenoemde *algemeene aanbidding*. Eindelijk verwierf zich te dezen aanzien geene geringe verdiensten de Dordrechtsche hoogleeraar en predikant PETRUS BROUWER door eene geheel verbeterde uitgave der *Geestelijke hartsterking* van JOHANNES MARTINUS, weleer predikant te Groningen.

Ten dienste van meer geoefenden bezorgden inmiddels eenige opgeklearde theologanten wel gestelde asketische *schriften*. Grooten lof en roem maakte zich, boven anderen, reeds ten jare 1762, te dezen opzichte waardig de Harderwijksche hoogleeraar JOHANNES HERMANNUS SCHACHT door de uitgave van zijn overvoortreffelijk werk, getiteld, *De noodzakelijkheid van eene spoedige bekeering ter waarschuwing tegen het uitstel van dezelve*. Dit was het eerste werk, waarin de lampeaansche beoefeningleer in eene evangelische reinheid werd voorgedragen. In de eerste vijf en twintig jaren verscheen er geen schrift van dien aard, hetwelk dat van SCHACHT overtrof. Met betrekking tot asketische *schriften* van verdienstelijke buitenlandsche godgeleerden, welke, in onze taal overgezet, zeer vele waarde hadden, moeten hier vooral in aanmerking worden genomen die uit Engeland van JOHANNES WITHERSPOON, *Proeve over het noodwendig verband tusschen het leerstuk*

van CHRISTUS toegerekende gerechtigheid en de heiligheid des levens; van ABRAHAM BOOTH, *De heerschappij der genade*; van JOHAN NEWTON, *Cardiphonia, of gemeenzame brieven, meestal geschreven aan godvruchtige vrienden ter hunner aanmoediging en besturing op den weg des geloofs en der godsvrucht*. Onderscheiden behooren hier ook te worden eenige uit het hoogduitsch vertaalde werken, als van JOHAN TOBLER, *Verzameling van stichtelijke schriften*; van G. J. ZOLLIKOFER, *Bespiegelingen van het kwaad in de wereld*; en *Waarschuwingen tegen eenige heerschende gebreken van onzen tijd* en van anderen.

Door het lezen van al deze schriften, zoo die voor mingeoefenden, als voor meergeoefenden geschikt waren, naderden de asketische begrippen der nederlandsche hervormden meer en meer weder het standpunt, hetwelk in de zestiende eeuw de broeders TEBLLINCK, van welke wij hiervoor dikwerf met lof gewaagd hebben, hadden gekozen. Dit standpunt was, dat de mensch, die werkzaam is, in zijne godsdienstige betrekkingen, ter bevordering van zijn wezenlijk geluk, overeenkomstig met de voorschriften van het Evangelie, den krachtigen bijstand van Gods Geest wel volstrekt noodig heeft, doch dat hij als een redelijk schepsel, door de natuurlijke vermogens, waarmede God hem heeft begaafd, van de hem toegediend wordende genademiddelen een regt gebruik behoort te maken, en hij door dien weg aan zijne bestemming kan beantwoorden. Om dat stand-

standpunt meer te doen uitsteken, en bijval aan hetzelfde te verschaffen, gaf ten jare 1785 de schranderde, geleerde, RHINVIS FEITH, een geschrift uit, dat den zeldzamen titel droeg, *Dagboek mijner goede werken, in rekening gebragt bij God tegen den dag der algemeene vergelding*, en ontkennerwijze aan dien titel beantwoordde. De uitkomst van het onderzoek nopens het gewigt van goede werken was deze ronde betuiging. „Spinrag mijner goede werken! u werp ik van mij! aan de voeten van het kruis drijft gij op den wind weg! Ik heb niet mijne regtvaardigheid, die uit de wet is, maar die door het geloof in CHRISTUS is. Vader! Gij regtvaardigt goddeloozen om niet! Zaligmaker der wereld! wasch mij van mijne zonden en deugden!”

In dit geschrift vindt men de leer van genade en van pligt in een onderling verband gebragt met de leer der voorverordening en der verzoening aan den eenen, en met de leer van geloof en bekeering aan den anderen kant. Het hiertoe betrekkelijke werd bijbelmatig voorgedragen, zonder de stelsels der godgeleerden in aanmerking te nemen, dan alleen daar, waar zij tot verkeerde begrippen aanleiding gaven. Door dit alles werd de toen nog betwiste leer zoo van eene algemeene uitnoodiging tot het heilig avondmaal, als van eene algemeene aanbieding gestaafd.

(37) Veel licht heeft dit geschrift van FEITH over de leer van het Evangelie voor het oog van niet genoegzaam onderrigten verspreid, veel goeds gedaan ter bevordering van zuivere evangeliekennis,

vooral bij menschen van eenen beschaafden stand. Gelijk in het naastvorige tijdperk, zoo was ook, vooral in de eerste helft van dit tijdperk, de bekrompenheid van denken en in het dogmatische en in het asketische, welke men algemeen opmerkte, eene der voornaamste bronnen van het ongelooft. Onder niet weinige zeer verstandigen, maar welke de vastheid der gronden van de leer des christelijken godsdienstes niet kenden, omdat zij die nooit regt onderzocht hadden, heerschte een denkbeeld, dat die leer eenen gereeden weg ontsloot voor bijgeloof en dweepelij. God werd door derzelve belijders niet in geest en waarheid aanbeden. De verkondigers van die leer leefden met elkanderen in steeds durenden twist over allerlei punten van meer of min belang. Met bitterheid en haat, somwijlen zelfs met hoon en lagen spot waren zij gewoon elkanderen te antwoorden. Waar was de onderlinge broederlijke liefde, welke één der meest uitstekende kenmerken heette te zijn van het christendom? Het christendom derhalve was ontbloot van zoodanig een vermogen ter verbetering van 's menschen hart, als men er aan toekende. Op dezen of diergalijken trant redekavelden niet weinigen bij zich zelven, ook bij anderen, welken zij niet schroomden hunne godsdienstgevoelens te ontdekken. Klein, zeer klein was niettemin onder de nederlanders het getal der verachters van het christendom, die het waagden, om als openbare deïsten, in uitgegevene schriften, den sluijer van voorzigtig af te leggen, en met schaamteloosheid het hoofd om hoog te steken.

Een

Een van dezen, zekere JAN VAN DER VHEEN, trad uit het donkere in het licht, ten jare 1752, een geschrift uitgevende, waarvan de titel was, *De godsdienst zonder bijgeloof, betoogende het geloof der deïsten*. In hetzelfde treft men eene ontwikkeling aan van zes geloofsartikelen, waarvan de kennis, naar des schrijvers oordeel, genoegzaam is tot bevordering van 's menschen waar geluk in dit en het toekomstige leven. Het eerste artikel is, daar is maar één God; het tweede, God heeft alles uit niets geschapen; het derde, God bestuurt al het geschapene tot Hem bekende einden naar zijn welbehagen, het vierde, God heeft in het binnenste van den mensch een zedelijk licht ontstoken, waarbij het onderscheid zichtbaar is tusschen het goed en het kwaad, een licht, dat, zoo men het volgt, opleidt tot de beoefening van alle Gode gevallen deugden; het vijfde is, zulken, die in weêrwil van dat licht gezondigd hebben, betaamt het, met een oprecht berouw, God te bidden om vergeving, en wanneer zij voortaan hun leven beteren, te vertrouwen, dat God hun genadig zijn en zich over hen ontfermen zal; het zesde is, 's menschen geest is onsterfelijk, en zal na dit leven beloond of gestraft worden; en mogelijk eens weder met zijn eigen, vorig, of met een vreemd, bekwaam, ligchaam vereenigd worden. Op deze zes stellingen rust de *godsdienstleer zonder bijgeloof*, welke door dezen deïst wordt aangeprezen als de eenige leer der waarheid en der gelukzaligheid. Waar deze zes artikelen geloofd worden is de ware

gemeente Gods. Zoodanigerwijze werd door VAN DER VEEN de natuurlijke godgeleerdheid aangeprezen als verre verheven boven eene godgeleerdheid, waarvan de dogmatische grondlessen ontleend waren uit eene goddelijke openbaring, van anderen hooggeschat, maar door hem verworpen. (38) Ongetwijfeld was een geschrift van zulken inhoud velen ligtzinnigen welgevallig. Dit althans zehien te blijken uit eene andermaalige uitgave van hetzelfde ten jare 1755. Maar wat leerden zij er uit, als deïsten? Niets. Bekend waren zekere vijf geloofsartikelen van eene deïstisch natuurlijke godgeleerdheid uit een werk van den engelschen baron van CHERBURY. Die was hun eerste wegwijzer geweest, en had reeds hoofdzakelijk deze zelfde artikelen, evenwel op eenen meer ernstigen, ook in schijn grondigen, trant berekeneerd. De baron van CHERBURY was een goeddelijke deïst; VAN DER VEEN daarentegen een loszinnige, onbedachtzame, deïst, die, naar het schijnt, zijn geweten geweld had aangedaan, om de geschiedenis der openbaring en de openbaring zelve in een allerspottelijkst licht te plaatsen. (39)

Alzoo werd de weg geopend, langs welken een hier te lande uit Frankrijk eerlang verderfelijk deïsme den toegang kreeg tot velen, die, wars van eigen nadenken, zeer genegen waren, om aan de schampere uitvallen van weelderige vernuften hun zegel te hechten; vooral indien deze bekend stonden voor niet ongeoeffend in de wetenschappen. Daarvoor stond bij menschen van eenen ligtzinnigen aard bekend

keud FRANÇOIS MARIE AROUËT DE VOLTAIRE, een der grootste hateren van den christelijken godsdienst, zoo niet de grootste. Dits mans deïstische schriften (46) werden in Nederland door lieden van onderscheiden oordeelen met een stand, die de franche taal verstonden, gelezen, en hebben aan vele goddienstige denkwijze groot nadeel toegebracht. DE VOLTAIRE ging, in de uitstortingen van bitteren haat tegen het christendom, veel verder, dan de zoo even genoemde V. DER VEEN, en boeide door zijne wegvormende voordragt, zoo valsch, als spotachtig, jongere lezers aan zijne rampzalige gevoelen.

Niet zoo zuur en hatelijk waren de, mede in het fransch vervaardigde, schriften van den vermaarden burger van Genève JEAN JAQUES ROUSSEAU. Evenwel niet hoorde van den ernstigen en meer beredeneerden toon, welke er in hetzelfde, waren zij voor velen nog gevaarlijker. Het deïsme van dezen man was ontsproten niet uit eenen euvelen zin tegen het christendom, maar uit een zwartgallig misverstand, dat hem allerlei zwaarigheden deed opperen en niet wegruimen. Dit bragt te wege, dat zijne wel ernstige, doch linnigt, vaak zombere, verbeeldingskracht de grootste dwalingen vormde en vasthield, maar ook wel eens weder losliet. ROUSSEAU was een twijfelende of sceptische deïst omtrent de geloofsleer van het Evangelie. Zoo weinig was hij een deïst, die den christelijken godsdienst met opzet en wrevel bestreed, dat hij de zedeleer van het Evange-

lie oerbiedigde niet alleen, maar voor eene leer van goddelijke afkomst hield, omdat zijn hart de kracht er van gevoelde. In dit opzigt kwam hij er rond vooruit, dat hij een christen was, (41) voor het overige geheel onverschuldig zijnde: omtrent hetgene in de leer des geloofs waarheid of geene waarheid mogt zijn. Als zedeleraar was JESUS CHRISTUS in zijne schatting de voortreffelijkste leeraar geweest, die ooit aan menschen onderwijs had gegeven, op eenen wijden afstand verheven boven eenen SOCRATES en al de oude wijsgeeren. (42)

Ziedaar het deïsme van ROUSSEAU, zoo als hetzelfde door hem op eene eenvoudige, min kunstige, innemende wijze is voorgesteld. Vele oppervlakkig denkenden werden weggesleept, om bijval aan zijne gevoelens te geven. Menigvuldig waren 's manschriften; (43) en hoe grooter van onderscheidene zijden de ijver was, waarmede men derzelver gebruik trachtte te verhinderen, (44) des te gretiger werden zij gezocht en gelezen. Schoon wel het sterke vergift, hetwelk men uit de schriften van DE VOLTAIRE zoog, door hetgene ROUSSEAU in de zijne aanbood, aanmerkelijk getemperd werd, was echter de uitwerking hiervan allerschadelijkst. De er uit voortgevloeide en ingeademde pestlucht was fijn, zacht, en minder merkbaar. Maar juist daardoor kreeg het ongeloof er eene meerdere kracht door, die zoo diep indrong, als zij haren invloed algemeen verspreidde. Men hoore eenen Amsterdamschen hervormden predikant van dien tijd. „Beschouwt”
 dus

dus hooren wij hem spreken, in eene leerrede, gehouden ten jare 1777, „beschouwt onze steden en provinciën; beschouwt alle standen der maatschappij; bij het volk vindt gij nog al zedelijkheid en godsvrucht; maar wat vindt gij bij de grooten? dikwerf wanorde en ongodsdienstigheid.” En in eene andere leerrede, te zelfden jare gehouden, laat hij zich dus hooren. „Grond hebben wij, om te denken, dat het getal der ongeloovigen groot is in deze stad, ja groot is in de huisgezinnen, die tot onze kerk heeten te behooren. Wij kennen er, die de oogen van hunne familiën weten te begoochelen, en die met het masker van geveinsdheid hunnen afval weten te bedekken, waarop zij roem dragen in de geheime gezelschappen van hunne gelijksoortige vrienden.” (45)

Deze predikant, met name M. D. LEVADE, diep getroffen door het zigbaar voortkruipend ongeloof, had zich genoopt gevoeld, om voor de waalschfransche gemeente te *Amsterdam*, ten jare 1777, zes leerredenen uit te spreken ter stuiting, ware het mogelijk, van dat kwaad; doch welke eerst ten jare 1791 te *Lausanne*, waar hij toen in bediening was, door hem in het licht zijn gegeven. (46) Tot een diergelijk einde hadden zich reeds voor het jaar 1777 in ons vaderland meer andere geleerden met kloeken moed aangegord in hunne voor den druk bestemde schriften; als daar waren HENDRIK LUSING Mz., JACOBUS VAN NUYS KLINKENBERG, predikant bij de nederlandschduitsche hervormden en
hoog-

hoogleeraar te *Amsterdam*, JOHANNES MARTINUS HOFFMANN, predikant te *Maassluis*. Vervolgens *verdedigde*, op eene uitmuntende wijze, YSBRAND VAN HAMELSVELD, hoogleeraar te *Utrecht*, *den Bijbel*, in een werk, dat door hem werd uitgegeven van het jaar 1783 tot het jaar 1787. (47)

Met welk een' ernst en ijver men zich te dien tijde vereenigde, om de magt des ongeloofs te krenken, zag men ook uit eenige andere ondernemingen, die wel in haren aard van elkanderen onderscheiden, doch in hare soort aan elkanderen zeer gelijk waren.

Bespeurde men te *Amsterdam* ten jare 1777, hoe het ongeloof, aldaar wortel geschoten hebbende, zich wijd en zijd uitbreidde, vroeger reeds meende men zulks te bespeuren in *Rotterdam*. Het deïstisch geschrift van VON HATSVELD, hetwelk, gelijk wij hiervoor (48) vermeld hebben in de jaren 1745 en 1746, te 's *Gravenhage* zoo veel opzien verwekte, had mogelijk, te *Rotterdam*, gelijk met boeken, die door de overheid veroordeeld worden, meermalen het geval is, eenige luid schreeuwende verdedigers gevonden. Zulke verdedigers van het ongeloof werden er althans in het jaar 1751 te *Rotterdam* aangetroffen. Naar het oordeel derhalve van regtschapene christenen was het noodig, dat er pogingen wierden in het werk gesteld tot eene mannelijke handhaving van de geopenbaarde godsdienstleer. Onder dezen bijzonderde zich in doel en daad
WALTER SENSERFF, ridder, oud burgemeester der stad

stad *Rotterdam*, en bewindhebber der oostindische kompagnie ter kamer aldaar. Volgens eene door hem, bij uitersten wil, den 16 van wijnmaand des gemelden jaars 1751, gemaakte schikking, moesten er te *Rotterdam* jaarlijks door éénen, ter keuze van zijne achtergelatene weduwe, daartoe te benoemen, hervormden stadspredikant, voor een eeregeld van vijf honderd guldens, acht leerredenen worden gehouden tegen *atheïsten, deïsten, heidenen, joden en mohammedanen, of andere tegensprekers van het christelyk geloof*. Tevens had hij begeerd, dat de prediker in zijne leerredenen zich voorbedachtelijk moest onthouden van wederleggende aanmerkingen op de leerstellingen van *zoodanigen, welke men onder de christenen doorgaans gewoon was ketters en sektarissen te noemen*. De eerste *Rotterdamsche* predikant, die na 's mans dood daartoe, met volkomene goedkenning van den magistraat, werd aangesteld, was JOHANNES PATYN. Dezelve beantwoordde aan zijne roeping tot het jaar 1777, toen hij wegens lichaamszwakheden ontslag verzocht en bekwam. Na hem hebben, bij opvolging, verscheidene *Rotterdamsche* predikanten deze hun opgelegde taak volvoerd. (49)

Eene andere, hiertoe betrekkelijke, inrigting kwam niet lang daarna tot stand te *Leyden*, in het jaar 1753. Een ambteloos burger dier stad, JAN STOLP, wiens geleerdheid eenen zeer ruimen omvang schijnt gehad te hebben, liet, volgens uitersten wil, bij zijnen dood, die den 13 van wijnmaand des gemelden jaars

jaars voorviel, voor de hoogeschool aldaar eene som na van tien duizend guldens. Hiervan moesten de renten om de twee jaren (50) worden besteed tot het toewijzen van eenen gouden eerepenning, de waarde hebbende van twee honderd en vijftig guldens, aan den genen, die het best eene voorgestelde vraag in eene verhandeling beantwoord mogt hebben, tot staving, of van de natuurlijke godsdienstleer, of van de geopenbaarde zedeleer. Volgens 's mans begeerte mogt het niet bemerkt kunnen worden, tot welk een kerkgenootschap de schrijver behoorde. Acht *Leydsche* hoogleeraars, had hij gewild, dat de ingekomene verhandelingen beoordeelen en de uitspraak zouden doen. Den 13 van wijnmaand des jaars 1755 geschiedde de eerste nitspraak, waardoor met goud bekroond werd eene latijnsche verhandeling over het bewijs van Gods aanzijn, uit de beschouwing van het geheelal ontleend, waarvan de schrijver bleek te zijn J. A. MELCHIOR, hoogleeraar in de wijsbegeerte te *Duisberg*, zoon des vrieschen hoogleeraars van dien naam, en welke kort daarna in het licht verscheen. In vervolg van tijd zijn er vele zulke verhandelingen, als de beste antwoorden op voorgestelde vragen behelzende, door den druk gemeen gemaakt, waarvan de verdienstelijke vervaardigers, als daar waren HULSHOF, WYTTENBACH, CRAS, MANGER, DRYFHOUT, GRATAMA en anderen, de beloofde eeregiften hadden ontvangen. Meest al de verhandelingen strekten ter bevordering van STOLPS allerprijs-

selijkst oogmerk, de beschaming van ongeloo-
vigen. (51)

Eene derde inrigting van zulk een^t aard kreeg haar bestaan in het jaar 1778 uit een zeer aanzienlijk erfgoed van PIETER TEYLER VAN DER HULST, eenen stil levenden, doopsgezinden, burger te *Haarlem*. Een liefhebber der wetenschappen zijnde, liet deze man, volgens uitersten wil, den 8 van grasmaand des jaars 1778, toen hij stierf, al zijne bezittingen achter ten dienste van de geleerdheid. Zes door hem benoemde bestuurders over zijne nalatenschap moesten twee genootschappen oprigten, waarvan elk uit zes, door hem aangestelde, geleerde leden zoude bestaan. Het eerste genootschap zoude zich onledig houden met onderwerpen, de waarheid van den christelijken godsdienst en deszelfs vrijheid in den burgerstaat betreffende. De vrijheid van godsdienst tegen alle overheersching te verdedigen, en eene gegronde kunde van de natuurlijke en geopenbaarde godsdienstleer, onafhankelijk van alle menschelijk gezag, te bevorderen, was het tweeledige oogmerk. Het andere zoude bezig moeten zijn met zaken, tot de natuurkunde, dichtkunde, historiekunde, teekenkunde en penningkunde betrekkelijk. Aan 's mans voormalig woonhuis moest, volgens zijnen wil, jaarlijks door elk van deze genootschappen eene vraag uitgeschreven, en voor den besten beantwoorder van dezelve uitgelooft worden een gouden eerepenning ter waarde van vier honderd guldens. Terstond na 's mans overlijden werd aan
zsj-

zijnen wil voldaan, gelijk zulks te volgen van jaar tot jaar geschiedde. Men heeft alzoo aan deze inrigting, voortnamelijk van het eerste genootschap, dat hier alleen in bijzonderer aanmerking komt, de voortreffelijkste verhandelingen te danken, welke inhoud bewijst, dat de schrijvers de aanspraak van hetzelfde, *wars godsdienst bleef door vrijheid*, hebben onder het oog gehouden. Met een udele vrijheid ziet men in dezelfde onderscheidene godgeleerde onderwerpen behaald door mannen van onderscheidene godsdienstgenootschappen; inzonderheid van het hervormde, die daardoor, of roem behaald, of hunnen roem verhoogd hebben, als daar waren VAN HEMERT, JELGERSMA, BÜRGER, VAN HENGEL, PAREAU en meer anderen. Altijd achter hebben de leden van dit genootschap er voor gezorgd, dat door geen verhandelingen de deus hier te lande geopend wierd voor een teegenwoordige neologie of nieuwerwetsche godgeleerdheid, welke in Duitschland en Engeland, onder de protestanten, toen zoo veel velds won, en aldaar de aankweeking van het ongeloof niet weinig bevordende.

Kort nadat de gemelde inrigtingen van TEYLER waren tot stand gekomen, deed er zich reeds vrees op, dat die, in gemelde landen opgekomen, aan een deïstisch ongeloof grenzende, nieuwerwetsche godgeleerdheid ook ingang zoude vinden bij de nederlandsche protestanten in het algemeen, en bij de hervormden in het bijzonder. Die vrees ontstond het eerst uit een toenmalig gretig vertier van een neologisch geschrift,

schrift, dat door G. S. STEINBART, hoogleeraat der godgeleerdheid en wijsbegeerte te *Frankfort aan den Oder*, in het hoogduitsch, ten jare 1778 uitgegeven werd, en in onze taal overgezet, ten jare 1781, het licht zag. De titel was *Zamenstel der zuivere wijsgeerte, of leer der gelukzaligheid volgens het christendom, ingerigt ten dienste van al de zoodanigen, die wijsheid zoeken*. STEINBART was, volgens eigene belijdenis, (52) in vroegere dagen, eerst een bewonderaar van DE VOLTAIRE geweest. Rust had hij nogtans voor zijn hart niet gevonden, bij het voeden van zulke vijandige denkbeelden tegen het christendom, als die buitensporige deïst hem inboezemde. Veeleer was het christendom voor hem behoefte geworden. Maar hoedanig een christendom? Niet zoo als het in de openbare protestantsche kerken gepredikt werd. Hij ondernam het, om de christelijke leer der gelukzaligheid, zoo als men die gewoonlijk voordroeg, naar de bijzondere, meer heldere, inzichten, welke hij, zijns meenens, in den Bijbel had, gansch en al te hervormen: De oudjoodsche denkbeelden, waarmede het hem voorkwam, dat de apostelen bezet waren geweest, zocht hij aan eenen kant te schuiven, alles voor het overige zoo verschoeiende, dat het, naar zijn oordeel, met de gezonde rede beter overeenstemde: Hieruit ontstond het gemelde werk. Spoedig zag men, ook hier te lande, tot welke vervaarlijke afwegen het deïsme zijne vereerders leidt, zelfs dat wanneer zij eindelijk het christendom te baat no-

men en in hetzelfde de vervulling van hetgene behoefte voor hun hart is zoeken. Elk straalde het in het oog, dat de geleerde man meer wijsgeer, dan bijbelverklaarder was. Vele gewichtige leerstukken zag men, had hij naar eigene willekeur derwijze ontwikkeld, dat zij met de echt christelijke geloofsbegrippen geheel niet overeenkwamen, maar er regelrecht mede strijdig waren. Een geschrift derhalve van zulken inhoud vreesde men, en niet zonder groote oorzaak, dat velen verleiden, zwakke hoofden bedwelmen en ligtzinnige harten bederven zoude. De geleerde JACOBUS ENOELSMA MEBIUS, predikant te *Jorwerd* in Vriesland, trachtte dat onheil voor te komen. En zoo iemand, dan was deze daartoe bij uitstekendheid geschikt. Zijne uitgestrekte kunde, steeds bestuurd door groote schrandarheid van verstand en oordeel, maakte het hem gemakkelijk de rechte gronden van het christendom te verdedigen. Hij deed dat in eenige *Brieven, aanmerkingen behelzende over het zamenstel* enz. door G. S. STEINHART, welke in het licht verschenen in de lente van het jaar 1786. Naauwelijks zag dit geschrift het licht, of het wekte de aandacht der hervormderkelijken in klassen en synoden. Inzonderheid verblijdde zich over dezen arbeid van MEBIUS de klassis van *Gorinchem*. Zij viel op het denkbeeld, om ter tafel van de aanstaande zuidoollandsche synode het voorstel te brengen, dat er eene eereprijs mogt worden uitgelooft voor de beste wederlegging van zeker 's jaars te voren, uit het engelsch vertaald,

taald, te *Dordrecht* in het licht gekomen werk van een misschien nog erger stapel, dan dat van STRIBBART, en waarvan de schrijver was JOSEF PRIESTLEY. Dit werk had den titel van *Historie der verbasteringen van het christendom*. Het gemaakte denkbeeld werd in een besluit veranderd, en verknocht aan een ander voorstel, hetwelk mede den afgevaardigden tot de synode in last gegeven werd; namelijk, dat er in de nederlandsche hervormde kerk een genootschap moegt worden opgericht, hetwelk telkens na het gemeen maken van enig godsdienst-bonend werk een' ereprijs op deszelfs wederlegging kon uitloven. Dit tweeledig voorstel werd door de gansche synode gebillijkt, en nog gedurende derselver zitting, den 14 van hooimaand des genoodden jaars, in werking gebracht door vijf voornamste predikanten, J. HERINGA uit 's *Gravenhage*; A. VAN ASSENDRIJFT uit *Leyden*; M. RUMMERINK uit *Dordrecht*; J. KNEPPELHOUD uit *Gorinchem*; en D. A. REGULETH uit *Haarlem*. Deze verbonden zich tot het oprichten van een genootschap ter *verdediging der voornaamste waarheden van den christelijken godedienst, inzonderheid tegen denzelfver hedendaagse bestrijders*, en boden daerlijk eenen erprijs aan voer de schrijvers van de beste verhandelingen tegen het gemelde werk van PRIESTLEY. Niet lang daarna werd het genootschap, dat, uit hoofde eener aanzigte van stads toetredende leden, zich gaande weg zeer uitbreidde, door het hoog gezag der staten van Holland en West-

vriesland gewettigd, en 's *Gravenhage* de zetel van hetzelfde. (55) Het loffelijk hoofddoel van het genootschap werd aanvankelijk door de intending van eenige goede verhandelingen ter verzwakking van *FRIESTLEYS* gronden, maar vooral naderhand door vele andere diergelijke schriften, die bekroond werden, van tijd tot tijd volkomen bereikt. Jaarlijks, sedert de oprigting, hebben de voornaemste vaderlandsche, ook sommige buitenlandsche godgeleerden, hunne krachten gelukkig beproefd, om de zuivere protestantsche godsdienstleer te handhaven. Het nut, dat de, door het genootschap in het licht gegevene, verhandelingen van deze mannen, te velen in tal, om hen hier op te noemen, hebben te wege gebragt, is onberekenbaar groot geweest.

Met dit genootschap vereenigde zich in gelijken geest een genootschap of liever gezelschap, hetwelk ten jare 1792 in *Rotterdam* tot stand werd gebragt door eenige godsdienstige leden der hervormde gemeente aldaar, welke namen nogtans onbekend bleven. Volgens het door dezen gemaakt ontwerp zoude het aan éénen hunner predikanten worden opgedragen, om jaarlijks zes leerredenen te houden, waarin de waarheid van het Evangelie opzettelijk verdedigd werd tegen *de nieuwe arianen, socinians* en anderen, onder den naam van *nieuwe hervormers, illuminaten* enz. bekend. Dit ontwerp, wat den vorm belangt, geheel ingerigt naar dat van *szinsaarff*, werd weldra in werking gebragt, nadat door de leden van dit genootschap daartoe, op een jaar-

jaarlijksch eeregeld, gekozen was de predikant JAN SCHARP, een man van meer dan gemeene geleerdheid, en zeer bedreven in de schriften der genen, tegen welke hij zoude te strijden hebben. Dit bleek welhaast uit drie kort op elkaar volgende leerredenen, welke hij, in slagdmaand des gemelden jaars, bij wege van voorbereiding, met eene bewonderenswaardige vaardigheid van geest, mannelijk uitsprak. (54) Ook sedert dien tijd heeft hij getoond, hoe wel hij voor dezen arbeid berekend was; en grondig heeft hij bewezen, dat al de ondernemingen van zulken aard, als door hem verijdeld moesten worden, geene kracht hebben, om de gronden der echte protestantsche leer te verzwakken, maar integendeel geschikt zijn, om dezelve te versterken. (55)

Al deze inrigtingen hebben aan de hervormde kerk in Nederland een onberakenbaar groot voordeel toegebracht, en op de denkwijze zoo van ongeleerden als geleerden den gunstigsten invloed geoefend. De christelijke godgeleerdheid is allengs eene meer met de eenvoudige godsdienstleer van het Evangelie overeenkomstige, en in de beoefening aangenamer wetenschap geworden. Die godsdienstleer was en bleef, want wie kon haar veranderen? door alle eeuwen heen dezelfde. Maar de godgeleerden hadden te allen tijde hunne begrippen omtrent die leer geplooid naar de willekeur van hun bekrompen verstand of liever vernuft, en aan het goddelijke eene menschelijke houding gegeven. Hierdoor was de

zuivere leer van JEZUS en zijne Apostelen met een wetenschappelijk stelsel verward geraakt, en waren er menigvuldige bijbegrippen, die de redelijke beoefening van den christelijken godsdienst, zoo wel als het genot van deszelfs vertroostenden invloed in den weg stonden, in zwang gekomen.

Zoo was het in de nederlandsche hervormde kerk gesteld, nog gesteld in de eerste helft van het tijdperk, waarvan wij bezig zijn de geschiedenis hier te hoeken. De christelijke leer en de godgeleerdheid waren in het oog van sommigen één en hetzelfde: Zoo verdonkerd was het oog, dat men met elkanderen redetwistte, of de godgeleerdheid eene leer, of eene kennis, of eene wetenschap ware? en men het met elkaar in eene zoo duidelijke zaak nauwelijks of geheel niet eens konde worden. Vergelijkt men de beoefening van de gansche godgeleerde wetenschap dier tijden met de wijze, waarop men dezelve van ongeveer het jaar 1785 af begon te behandelen, zoo ontdekt men een onderscheid, dat verbazend groot is, en dat welligt door menschen; nog aan het oude verkleefd, wordt verdacht gehouden als het gevolg van inschikkelijkheid omtrent de neologen. Dat was het echter geheel niet. Maar onze nederlandsche hervormde godgeleerden vonden hier en daar onder het kaf nog al eenig bruikbaar koorn; en wie konde het misduiden, dat zij dit aan eene betere beoefening der theologische studie dienstbaar maakten? (56)

Inzonderheid zij dit aangemerkt nopens de exege-

te of verklaring van den Bijbel, waarop vele duit-
sche neologen of nieuwe hervormers, om de klip te
vermijden, waaraan zij zagen, dat een STRINBART
en anderen zich stieten, met de borst zich toeleg-
den, en waarop zij hunne theologische wetenschap
zochten te bouwen. Hoe willekeurig en onvast ook
het punt was, waarom zij alles deden heen loopen,
het averregtsche denkbeeld namelijk, dat de Heiland
en de apostelen zich geschikt hadden naar de dwa-
lingen des volks, hoe los ook even daardoor hun-
ne gansche bijbelverklaring mogt worden, de bijbel-
verklaring was bij hen toch alleen de grondslag der
theologische wetenschap. Dit is het, dat men op hun
voorbeeld, meer algemeen onder het oog steeds heeft
gehouden. Voorheen verklaarde men niet zoo zeer
den Bijbel, als het samenstel der leerstellingen, welke
men oordeelde dat eenmaal gaaf uit den Bijbel ontleend
waren. Indien al hetzelfde hier of daar uit een nieuw
oogpunt beschouwd werd, dan zocht men in den
Bijbel naar uitspraken, die het zij van verre of van
naderbij ter staving of opheldering *sehens* te kun-
nen dienen. Ligtelijk trof men zoo iets aan, en het
in schijn gesterkte denkbeeld verhief zich boven al-
le wederspraak. Honderden van bijbelplaatsen zijn,
in weêrwil van het verband, of tegen het taalgebruik,
zoo verklaard, als zij rijmen moesten met begrip-
pen, welke vooraf het valsche vernuft verzoonen
had en uitgedacht.

Dus was het in de eerste helft van dit tijdperk
nog gesteld met de uitlegging des Bijbels. Maar

treffelijk zijn de vorderingen geweest, welke men daarin allengs, in de tweede helft van dit tijdperk, heeft gemaakt. Met uitzondering van eenen SCHACHT, eenen SEGAAR, eenen VENEMA en anderen, kan men uit de schriften der bijbelverklaarders van de eerste helft dezes tijdperks zien, hoe gehecht zij nog waren aan schoolsche misbegrippen en vooroordeelen, hoe zij overeenkomstig met dezelve eenen oppervlakkigen, geesteloozen, gekunstelden, zin uit de woorden des Bijbels wrongen, en hoe zelden zij zich eenige afwijking veroorloofden van de gewone denkwijze over hetgene zij moesten ophelderen, vooral wanneer het slechts eenige betrekking op het dogmatische had. (57) Die schroomvalligheid hield zelfs eenen SCHACHT en SEGAAR terug, om met hun anders helder oog verder door te dringen, altoos het ontdekte anderen duidelijk aan te wijzen. (58) Van VENEMA hebben wij hiervoor reeds zoo veel voortreffelijks vermeld, dat men daaruit hem genoegzaam heeft leeren kennen als een' schriftuitlegger, boven allen verheven. Hij was het inderdaad, hij, die, zijnen eigenen gang houdende, met eenen onbevooroordeelden geest de waarheid naspoorde, en dezelve, zonder eenige bewimpeling, in eenen onbewolkten dag plaatste. Niemand was in de uitlegging der profetische schriften ooit zoo gelukkig geslaagd, als VENEMA. Die lof werd hem door alle onpartijdige beoordeelaars der zake gegeven. De kroon van alle 's mans exegetische schriften was zijne *Verklaring van de psalmen*, welke van het jaar

1762

1762 tot het jaar 1767 in het licht kwam. (59)

Door het gebruik voornamelijk van VENEMA's schriften bekwam men langzamerhand zin en smaak in eene onbevooroordeelde bijbelverklaring. De lust van velen werd aangewakkerd, om den Bijbel te onderzoeken, als de eenige bron der ons van God geopenbaarde waarheid. TORRETTIN en WEEMPELS, beide zwitsersche theologanten, wier schriften hier te lande, zoo lang miskend, nu gretig gelezen werden, maakten vervolgens de banden los, waarmede men aan het dogmatische gesnoerd was, en wezen, de een meer, de ander minder, beduidend genoeg aan, hoe men met eenen vrijen geest den Bijbel verklaren, en de godgeleerdheid daarnaar hervormen moest. Juist nu verhieven zich, als ter goeder ure, twee groote godgeleerden tot de verdienstelijkste schriftverklaarders, welke in de nederlandsche hervormde kerk sedert de tijden van GROTIUS geleefd en gebloeid hadden. Zij waren NIKOLAAS WILLEM SCHROEDER en PETRUS ABRESCH, beide hoogleeraars te *Groningen*. Deze volgde in de exegese der schriften van het N. T. het voetspoor van den uitmuntenden ERNESTI, die in Duitschland het eerst onder de protestanten weder de uitlegwijze van GROTIUS had smakelijk gemaakt. Gene volgde in de exegese der schriften van het O. T., aan de hand van zijnen meester en vriend ALBERT SCHULTENS, dat van VENEMA. Niemand van alle deskundigen zal dezen twee nederlandschen geleerden den lof willen betwisten, welken wij hun hier geven.

Betreuren mogen wij het, dat zij het licht, hetwelk ze ontstaken, in hunne scholen, niet zoo verre konden verbreiden, als het wel door meerdere schriften, dan zij hebben uitgegeven, zoude geschied zijn. (60) Hetgene echter SCHROEDER niet gedaan heeft, dat is geschied door zijne kweekelingen, onder welke voornamelijk hebben uitgeblonken JOHANNES HENRICUS VERSCHUIR, hoogleeraar te *Franker*, en HERMAN MUNTINGHE, hoogleeraar te *Groningen*. (61) En wat den geleerden ABRESCH aangaat, al had deze niets anders in het licht gezonden, dan de redevoering, waarmede hij den hoogleeraarspost in het jaar 1773 aanvaardde, de veel beteekenende wenk, door hem in dezelve gegeven, zoude zijne verdiensten onvergetelijk hebben doen worden. Die redevoering had ten onderwerp, *de heilige uitlegkunde, als het beste steunsel der godgeleerdheid*. (62) Deze titel alleen deed behoefte gevoelen aan een onbevoordeeld schriftuitleggen en de verpligting erkennen, om daartoe handen aan den arbeid te slaan, maar ook daarin ter bevordering van godgeleerde waarheidskennis met vrijen geest onvermoeid voort te varen.

Het verzuim van dien arbeid had onder de nederlandsche hervormden, aan den eenen kant, het ongeloof, en, aan den anderen kant, het bijgeloof welig doen tieren. Beide deze schadelijke gewassen ontvingen de hen voedende kracht uit de armzalige schriftverklaringen van anders waardige godsdienstleeraren. Hoogstnoodig was het derhalve, naar het inzien van ABRESCH, dat de studie der bijbeluitlegging

ging meer benaarstigd werd, en wel naar zulke gezonde regelen, hoedanig die van ERNESTI waren, welke de goedkeuring van alle verstandigen wegdroegen. Zelf gaf hij in zijne akademische lessen er steeds doorslaande blijken van, met welk eene vrucht die regelen konden gevolgd worden ter bevordering van zuivere bijbelkunde. In lateren tijd leverde hij aan het geheele publiek eenige, naar die regelen bewerkte, proeven van *Omschrijving des Briefs aan de Hebreewen, met aanmerkingen*. (63) De eerste kwam in het licht ten jare 1786. (64) Er volgden nog twee proeven, waarvan de laatste verscheen ten jare 1790. Nu liet ABRESCH zijnen arbeid rusten, ofschoon hij anders zijne omschrijving van het zevende hoofdstuk voor de uitgave gereed had. Wat den voortreffelijken man ook hebbe mogen terug houden, zijn, in de uitlegging des Bijbels ook voortreffelijke, leerling, de Utrechtsche hoogleraar J. HERINGA, heeft, ten jare 1817, op verzoek of met toestemming van de achter geblevene weduwe, geene zwarigheid gevonden, om het afgewerkte als eene vierde proeve in het licht te zenden. Hetgene ABRESCH te *Groningen* ter bevordering der studie van de uitlegkunde en uitlegging der schriften van het N. T. gedaan had en deed, dat werd door HERINGA niet nagelaten, (65) zoodra hij aan het einde van dit tijdperk, als godgeleerd akademieonderwijzer, te *Utrecht* was opgetreden; terwijl in beide die studievakken de geleerde J. VAN VOORST toen te *Praneker* reeds eenige jaren had uitgeblooken.

Het

Het weinige, dat ABRESCH aan het publiek heeft geleverd, is genoeg geweest, om te doen zien, hoe men, zijns oordeels, den Bijbel moest uitleggen. Dit zagen straks ook onder vele anderen VAN HAMBELVELD en GREVE; zij volgden 's mans voorbeeld. De *Vertaling der brieven van den apostel PAULUS* uit het grieksch, welke de laatstgenoemde uitgaf van het jaar 1790 tot 1801, droeg alle kenmerken van eenen zuiveren smaak in dit studievak, en van een helder inzien in den oorspronkelijken tekst. Hetzelfde oordeel, meenen wij, mag geveld worden over de nederlandschduitsche vertaling van den geheelen Bijbel met de daarbij gevoegde aanmerkingen, welke men aan den anderen te danken had. VAN HAMBELVELD bragt den oosterschen stijl van den Bijbel in eenen meer voor het volk verstaanbaren westerschen stijl over. En schoon hij hierin de maat niet altijd wist te ramen, (66) heeft toch zijn arbeid den lust opgewakkerd van velen, om dit goddelijke boek meer in handen te nemen en te lezen. Buitengemeen groot is het nut geweest, dat hij in de huizen van ongeletterden door dezen arbeid gesticht heeft. Ook vele geletterden waren hem voor denzelfen hunnen dank verschuldigd.

Wijders hebben in het tweede gedeelte van dit tijdperk, als uitleggers van den Bijbel, vele godgeleerden, welke een diergelijk voetspoor waren ingeslagen, zich groote verdiensten verworven. Zoodanige uitleggers der schriften van het O. T. zijn toen geweest,

weest, om slechts eenigen te melden, J. SCHELVIS-VANGER, S. H. MANGER, E. SCHEIDIUS, E. J. GREVE, H. A. SCHULTENS, H. MUNTINGHE, J. H. PARRAU, en J. H. VAN DER PALM. (67) Als uitleggers der Schriften van het N. T. verdienen inzonderheid genoemd te worden P. BROUWER, G. J. NAHUIS, G. DE HAAS, J. R. TAKENS, DE PERPONGHER en anderen. (68) Bij al deze uitleggers voege men twee arbeidzame en geleerde mannen, die, elk op zijnen eigen trant, de gansche h. schrift bij wege van verklaring bearbeid hebben, J. VAN NUYK KLINKENBERG en W. A. VAN VLOTEN. (69)

Daar de beoefening der bijbetuitlegging zulke groote vorderingen vooral in de tweede helft van dit tijdperk maakte, moest ook de invloed daarvan op de leerstellige godgeleerdheid zichtbaar zijn. In de beoefening van dit studievak slaagde men zoo wel, dat hetzelfde eene geheel andere, veel betere, gedaante kreeg. De voornaamste godgeleerden, die daartoe reeds in dit tijdperk mede gewerkt hebben, waren aan de hoogeschole, behalve VENEMA, die hunner aller voorganger was, CHEVALLIER, HOLLEBEEK, MANGER, BROES. Buiten twijfel zouden zij allen belangrijker, wissers, stappen gedaan hebben; waren ze niet, door de nog heerschende vooroordeelen, van eene altijd even rondborstige verklaring hunner gevoelens tot hun leedwezen terug gehouden. Het verder gaan wilden ze voor hunne leerlingen overlaten; en aan dese waren ze gewoon in hunne lessen daartoe genoeg verstaanbare wenken

te

te geven. De beide schoonbroeders HOLLEBEEK en MANGER zijn, met opzigt tot de dogmatiek, buiten hunne scholen voor het publiek niet opgetreden. CHEVALLIER heeft slechts een onafgewerkt, beknopt, stelsel der leerstellige godgeleerdheid door den druk gemeen gemaakt, doch van BROES, heeft men een in het licht verschenen volledig, kort, *zamenstel der beschouwelijke, zoo wederleggende, als stellige godgeleerdheid*. In de dogmatische schriften van beide die godgeleerden ontdekt men eenen geest, die zich had los gemaakt van vele misbegrippen, welke door een meer helder inzien, hetwelk men in den Bijbel had gekregen, kenbaar waren geworden... Overal bespeurt men er prœven in van eigen, onpartijdig, oordeelkundig, onderzoek. Zij waren de eerste dogmatische stelsels, van welke men verklaren kon, dat derzelver grondslag uit den Bijbel meer regelrecht afgeleide goddelijke waarheid was. Men had echter niet verzuimd, dezelve met de uitspraken der menschelijke rede te vergelijken en te vereffenen. Maar men had vele anders nog gangbare filosofisch scholastieke kunsttinnen vermeden. (70).

Twee dogmatische stelselschriften, ten jare 1763 in het licht verschenen, meer ten dienste van ongeleerden, dan geleerden; waren die van ADRIAAN BUURT, predikant te *Amsterdam*, en van JAKOB CREMER, predikant te *Dalem*, het laatst te *Middelburg* in *Zeeland*. Het eerste was een zeer uitvoerig werk, getiteld de *Beschouwende godgeleerdheid*, het an-

de-

ders behelsde een zeer klein, in een gedrongen, overzicht *van de heilige godgeleerdheid*. Dit was het echter alleen niet, waarin deze beide schriften onderscheiden waren. Grootelijks verschilden zij van elkanderen met opzigt tot de wijze van behandeling der dogmatieke waarheden. Het werk van BUURT heeft eenen geheel schoolsch filosofisch-theologischen vorm, en is opgevuld met spitsvindige uitpluizingen van de leerstukken zoo der openbaring als der rede. Stijf en strak vindt men er vele begrippen in vastgehouden, welke van tijd tot tijd algemeen geworden waren, maar toen reeds door sommigen bij het licht des Bijbels van naderbij beschouwd en verworpen werden. BUURT was wijsgeer en geen schriftuitlegger. Te dezen aanzien won het van hem verre CREMER, éen der eerste, zelfdenkende, verlichte, godgeleerden zijns tijds, die een schrander doorzigt had in vele bijbelplaatsen, betrekkelijk tot de dogmatiek. 's Mans geschrift draagt uitnemende blijken daarvan, en toont duidelijk, hoe ongedwongen en onbekrompen zijne denkwijze was, als eene vrucht van naarstig bijbelonderzoek. (71)

Uitvoeriger dan het gemelde werk van BUURT was het *Onderwijs in den godsdienst*, hetwelk VAN MEYS KLINKENBERG uitgaf of begon uit te geven ten jare 1780. Genoegzame bewijzen leverde dit werk er van op, dat men in dien tijd, bij de behandeling der dogmatiek, meer gewigts hing aan de uitspraken des Bijbels, dan aan die der kerk. Echten

wer-

werden in hetzelfde nog gevoelens behandeld, die in lateren tijd hun aanzien en waarde verloren hebben. Beknopter en eenvoudiger was het stelselmatig geschrift van SAMUËL VAN EMDRE, predikant te *Hoornaar*, naderhand te *Wugeningen*, hetwelk te zelfden jare 1780 in het licht verscheen. (72) VAN EMDRE was mede één der eersten, welke ongeletterden deed zien, van welken belang het was de bewijzen, waardoor men een leerstuk wilde staven, niet te tellen, maar te wegen. Hierdoor is het hem dan ook gelukt velen reinere begrippen in te boezemen, dan zij voorheen hadden, omtrent de waarheden des geloofs. Het nut, dat hij met dit geschrift, na de eerste uitgave menige malen op nieuw uitgekomen, gesticht heeft, in den kring van ongeleerden, voor welken hetzelfde door hem was bestemd, is ongemeen groot geweest. Gedenkwaardig is ook dit geschrift van v. EMDRE, omdat men er de leerwijze in bespeurt van deszelfs uitmuntenden meester, G. BONNET, eenen schranderen wijsgeerigen en bijbelkundigen theologant, die vele jaren achter elkanderen een sieraad der Utrechtsche hoogeschool en der nederlandsche hervormde kerk is geweest. Eenen niet minder voortreffelijken dienst deed aan weinig geoefenden de edele DE PERPONCHER, door ten jare 1790 in het licht te zenden zijne *Beschouwende godgeleerdheid*, een geschrift, hetwelk een kort begrip der geloofswaarheden behelst, in een gezuiverd licht geplaatst, en vrij van schoolsche bewoordingen of kunsttermen.

Lang-

Langzaam maar vast was de tred, welken wij alzo zien, dat sommigen hielden in hunnen gang, om nader te komen tot die eenvoudigheid, waarmede, naar hun oordeel, zoo wel in de scholen als in de kerken, de godsdienstleer voorgedragen moest worden, zoudé het verstand er door verlicht en het hart er door verbeterd worden. Met welke inderdaad door God, den Vader des lichts, gezegende gevolgen deze pogingen zijn bekroond geworden, zal uit de geschiedenis van het volgende tijdperk genoegzaam blijken.

Uit kracht van het allernaauwste verband, hetwelk er is tusschen de christelijke geloofsleer en die der zeden, (73) zoudé men verwacht hebben, dat op deze van zelve de weérglans moest vallen van het heldere licht, dat over gene opging. Daarvan echter kon men toen nog slechts weinig bespeuren. Algemeen was men nog te zeer tegen de zedeleer ingenomen. Niemand bijkans durfde het wagen dezelve openlijk voor te dragen, zoo als wel de meerdere opgeklaardheid het vorderde. Eén slechts heeft de christelijke zedeleer met eene regt liberale hand voor menschen van onderscheidene standen bearbeid, in een geschrift, hetwelk ten jare 1786 in het licht verscheen, onder den titel van *Onderwijs in de christelijke zedeleer*. Deze verdienstelijke man was

HENDRIK ARNOLD AITTON, predikant te Zwol, welken het eventmijn aan menschkunde, als aan geleerdheid ontbrak, en die in het gemelde werk vele belangrijke punten met sijne naauwkeurigheid ontwikkeld heeft. Eenige jaren later heeft v. NUYŒ

IV. DEEL

E

KLIN-

KLINKENBERG, in de, ten jare 1793 uitgekomene, drie laatste deelen van zijn hiervoor gemeld *Onderwijs in den godsdienst*, de christelijke zedeleer behandeld. Het werk van dezen heeft ook tot een nuttig leesboek voor mingeoefenden gestrekt.

Ook de praktikale godgeleerdheid vond in dit tijdperk zeer weinige behandelaars. **VAN VELZEN** gaf ten jare 1748 in het latijn een systeme van deze wetenschap uit, (74) hetwelk droog en dor was, ook alleen voor de hoogeschoolen ingerigt. Meer voor een algemeen gebruik was de, in het nederlandschduitsche geschrevene, *Dadelijke godgeleerdheid van BUURT*, welke in het licht kwam ten jare 1780, maar, te wijsgeerig bearbeid zijnde, aan de behoeften van ongeletterde lezers niet voldoen kon. Hoedanigerwijze het in dit tijdperk met de asketiek of beoefeningsleer gesteld is geweest hebben wij hiervoor (75) reeds gezien.

Men bespeurde mede, na het midden der helft van dit tijdperk, eenen aanvankelijken voortgang in het katechetisch onderwijs. Er kwamen leerboekjes uit, die niet, gelijk voorheen, verkorte theologische samenstellen waren, maar alleen de zuivere godsdienstleer behelsden, zoo als zij ons in de schriften van het O. en N. Testament geopenbaard is. Zoodanige leerboekjes waren inzonderheid die van **A. LEDEBOER** en **W. DE ROO**, predikanten te *Haastrecht* en *Tiel*, en van **J. W. TILANUS**, predikant te *Harderwijk*, (76) die in het zijne ook de christelijke zedeleer behandeld had.

Van

Van lieverlode vorderden, gedurende dit tijdperk, mede de kanselredenaars in hunne voordragt, zoo met betrekking tot den vorm, als tot de stof. Naar gelang de godgeleerde wetenschap, over het geheel genomen, in de tweede helft van dit tijdperk meer van schoolsche misbegrippen en schadelijke kunstwoorden gekuischt werd, moest de stoffelijke voordragt der godsdienstleer meer zuiver worden van alles, wat haar voorheen verdonkerd en onverstaabaar had gemaakt. Hiermede ging gepaard eene allengs meer en meer zichtbare verbetering van den vorm der voordragt. Dezelve werd nauwkeuriger, juistere, geregelder, en wat den stijl betrof, meer spraakkunstig. Op de nederlandschduitsche taalstudie hadden vele predikanten sedert den aanvang van dit tijdperk, inzonderheid sedert ongeveer het jaar 1760, zich beginnen toe te leggen. Aflergebrekigst was te voren het taalgebruik op den predikstoel, zelfs in de leerredenen van anders schrandere, geleerde, mannen, die der kerke tot sieraad strekten. Men bekreunde zich aan taalregelen, noch aan keurigheid van uitdrukking, noch aan mannelijke deffigheid, om met voegelijkheid van woorden of spraakvormen de denkbelden te ontwikkelen, die men voordroeg. Voor het aesthetische had men, naar het scheen, geen zintuig. Doch dit veranderde allengs, voornamelijk in de tweede helft van dit tijdperk, ten voordeele van de goede zaak, die vorderde, dat de heiligste waarheden niet in een slordig gewaad aan het licht kwamen.

Onder de hervormde predikers, die reeds in de eerste helft van dit tijdperk met opzigt tot verbetering van de stof en den vorm hunner leerredenen uitgemunt hebben, mogen vooral gerangschikt worden, J. WILLEMSSEN, predikant te *Middelburg*, een leerling van LAMPE, S. H. MANGER, en J. H. SCHACHT, beide leerlingen van LAMPE's leerling VOGET. Deze beide laatsten hebben de lampeaan- sche predikwijze geheel verbeterd en den tijdgeest, welke eerst het gaarne anders zag of hoorde, weten te leiden. Als coccejanen zijn wijders hier grooten lof waardig, behalve VENEMA, (77) deszelfs leerlingen G. VAN VELZEN, G. LEMKE, P. WIGERI, (78) en P. CONRADI. Deze laatste verhief zich verre boven allen, niet alleen wegens bondigheid van zaken, bij het behandelen der onderwerpen, maar voornamelijk wegens netheid, in de bewerking en reinheid van stijl en taal. TIBERIUS HEMSTERHUIS, die naar het oordeel van J. W. TE WATER, (79) zijns gelijken niet had in het waarden van groote geniën, kende CONRADI, als prediker, eene eere toe, hooger, dan aller eer. In deszelfs schatting was CONRADI, ook ten aanzien der leiding van stem, en der uiterlijke gaven, de uitnemendste, de grootste kerkredenaar van geheel Nederland, (80)

In het midden dezes tijdperks heerschte er in de predikwijze anders nog zoo veel gebrekkigs, dat verstandigen niet konden nalaten overal hoorbare klagten daarover te uiten en naar herstelling van hetzelfde te wenschen. Kloekheid van geest werd er

ech-

echter gevorderd, om iets van dien aard te ondernemen. Eenige weinigen hadden reeds modellen van leerredenen daartoe gegeven. Maar welken wederstand hadden zij niet ontmoet! (81) Wel moet men zich dus verwonderen, dat de anders zoo stille, zachte, voorzichtige B. HOLLEBEEK, hoogleeraar te *Leyden*, het ten jare 1768 durfde wagen aan de spits te treden van deze hervormers. Van hem verscheen te dien jare een klein, in het latijn vervaardigd, geschrift, waarin hij als *de beste wijze van prediken* (82) aanpreef die, welke bij de engelsche godsdienstleeraars algemeen in gebruik was. Met de meestmogelijke beknoetheid moest, naar het oordeel van HOLLEBEEK, de tekst worden opgehelderd. Alleen daarvoor moest men zorgen, dat de kracht der waarheid, welke er in lag, van de toehoorders gevoeld werd. Door spitsvindige uitpluizingen, door scherpzinnige woordenzifterijen en langdradige verklaringen werd de waarheid voor het verstand verdenkerd. Voor het hart kon zij dus niet belangrijk worden. Met weinige woorden daarom moest zij op den voorgrond gesteld, en alsdan het onderwerp worden der gansche leerrede. Zij moest tot weinige hoofdpunten gebragt, ordelijk betoogd, met allen nadruk aangeklemd, en op de harten der hoorders worden toegepast. Op die wijze wilde HOLLEBEEK dat de leerredenen niet nu of dan, bij enkele gelegenheden, maar doorgaans zouden ingerigt worden. Dit verwekte groote tegenspraak, en bij de meesten volkomene afkeuring. Het was iets

nieuws, en daarom iets zorgelijks. Ligtelijk zoude door dat betoogen de kerkleer gevaar loopen niet weinig van hare reinheid te verliezen. (83)

Velen anderen smaakte daarentegen deze Hollebekeansche predikwijze bij uitstek wel, als zijnde ook bijzonder geschikt, om eenmaal het onderscheidend kenmerkelyke van de voëtiaansche, coccejaansche en lampeaansche predikwijze, hetwelk met opzigt tot den vorm was overgebleven, geheel te doen verdwijnen. Welhaast begonnen overal kundige, voornamelijk jonge predikanten hunne leerredenen naar de homiletische lessen van HOLLEBEEK in te rigten. Eén der eersten, welke die predikwijze in de praktijk trachtten te brengen, was P. CHEVALLIER, hoogleeraar te *Groningen*. Deze hield eerst van den kansel en zond vervolgens ten jare 1770 in het licht een *Zestaf van kerkelyke redevoeringen over sommige algemeente gronden der zedeleer*. Ongelukkig viel echter deze proeve uit. Niets kon sterker tegen HOLLEBEEKS doel inwerken, dan dat zestal redevoeringen van zijnen vriend CHEVALLIER. Het waren meer akademische, dan kerkelyke redevoeringen, met de grootste naauwkeurigheid bearbeid, maar te wijsgeerig, en ten aanzien van den vorm te kunstig, te ingewikkeld, te hoog voor ongeletterde menschen van onderscheidene kringen en standen. De toepassingen daarentegen, niet beknopt, maar uiteen gezet, waren regt stichtelyk, doelmatig, meer verstaanbaar voor allen, en op het hart werkend. Desniettemin mishagden den meesten,

zoo niet allen, CHEVALLIERS redevoeringen, als modellen dier predikwijze, uit hoofde van de moeite, welke men had, om den redenaar te volgen. Velen wraakten ook deze wijze van prediken, om dat hare strekking bij hen verdacht was. Deze twijfelden schier niet, of de zedeleer zoude door dezen weg in de kanselredenen de plaats vervangen van de geloofsleer. En hoe zeer men tegen eene behandeling van de zedeleer, vooral op den predikstoel, toen nog vrij algemeen bevooroordeeld was, hebben wij hiervoor gezien. (84)

MANGER, te *Franeke*, schikte te zelfden tijde wel zijne leerredenen ook naar de predikwijze van zijnen schoonbroeder HOLLEBEEK. Maar hare voordragt was veel duidelijker, verstaanbaarder, en meer volgbaar, dan die van CHEVALLIER. Evenwel gevielen zij onder het gehoor slechts aan weinigen, die op 's mans groote verdiensten prijs stelden; en aan een lezend publiek gaf hij haar niet. Na CHEVALLIER en MANGER onderscheidden zich ten laatste twee mannen van buitengemeene talenten, H. A. NIEUWOLD, predikant te *Leeuwarden* sedert het jaar 1777 tot het jaar 1782, en J. FRANTZEN, predikant eerst te 's *Hertogenbosch*, en daarna sedert het jaar 1783 tot het jaar 1785 te *Groningen*. De eerste gaf in Vriesland aan den prediktrant van vele jonge leeraars eene betere wending. Ook had hij het geluk, dat het verstandigst gedeelte zijner gemeente hem gaarne hoorde. FRANTZEN predikte op zulk eene ongedwongene

manier, dat alles, wat de tekst, of de waarheid, hetzij ze dogmatisch, hetzij ze zedelijk ware, daarin begrepen, hem aanbod, naar de gemeene vatbaarheid ontwikkeld, en niet zonder sterke inspanning van toon en gaven op het hart werd toegepast, hetwelk bij velen zich onwillekeurig opende. CHEVALIER vereerde toen zulk eene predikwijze met de hoogste goedkeuring. Hij bewonderde telkens zijn vriend FRANTZEN, zoo dikwerf hij hem hoorde; en hij hoorde hem schier bij elke gelegenheid. HOLLEBEEK zelf verheugde er zich over, dat de voorschriften, welke hij ten jare 1768 gegeven had, door de buitengewone talenten van zijnen leerling FRANTZEN eindelijk eens in eene algemeene praktijk begonnen te komen. FRANTZEN, hoe weinig ook de jaren zijns levens te *Groningen* waren, ontstak bij meest al de jongelingen, welke zich toen aldaar in de godgeleerdheid oefenden, eene brandende geestdrift, om hem te volgen. Binnen een kort bestek van tijd geraakte inzonderheid door de voorbeelden van MANGER, NIEUWOLD en FRANTZEN, de predikwijze van HOLLEBEEK onder de jonge predikanten van de noordelijkste nederlandsche provinciën zeer in zwang. (85)

In de meer zuidelijk liggende provinciën werkte te dien tijde tot hervorming van de predikwijze allerkrachtigst mede de beroemde hoogleeraar te *Utrecht*, G. BONNET. Even als HOLLEBEEK zag hij het gebrekkige der gewone predikwijze, maar sloeg ter verbetering een' gansch anderen weg in.

BON-

BONNET oordeelde het beter, dat de oude nederlandsch hervormde predikwijze weder wierd ingevoerd, waarvan men zich algemeen bediend had voor de opkomst der twisten tusschen de voetianen en coccejanen, en welke men voegelijk de analytisch-synthetische noemde. Zoo als die predikwijze voorheen was geweest, wilde echter BONNET haar in allen deele niet gevolgd hebben, want zij had ook hare leemten; maar hij wilde dezelve min of meer verbeteren naar die van HOLLEBEEK. (86) Ook heeft hij dat gedaan met zulk een' uitslag, dat het de goedkeuring wegdroeg van vele predikanten, die naar zijn voorbeeld hunne leerredenen inrigtten. Inzonderheid kan dit worden aangemerkt van al zijne leerlingen, welker getal zeer groot geweest is. Eén der eerste leerlingen en der beste volgers van BONNET, in het prediken, was de Amsterdamsche kerkleeraar T. A. CLARISSE, in wiens kanselvoordragt, net en keurig bearbeid, zich opgeklaarde evangeliekunde allertreffelijkst vereenigde met zuivere praktijk van godzaligheid. CLARISSE, om van zijne verdiensten in dezen niets meer te melden, had het standpunt bereikt, waarop in de hervormde kerk van Nederland tot nog toe zich geen predikant regt had weten te plaatsen, met een oog, steeds op het groote doel van algemeene leering en stichting gevestigd. (87)

Alzoo maakten zich beide HOLLEBEEK en BONNET bij de hervormde kerk van Nederland zeer verdienstelijk door het invoeren van onderscheidene predik-

wijzen, welke, hoezeer zij bij het eerste aanzien geheel niet schenen overeen te komen, echter toch in één punt zamen liepen, waarvan men vervolgens uitgaande, beide heeft kunnen tot één brengen. Door dien weg werd dan onder de hervormden de oude nederlandsche wijze van prediken weder hersteld, doch op eene nieuwe, beter aan het oogmerk beantwoordende, leest geschoeid. Langzamerhand gewenden er de gemeenten aan, en sedert is dezelve algemeen geworden. In het laatst van dit tijdperk kwam het velen predikanten mede voor, dat men een zeer goed gebruik zoude kunnen maken van de predikwijze onder de nederlandsche hervormden der allervroegste tijden, volgens welke men eene korte verklaring gaf van zeer breedvoerige teksten, met inmenging van stichtelijke, pragmatische, aanmerkingen. Evenwel aan eene voordragt, naar die wijze ingerigt, gaf men minder den vorm van leerredenen, dan van eenvoudige, godsdienstige, voorstellen, onmiddellijk uit den Bijbel ontleend. Men noemde deze voorstellen daarom *bijbeloefeningen*. In het eerst volgende tijdperk werden zij allengs met algemeene goedkeuring ingevoerd.

Met opzigt tot den kanselstijl in dit tijdperk heeft men mede goede vorderingen gemaakt. Met de beoefening der nederlandsche taal begon men zich ook toe te leggen op de beschaving van den stijl. Geleerde, oordeelkundige, predikers slaagden daarin uitmuntend. Anderen, die volgen wilden, verwarren taal en stijl met elkanderen. Wanneer iemands

re

redenen zwaarig, hoogdravend, waren en doorstoken met fraai gebloemde, dichtelijke, uitdrukkingen, dan roemde men hem, als verstond hij bij uitstek zijne taal. Of hij de regelen der spraakkunde in acht nam, of niet, was hetzelfde. In het begin van dit tijdperk verschenen in het licht de gedvrachtige *schriften* van HERVEY, uit het engelsch in onze taal overgebracht. (88) De weidsche, hoogzwovende, poëtische stijl, in die *schriften* heerschende, bekoorde velen jongen predikanten dermate, dat zij meenden daarnaar hunne godsdienstige voorstellen te moeten inrigten. En zij deden het; maar hunne voorstellen waren dikwerf vol van valsch vernuft, en zamengeweven van lappen, deels uit HERVEY'S *schriften* gekozen, deels van eigene, niet altijd gelukkige, vinding. De smaak voor dit wanstaltige nam wel met den tijd af; evenwel bleven er steeds predikanten te veel over, die zich daaraan vergaapten. Eenigen volgden HERVEY meer op eenen vrijen trant. De voornaamsten van deze waren P. HOFSTEDE, predikant te *Rotterdam*, en P. NIEUWLAND, predikant in 's *Gravenhage*. (89) Vrijer nog werd HERVEY gevolgd door T. LUBBERS, eerst predikant en daarna hoogleeraar te *Groningen*, en G. T. DE COCK, predikant te *Beetgum*. Men moge er bijvoegen B. BOSCH, predikant te *Diemen*. (90) J. VAN LOO, predikant te *Oostmarsum* nam uit de zoogenoemde aesthetische kanselvoordragt diens tijds het te gekunstelde, en vooral het min deftige en wilde van den laatstge-

mel-

melden weg, maar bragt er het pathetische in, hetgene tot nog toe verzuimd was. Zijn predikstijl was aangenaam voor de hoorders, en werkte tevens op het gevoel. 's Mans in het licht gegevene leerredenen gevielen ook den lezers. (91) Nogtans mangelde er iets aan voor beiden, inzonderheid voor de eersten. Dit was het eenvoudige, naar de algemeene vatbaarheid berekende, hetwelk men het populaire noemde. Reeds lang had niemand in de algemeen heerschende predikwijze dit gebrek beter gezien, dan de waardige, diep denkende, godvruchtige J. HINLÓPEN, predikant te *Utrecht*. Maar deze wilde misschien te sterk hervormen. Het aesthetische nam hij voor een groot deel weg; van het zachte pathetische maakte hij een regt verstandig gebruik tot algemeene stichting, maar het populaire heerschte misschien in zijne leerredenen te zeer, hoewel hij zich voor het lage, platte, triviale wachte. Wellicht gaf deze gang der zaken, onder anderen, aan den oordeelkundigen T. HOOG, predikant te *Leeuwarden*, daarna te *Rotterdam*, opgewektheid, om in zijne leerredenen het ware pathetische en populaire met het ware kanselæsthetische te verbinden. Men vond dat altoos er zoo in. (92) Hem volgden BRINK, LOBRY en anderen.

Daar men zich in dit tijdperk op den predikstijl zoo beijverde, moest het velen groote moeite veroorzaken, om hunne geschrevene leerredenen met alle naauwkeurigheid, bij het regte gebruik van wel overwogene uitdrukkingen, in het geheugen te brengen.

gen. Hier door werd men er op bedacht, om het geschreven opstel voor te lezen. In het eerst geschiedde dit met behendigheid, daarna minder schroomvallig, eindelijk vrijmoedig en onbedekt. (93)

Onder de waalschfransche predikanten hebben in dit tijdperk niet alleen op den kansel, maar ook door de openbare uitgave hunner leerredenen, eenen bijzonderen roem verworven, P. J. COURTONNE, J. S. VERNEDE, J. G. CHAUPEPIÉ, J. R. BOULLIER, alle te Amsterdam en C. CHAIS in 's *Gravenhage*. (94)

De vrucht eener meer opgeklaarde denkwijze bespeurde men ongeveer het midden van dit tijdperk ook in eenen sterk ontgloeienden ijver voor het invoeren eener nieuwe psalmberijming, waarnaar alle hervormden van verstand en smaak reeds vele, zeer vele, jaren verlangd hadden. Bij de openbare godsdienstoefening bediende men zich sedert de tijden der hervorming van eene psalmberijming, waaruit wel geoefenden nooit mét ware, hartelijke, stichting hunne gezangen tot Gods eer hadden kunnen aanheffen. Het was eene, uit het fransche psalmboek van MAROT en BEZA in een allererbarmelijkst neêrlandschduitsch door PETRUS DATHEEN overgebragte, berijming, die overal even verminkt, lam en kreupel zich voordeed, (95). en vol was van allerlei stootende, zeer wanvoegelijke, den eerbied voor God kwetsende uitdrukkingen. Vele dichters, als zich het meest aan zulk een onbevallig kerkboek ergerende, hadden sinds het laatst der zestien-

de

de eeuw beproefd de honderd en vijftig psalmen in een beter rijm te brengen. Allen, schoon den eenen beter, dan den anderen, was dit gelukt, ook, mag men denken, naar het oordeel der meeste voor rein godsdienstig gevoel vatbare leeraars en leeken. Nogtans was men niet zeer geneigd tot het beramen van krachtige maatregelen ter verhelping van een gebrek, waarover men zulke luide klagten slaakte. De aard der zake deed bij elk, die aan verbetering dacht, aanmerkelijke zwarigheden rijzen. Ook de tijden waren dikwerf daartoe zeer ongunstig. Men bleef werkeloos tot in het jaar 1696. Op de vriesche synode werd toen, door den korrespondent van *Groningen*, eene loffelijke melding gemaakt van eene, ten jare 1692, uitgekomene, *Zedige verbetering van den rijm van DATHENUS, over de honderd en vijftig psalmen DAVIDS*, vervaardigd door den arbeidzamen predikant van *Groningen*, ABRAHAM TROMMIUS. Die *verbetering* was, hoe *zedig* zij ook wezen mogt, wel is waar, zeer ongelukkig uitgevallen, doch zij gaf der vriesche synode aanleiding, om ernstiger, dan voorheen, aan eene herstelling van het kerkgezag te denken. Eindelijk beraamde die synode, ten jare 1701, met medewerking van de theologische fakulteit der vriesche hooogeschool, een plan, ter bevordering eener goede keuze, omtrent het invoeren van eene der reeds bekende, in het licht zijnde, psalmberijmingen. Men wilde, dus niet, gelijk TROMMIUS, het oude verbeteren, maar alles vernieuwen. Dan door de onver-

schil-

schillingheid der vriesche staten nopens die zaak, en door de koelbloedigheid der meeste nederlandsche synoden in dezen, viel ten jare 1704 op de synode te *Heerenveen* het plan geheel in duigen, tot overgrootte spijt der vriezen: Vijftig jaren verliepen er, eer men ergens in de hervormde kerk weder eene poging beproefde, om den wensch van vele godsdienstigen te verwezenlijken. Eerst ten jare 1754 deed de klassis van 's *Gravenhage*, daartoe opgewekt door den predikant in die stad, W. MUILMAN, op de zuidhollandsche synode een voorstel, strekkende slechts tot verbetering van eenige onvoegelijke uitdrukkingen in DATHEENS psalmberijming. (96) Spoedig bespeurde men, dat ook dit voorstel, even als dat van TROMMIUS voorheen, grooten tegenstand ontmoette. Men begon toen weder aan de synodale tafel ter sprake te brengen, of het niet veel beter ware, eene geheel nieuwe berijming in te voeren? Doch ook hieruit ontstonden stribbelingen, die voorboden schenen te zijn van groote onrust. Niettemin bleef op de zuidhollandsche synode, en ook op die der overige provinciën, uit kracht van de gewone onderlinge korrespondentiën, de gedachte aan deze zaak levend, terwijl de hoop niet geheel verflauwde van eenmaal het begeerde nog eens te zullen bekomen. Tot aan het jaar 1771 waren echter de synoden der onderscheidene provinciën het staág met elkanderen oneens over de wijze, op welke men best het doel bereiken en de zaak tot stand zoude brengen. Zeer leed was dit, gedurende al dien tijd, den sta-

ten

ten van de bijzondere provinciën, en den algemeenen staten, welke daarom, in hunne wijsheid, het raadzaamst oordeelden zich zoo weinig met de zwerfend blijvende verschillen te bemoeijen, als mogelijk ware, opregtelijk nogtans wenschende, dat men toch met den tijd het ééns mogte worden. (97) Die wensch werd ten laatste vervuld. De klassis van *Walcheren*, die nevens de overige zeeuwsche klassen niet voor het jaar 1769 hare gedachten over eene verbetering der gewone rijmpsalmen liet gaan, had toen, ter verzameling van berijmde psalmen in ééne bundel, hare aandacht voornamelijk gevestigd op drie in het licht zijnde psalmberijmingen, die te weten van H. GHIJSEN (98) die van J. E. VOET en die van een genootschap, hetwelk tot zinspreuk had, *Laus Deo salus populo!* Bij het vervaardigen van ééne bundel wilde die klassis, dat, bij elken psalm, de drie berijmingen vergeleken, en de voortreffelijkste gekozen, nogtans, waar het noodig was, verbeterd wierden. De synode van Noordholland hing terstond hier aan haar zegel. Voorts volgden, de eene na de andere, de overige provinciale synoden, als mede die van *Drenthe*, allen zich bij de noordhollandsche broeders voegende.

Alzoo kwam men van jaar tot jaar elkanderen nader. Eindelijk werd het de zaak der hooge overheid de hand te bieden ter bevordering dezer heilzame onderneming. De éénstemmigheid aller nederlandsche hervormde kerkelijken bewoog de algemeene staten den 6 van bloeimaand des jaars 1772 te be-

besluiten, dat er ter vervaardiging van een algemeen in te voeren kerkboek van berijmde psalmen eene keus zoude geschieden uit de berijming van GHIJSEN, die van VÖRT en die van het genootschap, L. D. S. P. Echter begeerden ze, dat geheele psalmen van denzelfden dichter zouden worden overgenomen, en geene gedeelten. Wijders werd door de algemeene staten besloten, dat de predikanten, welke tot de verrigting van dit allerbelangrijkst werk in 's *Gravenhage* zouden bijeenkomen, één uit elke provincie, door derzelver staten, en daarenboven ook één door de staten van het landschap *Drenthe*, benoemd moesten worden. Den staten van Holland en Westvriesland liet men de vrijheid, om twee predikanten af te vaardige. Volgens dat besluit werden in den loop van dat zelfde jaar de volgende predikanten gekozen, als uit Gelderland A. VAN DEN BERG, te *Barnveld*, uit Zuidholland J. VAN SPAAN, te 's *Gravenhage*, uit Noordholland R. SCHUTTE, te *Amsterdam*, uit Zeeland J. VAN IPEREN, te *Vers*, uit het sticht van Utrecht J. HINLÓPEN, in de stad *Utrecht*, uit Vriesland G. LEMKE, te *Harlingen*, uit Overijssel D. S. BINNEVEST, te *Deventer*, uit Stad en Lande T. LUBBERS, te *Groningen*, uit *Drenthe* H. J. FOLMER, te *Dwingeloo*, alle mannen van een verlicht oordeel, die tot het hun aanbevolen werk de vereischte bekwaamheden bezaten. Eindelijk werden den 9 van wintermaand des genoemden jaars door de algemeene staten tot het bijwonen der vergaderingen als politieke commissaris-

sen afgevaardigd w. baron VAN LINDEN, heer van *Hemmen*, en T. HOOG, met magt, om twee sekretarissen (of amanuenses) tot hunne hulp te benoemen. En deze benoeming viel op P. L. VAN DE KASTBELE en J. VISSER. Den 12 van louwmaand des jaars 1773 werd met statelijke plegtigheid de eerste vergadering geopend. Sinds werden de werkzaamheden onverhinderd voortgezet met dien goeden uitslag, dat den 19 van hooimaand deszelfden jaars de verzameling der berijmde psalmen voor de uitgave gereed was. Uit de drie gemelde berijmingen waren allergelukkigst de best bearbeide psalmen gekozen, maar ook deze allergelukkigst beschaafd en verbeterd. Men mag aan deze psalmenverzameling, zoo als zij uit de handen van de gemelde predikanten gekomen is, dien lof en die eer met volle ruimte geven. Hun werk heeft de keus der staten van de bijzondere provinciën, op hen gevallen, heerlijk gekroond. Geen menschelijk werk kon zoo na aan de volmaaktheid komen, als het werk van deze, uit alle provinciën der Nederlandsche republiek broederlijk zamen vergaderde, predikanten. Allen bevoegden beoordeelaars heeft hetzelfde de overtuigendste bewijzen gegeven van derzelve bekwaamheid in taal en dichtkunde, en van hunnen zuiveren, kieschen, godsdienstigen, smaak.

Weldra werd, op hoog gezag der staten, deze nieuwe psalmberijming met de bijgevoegde, ook keurig verbeterde, *gezangen, bij de hervorzindekerk van Nederland in gebruik*, openlijk ingevoerd.

voerd. In zeer vele hervormde gemeenten van Holland, Zeeland, Gelderland; Utrecht, Overijssel, Groningen en Drenthe, geschiedde dat reeds, zoo ras men de, door den druk in gereedheid gebragt zijnde, exemplaren bekomen konde, op onderscheidene zondagen van het jaar 1774. Evenwel had de invoering, bij vele nederlandsche, hervormde, gemeenten, plaats op den eersten dag van louwmaand des jaars 1775. In geheel Vriesland en in al de generaliteitslanden was die dag door hoog gezag daartoe afgezonderd; een blijde dag, naar welken de toen levenden zoo lang, en de voorvaders, meer dan anderhalve eeuw, met verlangen gereektseld hadden. Overal heerschte plegtigheid en orde. Hier en daar was er wel iemand, die heimelijk weêrzin en gemor liet blijken; maar werkelijken tegenstand veroorloofden zich geenen, uitgenomen in Zeeland, voornamelijk op het eiland *Walcheren*, te st. *Laurens*, te *Grijpskerke*, vooral te *Arnhemuiden*. Velen der gemeente aldaar verklaarden met wederbarstigheid, dat zij zich aan der staten bevel niet wilden onderwerpen. De predikant K. Vos, die in zijn hart ook zoo gezind was, gebruikte dit tot een voorwendsel, om de invoering der nieuwe berijnde psalmen, het geheele jaar 1775 door, van tijd tot tijd uit te stellen. Hij overleed, toen de staten van Zeeland reeds maatregelen hadden beraamd, om de halsstarrigen in sommige gemeenten tot hunnen plicht te brengen. Hier en daar, ook te *Arnhemuiden*, ging dit toen gemakkelijker, dan

men gedacht had. De nieuwe predikant J. MOLENTIEL, zoo sterk voor, als Vos tegen de invoering, had het geluk eerlang, door goeden ingang vindende redenen, de gemoederen tot bedaardheid en tot een stil gehoorzamen aan de overheid te brengen. Tot wegneming van het volksvooordeel in *Walcheren* deed toen veel goeds zekere *Aanspraak aan de hervormde kerk in Nederland*, zonder des schrijvers naam uitgegeven, doch die naderhand bleek te zijn de geleerde J. W. TB WATER, toen predikant te *Vlissingen*. (99)

Met de algemeene invoering van de nieuwe berijmde psalmen paarde zich straks eene verbetering der orgels in verscheidene nederlandsche hervormde kerkgebouwen, mitsgaders eene verbetering der wijzen van het kerkgezang bij vele gemeenten. In plaats van de oude zangwijze, volgens welke men gewoon was de noten als bij de el uit te rekken, voerde men eenen korteren zingtrant in. Die verbetering ontmoette bij vele hervormden, voornamelijk bij menschen van verre gevorderde jaren, welke zich aan het nieuwe niet gewennen konden, vrij wat ongenoegen. Deze echter hielden zich gedwee. Maar groot was de wederstand van zulken, die, zonder gegronde redenen voor hunne zaak, geene oude palen verzet, of er nieuwe voor in de plaats gesteld wilden zien. Bij deze was eene hardnekkige onbuigzaamheid. Eenigen eindelijk, welker heete verbeelding altijd van eene schennis der kerkregten droomde, onderscheidden zich door eene wrevelzinnig-

nigheid, die uitbrak in schromelijken opstand en maiterij. Vele landlieden op *Walsheren*; onder anderen te *Vrouwenpolder* en te *Westkappel*, stoven tegen deze inrigting op in euvelen moede, zich feitelijkheden veroorloovende, welke de openbare rust geweldig stoorden. Erger was het in het jaar 1775 te *Vlaardingen*, allereerst ten jare 1776 in *Maaslandsluis*. Hier stoorde men den openbaren godsdienst door tegen den nieuwen zangtoon schrikkelijk in te schreeuwen. Hier raasde, tierde, vloekte men tegen de regering, de predikanten en den kerkenraad. Hier sloeg men aan een baldadig plunderen van rijk bemeubelde huizen, dreigende moord en doodslag aan aanzienlijken en min aanzienlijken. Velen werden werkelijk aangetast, geslagen, getrapt, gesleurd, langs de straten gesleept, ten bloede mishandeld. Volstrekt niet mogelijk was het deze woede der oproerigen te bedwingen, ten zij men de aanvoerders, als meest schuldigen, bij den kop greep, en in boeijen sloot. Dit geschiedde op last van den hoofdbaljuw van Delftsland; en de misdadigen ontvingen loon naar werk. Ruim zeventig hadden zich, om de gevreesde straf te ontduiken, met de vlugt gered. Voor de overige rebellen werd, op verzoek der ambachtsvrouw van *Maaslandsluis*, door de staten van Holland, den 26 van hooimaand des gemelden jaars, eene amnestie of vergiffenis afgekondigd. Men zag zich daartoe genoodzaakt, indien *Maaslandsluis* voor verloop van het grootste gedeelte der bevolking, en voor eenen ge-

heelen ondergang bewaard zoude blijven. (100)

Eindelijk mogen wij hier een klein historisch verslag geven van de pogingen, welke in het laatst van dit tijdperk niet vergeefs zijn aangewend, zoo om het getal van hervormde predikanten te vermeerderen, als om derzelve tijdelijk bestaan te verbeteren. Ernstig was op het eene en andere bedacht de zuidhollandsche synode, vooral ten jare 1789. De meer en meer in het oog loopende vermindering van jonge lieden, die aan de hoogeschoelen zich (101) tot het predikambt bekwaam, maakten; gaf der synode toen aanleiding, om het hiervoor gemelde's *Gravenhaagsche* genootschap ter *Verdediging van den christelijken godsdienst* te verzoeken, dat hetzelve, door het uitschrijven eener prijsvraag de voornaamste oorzaken daarvan wilde laten nasporen, en de meest geschikte middelen doen opgeven, om een gebrek van godsdienstleeraars voor te komen. Het genootschap bewilligde met graagte in dat verzoek. Bijkans vijftig antwoorden kwamen bij hetzelve op de vraag in. Als het beste van die allen werd gekeurd dat van O. SWAVING, predikant te *Noorden*. Uit de overigen het meest ter zake dienstige op te gaderen werd mede van belang geoordeeld. Dit nam de oordeelkundige J. W. TH WATER, toen hoogleeraar te *Leyden*, op zich. Dien arbeid voerde hij gelukkig uit, bij wijze van berigt, hetwelk, gedrukt zijnde, nevens de gemelde verhandeling van SWAVING, aan de zuidhollandsche synode, die ten jare 1790 vergaderde, werd toegezonden. TH WATER, voor-
heen

heen reeds intermalen met den raadpensionaris VAN DE SPIEGEL, eenen warmen godsdienstvriend, welken het welzijn der hervormde kerk zeer ter harte ging, over deze zaak in onderhandeling geweest zijnde, gevoelde zich nu te sterker aangespoord, om zijne welgemeende pogingen ter bevordering van dezelve met kracht voort te zetten. Ook die pogingen zijn niet zonder vrucht geweest. Door VAN DE SPIEGELS vermogenden invloed gelukte het, dat, den 15 van zomermaand des jaars 1792, bij besluit der staten van Holland en Westvriesland, de inkomsten der predikanten in vele kleine steden en op verscheidene dorpen van die provincie vermeerderd, en schikkingen tevens gemaakt werden ter ondersteuning van predikantszonen, die zich in de godgeleerdheid oefenden. (102)

In het remonstrantsch-hervormde kerkgenootschap, waarvan wij de geschiedenis, wat deszelfs inwendigen toestand betreft, hier moeten laten volgen, viel er, gedurende dit tijdvak, behalve hetgene eene onmiddellijke betrekking tot de hervormde kerk had, waarvan wij reeds in de vorige afdeeling historisch gewag gemaakt hebben, bijna niets van aanbelang voor. De kerkelijke aangelegenheden dier broederschap hadden eenen geregelden gang, en de goede orde bleef gehandhaafd in derzelver genootschapsvergaderingen. Ook in de gemeenten der remonstrantsch-hervormden werd geene onrust vernomen. Derzelver leden, meest van eenen beschaafden stand, hielden er in geenen deele toe over, om

wegens min gewigtige punten, de leer of den dienst betreffende, tegen elkanderen zulke bewegingen te maken, als wel in de hervormde kerkgemeenschap, uit hoofde van derzelve gansch andere gesteldheid, onvermijdelijk waren. Ook was, wegens de beginselen van dat genootschap, eene wederzijdsche toegeeflijkheid, waarmede verschillend denkenden over bijzondere leerstukken elkanderen verdroegen, een veilige slagboom tegen den indrang van allerlei verdeeldheden. Bij het kleiner getal van leden, bleef onder hen bewaard een geest van broederlijke welwillendheid, om met gemeenschappelijke krachten werkzaam te zijn aan onderlinge stichting, en aan de bevordering van den algemeenen welstand der gezindte. Die geest werd gesterkt bij de gemeente, door beschaving van godsdienstkennis, en bij de leeraars, door eene oordeelkundige beoefening van allerlei wetenschap en geleerdheid.

Ook nu onderscheidden zich vele godsdienstleeraars van dit kerkgenootschap door kennis en bekwaamheid. Onder de genen, die te dezen aanzien zoo door schriftelijke als mondelijke onderwijzingen, in dit tijdperk, hebben uitgeblonken, mogen genoemd worden inzonderheid A. A. VAN DER MEERSCH, J. KONYNENBURG, P. VAN HEMERT, hoogleeraars te *Amsterdam*. M. STUART, predikant te *Amsterdam*, A. STOLKER en P. WEILAND, predikanten te *Rotterdam*, P. VAN DER BRUGGEN PAAUW, predikant in 's *Gravenhage*, B. VAN REES te *Leyden*, voorts F. VAN TEUTEM, G. BRUINING, W.

GON-

SOEDE, K. ROGGE en anderen. Gelijk die allen door belangrijke schriften zich zeer verdienstelijk maakten, zoo deed dat inzonderheid de laatstgenoemde, tegen het laatst van dit tijdperk ten jare 1794, door de uitgave van een dogmatisch geschrift voor ongeletterden. Met oordeel en smaak, werd in hetzelfde, op eene zeer ordelijke wijze, de geloofs- en zedeleer van den christelijken godsdienst zoo behandeld, als men bij de lezing verlangen kon voor menschen, die den inhoud van het Evangelie, volgens de eigene woorden van deszelfs eerste predikers, wilden leeren kennen en verstaan.

Bij de beschouwing van den staat der nederlandsche hervormde kerk, aan deszelfs uitwendige zijde beschouwd, waartoe wij hier overgaan, valt, met opzigt tot dit tijdperk, zeer weinig van wezenlijk aanbelang te berigten.

De uitgebreidheid der nederlandsche hervormde kerk bleef nagenoeg dezelfde, als die in het naastvorige tijdperk. Over het geheel beschouwd nam zij echter meer toe dan af, door den overgang inzonderheid van vele doopsgezinden tot derzelver gemeenschap. Even gelijk in het naastvorige tijdperk deden in dit ook vele doopsgezinden openbare belijdenis van den hervormden godsdienst. Nergens schijnt wel het getal der zoodanigen grooter te zijn geweest, dan in de steden zoo wel, als in de dorpen van Vriesland. Te *Leeuwarden* was hetzelfde aanmerkelijk, waarvan velen, bijkans met uitsluiting, aanhangers of volgers waren van den hervormden pre-

dikant SCHRADER, welken wij hiervoor hebben leeren kennen. (103) In den aanvang van dit tijdperk was de doopsgezinde gemeente van *Schiedam* reeds geheel ontbonden en verdwenen. (104) De gemeenschap der doopsgezinden in Nederland moest des te eerder verminderen in getal van leden, daar er, om het gemis te vergoeden, uit andere protestantsche landen herwaarts geene of weinige aankwamen.

Gelijk in het naastvorige tijdperk, zoo ook in dit, omhelsden wel eenige lutheranen den hervormden godsdienst, maar onberekenbaar grooter was het getal der zoodanigen, die van elders gekomen in derzelve gemeenschap hier werden ingelijfd. In de handeldrijvende steden van Nederland groeiden daardoor hunne gemeenten zeer aan. Zelfs vermenigvuldigden de lutherschen hier en daar dermate, dat hunne kerkgebouwen vergroot moesten worden, zoo als te *Flissingen* ten jare 1778 en te *Leeuwarden* twee of drie jaren vroeger. Elders werden nieuwe gemeenten gesticht. Te *Schiedam*, onder anderen, waar, gelijk wij zagen, de gemeente der doopsgezinden geheel was uitgestorven, vermeerderden daarentegen de lutherschen dermate, dat deze ten jare 1756 van den magistraat de aanwijzing verzochten eener voor hunnen gemeenschappelijken godsdienst voegelijke plaats. Dat verzoek gebillijkt zijnde werd hun de ledig geworden kerk der doopsgezinden toegestaan, en in deze voor de luthersche gemeente de eerste leerrede gehouden den 8 van bloemaand des naastvolgenden jaars 1757. (105)

Het-

Hetgene wij ten aanzien van sommige roomsch-katholieken, die zich door openbare belijdenis in de gemeenschap der hervormden lieten inlijven, godsende het eerste tijdperk van deze eeuw, hiervoor gemeld hebben, had over het algemeen ook in dit tweede tijdperk plaats. Er kwamen van tijd tot tijd roomschgezinden over; en onder deze ontbrak het zelfs niet aan roomsche geestelijken, die, betersinzen in de leer van den christelijken godsdienst gekregen hebbende, eindelijk zich gedrongen voelden, om eene openlijke belijdenis af te leggen van de geloofsleer der hervormden. Een veelopziens verstekend voorbeeld daarvan gaf in 's *Hertogenbosch*, den 18 van wintermaand des jaars 1753, zekere JOHANNES WUYTA, te voren een dominikaner predikheer in de st. Pieters kerk te *Leuven*. Openlijk gaf deze man te gezegden dage, voor eene groote menigte van hervormden, in de st. Jans kerk, ter eerstgenoemde stede, bij een uitvoering, streng, onderzoek, door den predikant VAN ALPHEN ingesteld, rekenschap van zijne gezuiverde leerbegrippen. Met eene buitengewone plegtigheid werd hij daarop dadelijk tot lidmaat der protestantsch hervormde gemeente aangenomen. (106)

Verhuisde deze man, en ook menig ander roomschgezinde uit het zuidelijke gedeelte van Brabant naar het noordelijke, om na gedane geloofsbelijdenis zich op de rol der leden van de hervormden te doen inschrijven, ongelijk grooter was toch der zulkten aantal, die, roomschkatholiek blijvende, van daar en uit

uit Vlaanderen herwaarts trokken, zich verder door Holland, een gedeelte van Zeeland en geheel het Sticht van Utrecht verspreidden, en in vele steden hunne woningen vestigden tot drijving van handel of ambacht, en tot verbetering hunner tijdelijke belangen. Geen minder aanmerkelijke toevloed van roomschgezinden zakte met dergelijk oogmerk naar Gelderland, Overijssel, Vriesland en Groningerland af uit het Kleefsche, het Munstersche en uit andere landen. Door dien weg namen in alle provinciën de gemeenten der roomschgezinden zeer toe, zonder dat ergens van staatswege daartegen eenige maatregelen genomen werden. En wie kon dit wraken, daar de nieuw ingekomene roomschgezinden zich als stillen in den lande gedroegen en in vele opzigten den bloei der nederlandsche maatschappij hielpen bevorderen? Het grootste deel der hervormden nogtans, ook de meerderheid van derzelve godsdienstleeraars zag die aanwinst van roomsche burgers met leede oogen aan. Vrees bezielde hen, dat welligt daardoor de roomschen, tot onberekenbaar nadeel van kerk en staat, eene te sterke magt zouden krijgen, het stoute hoofd opsteken en naar hooge voorregten staan. Voor deze vrees vond de burgerlijke regering geenen grond. Deze schroomde zelfs niet hier en daar, waar geene roomsche gemeente was, aankomenden roomschen het stichten van eene gemeente toe te staan, en hun de vrijheid tot eene stille, gemeenschappelijke, godsdienstoefening te vergunnen. Een voorbeeld hiervan, hetwelk de oogen van

gansch

gansch Nederland tot zich trok, werd gezien te *Vlissingen* in het jaar 1778. Te dier stede woon- den wel eenige roomschgezinden, maar maakten er geene gemeente uit. Om hunnen godsdienst te oefenen, waren zij verpligt zich naar *Middelburg* te begeven, de eenigste plaats in het eiland *Walcheren*, waar eene roomsche gemeente was. Dan door de vredebreuk, tusschen Frankrijk en Grootbrittan- nië ontstaan, vonden eenige roomschgezinde koop- lieden van *Duinkerke* het voor hunnen handel van belang zich met de woning te *Vlissingen* neder te zetten. Naauwelijks aldaar gevestigd zijnde, ver- zochten zij van de regering der stad, dat hun tot het bouwen van een kerkhuis eene plaats mogt wor- den aangewezen. Aan dit verzoek, door de andere roomschgezinde inwoners aangeklemd, maakte de regering geene zwaarigheid te voldoen. Zeer mis- haagde dit magistraatsbesluit aan het grootste deel der vlissingsche burgerij, dat, uit hervormden bestaan- de, aangevoerd werd door sommigen van dezelve leeraren, en alles in roer bragt. Eenige deftige burgers boden den magistraat een smeekschrift aan, verzoe- kende, dat het bouwen eener kerk voor de room- schen gestaakt mogt worden, uit kracht van het dertiende artikel der Unie van *Utrecht*. De ma- gistraat weigerde hetzelfde te lezen, zelfs aan te ne- men. Het getal der hierover verontwaardigden groei- de dagelijks dermate aan, dat twee honderd en vier en tachtig personen, meestendeels van de lage klasse, het bestonden tegen het gemelde magistraatsbesluit hun-

hunne klagten in te brengen bij den prins erfstadhouder, als heer van *Vlissingen*. Twee vlissingche predikanten hadden het klaagschrift mede ondertekend; twee anderen hadden, naar het scheen, zulks ook wel willen, maar niet durven doen. Onder al de genen, welke hetzelfde geteekend hadden, bevonden zich ook eenige predikanten en niet weinige bewoners des platten lands van Walcheren, daartoe aangezocht, om zekere hooggaande burgerlijke verschillen, onder hen ontstaan, bij die van *Vlissingen* in één te smelten. De engelsche predikant te *Vlissingen* stond, den 18 van slagtmaand des jaars 1778, in de vergadering der klassis van Walcheren, op, om door allerlei redenen zijne medeleden te bewegen, dat zij, zoo ter herstelling der openbare rust, als tot verdediging van den hervormden godsdienst, de vlissingche zaak mogten ter harte nemen. Het voorstel vond nogtans geen' algemeen bijval. Voornamelijk had deze predikant zijne redenen gegrond op hetgene eene maand vroeger eenige afgevaardigden uit de burgerij van *Vlissingen* en uit het landvolk bij den magistraat dier stad met een goed gevolg ondernomen hadden. Deze hadden in den naam van acht duizend hervormden verzocht, dat niet alleen de bouw van het roomsche kerkhuis, maar ook alle roomsche gemeenschappelijke godsdienstoefening geschorst mogt worden tot dat het verwacht wordende goedvinden van den erfstadhouder zoude ingekomen zijn. En dit verzoek had de magistraat ingewilligd. • Men ziet,

ziet, hoe zeer de magistraat zich in engte bevond. Trouwens dezelve had redenen, om te vreezen voor de noodlottigste uitspattingen van 's volks onstuimigheid. De staten van Zeeland, ook daarvoor beducht, ontboden heimelijk een genoegzaam aantal van krijgslieden, ter demping van al het oproer, dat meer en meer toenam. De muitelingen, op iets van zulken aard niet gerekend hebbende, verschrikten geweldig bij de aankomst eener ontzagbare krijgsmagt, stoven uit elkanderen, en maakten zich te zoek. Straks was de woede van een hollend graauw betuigd, en menig stille, weldenkende, die goed en have bezat, voor gedreigde plundering beveiligd. Onder de braven, welken de kwaadwilligheid der woelzieken eenen vervaarlijken haat toedroeg, waren inzonderheid voor deszelfs uitbarsting vol angst drie vliissinghe predikanten der nederduitsche hervormde gemeente,

G. VROLIKHERT, L. SCHRADER EN J. W. TE WATER.

Die allen waren bij de gansche gemeente hoog geacht geweest. Maar nu was de verachting, op hen gevallen, zoo groot, dat niemand bijkans het bestond, om onder hun gehoor te verschijnen. Hunne stem was als die van den roependen in de woestijn. De eerste, een man van hooge jaren, moest bukken voor het ongeval. De beide anderen, jonger in jaren van leven en dienst, zagen uit, of er zich ook elders eene plaats van rust voor hen mogt opdoen. Eerlang daagde het licht voor hen op. Te WATER werd ten jare 1779 aangesteld tot hoogleeraar in de geschiedenis aan de doorluchtige school te

Mid-

Middelburg en vertrok derwaarts. *SCHRADER* werd als predikant beroepen door de gemeente van het kleine *Rhenen*, en nam die beroeping met blijdschap aan.

Inmiddels was het antwoord van den stadhouder ingekomen, tot groot genoegen der roomschgezinde gemeente en der stedelijke regering. Het verzoek der eerste, aan de andere gedaan, werd gewettigd; en de magt van deze gehandhaafd. Sinds dien tijd genoten de roomschen te *Vlissingen* eene volkomene vrijheid, om in een afgezonderd kerkgebouw hunnen gemeenschappelijken godsdienst te oefenen. Evenwel lieten de gemoederen der genen, welke daartegen geijverd hadden, zich nog niet zoo spoedig tot inwendige rust brengen. De hoofden der oproermakers waren gevat, en drie van dezelve, zijnde walchersche boeren, naar verdienste gestraft wordende te *Vere* op het schavot aan den geeselpaal, den 1 van bloeimaand des jaars 1779, zag men spijt en wrevel op veler aangezichten als geschilderd. Doch door de versterkte krijgsbezetting van Walcheren, inzonderheid te *Vlissingen*, werden al de woelzuchtigen in den toom gehouden. (107)

Zulke loffelijke bewijzen van verdraagzaamheid bij de overheid des lands had den roomschgezinden, vooral in staatsbraband, tot een' sterken spoorslag moeten dienen, om zich stil, onderworpen, te gedragen, en te vreden te zijn met de voorregten, waarvan zij een ongestoord genot hadden. Doch daarvan was het zoo verre, dat zij niet alleen woelden,

den, om elkanderen tegen de hervormden op te ruijen, maar zich alles veroorloofden, wat hunne list kon uitdenken, om proselieten te maken. Langs allerlei bedekte wegen wisten zij zich den toegang tot de harten van onnoozele hervormden te banen, die ligtelijk tot het laten varen van hunne onvaste godsdienstbeginselen te verleiden waren. De ijver voor de uitbreiding van hunne kerkgemeenschap ging boven alle perk en paal tot zulk eene hoogte, dat de verfoeijelijkste en gruwzaamste middelen ter bereiking van een doel, hetwelk zij den naam van heilig gaven, werden aangewend. Zij ontzagen zich niet de strafbaarste dieverij te plegen, welke er zijn kan. Ten jare 1755 werd er, in Noordbrabant, eene misdaad van dien aard door de hervormden met de uiterste verontwaardiging ontdekt en aan den dag gebracht. Een, in den hervormden godsdienst opgevoed, jong meisje, geboren uit aanzienlijke ouders, van welke de moeder, voor haar huwelijk, den roomschen godsdienst beleden had, werd vermist. Straks werd het voor de ouders geen geheim, dat men hun de dochter ontvreemd had, en dat zij door de roomsche geestelijkheid geborgen was in een klooster te *Uden*, onder het regtsgebied van *Ravestein*. De ouders, woonachtig op het vermaarde huis *Duinendaal*, waarvan zij eigenaars waren, in het kwartier van *Maasland*, vorderden met de dringendste verzoeken, door het hof van *Dusseldorp* ten sterkste aangeklemd, hunne dochter terug. Maar men weigerde daar aan te voldoen. Zware ver-

denking, omtrent deze zaak, was bij de algemeene staten gevallen op den roomschen priester van *Nieuw-land*, eene heerlijkheid, twee uren van 's *Hertogenbosch* gelegen. Deze geestelijke werd ter laatst-gemelde stede gevangen gezet. Maar alles was vruchteloos, om de geroofde dochter weder onder de magt harer ouderen te doen komen. Eindelijk gaven, in herfstmaand des jaars 1757, de algemeene staten aan de roomsche geestelijkheid van het gemelde kwartier bevel, om te zorgen, dat de vervoerde dochter ten spoedigste tot hare ouders terug kwame, met bedreiging, dat, zoo men hieraan niet gehoorzaamde, de kerken aldaar gesloten zouden worden. Eerlang zag men eene gewenschte uitwerking van dien maatregel. De verlorene dochter was binnen weinige dagen weder in het ouderlijke huis en in de ouderlijke liefdearmen. (108) Een diergelijk geval, maar van min zwaren aard had plaats ten jare 1763 of 1764, te *Vorden*, onder de klassis van *Zutphen*. (109) Voor het overige werden er nog jaarlijks op de nederlandsche synoden stalen opgegeven van zoogenoemde *paapsche stoutheden*. Maar dezelve zijn te veelvuldig, ook grootendeels van te weinig belang geweest, om van dezelve, als historische daadzaken, hier eenig verslag te doen.

De meeste stoutheden veroorloofden zich die roomschgezinden, inzonderheid derzelver geestelijken, welke aan de orde of de gezindheid der jezuiten verknocht waren. De invloed van deze op het gansche kerkgenootschap der roomschkatholieken hier te lande

de werd , gedurende dit tijdperk , algemeener en sterker , derhalve voor het protestantendom ook van meer zorgelijke uitzigten. — Meermalen hebben wij gemeld , dat de roomschkatholieke kerk der zeven vereenigde gewesten verdeeld was in jezuitischgezinden en zulken , die den naam droegen van jansenisten , of der partij van de jansenisten waren toegedaan. Naarmate de komst der jezuiten hier te lande , eerst ter sluik , naderhand meer openlijk , zonder verhindering , algemeener werd , naar die mate werd er de rust der roomschgezinden gestoord. Van tijd tot tijd namen de klagten toe der partij , die den jansenisten toegedaan was , over de jezuiten. Deze werden door haar beschuldigd van geveinsdheid , hoogmoed , gierigheid en kunstenaarij , om bij de pausen alles in het werk te stellen , wat strekken konde om wanorde en verwarring te veroorzaken. Ten jare 1763 stegen die klagten zoo hoog , dat de aartsbisschop van *Utrecht* PETRUS JOHANNES eene synode van bisschoppen en priesters uit het sticht van *Utrecht* en *Holland* deed zamenroepen. Den 13 van herfstmaand diens jaars werd die synode geopend. Volgens de aanspraak van den aartsbisschop was men zamen gekomen , met oogmerk , om de scheuringen , welke door de jezuiten in de gemeenschap der roomschgezinden waren verwekt , te heelen , en om de besmettelijke dampen eener valsche leer , welke derzelve school had uitgewasemd , te verdrijven. Tevens was het oogmerk , om zich van lasteringen , door te steil denkende jansenisten ,

hun aangewreven, te zuiveren. Bij een algemeen besluit werd dan, in deze synodale vergadering, de echte leer der katholieke kerk gehandhaafd met veroordeeling van alle vreemde gevoelens zoo van eenige jansenisten, als van vele jezuïten. Dit besluit werd ter bevestiging over gezonden aan den paus van Rome, CLEMENS den dertienden, die hetzelfde eerst goedkeurde, doch naderhand, gelijk men meent, het veroordeelde. Gewisselijk zal het door deszelfs opvolger, CLEMENS den veertienden, zijn gewettigd geworden, daar men weet, welk een vijand deze van de orde der jezuïten was, en hoe hij eindelijk niet geschroomd heeft, den 21 van hooimaand des jaars 1773, die orde geheel te vernietigen. Merkwaardig is in de geschiedenis deze kerkvergadering van de katholieke geestelijkheid, hoedanig eene te voren slechts éénmaal in Nederland gehouden was, namelijk in het jaar 1565, ten tijde van den aartsbisschop FREDERIK SCHENCK van *Tautenburg*. Die merkwaardigheid ook gaf ons aanleiding, om hier met een woord van dezelve melding te maken. (110)

Betrekkelijk tot de uitbreiding van de nederlandsche hervormde kerk in de afgelegene gewesten van onderscheidene werelddeelen, is er, staande dit tijdperk, veel bijzonders voorgevallen, hetwelk de opmerkzaamheid van weetgierigen verdient. Voor wind en stroom gingen wel in de oostindiën de kerkzaken niet, doch allerlei goede ontwerpen werden er beeraamd, om derzelve voorspoed te bevorderen en er het rijk van CHRISTUS uit te breiden. Jammer

was

was het, dat dezelve niet altijd met dien uitslag be-
kroond werden, welken men gewenscht had. Maar
jammer vooral, dat de oorzaak hiervan grootendeels
gelegen was in een onophoudelijk misverstand tus-
schen den kerkenraad der hervormde gemeente te
Batavia, gesterkt door de burgerlijke regering al-
daar, en de synoden der hervormde kerk hier te
lande, wier inzigten niet altijd strookten met de
begrippen van de oostindische kompagnie.

Van geen gering belang was het, dat, gedurende
dit tijdperk, de kweekschool te *Kolombo* op *Cey-
lon*, waarvan wij hiervoor (111) melding hebben ge-
maakt, in tamelijken bloei bleef. Aan die kweek-
school werd in het begin van dit tijdperk zeer ver-
dienstelijk de rektor WETZELIUS, door wiens on-
derwijs, nevens dat van den konrektor HETZOGER,
overeenkomstig met de inrigting, twaalf singalee-
sche en even zoo vele malabaarsche jongelingen tot
de akademische studiën, hier in het land vervolgens
te beoefenen, werden opgeleid. Naderhand, onge-
veer het jaar 1773, werd hieromtrent besloten, dat
er in de school slechts negen singaleesche en negen
malabaarsche jongelingen, nevens zes europesche,
kastiesche en mestiesche, zouden worden opgekweekt.
Of de zuidhollandsche synode te eerstvolgenden ja-
re redenen had, om zich over die verandering te
verblijden, gelijk zij deed, weten wij niet, maar
op de synode te *Leyden*, in het jaar 1777, bedroef-
de men zich, dat de manier, waarop er de lessen
gehouden werden, niet meer zoo goed was ingerigt,

als wel te voren. (112) In deze kweekschool zijn van tijd tot tijd voor de akademische lessen verscheidene jonge lieden gevormd, welke, hier te lande eerst onder het getal der proponenten aangenomen en daarna als predikanten tot den dienst der indische kerken ingezegend zijnde, onder hunne landgenooten veel nuts gesticht hebben, als daar waren HENDRIK PHILIPS, een *singaleesch*, WILLEM JURRIAN ONDAATJE, MANUËL MARGAPPA, beide *malabaren*, en JOHAN JAKOB MEIJER, een *mestiesche*.

Ten aanzien van de kweekschool te *Batavia* daarentegen liep reeds in den aanvang van dit tijdperk alles achterwaarts, gelijk wij hiervoor reeds berigt hebben. (113) De laatste onderwijzer, die er anders grooten lof verwierf, was de geleerde S. M. MOHR, tevens predikant te *Batavia*. Onder zijnen opvolger MÜLLER daalde, schoon geenszins door deszelfs schuld, de school geheel te gronde. Naarmate hierdoor een groot deel der indiaansche inrigtingen van tijd tot tijd minder aan het doel beantwoordde, geraakten alzoo hier te lande de gedachten der voor de uitbreiding van 's Heilands rijk in Oostindië bezorgden meer in werking. Men vormde allerlei plans, om het inderdaad betreurenswaardig verlies dier zoo veel beloofd hebbende inrigting op de best mogelijke wijze te herstellen, door hoedange middelen het dan ook het best geschieden mogt. Op de zuidhollandsche synode, gehouden te *Woerden* in het jaar 1761, werden ter bekoming van geschikte predikanten voor de kerk van Oostindië deze middelen voorgelagen.

Voor

Vooreerst wilde men den staten van Holland verzocht hebben, om in het theologisch kollegie te *Leyden*, door hen weleer opgerigt, zoodanige verordeningen te maken, dat er uit hetzelfde ten dienste der indische kerken de noodige bekwame predikanten mogten optreden. Ten tweede wilde men zich bij de hoogleeraars in de theologie aan de *Leydsche* akademie vervoegen, met verzoek, dat deze met opzigt tot de beurzen, ter hunne begeving staande, zoodanige schikkingen geliefden te maken, als het meest strekken konden tot opwekking van zoodanige voorwerpen, als der indische kerk van nut konden zijn. Ten derde wilde men bij de bewindhebbers der oostindische kompagnie, met ernstige, vriendelijke, verzoeken aanhouden om vermeerdering van inkomsten voor de indische predikanten. De twee eerste voorslagen waren slechts vrome wenschen, die onvervuld bleven. (114) Maar ten aanzien van den derden voorslag besloot de kamer van zeventien ten jare 1767 de inkomsten der indische predikanten te verhoogen, ten einde daardoor meerderen tot den dienst der indische kerk mogten worden opgewekt. (115) Mede was men voor de vermeerdering van de indische schoolmeesters, die zeer slecht bezoldigd werden, en voor de verbetering van derzelve lot ijverig bezorgd. Deze toch waren het, die, bij hun onderwijs in de kunst van lezen en schrijven, den jeugdigen gemoederen de eerste gronden van den christelijken godsdienst moesten inscherpen. Op de synode van zuidholland, ten gemelden jare

1761 gehouden, werd voorgesteld, of men, om goede schoolmeesters voor de indiën te bekomen, ook in werking zoude kunnen brengen, dat uit de wees en armhuizen eenige jongelingen tot zulk een stand wierden bekwaam gemaakt. (116) Het voorstel, goedgekeurd zijnde, werd te zelfden jare aan de kamer van zeventien overgebracht, en telkens tot aan het jaar 1767 op nieuw aangedrongen, maar had aldaar geene de minste uitwerking. (117)

Naardemaal intusschen het gebrek aan geschikte predikanten voor de kerk van Indië van jaar tot jaar toenam, werd men ook aldaar op onderscheidene middelen bedacht, om in hetzelfde te voorzien. Ongeveer dien zelfden tijd begon men, namelijk, in de indiën buitengewone predikanten te vormen; hetgene dezerwijze geschiedde. Jonge lieden, die voor den kerkelijken stand eenige geschiktheid schenen te hebben, geboren uit singaleesche of maleische ouders, werden naar de kweekschool te *Kolombo* gezonden. Aldaar ontvingen zij onderwijs in die wetenschappen, welke zij noodig hadden, vooreerst, om geschikte schoolmeesters, en in de tweede plaatse, om goede predikanten te worden. Nadat zij hunne letteroefeningen verrigt hadden, werden zij aangesteld tot schoolmeesters, en kweten zij zich daarin op eene loffelijke wijze, dan nam men hen, na voorafgegaan onderzoek, tot inlandsche proponenten aan, en vervolgens na een andermaalig onderzoek tot inlandsche predikanten. Als zoodanigen echter werden zij niet geordend, zijnde in hunne ambtswaardigheid onderschei-

scheiden van de nederlandsche predikanten. Ook hadden zij geene zitting in kerkelijke of schoolvergaderingen. Hun dienstwerk daarenboven was alleen bepaald tot inlanders. (118) Zoo klein het getal van geordende predikanten in de indiën was, zoo groot daarentegen was het getal van katechizeermeesters en krankbezoekers, die, hier in Nederland bekwaam geoordeeld, derwaarts afgevaardigd werden. Maar onder dezelve waren er, in geen gering getal, over welker onbedrevenheid en ongeschiktheid voor het hun aanbevolen werk men te allen tijde zeer klaagde. (119)

De kerkzaken in de Indiën over het geheel dus niet zeer voordeelig staande, werd het medelijden van de kerkelijken en andere edelmoedige godsdienstvrienden hier te lande in beweging gebragt, om naar de beste maatregelen om te zien, welke in dezen met vrucht zouden kunnen genomen worden. Ten jare 1772 deden de nederlandsche kerkelijken eenen voorslag aan de oostindische kompagnie, hetwelk hierop uitkwam; vooreerst dat er op derzelve kosten vier en twintig jongelingen op onze vaderlandsche akademiën zich mogten laten bekwaam maken voor de predikantsbediening in de indiën; ten tweede dat er weder, gelijk voorheen, eenigen der bekwaamste jongelieden uit de kweekschool van *Kolombo* van tijd tot tijd herwaarts mogten worden overgezonden, om aan de nederlandsche akademiën hunne studiën te voltooijen en dan als geordende leeraars terug te keeren. (120) Dan te eerstvolgenden jare verzoch-

ten eenige godsdienstvrienden, geene kerkelijken, maar mannen van bewind, van raad, en van kunde, aan de hollandsche maatschappij der wetenschappen te *Haarlem*, dat die ter beantwoording wilde uitschrijven deze vraag; „welke zijn de beste middelen, om „de ware en zuivere leer van het Evangelie onder „de bewoners der koloniën van den staat meer en „meer te bevestigen, en in die landstrecken voort te „planten?” De kosten, tot eene bekrooning van, aan het oogmerk voldoende, antwoorden vereischt wordende, namen de verzoekers voor hunne bijzondere rekening. Drie ingekomene antwoorden, na bij de gemelde godsdienstvrienden niet alleen, maar ook bij de *Haarlemsche* maatschappij den toets te hebben ondergaan, werden bekroond; het eerste, vervaardigd door den geleerden P. HOFSTEDÉ, met goud, en de beide anderen met zilver. Deze waren ingezonden door C. VAN VOLLENHOVE en J. VAN NUYS KLINKENBERG. Allen waren zij het in hunne antwoorden met elkanderen te dien opzichte eens, dat er, en wel hier in het vaderland, eene kweekschool diende opgericht te worden, waarin een zeker getal jongelingen onderwijs mogt genieten, ten einde dezelve eenmaal als predikanten der indische kerk, meer dan anderen, van nut zouden kunnen zijn. HOFSTEDÉ, welke de belangen der indische kerk te dezen aanzien zich zeer aantrok, gaf ten jare 1780 in een later uitgekomen geschrift (121) een nader beredeneerd plan op, waarnaar zulk eene kweekschool opgericht konde worden te *Leyden*, op zulk een

een' voet, als weleer WALAEUS aldaar iets dergelijks tot vasten stand had trachten te brengen, op dat alzo de kweekelingen te gelijk een vruchtbaar gebruik mogten maken van de gewone akademische lessen, welke te' dier stede door de hoogleeraars ten dienste van alle aanstaande godsdienstleeraars gehouden werden. Inzonderheid behoorden op die kweekschool zulke levende talen te worden aangeleerd, als het meest bij de indianen in gebruik waren. De noodzakelijkheid daarvan had reeds WERNDLEY betoogd. (122) HOFSTEDÉ had wél voorzien, dat, indien men eens ernstig bedacht wierd, om dit voorstel te verwezenlijken, hetzelfde dan een werk van langen adem zoudé zijn. (123) Echter hoopte hij, dat het toch wél eentmaal tot stand zoude komen. Doch in die hoop is hij, met allen, die aan de uitvoering gaarne de hand der hulp wilden leenen, helaas! droevig te leur gesteld geworden. De nederlandsche synoden hebben, van jaar tot jaar, bij de bewindhebbers der oostindische compagnie, alle moeite er toe aangewend, maar tot hun leedwezen te vergeefs. Allergeweldigst was tegen het plan ingenomen de Bataviasche kerkenraad. Dezen inzonderheid heeft men gemeend het te moeten wijten, dat alle bemoeijingen ter uitvoering bij de anders e' geen' afkeerigen dunk van hebbende maatschappij zonder vrucht zijn geweest (124) De toenmaligé oneensgezindheid hier te lande over de algemeene staatsbelangen schijnt echter mede wél de oorzaak geweest te zijn, dat men eindelijk dit plan geheel

varen liet. De oorlog, tusschen het nederlandsche gemeensbest en Engeland brandte toen. En het in werking gebragte denkbeeld, dat men, door Frankrijks bemiddeling, met den vijand vrede moest trachten te maken, deed den oorlog voortduren. Om den vrede wilde men zelf niet vragen, maar wanneer dezelve wierd aangeboden, dien wel aannemen, ten einde zoo allen schijn te vermijden, als of men's vijands gunst begeerde. Staatskundigen, die van de ware toedragt der zaken kennis hadden, voorspelden toen, dat aan zulk eene stijfhoofdigheid de welvaart van het vaderland en van de *oostindische compagnie* zoude worden opgeofferd. (125) De geschiedenis heeft ons geleerd, dat die voorspelling iets meer, dan bloote gissing is geweest.

Hadde echter een VAN DER PARRE langer geleefd, wie weet, of, voor het jaar 1780, het vermelde plan niet tijdig genoeg in werking ware gebragt, hoewel het dan toch naderhand door nieuwe moeilijkheden zoude gedwardsboomd zijn geworden. Tot lof der onderscheidene gouverneurs van Neêrlands indië, in dit tijdperk, mag gezegd worden, dat zij veel gedaan hebben zoo tot voortplanting als tot vermeerdering des bloeis van de hervormde kerk aldaar. Dan vooral blonk in dezen onder hen uit de brave v. D. PARRE. Hij was het, die op eigene kosten de nieuwe nederlandsche psalmberijming onder de indische hervormden invoerde, en te *Batavia* eene armen-school stichtte. Hij was het, die niet alleen bij de bewindhebbers der oostindische compagnie om vermeer-

meerdering van predikanten voor de indische kerk staag aandrang, maar zelf aanmerkelijke sommen gelds besteedde, om van tijd tot tijd verscheidene lieden ten dienste der indische kerk bekwaam te doen worden aan de nederlandsche akademiën. Onder anderen werden in ééns, ten jare 1769, door hem vijf nederlandsche krankbezoekers uit *Batavia* naar het vaderland gezonden, om op deszelfs kosten aldaar hunne studiën op eene geregelde wijze voort te zetten, en die volbragt hebbende, als geordende predikanten, naar de indiën terug te keeren. (126)

Diergelijke weldaden, die onvergeetbaar zijn, bewees aan de indische hervormde kerk de edeldenkende en verstandige FALCK, gouverneur van *Ceylon*. Een groote zegen was het voor de indische hervormde kerk, dat men zulke mannen aan het hoofd der indische regering had. Wat zoude er anders van haar geworden zijn? In de nederlanden ontbrak het insgelijks niet geheel aan bijzondere personen, die door liefde voor den welstand der indische hervormde kerk gedreven werden, om ter bevordering van denzelfen het hunne bij te dragen. Éene uit dezen was zekere aanzienlijke vrouw te *Dordrecht*, LUCIA HOFMAN, welke, omstreeks den aanvang van dit tijdperk, hare geheele bezitting, bij uitersten wil, beschikt had, om uit derzelve jaarlijksche renten de huishoudelijke of geldelijke omstandigheden der indische predikanten te verbeteren en te verruimen. (127)

Wat wijders den toestand der hervormde kerk in de

de indiën aangaat, is het ons zoo uit de handelingen der nederlandsche synoden, als uit hiertoe betrekkelijke, algemeen gemaakte, schriften gebleken, dat dezelve, in vele opzigten, zeer betreurenswaardig was. De groote behoefte aan bekwame predikanten, waarvan wij gewaagd hebben, bragt zeker niet weinig daaraan toe. Oudertusschen was de menigte van christenen er groot, ontzaggelijk groot. Maar hoedanig waren die christenen? Voor verre het meeste gedeelte onkundig, bijgeloovig, afgodisch. Van *Banda*, berigtte men, in of ongeveer het jaar 1759, dat aldaar drie duizend vier honderd één en vijftig in de hervormde kerk gedoopte christenen waren, doch slechts één honderd en veertig ledematen, vijf en dertig mans, de overigen vrouwen (128) Volgens een berigt van het jaar 1784 uit *Kolombo* waren er toen op *Ceylon* acht honderd en zestig duizend één en dertig christenen, die den heiligen doop ontvangen hadden, en onder die allen veertien honderd drie en zeventig lidmaten der kerk. (129) Ter verklaring van dit anders onbegrijpelijke dient men het navolgende te weten. Nadat velen bij de schoolmeesters het Gebed des Heeren, de twaalf geloofsartikelen en de tien geboden geleerd hadden op te zeggen, kwam op zekeren tijd van het jaar een predikant daar onderzoek naar doen, en alles wel bevonden hebbende doopte hij zulke menschen. Op die wijze gebeurde het, dat één predikant op éénen dag vijf honderd heidenen of mohammedanen tot christenen maakte. (130) Dat men de gedoopten ver-

vervolgens moeilijk tot het afleggen van eene plegtige godsdienstbelijdenis kon overhalen, en men van de weinigen, die daartoe te bewegen waren, eene geringe godsdienstkennis vorderde, blijkt uit echte verhalen, nopens den christelijken kerkstaat aldaar. Vele lidmaten, ja de meeste, zelfs zulken, die gezet tot het heilige avondmaal gingen, vonden er geene zwaarigheid in, om er openlijk vooruit te komen, dat zij, in hun hart den heidenschen godsdienst van hun land getrouw blijvende, slechts uitwendige belijders waren, zoo als zij het noemden, van den godsdienst der nederlandsche kompagnie (131) En waarom wilden zij dan christenen genoemd worden? Om dat, gelijk ze rondborstig verklaarden, volgens eene gouvèrnementswet hunne kinderen geene erfgenamen van hen zijn konden, ten zij die uit een wettig huwelijk geboren waren. En in het huwelijk treden mogt niemand, zoo hij niet gedoopt was. Nimmer ook kon iemand een ambt of eenige bediening waarnemen, of hij moest een lid zijn van de hervormde kerk. Vraagde men hun, of zij de leer van *Boedoe* (den oppersten der afgoden van de Ceylonsche heidenen) gegronder vonden, dan die van CHRISTUS? was hun antwoord gereed; „dat kunnen wij niet beoordeelen, om dat wij er nooit naar behooren in onderwezen zijn.” (132) Hier moet nog bij gevoegd worden, dat er onder de indiaansche zoogenoemde hervormde christenen niet weinigen waren, die door de, aldaar ook tot het stichten van gemeenten vrijheid hebbende, europesche, roomsch-

ka-

katholieke geestelijken aangezocht zijnde, uit hoofde van het op de zinnen werkende van derzelve niterlijken godsdienst, tot dezen zich voelden overgebogen, en dien meer waren toegedaan. Zelfs had dat zinnelijke van den roomschen godsdienst op vele, zich aldaar bevindende, europesche hervorinden eenen invloed, die de doorslaandste blijken gaf van onvastheid in godsdienstbegrippen, en van volslagene onkunde. Bij gelegenheid van ziekte lieten deze menschen, gelijk aan, door den wind bewogene, rietstaven, voor zich in de roomsche kerk bidden, geloften aan dezelve doende, welke na bekomene herstelling volbragt werden. Op roomsche feestdagen waskaarsen aan de roomsche kerk ten geschenke te geven, was onder de hervormden een bijna algemeen gebruik. (133)

Verborgten kon dit alles niet blijven voor de nederlandsche kerkelijken. Vandaar dan ook, dat zij niet zelden de hun toegezondene oostindische kerkberigten mistrouwden, en nadere opening van zaken vraagden. Men gaf die; maar ook daardoor kregen zij niet altijd het gewenschte licht. De indische predikanten dekten hunne wijze van doen dikwerf daarmede, dat hunne praktijk het meest strookte met de belangen van de kompagnie. (134) Dit eene en andere stremde steeds de goede wederkeerige gezindheid tusschen de hervormde kerken van Nederland en die van Oostindië. Nooit waren ze het onder elkanderen regt eens. Dan hadden ze twist over de kerkleer, dan over de

ker-

kerkelijke tacht, dan over het regt der kerke.

Een hevige twist rees er over een katechetisch boekje, hetwelk, in het nederduitsch geschreyen door THEODORUS VERMEER, predikant te *Batavia*, ten jare 1779 van een nederlandsche drukpers in het licht kwam. Dit boekje was vooraf met de goedkeuring van den Bataviaschen kerkenraad bekrachtigd geworden. Zeer euvel namen de kerkelijken in Nederland dat op. In de eerste plaats vielen zij op VERMEER aan, als hebbende hij in dat geschrift geene onduidelijke bewijzen aan den dag gelegd van zijne naar het remonstrantisme riekende gevoelens, met voorbijgang van verscheidene kenmerkelyke leerstellingen der hervormde kerk. In de tweede plaats meenden zij hun gezag te moeten handhaven tegen den Bataviaschen kerkenraad, welke, door goed te keuren hetgene afgekeurd moest zijn geworden, getoond had, hoe *gevaarlijk* het ware, dat men aan hem het beoordeelen van theologische boeken overliet. Tot het goedkeuren van boeken trouwens, oordeelden ze, hadde een Bataviasche kerkenraad even weinig regt, als een kerkenraad in de kleinste hervormde gemeenten van Nederland. Daarna tegen het eene en andere zoo wel de gemelde kerkenraad, als VERMEER, zich verdedigde, was de briefwisseling met de nederlandsche kerkelijken hierover, verscheidene jaren achter elkanderen, zeer ernstig en onvriendelyk van beider zijde. Het verschil nochtans bleef onbeslecht. (135)

Het tweede gedeelte van dit verschil had, gelijk

IV. DEEL

H

men

men ziet, betrekking op de magt van den kerkenraad te *Batavia*. Onafhankelijk van de nederlandsche kerkmagt meende dezelve zijne magt te kunnen uitoefenen, niet alleen door het goed of afkeuren van, voor de uitgave bestemde, theologische schriften, maar ook door predikanten in den dienst te schorsen, en, achte men zulks noodig, geheel van hunne posten te ontzetten. De nederlandsche kerkelijken waren van een gansch ander begrip. Hun alleen, meenden zij, kwam zalk eene magt toe. De hierover ontstane twist maakte, zoo dikwerf door het een of ander voorval dezelve verwakkerd werd, wederzijds de hoofden warm. Inzonderheid verslimmerde deze twist ten jare 1781. De kerkenraad van *Batavia*, had, den 21 van herfstmaand van het jaar 1780, een' van zijne leden, den predikant HERMANNUS WACHTER, onder beschuldiging geraakt van grove *ergerlijkheden*, (136) uit zijn kerkelijk ambt gezet. En de regering had dat vonnis gewettigd. WACHTER beriep zich op de nederlandsche kerk, kwam in het vaderland, gaf de onwedersprekelijkste proeven van een voorbeeldig seddelijk gedrag, won de achting van leeraars en gemeenten, had het geluk, dat men hem vrijheid verleende, om te prediken, en werd eindelijk ten jare 1789 beroepelijk verklaard. Niet lang daarna werd hij tot predikant te *Korendijk* beroepen, en trad daar weder in den dienst. De noordhollandsche synode had 's mans zaak rijpelijk onderzocht. En na van dezelve onschuld volkomen overtuigd te zijn ge-

geworden, heeft zij dan ook zijne eer gehandhaafd tot geene geringe spijt van den Bataviaschen kerkenraad. De gansche toedragt dier zaak, welke uitslag WACHTER grootendeels aan het bedrijf van VERMEER toeschreef, is van te wijden omvang, om hier te verhalen. (137)

Ligtelijk laat het zich nu uit het eene en andere opmaken, welk eene oneensdenkendheid er tusschen de kerkelijken van *Batavia* en de nederlandsche kerkelijken plaats moest hebben, omtrent het kerkregt. Die van *Batavia*, als belast met de zorg voor al de belangen der indische kerk, beweerden, dat zij aan de nederlandsche kerkelijken wel broederschappelijke kennis behoorden te geven van hetgene in de indiën voorviel, maar van hetgene zij deden geene rekenschap schuldig waren. De kerkelijken van *Batavia* waren van oordeel, dat de vergadering van hunnen raad met geenen nederlandschen kerkenraad, zelfs niet met eene nederlandsche kerkelijke klassikale vergadering gelijk stond, maar een veel hooger gezag had. Aan geene nederlandsche synode meenden zij onderworpen te zijn. De kerkorde-ning der laatstgehoudene nationale synode ware hun geene regelmaat. In het uitoefenen van kerkregt moesten zij zich houden aan de indische kerkorde-ning. Ook den predikanten, welke uit Nederland naar de indiën vertrokken, werd vooraf ingescherpt of gelast, om *het predikambt in alle deelen getrouw waar te nemen en de kerk te regeren overleenkomschtig met Gods woord en met de loffelijke*

gewoonten van de hervormde kerk in de overzeesche gewesten. (138) Even zoo dacht er de regering van Neêrlands Indië over. (139) Geen wonder was het dus, dat men in Indië over de maatregelen, door de kerkelijken hier te lande voorgeschreven, zich weinig bekreunde, en deze daarentegen staag redenen dachten te hebben tot klagte over de willekeurige handelingen van den Bataviaschen kerkenraad. Allerlei hatelijkheden werden daardoor verwekt tusschen beide partijen. Dan eens wenschten zij, bits en scherp, elkanderen eenen geest van nederigheid toe, dan weder deden zij door andere ongelijke uitdrukkingen het bloed in hevige onrust komen. (140) Het denkbeeld van onafhankelijkheid was, bij den Bataviaschen kerkenraad, al zeer oud, maar werd misschien nooit sterker door denzelfden gedreven, dan in dit tijdperk. (141) Wij hebben een bewijs van die drift gezien in het geval van WACHTER. Maar ook inlandsche twisten waren er reeds over vernomen, ten jare 1756, tusschen den Bataviaschen kerkenraad, en dien van *Banda*; twisten, waarvan de predikant der gemeente aldaar, GERARDUS VERBET, het slagtoffer werd; een ongeluk nogtans, dat hij, door onvoorzigtigheid en drift, zich zelven ten deele wijten moest. (142) Hadde zulk een aanboudend, wederzijdseh, misverstand geene plaats gehad, de gang der kerken in Indië zoude eene geregelder, en dus ook belangrijker uitkomst gehad hebben tot voortplanting en bevestiging van het christendom aldaar.

Oa-

Onder de predikanten der oostindische hervormde kerk hebben, gedurende dit tijdperk, inzonderheid, als geleerde en begaafde mannen, uitgemunt, behalve MORGAPPA, ONDAATJE, PHILIPS en MOHR, welke wij reeds genoemd hebben, TERRING, VERMEER, WILTENAAR, NUFOORT, REINKING, METZLAR, boven allen J. VAN IPEREN en J. T. ROSS. Beide deze mannen hebben zich door hunne buitengewone kunde en wijsheid onsterfelijk lof verworven. De laatstgemelde heeft echter ter bevestiging van 's Heilands rijk in de indiën meer nuts mogen stichten, dan de eerstgemelde, zijnde deze, na een zeer kort verblijf te *Batavia*, als predikant bij de nederduitsche gemeente, ten jare 1779 gestorven, daar gene bij die zelfde gemeente predikant is geweest sedert het jaar 1788, en in die betrekking eerst zeer onlangs overleden is.

In het laatst van dit tijdperk, ten jare 1794, waren er te *Batavia*, bij de nederduitsche gemeente vier predikanten, bij de portageesche twee, bij de maleische één. Niet meer dan één predikant was er bij de gevestigde hervormde gemeenten van deze volgende plaatsen in Indië, als het eiland *Onrust*, *Samarang*, *Sourabaija*, *Amboina*, *Banda*, *Makassar*, *Malakka*, *Cochim*. Te *Kolombo*, op *Ceylon*, waren er bij de nederduitsche gemeente toen vijf predikanten; bij de singaleesche gemeente één. Te *Jaffanapatnam* waren er twee, en te *Punto Gale* drie. Allen, bij elkanderen gerekend, maakten dus een getal uit van zes en twintig predikanten, een

zoo gering getal, dat hetzelfde in geene de minste evenredigheid stond tot de ontzaggeijk groote menigte van hervormde christenen, die zich in de indïën bevonden.

Met de nederlandsche hervormde kerk aan de *Kaap de goede hoop* hield alleen de klassis van *Amsterdam* eene broederlijke briefwisseling. Wel zocht de klassis van *Delft*, waar bij zich die van *Schieland* gevoegd had, ten jare 1756, met die kerk ook eene broederlijke vereeniging te sluiten. Maar dat mislukte. Op de zuidhollandsche synode werden echter door de synode van noordholland jaarlijks van den staat der kerk aan de *Kaap* de ingekomene berigten medegedeeld. Belangrijk waren doorgaans die berigten, te dezen opzigte, dat in de gemeenten, naar den voorgang van zeer waardige predikanten, de opgewektheid tot een godsdienstig zamenkomen van tijd tot tijd aanwon, en de prediking van het Evangelie eenen gezegenden invloed op veler harten had. (143) In dit tijdperk waren er, behalve aan de hoofdplaats, waar drie predikanten de gemeente stichtten, zes hervormde gemeenten, over welke het bestuur aan even zoo vele predikanten was toevertrouwd. Die gemeenten waren gevestigd te *Stellenbosch*, aan de *Paarl*, te *Zwartland*, te *Waveren*, te *Graaf Reinet*, en te *Drakenstein*. Onder de kaapsche predikanten van dit tijdperk mogen met lof vermeld worden J. SERRURIER, VAN LIER, KUIS, VOS en anderen.

Mede bloeide aldaar eene luthersche gemeente.

De-

Deselve was reeds in 1758 zoo talrijk in leden, dat zij gaarne een kerkgebouw gesticht zag, waarin zij, onder het bestuur van eenen geschikten voorganger, haren godsdienst met vereenigde harten mogt uitoefenen. De kerkelijken hier te lande ijverden toen nog steeds tegen de lutheranen, op *Batavia*, om denzelven alle afbreuk te doen, (144) schoon de wedijver der regering aldaar zulks onuitvoerlijk maakte. Natuurlijk derhalve was het, dat zij ook, zoo veel in hunne magt was, zich aankantten tegen het godsdienstvoorregt, waarop eene gemeente van die gezindheid aan de *Kaap* aanspraak meende te hebben. (145) Hunne onvermoeide pogingen, eenige jaren achter elkanderen daartoe aangewend, waren ook niet zonder het door hen bedoelde gevolg. De bewindhebbers der oostindische kompagnie trouwens, met de kaapsche regering, stevigden die pogingen. (146) Nog ten jare 1773 of 1774 verklaarde de gouverneur van de *Kaap* ronduit, dat hij, volgens de gesteldheid van dat land, de oprigting eener openlijks luthersche kerk aldaar als zeer schadelijk en nadeelig aanmerkte, en zulke naar zijn vermogen zoude helpen verhinderen. (147) Evenwel na verloop van ongeveer zes of zeven jaren verblijdden sich de lutheranen over eene geheele opruiming van in den weg geschovene swarigheden. Er werd hun vrijheid verleend, om in een afzonderlijk kerkgebouw hunnen godsdienst gemeenschappelijk te oefenen. Ten jare 1781 vertrok van hier derwaarts hun beroepen predikant KOLVER, een

man, gelijk hij genoemd wordt, (148) van minnelijken aard, die er vervolgens der gemeente zeer aangenaam was. (149)

Ook ter regeling van den kerkelijken legerdienst waren in dit tijdperk de nederlandsche synoden zeer bedacht. Terstond na de tijden der nederlandsche kerkhervorming begonnen de kerkelijken dien aangaande wel goede schikkingen te maken. Doch geen ontwerp van daartoe betrekkelijke wetten werd beraamd voor het jaar 1640. Dit geschiedde toen in de zuidhollandsche synode, maar vond eerst in het jaar 1644 eene algemeene goedkeuring, waarna het bij de vergadering der algemeene staten ter vaststelling werd ingeleverd. Iets diergelijks had plaats in de zuidhollandsche synode ten jare 1676 en ten jare 1694. Dan ten jare 1754 oordeelde de zuidhollandsche synode, uit aanmerking der onvolledigheid van het laatstgemelde ontwerp, het noodig, om een nieuw ontwerp door hare deputaten te doen vormen. Dit werk werd toevertrouwd aan den predikant van *Schiedam*, G. GBISWEIT, die zich tot algemeen genoegzamen loffelijk daarin kweekte. Eerst evenwel in het jaar 1762 kwam hetzelfde in druk te voorschijn. En wanneer vastgesteld? Van jaar tot jaar kwam hetzelfde in overweging. Dan had men deze aanmerkingen, dan gene. Dan was het eene, dan weder het andere in den weg. Ten jare 1787 eindelijk werd het ontwerp, zoo als het lag, verworpen, en ten jare 1789 door de deputaten der zuidhollandsche synode een ander vervaardigd, hetwelk slechts eenige algemeene

VOOR-

voorschriften of regelen bevelde, waarnaar de legerpredikanten zich te gedragen hadden. Het in stand brengen van die algemeene voorschriften of regelen bleef evenwel ook geheel achter. Allerlei zwarigheden werden er te elken jare geöpperd tot aan het einde van dit tijdperk; en sedert heeft men er niet weder aan gedacht. Intusschen had de zuidhollandsche synode ten jare 1793 besloten, om de predikanten, die toen naar het leger gingen, te voorzien van het hiervoor gemelde ontwerp, ten jare 1694 beraamd, en dat van **GRISWIT** te hunnen behoeve te doen herdrukken.

Over den kerkelijken dienst op de oorlogschepen had men reeds ten jare 1628 gehandeld in eene vergadering der afgevaardigden uit de onderscheidene provinciale synoden ter bezigtiging van de oorspronkelijke handschriften der jongste nationale Dordrechtse synode, in 's *Gravenhage* gehouden. Sinds had men dit punt onaangeroerd gelaten, behalve dat in *Zeeland*, op last der klassis van *Walcheren*, ten jare 1666 de predikant **VAN DEYNSE** een hiertoe opzigtelijk ontwerp had vervaardigd. Doch hetzelfde, zoo het al in kracht is gekomen, heeft zich alleen bepaald tot *Zeeland* en geen gevolg van langen duur gehad. De van dit alles wel onderrigte Middelburgsche hoogleeraar **J. W. TE WATER** werd daardoor ten jare 1781 opgewekt, om een kort opstel, waarnaar de predikanten, tot den vlootdienst geschikt, zich gedragen moesten, te vervaardigen. Dit opstel, met een nieuw ontwerp om-

trent den legerdienst, in vereeniging door TE WAT-
 TER gebragt, geviel aan de klassis van Walcheren,
 welke door hare afgevaardigden tot den zeeuwschen
 coetus, die om de drie jaren gebonden werd, hetzel-
 ve deed komen op zulk eene 's Gravenhaagsche
 kerkvergadering, als waarvan wij gewaagd hebben,
 en welke ten jare 1782 plaats had. Hier werd het
 stuk in de handen der afgevaardigde leden gesteld,
 om het ter beoordeeling aan de onderscheidene pro-
 vinciale synoden over te brengen. Ook deze heb-
 ben hetzelfde tot een bijzonder voorwerp van over-
 weging gemaakt, het of goedgekeurd, of hier aan-
 gevuld, daar verkort, doch eindelijk ten jare 1787,
 als min uitvoerlijk, ter zijde gelegd. De deputaten
 der zuidhollandsche synode verbonden daarna, ten
 jare 1789, met het hiervoor gemelde ontwerp be-
 trekkelijk tot den kerkelijken legerdienst, waarvan
 wij melding hebben gemaakt, hunne algemeene voor-
 schriften nopens den kerkelijken dienst op de oor-
 logschepen. Dit stuk werd goedgekeurd door de
 synode, met besluit, om deszelfs vaststelling van
 den souverein te vragen, nadat men vooraf de aan-
 merkingen van den stadhouder, welke men ver-
 zoeken wilde, zou ontvangen hebben. Het ver-
 zoek aan den stadhouder is geschied. Maar hier
 is het bij gebleven. De bekende omstandigheden
 diens tijds zijn daarvan de oorzaak geweest. Bij
 sommige klassen en synoden zelfs werd, na de
 staatsomwenteling van het jaar 1795, geoordeeld,
 dat men door den gang der zaken verhinderd was,

om

om aan dat punt verder opzettelijk te denken, en de zorg er voor aan de toenmalige volksvertegenwoordigers, in zoo verre deze zulks met hunne grondbeginselen bestaanbaar mogten oordeelen, moest worden overgelaten. (150)

—

GE-

G E S C H I E D E N I S
DER
N E D E R L A N D S C H E
H E R V O R M D E K E R K ,
S E D E R T
D E G R O O T E S T A A T S O M W E N T E L I N G
I N H E T J A A R 1795
T O T I N
H E T J A A R 1805.

Van de groote nederlandsche staatsomwenteling, die in den aanvang van het jaar 1795 voorviel, hebben wij in eene onzer vorige afdeelingen eene beknopte historische schets gegeven. (151) Welk eene plotselijke verandering in het staatsbestuur van Neerland daardoor ontstond, en welk eene strekking dit had tot gewigtige veranderingen in de hervormde kerk van Nederland, met de meest mogelijk duidelijke beknoptheid hier te verhalen, vordert dus het doel onzes schrijvens in deze afdeeling. Dezelve zal de geschiedenis bevatten van een tijdperk, hetwelk zich, onzes oordeels, van zelf sluit met het begin des loffelijken bewinds van den voor zijn vaderland hoogstverdienstelijken **SCHIMMELPEN-
NINCK,**

NINEK, in het jaar 1805. Dit tienjarig tijdperk levert, onder allerlei afwisselingen, een groot aantal van belangrijke, zoo kerkelijke als burgerlijke, gebeurtenissen op. De laatste hadden eenen onmiddellijk werkenden invloed op de eerste; en deze waren noodzakelijke gevolgen van gene. Beide laten ze zich om die reden in ons historisch verhaal volstrakt niet scheiden. Van dezelve, als ten naauwste met elkanderen verknocht, moeten wij dan een doorlooppig historisch bericht geven.

De 18 van Iouwe maand des jaars 1795 was de dag der omwenteling van staat in de zeven vereenigde Nederlanden. Op dien dag begaf zich Neêrlands stadhouder, **WILLEM** de vijfde, met zijn vorstelijk gezin naar Engeland. Vooraf had hij aan zijne beide doorluchtige zoons ontslag van het bevel over het leger verleend, en hiervan zoo wel als van zijn voorgenomen vertrek aan de algemeene staten kennis gegeven. De krijgsmagt dus van haar opperhoofd beroofd zijnde, zorgden wel de algemeene staten voor derzelve verstrooiing; maar het punt van vereeniging der nederlandsche staatsregeling was er niet meer. De fransche legermagten, de nederlandsche staatstroepen voor zich heen drijvende, drongen met kracht door, en binnen het bestek van weinige dagen was er eens omwenteling daargesteld, welke aller verbazing wekte, maar weldra de vrees voor schromelijke tooneelen verbande van hen, die haar in dat opzigt met angst hadden te gemoet gezien, terwijl zij de hoop op betere tijden verhoogde van

anderen, die er vurig naar verlangd hadden, en nu een regt republikeinsch leven, zoo als een PLATO dat geschetst had, verwachtten. De omwenteling kreeg haar beslag, zonder oproer of wanorde. Men zag den intogt eener groote menigte van, ten jare 1787, uitgewekene vaderlanders, die als overwinnaars in den strijd door hunne, eensdenkende landgenooten, met vrolijk triomfgejuich verwelkomd werden. Men zag geheele legers binnen komen van fransche oorlogsknechten, die zich wijd en zijd door al de provinciën verspreidden. Men zag door elken nederlander in plaatse van het oranje teeken de nationale fransche kokarde dragen. Dit was het al. Voor het overige kon men te naauwen nood bespeuren, dat er iets van zulk een groot, algemeen, belang gebeurd was. Of er nogtans in deze stille regelmatigheid genoegzame grond van hope ware op betere tijden, waarmede, gelijk wij gemeld hebben, velen zich vleiden, zal de geschiedenis der gevolgen uitwijzen.

Overal werden de franschen van de nederlandsche gemenebestgezinden of patriotten, als vrienden, verwelkomd en met den broederkus ontvangen. Door fransche hulp was men vrij geworden. Vrijheid, gelijkheid en broederschap werd de algemeene leus. Het teeken der vrijheid was een boom, welke op de markten of andere openbare pleinen met groote plegtigheid geplant, en waarom, onder muziek en gezang, lustig gedanst werd. „ De vrije regten van den mensch waren hersteld! de ketenen der

der slavernij verbrijzeld!" Dit was de vreugdegalm onder de Nederlanders; en de nagalm der vertegenwoordigers van het fransche volk was; „Gijlieden zult vrij zijn!" Wij zullen in het vervolg zien, hoe zij het zijn geworden. Aan de zorg van deze fransche bewindvoerders, of, zoo als zij genoemd werden, representanten was men het voornamelijk verschuldigd, dat de rust nergens gestoord werd, of eenige buitensporigheid plaats had. Onder derzelver toezigt of magt werd er terstond te *Amsterdam* opgericht een *comité revolutionair*, gelijk men het noemde, bestaande uit afgevaardigden van onderscheidene plaatsen. Deze vereenigde *kommissie tot de omwenteling* was belast, om met de meeste kracht in al de steden, vlekken en dorpen der vereenigde Nederlanden het ontzetten en aanstellen van regenten te bevorderen. Allereerst strekte zich de magt derzelve uit tot het staatsbestuur. De stemhebbende steden van Holland werden door de kommissie uitgenoodigd, om hare door het volk, bij het welk de souvereiniteit berustte, gekozenen af te vaardigen, ten einde deze de plaats der staten van die provincie mochten vervangen. Dit gebeurde; en reeds den 26 van lounwmaand namen te 's *Gravenhage* die afgevaardigden in de vergaderzaal der staten van Holland, als provisionele vertegenwoordigers van het hollandsche volk, hunne zitting, tot voorzitter hebbende den staatkundigen PIETER PAULUS uit *Rotterdam*. vele belangrijke schikkingen; alle strekkende ter handhaving der regten van den mensch en der op-

per-

permissie van het volk; werden in deze en de eerstvolgende vergaderingen beraamd en vastgesteld. Aan het volk van Zuid en Noordholland, nu voortaan in het gemeen *Holland* genoemd, werd daarvan kennis gegeven door het afkondigen van eene publikatie, den 31. van Iouwe-maand, met de meestmogelijke plegtigheid in alle steden, vlekken en dorpen. Het voornamste was, dat het erfstadhouderschap voor vervallen verklaard, der stem van den adel en van de ridderschap voor altijd stilzwijgen opgelegd, het ambt van raadpensionaris afgeschaft, en het kollegie van gekommiteerde raden in een comitè van algemeen welzijn veranderd werd. Op den inhoud dier publikatie vorderde men van alle ambtenaren den eed. Hieromtrent was men evenwel niet zeer streng. (152) Niet lang daarna werd het kollegie der algemeene staten, hetwelk men voor als nog oordeelde dat blijven moest, hervormd. Met opzigt tot den godsdienst werd, volgens de gemelde publikatie, nog niets anders vastgesteld, dan dat ieder mensch het regt had, om God zoodanigerwijze te dienen, als hij wilde of niet wilde, zonder daarin op eenigerlei wijze, gedwongen te kunnen worden; dat derhalve ieder burger, onaangemerkt den godsdienst, waarvan hij belijdenis deed, stem hebben moest in de wetgevende vergadering der geheele maatschappij, hetzij persoonlijk, hetzij door eene bij hem mede gekozene vertegenwoordiging, en eindelijk, dat, uit hoofde eener algemeene gelijkheid, alle burgers verkiesbaar waren tot ambten en be-

die.

dieningen, zonder eenige andere redenen van voorkeur, dan die van deugden en bekwaamheden. (153)

Naauwelijks was de vergadering der volksvertegenwoordigers van Holland gezeten, of er ontstond tusschen hen en sommige vertegenwoordigers der burgers in de steden van die provincie een verschil over het afleggen van den eed. Elk der volksrepresentanten van Holland zelf legde dezer wijze den eed af; „ik zweer, dat ik gehouw en getrouw zal zijn aan de onvervreembare regten van den mensch en burger, aan het volk en de wet!” enz. Maar ten aanzien van de provisionele raden en onderbesturen van Holland, welke overal veranderd werden, vorderden de representanten dier provincie, volgens eene aanschrijving van den 9 van lentemaand, bij het afleggen van den eed, getrouwheid aan het volk van Holland en *aan deszelfs vertegenwoordigers*. Dit verwekte in vele steden een groot ongenoegen. „Immers een van beide,” dus redeneerde men, „moest waar zijn, die stedelijke vertegenwoordigers moesten hunnen pligt betrachten en eerlijk, ter goede trouw, de hun aanbevolene belangen van het volk behartigen, of niet. Was het eerste waar, dan ook was het zeker, dat een eed aan de vertegenwoordigers van het volk van Holland overtollig ware, naardien deze onder het volk zelf begrepen waren en nooit, als van hetzelfde afgezonderd, konden beschouwd worden. De vertegenwoordigers des volks waren het volk zelf. Maar waren de vertegenwoordigers eigenbelangzoekers, aristokraten, in welken

schromelijken tweestrijd zoude dan de eenvoudige burger gebragt moeten worden, die onvoorzigtiglijk den eed van trouwe aan de volksvertegenwoordigers hadde afgelegd? Eene rampzalige keus zoude hij dan moeten doen, om zich te vergripen tegen zijn vaderland, of tegen zijnen God, en in beide gevallen de heiligste pligten schenden. Geen midden bleef hem over: hij moest of een medegezel van de onderdrukkers zijner medeburgereu of een volkomen meinedige worden." (154)

Zie hier de eerste bron van oneensgezindheid over het aangenomene beginsel, waarvan men moest uitgaan, het denkbeeld van de algemeene volksmagt, dat allen bezielde. Het geheele nederlandsche staatswezen had meer, dan twee eeuwen verduurd. Nu was het om verre gebaald niet met drift en woede, maar door de kloeke handen van wijsgeerige ijverars voor het gemelde denkbeeld, met eene geestdrift, die geen leed doen, geene wraak nemen wilde, en met eene bedaardheid en orde, waarvan de geschiedenis der omwentelingen geen voorbeeld kent. Maar naauwelijks was dit werk verrigt, of die geestdrift, die bedaardheid en orde verloor langzamerhand veel van hare deugdelijkheid en nog meer van de wijsheid, welke haar in den beginne bestuurde. Het bleek alras ook hier, dat menschen in alle gevallen menschen zijn, verschillend even zeer van zin, als van hoofd. Zoo lang zij een gelijk doel beoogen, voor allen van hetzelfde belang, betwist niemand den anderen het punt, waar hij staan moet.

Doch

Doch naauwelijks is het doel getroffen, of zij worden het onêens over de wijze, waarop men van het naar wensch bekomene, met of zonder deeling, een evenmatig of voegelijk gebruik behoort te maken. Niet te verwonderen dus is het, dat de staatsomwenteling van Nederland, even na het begin des jaars 1795, door zulk een gevolg gekenmerkt werd. Ook zij behield voortaan dat kenmerk. De vreugde over de omwenteling werd niet zelden verbitterd. En de geestdrift voor edelmoedigheid en toegeeflijkheid, nu en dan eene geheel averregtsche rigting nemende, daalde dikwerf tot eene lage drift van terging, van wederstreving en niets ontziende partijschap. (155)

Zigtbaar inzonderheid werd dit uit eenen burger-twist, die te *Goes* in Zeeland, sedert den 20 van oogstmaand tot den 22 van herfstmaand des jaars 1795, over het ongelijk, eenigen oranjegezinden aangedaan, met eene zoo felle woede brandde, dat geheel de republiek er van ontzet stond. (156) Trouwens was het wel elders zoo erg niet gesteld, allereuwe vlamde, te zelfden tijde en ter zelfde oorzaak, de fakkel van tweedragt, omdat eene menigte van onbezadigden het, den verstandigen zeer ongevallige, denkbeeld, hetwelk zij zich vormde van hare vrijheid, zoo verre boven de palen heen dreef, dat men alle bezoldigde ambtenaars, die den vorigen regeringsvorm waren toegedaan, uit hunne bedieningen behoorde te zetten. In al de provinciën ontstonden uit de hieromtrent strijdige begrippen, onder de gemeenebestgezinden, zware botsingen, groote wanor-

I 2

den,

den, vreesselijke vijandschappen. Eindelijk moesten de verstandigen het veld voor de onbezadigden ruimen, nadat in herfstmaand, door het razen en tierren van een' opgeruiden volkshoop, de stedelijke regering van *Amsterdam* tot het ontzetten der oranjeambtenaren van hunne posten zich had laten dwingen. Hollands vertegenwoordigers, door de volksstem der menigte overschreeuwd, moesten eindelijk willens of niet willens aan dezelye toegeven door een besluit van den 12 van wijnmaand deszelfden jaars. Ontelbare burgers werden hierdoor van de bronnen hunnes bestaans beroofd. Anderen, indien zij slechts echte vaderlanders heetten, werden in hunne plaats gesteld. In al de overige provinciën woelde dezelfde geest van vervolging, hier en daar zelfs nog veel erger. In *Groningen*, bij voorbeeld, eischte de volkssociëteit reeds in het laatst van zomermaand, dat de municipaliteit de oude regenten allen in hechtenis zoude nemen, dat zij eene vergoeding van de door hen veroorzaakte schade uit derzelve boedels ligten en eene revolutionaire regtbank zoude daargestellen, om hen te vonnissen. (157) Zulk eene volkswraak was mede oorzaak, dat de voormalige raadpensionaris, VAN DE SPIEGEL, die den 4 van sprokkelmaand des jaars 1795 wel in verzekerde bewaring genomen, maar op eene wijze, welke in de toenmalige omstandigheden hem geene reden tot beklag gaf, behandeld was, den 14 van wijnmaand op de gevangenpoort in 's *Gravenhage* gebragt werd, vanwaar men hem in louwmaand des jaars 1796

NAAR

naar het kasteel van *Woerden* verplaatste. Men miste' alzoo bij velen aanstonds die edele grootmoedigheid, welke, wanneer zij over hare geledene ongevallen zegepraalt, het gebeurde vergeet, en van de veranderde omstandigheden geen gebruik maakt, om zich te wreken. Hoe onschuldig de edele VAN DE SPIEGEL was, met opzigt tot de tegen hem ingekomene grieven, bleek allerduidelijkst ten jare 1798, toen hij uit zijne gevangenis ontslagen werd. (158)

Inmiddels, hoezeer onder de nederlandsche gemeenebestgezinden al vroeg partijschappen ontstonden, betoonden zij allen een levendig genoegen over een verdrag, met het fransche comité van algemeen welzijn in 's *Gravenhage* gesloten den 16 van bloeimaand des jaars 1795. Volgens dat verdrag werd de vrijheid der nederlanders door de franschen erkend; maar op voorwaarden, die den eersten duur te staan kwamen, en waarvan de voornaamste deze waren. Vooreerst moesten de nederlanders aan de franschen afstaan *Staatsvlaanderen, Maastricht* en *Venlo*. Ten tweede moesten de nederlanders zich verbinden, om, zoo lang de oorlog duurde, een zeker, beiderzijds nader te bepalen, getal van fransche krijgsknechten in dienst te nemen en te onderhouden. Ten derde eindelijk moesten zij zich verbinden, om ter vergoeding der kosten van den oorlog, waardoor zij de vrijheid hadden verkregen, aan de franschen te betalen *één honderd miljoen* nederlandsche guldens. Welke vernederende opofferingen! De nederlandsche nakomelingschap

zal er zich ten eeuwigen dage aan ergeren, Nogtans stegg de vreugde der nederlandsche patriotten ten top, daar zij, bij dezen koop, *volkomen vrij* waren geworden, en, hunne volksonafhankelijkheid hierdoor bevestigd zijnde, zij met fieren moed voor alle volken van Europa het hoofd om hoog konden steken. Overal werden volksfeesten gevierd, waar de trits der bekomene voorregten, den hooggestemden toon aanhief. Die voorregten waren de vrijheid, die de waarde van den mensch eerbiedigde, de gelijkheid, die alle voorkeur van den eenen mensch boven den anderen uitsloot, en de broederschap die de harten der burgeren samenstrengelde! (159).

In die verheuging dacht men er, naar het scheen, niet aan, dat de belofte niet alleen van zulk eenen schat gelds, als er moest betaald worden, maar ook van zulke onberekenbare geldsommen, als het onderhoud van fransche troepen op den duur zoude kosten, (160) gemakkelijker geschieden konde, dan de volbrenging. Wel ras echter leerde men de rekening maken. Van dien tijd af tot in het jaar 1805, zag de republiek zich verplicht, om door menigvuldige, soms aan de vrijwilligheid der burgers overgelatene, soms gedwongene, allerzwaarst drukkende, geldheffingen, den franschen tevreden te stellen en den waggelenden staat van 's lands zaken, ware het mogelijk, in evenwigt te houden.

Uit de bedwelming spoedig tot zich zelve herkomen begonnen vele gemeenebestgezinden niet alleen op de franschen, maar ook op elkanderen zeer on-

te-

tevrede te worden. Dezen wierpen de schuld op genen, elkanderen of lafheid van hart, of eene drift van ijver verwijtende, die naar geene teugels luis-terde. Trouwens in den ganschen gang der verhaalde zaken bespeurde men allengs meer en meer eene volstreckte strijdigheid met de hiervoor gemelde zinspreuk der gemeenebestgezinden, die boven alle staatsstukken geplaatst was, *vrijheid, gelijkheid, broederschap!* De band der broederschap werd los, kreeg scheur op scheur; en eindelijk brak die van één. En de nederlandsche vrijheid! hoe inge-beeld was die? Door heldenmoed en heldendaad was zij niet verworven, gelijk de vaderen haar op Spanjes dwingelandij bevochten hadden. Geen nederlandsch bloed, maar nederlandsch goud had zij gekost. Was het vreemd, dat de buitenlandsche mogendheden onze natie met verachting aanzagen, als overheard door de franschen, van welke zij hun politiek aanweten voor hoogen prijs gekocht hadden? Die verachting was te grooter, naar gelang alles in Nederland op den franschen voet werd ingerigt, en daarin overal doorstraalde de dwaze, schandelijke, van ouds her den nederlanderem zoo eigene navolging van fransche gewoonten, zeden, gevoelens, denk-beelden. Hiertoe behoorde vooral het fransche hooggespannen denkbeeld van gelijkheid, dat in zijne werking niet minder dwaasheid, dan dat der, geene perken kennende, vrijheid, gelijk wij reeds gezien hebben, en verder zullen zien, dikwerf onregt verried.

Dikwerf, herhalen wij, verried het hooggespan-

nen denkbeeld van gelijkheid in zijne werking dwaasheid. Geenszins willen wij het dwaasheid noemen, dat, op de grondslagen van gelijkheid, terstond bij den aanvang der omwenteling, (161) zekere vrijdommen van belastingen en tollèn werden ingetrokken, waarmede sommige familiën weleer zich zelve bevoorregt hadden. Dwaasheid ook was het niet, dat galgen, raden, geeselpalen, langs de openbare wegen opgericht, waar zij de waarde der menschheid ontluisterden, werden weg genomen, terwijl het lijfstraffelijk regt overal volgens de bestaande wetten zijne kracht behield. Nog minder willen wij het dwaasheid noemen, dat, waar de pijnbank uit de barbaarsheid der oude bijgeloovige tijden nog overgebleven was, het gebruik van dit foltertuig, waarvoor de onschuldige sidderde, terwijl de schuldige, door hardvochtigheid gevoelloos, het niet ontzag, vernietigd werd. Maar dwaasheid was het, dat men aan de gevels der gebouwen, en aan de rijtuigen van aanzienlijken geene familiewapens dulden wilde, zelfs niet toeliet, dat derzelve bedienden onderscheidende kleeding droegen, als ware die een teeken van zekere lijfseigenschap; hetwelk met de gelijkheid volstrekt onbestaanbaar ware. Dwaasheid was het, dat men in de kerkgebouwen der hervormden de, voor de regering afgezonderde, als mede, andere gestoelten van voorname geslachten of geheel weg deed ruimen, of door het laten afnemen der kappen dezelve van alles ontblootte, hetwelk voor den bezitter eene meerdere waardigheid aanduid-

duidde. Dwaasheid eindelijk was het, dat men in de kerkgebouwen de wapens en eertitels op grafzerken met de grove bijl uitkapte, en deze onleesbaar, gene onzichtbaar maakte. Op eenige plaatsen geschiedde zulks ordelijk, op andere plaatsen daarentegen zag men tooneelen, niet ongelijk aan die der beeldstorming van de zestiende eeuw. Wild en woest stooft eene ruwe menigte de kerkgebouwen binnen, sloog de gedenkstukken van adellijke en aanzienlijke families aan brokken, wierp die met grammen en valmoed daarheen, en, waren ze van hout, den armen toe tot brandstof. Prachtige graftomben, eerbiedwekkend door hare oudheid, boven allen prijs uit aanmerking der kunst, aan haar bestoed, werden dikwerf niet gespaard, maar met boezen ziele wil aan stukken gehakt. Zelfs graaflijke en vorstelijke rustplaatsen der dooden werden met tooneel los geweld opengerakt en hunne beenderen verstooid. *Leeuwwaarden* aanschouwde binnen zijne muren zulk een' gruwel. Eene dolzinnige bende rigtte het aan, en de bedaarde volksvriend ijsde, maar zweeg. De schuldigen bleven ongestraft. Zoo heilig was het denkbeeld van gelijkheid, dat, hoe veel snoods het ook geoorloofd achtte, de besturen het niet aantasten durfden uit vrees voor eene schijnbare schennis van 's volks regten, of niet aantasten wilden, omdat het misschien aan de, in hun oog goede, zaak kon dienstbaar zijn.

Dit betrof de kerkgebouwen, maar niet den godsdienst, die in dezelve geöefend werd. In het jaar

van ambtenaars en krijgsbevelhebbers met roomsche vrouwen buiten werking en kracht. Van zelf volgde uit de gesteldheid van zaken, dat geene echtverbindtenissen voor wettig gehouden werden, dan die door de plaatselijke regering gesloten waren. Geen godsdienstleeraar derhalve, van welke gezindte hij ook ware, mogt een huwelijk inzegenen, ten zij men hem van de voorafgegane voltrekking voor de burgerlijke regering echte bewijzen had ter hand gesteld. Eindelijk, om niets van dien aard meer te noemen, vorderde de gesteldheid van zaken, dat de belastingen, welke op roomsche kerkhuizen even als op de huizen van bijzondere burgers en ingezetenen lagen, werden opgeheven. (1654)

Nadere, vastere, algemeene beschikkingen over het kerkelijke zoude eerlang eene nationale vergadering maken. Maar niet weinig moeite had liet in, om zulk eene vergadering tot stand te brengen. Holland drong er, reeds den 26 van sprokkelmaand des jaars 1795, met zulk eene kracht, bij de algemeene staten op aan, dat deze door eene kommissie een plan er toe deed vormen, ten einde over de zaak te kunnen oordeelen, en dezelve door de bijzondere provinciale besturen te laten beoordeelen. Het plan was in bloeimaand gereed, en vond het eerst bij Overijssel een gaaf welgevallen. Holland maakte er eenige belangrijke veranderingen in. Utrecht vereenigde zich met het plan, zoo als het door Holland veranderd was. Bij Bataafsch brabant en Drenthe ontmoette het als zoodanig geen' tegenstand.

Gel-

Gelderland en Stad en Lande, vele zwaarigheden vindende, waren schoorvoetend, doch namen eindelijk ook het pian aan. Zeeland en Vriesland, beide fier op hunne provinciale souvereiniteit, weigerden zulks, en bleven standvastig tot het uiterste toe. Beide vreesden zij voor eene wegsmelting der bijzondere provinciën tot één land en één volk, en voor eene algemeene nationale inéénsmelting der provinciale schulden. Nogtans werd bij de algemeene staten, den 30 van wintermaand, uit kracht van de meerderheid, het besluit genomen, dat er eene *nationale vergadering* zoude worden daargesteld. Stad en Lande van oordeel, en te regt, dat in dezen geene overstemming, maar eene overeenstemming of bewilliging van al de bondgenooten gelden moest, trad weder achterwaarts, maar voegde zich eenige dagen later toch bij de meerderheid. Zeeland verenigde zich met Stad en lande den 11 van sprokelmaand des jaars 1796. En den naastvolgenden dag kwam er in 's *Hage* berigt, dat ook Vriesland dit gedaan had. (165)

Merkwaardig was te dezen opzigte de toedragt der voorvallen in Vriesland. Vele revolutionaire burgers aldaar, het gedrag hunner minder revolutionaire (166) representanten nopens het afkeuren eener nationale vergadering, misbillijkende, drongen den 26 van louwmaand des jaars 1796, onder een woest geschreeuw, met geladene geweren en gescherpte bajonetten ter raadsvergadering in. Geheeltelijk werden de vergadarden op de vlugt gejaagd,

jaagd, gedeeltelijk op straf des doods gelast, zich niet buiten de muren van Vrieslands hoofdstad te begeven, gedeeltelijk naar 's lands gevangenhuis als dieven of moordenaars gesleurd. Ruim twee weken daarna keerden de, naar *Groningen* gevlugte, vriesche representanten, onder het geleide van eenige fransche jagers, naar *Leeuwarden* terug, en namen met onverschrokken moed op nieuw zitting op de plaatsen, van waar men hen verdreven had. Dit gebeurde den 11 van sprokkelmaand. Hunne gevangene broeders, dadelijk ontslagen wordende, voegden zich met de overigen, die zich binnen de stad op vrije voeten bevonden, nevens hen. Al de besluiten, door de, nu op hunne beurt gewekene, representanten genomen, werden als onwettig, voor nietig en van onwaarde verklaard, uitgezonderd het besluit der bewilliging in eene nationale vergadering, hetwelk 's daags te voren naar den *Haag* was afgevaardigd. Niet langer echter, dan tot den 22 van sprokkelmaand bleef het bestuur in hunne handen. Andermaal moesten zij voor hunne overweldigers wijken naar *Groningen*, en nu, gelijk van achteren bleek, zonder eenige kans op het weder aavaarden van hunne posten. Onder de vriesche patriotten ontstond door deze hevige scheuring eene wederzijdsche haat en vervolging. Die, elkander aldaar vervangende, omwentelingen strekten alzoo tot een duidelijk bewijs, hoe de vrijheid veraarden kon in losbandigheid, en dat eene tot elks genoegene volkomene herstelling van 's lands zaken, zoo immer,
dan

dan nog op verre of na niet te verwachten was.

Waren de vriesche volksvertegenwoordigers de laatsten, die tot het zamenroepen eener nationale vergadering hunne stem uitbragten, het vriesche volk nogtans was het geweest, dat aan de uitvoering van het dienaangaande beraamde plan middellijkerwijs eenen sterken stoot gegeven had. Al vroeg verbroederden zich, hier en daar in de onderscheidene provinciën, zekere, terstond na de omwenteling opgerigte, staatkundige stedelijke en landelijke gezelschappen van patriottische burgers, bekend onder den naam van volksociëteiten of klubs, tot één genootschap, hetwelk evenwel slechts provinciaal was. Deze vereeniging deed bij de staatkundige broederschap of zoo geheetene *fraterniteit* te *Looswaarden* het denkbeeld opkomen, dat men wel ook eene broederschap in stand konde brengen voor de geheele republiek. Den 30 van bloesimaand des jaars 1795 vaardigde zij aan al de haar gelijke voornaamste broederschappen van de geheele republiek eenen brief af, het voorstel tot zoodanig eene algemeene, broederlijke en, gelijk men haar noemde, *centrale* vergadering behelzende. Aan die van *Utrecht* geviel inzonderheid dat voorstel, en straks werd het in alle provinciën omhelsd. Den 28 van oogstmaand hield zulk eene centrale vergadering in de zaal van den ouden doele te 's *Gravenhage* hare eerste zitting, en wel met opene deuren. Het oogmerk was het daarstellen van eene nationale vergadering met kracht, het kostte wat het wilde, daar te drijven. Nauwelijks gezeten

zijn-

zijnde benoemde zij eene kommissie, die van haar oogmerk kennis moest geven aan de representanten des volks van Holland en aan de algemeene staten. Het kollegie der eerstgemelden ontving de afgevaardigden zeer vriendelijk, verklarende door den mond van den voorzitter BOSVELD, dat ook zij één en hetzelfde oogmerk had, en niet rusten zoude voor dat zulk een gewenscht palladium van vrijheid onder hen geplaatst zoude zijn. De centrale vergadering hierdoor, en nog meer daardoor opgewonden, dat het bestuur van Holland derzelver medehulp in dezen, als het ware, had ingeroepen, besloot, den 4 van herfstmaand, niet uit elkaâr te zullen gaan voor en aler bij de algemeene staten openlijk zoude zijn vastgesteld; „er zal eene nationale vergadering zijn!” Dit besluit werd bekrachtigd door eene onderlinge heilige belofte, bij plechtige zamenstrengeling van naar den hemel gehevene handen gedaan, om dit voornemen door te zetten in weêrwil van alle list en verraderij.

Van wie vreesde de centrale vergadering list en verraderij? ongetwijfeld van de zeeuwen en vriezen. Ook de algemeene staten hadden reden, om te denken, dat men hen in het oog had. Zij hadden wel bij voorraad een plan ontworpen betrekkelijk tot deze zaak, doch te dien aanzien zich nog gesloten gehouden. Hier kwam bij, dat ze zeven dagen te voren den toegang tot zich aan de centrale vergadering geweigerd hadden, van oordeel zijnde, en te regt, dat men geen gehoor konde verleen en aan bijzondere per-

sonen, die zich eenig representatief karakter, op naam van het batsafsche volk, aanmatigden. Men zag ook hieruit, hoe groote wijsheid men noodig had, om een volk te leiden, dat van stem en magt zich veel te hooge denkbeelden vormde, en door zijne stoutheid ligtelijk alles in de uiterste verwarring kon brengen. De algemeene staten nogtans waren, gelijk zij reeds getoond hadden, er niet afkeerig van, om de zaak in geschil, rijpelijk te overwegen, en zelfs na rijpe overweging ongeveerdien zelfden tijd niet meer afkeerig van de, wezenlijke daarstelling eener zoodanige vergadering. Den 10 van herfstmaand droegen zij daartoe het werk op aan eene kommissie, onder den naam van groot besoigne. En hoedanig een gevolg deze maatregel der algemeene staten gehad heeft, hebben wij reeds gezien.

De groote dag, waarnaar men zoo vurig verlangd had, de dag, waarop de nationale vergadering, representende het volk van Nederland, stond geopend te worden, was eindelijk daar. Den 1 van lentemaand des jaars 1796 verschenen de, uit vijf provinciën, als mede uit batsafsche Brabant en uit Drenthe gekozene, volksrepresentanten, negentig in getal, in de groote geboorzaal van het nationale hotel. Zeeland en Vriesland waren tot nog toe zuimachtig geweest afgevaardigd te kiezen en te zenden. Dat geschiedde later. Er heerschte in de zaal eene diepe stilte; alles was oerbied en aandacht, terwijl het oog op den voorzitter PIETER PAULUS was gevestigd, die eindelijk de vergadering opends met plegtig te verklaren, dat

IV. DEEL

K

de-

dezelve het representerend ligchaam was van het volk van Nederland! De naklank zoo van de leden, als van de omstanders was een algemeen gejuich en handgeklap. Onmiddellijk verliet de commissie uit het kollegie van de algemeene staten de zaal, om van de groote gebeurtenis kennis aan hare afvaardigers te geven, welker vergadering nu ontbonden was. Vervolgens gaf de voorzitter, in eene breedvoerige aanspraak, het oogmerk op der vergadering. Hetzelve was alles daarheen te rigten, dat 's volks nationaal geluk en voorspoed op onwrikbare gronden gevestigd wierd, door aan hetzelve den vrede van binnen en van buiten, en eindelijk eene konstitutie te bezorgen, die op de eeuwige en onvervreemdbare regten van den mensch en van den burger gegrond ware. Deze aanspraak werd gesloten met een plegtig gebed tot God om krachtdadigen bijstand tot eene gelukkige verrigting van het werk, den vergaderden aanbevolen.

„ Ieder lid der vergadering, zijnde een waar representant van het geheele volk van Nederland, moet worden aangemerkt als alle bijzondere provinciale betrekkingen verloren te hebben, zoo zelfs, dat de naam van provinciën of landschappen na de te doen benoeming der kommissie van konstitutie niet meer mag gehoord worden. Het belang des geheelen volks van Nederland moet voor allen de hoogste wet zijn; alle provinciale betrekkingen en belangen moeten een einde hebben genomen!” (167) Dit was een beginsel, van waar men uitging, maar hetwelk

welk alleen den nederlandschen staat betref. Welken invloed dit beginsel op de raadplegingen der vergadering gehad heeft, zullen wij vervolgens zien. Maar, gelijk men had verwacht, werd in de nationale vergadering tot een hoofdbeginsel ook iets vastgesteld, dat zoo wel de nederlandsche kerk als den nederlandschen staat raakte, het beginsel namelijk dat de kerk beschouwd moest worden als afgescheiden van den staat. Eene nadere ontwikkeling echter van dit belangrijk hoofdbeginsel behoorde tot het groote werk, waartoe de nationale vergadering was bijeen geroepen. Men moest eene staatsregeling ontwerpen, gegrond op ware beginselen, en onder dezelve ook op dat der scheiding van staat en kerk. Betrekkelijk tot dit beginsel waren wel alle representanten het ééus, zoo als hetzelfde daar lag. Naar aller oordeel was dit beginsel, in zijnen aard, van zelf vast, onbewegelijk, onwederzeggelijk. Het behoeftede noch behoorde besloten te worden. Het stond in het naauwste verband met de grondslagen van het gebouw aller hiertoe betrekkelijke, eerlang te maken, verordeningen. De eerste en voornaamste dier grondslagen was, dat er in Nederland geene bevoorregte kerk meer zoude erkend worden. Hierin lag van zelf het beginsel der scheiding van kerk en staat opgesloten. Maar niet allen hadden in het eerst een opgeklaard, zuiver, denkbeeld van hetgene het woord *kerk*, in zijne echte beteekenis, eigenlijk aanduidde. Sommigen verwarden dat denkbeeld met het denkbeeld van godsdienst, even als of alle godsdienst uit den

staat moest worden weg genomen. Hoe sterk men hier voor ijveren durfde, bleek reeds den 7 van lentemaand des jaars 1796 uit een advies van den representant J. A. KRIEGER, die zich dus uitdrukte, „ dat het millioenen menschen het leven gespaard zoude hebben, indien het politiek bestuur, in zijne *handelingen*, nooit den godsdienst, en de godsdienst, in zijne offeranden en aanbidningen, nooit het publiek bestuur gekend hadde.” (168) Anderen daarentegen verspreidden over dit punt een meer helder, zuiverder, licht. Naar het oordeel van dezen was wel aan den eenen kant de godsdienst der christenen gescheiden van den staat, want dezelve was in zijnen aard een godsdienst in geest en waarheid, niet zinnelijk, maar geheel zedelijk. Deszelfs beoefenaars waren onderdanen van het zedelijk rijk der waarheid en der godzaligheid. En dit rijk was geen rijk van deze wereld. Doch aan den anderen kant waren deze dus denkenden van oordeel, dat de staat wel degelijk betrekking had op den godsdienst, en deze wederkeerig op genen. Het was en moest den staat wel onverschillig zijn, naar welk een' vorm of naar welk een zamenstel van begrippen de burgerschap in het algemeen en elk lid derzelve in het bijzonder den eerdienst, Gode gewijd, inrigten wilde. Elk moest in zijnen godsdienst vrij zijn. De regten van den mensch en burger vorderden dit. Over den godsdienst, als *voorwerp* beschouwd, mogt en kon de staat geene schikkingen maken. Wanneer men derhalve door den godsdienst deze of die wijze van

God

God te dienen verstaan wilde, zoo was dezelve geheel van den staat gescheiden. Maar men kon ook en men moest, bij de zaak in verschil, den godsdienst als *onderwerpeijk* beschouwen, zoo dat er in het algemeen door uitgedrukt werd de dadelijke dienst, welken men God toebragt, en welke zich door godsvrucht, braafheid en deugd naar buiten openbaarde. In dien zin was de godsdienst allerbelangrijkst voor den staat. Zonder denzelven kon de staat zijn aanwezen niet behouden, veel min bloeijen. Alles was hier in het naauwste verband aan elkaar gehecht. Het staatsbestuur had geene andere magt, dan die God, de opperste wetgever en regter, hetzelfde gegeven had. Gods wetten behoorden bovenal te gelden en de grondslagen te zijn van alle menschelijke wetgeving. Dit behoorde van alle zijden in eene staatsregeling, die op *goede* republikeinsche gronden met *wijsheid* gevestigd was, door te stralen. En dit behoorde dan ook de grond te zijn, waarop bij een godsdienstig volk de verplichting moest rusten tot gehoorzaamheid aan zijne bestuurders.

Tot zulk eene wijze van denken, bleek het uit de onderscheidene adviezen van de leden der vergadering, dat de meerderheid overhelde, toen daarvan door den voorzitter den 3 van oogstmaand des jaars 1796 een geheel gevormd werd. (163) De toepassing hiervan op hetgeen naar buiten moest werken door eene daartoe benoemde kommissie eertang gewijzigd zijnde, werd, den 18 van oogstmaand,

het volgende vastgesteld. (170) „ Alzoo de vernie-
 „ tiging van het oude stelsel eener heerschende of bo-
 „ voorregte kerk en de afscheiding der kerk van den
 „ staat reeds opgesloten lag in de erkenning der regten
 „ van den mensch en burger en van de grondbegin-
 „ selen van vrijheid, gelijkheid en broederschap,
 „ welke in den naam van het volk van Nederland
 „ openlijk en plegtig is afgekondigd, — — hebben
 „ wij beslōten, dat niet alleen geene bevoorregte of
 „ heerschende kerk meer kan of zal geduld worden.
 „ maar dat ook alle plakkaaten en resolutiën der ge-
 „ wezene staten generaal, uit het oude stelsel der
 „ vereeniging van kerk en staat geboren, zullen wor-
 „ den gehouden voor vernietigd. Wij hebben het
 „ dragen van onderscheidene teekens, door leeraren
 „ of andere kerkelijke beambten op openbare straten
 „ en wegen, het oefenen van godsdienstige plegtig-
 „ heden buiten de muren van kerken en bedehuizen,
 „ en het luiden der klokken ter aankondiging van
 „ godsdienstoefeningen afgeschaft, omdat het tegen
 „ de gelijkheid streed iets van dat alles langer aan
 „ één genootschap bij uitsluiting toe te laten, om-
 „ dat gewigtige redenen verboden hetzelfde algemeen
 „ te vergunnen, en omdat de noodzakelijkheid van
 „ dit alles door het gansche land heen op éenen
 „ eenparigen voet te regelen vorderde, dat dit besluit
 „ *van ons voortkwam.*” Het overige in deze pro-
 „ klamatie had zijne betrekking op eenige, nader door
 „ de nationale vergadering te maken, schikkingen om-
 „ trent het intrekken van alle zoodanige provinciale

resolutiën, plakaten en oktroijen, welke de leden van alle kerkgenootschappen verplichtten, om ten behoeve van *éene* bevoorregte kerk personele belastingen op te brengen, inzonderheid omtrent de betaling der hoogleeraars, kerkleeraars en andere ambtenaars der gewezene heerschende kerk enz.

Uit hoofde der vernietiging van alle, in deze proklamatie gemelde, plakaten en resolutiën der gewezene algemeene staten was alzoo de zondag niet heiliger, dan één der andere dagen van de week. Wijders werd, door deze proklamatie, als van zelf opgeheven het hooge toezigt zoo van de regering over het uitbrengen der beroepingen van godsdienstleeraars, als van den staat over de jaarlijksche synodale vergaderingen, die, bijaldien zij hier en daar mochten gehouden worden, niet meer op 's lands, maar op eigene kosten zouden worden gehouden, en niet meer aan het hoofd zouden hebben één' of twee politieke kommissarissen. Eindelijk, om niets meer te noemen, was hierdoor het regt van kollatie in het benoemen van predikanten, aan de ambachtsheerlijkheden verknocht, ook het regt van sommige stadsmagistraten tot het aanstellen van predikanten, gelijk mede het geheel of grotendeels politieke stemregt ter beroeping van predikanten in Vriesland en Zeeland volstrekt krachteloos geworden.

Ruim drie maanden verliepen er toen nog, eer de, door eene kommissie ontworpen, konstitutie of staatsregeling aan de nationale vergadering werd voorgedragen ter beoordeeling, of dezelve namelijk ten

grondslage van nadere raadplegingen gelegd zoude worden of niet? Het ontwerp was in eenen bondgenootschappelijken, of gelijk men sprak, federalistischen geest bewerkt. Daar nu vele leden der vergadering voor het unisme of de éénheid en ondeelbaarheid van 's volks oppermagt, zoo naar binnen als naar buiten, waren, kon het niet missen, of er moesten hooge woorden gevoerd worden. Dat ook gebeurde. Bij het ingaderen der hoofdelijke stemmen van het eenvoudige voor of tegen, den 29 van slagtmaand, ontstond er in de zaal een zoo onstuimig geraas, dat de voorzitter den hamerslag tot scheiding van de vergadering moest laten hooren. De kalmte oogenblikkelijk hersteld zijnde, opende hij weder de vergadering. En nu bleek het, dat het ontwerp met eene kleine meerderheid tot nadere overweging was aangenomen. (171)

Zoo ooit, dan was het toen zichtbaar en hoorbaar geworden, dat de unitarissen of federalisten elkanderen geen' minderen haat toedroegen, dan de patriotten en de oranjegezinden. De politieke inzigten van beide partijen liepen, vooral over het vermelde onderwerp, dermate uit een, dat met de zegepraal van de eene en met de nederlaag van de andere de goede zaak scheen te zullen moeten staan of vallen. Het liet zich aanzien dat de eene partij het overwigt boven de andere wilde verkrijgen en behouden, niet door kracht van redenen, maar door onderlinge, beurtelingsche verplettering. Wat moest daarvan wel het gevolg zijn? Heerschte er zulk eene verdeeldheid,

heid, zulk eene woede, tot verdalgens toe, in de vergadering der representanten, hoe veeg moest daarvoor de staat des volks worden? Een rampzalig voorbeeld moest het van zijne leidlieden nemen. Bezadigden van beider partij herinnerden zich de schrikbarende tooneelen, welke in de jongstverloopenen jaren, onder de franschen, aanschouwd waren. Vrees begon er zelfs bij doorziende staatsmannen, leden der nationale vergadering, te ontstaan, dat eerlang de beminnelijke vrijheid in eene razende furie berchappen, de gelijkheid eene deur voor plundering en roof, en de broederschap een bespottelijk onding zoude worden.

Eén van dezen, de schrandere SCHIMMELPENNINCK, een bezadigd unitaris, die zich al deze uitkomsten levendig voor den geest bragt, was van oordeel, dat men door het hevig onderling woelen over het gemelde onderwerp alles in de war stuurde. Hij ontveinsde zijnen kommer niet, dat eenmaal het volk daarvan een ongelukkig slagtoffer zoude worden. (172) Nogtans toen men over de zaak, zoo als zij in het ontwerp der staatsregeling voorkwam, raadpleegde, zegevierde eerlang het warme enthousiasme der unitarissen op de wederpartij. Met eene groote moederschap werd, den 2 van wintermaand, als beginsel der staatsregeling, besloten, dat het volk van Nederland in den volstrektsten zin één ondeelbaar volk zoude zijn. (173) De voornaamste grond, waarop de unitarissen dit doorgezet hadden, was, dat het nederlandsche volk, bij de opening der nationale verga-

dering reeds één en ondeelbaar was geworden door het toen vastgestelde; hiervoor (174) vermeldde, beginsel, dat alle bijzondere provinciale betrekkingen geene kracht meer hadden, en na het benoemen eener kommissie tot de staatsregeling, de naam van provinciën of landschappen niet meer gehoord zoude mogen worden. Niet lang daarna, den 20 van louwmaand des eerstkomenden jaars, volgde het besluit nopens eene, aan het bepaalde unisme verknochte, nationale ineensmelting der oude gewestelijke schulden; (175) Na het vereffenen der onéénstemmigheden over andere belangrijke punten, voornamelijk dat, hetwelk de afscheiding der kerk van den staat betrof, werd eindelijk den 30 van bloesimaand des gemelden jaars 1797 de nieuwe staatsregeling voor voltooid beschouwd, (176) en aan het volk van Nederland ter aanneming of ter verwerping, waartoe men den achtsten dag van oogstmaand bepaalde, aangeboden. Het gevolg was voor de strenge revolutionairen of unitarissen zeer ongunstig. Met eene zeer groote meerderheid werd het ontwerp door het volk op gemelden dag afgekeurd.

Schoon nu wel hetgene in dit ontwerp van staatsregeling omtrent de kerk beraamd was, niet in werking konde komen, is het echter met den aard van ons schrijven overeenkomstig, hier, opzigtelijk tot het kerkwezen, de gevoelens te doen kennen van de nationale vergadering, die, het beginsel, waar van men uitging, in aanmerking genomen zijnde, niet in allen deele zoo verwerpelijk waren, als zij wel hadden

den kunnen zijn; gelijk naderhand gebleken is. De artikelen, daartoe betrekkelijk, waren dese: „ I. De kerk is afgescheiden van den staat, en er zijn geene burgerlijke voor of nadeelen aan de belijdenis van eenigen godsdienst gehecht. II. Alle inrigtingen, ter bevordering van godsdienst, deugd en goede zeden, en alle genootschappen, die hiertoe strekken, staan onder gelijke bescherming der wet. III. Geene betalingen uit kassen, hetzij nationale, hetzij departementale, hetzij plaatselijke, noch uit lasten, door de burgerij, als zoodanig, gedragen wordende, tellen aan of ten behoeve van eenig godsdienstig genootschap of genootschappen geschieden. IV. Alle bezittingen en inkomsten der onderscheiden godsdienstige genootschappen en kerkgemeenten, die aan dezelve door vrijwillige dispositiën, donatiën, kollekten, aankoop of opbouw sedert den jare 1581 zijn eigen geworden; worden als derzelver wettig eigendom erkend en voor altijd aan tranne vrije beschikking overgelaten. V. Alle kerkgebouwen en pastorijhuizen, welke voor den jare 1581 binnen de republiek aanwezig geweest zijn, met de goederen en fondsen, bestemd tot derzelver onderhoud, worden door de natie erkend te zijn eigendommen van de gezamenlijke ingezetenen en bewoners van elke stad, dorp of plaats, in welke dezelve gelegen zijn, zonder onderscheid van eenig kerkgenootschap. VI. Ten aanzien van het gebruik der kerkgebouwen en pastorijhuizen, welke, ingevolge het laatstvoorgaande artikel, door de natie erkend zijn te we-

zen

zen eigendommen van gezamenlijke ingezetenen en bewoners van elke stad, dorp of plaats, maken derzelve ingezetenen onderling zoodanige schikkingen, als met de regtvaardigheid en billijkheid overeenkomen. VII. De geestelijke goederen en fondsen, niet behoorende tot die, welke in het vijfde artikel zijn genoemd, maar die sedert het jaar 1581 gebragt zijn onder nationale, provinciale of kwartierlijke administratien, worden verklaard te zijn nationaal, en zullen door het wetgevend ligchaam, voor het einde van het derde jaar, na de aanneming der konstitutie, gebragt worden onder eene algemeene nationale administratie. VIII. De leeraars der gewezene bevoorregte kerk, welke, bij het aannemen der konstitutie, (177) in vasten dienst zijn, genieten, zoo lang zij daarin volharden, en door hun toedoen daaryan niet ontzet worden, de hun bevorens toegelegde traktementen bij wege van pensioen. Insgelijks zal het zoogenoemde kindergeld zoo en in dierwoege, als hetzelve onder het vorige gouvernement aan de leeraren der gewezene bevoorregte kerk is toegestaan, blijven voortduren. IX. Alle emeriti, als mede de weduwen van leeraren der gewezene bevoorregte kerk, welke bij het aannemen der konstitutie, traktementen of pensioenen trokken, benevens die leeraars, welke als dan in vasten dienst zijn, doch aan welke naderhand, om zwakheid van ligchaam of geest, door het wetgevend ligchaam, op hun verzoek, pensioen zal worden toegelegd, gelijk ook de weduwen van alle emeriti en leeraren,

be-

behouden insgelijks hun leven lang gedurende, bij wege van pensioen, de traktementen of pensioenen, die zij onder het vorige gouvernement zouden genoten hebben. X. Wanneer in de eene of andere gemeente een kerkgenootschap, tot de gewezene bevoorregte kerk behoorende, binnen den tijd van zes jaren, na het aannemen der konstitutie, den leeraar, bij hetzelfde in vaste bediening zijnde, door den dood of anderszins mogte verliezen, mitsgaders door onvermogen voor als nog buiten staat mogt zijn, zich van eenen anderen leeraar te voorzien, en zich uit hoofde der afgelegenheid, met een naastbijgelegen kerkgenootschap, denzelfden gevoelens toegedaan, niet voegelijk konde vereenigen, zal zoodanig genootschap zich mogen verwoegen aan het wetgevend ligchaam, ten einde, gedurende en tot aan het einde van gemelde zes jaren, aan hetzelfde, bij wege van subsidie, toe te leggen het bedragen van het traktement, hetwelk deszelfs vorige leeraar, indien dezelve bij dat genootschap in dienst gebleven was, anders zoude genoten hebben; en zal het wetgevend ligchaam daarop, naar bevind van zaken, gunstig mogen besluiten. XI. Hetgene hiervoor, ten opzichte der leeraren van de gewezene bevoorregte kerk, welke, bij het aannemen der konstitutie, in vasten dienst zijn en blijven zullen, bepaald is, zal mede plaats hebben, omtrent zoodanige, als dan in vaste bediening zijnde leeraren van andere kerkgemeenten, die aan het wetgevend ligchaam zullen doen blijken, dat zij door het bepaalde bij het vierde artikel of

door

dóór suppressie van eenige buitenlandsche geestelijke korporatiën, in hunne gewone inkomsten benadeeld zijn, en zulks ten beloope van het gemis, hetwelk dezelve zullen aantoonen, daardoor anders te lijden. (178) XII. Alle kerkgenootschappen verrigten hunne gemeenschappelijke godsdienstoefening binnen de daartoe bestemde gebouwen; met ontslotene deuren. XIII. Niemand zal met eenig toeken van kerkelijke waardigheid of bediening, noch met de ordeskleederen van eenig goddienstig genootschap buiten zijn kerkgebouw verschijnen. (179)

Geweldig was de schok, welken de nederlandsche hervormde kerk, zoodra het ontwerp der staatsregeling in het licht verscheen, van de nu beraamde en misschien eerlang in werking zullende komen maatregelen gevoelde. De schok was echter niet onverwacht. De hervormde kerkelijken van de onderscheidene provinciën in hunne vergaderingen met vrees voor diergelijke, ten nadeele van hare gemeenschap eerlang te maken, schikkingen vervuld, hadden het noodig geoordeeld, om, ware het nog mogelijk, die in tijds voor te komen. Uit hun midden hadden zij tegen de lente van het jaar 1797 zeventien predikanten van de nederduitsche en één van de waalsche gemeenschap, afgevaardigd naar *Utrecht*, als het middenpunt der republiek, om in eene ordelijke vergadering gemeenschappelijk te raadplegen over hetgene het belang der nederlandsche hervormde kerk vorderde. Deze predikanten waren gekozen, zonder dat men eenige acht had geslagen op het verschil hunner staat-

kun-

kundige denkwijze. Zij waren J. W. TILANUS van *Harderwijk*, W. L. KRIEGER van 's *Gravenhage*, H. DONKER van *Ouderkerk aan den IJssel*, A. RUTGERS van *Haarlem*, G. RIIK van *Nieuwendam*, A. DRIIFHOUT van *Middelburg*, P. H. VAN LIS van *Tholen*, A. VAN DEN BERG van *Arnhem*, G. MASMAN van *Utrecht*, F. G. IMMINCK van *Thamen aan den Uithoorn*, H. RAPPARDUS van *Nederhorst (den Berg)* T. H. VAN DEN HONERT van *Nichtvecht*, P. GIBBON van *Vreeland*, B. EICKMA van *Wijk bij Duurstede*, A. WESSELIUS van *Huizum bij Leeuwarden*, J. RUTGERS van *Kampen*, Z. BACHIENE van *Groningen*, J. S. ROBERT, predikant der waalschfransche gemeente te *Amsterdam*. Al deze predikanten, voor het eerst den 11 van grasmaand des jaars 1797 te gemelden tijde te *Utrecht* bijeen zijnde, leverden in bloeimaand, terwijl in 's *Gravenhage* de nationale vergadering, bijkans aan het einde harer werkzaamheden over het ontwerp der staatsregeling, de zaak der hervormden overwoog, aan dezelve een adres in, waarin zij de belangen van hun kerkgenootschap ten sterkste aanbevalen en het volgende drieledig verzoek deden. Vooreerst verzochten zij „het daarstellen van de noodige verordening, dat de eerste dag der week een dag van stilstand voor alle gewone bezigheden ware, zoo veel de aard der zake en de omstandigheden zulks toelieten, op dat er alsdan eene gemeenschappelijke viering van den godsdienst plaats mogt hebben. Ten tweede verzochten zij, dat in de schikkingen der

na-

nationale vergadering over de kerken en kerkgebouwen zulke verordeningen mogten worden gemaakt, dat het den hervormden daartoe in geen gedeelte van hun vaderland aan plaats ontbrak. Ten derde verzochten zij, dat niet alleen de betaling der toenmalige dienaars van het hervormde kerkgenootschap nevens de emeriti en predikantsweduwen hun leven lang plaats hebben mogt, maar ook aan dat kerkgenootschap deszelfs aandeel aan dat voorvaderlijke fonds, hetwelk aan het christelijk en godsdienstoefenend deel der natie, en dus ten godsdienstigen einde onvervreemdbaar toekwam, plegtig verzekerd wierde, of althans, dat eer hierover uitspraak tot andere einden geschiedde, nu of bij een volgend wetgevend ligchaam, hun gelegenheid verschaft mogt worden, om de gronden van aanspraak op hun aandeel voor te dragen." Welke gevolgen dit adres heeft gehad, blijkt uit het ontwerp der staatsregeling, hetwelk, gelijk wij zagen, den 30 van bloemaand voor voltooid werd beschouwd. Het adres dus was niet tijdig genoeg ingekomen. Het besluit omtrent de staatsregeling was reeds gevallen.

Toen dat besluit door het volk niet gewettigd of gebillijkt was, werd de nationale vergadering vervangen door eene andere, welke zitting nam den 1 van herfstmaand des jaars 1797. Mogt deze nu, dit was de wensch des volks, door wijs beleid het schip van staat, hetwelk men gedacht had dat de haven zoude zijn ingezeild, maar weder was afgeslingerd, behouden binnen sturen! Ongeveer de helft

helft der vorige vertegenwoordigers was andermaal door het volk gekozen. Deze, gelijk ook de overige nieuw aangekomene, waren deels federalisten; deels revolutionairen of unitarissen. (180) Eer wij den gang, welken deze nieuwe nationale vergadering hield; gadeslaan, is het van belang nog eenige oogenblikken stil te staan bij het algemeene beginsel, de afscheiding der kerk van den staat, ten blijke, dat, bij de handhaving van hetzelfde, onder de volksvertegenwoordigers de partijdigheid ook meesterlijk hare rol heeft gespeeld.

Hiervoor hebben wij gemeld, dat men uit kracht van dat beginsel geene kerkelijke ambtenaars van staat wilde hooren noemen. De volksvertegenwoordigers van Holland, nogtans handelden hiermede geheel strijdig den 29 van zomermaand des jaars 1796; toen zij, volgens eene openbare aanschrijving, van alle godsdienstleeraars, zonder onderscheid van kerkgenootschap, even als van alle politieke ambtenaars, eene plegtige verklaring afvorderden, dat zij niet onderwierpen aan zoodanigen regeringsvorm, welks, gegrond op de oppermagt des volks, toen provisioneel bestond, en in het vervolg *definitief* zoude worden daargesteld, en minner met woorden of daden zouden medewerken tot herstelling van het vernietigd, aristokratisch stadhouderlijk, bestuur. Valen legden die verklaring gaarne af, anderen noode; eenigen maakten zwarigheid. (181) Onder deze laatsten, bij voorbeeld, waren drie Haarlemsche, maar inzonderheid vijftien Amsterdamsche hervorm-

de predikanten, (182) welke uit dien hoofde eerst in hunne kerkelijke ambten geschorst en kort daarna van dezelve ontzet werden. Na een eindelijk afleggen der verklaring werden de Haarlemsche predikanten door het provinciaal bestuur van Holland weder in de bediening gesteld. Maar te *Amsterdam* bleef de zaak, gelijk zij was; terwijl er weldra even zoo vele andere predikanten beroepen werden. Deze maatregel verwekte niet alleen bij vele leden der hervormde gemeente van *Amsterdam* zwaar gemor, maar ook elders, zelfs bij vele weldenkende patriotten, groot misnoegen. Eenige leden der nationale vergadering trokken zich dan ook deze zaak ernstig aan, en wilden den provincialen bestaren hebben aangeschreven, dat het afvorderen van zoodanige verklaringen beschouwd moest worden als een overblijfsel van het vernietigd stelsel van vereeniging der kerk met den staat, en hetzelfde dus buiten kracht moest worden gesteld. KANTELAAR, VAN HOOFF, VAN HAMELSVELD en NIEUHOFF drongen hier sterk op aan. Even als in Frankrijk, zonde men geestelijken, die de belofte gedaan, en geestelijken hebben, die dezelve geweigerd hadden! Beiderlei geestelijken zouden eenen afzonderlijken aanhang krijgen! En wat zoude het gevolg daarvan zijn? Eene bron van de grootste tweespalt zoude zich openen niet tusschen onderscheidene sekten, maar tusschen menschen en menschen in elke sekte, eene bron van de akeligste verschijnselen zelfs in vele families. Vader en zoon, broeder en broeder zouden

et-

elkanderen hateren! Dan de meerderheid der leden was van een gansch ander gevoelen. Sommigen oordeelden, dat de zaak provinciaal huishoudelijk was, waarin men zich niet mengen mogt; anderen meenden, dat de, tot eene politieke verklaring geveerd wordende, predikanten wel degelijk ambtenaars van staat waren, wyl zij door den staat bezoldigd werden; anderen eindelijk, mede van dat gevoelen zijnde voegden hunnen niet gelijk denkenden leden vinnig toe, dat predikanten, die in dezen weigerachtig waren, door het verlies hunner posten verdiend loon ontvingen. Het gemelde voorstel werd derhalve door de vergadering beschouwd als geen punt van nadere overweging. (183)

Dan laat ons zien, hoedanig de invloed van den gang, welken de tweede nationale vergadering op de hervormde kerk van Nederland had, geweest is. Naauwelijks had dezelve zitting genomen, of eene groote menigte adressen werden bij haar ingediend, onderteekend door duizenden en duizenden leden van groote en kleine gemeenten in het nederlandsche hervormde kerkgenootschap. Allen behelsden zij één en hetzelfde verzoek, „dat het namelijk der nationale vergadering gelieven mogt te zorgen, dat bij het aanstaande ontwerp der konstitutie geene beschikkingen wierden gemaakt, omtrent den eigendom of het bezit van gebouwen, goederen, fondsen of inkomsten, welke aan eene kerkgenootschappelijke gemeente behoorden, of ten dienste van dezelve waren toegestaan, immers dat buiten den gewonen weg van jus-

zitie niets daarvan aan haar, zonder hare toestemming, wierde ontnomen; en dat mitsdien, ingevalle het der vergadering oorbaar mogt voorkomen, om bij het ontwerp der konstitutie ernstig te denken aan de kosten, tot de openbare godsdienstoefening vereischt, eenvoudig mogt worden bepaald, dat de staat *zorgen* zoude, dat het godsdienstig onderwijs bevorderd wierd, dat overal gelegenheid tot openbare godsdienstoefening ware, en dat de kerkelijke leeraars behoorlijk wierden betaald." Zonder eenige pligtplegingen spraken alzoo de *ondergeteekende burgers en ingezetenen*, gelijk zij zich noemden, meer eischende, dan verzoekende. Duidelijk schenen zij te willen doen zien, dat zij tot hunne vertegenwoordigers spraken, en deze geene andere magt hadden, dan welke zij van hen ontvangen hadden. Stoute taal werd door hen gebezigd, wel voornamelijk in de inleiding tot het verzoek. Niets minder zochten zij daarin aan te duiden, dan dat het hiervoor gemelde derde, vijfde, zesde en zevende artikel van het door het volk afgekeurde ontwerp der staatsregeling (184) strijdig was met de *gelijkheid en goede staatkunde*, en met de gronden der *regten van den mensch en burger* en der *billijkheid*. Te verwonderen was het niet, dat al deze inkomende adressen dadelijk door de kommissie tot de konstitutie in eene kist gelegd werden, zonder dezelve ooit verder in te zien, of aan de verzoekers ooit eenig antwoord er op te geven. Van eene andere zijde kwamen uit den boezem van het nederlandsch hervorm-

vormde kerkgenootschap ook menigten van adressen, wat het verzoek aanging, bijkans van denzelfden inhoud, maar waarvan de voordragt veel bescheidener was. Deze adressen echter deelden met die der anderen in hetzelfde lot. En welhaast bragt het de gesteldheid van het bestuur der republiek mede, dat er op dezelve geene acht geslagen konde worden.

Gelijk in de eerste, zoo ook in de tweede nationale vergadering hielden allerlei staatkundige oneensgezindheden de leden aan een gestadig twisten; zoo erg soms, dat men elkanderen woorden toeduwde, welke, gelijk één hunner zich naar waarheid uitdrukte, eerder op de vischmarkten, dan aldaar te pas kwamen. (185) Van dag tot dag, als het ware, nam de vrees toe voor eene eenmalige geweldige uitbarsting van het vuur der driften en partijschappen. Eerlang ook had die plaats. Door een behendig overleg van verre het kleinste getal der leden, en wel zulken, die, tegen het federalisme ingenomen, eene volstrakte éénheid dreven, kwam er eene plotselijke staatsomwenteling tot stand. Op den 22 van louwmaand des jaars 1798 deed de voorzittende burger MIDDERIGH, in deze zijne betrekking zich van het tijdelijk bevelhebberschap over de *'s Gravenhaagsche* bezetting bedienende, twee en twintig leden (186) welke zich ter vergadering begaven, als heete federalisten, in verzekering nemen. Van al de overigen, onder welke velen diens aanhangs waren, doch minder verdacht van verderfelijke gevoelens, vorderde hij te verklaren, dat ze

eenen onveranderlijken afkeer hadden van het stad-, houterlijk bestuur, het federalisme, de aristocratie, en de regeringloosheid. Sommigen legden de verklaring onbepaald af; anderen onder bepaling, anderen geheel niet. Den beiden laatststgemelden werd gelast naar hunne zitplaatsen in de vergadering niet meer om te zien, maar uit te gaan.

De daarna gezeten zijde *konstituërende vergadering*, *representerende het bataafsche volk*, gelijk zij zich toen noemde, (187) juichte over de behaalde zege op de verraderlijke CATILINA'S, op de aristokratische MAURITSEN en de schrikwekkende ROBESPIERES† (188) „De dag was eindelijk aangebroken,” dus sprak, te gemelden 22 van louwmaand, de voorzitter zijne medeleden aan, (189) „de dag, waarop de vrijheid des volks andertmaal had moeten gehandhaafd worden! De kloof moest gedempt worden tussehen eene geregelde orde van zaken en het wanstaltig bestuur van oen, wel op zich zelf oppermagtig, maar in schijn slechts zamen verbonden volk, een bestuur; hetwelk van lieverlede soude hebben doen terugkeeren tot een gevloekt stadhouderschap. De aanslagen tegen de burgerlijke vrijheid des volks waren openbaar geworden. Bekend was geworden de bescherming en bevoordeeling der aanhangeren van Oranje. De beproefde vaderlander was verguisd geworden en verstooten. Toegelaten had men, dat eenigen zich voedden met het bloed der weezen en met de tranen der weduwen. De ondergang van dit gemeenebest zoude onver-

vermijdelijk zijn geweest, indien de nationale geest niet ware ontwaakt. Als één eenig man moest men zich dan nu aangorden ten strijde tegen de vijanden van het geluk des volks. Men moest men, zoo zij hardnekkig volhardden, verpletteren. Dus zoude het oogmerk, waartoe de herstelling der orde noodzakelijk was, volkomen bereikt worden. Eene goede en wijze staatsregeling zoude eerlang het volk voor zich zelf gelukkig, hen voor de fransche bondgenooten belangrijk, hen voor hunne vijanden ontzaggelijk doen worden."

Zulk eene denkwijze heerschte er in de toen vergaderde vertegenwoordigers des bataafschcn volks. Overeenkomstig met dezelve werd straks alle gewestelijke oppermagt vernietigd. Met opzigt tot de vergadering zelve maakte men deze verandering. Over het geheel beschouwd zoude zij, gelijk voorheen, 's volks wil verklaren, maar niet meer ten uitvoer brengen. Dit laatste zoude geschieden door een afzonderlijk ligchaam van vijf leden, uit de geheele vergadering gekozen. Men gaf dit den naam van het *uitvoerend bewind*. Gemakkelijker zoude alles daardoor der vergadering van de hand gaan. Aan het ontwerpen eener goede en wijze staatsregeling zoude men ook spoediger, gelukkiger, kunnen voortwerken. Daartoe waren zeven leden der vergadering benoemd op den eigen dag der omwenteling, (190) en den 6 van lentemaand was het ontwerp in gereedheid. Den 17 dierzelfde maand werd hetzelfde door al de leden goedgekeurd, met besluit,

om het aan de vrije beoordeeling der bataafsche natie, in hare bijeenkomsten, of, gelijk men die noemde, grondvergaderingen aan te bieden. Door allerlei maatregelen de grondvergaderingen, gelijk men het noemde, te *zuiveren* van de federalisten, werd de goede hoop, welke men van 's volks beslissing had, niet te leur gesteld. Den 1 van bloccimaand werd door het uitvoerend bewind aan de vergadering kennis gegeven, dat het ontwerp der staatsregeling van het volk, met eene zeer groote meerderheid, was aangenomen. (191)

Volgens deze staatsregeling moest er een *uvertegenwoordigend* of, gelijk men het ook noemde, *wetgevend* ligchaam zijn, dat in twee kamers vergaderde, waar van de eerste zestig en de tweede dertig leden telde. (192) Dit ligchaam had de magt, om de vijf leden van het *uitvoerend* bewind aan te stellen, en had ook het toezigt op het regterlijke gezag. Tot zulk een ligchaam vormde de konstituërende vergadering, die anders uit elkaar had moeten gegaan zijn, zelve zich dadelijk, zonder vooraf des volks keus of goedkeuring ingevraagd te hebben. De bataafsche republiek werd verdeeld in acht departementen, welke hunne namen naar die der, hen scheidende, rivieren droegen. Elk departement bestond uit zeven ringen, en elke ring uit verschillende gemeenten. (193) In elke grondvergadering moest door elken stembevoegden op zijn burgertrouw verklaard worden, dat hij eenen onveranderlijken afkeer had van het stadhouderschap, federalisme, de aristokratie en regeringloosheid. Aan

Aan het, straks na de omwenteling ten jare 1795 aangenomen, grondbeginsel, de afscheiding der kerk van den staat was men ook in deze staatsregeling getrouw gebleven niet alleen, maar had men hetzelfde veel hooger opgevoerd, dan in die, welke den 8 van oogstmaand des jaars 1797 verworpen was. De beschikkingen, daartoe betrekkelijk, hier op te geven, vordert in ons schrijven de aard der zaak. Zij waren de volgende. „ I. Elk burger heeft vrijheid, om God te dienen naar de overtuiging van zijn hart. II. Geene burgerlijke voordeelen of nadeelen zijn aan de belijdenis van eenig kerkelijk leerstelsel gehecht. III. De gemeenschappelijke godsdienstoefening wordt verrigt binnen de daartoe bestemde gebouwen, en wel met ontslotene deuren. IV. Niemand zal met eenig ordeskleed of teeken van een kerkelijk genootschap buiten zijn kerkgebouw verschijnen. V. Elk kerkgenootschap zorgt voor het onderhoud van zijnen eerdienst, deszelfs bedienaren en gestichten. (194) Dit laatste van de vijf, aan het grondbeginsel, de afscheiding der kerk van den staat, ondergeschikte, algemeene beginselen werd in eenige *Additionele artikelen tot de akte van staatsregeling* door deze volgende zes verordeningen nader ontwikkeld en uitgebreid. I. De gemeenten der voormaals heerschende kerk blijven, gedurende de eerstkomende drie jaren na de aanneming der staatsregeling, de gewone traktementen van derzelver leeraren en hoogleeraren, bij wijze van 's lands pensioen, genieten, ten einde dezelve in dien tusschentijd de noodige

L 5

schik-

schikkingen maken mogen tot derzelve verdere bezoldiging. II. Ook tot zoo lang wordt aan dezelfde gemeenten het zoogenoemde kindergeld voor derzelver leeraren toegewezen. III. Alle leeraars, hoogleeraars en derzelve weduwen, op den 1 januarij 1798 gepensioneerd zijnde, blijven de hun toegelegde pensioenen, gedurende hun leven, genieten, mits zij aan het bewind ter plaatse, waar zij wonen, doen blijken geene zes honderd guldens jaarlijksch inkommen te hebben, buiten het gemelde pensioen, en bewijzen toonen van hunne verknochtheid aan de tegenwoordige orde van zaken. IV. Alle geestelijke goederen en fondsen, waaruit te voren de traktementen of pensioenen van leeraren en hoogleeraren der voormals heerschende kerk betaald werden, worden nationaal verklaard, om daaruit, eerstelijk, de nog blijvende traktementen en pensioenen te voldoen, en, daarna, tot een vast fonds te worden aangelegd voor de nationale opvoeding en ter bezorging der behoeftigen, blijvende nogtans onverlet de aanspraak, welke eenig ligchaam of gemoente daarop mogt maken, en met de noodige bewijzen voorzien aan het *vertegenwoordigend* ligchaam ter beslissing zal moeten inleveren. V. Alle andere kerkelijke goederen, door vrijwillige gift, erfmaking, inzameling of aankoop, bij eenig kerkgenootschap verkregen, worden als het wettig eigendom der bezitteren erkend en als zoodanig aan hen verzekerd. VI. Alle kerkgebouwen en pastoriehuizen der voormals heerschende kerk, voor zoo verre zij door aanbouw uit

uit de afzonderlijke kas der gemeente geene bijzondere en wettige eigendommen zijn, worden overgelaten aan de beschikking van ieder plaatselijk bewind, om deswege tusschen alle kerkgenootschappen eenig vergelijk te treffen, en wel binnen de eerstkomende zes maanden na de aanneming der staatsregeling.

De grondslag van dit vergelijk is, in iedere plaats, het grootst aantal leden der onderscheidene kerkelijke genootschappen, hetwelk alzoo de relative meerderheid van zielen zal uitmaken.

Hetzelve zal de voorkeur hebben omtrent de naasting eener plaatselijke kerk en pastorij, onder bepaling echter, na gedane begrooting van de waarde dier gebouwen, van eene matige uitkeering, hetzij in eens of bij termijnen, aan de andere kerkgemeenten, naar evenredigheid van derzelve leden, welke alle, door deze bepaling worden gehouden, voor altijd afstand gedaan te hebben van de gemeens aanspraak.

De alzoo genaaste kerken en pastorijen blijven te allen tijde, onder de bezitting, beheering, en het speciaal onderhoud dier kerkgemeenten, aan welke dezelve, volgens het hier voorgaand onderling kontrakt, zijn toegewezen.

De geschillen, over dit een en ander ontstaande, worden ten spoedigste beslist door het vertegenwoordigend ligchaam.

De torens, aan de kerkgebouwen gehecht, benevens de klokken, met derzelve huizingen, worden

verklaard eigendommen te zijn en te blijven der burgerlijke gemeenten, staande te allen tijde onder derzelve beheering en onderhoud."

Allerdonkerst waren nu de uitzigten der hervormde kerk van Nederland. Zij scheen geheel ten ondergang te hellen. De staat had de goederen der kerk tot zich genomen, en die tot het wettig eigendom der natie verklaard. Als gunst en voor genade moest het gehouden worden, dat de staat aan de kerk het genot van die goederen nog eenen tijd van drie jaren had gelieven toe te staan. Vele gemeenten kon men ligtelijk bevroeden, dat, na verloop van die drie jaren, zich niet in staat zouden bevinden, om hunnen godsdienstleeraars eene, aan hunne waardigheid eenigzins geëvenredigde, bezoldiging toe te leggen en uit te reiken. Onmogelijk was dat, naar het zich op geene losse gronden liet berekenen, wjl er zulk een' stilstand van inkomsten, zulk eene schaarschheid van gereede gelden was, en het opbrengen van zoo vele buitengewone belastingen niets bijna overliet. Klaar was het vooruit te zien, dat door dien weg de openbare godsdienstoefening van het hervormd kerkgenootschap weldra op vele plaatsen zoude belemmerd en gestremd worden. Men denke hier nog bij, dat in die omstuimige tijden velen, die geene voegelijke gelegenheid hadden, om andere leeraars te hooren, dan zulken, die van hen in burgerlijke denkwijze verschilden, zich van de openbare godsdienstoefeningen verwijderden, en met eene koudhartige onverschilligheid, waar van
geen

geen voorbeeld was, er openlijk voor uit kwamen, dat zij voornemens waren, ter instandhouding van dezelve niets bij te dragen. Een kommerverwekkend lot hing dus velen openbaren godsdienstleeraren boven het hoofd, die of geheel of gedeeltelijk van eigene tijdelijke goederen ontbloomd, en soms met de zorg voor de belangen van talrijke huisgezinnen bezwaard waren. Verwarringen daarenboven zag men te gemoet, waaraan geen einde zijn zoude, vooral in zoodanige streken des vaderlands, waar het groote meerderstal der inwoners en het burgerlijk bewind van den roomschkatholieken godsdienst waren. Hier zag men aan de onstaimige lucht der nederlandsche christenkerk eene samenpakking van zwarte wolken, die uitbarstingen dreigden, vernielend voor de hervormde kerk, vernielend ook, naar het te duchten stond, voor den staat, alschoon van de kerk gescheiden. Na den 1 van bloeiemaand maakten de roomschgezinden in de gemelde streken al zeer spoedig een' aanvang met het bemeeisteren van de kerkgebouwen der hervormden. Dan hiervan willen wij in het vervolg een afzonderlijk historisch verslag geven. Dit alleen willen wij hier voorloopig aanmerken, dat er aldaar niet die ontzettende tooneelen van vervolging zijn opgerigt geworden, welke er misschien zouden aanschouwd zijn, indien het *vertegenwoordigend ligchaam* dat gezag bij aanhoudendheid had durven of kunnen oefenen, hetwelk het zich had aangematigd.

De zoogenoemde zuivering der grondvergaderingen,

waar

waarbij hier en daar zoo wel revolutionairen als federalisten waren buiten gestooten, had vooreerst derzelver harten door een vuur van misnoegen in vlam gebragt. Daar kwam toen bij, dat het vertegenwoordigend ligchaam zelf zich op het kussen had geplaatst, en daardoor de regten van het volk, voor welks stem het duchtte, geschonden had. Dit deed de kreet van verontwaardiging bij vele revolutionairen en bij alle federalisten nog hooger klimmen. De bewerkers der toenmalige orde van zaken hoorden den hoon, den smaad, de vervloeking zelfs van die genen, welke derzelver daden den 22 van louwmaand al zegenende hadden toegejuicht. Het vertegenwoordigend ligchaam droeg reeds lang kennis van dat alles. Menigvuldige adressen, door bataafache burgers, van tijd tot tijd aan de konstituërende vergadering uit alle oorden des lands toegezonden, waren er zoo vele sprekende bewijzen van. Natuurlijk vervulden dezelve haar met angst en vrees tegen eenen naderenden dag van ontbinding. Vrees en angst niet alleen voor het volk, maar ook vrees en angst voor de bondgenooten, moest er inzonderheid bij de volkshoofden ontstaan, daar zij op eigen gezag het roer van staat hadden aangevat. Van alle kanten hoorde men het gemompel, dat de franschen in zulk een bestuur wantrouwen stelden en hetzelfde ongeschikt achtten, om eene behoorlijke vastheid en duurzaamheid te geven aan den nieuwen staatsvorm. De broederlijke betrekkingen tusschen de franschen en bataven zouden wel spoedig ge-

geheel hare warmte verliezen en verkouden! (195)

Deze nitzigten waren geene hersenschimmen. Van het uitvoerend bewind der fransche republiek ontving nog voor het midden der eerstvolgende zomermaand de fransche generaal JOUBERT bevel, om met den bataafschen generaal DAENDLS den val te bewerken dier burgers, welke, ruim vier maanden geleden, buiten 's volks wil zich eigenmagtig aan het roer van staat verbeven hadden. Diezelfde beide generaals, die den 22 van joulvmaand, eene omwenteling hadden bewerkt, moesten nu, op hoog gezag van het *fransche* uitvoerend bewind, eene tegengomwenteling tot stand brengen. Dit geschiedde den 12 van zomermaand. Drie zittende leden van het bataafsche uitvoerend bewind, terwijl de twee anderen reeds hunne posten hadden neêrgelegd, werden in hunne vergaderplaats door de fransche magt overvallen. Eén derzelve werd in hechtenis genomen, terwijl het den beiden anderen gelukte zich door de vlugt te redden. Dadelijk werd ook het vertegenwoordigend ligchaam uit elkaar gedreven. Een ander ligchaam, onder den naam van *intermediair* wetgevend, werd weder in deszelfs plaats zamengeroepen, mitgaders een nieuw uitvoerend bewind aangesteld; waartoe men de agenten van het ontbondene, die tot omwenteling mede hunne pogingen, niet vruchteloos, hadden aangewend, bij voorraad benoemde.

Eene algemeene blijdschap verspreidde zich uit deze gebeurtenis-wijd en tijd in Nederland onder men-

(menschten van allerlei onderscheidene politieke denk-
wijze, zelfs onder velen der zoodanigen, die voor
revolutionairen gehouden werden, en het ook met
gematigheid waren. Men had inderdaad reden,
om niet te verblijden. De hooge overdrift van den
revolutionairen geest was beteugeld en hare kracht
bezwaken. Alles bekwaam eene aanminniger gedaante,
welke aan de gemoederen opgeruimdheid gaf,
en hoop inboezemde op gelukkiger tijden. Inzon-
derheid ontleende die hoop hare sterkte uit eene der
eerste en belangrijkste verordeningen van het nieu-
we wetgevend ligchaam, waarbij eene amnestie of
vergifenis werd afgekondigd voor alle politieke
misdaden of misslagen, sedert louwmaand des jaars
1795 begaan. Hierdoor verloor de partijschap veel
van die verbittering, waarmede de een den anderen
steeds aangezien had en behandeld. Insonderheid
begonnen toen de stadhoudergezinden, die veel
leeds hadden moeten dragen, weder ruimer adem
te scheppen, en werden minder bevreesd voor ver-
dere verdrukking of vervolging. (196)

De staatsregeling, niet lang geleden door de re-
volutionairen ontworpen, en door het volk, op
welke eene wijze dan ook, aangenomen, behield
nogtans hare kracht. Volgens één der in dezelve
vastgestelde artikelen (197) mogt er geene veran-
dering in gemaakt worden, voor aan het einde van
het jaar 1803. Eerst dan was er eene herziening
geoorloofd. De omkeering van zaken scheen wel
mede te brengen, dat men eene nieuwe staatsrege-
ling

ling vormde, of de herziening der oude vervroegde. Doch er waren staatkundige redenen, waarom men dit voor als nog niet verkoos. Toen echter, in de eerstvolgende jaren, dezelve geest eener edele gensigdheid tot een meer kalm, minder eenzijdig, bestuur, welke de nederlandsche natie bezielde en bleef bezielen, mede in Frankrijk zich allengs openbaarde, begon de overmaat der zwarigheden, uit de staatsregeling telkens oprijzende, eindelijk ten jare 1801, zoo zeer te drukken, dat men den bepaalden tijd harer herziening meende niet te kunnen en te moeten afwachten. Het uitvoerend bewind, hetwelk het meest onder den last dier zwarigheden zwoegde, bragt in lentemaand van dat jaar daarover zijn beklag in bij het wetgevend ligchaam, te gelijk aan hetzelfde een geheel nieuw ontwerp van staatsregeling aanbiedende. Dit ontwerp door het wetgevend ligchaam niet goedgekeurd zijnde, ontwierp het uitvoerend bewind eene staatsregeling, lijnregt inloopende tegen de beginselen van den 22 van louwmaand des jaars 1798, en bood dezelve nu onmiddellijk het volk aan. Schoon deze maatregel aan het wetgevend ligchaam wel niet geviel, had echter dezelve in zoo verre zijnen ongehinderden loop, dat het ontwerp door de meerderheid des volks gebilijkt en aangenomen werd. Hierdoor herstelde zich eenigermate het federalisme. De besturen der departementen, zoo als zij nog genoemd werden, schoon zij tot de oude provinciale grenzen waren terug gebragt, ontvingen veel meer magt, dan zij volgens

de vorige staatsregeling gehad hadden. De voormalige schikkingen nopens de nationale ineenstemming der provinciale of departementale schulden bleven niettemin hare kracht behouden. Een staatsbewind, aan hetwelk, volgens deze nieuwe orde van zaken, de uitvoerende magt werd aanbetrouwd, gaf dadelijk vele blijken van gematigdheid, verdraagzaamheid en algemeene broedermin. Velen, door staatkundige vervolgzucht uit hunne posten gedreven, hadden hunne herstelling in dezelve aan de edelmoedigheid van dat staatsbewind te danken, tot welks leden trouwens nu zoo wel oude regenten van voor het jaar 1795 benoemd werden, als die van het latere bestuur. Het oogmerk was zichtbaar geen ander, dan het vuur der verdeeldheid te blusschen, oranjegezinden met patriotten te verzoenen, en tot behoud des vaderlands meer de deugden van verstandige braven, dan hunne denkwijzen te doen gelden, indien deze slechts door wijsheid bestuurd wierden. De vrijheid begon men uit een meer algemeen oogpunt te beschouwen als een onbeperkt vermogen, om ter bevordering van het heil des vaderlands, hoedanig ook de wijze van bestuur mogt zijn, langs de best schijnende wegen, alles aan te wenden, en alles, wat daartegen aandruischte, in zijnen gang te stremmen.

• Inmiddels had de de hervormde kerkgemeenschap van Nederland sedert bleeimaand des jaars 1798, door hare afgevaardigden, zitting te *Utrecht* hebbende, in doodelijke verlegenheid, pogingen in het werk gesteld, om in hare behoeften te voorzien.

De-

Dizelve bepaalde zich voornamelijk tot het stuk harer kerkelijke bezittingen, en tot dat van het in stand houden van den kerkdienst, bijzonder met opzigt tot het betalen der traktementen van predikanten, zoo die van hunne bediening rustten, als die nog in bediening waren, enz. Den 28 van hooftmaand des jaars 1798 werd door die Utrechtsche kerkvergadering, ter bevordering van de belangrijke zaak, een rondgaande brief aan al de klassen, en door deze aan de onderscheidene nederlandsche hervormde gemeenten toegezonden. Overeenkomstig met het verzoek, in dien brief gedaan, werd hier en ginds, vooral in Holland, in elke hervormde gemeente eene kommissie benoemd, en deze te gemelden einde werkzaam, terwijl weder in andere departementen de kerkelijken zulks minder voegelijk vonden. Zulk eene kommissie, bestaande uit kundige en godsdienstlievende personen, was ondergeschikt aan eene kommissie uit die klassikale vergadering, waartoe de gemeente behoorde, en deze weder ondergeschikt aan eene kommissie uit de synode van hare provincie of departement, volgens de oude kerkelijke verdeeling. Dus vaardigde, om door slechts één voorbeeld deze manier van samenwerken op te helderen, in het begin en aan het einde van slagtmaand des jaars 1798, de kommissie aan de zuidhollandsche synode, gelijk zij zich noemde, *aangesteld, ter bevordering van onze kerkelijke belangen*, twee rondgaande brieven af aan al de klassikale vergaderingen van hare provincie, of liever aan derzelve

kommissiën, en door deze aan de kommissiën der bijzondere gemeenten. Uit den laatsten brief, den 26 van slagtmaand geschreven, zag men, hoe overladen de gemelde synodale kommissie toen nog was, omtrent het oprigten van een toereikend fonds ter bezoldiging der predikanten. Aan gemaakte ontwerpen tot instandhouding van den openbaren godsdienst was er geen gebrek, maar in de meeste ontwerpen, die bij de kerkelijke kommissiën, ook bij die van Zuidholland, inkwamen, aan deugdelijkheid een groot gebrek. Zij waren namelijk noch berekend naar de gewilligheid noch naar het vermogen der hervormden, en alzoo, zonder iets proefondervindelijks, op eenen lossen voet ter neêr gesteld. Hetgene daarenboven het vormen van een ontwerp moeilijk deed zijn, was eene zekere laauwheid bij zeer vele hervormden, voortvloeiende of uit het onuitvoerbaar schijnende der zake, of uit eene algemeene geldeloosheid te dien tijde, of uit verschil in denkwijze, hetzij in het staatkundige, hetzij in het godsdienstkundige, of uit eene lage vrees, dat de een meer zoude geven, dan wel de ander, of uit gebrek aan godsdienstig gevoel. Eindelijk hetgene in dezen het werk allermoeijelijkst maakte was, dat men het niet eens was over den aard van een op te rigten fonds, begeerende de een het plaatselijk, de ander het klassikaal, een derde het departementaal, een vierde het algemeen, zich over de gansche republiek uitstreckende, te zien. (198) Het oprigten van een algemeen fonds geviel weinigen uit hoof-

de

de van vele daarnit te verwachten onoverkomelijke zwaarigheden. De meesten oordeelden het voegelijker, dat het fonds gewestelijk of departementaal wierd. (199) Dus dreef men aan de eene zijde een kerkelijk federalisme, terwijl men aan de andere zijde voor een kerkelijk unisme ijverde.

Dit verschil was aan den voortgang der zake hinderlijk, en zoude er schadelijk voor zijn geworden, indien, na eenige besluiteloosheid, de partijen niet elkanderen genaderd zijnde eenen middenweg waren ingeslagen, die aan het einde leeren moest, welke van de beide gevoelens in dezen de voorkeur verdienen en het beste zoude zijn. Men begon in vele vaderlandsche hervormde gemeenten schikkingen te maken tot het oprigten van afzonderlijke fondsen. De predikanten verzuinde in hunne leerredenen en sommigen hunner in daartoe dienende, openbare, geschriften, geenszins de hervormden tot deelneming aan dit voornaamste noodige, met gepaste drangredenen, op te wekken. Het in stand brengen van zoodanige gemeentefondsen werd in de gemeenten bewerkstelligd met dadelijke geldinzamelingen, zoo door eene ingevoerde kollekte, bij den gemeenschappeijken godsdienst, als door middel van uitnoodiging, aan de huizen der kerkleden, tot eene vrijwillige inschrijving voor eene zekere somme gelds, elke maand, of elk half of elk geheel jaar te betalen. Aan de kommissiën was wijders de zorg aanbevolen, om de ingezamelde gelden, tot vergroo-ting der fondsen, op rente te zetten. Eindelijk

voordemen, den 21 van bloemaand des jaars 1799, een ontwerp, om aan het *hervormde kerkwezen in Nederland eene vastheid of vereeniging te geven of te doen behouden zoo als tot bevordering van den godsdienst noodig ware.* IJzerig was en bleef op eene gelijke wijze steeds werkzaam de nederlandsche fransch-waalsche synode ter bevordering der belangen van hare gemeenschap. (200). Dus werd de grondslag gelegd, om in de behoeften van het hervormd kerkgenootschap te voorzien.

Meer dan een geheel jaar in sommige departementen, meer zelfs dan twee jaren waren er in andere na de vaststelling der staatsregeling verloop en, toen men eerst de handen hiertoe aan het werk sloeg, en zelfs nog niet eens met ernst arbeidzaam werd. Wat er, met opzigt tot het politieke, inmiddels gebeurd was, hebben wij verhaald. Men zag daaruit, hoe onzeker de menschelijke zaken waren, en men schep- te daaruit hoop, dat in dien tijd, welke er nog over was, om zelf voor de kerkelijke belangen te zorgen, er wel iets gebeuren zoude, hetwelk eigen arbeid onnoodig kon doen zijn. De kerkelijke goederen bleven hier gedeeltelijk, daar geheel onaangeroerd en voor de hervormde gemeenschap bewaard. Niet alleen verflaauwde allengs daardoor de aandrift der hervormde gemeenten, om iets ter instandhouding harer godsdienstige inrigtingen bij te dragen, maar ook de ijver der kommissiën verslaptte, om de gemeenten daartoe op te wekken en aan te moedigen. Sommige kommissiën bleven wel hier meer, daar
min-

minder werkzaam, maar de inzamelingen werden geringer. (201) Anderen hadden toen in het geheel nog niets gedaan, dan over de zaak nagedacht, voor het meest slechts een ontwerp gevormd. Dezen meenden, op geene kwalijk beredeneerde gronden, dat eens overhaasting voor de belangen der hervormde kerk allernadeeligste gevolgen zoude kunnen hebben. Het liet zich, hunnes oordeels, aanzien, dat het nemen van proeven op de bereidwilligheid van de gemeenten mislukken konde, en dat, ware het eens mistakt, eens herhaalde proefneming, isgeval de nood mocht dringen, nieuwe en wel misschien nog grootere zwaarigheden zoude ontmosten. Eindelijk was de tijd op handen, waarop de hervormde kerkelijke keerears en andere kerkdienaars niet langer uit 's lands kas stonden betaald te worden. De jaren, waarin men zich tegen het onheil, hetwelk daaruit kon geboren worden, had moeten wapenen, waren verlopen met raadplegingen over de beste middelen daartoe. Nergens was nog een toereikend kerkelijk fonds opgericht, waaruit die betaling geschieden konde. De vrees bekreop nu allen en worstelde tegen de hoop op eene goede uitkomst. De kerkelijken van sommige departementen, als bij voorbeeld Zuid en Noordholland en Vriesland, vervoegden zich bij het wetgevend ligchaam met een smeeschrift, inhoudende de krachtigste beweegredenen en bewijzen voor het dringendst rogt dat hervormde kerk op de goederen en fondsen, waaruit de predikanten van oudsher bezoldigd waren geworden, of hunne inkomsten geïcon-

ten. Niet lang daarna werden alle bestuurders van gemelde fondsen gelast, om binnen den tijd van zes maanden aan de eerste kamer van het tegenwoordigend ligchaam opgave te doen van hetgene onder hunne beheering was, en van den oorsprong aller geestelijke goederen, gelijk mede van de inkomsten enz. Die aanschrijving kwam den 3 van lentemaand des jaars 1801, en dadelijk werd er een aanvang gemaakt, om aan den hoogen wil der wetgevers te voldoen. Dan de goede, altijd waakzame en voor de belangen Harer kerk zorgende, Voorzienigheid schiep licht in de duisternis. Niet zonder Haar wijs bestuur werd na den afloop der drie bepaalde jaren de staatsregeling, gelijk wij gezien hebben, vervangen door eene nieuwe, die meer gematigd, en in de plaats hebbende omstandigheden voor de hervormde kerkgemeenschap allerwenschelijkst was.

Volgens deze nieuwe staatsregeling bleef wel voor als nog alles, wat het kerkgenootschap der hervormden betraf, op den, in de naastvorige, vastgestelden voet, met dit onderscheid, dat het oprigten van een genoegzaam fonds, waaruit de leeraars en ook andere kerkdienaars bezoldigd zouden worden, toen de zaak scheen te zullen worden van het staatsbestuur zelf, aan hetwelk deze, hiervolgende, schikking te maken werd overgelaten. „ Namelijk elk hooft eens huisgezins, en elk op zich zelv' staande persoon van heiderlei kunne, mits den ouderdom van veertien jaren bereikt hebbende, moest zich doen inschrijven bij een of ander kerkgenootschap, hetwelk men echter

ter vrijwillig weder verlaten konde, om tot een ander over te gaan. Voor ieder kerkgenootschap moest van de alzoo ingeschreyene leden, tot onderhoud van deszelfs dienaren en eigendommen, eene jaarlijksche gift worden gevorderd, niet te boven gaande eekere bepaalde som, achtervolgens hetgene aangaande dit eene en andere bij de wet nader zoude worden vastgesteld." Wijders was in de nieuwe staatsregeling bepaald, „ dat de hoogleeraars, de leeraars en andere kerkdienaars der voormaals bevoorregte, hervormde, kerk, zoo verre die bij de aanneming der staatsregeling in dienst waren, en uit 's lands kassen werden bezoldigd of pensioenen trokken, hunne inkomsten of pensioenen zouden blijven genieten, tot dat de straks gemelde schikking volkomen in werking gebragt ware." (202)

Het scheen wel, dat de geest der toen bovendrijvende partij, gelijk die, volgens onze gemaakte aanmerkingen, de oranjegezinden en patriotten zocht te verzoenen, ook even zoo het doel had, om den staati weder met de kerk te vereenigen. Dit boezemde hoop in op aangenamer, zachtere en meer stille tijden, en die hoop bescháamde niet. Geen' zweem bespeurde men van voorbereidselen tot het verwezenlijken der in de staatsregeling gemaakte eerstgemelde schikking. De staatsmagt bleef te dezen aanzien werkeloos, zoo dat men allengs het doel begon te vermoeden, hetwelk van achteren bleek, dat inderdaad bij haar beoogd werd. Trouwens de kerkelijken uit onderscheidene departementen hadden door onder-

scheidene adressen, naar aanleiding van het vierde hiervoor gemelde artikel der staatsregeling, betrekkelijk tot deze zaak, bij het *vertegenwoordigend* ligchaam duidelijk betoogd het regt der hervormde gemeenten op de goederen en fondsen, waaruit derselver leeraars hunne inkomsten genoten. De vriesche kerkelijken hadden zich hierin ongemeen wel en gelukkig gekweten. Men mogt zich dus uit dien hoofde ook vleijen met de hoop op eenen gunstigen uitslag te meer, daar men nu een meer gematigd staatsbestuur had! Die hoop bleef voortduren tot dat niemand over de zaak, welke zoo groote ongerustheid verwekt had, meer sprak, of hoorde spreken, en die zaak eindelijk de beste wending nam. De afgevaardigden uit de onderscheidene synoden hielden nog wel nu en dan hunne vergaderingen te *Utrecht*, staag op de algemeene belangen der hervormde kerk van Nederland bedacht en t'er bevordering van deselve staag werkzaam. Ook de synodale, klassikale en gemeentekommissiën betrachtten bij aanboudendheid haren pligt, zoo als de toedragt des tijds en der zake zulks medebragt, daar de omstandigheden wel gunstiger waren, maar aan den anderen kant toch ook de ervaring het wankelbare van 's lands regeringsvorm ten duidelijkste geleerd had. Groote geldsommen werden wel niet ingegaderd, maar toch in zekeren zin toereikende, om hier en daar de inkomsten der predikanten te verbeteren, of om tot andere, der kerke dienstige, einden te verstrekken.

Ge-

Gelukkige wijziging van zaken! Vanwaar die gematigdheid van het hooge landsbestuur? Vanwaar die geregeldheid en die zachte inschikkelijkheid, welke deszelfs handelingen kenmerkte, ook met opzigt tot de hervormde kerk van Nederland? Zoo laag helaas! waren wij Nederlanders gezonken geweest, dat wij, schoon, zoo het heette, vrij geworden door de franschen, evenwel aan den band, welken zij ons hadden aangespelt, ons moesten laten leiden. Er heerschte in het eerst onder de franschen een geest van onverschilligheid in den godsdienst. Op ons, als verblinde navolgers zoo van het kwade als goede voorbeeld dier natie, oefende dezelfde geest zijnen invloed. Gezegend werd derhalve het jaar 1800, waarin een NAPOLEON BUONAPARTE, de grootste krijgsheld en staatsman van zijnen tijd, uit *Egypte* terug gekeerd zijnde, te *Parijs* al het republikeinsche den bodem inalong, en zich, onder den titel van eersten consul, de oppermagt deed opdragen. Gezegend was dat jaar ook voor Nederland, dat naar de stem der franschen toch luisteren wilde, en zich gewend had van derselver wenken af te hangen. „NAPOLEON begon,” gelijk één onzer tegenwoordige beroemde geschiedschrijvers, met een doel achter, om het op iets anders toe te passen, zich zeer eigenaardig en naar waarheid heeft uitgedrukt, (203) „*Frankrijks* diep vervallen staat ter geneezing te peilen.” Onder de wonden, welke hij ontdekte, was ook der franschen godsdiensteloosheid. Van begrip zijnde, dat geen staat zonder gods-

godsdienst zijn aanwezig kon behouden, herstelde hij in zijn uitgebreid gebied den aldaar van ouds algemeen aangenomen godsdienst, met vergunning van vrijheid aan protestantsche gezindten, om God te dienen naar zulken leervorm; als zij verkiezen mochten. Dit voorbeeld, voortreffelijk en loffelijk, volgde straks het bataafsche staatsbewind, en durfde het volgen, verzekerd van de goedkeuring des volks, dat het oog had gevestigd op den grooten voorganger, die toenmaals aan het gefolterd Europa de rust scheen te willen bezorgen. Men nam van lieverlede de heilzaamste maatregelen, om de hervormde kerkgemeenschap hier te lande voor haren ondergang te bewaren, en haar, zoo verre het eenigermate met het in kracht blijvende beginsel van gelijkheid bestaan konde, weder aan den staat te verbinden. Merkwaardig was inderdaad de uitspraak van het staatsbewind der bataafsche republiek in deszelfs besluit van den 11 van oogstmaand des jaars 1803, hierop nederkomende, dat de invloed van den godsdienst op het bestaan en op de voortdoring van de burgerlijke maatschappij van het uiterste gewigt was, dat mitsdien dezelve niet geheel aan het oppertoezicht van de politieken behoorde te worden onttrokken, dat dit zelfs gevaarlijk voor den staat zoude zijn enz. (204)

Dus waren dan nu de donkere wolken, die der nederlandsche hervormde kerk eene volslagene verwoesting bedreigd hadden, weggedreven, terwijl de zon van voorspoed hare verkwikkende stralen op dezel-

ve

ve weer deed nedervallen. De hervormde kerk van Nederland kreeg weder een vervrolijkt aanzien en haren vorigen fleur. Het plegtig vieren van den eersten dag der week, zoo als van ouds, werd door 's lands bewindhebbers weder bevolen, een eeregestoelte in de openbare kerkgebouwen der hervormden voor de regenten van staat en stad weder afgezonderd, het regt van goed en afkeuren der beroepingen van predikanten, door kerkenraden geschied, aan de regering weder opgedragen, het benoemen van predikanten, bij wege van kollatie, gelijk voormaals aan de heeren en vrouwen van bijzondere plaatsen, weder toegestaan of toegelaten, het afvaardigen van politieke kommissarissen uit de departementale besturen door het staatsbewind tot synodale vergaderingen weder ingevoerd, tot het houden van welke in de jaren 1802, 1803, 1804 enz. de kosten weder gelijk voor het jaar 1795, gehoed werden door den staat. (205) Het zamenroepen der gemeenten door klokkengelui tot de godsdienstige vergaderingen geschiedde, vooral op vele dorpen, weder zonder hindernis, terwijl men het den predikant, die den dienst ging waarnemen, het dragen van bef en mantel op de openbare straten of wegen niet langer betwistte. Ook het politiek bestuur beval in het jaar 1803 voor het eerst weder aan het nederlandsche volk eenen algemeenen dank- en bededag statelijk te vieren op den eerstkomenden 2 van lentemaand. Insgelijks verschoonde dat bestuur te dienzelfden jare de hervormde predikanten van alle buiten-

tengewone geldligting, met opzigt tot hante traktementen en ambtsinkomsten. (206) Eindelijk werden mede in het laatst van louwmaand des jaars 1804 de vijftien Amsterdamsche hervormde predikanten, van welke wij hiervoor melding hebben gemaakt, na zeven en een half jaar stilzittens, tot blijdschap van alle weldenkenden, weder in hante posten hersteld, terwijl niettemin de genen, die in derzelver plaatsen waren gekomen, ook hante posten bleven behouden. (207)

Beurde alzoo de nederlandsche hervormde kerk, na den hagehelijksten kamp gestreden te hebben, onder de allergunstigste bescherming van het staatsbewind der bataafsche republiek, het hoofd weder omhoog, het staatsbewind zelf, hoe effen ook desselvs gang, in vergelijking met dien in de zes laatste jaren van de vorige eeuw, wezen mocht, wérd diep gedrukt door zware vrees voor, naar het schoon, makende onheilen. NAPOLEON BUONAPARTE, zag men, kon de verachting niet verbergen, welke hij in zijn hart den bataven toedroeg, eene verachting, die allens grooter werd, naar gelang zijne oerzucht met stoute treden naar de hoogte steeg. Na zich in *Frankrijk* eerst eene schier koninklijke magt, onder den titel van *eersten consul*, te hebben aangemattigd, verhoogde hij zich daarna in bloeiendaand des jaars 1804 tot keizer der franschen, en haalde zich hierdoor den haat op den hals van al de mogendheden in *Europa*, maar ook het ongenoegen van alle ware vrienden der volksvrijheid; in *Nederland*.

Voor-

Voorheen zelf een geestdriftige republiek, maar nu tegen allen republikeinschen regeringsvorm bevooroordeeld, kon hij niet dulden, dat het betaafsche volk, zoo nietig in zijn oog, op het tooneel van Europa nog de rol van republikeinen spelen wilde. De betaven, aan de fransehen cijnsbaar geworden, waren aan hem onderworpen. Hunne onafhankelijkheid was in zijne schatting een nietsbetekend, ijdel, samenweefsel van geldelijke onderhandelingen geweest. Door den tijd gesloten, had hetzelfde altoos geene waarde meer in het verband van zaken, waaraan, door de elkanderen opvolgende menigvuldige onwendingen, eene geheel andere plooi was gegeven. De regering der nederlandsche republiek, welke in het jaar 1795 democratisch was geworden, kon in het jaar 1805 niet meer democratisch blijven. Het werd tijd, dat zij, als de regering in *Frankrijk*, een' éénhoofdigen vorm aannam. Maar op welk eene wijze? Een Nederlander moest aan NAPOLEONS oogmerk dienstbaar zijn? Hij koos daartoe den schranderen, diepdenkenden, staatsman RUTGER JAN SCHIMMELPENNINCK. Dezen droeg hij de hoogste magt op over het volk van Nederland. De eerlijke en edelmoedige republiek gevoelde eenen diepen afkeer van zulk eene magt. Hij weigerde die met nederige bescheidenheid. NAPOLEON hield aan en drong. SCHIMMELPENNINCK verklaarde wel in Nederland de eerste staatsdienaar te willen zijn, maar geen heer. Verontwaardigd eindelijk sprak de heizer op eenen hoogen toon. Wel dreigde hij

SCHIM-

SCHIMMELPENNINCK niet, die ten jare 1802 bij het sluiten van den vrede te *Amiens* deszelfs bijna onbegrensde achting gewonnen had. Maar hij dreigde de bataafsche republiek. Wees SCHIMMELPENNINCK het aanbod van de hand, dadelijk zoude dan de republiek in het keizerrijk worden ingelijfd! de staatsman, nu niet meer vrij, zag zich gedwongen eene keus te doen. Hij koos het minst verwerpelijke, op voorwaarde nogtans, van de waardigheid, die hij stond op zich te nemen, niet langer, dan vijf jaren te zullen bekleden, en wel onder den eenvoudigen titel van raadpensionaris. NAPOLEON gaf toe, wijl het bedongene aan zijne uitzigten genoegzame opening liet, om eenmaal zijn doel te treffen. Hem was alles onverschillig, indien maar de man, die het bewind zoude voeren, eene magt had, waardoor de Nederlanders aan het dragen van monarchale banden eenigzins gewend wierden. Gelukkig, dat SCHIMMELPENNINCKS echt nederlandsch karakter bekend, dat zijne braafheid niet twijfelachtig, zijn edele zin aan 's volks behoud onverdacht, en zijne belangelooze ijver in het behartigen der algemeene aangelegenheden zoo dikwerf en ook nu nog op nieuw gebleken was! Het bataafsche volk zweeg en zuchtte, maar verliet zich op den man, die, hoe noode ook, het roer der vaderlandsche staatshulk in het barmhertigst gevaar ter hand had moeten nemen. Bij het aanvaarden van zijn bestuur legde hij openlijk de plegtige verklaring af, dat een der grondzuielen van hetzelfde een godsdienstig vertrouwen zijn zoude

de op eene alles regerende Voorzienigheid. Dat deze betuiging zoo opregt als plegtig is geweest, mede met opzigte tot de vaderlandsche kerk, heeft hij door daden getoond. In de volgende afdeeling zullen wij dit zien.

Eer wij nu van eenige andere, meer op zich zelve staande, kerkelijke gebeurtenissen, in dit tijdperk voorgevallen, verslag geven, willen wij aan het hiervoor opgewekt verlangen der lezers, om van de toedragt der zaken in de hervormde kerk van Noordbrabant; als een gevolg van de scheiding der kerk van den staat, iets te mogen weten, met de meeste beknoptheid voldoen.

Hoedanigerwijze het ten aanzien van de hervormde kerk, vereenigd met den staat, in dat gedeelte der voormalige generaliteitslanden, hetwelk onder den naam van Staatsbrabant bekend was, sedert den Munsterschen vrede, gesteld is geweest, hebben wij hiervoor gezien. (208). Sedert het jaar 1648 tot aan het jaar 1795 was het getal der hervormden in Staatsbrabant steeds gering gebleven. De burgerlijke inrigtingen, daar plaats hebbende, waren gelijk hiervoor (209) door ons is aangemerkt, van dien aard, dat de hervormde kerkgemeenschap er zich niet wel uitbreiden konde. De algemeene staten ook vergenoegden zich slechts met de magt in handen te hebben, om die gemeenschap er niet alleen staande, maar ook boven die der roomschen bevoorregt te doen blijven. Bestendig gebruikten zij dan ook die magt, ten einde alle zoo heimelijke, als openlijke, aansla-

IV. DEEL. N gen,

gen, door de roomschgezinden tot ondermijning van den hervormden godsdienst aangewend, te verijdelen, altoos te beteugelen. Voorbeelden daarvan hebben wij hiervoor verscheidene opgegeven. Begrijpen kan men dus ligtelijk, hoe deerniswaardig in het jaar 1795 het lot der weinige hervormden in Staatsbraband, dat zich toen tot eene bijzondere provincie verhieft, onder den naam van *Noordbraband*, zijn en worden moest, zoodra het beginsel van vereeniging der kerk met den staat ophield de grondslag te zijn, waarop hunne welvaart bijkans eene en eene halve eeuw gerust had. De noordbrabandsche hervormden bevonden zich zonder eenig ander redmiddel, dan dat van eigene krachten. Maar hoe uitermate zwak waren die krachten? Wanneer in Noordbraband de roomsche godsdienst verklaard was geworden voor den alleen openbaren godsdienst, zoude er geen strijd mogelijk zijn geweest. De hervormden zouden het lot, hun daardoor beschoren, met onderwerping lijdelijk hebben moeten ondergaan, wetende waarnaar zij zich te gedragen hadden. Maar nu was eene afscheiding der kerk van den staat het ergste, dat hun over konde komen. Zij werden in een worstelperk tegen de roomschen gedreven, om van hetgene zij hadden, zoo veel te behouden, als zij konden. Het ontbrak niet aan zoodanigen, die zich nog al wat goeds beloofden van de roomschen, toen ten toppunt hunner wenschen verheven. Men dacht, zij zouden inschikkelijk zijn, en vrij van alle vervolgzucht, te meer daar de wet de-

dezelve verbod. Maar dat het dezen aan genoegzame menschenkennis mangelde, kwam alhaast, inzonderheid met opzigt tot de *Meijerij*, allerduidelijkst aan den dag.

Om den schijn van vervolgzucht te vermijden, waren in den beginne de roomschen zeer gedwee. De meerdere bedrevenheid der hervormden in zaken van bestuur liëld de roomschen toen nog in den band. Zij lieten den hervormden toe hunnen godsdienst in de openbare kerken te oefenen. Al spoedig evenwel trachtten zij hun het genot daarvan op allerlei wijze zorgelijk te maken. De opvoeding der jeugd geraakte terstond geheel in handen van nieuw aangestelde roomsche schoolmeesters, die, door het listig beleid der geestelijken aangevoerd, geen gelegenheid lieten voorbij gaan, om jonge proselitiën te maken. Vooral werkte men hierop door al de landsambten den hervormden te ontnemen en aan roomschen te geven. En naarmate de laatsten, allengs tot de behandeling van 's lands zaken kennis krijgende, zich ter drukking van de eersten een onbeperkt gezag aanmatigden, werden deze als verjaagd, gedrongen voor het minst, om het gewest te verlaten. Aanmerkelijk verkleinde daardoor het getal der hervormden. In alle vakken van bestuur hadden de roomschen eerlang het volkomene meesterschap, zelfs het beheer over de geestelijke fondsen, waaruit de kosten, tot een gemeenschappelijk oefenen van den hervormden godsdienst benoodigd, betaald werden.

Inmiddels kwam de proklamatie der nationale ver-

gadering, nopens de afscheiding der kerk van den staat, in oogstmaand van het jaar 1796. Deze stevigde de roomschen in hunnen kloeken gang, maar benamden hervormden bijkans allen moed. De staatsregeking van het jaar 1798 deed de nog overgeblevene flaauwe hoop der hervormde gemeenschap op een duurzaam bestaan als rook geheel verdwijnen. De tijd harer vernietiging was nabij. Het bezoldigen van de predikanten, zoodra de eerstvolgende drie jaren verlopen waren, zoude nimmer uit eigene bronnen kunnen geschieden. De dadelijke overgang daarenboven der kerkgebouwen, bij naasting, zoude de gemeenschappelijke godsdienstoefening binnen zes maanden reeds volstrekt onmogelijk maken. Om afzonderlijke kerkhuizen te stichten, waren eigene middelen evenmin toereikend, als tot het vervullen van al de overige behoeften. Reeds ten jare 1797 hadden de representanten des volks van Noordbrabant de hervormde kerk van het, met *Zundert* vereenigde, dorp *Rijsbergen*, in het jaar 1778, gebouwd, toegewezen aan de roomschen, die allerhande listen hadden gebruikt, om dezelve magtig te worden. Te *Kuib*, aan de grenzen van Holland, in de Meijerij, aan de *Langstraat*, hadden de roomschen al aanstonds na de omwenteling ten jare 1795 den hervormden de kerk met woest ongeduld ontwel digd. Dit was door het burgerlijk bestuur met goedkeuring, ten minste met stilzwijgen, aangezien. Wat stond dan nu, ten jare 1798, den hervormden ingeheel Noordbrabant te wachten?

Naa-

Naauwelijks was de staatsregeling door het bataafsche volk aangenomen, of men zag onder de roomschen eene wraakzuchtige beweging, die voor doodslag en moord deed vreezen. In de Meijerij geschiedde, op vele plaatsen, het door de roomschen in bezit nemen der hervormde kerken, als het ware, gelijktijdig met het aannemen der konstitutie, zonder eene, volgens hetzelfde artikel der staatsregeling behoorlijke, naasting, zonder eenige uitkeering. Bij een, de hervormden hoonend, gewoel van zamengehoopen volk, werden de kerkgebouwen als bestormd, in allerijl gezuiverd van hetgene onheilig toescheen, aan alle zijden en overal met wijwater besprengd, en met altaren, beelden, schilderijen enz. opgesierd. De hoon was zoo bitter en verbitterend, dat men de graven der hervormden niet onaangetast liet, dat men den lijken, er in liggende, geene rust gunde, en baldadigheden pleegde van te ergen aard, om, haar slechts onder zoogenoemde *paapsche stoutheden* te tellen. En wie weet, waarmede in die dagen nog het zich alles veroorlovende roomsche graauw wel de handen zoude bezoedeld hebben, hadden op verscheidene plaatsen, brave, verstandige, priesters hun best niet gedaan, om de oproerigen ter neer te zetten en den geweldigen stroom van heiligschendende bedrijven te stuiten? Het gezag van zoodanige roomsche geestelijken, gesterkt door het uitvoerend bewind, hetwelk in zomermaand de scherpste bevelen tegen die verregaande vervolgzuchtige woelingen deed uitgaan, bragt eindelijk de gemoederen tot

eenige bedaardheid, welke hier en daar de hervormden zich ten nutte maakten. Tegenstand, wistende deze, was volstrekt onraadzaam. De neêrgedrukte gesteldheid, waarin zij zich bevonden, kon er wel door verzwaaard, maar niet door verligt of opgebeurd worden. Ze begrepen, dat, gelijk in alle gevallen, wanneer de eene partij over de andere zegeviert, zoo ook hier, de weg van zachte bescheidenheid de beste was. Dus zocht men, overeenkomstig met het zesde artikel der staatsregeling, de overgifte der kerkgebouwen aan de roomschen op zekere wederzijdsche voorwaarden te doen, en te bedingen zoo veel men konde. Onder anderen had dit, te *Zundert*, waar het getal der hervormden zeer klein was, eene gewenschte uitwerking. In de *Hoeven*, eene heerlijkheid in het Markgraafschap van *Bergen op zoom*, stond de hervormde gemeente van ongeveer twintig ledematen het kerkgebouw aan die van de roomschen af, voor de huur van één en twintig guldens 's jaars. Algemeen was men van gevoelen, dat, indien de roomschen niet te sterk dreven, men tijd moest trachten te winnen, en de onderhandelingen zoo lang rekken, als met eenige mogelijkheid geschieden konde. Dit gevoelen steunde op het streelend denkbeeld, dat zulk eene verwarring hoogstwaarschijnlijk niet van aanhoudenden duur zoude zijn.

De grootste hindernis, welke terstond, na dat de staatsregeling was ingevoerd, zich opdeed, was het gebrek aan zeker punt van vereeniging. Voorheen was dat bij de regering geweest, die alles zamen hield.

hield. Maar hoe zoude men nu met vereenigde krachten, ten behoude van hetgene men zoo lang bezeten had, werken of doen werken? Toen er in de andere provinciën tot zulk een einde gemeentelijke, klassikale en synodale kommissiën waren aangesteld, werd men gaande voort in Noordbrabant eveneens op inrigtingen van dien aard bedacht. Dergelijke kommissiën kwamen dus mede aldaar tot stand. Aan dezelve werd eene onbeperkte magt verleend, om, naar eigen inzien, overeenstemmig met de geschapenheid der voorkomende zaken, de belangen der noordbrabandsche hervormde kerk te behartigen. De gemeentelijke kommissiën stonden, even als die van de andere provinciën, in verhouding tot de klassikale kommissiën, en deze tot de kommissiën der synoden, waartoe zij behoorden. Uitgezonderd echter was hiervan de kommissie der klassis van *Tholen* en *Bergen op zoom*. Die klassis behoorde tot de zeeuwsche klassen, door welke van ouds her geopenete vaste synoden gehouden werden.

Al hetgene de hervormden in Noordbrabant behouden hebben zijn zij aan de onvermoeide werkzaamheden van die kommissiën verschuldigd. Door de schikkingen, welke die kommissiën met de roomschen gemaakt hebben over de kerkgebouwen, bleven vele derzelve aan de hervormden. Niettemin hadden deze te dien opzichte met geene geringe zwaarigheden te kampen. De meeste kerkgebouwen waren ontbloot van eigene kracht, om staande te blijven. Door de toenmalige gebeurtenissen waren

de middelen daartoe vervreemd geraakt. Zij moesten geheven worden uit de geestelijke tienden; dan het vijf en twintigste artikel der algemeene beginselen in de staatsregeling scheen de deur te sluiten voor een helder uitzigt. Hier kwam nog bij, dat de meesten van die tienden eigendommeljk behoorden aan abdijen en kapittelen van Oostenrijksbrabant, dat toen door de franschen bezet was, die dezelve hadden aangeslagen, en alle verpligtingen, daarop liggende, niet erkenden. Ten jare 1799 ging de beheering van deze tienden over in handen eener kommissie van oppertoezigt, en den 5 van louwmaand des jaars 1800 in die van het bataafsche gouvernement. Schoon nu wel de voordeelen, uit dat fonds vloeiende, niet aan de eigenaars der kerkgebouwen werden uitgereikt, werd nogtans de zaak, dienaangaandé niet beslist. Die vertraging deed de hervormden hoop scheppen op eene goede uitkomst, En de hoop misleidde niet. Het dertiende artikel der nieuwe staatsregeling van 1801 maakte een einde aan al de zorgen en bekommelingen. Elk kerkgenootschap zoude, volgens dat artikel, *onherroepelijk* blijven bezitten hetgene hetzelfde bij den aanvang der eeuw bezeten had.

Onder alle deze gebeurtenissen zijn dus wel vele openbare kerkgebouwen aan de roomschen overgegeven, of door hen met geweld veroverd, maar toch ook vele het eigendom van de hervormden gebleven. In de *Meijerij* en in het markgraafschap van *Bergen op zoom* zijn toen zeer vele kerkgebouwen

aan

aan de roomschen overgegaan. Ongelukkig dien-
 aangaande was men mede in het gansche land van
Kuik, gelijk ook in de stad *Grave*. In de steden
 's *Hertogenbosch*, *Bergen op zoom* en *Steenber-*
gen daarentegen behielden de hervormden de open-
 bare kerken. Ook te *Breda* verblijdden zich de
 hervormden over het genot van zulk een voorregt.
 En te platten lande, onder de klassis, naar die stad
 genoemd, waren er slechts twee kerkhuizen het ei-
 gendom van de roomschen geworden, zoo wij mee-
 nen, die te *Zundert* en *Sprundel*. Die van *Rijs-*
bergen, zagen wij, was vroeger den roomschen toe-
 gewezen. Aan *de Leur* was geen verschil geweest.
 De kerk der hervormden aldaar was uit de afzon-
 derlijke kas der gemeente gebouwd. Wat eindelijk,
 staande dit tijdperk, de bezoldiging der hervormde
 predikanten in Noordbrabant belangt, derzelve his-
 torische toedragt was volkomen gelijk aan die in
 de provinciën, bijzonder in Holland en Zeeland.
 Moeijelijkheden echter hebben te dien aanzien onder-
 yonden sommige predikanten, in het markgraafschap
 van *Bergen op zoom*, die hunne jaarlijksche inkom-
 sten ontvingen uit de tienden der abdij van st BERNARD
 of van den bisschop van *Antwerpen*. (210)

Thans gaan wij over tot een berigt van andere
 gebeurtenissen, welke, gedurende dit tijdperk, in
 de nederlandsche hervormde kerk, wel buiten hare
 betrekking tot den staat zijn voorgevallen, doch als
 gevolgen der veranderde staatsgesteldheid moeten
 worden aangemerkt. Wij hebben hiervoor gezien,

welke schoone voortgangen reeds voor het jaar 1795 de ware christelijke verdraagzaamheid gemaakt had. Het was derhalve niet meer mogelijk, dat er, zoo als in het eerste gedeelte van het naastvorige tijdperk, onder de hervormde theologanten, weder vele hooggaande twisten ontbrandden, waaromtrent de gevoelens onderscheiden waren. Eén eenige twist van dien aard is ons uit dit tijdperk bekend, die wel hoog scheen te zullen worden, maar het niet geworden is, die daarenboven geheel plaatselijk was, en zoo om het eene als om het andere hier voegzaam kan worden voorbij gegaan. (211) De doorgaande geest des verstands en der wijsheid hield de verschillenden in denkwijze, omtrent louter mensche-lijke bespiegelingen over deze en gene goddelijk geopenbaarde waarheden, over het algemeen terug, om tegen elkanderen het zwaard te voeren, terwijl zulken, die door dien geest minder bezielde waren, zich niet verkloekten, om andersdenkenden aan te vallen. Geene vrees altoos voor tusschenkomend gezag der hooge landsregering, tot het stillen van kerkelijke oneenigheid, was het toch, welke twistgierigen tot zwijgen kon neigen. De staat was van de kerk gescheiden. De staat had zelf het zijch tot eene wet voorgeschreven, om met geene godgeleerde verschillen, al ware het zelfs dat zij tot eene uitermatige hoogte stegen, zich middellijk of onmiddellijk te bemoeijen. Alleen wilde de staat er voor waken, dat de burgerlijke rust niet door kerkelijke oneenigheid gestoord wierde. Doch juist deze toedragt van zaken

ken was het, die voor de hervormde kerk, nu aan haar zelve overgelaten, niet weinigen deed bekommerd worden. Na de staatsomwenteling ten jare 1795 kwam straks bij vele hervormden, zulken inzonderheid, die tot de partij der stadhoudersgezinden behoorden, de oude bevreesdheid uit de tijden voor het jaar 1787, sterker zelfs dan toen, weder op, dat, wanneer 's lands zaken naar de fransche staatkunde gewijzigd wierden, de nederlandsche kerk insgelijks eene omwenteling zoude moeten ondergaan. Maar van die bevreesdheid deed de uitkomst het ijdele inzien en ondervinden.

Niemand echter, die den achterdocht, gewoonlijk in tijden van burgerlijke partijschap heerschende, in aanmerking neemt, zal eene dergelijke bekommering bij bovengenoemde hervormden zeer vreemd, of geheel oneigenaardig vinden. Was er ooit, nadat, in het laatst der zestiende eeuw, de nederlandsche hervormde kerk gevestigd was, een tijd, voor de bereiking van zulk een doel geschikt, geweest, het was voorzeker het tijdperk, waarvan de geschiedenis ons hier onledig houdt. De staat was van de kerk gescheiden. Een voor niets bevreesd enthousiasme, zoo het daartoe geneigd was geweest, zoudt ligtelijk bij voornamen kerkelijken in de hitte dier tijden daartoe zijne reuzenkrachten hebben kunnen toonen, al ware dan ook, dat, gelijk zekerlijk gebeurd zoude zijn, de nederlandsche hervormde kerk in tweeën had moeten gescheiden worden. De weg daartoe scheen effen en vlak. De staat had zijn eigen
en

en de kerk haar eigen huisgezin. Onderlinge gemeenschap was er niet meer. Hetgene de staat goed vond, mogt de kerk niet afkeuren of bedillen, maar wederkeerig had ook de staat, als het ligchaam des vrijen volks, geen regt, om zich te mengen in de zaken der kerk. De staat was vrij; even vrij was de kerk. Elk burger van den staat was vrij in denken, en niet minder vrij elk lid der kerke, van welk bijzonder genootschap hij zijn mogt. Alle kerkgenootschappen waren gelijk, zoo als derzelve leden alle gelijk waren, in betrekking tot elkanderen. Hoe onderscheiden hunne godsdienstige denkwijze zijn mogt, de staat beschouwde hen allen als kinderen in één en hetzelfde huisgezin. Wilden de broeders onderling kraakeelen, de staat had met derzelve huiselijke verschillen niets te doen. Bijaldien er derhalve toen in de kerk eene algemeene hooggaande tweedragt zich hadde laten hooren, de staat zoude er zich niet over bekreund, niet aan geërgerd, geene partij gekozen, en geen overmagt van de eene partij boven de andere hebben doen gelden. Staatsorkanen zouden er in de kerk nimmer hebben gewoed, kerkvergaderingen nimmer gehouden zijn geworden, waarin de staat den gang der zaken stuurde, of wenken tot het veroordeelen van dezen en het vrijspreken van genen gaf. Verschijnselen van zulk eene natuur waren niet te wachten.

Wat was er uit dien hoofde, dat, indien er onder de kerkelijken geweest waren, die met onderling overleg naar verandering haakten, hen verhin-

hinderen konde, om te ondernemen hetgene veler achterdocht duchtte en verwachtte? Niets! Geen zweem echter daarvan bespeurde men. Er waren, het is zoo, onder de hervormden, heethoofden, welke de woorden *verdraagzaamheid* en *verlichting* altijd in den mond hadden, maar zelve toonden, dat zij er de kracht van miskenden en verloochenden. Er waren, zich zelve hoog opwindende, woelgeesten, die de leerregelen zoo wel als de voorschriften van dienst en tucht, eenmaal vastgesteld, willende veranderd zien, overeenkomstig met hunne wijze van gevoelen, in het heimelijke anderen zochten over te halen, om met hen eene *omwenteling* in het kerkwezen der nederlandsche hervormden te wege te brengen. Maar waar vonden deze menschen ingang of gehoor? Geen verstandige was er, die met belangstelling naar hen luisterde, en zich genegen toonde, om hunne wenschen te helpen verwezenlijken. Het tegendeel is gebleken. Daadzaken, die de denkwijze van verstandige, verlichte, verdraagzamen deden kennen, meer dan alle verklaringen, hoe sterk ook uitgedrukt, hebben het bewezen, dat niets minder hun doel was, dan zulk eene omkeering van zaken in de vaderlandsche kerk der hervormden te bewerken.

Onder anderen kan dit bewezen worden uit een voorval, waar van de geschiedenis bij haren aanvang zoodanigen schijnverdraagzamen, die naar eene revolutionaire verandering in het kerkelijke stonden, den moed deed zwellen, maar waren verdraagzaam

nien

men groote smart veroorzaakte. Ten jare 1796 bestond de predikant bij de doopsgezinden, te *Enschede*, J. H. FLOH, eenen hevigen uitval tegen de hervormden te doen, en wel op eene plaatse, waar hem niets minder dan zulks betaamde en geoorloofd was. Als volksvertegenwoordiger had deze anders schrandere, ook onpartijdige, (212) man, in Neêrlands hoogste raadzaal, den 23 van oogstmaand des jaars 1797, de onvoorzigtigheid, om in zeker advies (213) zich dus uit te drukken: „gevaarlijk en strijdig met de *broederschap* is het leerstuk, dat gevonden wordt in den Heidelbergschen katechismus, die nog iederen zondag, op vele predikstoelen in Nederland wordt verhandeld, volgens hetwelk *wij menschen van natuur geneigd zijn God en onzen evenmenschen te haten.*” Aan dit punt hadden altijd uit andere protestantsche gezindheden niet weinigen zich zeer gestooten. Velen hervormden zelfs was het wel soms eene hindernis geweest. De oorzaak van het laatste lag bij sommige predikanten, welke zelve, wegens al te gestreng denkbelden, niet van zich verkrijgen konden, om eene doelmatige en schriftuurlijke verklaring van die uitdrukking in den H. katechismus te geven. Verlichte, verdraagzame, hervormde godgeleerden wisten zeer wel, hoe URŠINUS, de vervaardiger van den H. katechismus, zijne uitdrukking in eenen bijbelmatigen zin had kunnen gebruiken, en ook gebruikt had. Lag in den Bijbel, onder den spreekvorm *haten*, hier of daar de betekenis van *iemand een kwaad hart toedragen*, dezel-

zelve duidde toch ook op andere plaatsen aan, *iemand niet zoo lief te hebben, als het hem wel betaamde*, waardoor men er ligtelijk toe overhelt, om van iemand afkeerig te zijn. (214) Kon nu **URSINUS**, den mensch beschouwende, zoo als hij door de zonde geworden was, de uitdrukking anders, dan in dezen laatsten zin gebezigd hebben? (215) Het tegendeel beweerde met regt de oordeelkundige **EWALD KIST** predikant bij de hervormden te *Arnhem*, in eenige, toen door den druk gemeen gemaakte, *Aanmerkingen over de stelling van den H. katechismus; wij zijn enz.* Mannelijk verdedigde **KIST** de leer van den H. katechismus, tot volkomene overtuiging van alle voor beter onderrigt vatbaren, zoo buiten als binnen het hervormde kerkgenootschap, en welligt ook van hem, die hetzelfde was aangevallen. Hoe dit ook moge geweest zijn, **FLOH** bediende zich niet van eenige tegenweer, hetgene velen van hem verlangd, ook verwacht hadden. Inmiddels nam een ongenoemde de pen op, evenwel geheel niet, om **FLOH** te verdedigen, insgelijks niet, om **KIST** onmiddellijk tegen te spreken. Maar hij zond, in openbaren druk, den laatsten eenen *Brief toe over deszelfs uitgegevene aanmerkingen*, met oogmerk vooral, om hem en allen hervormden onder het oog te brengen, hoe zulk een symbolisch geschrift, als de H. katechismus, waarin de uitdrukkingen soms zoo hard als dubbelzinnig waren, niet zeer geschikt konde geacht worden ter bevordering van ware vrijheid in den-

denken over de christelijke godsdienstleer. Betref-
 oordeelde hij het voor de hervormden de onzuivere
 beek geheel te verlaten, en voortaan met andere,
 hoe zeer min talrijke gezindten onder de christenen
 zich alleen te houden aan den helderen en onver-
 valschten stroom van 's Heilands leer. Deze brief
 verplichtte den hervormden leeraar KIST tot een ant-
 woord aan deszelfs steller, die, nu bekend gewor-
 den, de geleerde JAN BROUWER, predikant bij de
 doopsgezinden in *Leeuwaarden*, bleek te zijn. In
 een *Vervolg van aanmerkingen* verdedigde KIST
 andermaal de gemelde stelling, in den H katechis-
 mus vervat, zoo dat zelfs alle schijn van hardheid
 er uit verdween. Maar in het bijzonder maakte hij
 er zijn werk van, om de misvatting weg te nemen,
 als of de hervormden den katechismus onder de
 broemen of beken telden, waaruit zij het water des
 levens wilden scheppen, aantoonende, dat deze zoo
 wel, als andere protestantsche gezindten, zich hiel-
 den alleen aan den helderen en onvervalschten
 stroom van de leer des Heilands. En wie onder
 de hervormden, zijner belijdenis kundig, moest
 hier aan zijn zegel niet hangen? De symbolische
 schriften der hervormden zijn opstellen van feilbare
 menschen, die de hoofdzaken der leer, welke door
 het genootschap der hervormden als bijbelleer be-
 leden wordt, geleidelijk in zich behelzen. Als zul-
 ke opstellen zijn zij onvolkomen. En dit geeft der-
 halve den verlichten hervormden alle vrijheid, om
 het gebrekkige in dezelve te verhelpen, zoo wel als
 het

betreftene gebrekkig schijnt, nochtans goed is, te verdedigen.

Terwijl kerkelijke revolutionairen zich uit dezen twist geen gering voordeel van hun drijven beloofden, sloegen aan de overgestelde zijde eenvoudige, kortzigtige, onverdraagzame hervormden niet alleen op FLOH en BROUWER, als lieden, die tot de ware christelijke kerk niet behoorden, maar ook op KIST een oog van verguising uit de hoogte neder. Waarom ook op KIST? omdat hij zulke vijanden met eene vriendelijkheid had behandeld, welke zij onwaardig waren. Hieruit bleek het, dat hij het in zijn hart met hen eens was. In zijne tegenspraak had hij zich naar hen geschikt, meer dan hij aan zijnen openbaren stand in de hervormde kerk verantwoorden konde! Zoodanig eene denkwijze heerschte er onder sommige hervormden van engbeperkte inzigten. Een van dese, en wel, zoo als hij zich noemde, een rustend opziener der hervormde gemeente, met verberging van zijnen eigen naam, zond, door openbare uitgave, KIST van tijd tot tijd, in de jaren 1796 en 1797, vier *Brieven toe over dezelve vertoog tegen den burger representant FLOH*. In dezelve liet hij zijnen onverstandigen ijver tot eene hoogte stijgen, die boven alle maat was, alle vrees zoekende in te boeaemen voor schadelijke gevolgen. KIST had getoond, wie hij was. Het stilzwijgen der nationale vergadering op den uitval van FLOH had hij verschoond, door aan te merken, dat die politieke broederschap verre verheven was

boven alle kerkelijke partijzucht. Hij zelf derhalve behoorde mede tot die, omtrent het godsdienstige, onverschillige patriottische broeders. En in welk een contrast stonden deze met de nogt ewangelische broeders? in een zeer sterk contrast, als bitter en zoet, als duisternis en licht. (216)

Tot niets anders heeft het diert geschreeuw van dien onbekenden ijverstridigen, dan om eenen der waardigste mannen van zijne orde, bij het eenvoudigste gedeelte der hervormden zwart te maken. Weirige oogenblikket nogtats hoede het naar die schoffe stem. Spoedig werd dezelve verdoofd door eene juichstem uit den boezem van het beste gedeelte der hervormde kerkgemeenschap, ter eere van den Arnhemschen godsdienstleeraar aangeheven. Eene openbare betuiging van erkentelijk genoegten over 's mans geschrift, door eenen bevoegden beoordeelaa gedaan, (217) volgde, en eene algemeene toestemming van redelijk denkende hervormden hing ter het zegel aan.

De hervormde kerk bleef alzoo in rust, maar een groot deel derzelve op den duur bezwaard met bekommering voor groote onrust, als gevolg van een ander gelijktijdig, verschijnsel, dat aller aandacht tot zich trok. Wij bedoelen den voorslag tot vereeniging der protestanten, van de zijde der remonstrantsche broederschap gedaan. Sedert de laatste jaren voor de staatsomwenteling van het jaar 1795 had de christelijke verdraagzaamheid, eene edelaandige vrucht van christelijke verlichting, bij velen in de bei-

beide gemeenschappen der hervormden, die der remonstranten en der contraremonstranten, de gemoe-
deren gestemd voor wederzijdsche achting en on-
derlinge broederschap. Dit deed na de staatsom-
wenteling van het gemelde jaar bij de remonstrans-
hervormden eene aangename hoop geboren worden,
dat de wijde kloof, waardoor ten jare 1619 hunne
gemeenschap van die der andere gescheiden was,
zich eerlang wel zoude sluiten. Het, van de ge-
meenebestgezinde burgers geliefkoosde denkbeeld
van broederschap kon toch in beide kerkgemeen-
schappen niet zonder toepassing blijven, met opzigt
tot hunne godsdienstige betrekkingen jegens elkan-
deren. In de raadzaal der volksvertegenwoordigers
waren de muren van afscheiding tusschen de christe-
lijke kerkgenootschappen afgebroken en weggenom-
men. Geen van al die kerkgenootschappen had bo-
ven het andere eenig voorregt. Allen hadden gelij-
ke regten verkregen. Dit zoo zijnde, kon men er
zich niet over verwonderen, dat eerlang de remon-
strantschhervormden, na rijpe overweging, eene proef
namen, of men ook eene vereeniging zoude kunnen
bewerken niet alleen met de hervormden, maar ook
met alle protestantsche kerkgenootschappen in Ne-
derland. Daartoe vaardigden zij uit hunne groote
kerkvergadering, den 10 van herfstmaand des jaars
1796, eenen brief af aan *alle leeraren en opzieners
der protestantsche gemeenten in Nederland*. Die
brief ademde eene vurige geneigdheid tot eene alge-
meene, onderlinge, broederlijke vereeniging, door

liefde, den band der volmaaktheid, en behelsde eenen minnelijken voorslag tot zulk eene vereeniging. Geen verschil over beschouwelijke zaken, tot de godgeleerdheid betrekking hebbende, behoorde langer, volgens het gevoelen der opstellers, de onderscheidene genootschappen van zulk eene vereeniging af te schrikken of te weêrhouden. In elk der afzonderlijke kerkgenootschappen waren al derzelver leden het immers omtrent zulke zaken niet eens. Nogtans bleef men vereenigd. De onéénstemmigheid trouwens betrof geene goddelijke geopenbaarde leerpunten, maar bijzondere gevoelens van menschen over dezelve, terwijl elk zijne eigene wijze van denken had, en die volgde. Uit zulk een oogpunt zouden thans, meenden zij, alle wel onderwezene, verstandige, hervormden ook hetgene weleer eene oorzaak van zoo vele scheuringen onder de protestanten geworden was, beschouwen. Met één woord, de voorslag was overeenkomstig met de mildere denkbeelden van velen, in de onderscheidene, protestantsche, christelijke genootschappen, en gewijzigd naar eene, sedert eenige jaren, meer en meer toegenomene verdraagzaamheid. Eindelijk in denzelfden heerschte die geest van christelijke vrijheid, welke, met behoud van den eenigen grondslag des geloofs, het onderscheidend kenmerk is der protestantsche kerk.

De brief, waarin deze voorslag gedaan werd, door den druk verkrijgbaar gemaakt, kwam in aller handen. Zeer onderscheiden was deszelfs uitwerking,

voor-

vooral onder de hervormden. Velen geviel de voor-
slag zeer. Anderen daarentegen in het geheel niet.
De meesten der genen, welke de 's jaars te voren
gebeurde staatsomwenteling met innig leedgevoel had-
den beleefd, en hoe groot was niet derzelve getal?
legden den brief met blijkbare afkeuring ter zijde.
Hoe zouden dezen zich broederlijk kunnen vereeni-
gen met menschen, die ingenomen waren met de
gevoelens, waarop het tegenwoordig staatsbestuur
gebouwd was; hoe zouden zij niet gehuiverd heb-
ben bij de aanprijzing van eene christelijke vrijheid,
naar haren aard, indien zij wel zagen, niet minder,
dan de thans geroemde vrijheid in den burgerstaat,
geschikt; om in de kerk de grootste verwarringen
te wege te brengen, alles los en niets vast te ma-
ken? Zelfs onder hen, die den hemel dankten voor
de gevolgen der staatkundige verandering van zaken,
waren er, die, te zeer gehecht aan sommige kenmer-
kende bijbegrippen omtrent goddelijke waarheden,
welke in de hervormde kerk geacht werden tot het
wezenlijke der christelijke belijdenis te behooren,
een' diep ingedrongen weêrzin toonden te hebben
van eene aangeboden christelijke vrijheid van den-
ken, welke zij oordeelden dat leiden konde tot ver-
bastering van de zuivere leer van CHRISTUS. Geen
wonder was het uit dien hoofde, dat vele hervorm-
den, met vereenigde stemmen, zich wilden laten
gelden tegen zulk eene godsdienstige vereeniging, als
door de remonstranten was voorgeslagen. Geweldig
werden daarenboven sommigen in onrust gebragt,

(223). Een tweede deopsgezind leeraar had den hervormden eenen openbaren, stouten, wenk gegeven, om de symbolische kerkschriften ter zijde te schuiven. De ander had hierop een dubbelzinnig antwoord gegeven en zich wel gewacht van de noodzakelijkheid dier schriften te verdedigen. Al deze gebeurtenissen, dacht men, waren behendig aan elk-anderen geschakeld. Men mocht dezelve houden voor even zoo vele onwederzeggelijke bewijzen, dat er tuschen vele godsdienstleeraars van de onderscheidene protestantsche gezindten een geheim verband was gesloten tot het bewerken eener algemeene protestantsche kerkconventeling in Nederland, overeenkomstig met de nederlandsche staatsomwenteling. Daartoe waren reeds, terstond na die gewichtige gebeurtenis in het jaar 1795, de nederlandsche protestanten aangemaand geworden in zekere *Bijdragen*. (224) Toen, wel is waar, had men daarop weinig acht gezet; dan nu had zich alles ontwikkeld. De remonstranten moesten eindelijk er den voorslag toe doen. En zij hadden dien gedaan. Nooit derhalve was de hervormde kerk van Nederland in grooter gevaar van haar bestaan te verliezen geweest, dan thans.

: Even onbegreep, als donker was dit opgevat : vermeeden. Uit eenen toevalligen samenloop van gebeurde zaken ontleend zijnde, was hetzelfde geschikt, om waardige hervormde godsdienstleeraars, welker doel was, het rijk der waarheid onder de menschen uit te breiden, ter bevordering van echte evan-

evangelische godsaligheid, van ontrouw jegens hun kerkgenootschap te doen verdenken. Doch, weldra verdween dit erg vermoeden in rook en damp.

De antwoorden, welke de remonstrantsche gemeenschap op hareu brief van vele kerkenraden en klasken en van alle synodale vergaderingen ontving, waren zeer onderscheiden, zoo met opzigt tot den inhoud, als tot den vorm. Sommigen waren koel, zelfs onmatig stroef en weinig hoop gevend op medewerking aan eene verwezenhijking van het gedane voorstel. Uit anderen daarentegen bleek eene goede gezindheid tot vereeniging, welke, zoo zij getroffen kon worden, de christelijke broederlijke gebood, en de echt christelijke verdraagzaamheid, hoe eerder zoo liever, wenschte. Inzonderheid verzochten dus zij, die zich op laatstgemelde wijze hadden uitgedrukt, van de remonstrantsche broederschap eene nadere verklaring van de wijze, waarop zij met alle protestanten in Nederland wenschte vereenigd te worden. Daar het bestuur der zaken in de hervormde kerkgemeenschap mede bragt, dat altoos de antwoorden, welke van de synodale tafelen moesten komen, lang uitbleven, konden de remonstrantsche broeders in hunne vergaderingen aan het gemelde verzoek niet vroeger voldoen, dan eerst den 17 van oogstmaand des jaars 1797. In eenen brief, toen aan allen, die geantwoord hadden, zonder of met het gemelde verzoek, uitgevaardigd, gaven ze de begeerde nadere verklaring. Hun wensch was, dat alle protestanten in Nederland zich niet alleen

de mogelijkheid aangetoond van zoodanig eene vereeniging, die op zich zelve beschouwd elken onbevooroordeelden protestant behagen moest. Gewisselijk ontbrak het ook niet aan zulken, onder de hervormden, die, daar toch bij meerder licht de bron der oude scheuring was gestopt, ter verwezenlijking van het voorstel in onderhandeling wenschten te treden. Nogtans is zulks niet gebeurd.

Overall, waar eenig leeraar of opziener der hervormde kerk eene onderhandeling met de remonstranten, openlijk of onder de hand, aanried, vonden zijne redenen bij de meesten zijner ambtgenooten geenen bijval. In geene kerkvergadering werd, zoo verre ons bekend is, tot een onderhandelen het besluit genomen. Men wachte zich echter hieruit te besluiten, dat het meerdere deel der hervormde leeraars en opzieners bestond uit onverlichten en onverdraagzamen! Want, na eene bedaardere overweging, ontwaarden zelfs de meest verdraagzamen en in allen deele gematigden een voorgevoel van zwarigheden, van schokken en botsingen, welke men niet zonder groot gevaar zoude te boven kunnen komen. Dat gevaar te trotseren achtte men niet verstandig. Van zulk een hoog belang was de zaak niet. In den zin der christelijke liefde kon men wel met de remonstrantsche broeders vereenigd zijn, terwijl men het uitwendig nog niet was. Vele dus denkenden hadden, na een naauwkenrig rondzien, bespeurd, dat de protestanten in het algemeen, en de hervormden in het bijzonder, voor zulk eene uitwendige ver-

vereeniging met elkanderen, hoedanig die ook wezen mogt, nog niet rijp waren. Duidelijk zagen ze, dat de oneensgezindheid vooral der hervormden, zoo in het godsdienstkundige, als in het staatkundige den weg daartoe afsloot. Hierdoor moest het oogmerk verijdeld worden; en stond het te gebeuren, dat er de hevigste onlusten in vele gemeenten plaats zouden grijpen. Daartegen behoorde men nu meer, dan ooit te waken. De tijdsomstandigheden daarenboven bragten zoo vele zorgen mede voor de belangen van de hervormde kerkgemeenschap! Onmogelijk zoude men dezelve met een gelukkig gevolg kunnen bevorderen, ten zij de gemeenten in rust bleven. Men oordeelde derhalve, dat er gewigtige redenen waren, welke het doen van eenen stap ontrieden, waartoe welligt, in kalmer tijden en bij meerders overeenstemming van denkwijze omtrent deze en gene geloofsstukken, de broederlijke liefde gaarne besluiten zoude. God, baden ze, mogt spoedig die tijden doen aanbreken, waarin de wensch naar onderlinge naauwer vereeniging geene belemmeringen meer aantreffen, maar door eene algemeene liefelijke, ongestoorde, zamenwerking vervuld zoude worden.

Niet alle leeraars echter en opzieners der hervormde kerk openbaarden deze denkwijze. Velen waren en bleven van eene verbroedering met de remonstrantschhervormden volstrekt afkeerig. Sommigen, naar het bleek, bekroop de argwaan, dat er bij de remonstranten schadelijke gevoelens gekoesterd werden omtrent leerstukken, welke het wezen van den
chris-

christelijke godsdienst uitmaakten. Anderen kwamen hiervoor niet openlijk uit, doch verkozen geen redenen van kinde ongeezindheid of afkeerigheid te geven. Zij betuigden wel genegen te zijn tot eene beoefening van liefde, van bescheidenheid en verdraagszaamheid, in de burgerlijke samenleving, ontrent de remonstranten, maar verklaarden, kort en rond, dat zij zich over het voorstel tot eene vereeniging met hen in geen onderhoud konden inlaten. (215)

Deze afloop der gedane poging tot vereeniging der protestanten, strekte ten bewijze, dat de gang van tijden en zaken den vrede der broederen wel had voorbereid, maar dat dezelve, op verre of na, nog niet tot rijpheid was gebragt. Zelfs droeg de toon, waarop hier en daar het voorstel der remonstrantsche broederschap werd afgewezen, die blyken van bescheidenheid niet, welke men had mogen verwachten. Heuschler en zachter althans, dan zij werkelijk waren, hadden de antwoorden der noord- en zuidhollandsche synode kunnen en behooren te zijn.

Tegen zoodanige antwoorden, als die van de noord- en zuidhollandsche synode, waarbij men dat van Utrecht, aan het eerstgemelde niet zeer ongelijk, voegen mag, stelle men over de antwoorden van de geldersche, overijsselsche synode en die van stad en lande, ook de antwoorden der kerkelijke commissie in Vriesland, der zeeuwsche klassen, en der waalschfransche synode! Afwijzend waren wel deze antwoorden alle. Maar zij waren bescheiden. Op

eenen

zamen vriendelijken; regt hartelijken; christelijk broederlijken toon waren de meesten gestemd! Den broedertakelijken inhoud van deselve gaven we hiervoor (226) op: Van andere diergelijke antwoorden, welke uit byzondere klassikale vergaderingen en byzondere kerkenraaden kwamen, zwijgen wij, want derzelver getal is te groot, om het hier op te geven. Melding alleen verdient het eerste en tweede antwoord der klassis van het westerswartier in de provincie van stad en lande. Die beide antwoorden waren geheel in den remonstrantsch broederlijken geest, en zod na aan het doel, als de voorstellers wenschen mogten. In het derde of laatste, schoon even broederlijk, antwoord, gaf de klassis nogtans berigt, dat zij, uit hoofde van vele, gewichtige, bedenkingen, bij haar oppertzen, zich verplicht had gevonden, om de verdere voortzetting tot eene voorgeslagene vereeniging, bij voorraad, op te schorten. Gelyk vele anderen, waren ook deze hervormden van die gedachte, dat de tijden voor eene vereeniging nog niet rijp waren. Het antwoord van den kerkenraad der waalschfransche gemeente, te *Etterlewijs*, was echter wèrkèllyk toetredend, met opzigt tot het voorgestelde punt eener ruime vereeniging. Die kerkenraad verklaarde, dat hÿ aan remonstrantsche broeders, die begeeren mogten het heilig avondmaal met de gemeente te vieren, dit niet zoude weigeren. (227) Alle deze antwoorden, hierzeggen wij, stelle men eens over tegen die der zuid en noordhollandsche en der utrechtische synode en men zal

zak het wel eens zijn met den oordeelkundigen BROEK, die ergens aangemerkt heeft, (228) „ dat er uit het „ mislukken van het voorstel der remonstranten „ eene zeer zwakke gevolgtrekking is tot de on- „ verdraagzaamheid der hervormde leeraars, of zelfs „ tot de gemeene en doorgaande onverdraagzaamheid „ bij de hervormde gemeenschap.” Even onregtma-
tig zoude zulk eene verdediging tegen de hervormden in het algemeen zijn, als tegen de lutherschen en doopsgezinden over het geheel beschouwd, bij welke het, door de remonstranten gedane, voorstel in-
gelyks het gewenschte gevolg niet heeft gehad. (229)

Hoe was het dan wel, te dezen aanzien, in de hervormde kerk van Nederland over het geheel gesteld? Hier deed zich, gelijk dezelve geleerde vervolgens schrijft, de gematigde geest voor, *daar* weder op den duur groote onverdraagzaamheid, dus in het geheel worsteling van het goede met het kwad. (230)

Die worsteling was er niet alleen in het geheim, maar ook in het openbaar. Wel was zij in openbare geschriften niet meer zoo merkbaar als weleer, maar het groote onderscheid, dat men in de voornaamste hervormde gemeenten maakte, tusschen de godsdienstleeraars, naar gelang men hen voor oud regtinnig hield, of van een' nieuweren smaak achtte te zijn, was er een al te zichtbaar bewijs van. De geest des volks helde vrij wat over tot de zijde van tegenkanting tegen alle, hoe ook genoemde, verdraagzaamheid in begrippen, en tegen alle andersdenkenden. Die geest was zelfs, gedurende de onderhandelingen
over

over den voorslag door de remonstrantsche broederschap gedaan, nog heeter en stouter geworden. Er waren onder de hervormden, die zelve nu ontwerpen durfden beramen, ja ook ten uitvoer brengen, tot eene verandering in het kerkwezen, ontwerpen, niet om verscheidenheid tot éénheid, maar om éénheid tot verscheidenheid te brengen, niet om te heelen, maar om te scheuren. Hier en ginds waagden zich eenige waanwijze, vermetele, stoorders van den vrede der kerk aan ondernemingen van zulken aard, alle kerkelijke orde vertredende, en geen staatsgezag meer behoevende te vrezen. Nergens verwekten zij meer opspraak, nergens grootere onrust, dan in de bloeiende hervormde gemeente van *Leeuwarden*.

Het aldaar gebeurde verdient hier eene bijzondere opmerking. Eén der in die gemeente dienende leeraars, de achtenswaardige ALBERTUS BRINK, was ten jare 1800 in eene gelijke betrekking beroepen te *Dordrecht*. Het beste gedeelte der gemeente van *Leeuwarden*, 's mans evangeliedienst op hoogen prijs schattende; verzocht hem, met sterkdringende redenen, om bij hen te blijven. Hetgeen hem, gedurende zijn beraad, deed neigen tot vertrekken, verklaarde hij, was de moeijelijkheid van het openbaar predikwerk. Dadelijk toonde men zich gereed, zoo het geschieden konde, dat bezwaar uit den weg te ruimen. De leden der gemeente werden zamen geroepen, om daar over te raadplegen. De bijeen gekomenen, het niet ééns, velen er tegen, de meesten er voor zijnde, dreef echter de

meerderheid haar voorstel dezer wijze door, dat in ééne der kerken, waar elken zondag door éénen en dezelfde predikant de voor en namiddagbeurt van ons her werd waargenomen, voortaan op dien dag slechts éénsmaal gepredikt zoude worden. Het voorstel werd een besluit der bijeenkomst. BRINK vond zich hierdoor verplicht, om de, te *Dordrecht* op hem uitgebragte, beroeping dankzeggende van de hand te wijzen. Hij bleef te *Leeuwaarden*, maar tot groot misnoegen van velen der genen, die hunne stem tegen het gemelde voorstel hadden uitgebragt, inzonderheid der zoodanigen onder hen, die eigendommelijke zitplaatsen, nu tot op de helft der waarde gedaald, in de gemelde kerk hadden. Straks openbaarde zich onder deze menschen een geest van nog sterkere ingenomenheid tegen BRINK, die men wenschte dat maar vertrokken ware. Hem hield men voor de voornaamste oorzaak, dat er jaren achter elkanderen niet zulk een levendig godsdienstwerk in de gemeente meer bepeurd werd, als vroeger; dat de glans van geloof en heiligheid, welke te voren over de gemeente verspreid lag, verdwenen was, en de wijzen alzoo in gevaar waren, van oerlang met de dwaazen in slaap te vallen. Deze onstuimige uitstorting trof van ter zijde mede de vijf overige predikanten, welke niet hadden nagelaten zichtbare blijken van verheuging aan den dag te leggen over het besluit, door hunnen ambtgenoot genomen. Op hen viel bij gevolgtrekking dus ook de verdenking, als waren ze geene getrouwe arbeiders in

in den wijngaard des Heeren. Nu meer, dan ooit bemerkte men uit al hunne leeredenen, dat zij in de waarheid niet waren staande gebleven. De voorganger van deze menschen was een wettig aangestelde katechizeermeester, JELLE CORVINUS, een man anders van minzamen aard, maar van zeer bekrompene godsdienstbegrippen, dwoepachtig daarenboven in eenen vrij hoogen graad. Nu sterker dan te voren aangezocht wordende en zelfs zich genoopt voelende, om spreker te zijn, in een gesloten huis, voor kleine gezelschappen, ter leering en stichting, werd spoedig de toevloed zijner volgers zoo groot, dat zij eene afzonderlijke gemeente schenen uit te maken. Hieruit ontstond bij hen het denkbeeld van zich op eene meer regelmatige wijze te vereenigen, en naar eigene inrigtingen eenen gemeenschappelijken godsdienst te oefenen. Men vond goed zich tot eene bijzondere gemeente te vormen, eene gemeente, welke geene vlek of rimpel had, en tot de onderlinge bijeenkomsten een in het midden der stad staand ruims huis tot eene kerk te vertimmeren. Men beriep met eenparige stemmen tot predikant den gemelden CORVINUS, die zich deze keus liet welgevallen, en in de hem toegelegde jaarwedde genoegen nam. Eerlang aanvaardde hij plegtig zijn dienstwerk met eene leerede over 's Heilands woorden, *uw koningrijk kome!* De nieuwe gemeente vergaderde in hare kerk des zondags ten tijde van den openbaren godsdienst, welke in de hervormde kerken plaats had, en wel met ontaloten blijvende deuren. Zij vroede goetien

wederstand! Want wie zoude dien bieden? De regering der stad? Deze mogt zich met zaken van zulken aard niet bemoeijen. De staat was van de kerk gescheiden. En de kerkenraad? Ook die had, door de verandering in het politieke, al zijne sterkte verloren. Evenwel de kerkenraad bediende zich van het regt, dat denzelfven onvervreemdbaar toekwam; weerde in de eerste plaatse CORVINUS van 's Heeren tafel. Dit lot viel straks mede te beurt eenen JAN DE JONG, een' bakkersknecht, die door de gemeente, ook op een jaarlijksch vast inkomen, tot tweeden predikant beroepen was, en den bejaarden CORVINUS den arbeid in het prediken en herderlijke werk verlichtte. Onder den dienst van dezen man vooral kwam er, in de *nieuwe hervormde gemeente*, zoo als men haar noemde, regt geest en leven. De gemeente nam wekelijks toe in uitgebreidheid en bloei. Zij dankte God, dat Hij in den weg Zijner hooge Voorzienigheid, door eene veranderde politieke orde van zaken, haar de gelegenheid, waarvan ze zoo lang verstoken was geweest, weder hadde vergund, om de leer des Evangelies onvervalscht te hooren verkondigen. Uit het kwade was langs dien weg alzoo het goede geboren geworden! (251)

3. Onder menschen van zulken stempel, hoedanige er in verscheidene oorden van Vriesland, vooral te platten lande, niet weinige gevonden werden, verspreidde zich uit *Leeuwarden* wijd en zijd het gerucht niet alleen van de aldaar gestichte nieuwe gemeente, maar ook van den buitengewonen seggen-
dien

dien vooral derzelver jongste leeraar op zijnen dienst had. Allerwege wenschte men dien man te hooren, van wiens lippen de reine leer der heilige waarheid vloeide. Hij, niet ongenegen, om aan dien wensch te voldoen, reisde, gedurende de werkdagen der week, in het departement van Vriesland, zijn woord te koop dragende, van dorp tot dorp. Hier predikte hij in boeren schuren, tegen den wil van de opzieners der gemeenten. Ginds ontzag hij zich niet in de openbare kerkgebouwen, die door zijne aanhangers, buiten kennis van den kerkenraad geopend werden, den predikstoel te beklimmen en het woord te voeren. Van overal stroomden derwaarts gansche scharen van menschen, rijke gaven mede brengende, die vervolgens, onder den dienst, ten behoeve des predikers werden ingezameld.

Ruim twee jaren bloeide te *Leeuwaarden* de nieuwe hervormde gemeente, zonder gestoord te worden, terwijl hare takken in Vriesland ongehinderd zich links en rechts uitstrekten, in weêrwil der ernstigste vermaningen van verstandige godsdienstleeraars tegen de wanorde, welke daardoor in het kerkwezen gesticht werd. Eén derzelve, de oudste predikant van de hervormde gemeente te *Leeuwaarden*, MARTINUS BPPENS, gaf ten jare 1801, zelfs een opzettelijk daartoe vervaardigd geschrift in het licht, (232) op eene zeer voorzichtige wijze betoogende het verkeerde, het ongeoorloofde en verderfelijke der onderneming van zoodanige scheurzuchtigen, als de kerk, in Vriesland, voornamelijk te

Leeuwaarden, ontrustten. Buiten twiſfel heeft dit geschrift van EPPENS velen terug gehouden van werkelijke toetreding tot de nieuwe gemeente. Maar geenen anderen invloed schijnt het op die gemeente zelve gehad te hebben, dan die van volharding in hare halstarrigheid. Voor 's mans getrouwe waarschuwingen, met vriendelijke teregtwijzingen gepaard, was zij gansch onvatbaar geworden.

Middelerwijl, daar de dweepzucht dier, naar geene vermaningen luisterende, geestdriftigen baren gang hield, naderde de staat weder langzamerhand de kerk. De breuk van den band, die beide voorheen had zamen-gestrengeld, begon allengs te heelen. Genoegzame gronden waren er reeds, om te denken, dat de staat in Vriesland de verregaande verwarringen, in de hervormde gemeenten ontstaan, wel zoude willen doen ophouden. Op deze gronden vervoegden zich bij het departementaal bestuur van Vriesland sommige kerkenraden, zich beklagende over de wanorde, welke door den gemelden DE JONG in hunne gemeenten veroorzaakt werd, en ter herstelling van de gestoorde rust het nemen van zoodanige maatregelen verzoekende, als men dienstig mogt oordeelen. De hervormde kerkenraad te *Leeuwaarden* inzonderheid bond in zijn adres dit met de meest klemmende redenen aan. En de klassis van *Dobben* hing er geen gering gewigt aan. Een goed gevolg hiervan bleef niet achter. Den 23 van wintermaand des jaars 1802 werd door het gemelde departementaal bestuur vastgesteld, dat geene godsdiens-

dienstige bijeenkomsten zouden mogen gehouden worden in de openbare hervormde kerkgebouwen, dan met goedvinden van de predikanten of den predikant, en met toestemming van den kerkenraad der gemeente; wijders dat geene zoodanige bijeenkomsten, hetzij in dezelve geoefend, hetzij gekatechiseerd, hetzij gepredikt wierd, gehouden mogten worden in bijzondere huizen, schuren of andere gebouwen, sonder daartoe, boven de goedkeuring of toestemming der predikanten en der kerkenraden, bewilliging te hebben bekomen van den drost of het gerecht van de stad of het distrikt. Het vriesche departementaal bestuur verbood derhalve elk en ieder, om te platten lande of in de steden zoodanige vergaderingen, buiten de gemelde goedkeuring en bewilliging te beleggen, of dezelve bij te wonen op zware straf. Ieder persoon, die zich verstoutte, om in dezelve als leeraar of oefenaar, of katechiseerder, of voorlezer of voorzanger, of inzatuelaar van penningen bedrijvend te zijn, zonde telken reis verbeuren vijftig goudguldens. Van ieder der overige aanwezigen zonde eene boete gevorderd worden van vijf en twintig goudguldens. (233) Op alle plaatsen van Vriesland werd deze staatsresolutie, naar de gewone wijze, afgekondigd. Als een zware steen viel zij neder op de nieuwe hervormden te *Leeuwarden*. Verpletterend was zij voor de gemeente, die geheel uit elkander stoof. Spijt en wrevel vervulde derzelfer harten over het weeden der vijanden, maar vrees voor ergere uitkomsten hield hen in toom en

bedwang. Zij gehoorzaamden, om dat zij moesten. Van hunnen geliefden jongsten leeraar hadden zij eene hervorming van de gansche, voor het minst gedeeltelijke, vriesche kerk verwacht. Dat heerlijk uitzigt was in eens verdonkerd. Eene teleurstelling, als deze, was niet overkomelijk, dan langs éenen, hoewel moeilijken, weg. Eén middel toch was er in hunne magt gebleven, om eindelijk den geweldhebbens de klem uit de handen te wringen. De JONG moest zich, door het aanleeren van talen, voorbereiden tot het beoefenen der godgeleerde wetenschappen aan eene hoogeschool. Daar konde hij bekwaam worden tot het openbare leeraarsambt in de hervormde kerk. De vereischt wordende onkosten waren uit de bijdragen der liefde voor de goede zaak van al de verstrooide leden der gemeente ligtelijk te vinden. Het plan, daartoe beraamd, werd ook ten uitvoer gebragt. De JONG, er genoeg in hebbende genomen, werd langs den hem voorgeschreven weg, na eenige jaren aan de akademie te *Franeker* verkeerdt te hebben, op de gewone wijze, tot vriesch kandidaat in de heilige bediening bevorderd. Predikant werd hij in Vriesland ten jare 1809 te *Gaasmeer*, daarna te *Zuidhuisterveen* en eindelijk te *st. Janaga*, waar hij voor weinige jaren overleden is.

Dan hoe heeft deze man, als predikant, in onderscheidene gemeenten, aan zijne roeping beantwoord? Inderdaad zoo, dat zijne begunstigers over hem niet te onvreden konden zijn. Overeenkomstig

tig met derzelve dankwijze heeft hij velen eene vijandschap tegen allen redelijken godsdienst ingeboezemd, en velen tot nog grooter dweepers gevormd, dan zij voorheen waren. Niet minder nadeelig was deszelfs invloed op een aantal leden van naburige gemeenten, welke hij aan zijn snoer wist te krijgen en te houden. Verre reizen deed men soms, om hem te hooren. Welke verwarringen hij daardoor in zulke gemeenten verwekt heeft, en hoe ondankbaar meestal de arbeid was van derzelve predikanten, om het kwade zaad, dat in de harten gestrooid werd, uit te roeijen, laat zich uit den aard der zaak gemakkelijk afleiden. Maar wie kon den man in zijnen gang weren? Indien hij, als predikant, slechts binnen zekere grenzen bleef, was hij buiten het bereik van alle, zoo politieke als kerkelijke, magt. Voor zoo verre ons bekend is, hadden evenwel, noch te *Leeuwaarden*, noch elders, onder den predikdienst van DE JONG zulke beroeringen plaats, als toen voor vijftig jaren te *Nijberk* en verder op de *Veluwe*, gezien en gehoord, zelfs nog zoo heel lang niet geleden, in de omstreken van het gemelde *Zuidhuisterveen*, (234) wel eens bespeurd waren geworden.

Van eenen gansch anderen aard was hetgene men in den aanvang der negentiende eeuw op de *Veluwe* en derzelve omtrek waarnam. Aldaar openbaarde zich in zeer vele gemeenten, als die van *Barneveld*, *Eede*, *Lunteren*, *Voorthuizen*, *Scherpenzeel*, *Woudenberg* en andere, onder ouden

en jongen, een buitengewoon belang stellen in de verkondiging van het evangelie. De godsdienstige werkzaamheden dier meestal eenvoudige menschen waren ongeveinsd, opregt, geheel hartelijk, maar gewijzigd naar bekrompene begrippen. Gelukkig was het voor deze menschen, dat derzelver openbare godsdienstleeraars het vertrouwen niet verloren hadden. Deze vereenigden zich dus met elkanderen, om allen, die meer dan anderen prijs op godsdienst stelden, te leiden, hun zuivere evangelische denkbeelden in te scherpen, hun velerlei schadelijke gevoelens te ontnemen, of te zorgen, dat die bij hen niet inslopen. Zelfs vonden er de predikanten geene zwarigheid in, om indien de omstandigheden zulks vorderden, op bijzondere dagen der week, in boeren schuren van afgelegene gehuchten, tot hunne gemeenten behoerende, voor eene menigte van rondom toegevloede hoorders het Evangelie te verkondigen. Allen, door den geest der broederliefde beziel, werkten zij te dezen aanzien éenstemmig tot bereiking van één en hetzelfde doel. Om langs allerlei wegen met de meeste getrouwheid onderling den welstand hunner gemeenten te behartigen, verbonden zich allerplegtigst tien naburige predikanten. Deze raadpleegden in bijzondere bijeenkomsten gezamenlijk over de belangen hunner gemeenten. Te zelfden einde hadden zij éénmaal in het jaar op één der voornaamste dorpen eene algemeene bijeenkomst, die voor eenen toevloed van menschen uit onderscheidene gemeenten met eene plegtige kerkelijke leer-

leerrede geopend werd, spórende de prediker zich zelve en zijne medebroeders ten sterkste aan tot een ijverig arbeiden, in de, hun toebetrouwde, gemeenten, aan de uitbreiding van het rijk der waarheid en der godzaligheid. Wij zijn in de gelegenheid geweest, om te zien, dat de toenmalige godsdienstige opgewektheid; onder 's heitels zegen, de vrucht geweest is van eene ernstige maar redelijke verkondiging des Evangelies. Die vrucht was van een goeden aard, als dezelve, gewijzigd naar de bijzondere gesteldheid van menschen en plaatsen; aldus wel zich elders openbaren mogt.

De ijver, welke deze godsdienstleeraars voor het heil hunner gemeenten had ontstoken, was te dien tijde aangeglossen door een vuur, dat uit Engeland overgebracht, in de harten der Nederlanders, een buitengemeen godsdienstig warm gevoel van belangstelling had verwekt in het rampzalig zedelijk lot der over den aardbodem verspreide heidenen. Den 6 van slagtnaand des jaars 1797 werd, te *Londen*, in eene vergadering van de hoofdbestuurders der zendingmaatschappij, welke den 22 van herfstmaand des jaars 1795 was opgericht, een adres uitgevaardigd aan *de godsdienstige inwoners der vereenigde nederlanden*. Dit adres strekte, om dezelve uit te noodigen tot een krachtig medewerken aan de bereiking van het hun voorgestelde doel, de verlichting der heidenen en hunne toebrensing tot de gemeente, door den Verlosser der menschen met zijn bloed gekocht. Het adres was uit Engeland over-

aan de hoogeschool te *Utrecht* oefenende in de godgeleerdheid, en geboortig van 's *Gravenhage*. Na bedaarde overweging tot zending door het genootschap benoemd, werd hij aan de Londensche zendingemaatschappij voorgedragen, ten einde hij, onder het opzicht van dezelve, met V. D. KEMP naar de westkust van *Afrika* mocht vertrekken en daar werkzaam zijn.

Reeds den 30 van bloeimaand des jaars 1798 werd hij bij de klassis van *Meppel* in *Drenthe*, volgens de daar bestaande kerkwetten, in de oorspronkelijke bijbeltaalen en in de christelijke godgeleerdheid der hervormden naauwkeurig onderzocht, en daarna, mede aldaar tot het werk der evangeliebediening onder de heidenen plegtig ingezegend, voor een groote schaar van toehoorders, door den *Utrechtschen* predikant G. KASMAN. Kort daarna vertrok hij, en stak, na eenigen tijd in Engeland vertoefd te hebben, met VAN DER KEMP en twee andere engelsche zendingen, eindelijk, uit de haven van *Portsmouth* in zee. Vol van christelijken heldenmoed stapte hij in de lente van het jaar 1799 van boord aan de *Kaap de Goede Hoop*. Gezegend, buitengewoon gezegend, werd landwaarts in weldra zijn werk onder de *Bosjesmannen* en *Kaffers*.

De oogst scheen er groot, maar het ontbrak er aan arbeiders. Eenigen echter deden zich hier te lande welhaast op. Ten jare 1800 werden er uit *Rotterdam*, onder het bestuur der Londensche maatschappij, VAN DER KEMP en RUCHBERG ter hulp toe-

toegezonden vijf geschikt-geoordeelde mannen, BASTIAAN TROMP; AART ANTHONIJ VAN DER LINGEN, MERUWE JAN BAKKER, HARMEN VORSTER en HENRICUS VAN MAMENBERG. De meesten (236) van deze beantwoordden aan hunne hooge roeping, en plukten, hoewel niet zonder vele vaak allerontzettendste gevaren, steeds de aangenaamste vruchten van hunnen Gode gewijden arbeid. Zear vele woeste heidenen werden eerlang, na bekomen onderrigt, met de aandoenlijkste plegtigheid gedoopt, en legden belijdenis af van hun christelijk geloof. Onder dezelve waren inderdaad, die zich als redelijk denkende christenen, en uitstekende in ware godzaligheid hebben kenbaar gemaakt.

Hetgene middelerwijze aan de vruchtbaarheid van het godsdienstig onderwijs, hetwelk de zendelingen den heidenen gaven, niet weinig toebragt, was, dat ze hen reeds tot beschaafde menschen zochten te vormen, hun liefde voor gezellige deugd inboezomden, hun de kunst van lezen en schrijven enz. leerden. Met één woord, het Rotterdamsche genootschap werd hierdoor niet weinig aangemoedigd, om de aangevangene werkzaamheden met den meesten ijver voort te zetten. Ook hetzelfde heeft dat gedaan, en doet het nog heden. Van tijd tot tijd werden er door het genootschap, ook naar andere afgelegene gewesten, waar het licht des Evangelie's, of' nog geheel niet, of slechts zeer slaauw brandde, bekwame mannen uitgezonden, welke de hoop, op hen gevraagd, niet beschaarden. Was wel in alles da
uit-

uitslag niet naar den wensch van het hart, en naar die verwachting, welke men in den beginne van den toekomstigen gang der zake had, geen berouw nogtans heeft men ooit van de onderneming ontwaard of gevoeld. Er was, en bleef integendeel staag ruime stof, om God te danken voor de dikwerf allerzonderlijkste hoede, welke Hij voor der zendelingen leven droeg, en voor den overal duidelijk bespeurbaren zegen, waarmede het Hem geliefde derzelver zwakke pogingen goed te keuren. Men mogt zich verblijden, dat de gebeden der Nederlanders verhoord, blijkbaar verhoord werden.

Volgens de inrigtingen van het genootschap werden op alle plaatsen, waar zoodanige predikanten, die leden van hetzelfde waren, daar toe slechts godsdienstige menschen konden opwekken, en daarin slaagden zij meestal, op den eersten maandag van elke maand bedestonden gehouden. In dezelve las en hoorde men de, door het bestuur des genootschaps in druk toegezondene, berigten lezen, betrekkelijk tot deszelfs werkzaamheden, en had men met eenen, door heilig ijervuur ontvonkten, geest over dezelve Gods alvermogenden zegen af. Die maandelijksche bijeenkomsten hebben in ontelbare gemeenten van ons vaderland tot heden toe stand gehouden. Zelfs worden zij van tot tijd menigvuldiger, en de daar verschijnenden talrijker. Ongeveer veel goeds wordt daar door gesticht, in dat opzicht ook, dat men alzoo door eene algemeene belangstelling in het zedelijk geluk der heidansen van zelf wordt

wordt opgeleid, om met waren ernst aan de bevordering van eigen heil te denken voor dit en een toekomstig leven.

Hetgene synodale vergaderingen, wegens de politieke omstandigheden, toen niet met vrucht meer konden doen, zocht het zendelingsgenootschap, zoo veel zulks mogelijk was, ten uitvoer te brengen, inzonderheid aan de *Kaap de Goede Hoop*. Synodale vergaderingen bekrachtigden die pogingen daarom met haar welgevallen, vereenigende de bijzondere zorg voor de indische kerken met die voor de algemeene belangen, welke het zendelingsgenootschap in het oog had. Het denkbeeld der oprigting van een inlandsch seminarium, om jonge lieden voor den oostindischen predikdienst te vormen, werd nogtans bij de kerkelijken van Zuid- en Noordholland en van Zeeland wel aan het slot van dit tijdperk weder levend, maar bleef zonder gevolg.

Wijders strekte zich het oogmerk des zendelingsgenootschaps in eenen ruimen zin uit tot alle menschen, aan welke, en tot alle plaatsen, waar ten aanzien van het christendom en deszelfs bevordering eenig voordeel door de zendelingschappen zoude kunnen worden toegebracht. Inzonderheid was uit dien hoofde het genootschap er ten eerste op bedacht, om in die gewesten, welke reeds in het jaar 1794 of vroeger door de fransche wapenen den Nederlanders ontnomen, en volgens het traktaat van het jaar 1795 onder het fransch bestuur gebleven wa-

ren, de hervormde gemeenten, sedert menreeds van geordende leeraars verstoken, voor verloop, voor ongeloof en afval te bewaren. Alzoo werden er middelen te werk gesteld, om in de landen van *Overmaas*, de gemeenten van *Valkenburg*, *Heerle*, *Beek*, *Eijsden* enz. niet geheel onthloot te doen blijven van godsdienstig onderwijs en van de prediking des Evangelies. Te *Maastricht*, waar voormaals de gemeente bloeide onder de bediening van een aantal waardige predikanten, van welke er toen slechts twee waren overgebleven, werden deze niet alleen van de nederlandsche synoden, maar mede van het Rotterdamsche zendelingsgenootschap door geldelijke bijdragen ondersteund. Bezorgd was voornamelijk het genootschap voor de gemeente van *Sas van Gent*, die voor het jaar 1794 door twee nederduitsche en een' waalschen predikant bediend werd, maar wel ras en hare predikanten en het meeste deel van hare leden verloren had. Ten behoude van deze gemeente werd er door het genootschap, straks nadat het opgericht was, tot leeraar gezonden THEUNIS VAN DER VLIST, die er eenige jaren saaneen met ijver en vrucht het leeraarswerk verrigt heeft. Evenzeer heeft deze, schoon ongeletterde, echter bekwame, man zich van den hem opgelegden pligt gekweten in het naburige *Philippine*, waar de kleine gemeente ook leeraarloos was geworden. Geene mindere zorg droeg het genootschap voor de, in hetzelfde geval verkeerende, vereenigde hervormde gemeenten van *Houtenisse*, *Ossenisse*, *Hengst*

Hongstelsijl en *St. PAULUS polder*, alle mede gelegen in het voornamige staatsvlaanderen. Dezelve werden opgebouwd door de prediking van het Evangelie, welke men had toevertrouwd aan den kundigen zending *DINGEMAN ANEMAAT*, die, onder de leiding van den, bij de naburige gemeente van *Hulst*, nog éénigen, predikant *L. GENE*, zich in zijne betrekking zeer verdienstelijk maakte. In al de hier gemelde gemeenten, wier leeraars ongeordend waren, werden op gezette tijden de bondzegelen door, in de nabijheid staande, geordende predikanten bediend. (237)

De geest, die al deze binnenlandsche zoo wel als de buitenlandsche zendingen, in overeenkomst met het voorschrift, door het genootschap hun medegegeven, bestuurde, was een geest van christelijke verdraagzaamheid. Dat voorschrift, waarnaar zij zich, bij het werk, hun aanbevolen, te rigten hadden, bestond daarin, dat zij zich zouden toeleggen, niet op de voortplanting van enkel theologische begrippen, die aan zekere aanhangen alleen eigen waren, maar op de voortplanting van het ware christendom, hetwelk zijnen grondslag in het hart heeft, en wel door middel van eene eenvoudige voordragt der geloofswaarheden. Om het ware christendom te bevorderen, behoorden de zendingen onder het oog te houden, dat de wortel der kennis van de geloofswaarheden, die aan het hart behoorden geheiligd te worden, in het Evangelie was begrepen, waarvan de twaalf bekende, zoogenoemde apostolische,

sche, artikelen eene algemeene geloofsleus uitmaakten. Aldus moesten zij in aanmerking nemen, dat het ware christendom gelegen is in het geloof des harten aan den Heere JEZUS CHRISTUS, als den Goddelijken Verlosser, die voor ons en in onze plaatse de zonden gedragen heeft in zijn ligchaam aan het hout, en in eene daaruit voortvloeiende dankbare liefde jegens God en elkanderen naar de lessen van het Evangelie. De binnenlandsche zendelingen daarenboven waren, volgens den hun gegeven last, verplicht zich stiptelijk te gedragen zoo naar de formulieren van eenigheid, als naar de godsdienstgebruiken, bij het hervormde kerkgenootschap van Nederland aangenomen en onderhouden. In geene verschillen mogten zij zich bij de openbare voordragt immer inlaten met christenen van andere gezindten, ten einde deze niet nog verder verwijderd wierden. Bij al hunnen arbeid dienden zij in acht te nemen eene verstandige eenvoudigheid, in overeenstemming met het onderwijs, dat God ons geeft in Zijn woord. (238)

Men leert hieruit de echt christelijke, opgeklaarde, broederlijke gezindheid der oprigters van Nederlandsch zendelingsgenootschap kennen. Even gematigd in denkwijze waren zoo niet alle, althans de meeste van deszelfs leden. Een welgevallen namen zij ten minsté in den lastbrief, waarnaar de buiten- en binnenlandsche zendelingen in hun werk moesten bezig zijn. De Londensche zendelingsmaatschappij wenschte, dat in Nederland even weinig, als bij
haar,

haar, het menigerhande verschil in godsdienstige begrippen een struikelblok voor de vereenigde pogingen tot het zendelingswerk in den weg mogt leggen. Hetzelfde wenschte met haar het Nederlandsche zendelingsgenootschap. „Waarom,” vroeg de edeldenkende KROM, bij gelegenheid van des genootschaps algemeene vergadering, den 24 van zomermaand des jaars 1799, in eene toen te *Rotterdam* gehoudene openbare redevoering, (239) aan de rondom hem verzamelde talrijke schaar, „waarom om zoude er geene kerkelijke vereeniging mogen plaats hebben tusschen allen, die den Heere JESUS waarlijk liefhebben, en Hem houden voor den eenigen grond van aller hoop, voor de bron van alle vertroosting, voor de eenige oorzaak der zaligheid? Waarom moet zich de gemeenschap der heiligen enkel bepalen tot een afzonderlijk kerkgenootschap? maken niet, volgens de eigene belijdenis der hervormden, alle christen geloovigen de ware kerk op aarde uit? *zonder bepaald te zijn aan zekere plaats of aan zekere personen, als zijnde dezelve verspreid en verstrooid over de geheele wereld?*” (240)

Zulk eene vraag, als uit den boezem van het geheele genootschap opgekomen, nam velen in tegen het doel en werk van het Nederlandsche zendelingsgenootschap. Naar het begrip van dezen was die vraag geschikt, om den remonstranten, welke toen aan de hervormden den voorslag tot vereeniging gedaan hadden, in de hand te werken, en derzelver oog-

merk te bevorderen. Indien ooit, dan was het toen, dat de worsteling tusschen verdraagzaamheid en onverdraagzaamheid de algemeene aandacht tot zich trok. Erg was de partijzucht, die opzigtelijk tot deze inrigting zich liet gelden. Op sommige plaatsen durfden zelfs de leden van het genootschap de maandelijksche bedestonden niet eens in eene der openbare kerken houden. Gegronde vrees was er voor openbare tegenwerking van de hervormde kerkenraden, die men wist, dat op hunne wijze werkzaam waren, zelfs hier en daar kommissiën hadden benoemd, om van hetgene in die bijeenkomsten gesproken en gehoord werd naauwkeurige berigten in te winnen. Deze dingen weten wij, dat gebeurd zijn. Nogtans leed het niet lang, of de wederstand hield op en de vrees verdween. Al spoedig konden reeds andersdenkenden het zuivere doel des genootschaps niet meer miskennen, voornamelijk, omdat de invloed van deszelfs bemoeijingen op de inwendige gesteldheid der Nederlandsche hervormde kerk zich hier en daar van de gunstigste zijde ontdekte. (241)

In eenen ruimen zin had het Nederlandsche zendelingsgenootschap, bij zijn ontstaan, reeds ten eerste mede onder het oog gehad de groote menigte van ongelukkige menschen in het eigene vaderland, die, of uit hoofde van hunne diepe armoede, of wegens de afgelegenheid hunner woonsteden van de openbare kerken, nooit, ten minste zelden, onder de prediking van het Evangelie zich lieten vinden,
en

en van de heidenen bijkans niet onderscheiden waren, dan daar door alleen, dat zij in hunne kindscheit den christelijken doop ontvangen hadden. Vele godsdienstleeraars, als leden van het genootschap, voor de aangelegenheden der heidenen bezorgd, konden dus onmogelijk onverschillig blijven omtrent den ongelukkigen toestand van menschen, die den naam van christenen droegen, zonder er de kracht van te kennen. Ginds en elders zag men zulke leeraars met bijzonderen ijver werkzaam, om den armen het Evangelie te verkondigen, en de verwijderden van 's Heeren gemeenschap uit de verstrooiing te verzamelen. Ten aanzien van het eerste werd het in vele steden, als *Dordrecht*, 's *Gravenhage*, *Leyden*, *Haarlem*, enz. de prijsenswaardigste inrigtingen gemaakt. Men riep de armen, die wegens gebrek aan kleeding niet wel voegelijk in de gewone godsdienstvergaderingen verschijnen konden, in een afzonderde plaats samen. Hier werd alleen aan hen, op eene, naar hunne vatbaarheid geschikte, wijze, de leer der zaligheid in hare eenvoudige aannemenswaardigheid voorgedragen, met eene zoo liefdenijke, als ernstige toepassing van dezelve op de harten. Te platten lande zochten vele predikanten dezulken in derzelver woningen op, hen uit de gemeentekassen in staat stellende, om de naakte leden te dekken, ten einde ze den openbaren godsdienst zonder schaamte voor menschen konden bijwonen. Dan ten behoeve van zulke ongelukkige behoeftigen, die of geen lust hadden, of oud van dagen, zich

te zwak bevonden, om de van hen te verre afstaande dorpskerken te bereiken, onttrokken zich de godsdienstleeraars niet, om hier en daar in andere ruime vertrekken aan de zulken het Evangelie te prediken. Ter opheldering van hetgene wij hier verhalen, strekke, als voorbeeld, de hiervoor vermelde regt christelijke wedijver der vereenigde twee veluwsche predikanten tot buitengewone waarnemingen van hunnen dienst onder dezulken, die, vreemd van alle godsdienstgemeenschap, op de wijde heidevelden, in hutten en holen hun verblijf hielden.

Waren gelijk wij hiervoor gezien hebben, de pogingen, die van sommigen tot vereeniging, van anderen tot afzondering, onder de nederlandsche protestanten, na de groote staatsomwenteling van het jaar 1795, zonder schroom voor tegenwerking van het politiek bewind, aangewend werden; vruchteloos, in ééne onderneming nochtans van beiderlei aard, welke toen beproefd werd, slaagde men beter, en niet zeer ongelukkig. In het begin des jaars 1797 vereenigden zich te *Delft* eenige dienende en gediend hebbende leden des kerkenraads van de waalschfransche gemeente aldaar tot een bijzonder godsdienstgezelschap, onder het bestuur van den verstandigen, echt christelijk denkenden, wijsgeer, JAKOB HENDRIK ONDERDEWIJNGAART GANZIUS. In een afgezonderd huisvertrek, vergaderde op vastgestelde tijden dat gezelschap tot ééne gemeenschappelijke geregeld godsdienstoefening, terwijl inmiddels het

68-

getal van dezelfde leden aangrooide en toenam. Het doel van deze broeders, aan de eene zijde, was eene godsdienstige vereeniging tot stand te brengen van christenen uit onderscheidene kerkgemeenschappen, als lutheranen, doopsgezinden, hervormden en remonstrantschhervormden, eene vereeniging mogtans, meer inwendig, dan uitwendig, en, aan de andere zijde, de vereenigden tot één genootschap te verzamelen, dat zich meer uitwendig, dan inwendig had afgezonderd. Dit zal zich in het hier volgend historisch verslag van zelf verklaren.

Geenszins was de toelig, om de aanwezig zijnde, protestantsche kerkgenootschappen van Nederland tot één kerkgenootschap te vereenigen. Langs den weg, dien men wilde inslaan, bevroedde men toch wel, dat zulks niet ten uitvoer zoude kunnen gebragt worden. Men wenschte eene onderlinge, christelijke, broederlijke liefde te bevorderen, door christelijke harten te vereenigen tot ééne, onverdeelbare, gemeenschap aan opregte Godsvereering. Men beoogde eene wezenlijke toenadering van christenen uit verschillende kerkgenootschappen tot elkanderen, in een onzijdig *middelgenootschap*, hetwelk daarvan alle eigenschappen had, en ook bij doop en avondmaal de teekenen der ware kerk op aarde vertoonde, een middelgenootschap, niet om daar, als leden van eenige dier genootschappen, gelijk zij waren en blijven mogten, maar alleen als christenen te verschijnen tot het oefenen van eenen gemeenschappelijken eeredienst, den hoogen God gewijd. Het

genootschap ontving leden van alle protestantsche gezindten, en liet in denzelfden oogenblik zijne leden weder overgaan tot die gezindten. Van gene dezer gezindten onderscheidde zich het genootschap door eene bijzondere belijdenis des geloofs. Het begeerde, in den algemeenen geest der christendoms, de liefde jegens God en den naasten, door daden van vereenigde Godsverering, met elken christelijken, welgezinden, medebroeder te betrachten. Ware er nogtans iemand, die in één der protestantsche kerkgenootschappen geene geloofsbelijdenis had afgelegd, verlangend, om lid van het genootschap te worden, van dien werd gevorderd, dat hij verklaarde zich te kunnen vereenigen met al de hoofdpunten der christelijke leer, waarin de verschillende kerkgenootschappen eenstemmig dachten of denken konden.

Indien iemand van deze gewigtige hoofdpunten der christelijke geloofsleer eene opregte belijdenis aflegde, dien erkende het genootschap voor eenen broeder, wien het de hand toereikte, om in eensgezindheid en liefde den weg des levens te bewandelen ter bevordering van het, in het Evangelie beloofde, groot en eeuwig geluk. Wat de overige punten der christelijke geloofsleer betrof, welke het genootschap met bescheidenheid voorbedachtelijk onaangeroerd liet, deze beschouwde hetzelve als niet van zulken gewigt, dat christenen, die, in den grond der zake, niet verre van elkanderen waren, juist daarom onvereenigd moesten blijven. Elk mocht over de-
zel-

zelve denken naar eigen licht en eigene overtuiging. (242)

Men ziet hieruit, op welke goede gronden het genootschap zich den naam van *CHRISTUS sacrament* mogt toekennen. Maar ook ontdekt men er uit, hoe dit genootschap, schoon alle protestantscher broeders, zonder onderscheid van kerkgezindte, in zich willende versenigen, echter op zich zelf als afgezonderd konde, ook moest, beschouwd worden, maar hoe ook dat afgezonderd bestaan toch meest of liever geheel uitwendig was, ten minste niet naar binnen werkte. Uitwendig afgezonderd verstoonde zich des genootschaps bestaan daarin, dat hetzelfde, zoo ras door de aanwinst der leden het huisvertrek, hetwelk tot de godsdienstverrigting was afgezonderd, daartoe te eng was geworden, in het jaar 1801 een openbaar kerkgebouw binnen de muren der stad *Delft* deed optrekken. Het was toen trouwens *en* voor de zaak des genootschaps, *en* voor de leden zelve raadzaam geworden, om in het openbaar te voorschijn te treden. (243) Ten gevolge daarvan oefende voortaan het genootschap den openbaren godsdienst in een afzonderlijk kerkgebouw, hetwelk den 5 van lentemaand des jaars 1802 door den eersten leeraar ONDERDEWIJNGAART GANZIUS is ingewijd geworden. De tweede leeraar was de kundige, brave, ISAÏE van HAASBERT, die in deze betrekking nog met den grootsten ijver werkzaam is.

Bij de openbare godsdienstoefening wordt een onderscheid in acht genomen tusschen den *oerdiens*

en

en *leerdienst*. De eerdienst is eene bijzondere godsdienstoefening, waarin men het Opperwezen nadert met verootmoediging, gebed, lof en dankzegging, onder heilig maatgezag en opwekkend muziek. De leerdienst bepaalt zich tot het doen van leerredenen, tot het houden van openbare katechisiëen over de geloofs- en zedeleer, zoo met de leden, die zulks verkiezen, als met de kinderen van leden. Eenvoudig, maar plegtig zijn deze godsdienstoefeningen. Niets uitwendigs doet de zinnen aan. Alles is zoo ingerigt, dat het hart derwaarts geleid wordt, waar het behoort te zijn. De stille aandacht wordt bezig gehouden, de eerbied voor God verlevendigd, en de godsdienstige stemming door geene afleidende voorwerpen gehinderd. De eerdienst wordt naar de wijze der lutherschen, in Duitschland, geregeld van een altaar, en de leerdienst van den kansel. Het altaar is eenvoudig. Het is slechts eene verhevene plaats, in onderscheiding van den predikstoel. Boven of op hetzelfde is zinnebeeldigerwijze op een grondstuk, hetwelk de woorden *CHRISTO sacrum* bevat, een geopend evangelieboek geschilderd. Uit hetzelfde rijst, in de afbeelding, schuins op een kruis, aan welks voet het anker der christelijke hoop gehecht is. Beneden op het grondstuk ligt de dood verwonnen en de kop der slang vertreden. Ook ligt er de ontrolde sluijer der profeten, en eenigzins overeind staat de tienwoordige wet, als nog in kracht gebleven. Het kruis is omstrengeld met de takken en bladen van een' vredeolijf, welke,

ei-

omringd van gedaante, in zich behelzen de woorden: *Ik ben de weg, de waarheid en het leven, niemand komt tot den Vader, dan door mij!* JEZUS CHRISTUS. Voor het altaar is de predikstoel geplaatst, doch zoo laag, dat de predikant, op denzelfden staande, het aangezicht in dezelfde lijn gericht heeft, als wanneer hij op het altaar staat. In dezen heeft men zich ook geschikt, zoo veel als mogelijk was, naar de godsdienstplegtigheden der roomschgezinden, ten einde dezelve van het genootschap niet te zeer af te schrikken.

Tot de voornaamste plegtigheden van den eerdienst behoort inzonderheid de bediening van den heiligen doop en van het heilig avondmaal. De bediening des doops geschiedt op zekere bepaalde tijden van het jaar, ten einde deze, door gedurige herbaling, geene sleurplegtigheid, worde. De bediening van het avondmaal wordt bij het genootschap drie malen in het jaar gevierd; en wel altijd des avonds. Bijzonder plegtig is de viering van hetzelfde op den avond van den zoogenoemden *goeden vrijdag*. Tot het avondmaal worden niet alleen de leden des genootschaps, maar alle christenen, van welke gezindte zij ook zijn mogen, die tegenwoordig zijn, genoodigd. Het kerkelijk bestuur des genootschaps rust in de handen van deszelfs dienstdoende leeraren en zoo vele broederen der gemeente, als het belang der zake vordert, welke ieder jaar afwisselen, dus dat er telkens eenigen aftreden.

Zoodra het genootschap eenig bestaan had ge-
kre-

kregen, ontmoette hetzelfde te *Delft* in de eerste plaats, maar ook elders in de nederlandsche republiek niet weinige tegensprekers en tegenstrevers. Er waren, die van de bedoelingen der oprichters veel ergs vermoedden, als wilden zij de, in Nederland, bij alle godsdienstgezindten schuilende deïsten, onder eenen christelijken glimp, in het openbaar te voorschijn lokken, en hen tot eene deïstische kerkgemeenschap verzamelen. Niet ongegrond werd, naar het scheen, dat vermoeden. Terwijl er in de jaren 1797 en 1798 allerlei, uit dat vermoeden ontstane, redeneringen over de oogmerken van het genootschap rondliepen, kwam even na den aanvang des jaars 1799 te *Delft* in het licht een geschrift, getiteld, *over de beteekenis van het woord godsdienst, zijnde eene redevoering, gedaan in een gezelschap van lieden, welke geene bijzondere zekte van godsdienst belijden*. Overal zag men in dit geschrift de grofste vuilaardigheden, tegen den christelijken godsdienst uitgebraakt. Hetzelfde was, gelijk wij gemeld hebben, te *Delft* uitgegeven. Derhalve er was geen twijfel aan, of het kwam uit den boezem van het Delftsche nieuwe kerkgenootschap, hetwelk er zelf voor uitkwam, dat het geene godsdienstleer van eene bijzondere gezindte beleeft! Door zulk een gevolg trekken raakte het vooroordeel tegen het genootschap in eene hevige gisting. Men zag nu, hoe de alder van onder het gras opkroop en haar vergift uitspuwde! En hoe gedroeg zich het genootschap? zeer verstandig. Het kon
wel,

wel, (264) maar wilde zich niet verdedigen. Nog was het toen voor de wereld niet *openlijk* te voorschijn getreden. Het was aan de wereld dus nog geene rekenschap verschuldigd van hetgene in de stilte zijner afsonderingen gesproken en gehoord werd. Ondertusschen waren de boose vermoedens, die zich uit de gesprekken der menschen openbaarden, voor de bestuurders van het genootschap opwekkende wenken, om hunne bedoelingen en gronden, bij de eerste, voornaamste, gelegenheid, voor aller oog in een helder licht te leggen. Dit dan ook deden zij ten jare 1801 door de uitgave van een geschrift, hetwelk den eenvoudigen titel voerde, *CHRISTUS-RE SACRUM, binnen Delft*. In de voorrede van hetzelfde verklaarden zij renduit, dat ze met de uiterste verontwaardiging op het gemelde deïstische geschrift nederzagen, als geheel vijandig tegen hunne zuivere oogmerken, en zij van desselfs inhoud een afgrijzen hadden. De latere uitkomst heeft de opregtheid dier verklaring ten volste bekrachtigd. Geen onpartijdige heeft aan kwade verdankingen immer enig voedsel meer willen geven.

Wat ook vervolgens het genootschap uit den eenen of anderen hoek wierd voorgeworpen, als hadde hetzelfde bijoogmerken van eene, voor den christelijken godadienst nadeelige, strekking, onder al de stormachtige vliagen van miskenning bleef het steep met bezadigheid van geest, met sterkte en moed. Geen der bestuurders of der leden had lust aan wederstrijd. Allen gingen gezamenlijk rustig voort,

ZON-

zonder iemand der genen, die hun tegenstonden, te willen kwetsen. Hanne opgeruimdheid in dezen nam toe, naar gelang zij met blijdschap zagen, hoe in ons vaderland allengs meer lichts doorbrak, de verdraagzaamheid een wijder veld won, en er zich allerwegen een goede zin openbaarde tot vereeniging van christelijke harten. Dus vonden ze rust voor hun gemoed in het nooit bieden van eenigen wederstand, terwijl zij van verre of van nabij geene stellige onderneming ontdekten tot een dadelijk uitroerjen van het door hen gezaaide, waarvan ze het uitspruitsel met zorg bewaakten. (245) Daarvoor behoefden ze trouwens ook niet te vreezen, zoo lang zij, als kerkgenootschap, gelijke bescherming eerst van het staats- en daarna van het rijksbestuur, even als alle nederlandsche kerkgenootschappen, steeds mogten ondervinden.

Te allen tijde ondervond steeds het genootschap die bescherming. Den 5 van lentemaand des jaars 1822 vierde hetzelfde met groote plegtigheid zijn vijftwintigjarig bestaan, terwijl het dien zelfden dag juist twintig jaren was geleden, dat deszelfs hiervoor gemeld kerkgebouw was ingewijd geworden. Bij den statigen dienst, welke toen met lofzegging en gebeden, in eene doelmatige redevoering door den zeer begaafden ONDERDEWIJNGAART CANZIUS bestuurd werd, waren, onder eene groote toegevloede schaar van christenen uit alle gezindten, op voorafgegane uitnoodiging tegenwoordig de sekretaris en adviseur bij het departement van den eerdienst, de sekretaris van de algemeene sy-

NO-

node der nederlandsche hervormde kerk, en die der evangelische luthersche synode, een der medeleden van de hoofdkommissie tot de zaken der re-monstrantsche broederschap, een medelid der hoofdkommissie tot de zaken van de doopsgezinde broederschap, de sekretaris van het provinciale kerkbestuur van Zuidholland met meer andere leden van hooge kerkelijke kollegien. (246)

Dus zag men van achtaren, hoe weinig gronds de vrees had gehad, die ten jare 1799 vele ergdenkenden bekreop, dat uit de stille afzonderingen van het gemelde genootschap eenmaal het deïstisch ongelooft driest voor den dag springen, de hoornen opsteken en schrikkelijk woeden zoude. Maar er waren ook andere redenen voor eene vrees van dien aard. Die redenen schenen er in de toenmalige gesteldheid van het staatswezen te zijn. Immers men ontdekte toen hier en daar vijandige aanslagen van het ongelooft op het rijk der waarheid, door CHRISTUS gesticht. Die aanslagen werden allengs stouter en feller. Niets trouwens was er, dat het ongelooft in den band houden, niets, dat deszelfs uitvallen stuiten konde. De staat alleen had in vroegere tijden zulks gedaan, maar kon het, volgens de aangename beginselen, nu niet doen. Het rijk van CHRISTUS, een rijk niet van deze wereld, was niet afhankelijk van volk en staat. Vol angst mogt men dus zijn voor geweldige losbarstingen van het zwaarste onweder, dat ooit de christelijke kerk had over het hoofd gehangen. Allereerst was die angst ont-

staan uit van buiten aankomende omstandigheden.

Het volk van Nederland meende de onbeperkte verplichtingen te hebben aan de franschen; want die hadden hun de vrijheid bezorgd, meer waardig, dan al het goud, dat zij tot vergoeding van die wetdaad hadden uitgewogen. En hoe waren de franschen gezind met opzigt tot den godsdienst? Van jongs af hadden deze in eenen zwaren nevel van onkunde en bijgeloof, als blinden, stootsvoets naar den wand getast. Het geheele christendom lag bij hen bedolven onder allerhande bijvoegselen, die leeringen van menschen waren. Priesterlist maakte daarvan bij hen, even als bij vele andere volken, tot wereldsche einden gebruik. Ten tijde van de groote staatsomwenteling openden zich ook in dezen de oogen der franische natie. Men zag, dat men het spoor geheel bijster was, maar nu viel men in een ander uiterste, dus van bijgeloof in ongeloof. Den waren christelijken godsdienst niet kunnende onderscheiden van den roomschkatholieken eeredienst, die, behalve aan God en CHRISTUS, Gods Zoon, aan zoo vele heiligen gewijd was, welke eenmaal als zondige menschen hier op aarde geleefd hadden, verwierpen ze den eersten zoo wel als den laatsten. Zij meenden het geheele christendom te moeten beschouwen ook als een gedichtsel van priesterlist, welke alleen heerschzucht en gewetensdwang tot haar doel had. Dus denkende wilden zij slechts hulde doen aan de leer der Rede; in het onmeetbaar werk der schepping geopenbaard. Die leer was bij hen de eenige

wa-

ware godsdienstleer, en als zoodanig volkomen bestaanbaar of overeenstemmig met de vrije regten van den mensch.

Niemand had in de jongste tijden de oogen der franschen daartoe meer opgehelderd, dan zekere THOMAS PAINE; een engelschman van geboorte, maar die lid was geweest van de nationale vergadering te *Parijs*. Vrij waren, naar het onderwijs van dezen gezaghebbenden volksverlichter, de regten van den mensch, als burger beschouwd, maar niet minder vrij waren die regten, met opzigt tot 's menschen zedelijk bestaan, van alle buiten de reeds liggende godsdienstbegrippen, ook van alle, hoe ook genoemde, godsdienstige inrigtingen, plegtigheden en gebruiken. Ten betooge daarvan werden door hem twee geschriften in het licht gegeven, waarvan het eerste den titel had *De regten van den mensch*, en het andere *De Eeuw der rede*. Het laatste, algemeen gemaakt ten jare 1793, komt hier alleen in aanmerking. (247) Door dit geschrift wilde hij een hervormer van den godsdienst worden, gelijk het hem gelukt was, door het eerste het staatswezen hervormd te hebben, maar gaf te dien opzichte er de doorslaandste bewijzen van, dat hij meer valsch vernuft, dan gezond verstand bezat. Hij verwarde, even als VOLTAIRE en meer andere deïsten steeds gedaan hadden, de leer van het Evangelie met allerlei onderscheidene begrippen; waarin dezelve van tijd tot tijd door den wansmaak van spitsvindige schoolleeraars gekleed, en door het bij-

geloof der monniken, altijd ingenomen met zaken van weinig belang, was uitgedost en opgepronkt geworden. Ligtzinnige menschen, gelijk vele franschen waren, die de oorspronkelijke, zuivere, leer van het Evangelie nooit gekend hadden, reeds verleid door VOLTAIRE en anderen, konden gemakkelijk nu nog verder verleid, en, zoo al niet tot nog grootere, dan tot stoutere deïsten gevormd worden.

Zulke verleide, ongeteugelde, franschen waren het, die, in en na het jaar 1795, aan het volk van Nederland een voorbeeld gaven van de onbezonnenste afzwerfing tot de steilste laagten van een heilloos ongeloof. En een groot deel des volks van Nederland, in die dagen voor niets, wat fransche smaak heette, te stug, volgde dat voorbeeld. Werken doorgaans kwade voorbeelden spoediger, dan goede, zij werken nogtans niet in eens, maar van lieverlede. In de drie eerste jaren der bataafsche vrijheid scheen in Nederland niemand nog zijnen eerbied voor het christendom zoo verzaakt te hebben, dat hij, of als schrijver of als uitgever van boeken, zich vermeette hetzelfde openlijk aan te randen. Dan zoo ras had niet ten jare 1798, gelijk wij zagen, de vrijheid in het burgerlijke hare juiste paverschreden, of zij bekreunde zich ook aan niets meer van alles, wat christelijk heilig was. Aankleving van het christendom werd van velen uitgekreten voor onbestaanbaar met de vrijheid. Het christendom, strijdig met de godsdienstleer der rede, die alleen voor heilig moest gehouden worden, was een werk-

werktuig tot overheersching; het smeedde kluisters voor den onafhankelijken mensch! (248)

In het gemelde jaar verscheen uit de winkels van twee onderscheidene boekhandelaars, te gelijken tijde, het laatstgemelde werk van PAINÉ, in twee onderscheidene nederlandsche vertalingen. (249) Beide die boekhandelaars wedijverden alzoo, wie van hen voor eigen behoef het meeste voordeel bejagen, maar even daardoor het grootste nadeel aan den allerheiligsten godsdienst mogt toebrengen. Herhaalde en nog eens herhaalde uitgaven waren zoo vele onbedriegelijke teekenen van de betreuenswaardige tijden, welke men beleefde, tijden van eene verwilderde zorgeloosheid omtrent des menschen hoogste belangen. Zonder blozen sprak men, in de openbare nationale vergadering, van den zoogenoemden hemelvaartsdag der *zobgenoemde* christenen. (250) Het was geene eer langer een christen te zijn; het was schande en schade! Uit de pen van eenen nederlander vloog voor het lezend publiek de euvelaardigste wensch, *mogten de christenen den Stichter des christendoms nooit gekend hebben!* (251) „God had den mensch geen ander voorschrift van Zijnen wil en wet gegeven, dan hetwelk in het heerlijk boek der uitgebreide schepping voor elk duidelijk leesbaar was. Dat voorschrift had geene uitlegging van waanwijze priesters noodig; het sprak in ieders eigene taal, naar elks eigene wijze van uitdrukking, overeenkomstig met de vatbaarheid van alle menschen. Het mogt in volle kracht Gods

onfeilbaar woord heeten. Hetgene men voor het overige Goddelijke openbaring noemde was menschelijk werk, zamenhangende van allerlei vonden en verziensels." Over zulke schijven rolde de redenering voort in het hiervoor gemelde deïstisch werk, dat ten jare 1799 te *Delft* werd uitgegeven.

Allerdonkerst waren toen de uitzigten voor den opregten christen in de toekomst. Diep verholten waren de gangen Gods! Maar de wijze, goede, bestellingen van Zijne Voorzienigheid kwamen eerlang in werking, en werden zichtbare, verrassende, werken tot blijdschap, tot danking en aanbidding. Eerlang begon in het staatkundige eene meer gematigde wijze van denken de bovenmagt en haren invloed op 's volks zedelijke gesteldheid te krijgen. Het ongeloof ontving hierdoor eenen geweldigen slag; en gevoelde sinds een ras toenemend verlies van krachten. Men had gesproken van gansche deïstische genootschappen. Er hadden geruchten geloopt van plans, waaraan men, in het geheim werkende, niet rusten zoude, voor dat het christendom in Nederland verdelgd ware. Maar men hoorde straks zulke gesprekken niet meer, en geruchten van zulken aard werden niet meer vernomen. Vervolgens bleek het, dat, indien er al zoodanige heimelijke genootschappen bestonden, zij hunne ontbinding niet meer konde voorkomen (252) en dat alle mogelijke plans ter uitroeijing van het christendom, nu even dra verbroken waren, als men die gevormd had. De oogen van velen, welke door het ongeloof be-

begoocheld waren, werden, bij een bedaard nadenken, weder helder. Het werd meer en meer zichtbaar, dat zulken, die de fakkel des ongeloofs droegen, gelijk zij voorgaven, om anderen te lichten, menschen waren, die zelve in de duisternis wandelden. Uitmuntten mogten zij in vernuft en schranderheid bij het beoordeelen van zaken, die met den godsdienst niets gemeens hadden, met opzigt tot godsdienstkennis toonden ze, bij elke uitspraak, hoogmoedige dwazen te zijn, die eenen ijdel roem droegen op hetgene zij voorwendden te bezitten, maar niet bezaten. Hunne hoogmoedige dwaasheid vertoonde zich in menigerlei opzigt, maar wel allerduidelijkst in een volslagen gebrek aan eerbied voor den hoogen God, waarvan hunne geheele manier van denken, spreken en handelen doorslaande blijken gaf. Men voege hierbij, dat, naarmate het vuur van geestdrift voor fransche staatkundige gevoelens verflaauwde, men ook de franschen, met opzigt tot het godsdienstige, of liever ongodsdienstige, koelhartiger aanzag, en gelijk in alles, zoo ook in dat ongodsdienstige yan hun voorbeeld begon te walgen. Het eene en andere trouwens was zelfs in Frankrijk meer tot staan gekomen.

Zoo wekte dan langs dezen en genen weg de uitkomst der zaken de harten van alle verstandige, brave, christenen op tot dankbetuiging aan God, die op de belangen van het rijk der waarheid, door Zijnen Zoon gesticht, een wakend oog had gehouden, en gezorgd, dat geene helsche magten, hoe

veel voordeels zij ook mogten behaald hebben, hetzelfde overweldigden. Verregaande trotschheid, dardelheid, weelde, wulpschheid, zedeloosheid waren in zulken korten tijd bij zeer velen de gevolgen geweest van het ongeloof. Niet weinigen zelfs der genen, die er van overtuigd waren, dat er voor een volk geene vernielender pest kon zijn, dan het ongeloof, hadden er door geleden in hun godsdienstig bestaan. Aan de woelingen van het ongeloof gewoon geworden, waren ze niet beveiligd gebleven voor den schadelijken wederslag, die hetzelfde op hen, zonder zelve het te ontwaren, gehad had. Door den geest des tijds waren ze wel niet töt godsdiensteloosheid, maar töt laauwheid vooral omtrent de openbare verkondiging van het Evangelie, ook töt traagheid vervoerd in het vervullen van bijzondere godsdienstpligten. Was voor het fransche volk de geest des tijds, ondanks de frissche lucht der vrijheid, waarin het zich beroemde te leven, de ergste van alle tirannen geweest, niet het ligchaam doo-dende, maar de ziel, even verderfelijk had dus diezelfde geest voor het volk van Nederland kunnen worden, zoo niet de hemelsche Voorzienigheid nog ter goeder uur beteugeld had deszelfs heerschzucht en dwingelandij. Een door de wijze Voorzienigheid gezegend middel was in die dagen, onder anderen, daartoe het geschrift van den hoogleeraar VAN NUIJS KLINKENBERG, *Waarschuwing in de allerbelangrijkste zaak* enz. ten jare 1798 uitgekomen, dat, hoe klein ook, groot nut heeft gesticht, en door herhaalde uit-
ga-

gaven wijd en zijd verspreid, duizenden bewaard heeft voor het ongeloof. Met eene diergelijke vrucht werd toen ook gelezen het uitvoeriger werk van den verstandigen, echt christelijk denkenden H. VAN ALPHEN, hetwelk den eenvoudigen titel had *Predikt het Evangelie allen creaturen* enz.

Nadat met de opening der nieuwe eeuw er in het nederlandsche staatswezen zich eene nieuwe orde van zaken vertoonde, kalmere tijden belovende, terwijl de gemoederen der menschen bezadigder werden, begon men in het algemeen meer den druk van Gods vaderlijk tuchtigende hand te gevoelen. 's Lands bestuurders lieten zelfs niet na de aandacht der natie bij derzelver vernedering zoo ernstig als opzettelijk te bepalen. Zes jaren reeds had de nederlandsche natie diep gekromd gegaan onder buitengewone, schier ondraagbare, belastingen, geheven alleen, om aan de onverzadelijke hebzucht der franschen te voldoen, die niet ophielden langs openbare en bedekte wegen te eischen en persen. De gegoeden hadden aanmerkelijke verliezen geleden; de minvermogenden waren vermagerd. Het fabriekwezen was in een diep verval; de nering verloopende, handtering aan het kwijnen. Sommige beroepen en ambachten stonden stil. De glans der welvaart van vele zoo groote als kleine steden was verdwenen. De armen waren vermeerderd; en in derzelver behoeften, naar evenredigheid van den dringenden nood, te voorzien, was allerbezwaarlijkst, en baarde op niet weinige plaatsen de grootste verlegenheid. Hier voeg-

den zich rampen bij, welke gevolgen van den oorlog waren, waarin de nederlandsche republiek, eerst te lande, toen ter zee, zoo vele jaren lang, was ingewikkeld geweest. Vele koloniën in het oosten en westen, door de engelschen veroverd, had zij verloren, terwijl haar de vrije vaart ter zee, met den vrijen koophandel betwist werd. Den vijand had zij op haren bodem zien landen en verwoestingen aanrigten. Inlandsche beroerten hadden haar geschud, staatsorkanen haar ontzet, verdeeldheden der gemoe-deren haar eindelijk op den rand des ondergangs gebracht. Men zag in de diepte neder; men werd duizelig en deinsde met siddering achteruit.

De zaken zoo staande, vereenigden de vrienden des vaderlands, zonder onderscheid van staatkundige denkwijze, zich algemeen, om, met het oog en hart, naar den hemel geslagen, de republiek uit de laagten, waarin zij gezonken was, konde het nog geschieden, op te beuren. Men werkte langzaam en vorderde, de een den ander helpende. En de goede, magtige, Voorzienigheid bestuurde met wijsheid het gemeenschappelijk pogen, naar wensch en bede. Welk eenen zegenrijken invloed dit gehad heeft op den zedelijken toestand der nederlandsche natie, bewijst niet alleen de geschiedenis der beraadslagingingen van derzelver bestuurders, welke wij hiervoor verhaald hebben, ook van de bestuurders der hervormde kerk van Nederland, die naar de omstandigheden des tijds menigerlei goede maatregelen beraamden, als onder anderen ter verbetering van hun-

hunne kerkelijke wetten. In Vriesland zullen wij vervolgens zien, dat men toen bezig was met de voorbereidselen tot het invoeren van een geheel nieuw kerkelijk wetboek, terwijl in het sticht van *Utrecht* toen reeds werd ingevoerd een *Kerkelijk handboekje* enz. uitgegeven door C. DE KRUIFF. (253) Maar nog sterker bewijst dat de geschiedenis van de meer christelijk godsdienstige gedragingen der hervormden, welke wij hier in weinige woorden kunnen bevatten. Men bespeurde in het algemeen weder meer en meer prijsstelling op waarheid in het binneste, en op deugdelijkheid van hart en daad, ten trots van het ongeloof, dat zich daardoor, het veld zag benemen. De eerste dag der week, op de weeken van het hooge landsbestuur weder geheel tot eenen Gode geheiligden eeredienst afgezonderd, werd plegtstatiglijk gevierd allerwege. Levendiger werd overal allengs de opgang tot de godsdienstvergaderingen in de openbare kerken. In verscheidene gewesten en steden werden door het lands en stadsbestuur strenge publikatiën uitgevaardigd tegen de ontheiliging van 's Heeren dag, zoo als in Galderland, in het vriesche drostambt van Schoterland, en te *Dordrecht*, hetgene een zeer goed gevolg had. Alles, met één woord, deed het overtuigend zichtbaar worden, dat, gelijk de godsdienst onderdrukt wordt, wanneer driften, van hoedanigen aard ook, woelen, eveneens daarentegen, zoodra deze tot zwiigen worden gebragt, de godsdienst weder het hoofd heerlijk opsteekt, en nieuwe krachten bekomt.

Bij

Bij al de duidelijke, ieder in het oog loopende proeven, hiervoor door ons te berde gebragt, van den loffelijken rassen gang, welken het staatsbestuur, met en na het begin der negentiende eeuw gehouden heeft, bij zijne naderingen tot de nederlandsche christelijke kerk willen wij hier nog ééne voegen. Zij was wel de voornaamste proef daarvan. Wij spaarden haar daarom voor deze plaats. Zij zal ten bewijze strekken, hoe het staatsbestuur zelf, gedurende de eerste jaren na de omwenteling, het ongeloof, als het ware, de wapenen in handen gaf, om den christelijken godsdienst te bestrijden, maar naderhand, zich als over zijne dwaasheid schamende, het bedorvene volkomen zocht te herstellen, en ook heeft hersteld. Het beginsel van de afscheiding der kerk van den staat vorderde, naar het oordeel der volksvertegenwoordigers, niet alleen, dat in de openbare lage scholen geene christelijk godsdienstige leerboeken meer moesten gebruikt worden, gelijk in de geschiedenis van het volgende tijdperk door ons hiervan verslag zal gegeven worden, maar dat ook op de hooge scholen geen openbaar onderwijs aan de studerende jongelingschap moest worden toegediend in de christelijke godgeleerdheid. Aan elk der vijf nederlandsche akademiën, welke hare stichting eigenlijk te danken hadden aan de zoo wijze, als goede zorg van den staat voor godsdienstige opklaring, hier ter bevordering van het verder tot stand te brengen werk der kerkhervorming, daar tot meerdere bevestiging van dat werk, werd dan nu die

zorg

zorg der vaderen geheel uit het oog verloren. Aan elke dier vijf akademiën werd de theologische fakulteit vernietigd, terwijl men de hoogleeraars, tot dezelfde, als overal de eerste in rang, behoord hebbende, naar de filosofische fakulteit schoof, welke de benedenste was. Overeenkomstig met deze plaatsverwisseling werd het hun door de vertegenwoordigers van het nederlandsche volk bevolen lessen te houden in geene andere vakken, dan in de natuurlijke godgeleerdheid en filosofische zedekunde. Kennis van de geschiedenis der christelijke kerk vond men echter mede hoogstbelangrijk voor de vorming der jeugd. Daarin moest dan ook onderwijs worden gegeven! En waarom? Ieder verstandige zal zelf deze vraag ligtelijk kunnen beantwoorden. Zoo begreep en zoo wilde men het ten jare 1798. Wenschte eenig nieuw optredende hoogleeraar ook de christelijke godgeleerdheid te onderwijzen, er stond, om veilig te zijn voor de straf van ongehoorzaamheid, geen andere weg open, dan er vrijheid toe in te vragen bij den agent der nationale opvoeding. Wij schrijven hetgene wij weten, dat nog in het jaar 1799 geschied is. Dat werd toen ingewilligd, maar zoude misschien in de eerste helft van het jaar 1798 geweigerd zijn geworden. Toen, weten we, was de christelijke kerk het verlaten van den staat verwijderd, terwijl het ongeloof in de tusschenruimte al zijne krachten inspande, maar ook overspande. Wij hebben gezien, hoe hetzelfde ten laatste allengs zijne sterkte verloor, en hoe het na den

aan-

aanvang der negentiende eeuw voor een herlevend godsdienstgevoel, door een ernstig nadenken opgewekt, wijken moest. Toen dan ook werden aan de hooge scholen de theologische fakulteiten hersteld, aan deze de ontnomene plaatsen terug gegeven, en haar de belangen der christelijke kerk op nieuw aanbevolen. Van de bezorgers der hoogescholeu ontvingen zij diensvolgens magt en last tot een geregeld onderwijs in de christelijke godgeleerdheid niet alleen, maar ook in de gronden, waarop zij rust, in de uitlegging der heilige schriften, mitsgaders in al de overige, hiertoe betrekkelijke wetenschappen.

Aan de nederlandsche akademiën ook beurde toen de christelijke godsdienst het hoofd heerlijk om hoog, heerlijker ja, dan te voren. De akademische letteroefeningen in de christelijke godgeleerdheid namen weder eenen onbelemmerden gang. Eene edele kloekheid van geest, wel niet afkeerig van naar den raad van geleerde wegwijzers de theologische studiën te rigten, maar toch meer gezind tot eigen onderzoek, dan voorheen, hield zich bij velen niet te vrede, dan wanneer zij, het gene den toets had doorgegaan, als waar en goed mogt omhelzen. Hiertoe werden alle de studerenden in de godgeleerde wetenschappen, welker getal, door de noodlottige tijden zeer klein geworden, straks merkelyk aangroeide, door hunne leermeesters aangemoedigd en aangespoord. En de uitwerking er van werd blykbaar in eene meer onbenevelde kennis aan het licht des Evangelies, waarmede Gods Zoon, die ons den Vader verklaarde,

de, eenmaal de wereld heeft bestraald. Hoe veel voordeels, onder het hooge bestuur van dien hemelschen Heer der kerk, daaraan toegebracht hebben te *Leyden* een VAN VOORT, te *Utrecht* een HERINGA, te *Franker* een TINGA, te *Harderwijk* een CLARISSE, weten alle godsdienstleeraars, die door deze en andere uitstekende theologanten aan de akademiën der gemelde steden gevormd zijn, en al de verstandigen uit de gemeenten, voor welke de zorg aan zoodanige godsdienstleeraren is toevertrouwd geweest of nog is toevertrouwd.

Aan de akademie van *Groningen* stond toen de verdienstelijke HERMAN MUNTINGHE in de kracht zijns levens en in den vollen bloei van zijne studiën. Hier voltooide hij toen een theologisch leerstellig werk, waaraan hij te *Harderwijk* reeds gearbeid had. Dit werk was het eerste, hetwelk na het theologische leerstellig werk van BROES, waarvan wij hiervoor melding hebben gemaakt, (254) dus sedert het jaar 1788, in het licht verscheen. MUNTINGHE gaf hetzelfde uit ten jare 1800. Vergelijkt men beide die theologisch stelselmatige schriften, voor het akademisch onderwijs vervaardigd, men ziet er uit, welke groote en snelle vorderingen in het stille de godgeleerde wetenschappen, gedurende den tijd van twaalf jaren, gemaakt hadden. En van waar zoodanige vorderingen? Gegronde uitlegging des Bijbels, voornamelijk der schriften van het N. Testament, naar de regelen eener gezonde heilige uitlegkunde gewijzigd, zoo als een ERNESTI in

Duitsch-

Duitschland die stelselmatig had voorgedragen, (255) was de grondslag, waarop men had voortgewerkt. Op dien grondslag alleen was ook het theologisch systeem van MUNTINGHE gebouwd. De kritische wijsgeerte van KANT, welke te dien tijde opgang scheen te zullen maken hier in Nederland, kende MUNTINGHE. Hij wist ook, dat zij in eenige opzigten door eene verstandige toepassing voor de theologische studiën van nut kon zijn. En als zoodanig maakte hij haar soms dienstbaar aan zijne godgeleerdheid. Voor het overige was hij een beoefenaar van de eklektische wijsbegeerte, waarvan evenwel in dit zijn systeem door hem geen ander gebruik werd gemaakt, dan om de overeenkomst van uit den Bijbel bewezene waarheden met de uitspraken der gezonde rede aan te toonen. De aard der behandeling bragt dus van zelve mede, dat dit systeem volkomen vrij was van schoolsche spitsvindigheden, en moeilijk te verstaan theologische spraakvormen. Er straalt daarenboven overal, bij het beoordeelen der gevoelens van andersdenkenden, eene onpartijdigheid in door, hoedanige men tot nog toe in schriften van deze soort bij geenen nederlandschen hervormden theologant waargenomen had. Bij het scherpste zelfonderzoek, waartoe de Voorzienigheid den grooten man met een schrander oordeel bedeed had, was hij in staat de waarheden des geloofs uit zuivere bronnen van het Evangelie te scheppen. En ontdaan van alle vrees voor miskenning, werd hij door niets weêrhouden, om die waarheden in zulk een

een licht te plaatsen, als waarin hij meende, dat zij staan moesten. Genoeg meenen wij hier van dit voortreffelijk theologisch stelselschrift den lezeren te hebben medegeeld. De titel, uit het latijn hier overgebragt, was, *Beknopt zamenstel van het beschouwelijk gedeelte der christelijke godgeleerdheid*. (256) Welk een licht de groote man zelf over dat *zamenstel* verspreid heeft door de uitgave van zijn, ook in dit tijdperk, doch later uitgekomen, geschrift, *Geschiedenis der menschheid naar den Bijbel*, weet elk, die met de beide werken bekend is.

Op denzelfden grondslag, gezonde uitlegging des Bijbels, vervaardigde niet voor geleerden, maar voor het volk, de geleerde ALBERTUS BRINK, predikant te *Leeuwaarden*, zijne *Handleiding voor mijne leerlingen*, welke ten jare 1797 in het licht verscheen. Dezelve behelsde eene bevallige ontwikkeling van de leer der hervormde kerk, zonder inmenging van menschelijke begrippen. Niets schoolstieks, niets theologisch zelfs, hetwelk buiten den kring moet blijven, waarin de volksonderwijzer met zijne leerlingen verkeert, wordt in hetzelfde gevonden. 's Jaars te voren was de helderdenkende HELIAS MEDER, predikant te *Emden*, BRINK hierin voorgegaan, door aan het publiek aan te bieden zijn *Onderwijs in de beschouwende en beoefenende godsdienstleer*. Ook in dit, op denzelfden grondslag bearbeide, werk treft men eene zuiver bijbelmatige godsdienstleer aan, zonder eenigen omstel. Voor

IV. DEEL.

S

ge-

geoeffenden is hetzelfde echter meer geschikt, dan wel voor eenvoudigen. Beide deze onderwijsboeken waren, zoo verre ons bekend is, in de nederlandsch-duitsche spraak, de eerste, welke in allen deele aan de behoeften van ongeletterden voldeden, overtreffende dat van BRINK, in geleidelijke eenvoudigheid, en dat van MEDER, in bondigheid, de *Beschouwendes godgeleerdheid* van DE PERPONCHER, hiervoor (257) vermeld, en ten jare 1790 uitgekomen.

De geleerde, opgeklaarde, W. A. VAN VLOTEN leverde, voor een op bijbelsche gronden wel zamenstellen van godgeleerde systemen, als mede van onderwijsboeken ten dienste van het volk, uitmuntende bouwstoffen in een werk, door hem in het licht gegeven ten jare 1803. Het droeg den titel van *De theologie des Bijbels, of de voornaamste waarheden der gewijde schriften, aaneengeschaeld beschouwd*. Men trof er eenen, met oordeelkunde aangewezen, weg in aan, tusschen eene losse duit-sche neologie en eene, bij vele Nederlanders nog overgeblevene, stijve aankleving aan oude, menschelijke, bepalingen, welke bij een naauwkeurig bijbelsch onderzoek van zelve vervielen. Dezen weg had reeds van overlang voor zichzelve ingeslagen de geleerde, schrandere, FOCCO LIEFSTING, predikant te Raauwerd, in Vriesland, met zulk een gevolg, dat hij in de nederlandsche hervormde kerk een der eerste theologanten geweest is, die in de systemen der godgeleerdheid het goddelijke van het menschelijke te schiften wist. Op welken voet hij

to

te dezen opzigt gewoon was te arbeiden, heeft hij door openbare geschriften niet aangetoond. Maar hij heeft ons eenen grooten voorraad medegedeeld van de resultaten d'iehs arbeids, in een aantal hiertoe betrekkelijke, door den druk gemeen gemaakte, voortbrengselen van zijne geheel oorspronkelijke, heldere, juist, denkwijze. Onder al die voortbrengselen zijn hiertoe wel het meest betrekkelijk 's mans voortreffelijke *Gedachten over de regte behandeling van eenige voornamste leerstukken van de gereformeerde kerk, en derzelve aanwending in het gemeedsbestuur*. Zij kwamen in het licht voort na den aanvang van dit tijdperk, ten jare 1795, en verwekten toen bij velen groote bekommering. De gronden van het nederlandsche hervormde kerkelijk leerstelsel schenen er in aangetast te zijn en ondermijnd te worden. Bij eene oordeelkundige lezing zagen echter welhaast vele geoeffenden, dat geheel het tegendeel waar was. En bij mingeoeffenden trokken toen de bewegingen in het nederlandsche staatswezen, van burgerlijke rumoeren verzeld, er spoedig de oplettendheid af, welke met andere zaken zich wilde bezig houden. LIEFSTING betrad in dit werk, gelijk VAN VLOTEN in het zijne, het middenpad tussehen de duitsche neologie, en eene vaste gehechtheid aan oude, menschelijke, godgeleerde, begrippen. Eén punt is er, onzes oordeels; waarop de theologant, omschenen door het licht der goddelijke openbaring, staan moet, zal hij een ruim, opgeklaard overzigt van het geheel hebben in al des-

zelfs bijzonderheden. Dit ééne standpunt is het onderscheid tusschen godsdienstleer en godgeleerdheid. Zoo iemand dat standpunt niet kent, ziet hij veel van eene averegtsche zijde, veel, dat hij gansch verkeerd moet beoordeelen. Voor het jaar 1795 weten wij niet, dat iemand in de nederlandsche hervormde kerk zich op dat standpunt voor aller oog zoo goed vertoond heeft als LIEFSTING. Hij had er zich op geplaatst en bleef er staan. (258) Van daar 's mans heldere, bijbelmatige, begrippen, welke hij van de godsdienstleer der hervormde kerk had en voordroeg. Te dezen opzichte had niemand grootere verdiensten, dan deze uitmuntende vriesche kerkleeraar. Wijders mogen hier met den uitbundigsten lof gemeld worden de, eenigen tijd later uitgekomene, *Proeven van den hoogleeraar J. CLARISSE, over de eenheid der leere van JESUS en de apostelen*. Geene geringe verdiensten hadden mede de schriften van REGENBOGEN, *Verdediging van den geopenbaarden godsdienst*, van REGENBOGEN, TINGA en GREVE, in de eerste stuk ken van hunne *Verstrooide gedachten over verschillende onderwerpen*, van LOTZE *over de vergeving der zonde*, en van eenige anderen, welke, gelijk het laatstgemelde, onder de werken van het Haagsche godsdienstgenootschap gevonden worden. Aan den verbeterden vorm der dogmatische godgeleerdheid was, in dit tijdperk, evenredig die der sedekunde, der praktikale godgeleerdheid en der asketiek. Als moralist en praktikalist verwierf zich eenen grooten naam EWALDUS EIST, predikant te

Dord-

Dordrecht, door de uitgave inzonderheid van twee allernuttigste geschriften, het eene de christelijke zedekunde, en het andere de *middelen* betreffende, om de geloofsleer en de zedeleer wel te beoefenen. (259) Onder den titel van *Praktikale godgeleerdheid* gaf SAMUËL VAN EMDRE, predikant te *Wageningen*, een werk in het licht, wel van mindere, doch van geene geringe waarde, wanneer men het met zulksoortige schriften van vroegeren tijd vergeelijkt. (260) Hoogere waarde echter had het *Christelijk huis en handboek* van J. L. EWALD, dat ten jare 1802 voor nederlandsche lezers door de geoffende band van J. CLARISSÉ in eene voortreffelijke, openbare, vertaling uit het hoogduitsch werd bruikbaar gemaakt.

Naar dit alles werden dus in dit tijdperk ook gewijzigd de katechetische leerboekjes, door verstandige, kundige, mannen vervaardigd en uitgegeven. De grootste verdiensten verwierf zich te dezen opzichte de hiervoor genoemde A. BRINK. Hem volgden, elk naar zijne eigene wijze van zien, J. STEENMEIJER, predikant te *Vlaardingen*, P. G. SPRENGER VAN BYK, predikant te *Rotterdam*, en anderen. Grootelijks beijverde zich mede in dit vak H. J. BEUSEKAMP, krankbezoeker te *Zutphen*, een man van opgeklaarde godsdienstkennis. Deze gaf ten jare 1797 in het licht een *Leerboek over de voornaamste waarheden van den christelijken godsdienst*, hetwelk, voornamelijk bij 's mans eir-

gen, doelmatig, mondelijk, onderwijs, voor veel van groot nut is geweest.

Welke heerlijke vorderingen men steeds maakte in de uitlegging des Bijbels, den grondslag van alle theologische wetenschap, toonden al deze gemelde, lofwaardige, schriften. De voorname regel, welen men al meer en meer bleef volgen, was den Bijbel te lezen als eenig ander oud boek, waarin denkbeelden ontwikkeld worden, die, hoe verder de leeftijd der schrijvers van de onze verwijderd is, voor ons een zoo veel te vreemder voorkomen hebben, naarmate die denkbeelden worden voorgedragen in eenen stijl, zonder welks kracht te gevoelen wij geene gezonde uitlegging van de daaronder liggende zaken kunnen leveren. Als een lofwaardig voorbeeld, hoe zelfs hoog bejaarde godgeleerden de bijbelsche schriften, onder het geleide eener zuivere uitlegkunde, voor het algemeen behandelen, verdient geroemd te worden de belangrijke arbeid van den geoefenden HENRICUS VAN HERWERDEN, predikant te *Amsterdam*, wiens *Verklaring van het Evangelie van Johannes* nog bij oordeelkundige schriftverklaarders op hoogen prijs staat. In den kring der godgeleerden, die naar bovengenoemden regel den Bijbel niet alleen lezen, maar ook verklaren, verhief zich, staande dit tijdperk, boven al de schrandere PAULUS BOSVELD, predikant te *Dordrecht*. Door taal- en oordeel- en oudheidkunde voor zulk een werk volkomen berekend, droeg hij,

hij, bij eigen sijn gevoel van het schoone en ware, door tot den echten zin der bijbelwoorden, zonder ooit, of eenig gezag van vroegere uitleggers, dan na de naauwkeurigste beproeving, te laten gelden, of zijne verklaringen naar het leerstelsel der kerk, waartoe hij behoorde, te voegen. Niemand van al de bijbeltolken diens tijds durfde beter eigene oogen gebruiken, dan BOSVELD. Niemand was liberaler bij het onderzoek niet alleen, maar ook in het ter nederstellen van eigene gevoelens, dan hij. Vele exegetische schriften, door hem uitgegeven, zijn daarvan sprekende bewijzen, en daarom bij het verlichtste gedeelte der hervormde godsdienstleeraars in hooge achting. (261)

Te eigensten tijde, bloeide de theologische school van den, in de uitlegging van de schriften des N. T., uitblinkenden, Utrechtschen hoogleeraar JODOCUS HERINGA. En die bloei bragt menigvuldige vruchten voort in de, onder deszelfs voorzitting verdedigde, akademische, verhandelingen der, door hem gevormde jonge geleerden van eenen uitmuntenden aanleg, als daar waren KARL WILLEM STRONCK, HENDRIK HERMAN DONKER CURTIUS, HORATIUS NIEUBUUR FERF, ADRIAAN CHRISTIAANSE, en vervolgens meer anderen. Uit de school van ROOIJJAARDS, te *Utrecht*, trad toen als jeugdig bijbeluitlegger met roem op ADRIAAN ISAÄK SNOECK HURGHONIE; terwijl zich, in de scholen van SCHACHT en WILLMET, toen in dit vak openlijk en loffelijk onderscheidde JOHANNES JACOBUS METELBERKAMP. (262)

Al de openbare schriften van deze voortreffelijke mannen waren ten behoeve van geletterden vervaardigd. Maar ook werd in dit tijdperk de uitlegging des bijbels dienstbaar gemaakt aan de stichting van menschen in allerlei standen. Onder de verdiensten van dit tijdperk mag voornamelijk in aanmerking komen, dat vele godgeleerden zoo zeer gewerkt hebben aan de bevordering niet alleen, maar ook aan de verbetering van den huisselijken godsdienst, op zuivere bijbelkennis gegrond. Men vervaardigde bijzondere schriften, waarin of onderscheidene gedeelten van den Bijbel of al de bijbelboeken kortelijk werden opgehelderd, met invlechting van praktikalé aanmerkingen voor de gemeenschappelijke godsdienst-oefening. Met opzigt tot onderscheidene gedeelten van den Bijbel was bovenal van hooge waarde de arbeid van de hoogleeraren HERINGA en CLARISSE. (263) Op zulk eene wijs en tot zulk een einde begon ten jare 1801 den geheelen Bijbel te verklaren de geleerde JAKOB SCHBIDIUS, predikant der waalsche gemeente te *Delft*, in een werk, hetwelk, nadat deze overleden was, door den hiervoor gemelden STRONCK, toen predikant te *Dordrecht*, gelukkig vervolgd en voltooid is. (264) W. A. VAN VLOTEN gaf ten jare 1798 eene *Praktijk des Bijbels* in het licht, maar meer voor denkende lezers, dan voor mingeoefenden, een boek, dat de uitmuntendste lessen bevat ter opwekking van een regt godsdienstig gevoel, en ter inrigting van een godsdienstig gedrag,

Aan

Aan de bijbelsche uitlegkunde eindelijk be-
wees den grootsten dienst de hoogleeraar HERIN-
GA, door zijne uitgave van SEILERS *Bijbelsche
uitlegkunde of grondstellingen ter verklaring
van de heilige schriften des O. en N. V.*, en
door zijne eigene daarbij gevoegde voortreffelijke aan-
merkingen.

Onder de hervormde predikanten, die, staande dit
tijdperk, door hunne kanselvoordragt zich bijzonder
onderscheidden, mogen gemeld worden, EWALDUS
KIST, predikant te *Dordrecht*, JOHANNES CLARIS-
SE, hoogleeraar te *Harderwijk*, en meer anderen,
welker, door den druk gemeen gemaakte, leetreden-
nen met geene mindere stichting gelezen zijn en nog
worden gelezen, dan zij bij de uitspraak eenmaal
gehoord werden. (265) Alle waren zij naar de ver-
beterde nederlandsche predikwijze, waarvan wij
hiervoor gewaagd hebben, uitermate wel bewerkt.
In de waalsche kerkgemeenschap ontbrak het
insgelijks niet aan welsprekende, ter verlichting
van het verstand en ter verbetering van het hart
met vrucht arbeidende, predikers. Zeer beroemd
was onder dezen reeds in het vorige tijdperk
de Amsterdamsche predikant J. R. BOUILLIER.
En in dit tijdperk waren eenige leerredenen,
door hem in het licht gegeven, overtuigende
bewijzen, dat hij zijnen roem staande wist te hou-
den. (266)

In de waalsche kerk hier te lande ontving ten ja-
re 1803 de openbare godsdienstoefening eenen nieu-

wen luister door de invoering van evangelische gezangen. Reeds ten jaare 1797 werd op de waalsche synode, te *Zwol*, vastgesteld, dat er zoodanige gezangen verzameld zouden worden. Tot dien arbeid benoemde men op de synode, in het eerstvolgende jaar, te *Gorinchem*, eene kommissie van vier predikanten, te weten SEBALD FULCO RAU, van *Leyden*, SAMUËL GERAUD, van *Rotterdam*, JOSUË TEISSÈDRE L'ANGE, van *Haarlem*, en PIERRE DANIËL HUET, van *Amsterdam*, nevens twee leden van den kerkenraad in de laatstgemelde stad, GUILLEUAME TITZINGH, ouderling, en DANIËL JAQUES VAN LENNEP, diaken. In het jaar 1801 was de bundel gereed, en werd dezelve op de synode te *Leyden*, ter invoering goedgekeurd, zoo nogtans dat men aan de gemeenten de vrijheid liet, om denzelfden al of niet te gebruiken. Dien ten gevolge zijn deze gezangen hier vroeger, daar later, en eindelijk algemeen ingevoerd. Eene der gemeenten, die zich er dadelijk, zoodra een genoegzaam getal exemplaren gedrukt was, (257) van bedienden, was die van *Vlissingen*, terwijl eene der gemeenten, welke het laatst daartoe overgingen, die van 's *Gravenhage* was. De bundel bestaat deels uit zulke gezangen, als waarvan de buitenlandsche waalsche en fransche kerken gebruik maken, deels uit hier en daar, in verscheidene werken van beroemde dichters, voor handen zijnde gezangen, en deels uit geheel oorspronkelijke, waarvan de makers echter verzocht hebben, hunne namen niet te doen bekend worden. Na-
tuur-

taurlijk moesten dus deze gezangen van eene zeer verschillende waarde zijn. Ook zijn ze zoodanig. Worden er middelmatigen in den bundel gevonden, men treft er ook uitmuntend schoonen in aan. Over het algemeen beantwoorden zij aan het doel, hetwelk toch geen ander was, dan eene verlevendiging van godsdienstige aandoeningen, gewaarwordingen en gezindheden.

Wel verdienen lof moge men eindelijk toebrengen aan de godgeleerden van de remonstrantsch hervormde kerkgemeenschap, die, in dit tijdperk, met eenen statigen tred voortgingen ter bevordering van christelijke godsdienstkennis en deugd. Hoe inzonderheid velen hunner, als openbare godsdienstleeraars, op den kansel het verstand der hoorderen hebben gezocht te verlichten, en voor het hart een krachtig woord van opwekking te spreken tot geloof aan het Evangelie, tot vertrouwen op God en tot ongeveinsde godzaligheid, getuigen hunne, in dit tijdperk door openbare uitgave algemeen geworden, leerredenen. Voornamelijk gaven hiervan onwedsprekelijke bewijzen de leerredenen van M. STUART en P. V. D. BREGGEN PAAUW, predikanten te *Amsterdam*, onder den titel van *JOZEF in leerredenen*, uitgekomen ten jare 1798. Aan eene langzame volmaking der goede predikwijze trachtte het zijne toebrengen de remonstrantsch hervormde hoogleeraar J. KONINENBURG, in de *Tweede afdeeling* van zijne *Lessen over het leeraarambt, in de christelij-*
ke

de kerk, uitgekomen in het jaar 1802. Met lof heeft, in het vak der schriftuitlegging, zich toen roemrijk gekweten de gemelde STUART, hetgene men ziet uit zijn toen uitgegeven voortreffelijk geschrift *over den Brief van JACOBUS*.

GE-

G E S C H I E D E N I S

DER

N E D E R L A N D S C H E

H E R V O R M D E K E R K

I N D E J A R E N

1805 EN 1806.

Wij zagen reeds (268) hoe laag de nederlandsche republiek in het jaar 1804 gedaald was, en hoe godwee zij in het eerstvolgende jaar zich kromde onder den ijzeren scepter des gewelds van den franschen keizer NAPOLEON BUONAPARTE. Wij zagen, hoe deze, met zijne onbetongelbare zucht tot overheersching alleen te rade gaande, tegen alle trouw en regt, der nederlandsche republiek toen bijkans al de krachten van haar bestaan ontvreemde. Al de volksmegt van den Nederlandschen staat moest wijken voor dé hooge magt van éénen, uit het volk gekozenen, burger, die in alle zaken, het gouvernement van den staat betreffende, een onbepaald bewind van uitvoering zoude oefenen. RUTGER JAN SCHIMMELPENNINCK was het werktuig ter bereiking van dit oogmerk
des

des Franschen opperbeieders. Maar eere had het edel karakter diens nederlanders van de wijze, waarop hij zoodanig een werktuig werd. Tegen eigen wil en dank werd hem door den keizer die, in haren aard bijna koninklijke, waardigheid opgedragen. Sidderende voor de harde bedreiging van den despoot, dat anders eene plotselijke inlijving der baataafsche republiek in het fransche keizerrijk onvermijdelijk zijn zoude, moest hij bukken en zwijgen. De liefde voor zijn vaderland perste hem tot onderwerping aan 's keizers magtwoord, maar al te zeker er van overtuigd zijnde, dat zonder onderwerping het bestaan van Nederland niet behouden kon worden. (269) Daar NAPOLEON hem doorgaans een gunstig oor verleende, ook in de brieven, aan hem geschreven, hem *zijn* waarden en *grooten vriend* noemende, hoopte hij voor zijn vaderland meer te kunnen doen, dan iemand anders.

Het volk, ten minste het verstandigst en staatkundigst gedeelte des volks, ook daarvan overtuigd geworden, was wel diep ter neêrgeslagen, maar troostte er zich mede, dat de man, die den hem toevertrouwd post aanvaardden moest, een man was van diepe regts- en staatkunde, van gematigde denkwijze, van beproefde trouw, een man, die reeds volle tien jaren lang getoond had, hoe onbaatzachtig zijn ijver was voor 's lands welvaart, overeenkomstig met de betrekkingen, waarin hetzelfde door den loop der zaken was ingewikkeld. En hetgene met de toedragt der zaken minder bekende neder-

derlanders den staat van vernedering nog eenigzins dragelijk deed zijn, was de niet aanstootelijke, oud republikeinsche, aan SCHIMMELPENNINGK gegevene, titel van *Raadpensionaris der bataafsche republiek*, waarin niets opgesloten scheen, dat naar vorstelijke magt geleek. Die titel scheen uitgedacht, om inzonderheid denzulken te behagen, die beweerden, dat het nederlandsche gemeenebest altijd de meeste welvaart genoten hadde in de stadhouderlooze tijden, en men zulks aan de toenmalige raadpensionarissen was verschuldigd geweest.

Alzoo verblijdde men zich onder den druk, vrij algemeen, dat een zoo voortreffelijke vriend des vaderlands aan het roer der, in gevaar van zinken zijnde, staatshulk geplaatst was. Men beloofde zich van SCHIMMELPENNINGK veel goeds voor den staat en de kerk. Spoedig bleek het ook, dat zulks op geene losse gronden rustte; en dat de vrees van sommigen omtrent eene nadeelige verandering van 's mans zin en hart voor zijn vaderland, door zijne verheffing tot eene zoo buitengemeene waardigheid, ijdel was. Hij toonde, dat geenszins eigene grootheid, ook niet de uitbreiding der magt van Frankrijks onafhankelijken alleenheerscher, maar de welvaart des volks zijn eenig hoofddoel was. Van de gunst, die hem NAPOLEON toedroeg, een verstandig gebruik makende, bewerkte hij terstond eene aanzienlijke vermindering van de fransche troepen, die hier te lande gekleed en gevoed werden. De buitengewone geldheffingen, die tien jaren lang de burgerij doerlijk

lijk benaauwd hadden, deed hij ophouden, *algemeene* belastingen invoerende, die veel minder bezwaarden. Aan zijnen invloed had men wijders het alleen te danken dat in eene toen noodzakelijk geworden nieuwe staatsregeling, behalve het aan hem toegekende regt tot het laatstgemelde, ook veel opbeurends bepaald werd met opzigt tot den godsdienst. (270) Deze, voor het overige naar 's keizers willekeur gewijzigde, staatsregeling werd, den 15 van letemaand des jaars 1805, door het wetgevend ligchaam den volke voorgedragen, en door verre de meerderheid der stemmers, terwijl de nog grootere meerderheid der niet stemmers voor toestemmend gehouden moest worden, aangenomen. Dien ten gevolge aanvaardde SCHIMMELPENNINCK, den 15 van bloemaand des gemelden jaars, het gewigtig ambt, hem opgedragen.

De godsdienst was den Nederlanders het dierbaarst kleinood. Van het ongodsdienstig bestaan van een groot deel dier ongeloofige franschen, hetwelk men hier te lande had leeren kennen, hoezeer ook de eerste geestdrift van vele nederlanders er zich door hadde laten verblinden, was men naderhand vrij algemeen wars en afkeerig geworden. Sterker, dan ooit, gevoelde men behoefte aan godsdienst. De algemeene rampspoeden, die gedrukt hadden, en nog drukten, waren onder het bestuur der wijze Voorzienigheid, even zoo vele prikkelende spoorlagen voor de nederlanders, om hen aan het nadenken te brengen, en op te leiden tot overtuiging, dat een

een volk zonder godsdienst in de diepten van eene zedeloze wildheid te gronde moet gaan, en deszelfs redding uit die diepten eindelijk niet meer mogelijk is. Diezelfde overtuiging bezielde ook den braven, en verlichten SCHIMMELPENNINCK. Zelf kwam hij daarvoor uit met woord en daed. Van hem derhalve mogt men, in weêrwil van den schok, dien de nationale vrijheid had ondergaan, voor den godsdienst veel goeds verwachten. In dat opzigt vooral zal men vervolgens zien, dat de geschiedenis der republiek, bij het aftreden van dezen edelen staatsman, luisterlijk gesloten werd.

Het zoo veel kommers voorspellend lot, dat der hervormde kerk, in het jaar 1796 te beurt viel, als een gevolg van de scheiding der kerk van den staat, scheen, onder de jongste staatsregeling van het jaar 1801, aanmerkelijk verbeterd; echter was hetzelfde in den aanvang van het jaar 1805 nog onzeker. Maar de gemelde staatsregeling, toen in werking gekomen, deed de hervormde kerk op eenen vasteren grond weder het hoofd om hoog steeken. Het stelsel van eene bevoorregte kerk bleef wel vernietigd. Doeh het gouvernement poogde met wijze staatkunde den noodzakelijken band tuschen godsdienst en staat, sinds het jaar 1796 meer dan voegzaam verbroken, weder te herstellen, behoudens de vrije beginselen, die het stelsel eenet gemeenebestregering kenmerkten. Onmiddellijk moest hiervan het gevolg zijn *en de verheffing van den christelijken godsdienst, en de opbeuring van*

het talrijkst kerkgenootschap der belijders van dien godsdienst. Met betrekking van den staat tot de kerk las men in het vierde artikel van de algemeene bepalingen het volgende. „ Er bestaat geene „ heerschende kerk. Het gouvernement verleent „ gelijke bescherming aan alle kerkgenootschappen, „ binnen dit gemeenebest bestaande. Het handhaaft „ dezelve bij de ongestoorde uitoefening hunner „ kerkelijke instellingen, geschikt ter verbreiding „ van godsdienstige beginselen en goede zeden, mits- „ gaders tot handhaving der goede orde. Het neemt „ de noodige maatregelen, welke de bijzondere om- „ standigheden van deze kerkgenootschappen, met „ betrekking tot de openbare rust en de algemeene „ welvaart, vereischen.” Allerbelangrijkst was dit artikel der staatsregeling. Het was vereerend voor den nederlander in die anders donkere tijden; en het was heilzaam in de gevolgen, daar het, gelijk hierna blijken zal, voortwerkte onder eene volgende regering, die het bewind van den raadpensionaris vervangen heeft.

Hoewel dit bewind, door eene verregaande trouweloosheid van den franschen keizer, niet langer, dan één jaar gevestigd bleef, mag men zich echter van achteren zeer verblijden, dat hetzelfde aan den godsdienst en den toestand der hervormde kerk hier te lande allergewigtigste diensten heeft bewezen, met opzigt tot derzelve behoud, beveiliging, rust en bloei. Onder het hooger bewind der Voorzienigheid, had men toch zalks te danken alleen aan het

het wijs beleid van den raadpensionaris, bij het ontwerpen der gemelde staatsregeling. Deze toch was zoo gesteld, dat aan hem eene zeer uitgestrekte magt in kerkelijke zaken was verleend. En met het beste hart heeft hij van die magt zich bediend ter bevordering van het algemeene, zedelijke, welzijns des nederlandschen volks, en van dat der hervormden in het bijzonder. Vergelijkt men toch het gemelde vierde artikel der nieuwe staatsregeling met hetgene wij hiervoor (271) uit de staatsregeling van het jaar 1801 geboekt hebben, dan is het zichtbaar, dat de, in deze toen beraamde, schikkingen, alshoorn nooit uitgevoerd, thans echter geheel verval-
len waren. Hierdoor werd niet alleen geene geringe winst aan de hervormde gemeenschap der kerk van Nederland toegebracht, maar alle ongerustheid voor het vervolg hield op. De, ten jare 1796 aan het kwijnen geraakte, hervormde kerk, sedert het begin der nieuwe eeuw allengs weder van hare zwakheid bekomen, gevoelde zich nu hersteld op hare grond-
zuilen.

De schikkingen, bij de staatsregeling van het jaar 1801 voorgeschreven, waren aan geene bepaling van tijd verbonden geweest, en hadden dan ook eene onbepaalde ruimte van tijd in de toekomst gelaten, om haar in werking te brengen. Het staatsbewind inmiddels toonde, hoe zeer het genegen was, om zelf openlijk de belangen van den hervormden godsdienst te handhaven. Op dien grond meende het genoegzame vrijheid te hebben, en gebruikte die,

om als van ouds de sommen te betalen, welke van wege het land tot boeding van de onkosten der hooge kerkvergaderingen waren toegestaan. Hoe veel te meer, mogt men denken, zoude hetzelfde niet genegen zijn, om de bezoldiging der traktementen, als van ouds, te betalen? Deze en meer andere heugelijke uitkomsten van die kalmere tijden, welke wij hiervoor hebben opgenoemd, boezemden alzoo geene ongegronde hoop in, dat langzamerhand de zoo zwaar gedrukte hervormde kerk het hoofd weder opbeuren en hare vorige sterkte erlangen zoude. Alle vrees evenwel was nog niet geweken. Wie wist het toch, of niet welligt te eenigen tijde van de bezwarende artikelen der staatsregeling tot groot nadeel dier kerk gebruik zoude gemaakt worden? Maar die laatste vrees week volkomen, onder SCHIMMELPENNINCK, na het invoeren der nieuwe staatsregeling van het jaar 1805.

Met stille dankbaarheid mag hier de godsdienstige nederlander naar boven zien, om de hooge zorg van God voor de belangen der kerk te eerbiedigen, eene zorg, welke, naar het ons voorkomt, allezins merkbaar is, gelijk in den ganschen gang der gebeurtenissen, zoo inzonderheid zelfs in de gedurige, anders schok op schok verwekkende, veranderingen, welke van het jaar 1795 tot het jaar 1805, elkanderen stadig opvolgden. In het dekreet, nopens de vernietiging van het oude stelsel eener heerschende of bevoorregte kerk, door de nationale vergadering genomen den 18 van oogstmaand des jaars 1796, en bij wege van

van proklamatie afgekondigd, werd aan het slot den volke mede kennis gegeven, dat er eene personele kommissie was benoemd tot het nader regelen van deze en gene, op het beslotene betrekking hebbende, punten van aanbelang. Onder die punten was inzonderheid dat der betaling van de hoogleeraars, kerkleeraars en andere ambtenaars der gewezen heerschende kerk. (272) Schoon nu wel nog ten zelfden jare den 9 van wintermaand in Vriesland ruim zestig predikanten, die hunne inkomsten uit vaste pastorijegoederen genoten, door het provinciaal bestuur gelast werden, een zesde gedeelte derzelve, tegen eene jaarlijksche rente, af te staan, gelijk iets van dien aard ook in Groningerland (273) en misschien in sommige andere provinciën heeft plaats gehad, weten wij echter niet, dat ergens in eenige provincie aan de jaarlijksche vaste inkomsten der predikanten, die uit de geestelijke kantoren betaald werden, door de hoogstgeconstitueerde magt de hand geslagen is. De gemelde kommissie had van het haar in dezen aanbevolene aan de nationale vergadering toen nog geen verslag gedaan. Zij had dat trouwens ook nog niet kunnen doen, wijl het ontwerpen van een voorstel tot de uitvoering of tot hetgene in deze zaak bewerkstelligd moest worden, nog niet mogelijk was. Hiertoe behoorde, volgens den gegeven last, voornamelijk eene naauwkeurige kennis der bevolking, ten einde daarnaar de evenredige betalingen aan de predikanten over de gemeenten te verdeelen. Deze kennis-

neming aangaande de bevolking, kreeg eerst haar volkomen beslag bij eene publikatie van het uitvoerend bewind den 17 van slagtmaand des jaars 1798. Toen zoude de gemelde zaak uitvoerlijk zijn geweest, maar de uitvoering was onnoodig, om dat de grondwet in de staatsregeling van den 25 van grasmaand dienszelfden jaars reeds de betaling der inkomsten aan de predikanten nog drie jaren had doen voortduren, en den 11 van wijnamaand van dat jaar het uitvoerend bewind daaromtrent de noodige verordeningen gemaakt had. (274) Bij het einde van deze drie jaren was er weder geene mogelijkheid tot de uitvoering, om dat de grondwet in de staatsregeling van het jaar 1801 *niet* de kennis der bevolking, *maar* de kennis van het getal der lidmaten of hoofden van huisgezinnen tot grondslag der zoogenoemde *repartitie* (of verdeling) had gelegd. Alzoo was het beginsel van toepassing geheel veranderd, terwijl reeds den 22 van sprokkelmaand des jaars 1802 door het staatsbewind was besloten, weder aan de hervormde leeraren, en niet, gelijk geschied was tot hiertoe, aan derzelve gemeenten voor hen, de inkomsten te betalen en voor het overige alles dienaangaande op den voorheen gebruikte voet in te rigten. (275) Mede werd door hetzelfde staatsbewind den 13 van hooimaand deszelfden jaars besloten, dat de school en akademiegelden aan de zoons van predikanten in Holland, even als voorheen volgens eene resolutie, door de staten van die provincie den 15 van zomermaand des jaars 1792

genomen, betaald zouden worden, (276) Verscheidene staatsresolutiën van dat zelfde en het volgende jaar, hiertoe betrekkelijk, (277) toonden inmiddels ten duidlijkste aan, dat men eene kennisneming van het getal der lidmaten had uitgesteld en er weinig meer aan dacht. Eindelijk kwam de nieuwe grondwet in de staatsregeling van het jaar 1805, die zeer gevestigde denkbeelden van gematigdheid ademende, aan allen gelijke regten verzekerende, welke door betalingen en toelagen aan allen gehandhaafd zouden worden. Van eene betaling uit de geestelijke goederen werd wel in de laatstgemelde staatsregeling geen woord gerept, doch het gouvernement bewees door daden weldra, dat hetzelfde een beginsel had aangenomen, volgens hetwelk de staat, in het beheer dier goederen getreden zijnde, zich niet vermogt te onttrekken aan de betalingen ter zake van den godsdienst. Hetzelfde deed dan ook dat beginsel in den sterksten zin van rechtvaardigheid gelden omtrent de hervormde geestelijken. De geheele grondwet, in het vierde artikel van die staatsregeling liggende, was trouwens voor eene uitgebreide en gunstige toepassing op het lot en bestaan der hervormde kerk vatbaar, alsoo het bleek, dat het gouvernement de *bijzondere* omstandigheden van alle kerkgenootschappen, bij het beramen der noodige maatregelen, steeds wilde onder het oog houden.

Volgens de nieuwe staatsregeling werd straks alles uitwendig op eenen zeer goeden voet ingerigt, ook met betrekking tot het nederlandsche kerkwezen.

Tot nog toe was het bestuur over de kerkelijke zaken aanbevolen geweest aan den raad van binnenlandsche zaken. Maar die raad nu ontbonden zijnde, werd er door den raadpensionaris een sekretaris van staat voor de binnenlandsche zaken aangesteld, aan wien, onder andere voorwerpen van werkzaamheid, het toezigt werd toevertrouwd der algemeene policie in het kerkelijke. (278) De keus van SCHIMMELPENNINCK was gevallen op HENDRIK VAN STRALEN. Gegronde reden was er, om deze keus te billijken en van den gekozenen zich alles goeds voor te stellen. De ervaring, door VAN STRALEN, sedert lang, in voorname posten van algemeen bestuur, reeds voor 1795, verkregen, wist men, dat hem bijzonder deed bevoegd zijn voor het gemelde toezigt, hem opgedragen. Daarenboven was hij algemeen bekend als een ijverig voorstander van het hervormde kerkgenootschap. Tot verdediging van deszelfs regten, had hij dat, door zijne kunde, wijsheid, raad en hulp gediend, in onderscheidene betrekkingen, voornamelijk als lid der vergadering van de gekommitteerden uit de meeste gemeenten van Zuid en Noordholland. Als zoodanig had hij al zijne krachten aangewend, om den openbaren godsdienst der hervormden in stand te houden en deszelfs belangen te bevorderen.

Het regelen van de bezoldiging der hervormde predikanten was dadelijk eene der eerste zorgen van den sekretaris van staat. Geenszins kwam het meer in eenige bedenking, om de hervormde kerk van

ha-

bare tot hiertoe genotene voordeelen te ontzetten. Regtmatig waren de eischen geweest, krachtig de billijke verzoeken van derzelve handhavers tegen het onstuimig staatsgeweld van de jaren 1796 en 1798. Het oog van alle verstandigen, die, door de hitte van partijzucht niet bedwelmde, alles met koele bedaardheid overwogen, zag dat zoo klaar, dat men het voor een schreeuwend ongelijk hield, hetwelk der hervormde kerk was aangedaan, toen men haar het genot der inkomsten betwistte, die uit de zogenoemde geestelijke goederen ontsproten. Vrij algemeen werd erkend, dat de staat, in het beheer dier goederen getreden zijnde, het regt niet had van zich te onttrekken aan de noodige betalingen: ter zake van den openbaren godsdienst. Naardien niet alle kerkgenootschappen op gelijken voet stonden, en volgens het vierde artikel der staatsregeling ook als zoodanig niet beschouwd werden, kon derhalve, behoudens de godsdienstige en burgerlijke gelijkheid in regten, de zorg eener welmeenende regering voor het ongestoord bestaan der hervormde kerk zoo krachtig als onbelemmerd werken, even als in vroegere dagen. Onder alles toch was de hervormde kerk de talrijkste van alle godsdienstige gemeenschappen gebleven. Dus was zij, uit hoofde der voormalige betrekking tot den staat, meer dan eenige andere, in de algemeene huishouding gevestigd.

Stilzwijgend werd alzoo de aanspraak der hervormden op het onderhoud van hunnen openbaren godsdienst door den staat erkend; terwijl het regt

der overige christelijke genootschappen op eene gelijke ondersteuning door die aanspraak niet werd verkort. Op dien grond begreep de regering terstond handen aan het werk te moeten slaan. Zich derhalve van eene juiste kennis aangaande den toestand der onderscheidene kerkgenootschappen wikkende voorzien, vorderde zij, bij *aanschrijving* van den sekretaris van staat voor de binnenlandsche zaken, uitgevaardigd den 1 van wijnmaand des jaars 1805, van al de geestelijke bestaren, binnen twee maanden, eene opgave van alles, wat in dezen het belang der zake betref. De regering wenschte dus ook inzonderheid te weten, hoedanig de gesteldheid van elke der hervormde gemeenten was, hoe groot het getal was der leeraren, hoe groot de som van derzelver vaste jaarwedden en inkomsten; mitgaders welke de fondsen waren, de kantoren enz., waaruit het eene en andere, ook met opzigt tot de lage kerkelijke ambtenaars, werd voldaan. Langs dezen weg wilde men eene niet minder nauwkeurige, dan algemeene vaststelling nopens het onderhoud der hervormde kerk, naar eenparig werkende regelen tot stand brengen. Dergelijke eenparigheid achtte men hoogst noodig, deels omdat er te dezen aanzien in sommige gewesten eene ongelijkvormigheid plaats vond, welke behoorde weggenomen te worden, deels omdat, door de invoering van een nieuw stelsel van belasting, in de meeste gewesten ettelijke inkomsten der geestelijke kantoren stonden op te houden. Het laatste was vooral in Holland het geval.

val. Voorloopig werd intusschen de betaling der hollandsche geestelijkheid, tot dat er algemeene schikkingen konden plaats grijpen, met den sekretaris van staat voor de geldmiddelen beraamd en verzekerd. Eene gelijke eenparigheid verlangde men daar te stellen omtrent de zaak der kerkelijke ontsittaten, welke in de onderscheidene provinciën onderscheidenerwijze behartigd en behandeld werd.

Zoo prijzenswaardig als opmerkelijk was in den zelfden tijd de belangstelling van het staatsbestuur in de aangelegenheden der voormalige nederlandsche, maar, door het traktaat van het jaar 1795, onder het fransche bestuur overgegaan, hervormde kerken. Te *Maastricht* en in de landen van *Overmaas*, alsmede in het gewezen *Staatsvlaanderen*, waren wel de predikanten, die benevens de bedienaars van kerken en scholen hun openlijk onderhoud moesten missen, door de christelijke broederlijke der kerkelijke vergaderingen, ook, gelijk wij hiervoor gemeld hebben, (279) door het nederlandsche zendingsgenootschap, naar vermogen ondersteund geworden. Maar al de krachten, om het, door gebrek aan bekwaame en geordende leeraren steeds verdergerend, lot van de gemeenten aldaar te verbeteren, ingespannen, waren niet toereikend genoeg. Eindelijk deed er zich eene vliegende hoop op, dat er voor die gemeenten eene vaste regeling in stand zoude komen, door eene algemeene fransche kerkelijke organisatie, welke te *Parijs* geroed lag. Maar die hoop was zoo bedriegelijk, als vlugtig. Het bleek, dat

dat men zoo voor de belangen van die gemeenten, over het geheel genomen, als voor de bezoldiging van derzelve leeraren zeer slecht gezorgd had, althans, dat er aan geene vergoeding van geledene schade te denken viel. Eene gewenschte tusschenkomst van de nederlandsche regering bij den franschen keizer bleef voor die gemeenten het eenigste plegtanker. Openlijke stappen evenwel daartoe schenen ongeraden. Uit dien hoofde werden er, zoo bij den franschen gezant in 's *Gravenhage*, als door den nederlandschen gezant te *Parijs*, BRANTSEN, ter bevordering van die zaak, onderhandsche pogingen in het werk gesteld. De laatstgenoemde schreef daarover, op last van den staat, opzettelijk aan den staatsraad PORTALIS, minister van den eerdienst in Frankrijk, in kiesche, maar zeer nadrukkelijke termen, doch zonder eenig goed gevolg. De bedrevene fransche staatsdienaar, ongetwijfeld wel onderrigt van de gezindheid zijnes meesters, sneed, op eene behendige wijze, de verdere bemoeijingen van het nederlandsche staatsbestuur hiéromtrent geheel af. Tot geen gering leedwezen zag men zich derhalve genoodzaakt deze onderneming te staken. (180)

De korrespondentiën met den Bataviaschen kerkenraad voor de belangen van den hervormden godsdienst in Oostindië, door de omstandigheden van tijden afgebroken, werden in dit tijdperk, nog niet weder aangeknoopt. Verblijdende berigten evenwel ontving men van den hervormden kerkenraad

aan

aan de *Kaap de goede hoop*; waaruit men zag, dat de gemeente aldaar sedert het jaar 1795 in eenen tamelijken bloei was gebleven, zijnde het getal der gedoopten aldaar tot het jaar 1805 steeds aanzienlijker geworden. Ook in vele buitengemeenten aldaar had hetzelfde plaats. Betrekkelijk tot het meermalen gemelde inlandsche seminarium ten behoeve der indische kerk werd door de afgevaardigden van de zuid en noordhollandsche synode eene commissie van twee predikanten benoemd, welke eene daartoe strekkende memorie ontwerpen, en die bij den raad der Aziatische bezittingen zouden indienen. Die beide predikanten waren VAN VELSEN van *Rotterdam*, en RIJSDIJK TAKENS van *Amsterdam*. Doch de zaak heeft geen verder gevolg gehad.

Geen' gunstiger uitslag hadden, onder andere oorzaken, de schikkingen van het neêrlandsche staatsbestuur voor het *uitwendig* belang der hervormde kerk van Nederland, met opzigt tot de verdrietige geschillen over den eigendom van kerkelijke gebouwen en goederen nevens derzelve inkomsten; geschillen, die voornamelijk in Noordbrabant, waar de roomschgezinden de meerderheid der bevolking uitmaakten, nog niet beslist waren, maar bij voortduur met groote verbittering gevoerd werden. De staatsregeling van het jaar 1801 had wel bepaald, dat ieder kerkgenootschap onherroepelijk zoude blijven bezitten hetgene hetzelve bij den aanvang der eeuw bezeten had. (281) Maar die bepaling had niet kunnen beletten, dat er vele ingewikkelde regts-

VOR-

vorderingen aan den gang werden gehouden. Tot nog toe had zich de staat met deze zaak minder kunnen bemoeijen, maar dezelve veeleer moeten overlaten aan de kerkelijke kommissiën. Deze hadden, het is waar, zich van haren last zoo wel gekweten, als men van haar verlangen kon, gelijk hiervoor (282) door ons verbaald is, maar hare arm was te kort, en het herstel der orde boven haar bereik. Dan in dit tijdperk vond de staat geene zwaarigheid, om de zaak van niet weinige verdrukten, hetzij ze roomschgezinden, hetzij ze hervormden mogten zijn, te behartigen tot slechting der zoo lang geduurd hebbende verschillen. Te dien einde werd er eene kommissie benoemd van vier bekwame, met de plaatselijke omstandigheden bekende, personen, allen ervaren regtsgeleerden, twee roomschgezinden en twee hervormden. Aan deze kommissie werd in last gegeven de zaken naauwkeuriglijk te onderzoeken, en met den sekretaris van staat voor de binnenlandsche zaken, VAN STRALEN, over derzelve afdoening te handelen. De gekommitteerden waren met name P. VERHEIJEN, P. E. DE LA COURT, beide leden van het departementaal bestuur van Noordbrabant, benevens J. VAN HEURN en H. BOWIER. Veel goeds zoude voorzeker van den ijver dezer verstandige mannen tot verkoeling eener verhitte godsdienstveete in dat gewest zijn te wachten geweest, indien niet eene straks gevolgde verandering van 's lands regering hen buiten staat gesteld had, om aan den hun gegeven en door hen op zich genomen last naar wensch te voldoen. (283)

De

De onpartijdigheid der toenmalige hooge regering, ofschoon den hervormden meest toegedaan, straalt allerwege door in haar gedrag, omtrent een zoodanig verschil te *Opdam*, in Noordholland. Aldaar was de openbare kerk met de pastorij aan de roomschen toegewezen. De hervormden, daarna, zoo als zij meenden, alles afdoende bewijzen voor hun regt gevonden hebbende, herriepen van die toewijzing. Ter vereffening van het daaruit geresene verschil kon men het toen door een voorgelagen mianelijk vergelijk, waarvoor hetzelfde anders wel vatbaar scheen te zijn, niet één worden. De hoogste magt, wel verre van te beslissen, zond de partijen tot den gewonen regter. Hierin gaf zij voorzeker eene onmisduidbare proeve van bedaarde gematigdheid in verschillen van godsdienstige aangelegenheid, welke, indien zij te voren meermalen bewerkstelligd was geworden, de uitwerkselen van onzalige verdeeldheden welligt niet zelden zoude zijn voorgekomen. De hervormden, indien wij niet verkeerdelijk zijn onderrigt geworden, wonen, na de verdediging hunner belangen, het geding voor den regter.

Wat het *inwendig* belang der hervormde kerk aangaat; dit werd door den staat insgelijks zeer ter harte genomen, en, zoo verre de eng beperkte omstandigheden des tijds zulks toelieten, bevorderd met een bij uitstek gezegend gevolg, inzonderheid door eene verbetering van het schoolwezen. Waren, na de omwenteling van het jaar 1795, de scholen in het algemeen, de lage zoo wel als de hooge, beschouwd
als

als bijzondere staatsinrigtingen, geheel van de kerk gescheiden, van zelf moest dan ook uit alle scholen gebannen zijn het christelijk godsdienstig onderwijs. Reeds in het naastvorige tijdperk was, gelijk wij verhaald hebben, dit gebrek volkomen hersteld ten aanzien van de hooge scholen. Dan in dit tijdperk werd ook hetzelfde hersteld, met betrekking tot de lage scholen. Het godsdienstig onderwijs werd weder in volkomene overeenstemming gebragt met de heilzaamste wetten voor het lage schoolwezen. De aard dezer zaak, meenen wij, vordert, dat wij de belangrijke geschiedenis daarvan hier in eenige bijzonderheden te boek brengen, ten bewijze van de heilzame strekking, die de weldadige geest van de toenmalige regering hierop gehad heeft.

Voor de staatsomwenteling van het jaar 1795 werd de zaak van het onderwijs der jeugd, vooral in de lage scholen, aangemerkt als allerengst aan de bevoorregte kerk verbonden. Dit behoorde tot het oude stelsel van staatkunde, dat bij de grondlegging van de nederlandsche republiek, ja niet alleen toen en hier, maar reeds lang te voren in alle landen van *Euro-pa* ombelsd werd. Al heel vroeg had men overal, ook in ons vaderland, openbare kloosterscholen, tot welker verbetering met den besten uitslag zich reeds in de veertiende eeuw de beroemde GERARD GROBTE van *Deventer* alle moeite gegeven heeft. In ons vaderland waren dan ook dien ten gevolge, sinds de hervorming der kerk, de schoolonderwijzers op de dorpen overal kerkelijke dienaars, die in de open-
ba-

bare godsdienstvergaderingen den volke uit den Bijbel voorlezen en voorzongen, het ambt van koster of van bode des kerkenraads waarnamen, die, wanneer de predikanten zulks verlangden, zich gereed moesten houden tot antwoorden in de katechizatiën voor de gemeente. Als zoodanigen stonden zij onder het bijzonder opzicht der kerkenraden hunner plaatsen, en wijders onder dat der klassikale vergaderingen; zelfs waren zij, volgens de grondwetten van de laatstgehoudene nationale synode, verplicht, om de formulieren van eenigheid te ondertekenen. Zij werden wel van 's lands wege aangesteld, maar daartoe moesten zij lidmaten zijn der openbare kerk, en in sommige provinciën, zoo als in Zeeland, eer zij in hunne bediening traden, voornamelijk in groote gemeenten, voor eene klassikale kommissie een theologisch onderzoek doorstaan. Het was dus hun pligt de schooljeugd mede op te leiden tot godsdienstige begrippen, en tot dat einde zich te houden aan leerboeken, die hun door burgerlijk en kerkelijk gezag waren in de hand gegeven of voorgelegd. (284) Het is niet te ontkennen, dat dit alles eene goede zijde had, maar ook eene zijde, waarop vrij wat valt aan te merken. Groot gebrek zoo wel aan kunde, als aan geschiktheid van vele schoolmeesters, bij het gebruik van die boeken, als mede eene algemeene onvatbaarheid van jonge kinderen voor het ontvangen van een te hoog leerstellig onderwijs uit dezelve, maakte niet zelden dat werk geheel onvruchtbaar, soms zelfs schadelijk.

Allermeest gaf deze inrigting uit haren aard aanleiding, om uit de volksscholen te verwijderen de kinderen van andersdenkende protestanten, voornamelijk van roomschgezinden. Hier voege men eindelijk vooral nog bij, dat vele, zeer vele schoolmeesters voor het onderwijs in de lees- en schrijfkunst geheel ongeschikt waren. Hoe gering, ja hoe weinig was soms hunne kunde in het cijferen, het zingen enz.

In diep verval lag dus het geheele lage schoolwezen. Eerst in het laatste vierde gedeelte des achttiende eeuw begon men het hierdoor veroorzaakte en langzaam verslimmerend gebrekkige regt in te zien. Ten jare 1779 gaf het *Zeeuwsche genootschap der wetenschappen te Vlissingen* de eerste wenken ter verbetering van de lage scholen. (285). Aan eene dadelijke opvolging van die wenken dachten het eerst de verdienstelijke leden van de *Maatschappij tot nut van het algemaen*, welke, ten jare 1784, de hierdoor zoo beroemd geworden *JAN NIEUWENHUIZEN*, predikant bij de doopsgezinden te *Monnikendam*, had opgericht. Die maatschappij had ten doel het onderwijs der lage scholen ganash en al te hervormen en te verbeteren, alsmede aan hetzelfde eene betere zedelijke godsdienstige strekking te geven. Zij gaf daartoe nuttige, zoo praktische als theoretische, schriften uit, ook inzonderheid veelgelijker en meer bruikbare schoolboeken. Men hoopte, dat 's lands regering deze pogingen eenmaal, wanneer zij daarvoor rijp waren, in werking zoude brengen. Maar de omwenteling van het jaari

1789 verijdelde die hoop. De meeste leden der maatschappij waren den patriotischen aanhang diens tijds toegedaan. De staat der zaken bragt dus mede, dat tusschen het jaar 1787 en het jaar 1795, niettegenstaande de klagten van verstandigen over een algemeen verwaarloozen van de nuttigste instelling, aan de zijde van het burgerlijk bestuur er geen acht op werd geslagen. De maatschappij werkte echter in het stille voort, doende wat zij vermogt, en ontmoette geen openbare hindernissen. Dan nauwelijks was de omwenteling van het jaar 1795 daar, of de, in de laatste zeven jaren meest binnens een en engen kring geuite, klagten verspreidden zich naar buiten in luide tegenspraak.

Onder de gewigtige verbeteringen, welke uit den schouw diens tijds, bij de medewerking van velelei omstandigheden, geboren zijn, behoort ongetwijfeld die, welke het lage schoolonderwijs in ons vaderland heeft ondergaan. Terstond in het jaar 1798 begon men hier en daar aan ontwerpen voor goede schoolinrigtingen te denken, en ook die te vormen. (286) Dan volgens het één en zestigste artikel der staatsregeling van het jaar 1798 werd er een *agent van nationale opvoeding* benoemd, die, alleen belast met de zaak van het onderwijs, bevel ontving, om de gebreken der scholen regt te loeren kennen, en een plan in te leveren over de beste wijze, om den staat van het onderwijs geheel te verbeteren. Van dien last kweet zich bij uitstekendheid de beroemde J. H. VAN DER PALM,

die ten jare 1799 tot dien post werd aangesteld, in plaats van den eersten agent, die denzelfen te kort had waargenomen, om iets met vrucht te verrigten. Het was dan ook V. D. PALM, aan wiens onvermoeiden ijver men grootstendeels de invoering eener nieuwe schoolinrigting te danken heeft. (287)

Het spreekt van zelf, dat in de eerste jaren, na de staatsomwenteling van het jaar 1795, het christelijk godsdienstig onderwijs, voor de scholen, door velen met een scheel oog werd aangezien. De geest des tijds kon niet anders, dan hetzelfde geheel daar buiten houden. De eenvoudigste waarheden van den natuurlijken godsdienst alleen mogten worden ingescherpt. Hetgene ten aanzien der hooge scholen plaats greep, (288) moest even eens omtrent de lage scholen in acht worden genomen. Dan naarmate sedert het begin der negentiende eeuw die geest bezadigder werkte, werden ook de gevoelens der regering omtrent de onderhavige zaak rekkelijker niet alleen, maar begonnen die zelfs meer over te hellen tot het denkbeeld der vaderen, dat het opkomend geslacht niet te vroeg de beginselen van godsdienst konden worden ingeboezemd. Doch hoe kon dat denkbeeld het best verwezenlijkt worden? Men zag die verwezenlijking niet zoo zeer nog bij de invoering der nieuwe schoolwetten van de jaren 1801 en 1803. (289) Maar eerst regt zag men dat denkbeeld in werking gebragt door eene geheel nieuwe schoolinrigting, welke in wijnmaand van het jaar 1805, onder het oog en op voorlichting van den se-

kle-

kretaris van staat, VAN STRALEN, in eene toen te 's *Gravenhage* gehouden algemeene vergadering van schoolopzieners, uit al de departementen van de baatafsche republiek, oordeelkundig, met de beste belangstelling in het welzijn der jeugd bearbeid en van den raadpensionaris vervolgens werd goedgekeurd. Uit deze nieuwe schoolinrigting, ingevoerd den 3 van grasmaand des jaars 1806, bleek het, hoe zeer men, met vermindering van alle overdrevene beginselen, door daden had getracht te toonen, dat de aantijgingen, als wilde men alle denkbeelden van eene Goddelijke openbaring en evangelische zedeleer van de scholen verbannen, geheel ongegrond waren. De schoolinrigting strekte daarheen, dat op alle mogelijke wijzen het belang der jeugd, en inzonderheid de kennis en de eerbied voor alle christelijke en maatschappelijke beginselen en pligten onder dezelve, langs de meest gepaste wegen, bevorderd mogt worden. (290) Uit kracht der schoolinrigting moest het onderwijs in de gronden eener godsdienstige belijdenis, bij de christelijke kerkgenootschappen aangenomen, geheel afgescheiden zijn van het eigenlijke schoolonderwijs. Evenwel legde de regering van dien tijd hare zorg bijzonder daarin aan den dag, dat de gevolgen der verbeterde schoolinrigting het godsdienstig onderwijs niet mogten benadeelen. Zij gaf door den *sekretaris van staat voor de binnenlandsche zaken*, VAN STRALEN, in eenen rondgaanden brief van den 30 van bloeimaand des jaars 1806, welke aan al de kerkelijke vergade-

ringen der verschillende godsdienstgenootschappen van het gemeenebest werd toegezonden, wel te kennen, dat het geven van *leerstellig godsdienstig onderwijs*, in den geest van elk kerkgenootschap, door den onderwijzer niet geschieden zoude, maar dat zij hoop had, dat voortaan in de scholen een behoorlijk en wel ingerigt onderwijs met opzigt tot den christelijken godsdienst zoude tot stand komen ten aanzien van deszelfs geschied- en zedekundig geleekte. Wat wijders eene doelmatige opleiding der schoolkinderen tot godsdienstige begrippen van de geloofsleer betrof, ried de voorzigtigheid het evenmin, als de aard der zake het medebragt, om zulks aan de schoolonderwijzers aan te bevelen. Uit dien hoofde noodigde zij, in denzelfden brief, de godsdienstleeraars der onderscheidene kerkgenootschappen nit, om daaraan de hand te leenen, en of door het vernieuwen van reeds verouderde of door het heramen van geheel nieuwe gepaste maatregelen te zorgen, dat het der schooljeugd aan geene gelegenheid mogt ontbreken, van door geregelde en wel ingerigte katechizatiën, mitsgaders anderzins, godsdienstig onderwijs te ontvangen. Niets was geschikter, dan dit middel, om het vooroordeel van zwakke en bekrompene verstanden, die uit de nieuwe schoolinrigting gevaar voor eene onbelemmerde voortplanting van den godsdienst in de harten der jeugd te gemoet zagen, weg te nemen. Ook de onvoegzaamheid, die in vroegere tijden had plaats gegrepen, verviel hierdoor gansch en al. Dit middel was me-

mede bij uitstek geschikt, om den ijver van brave, en verstandige geestelijken onder de hervormden tot eene warme behartiging van de belangen der maatschappij, welke van de opgroeiende jeugd meer opgeklaarde leden verwachtte, ten sterkste aan te vuren.

Dit alles gebeurde, terwijl boven Nederland het onweder broeide, welks uitbarsting de republiek welhaast vernietigde. Nog was de zoo aanstonds opgegevene inrigting niet in volle werking gebragt, toen, op den 6 van zomermaand des jaars 1806, een koninklijke troon op de puinhopen van het gemeenebest gesticht werd. Een verhaal der omstandigheden van deze noodlottige omkeering stellen wij uit tot de eerstvolgende afdeeling. Hier alleen merken wij op, dat zoodra de verschillende kerkgenootschappen hunne goede gezindheid tot medewerking aan het gemelde plan nopens een godsdienstig onderwijs der schooljeugd volgaarne betuigd hadden, in weêrwil dier burgerlijke omkeering van zaken, de in het werk gestelde maatregelen, nopens het godsdienstig onderwijs der schooljeugd eenen zeer gelukkigen gang hadden. Bij eene *aanschrijving* van den 26 van herfstmaand des laatstgenoemden jaars droeg de, voor de schoolbelangen, zeer ijverige minister van binnenlandsche zaken, in naam des konings van Holland, den leden der kommissie van onderwijs in de onderscheidene departementen eenen wel niet moeilijken, maar allerbelangrijksten last op. Vooreerst moesten ze alle onderwij-

zers, zoo in openbare, als bijzondere scholen, als mede alle schoolhouderessen aanmanen, dat zij aan de kerkenraden, of aan andere kerkelijke personen van de godsdienstgenootschappen hunner stad of plaats, op een daartoe door dezen gedaan aanzoek, zouden hebben op te geven de namen hunner scholieren, en derzelyer lijst van half jaar tot half jaar aan te vullen. Voorts werd hun opgelegd, om er alle zorg voor te dragen, dat de scholieren een paars-
tig en gezet gebruik mogten maken van de katechizatiën, welke te hunnen behoefte door de leeraars van de kerkgenootschappen, waartoe zij behoorden, gehouden werden. Ten tweede ontvingen door dezelfde *aanschrijving* de regenten van wees-arm en godshuizen, waarin kinderen, jongelingen en jonge dochters werden opgevoed, eene uitnoodiging, om den kerkenraden en leeraren van zoodanige godsdienstige genootschappen, als waartoe die jonge lieden behoorden, tot bereiking van het heilzame oogmerk in dezen behulpzaam te zijn, en het leerstellig godsdienstig onderwijs der jeugd, onder hun vaderlijk opzicht staande, zoo veel in hen was, te bevorderen. Deze maatregel heeft eene zeer goede uitwerking gehad, en zich sedert deszelfs invoering allerwege, waar het niet aan ijver ontbroken heeft, staande gehouden tot heden toe. (291) Mogt men bij die gelegenheid één algemeen nederlandsch hervormd *leerstellig* onderwijsboek hebben kunnen invoeren! Er waren nederlandsche synoden, welke dat hartelijk wenschten, zoo als de synode van Vriesland. Maar
men

men heeft het bij dien wensch moeten laten blijven.

In het bestuur der hervormde kerk, over het geheel genomen, kwam te dezen tijde geene verandering. Het houden van allerlei kerkelijke vergaderingen bleef op denzelfden voet voortduren; terwijl wijders de provinciale synoden op 's lands kosten zamenkwamen, waartoe, onder de naastvorige staatsregeling, reeds gunstige schikkingen waren gemaakt; Evenwel hadden er onder den raadpensionaris SCHIMMELPENNINGK hier en daar in de hervormde kerk eenige veranderingen van minder of meer gewigt plaats, waarvan wij hier gewagen moeten.

Gewigtig was het wel niet zoo zeer, doch merkwaardig, dat de kerkelijke *coetus* in Zeeland, die om de drie jaren gehouden werd, van het gouvernement, bij besluit van den 1 van wijnmaand des jaars 1805 de vrijheid verkreeg, om den naam aan te nemen van *synode der hervormde kerk in Zeeland*. Maar gewigtig was de verandering, welke in de hervormde kerken van Vriesland toen tot stand kwam, door het in kracht brengen van een nieuw kerkelijk *wetboek*, als een reglement van *kerkenorde en wetten*. Dit *wetboek* was door de vriesche synode, in het naastvorige jaar den 18 van hooimaand te *Heerenveen*, vastgesteld, en werd met opzigte tot het daartoe behoorende *Reglement op de beroeping van predikanten in Friesland te platten lands*, den 26 van oogstmaand des jaars 1805 door een staatsbesluit der bataafsche republiek goedgekeurd. (292)

het beantwoordt geheel aan de behoeften des tijds. Verscheidene afdeelingen behelzen de uitstekendste verordeningen, gebouwd op voortreffelijke beginselen van opklaring. Uit het oude kerkelijk wetboek van Vriesland had men echter zoo veel overgenomen, als met zoodanige omstandigheden strookte, welke in het kerkwezen onveranderd bleven, gelijk, bij voorbeeld, dat van de symbolische schriften slechts de geloofsbelijdenis der nederlandsche kerk en de Heidelbergse katechismus moesten onderteekend worden, dus geenszins de *leerregels der Dordrechtsche synode van de jaren 1618 en 1619*. (293) Schoon wel dit wetboek niet lang in kracht heeft kunnen blijven, wijl latere gebeurtenissen tot het vervaardigen van één algemeen nederlandsch kerkelijk wetboek den grond gelegd hebben, verdient echter de arbeid, grootendeels door den, voor Vrieslands kerk zoo zeer verdienstelijken, PETRUS BROUWER, predikant te *Blyta*, aan hetzelfde besteed, geen' geringen lof, wegens den edelen geest en de beste strekking, daarin zichtbaar. Van de opheffing der vriesche kerkenorde moet echter worden uitgezonderd het gemelde *Reglement op de beroeping van predikanten*. Dit is tot heden toe in volle kracht gebleven.

Allergewigtigst was, gedurende dit tijdperk, eene volkomene afdoening van het werk, aan eene verzameling van evangelische kerkgezangen besteed. Het volledig evangelisch gezangboek werd wel eerst in het jaar 1807 ingevoerd, maar aan de ordelijke ver-

verzameling der gezangen was de laatste hand in het jaar 1805 gelegd. De geschiedenis van de geheele toedragt dier merkwaardige zaak zoo beknopt, als mogelijk is, op te geven, vordert dus hier de aard van ons schrijven. Gebrek aan een zoodanig evangelisch gezangboek had reeds zeer lang aan vele godsdienstige hervormden reden tot klagte gegeven. Terwijl er overal, bij de *hervormden* in Duitschland, christelijke gezangen, benevens de psalmen, terstond na de algemeene hervorming der kerk in gebruik waren gekomen, hadden zich de fransche en waalsche kerken uitsluitend bepaald tot het gebruik der psalmen. Dit voetspoor volgde de nederlandschduitsche hervormde kerk, geene andere bijzondere gezangen duldende, dan de weinige, die achter *DATHEUS psalmberijming* gevonden werden. De eerste nederlandsche kerkvergaderingen legden reeds eene groote bezorgdheid aan den dag tegen het aannemen van zoodanige kerkgezangen. En van waar die wederstand? Zij vreesden, dat een bij velen hier en daar mogelijk misverstaan van den zin derzelve den weg tot verbastering der zuivere evangelieleer zoude banen. (294) Bekend zijn de bepalingen der vroegste nederlandsche hervormde, zoo nationale als provinciale, synoden tegen het gebruik van zoodanige kerkgezangen. (295) Ook de algemeene kerkenorde, ten jare 1591, van wege de staten van Holland en Westyriesland, voor de kerken van die gewesten ontwarpen, door acht politieke en acht kerkelijke personen, gedeogde (296)

ts

te deelen aanzien geene verandering. Later werd wel door de provinciale synode van *Utrecht*, in het jaar 1612, voor hare kerk eene invoering van nieuwe gezangen beproefd, doch de geest des tijds, door de hitte van kerkgeschillen opgewonden tot afkeer van al, wat tegen de oude bepalingen inliep, verhinderde zelfs daar, waar men anders, omtrent de toenmaals betwiste leerpunten vrijer dacht, het welgelukken dier onderneming. (297) Nogtong waren er, behalve te *Utrecht*, in deze en gene andere gemeenten afzonderlijke kerkgezangen ingevoerd. Immers de nationale synode te *Dordrecht*, gehouden in de jaren 1618 en 1619; vond goed, om met afschaffing der gezangen op plaatsen, waar zij reeds mochten ingevoerd zijn, te blijven bij het oude gebruik. (298) Dit goedvinden, gegrond op de straks gemelde besluiten van vroegere, zoo nationale, als provinciale synoden, meenen wij, dat te dien tijde gebillijkt heeft moeten worden, overeenkomstig met de toentmalige toedragt van zaken. Immers er was nog geene poging dadelijk in het werk gesteld, om eenigen bundel van godsdienstige gezangen, behalve de weinige, die er achter *DATHEENS psalmberijming* waren, in al de gemeenten der nederlandsche hervormde kerk te doen invoeren. Op eene eigendunkelijke wijze had slechts deze en gene gemeente het zich veroorloofd eenige afzonderlijke, welligt niet vele, gezangen te gebruiken, vervaardigd door godsdienstige dichters, voor welke men hoogachting had, en welke lang in zegening bleven. Daar de
geest,

geest, welke in die gezangen van onderscheidene makers heerschte, onderscheiden was, en misschien ook met betrekking tot de denkwijze, omtrent de leer der kerk, onderscheiden kon zijn, was het ligt mogelijk, dat zulks eenen schadelijken weerslag op de éenstemmigheid in geloofsbegrippen kreeg. Wanneer toch deze gemeente gezangen, die uit de vroegste tijden der hervorming afkomstig waren, en gene weder liederen, die van lateren tijd waren, zong, kon het niet wel uitblijven, of er moest tusschen die gemeenten met den tijd eenig verschil van godsdienstige gevoelens, al ware het ook van geen zoo heel groot belang, ontstaan. Neemt men nu den algemeen werkenden geest der Dordrechtse vaderen van de jaren 1618 en 1619 in aanmerking, zoo was het niet ongeraden, om tegen iets van dien aard waakzaam te zijn. Wij herhalen het, dat men toen nog niets ter algemeene invoering van éenerlei godsdienstige gezangen in de geheele hervormde kerk van Nederland, gedaan had. En zoo al de gedachte daarvan bij iemand mogt zijn opgerezen, moest die wel straks verdrongen worden door de herinnering van de vruchteloze bemoeijingen, welke men vroeger reeds had aangewend, om de uitmuntende psalmberijming van PHILIPA VAN MARNIX, heer van *st. Aldegonde*, de plaats te doen vervangen van DATHRENS verwerpelijke berijming. Hadde anders de nationale synode van de jaren 1618 en 1619 aan eene algemeene verzameling van godsdienstige gezangen de hand geslagen, al-

alle vrees voor afwijking van de vastgestelde leer der kerk, zoudt wel verdwenen zijn, daar zulk een verzameling geheel overeenkomstig met de dankwijze diez synode zoudt zijn vervaardigd geworden. Dan nu bleef in de gemoederen van velen, die tusschen een algemeen kerkelijk en een bijzonder gemeentelijk gezangboek geen onderscheid maakten, die vrees gevestigd. Een zeer ruim tijdsverloop was er noodig, om dezelve te doen wijken, en eer men het geberloofd vondt de gemelde synodale bepalingen naar den eisch der omstandigheden, waarin ze gemaakt waren, te verklaren, en als zoodanig op te heffen. Toen er in het jaar 1773 eens nieuw psalmberijming vervaardigd werd, stond, naar het scheen, de gelegenheid tot het verzamelen van godsdienstige gezangen voor een algemeen kerkgebruik niet ongunstig geschapen. De gelastigten tot het eerstgemelde werk hadden toen ook gaarne in dezen den kring hunner werkzaamheden uitgebreid gezien, maar moesten het bij den bloeten wensch, dat eenmaal betere tijden daartoe mogten opdagen, later berusten. Uit de vroegere kerkgeschiedenis was men er toch nu volkomen van overtuigd geworden, dat de meer gemelde vrees, met opzigt tot eene algemeene invoering van éénen godsdienstig gezangboek, geheel ongegrond was. Men moede veelvuldig te hebben kunnen zien, dat het, op meer dan één plaats buiten de nederlandsche hervormde kerk, juist zulk een algemeen gebruikt wordende bundel van godsdienstige gezangen was geweest, die midden in den

den stroom van gevaarlijke nieuwigheden, onder Gods zegen de zuiverheid der leer bewaard hadde. (299)

De wensch nogtans, dat eenmaal bij de vaderlandsehe hervormde kerk zulk een bundel van godsdienstige gezangen mogt worden ingevoerd, bleef levend, gedurende meer, dan twintig jaren. Op de synode van Noordholland, ten jare 1796, werd eindelijk dezelve met zulk eene kracht uitgeoesemd, dat men, overtuigd van het nuttige der zake, dadelijk de predikanten *E. M. ENGELBERTS van Hoorn* en *A. RUTGERS van Haarlem* verzocht, om hunne gedachten er nader over te laten gaan, en bij eene eerstkomende gelegenheid daarvan het resultaat mede te deelen. Inmiddels werd van wege die synode de medewerking der overige gewestelijke kerkvergaderingen verzocht. Het verslag, door de twee genoemde mannen aan de noordhollandsche synode in het naastvolgende jaar gedaan, had ten onmiddellijken gevolge, dat men besloot, om, ware het mogelijk, uit alle provinciale synoden, eene algemeene wel gekoorne kommissie te doen bestaan, gemagtigd tot het verzamelen van geschikte, zoo vertaalde als oorspronkelijke, gezangen, ten einde die aan de goedkeuring der synoden aan te bieden. Dit gelukte eindelijk. De overige gewestelijke kerkvergaderingen vereenigden zich met dien voorslag, hier gereeder, ginds trager, naar gelang men over de gesteldheid van den tijd en den algemeenten geest, als meerder of minder gunstig toe bespeeding van deze zaak, oordeelde.

Mid-

Middelerwijl ontvingen ten jare 1798 de hoegduitsche, hervormde, gemeenten in ons vaderland eene nieuwe berijming der psalmen, benevens eenige evangelische liederen voor den openbaren godsdienst, uit de hand van den waardigen M. JORISSEN, hoegduitsch, hervormd, predikant in 's *Gravenhage*. Deze bundel werd met genoegten aangenomen en terstond in die weinige plaatsen, waar hoegduitsche gemeenten bestonden, ingevoerd. Dit, en vooral de invoering van evangelische gezangen in de waalsche kerk hier te lande, waarvan wij hiervoor verslag gaven, wakkerde den ijver van vele leer-aars der nederduitsche hervormden ten sterkste aan, om met een' vasten tred zulke voorbeelden te volgen.

Nadat dan door de meeste synoden bekwaame mannen tot het beraadslaagde werk gekozen waren, werd den 27 van herfstmaand des jaars 1803 te *Utrecht* eene algemeene vergadering ter voorbereiding van hetzelfde, onder voorzitting van den geleerden A. VAN DEN BERG, gehouden. In die vergadering ontwierp men een algemeen plan van werkzaamheden, inzonderheid met betrekking tot het verzamelen van de beste kerkgezangen en zangwijzen op deselve, met bepaling zoo van de regelen welke men in spelling, taal en stijl, zoude kunnen volgen, als van het getal, de onderwerpen, den geest en toon der liederen, welke men der gansche hervormde kerk van Nederland tot openbaar godsdienstig gebruik wenschte aan te bieden. Te volgende jare 1804 werd den 17 van grasmaand tot den

den 24 van bloeimaand eene tweede algemeene vergadering te *Utrecht* gehouden. Gedurende die dagen vorderde men reeds zoo verre, dat drie honderd liederen geschikt, en vijftig, doch onder bepaling van nadere herziening, bij voorraad werden aangenomen. Het werk voorts tusschen de onderscheidene leden in drie kommissiën verdeeld zijnde, werd er eene nadere zamenkomst van die kommissiën vastgesteld, tot eene verdere beoordeeling der aangenomen liederen, ook der zoodanige, welke men ter zijde had gelegd. Die zamenkomst had plaats te 's *Gravenhage*, in herfstmaand en wijnmaand deszelfden jaars. En het vereenigde werk der gemelde drie kommissiën leverde eenen bundel van gezangen uit, die, in den volgenden winter, aan al de leden werd toegezonden, om, in eene laatste algemeene vergadering, ten jare 1805 in 's *Gravenhage* te houden, hieromtrent gezamenlijk te besluiten. Na eene en andere zamenkomst der kommissiën, werd die algemeene vergadering sinds den 12 van zomermaand, gedurende eenige weken, gehouden en in deze gemeenschappelijk de laatste hand aan den belangrijken arbeid gelegd.

Tot de uitvoering van dezen belangrijken arbeid waren uit de onderscheidene gewesten door de hooge kerkvergaderingen afgevaardigd geweest de volgende begaafde mannen, wegens Gelderland AHAZURUS VAN DEN BERG, predikant te *Arnhem*, en PETRUS ISAËCUS DE FREMERY, hoogleeraar en predikant te 's *Hertogenbosch*; wegens Zuidholland

IAN SCHARP, doctor der godgeleerdheid en predikant te *Rotterdam*, MATTHIAS JORISSEN, predikant bij de hoogduitsche hervormde gemeente te 's *Gravenhage*, en PIETER LEONARD VAN DE KASTELLE, oud ouderling in 's *Gravenhage*; wegens Noordholland ENOELBERTUS MATTHIAS ENOELBERTS, predikant te *Hoorn*, en ABRAHAM RUTGERS, predikant te *Haarlem*; wegens Zeeland HERMANUS ADRIANUS BRUINING, predikant te *Vere*, en PETRUS JANSSEN, predikant te *Bergen op zoom*; wegens het sticht van Utrecht GERHARDUS MASMAN, predikant te *Utrecht*, en JOHANNES ANTHONY LOTSE, predikant te *Maartensdijk*, maar vervolgens, gedurende den loop der werkzaamheden, hoogleeraar der godgeleerdheid te *Franeker*, en BAREND TAAJ, predikant te *Rhenen*; wegens Vriesland MARCUS JAN ADRIANI, predikant te *Tjalbert*, met de overige gemeenten, in de grietenij *Aangwirden*, vereenigd, en BERNARDUS VAN WEEMEN, predikant te *Leeuwaarden*; wegens Overijssel RHIJNVIS FEITH, oud ouderling te *Zwol*; wegens Stad en Lande THEODORUS LUBBERS, hoogleeraar te *Groningen*, en na deszelfs overlijden, ten jare 1804, HERMAN MUNTINGHE, hoogleeraar der godgeleerdheid te *Groningen*, en JOHANNES RUTGERS, predikant te *Groningen*; wegens Drenthe, GERARDUS SMIT, predikant te *Moppel*.

Bij het oordeel over den arbeid, aan de verzameling van evangelische gezangen besteed, mag men in de eerste plaatse vrij een goedkeurend oog vestigen op alle deze mannen, die daartoe benoemd waren.

ten. Onder dezelve telde men bekwaame en betoende godgeleerden, ook zeer verdienstelijke dichters en zulkcn, die hunne krachten aan de godgewijde poëzij reeds vroeger gelukkig hadden beproefd. Men denke aan eenen VAN DEN BRAG EN SCHARF, aan eenen FORISSEN EN VAN DE KASTELE, aan eenen A. RUTGERS EN BRUINING, en inzonderheid aan eenen FBITH. (300) Van allen, die tot dit werk gelaatigd waren, moegt men verwachten, dat zij eenen bundel evangelische gezangen leveren zouden, waarin niet alleen oorspronkelijke stukken van eigen geest, door vereenigd kunstgevoel volmaakt, maar mede de beste voortbrengselen zouden gevonden worden van, in onderscheiden tijdvakken geleefd hebbende, nederduitsche, ook hoogduitsche godsdiens- tige dichters, hetzij door overneming, hetzij door vertaling, hetzij door navolging met veranderingen in den vorm, waar het noodig ware, voor het kerkgebruik van den toenmaligen tijd geschikt. En aan die verwachting hebben zij zeer gelukkig beantwoord. (301) Zij hebben tevens gezorgd, dat het gezangen waren; berekend naar de bevassing zoo van eenvoudigen, als van meer geoefenden. Aan allen wijders hebben ze die rigting gegeven, dat in dezelve de waarheden van de christelijke leer des geloofs en der godzaligheid, zoo als zij in de hervormde kerk beleden worden, levendig en hartelijk naar elks behoefte wierden uitgedrukt, tot opwekking van oetmoed, vertrouwen, dankbaarheid en godsyracht, en tot bevordering van troost in leven en

sterven. Om dit doel te bereiken, hebben zij, volgens eigene verklaring, (302) somtijds iets aan de uiterste kieschheid in de dichtkunst doen opofferen, en zich daaromtrent zoo wel, als ten aanzien der taal, zekere vrijheden veroorloofd. Dit moge velen kunstkenneren niet gevaltig zijn. Het moge, naar hun oordeel, niet te ontkennen zijn, dat hier of daar de keus van stof en van liederen, deze of die stof bevattende, beter, de taal meer gekuischt, de dichtstijl krachtiger, de voordragt der denkbeelden eigenaardiger hadde kunnen en behooren te zijn; het moge dus zijn, dat op verscheidene plaatsen, in dezen arbeid, wel wat is overgebleven, dat men gaarne anders hadde gezien, in het algemeen is toch het gezangboek een voortreffelijk geschenk voor de nederlandsche hervormde kerk, hetwelk te wenschen is, dat zeer lang bij den huisselijken, zoo wel, als den openbaren, godsdienst, ook tot meer bijzonder gebruik, hoogstnuttig moge blijven.

Dit geschenk mag men ook wel opmerken, dat ter goeder ure kwam. De beoefening der nederlandsche taalkunde en dichtkunst had toen reeds eene zeer gelukkige hoogte bereikt. En wat inzonderheid de spelkunde betreft, de nieuwe regelen derzelve, welke door den Leidschen hoogleeraar M. SIEGENBEEK, op last van het staatsbewind der bataafsche republiek, ontworpen waren, werden, voor dat de gemagtigden hunnen arbeid voltooid hadden, toen nog tijdig genoeg door openbaar gezag ingevoerd, om naar dezelve de hunne te schikken. Even zeer mag

mag men zich verblijden, dat te dien tijde geene twisten over het leerstellige, onder de broederen voorheen zoo menigvuldig, de gemeenten meer verdeeld hielden, waardoor dus het gezangboek vrij kon blijven van schoolsche bepalingen, van godgeleerde kunsttermen, en van eene minvoegelijke kerkspraak. Van de andere zijde was de denkwijze der nederlandsche hervormden, zoo onder wel geletterde leeraars, als onder opgeklaarde belijders, te zeer gevestigd, dan dat er van al het wezenlijke der evangelische waarheden, in dezen bundel, door de verzamelaars iets konde vergeten worden. Eindelijk bevorderde het den voorspoed van dit werk, dat geen staatkundige invloed, die voorheen tot stremming van nuttige ondernemingen wel eens, zoo ontijdig als ongepast, door de kerkelijken was ingeroepen, zich te dezen aanzien voor of tegen behoefde te laten gelden. De betrekking van het bestuur des lands tot de kerk vergaande aan derzelve opzieners eene ongehinderde vrijheid, om zoodanige huishoudelijke verordeningen te maken, als het hun goed dacht.

's Lands regering echter verheugde zich allerwege over den zoo wel gewerkt hebbenden ijver voor de belangen van den openbaren godsdienst, welke de leeraars van het hervormde kerkgenootschap bezielde had, en door hen aan den dag was gelegd. Maar hoedanig was het oordeel der leeraars zelve, die het afgedane werk uit de handen van hunne gelastigden ontvingen. Deze, over het algemeen genomen, vonden in hetzelfde hun welgevallen, keurden het goed,

en prezen het. (303) Uit hunner aller naam be-
 tuigden de gewestelijke synoden welgemeenden dank
 aan hare tot dat werk afgevaardigden, en hare vol-
 komene tevredenheid. (304) Algemeen werd door
 de gewestelijke synoden bepaald, dat de invoering
 der gezangen geschieden zoude op den 1 van louw-
 maand des jaars 1807. Dit ook geschiedde. Over
 het algemeen openbaarde zich, bij die gelegenheid,
 niets ongunstigs. In de stedelijke gemeenten vooral
 hief men met een warm godsdienstig hart de gezan-
 gen aan tot eer van den Allerhoogsten en tot onder-
 linge stichting. Ook toonde men in de meeste dorps-
 gemeenten geenen wederstand. Deze goede getui-
 genis neme men in het algemeen; want er waren et-
 telijke, zoo wel stedelijke, als dorpsgemeenten, waar
 eene onverlichte vooringenomenheid tegen de inge-
 voerde kerkgezangen het hoofd stevig opstak,
 wel niet met zulk eene buitensporigheid, als bij de
 invoering van de nieuwe psalmberijming in het jaar
 1773, nogtans erg, ten minste ontrustend genoeg.

Te *Flissingen*, onder anderen, maakte de meer-
 derheid van den kerkenraad zwarigheid, om aan het
 synodale besluit ter invoering der gezangen te vol-
 doen, in denkwijze te dezen aanzien geheel ver-
 schillende van den kerkenraad der waalsche gemeen-
 te aldaar, die, gelijk wij hiervoor verhaald heb-
 ben, de in het fransch vervaardigde evangelische ge-
 zangen, zoo spoedig mogelijk was, ten jare 1803 in-
 voerde. Welhaast ontstond hieruit eene briefwisse-
 ling tusschen den politieken kommissaris, die de

zeeuw-

seeuwache synode te *Goes*, in het jaar 1806, had bijgewoond, en den minister van binnenlandsche zaken, *MOLLERUS*, welke ten gevolge had, dat de landdrost van Zeeland, den 25 van bloeci maand des jaars 1807, aanschrijving ontving, om de meest gepaste maatregelen te nemen, daartoe strekkende, dat eene voortdurende vertraging te dezen opzichte den godsdienstigen vrede in de gemeente van *Vlissingen* niet meer storen mogt, en daardoor tot strekking van de goede orde in het hervormde kerkgenootschap geen verder kwaad voorbeeld werd gegeven. In vele dorpsgemeenten van het eiland Walcheren, waarop *Vlissingen* ligt, begrijpt men ligtelijk, dat het kwade voorbeeld, in de gemeente van deze stad gegeven, reeds schadelijk genoeg was geworden. Nog in het jaar 1808 gaf de landdrost aan gemelden minister te kennen, dat, bij vele gemeenten van Walcheren, de invoering der kerkgezangen niet weinig wederstand vond, en dat die gemeenten daarin vooral door onderlingen en diakenen gesterkt werden. Dan weldra heeft eene gestrengte handhaving der kerkelijke inrigtingen tegen een en ander kerkenraadslid die gemeenten in een betamelijk spoor gebragt en gehouden.

Ook in Vriesland, voornamelijk onder de klassis van *Dokkum*, te *Akkerwoude*, te *Augustinusga*, te *Burum* en elders, hadden bij de invoering der kerkgezangen vele bewegingen plaats. Zij, die zich het oordeel aanmatigden over hetgene regtzinnig of niet regtzinnig was, zwierven overal rond, om den

tegenstand, die reeds bij deze en gene eenvoudige zielen heimelijk huisvestte, nog meer gaande te maken en te versterken. In sommige gemeenten waren er zelfs, die, wijs in deze wereld meenende te zijn, ook wijs wilden zijn in het rijk van God, dat niet van deze wereld is, maar daarin dwazen toonden te zijn, door bewegingen onder het volk te veroorzaken, van een te erg vooruitzigt, om dezelve niet met alle kracht te stuiten. Allerergst waren die bewegingen te *Damwoude* en te *Zuiderhuisterveen*. De klassis van *Dokkum* vond derhalve tot haar leedwesen zich genoodzaakt, om de kerkelijke wetten te laten gelden tegen zoodanige waanzinnige drijvers van wanorde, allermeeft tegen hen, die kerkeraadsleden waren. De sententiën, tegen hen uitgesproken, werden algemeen bekend gemaakt. Hierop volgde een besluit van de vriesche synode, dat elk predikant, ten minste éénmaal bij elke godsdienstoefening, uit de evangelische gezangen *moest* laten zingen. Dit geschiedde ook, maar op eenige plaatsen met eene zoo groote onbetamelijkeid, dat er geene geringe verwarringen door ontstonden, groote ergernissen aan de welwillenden gegeven, en de godsdienstige indrukken van het beste deel der gemeenten van hunne kracht beroofd werden. In eenige dorpsgemeenten van andere nederlandsche gewesten had, hoewel in minderen trap en mate, hetzelfde plaats, terwijl derzelve welgezinde leeraars daaronder soms ook veel onaangenaams moesten ontwaren. Onverschoonlijk was het aan de andere zij-

de

de, dat er in al de bijzondere gewesten, onder de predikanten zelfs, zulken gevonden werden, die het vooroordeel opzettelijk in de hand werkten, zoo als te *Drogeham* in *Vriesland*. (305) Dan ook door gepaste synodale voorschriften heeft men gezorgd, dat zulks geene verdere ontrustende gevolgen konde hebben. In den tegenwoordigen tijd, schoon op eenige plaatsen nog wel niet, zoo als het behoort, van het gezangboek wordt gebruik gemaakt, heeft echter alle wezenlijke stoornis van onderlinge stichting reeds lang een einde genomen. Men mag alzoo met grond vertrouwen, dat, door eene voorzigtige en bescheiden medewerking der godsdienstleeraren, deze heilzame inrigting met den tijd het groote doel, de bevordering van verlichting en godsvrucht, algemeen bereikt zal worden.

De algemeene staat der nederlandsche hervormde kerk bleef, gedurende dit zeer kort tijdperk, volkomen gelijk aan dien van het naastvorige tijdperk. Vrij algemeen trachtten de openbare leeraars der kerk eene ware verlichting zoo wel, als eene onvermiste godsvrucht te bevorderen; en hunne pogingen waren niet vergeefs. Eenigen daarentegen stijfden van den openbaren leerstoel het mingeoefende volk in misbegrippen, veelal van eenen mystieken aard, die voorheen door vermetele waanzinnigen verzonnen, en vervolgens, door menigvuldige bijbegrippen van eng beperkte, hoog orthodox heetende, verstanden, nog meer ongerijmd waren geworden. Er was alzoo nog op den duur een tweestrijd tusschen hen,

die eene zuivere Evangelische verlichting voestonden, en hen, die de duisternis liever hadden. Die tweestrijd was nogtans niet zoo openbaar, als in vroegere tijden, maar merkbaar toch genoeg in schriften, waarvan de onderscheidene vervaardigers zeer uit elkanderen liepen, ten aanzien van hunne gevoelens, of in schriften, waarvan de vervaardigers de niet eens denkenden zochten bij elkaar te brengen. (306) Regtschapene godgeleerden betreurden zulk eene voor den waren godsdienst nadeelige ongesteldheid der kerk, uitziende naar middelen, om die weg te nemen. Eén van dezen, W. A. VAN VLOTEN, gaf in dit tijdperk tot zulk een einde eene *Verhandeling uit over den zorgelijken toestand der godsdienstgezindheden, in den tegenwoordigen tijd*, (307) die naar zijne bepaling verdeeld waren in zoogenoemde tolerantanten en orthodoxen. Heerzoo VAN VLOTEN ook den gang der gevoelens van de strijdenden soms overdreef, wees hij echter in dat werk een punt van rust aan, waar men zich met elkanderen zoude kunnen vereenigen. Dat punt ware te vinden in den Bijbel. Daarin hadde de hooge God den menschen Zijnen wil bekend gemaakt, welken wij noch door eigen nadenken, noch door beschouwing van de dingen, die rondom ons zijn, elders konden leeren kennen. VAN VLOTEN prees alzoo een onpartijdig bijbelonderzoek aan. De Bijbel had, in zijn oog, een beslissend regterlijk gezag voor alle oneensdenkenden, die de echte waarheid, welke naar de godzaligheid is, wenschten te

onderkennen. Zeker en onbetwijfeld was deze raad de allerbeste, die toen en te allen tijde mogt gegeven worden. De raad was evenwel niet nieuw. Velen hadden er zich reeds van bediend met een uitnemend gevolg. En uit dien hoofde kon dan ook dezelve niet genoeg worden ingescherpt.

Onder de opgeklearde godgeleerden, die met den Bijbel in de hand, gedurende dit tijdperk, hunnetred met christelijken heldenmoed hebben voortgezet, mogen inzonderheid genoemd worden de geleerde schrijvers der *Bibliotheek van theologische letterkunde*. Deze ook schroomden niet, overal, waar zulks te pas kwam, zoogenoemde dogmatische stellingen, die in de scholen en kerken door velen nog geleerd werden, doch waarvan geen zweem in den Bijbel gevonden wordt, ronduit voor menschelijke versinselen te verklaren; als daar was de leer van *den raad des vredes* enz. Ook ontzagen die zelfde schrijvers zich niet deze en gene bijbelplaatsen, van vroege tijden her gebruikt wordende ten bewijze van een of ander gewichtig, en door andere bijbelplaatsen duchtig genoeg gestaafd, leerstuk, geheel nit te monsteren, de krachteloosheid derzelve in den heldersten dag te leggen, en door duidelijke redenen tot gegronde overtuiging minderkundigen te recht te brengen. (308) Dus ging men langs de ingeslagene baan zoo gelukkig, als moedig voort onder het geleide van geleerde bijbeltolken, hoedanige dit tijdperk mede opleverde; als daar waren J. H. VAN DER PALM, W. B. DE PERPONCHER enz. De laatste

ste echter, hoe vele blijken hij ook, door zijne, toen uitgegevene, verklaring des *Briefs van PAULUS aan de Romeinen*. geven mogt van een' schranderen, diep indringenden geest, moest nogtans wijken voor den eersten, wiens bekwaamheid, door oordeel en smaak geregeld, het licht der taal, geschied- en oudheidkunde op eene zeer gelukkige wijze dienstbaar maakte aan eene opheldering der profetiën van JESAIAS, bestemd ten gebruike bij de huisselijke godsdienst-oefening, en ook daartoe bij uitstek geschikt. Mede voor huisselijke godsdienst-oefening gaf de geleerde J. W. C. TENCKINCK, predikant te Oostzaandam, toen in het licht *De vier evangelische geschiedverhalen*. Uit de school van den hoogleeraar HERINGA trad in dit tijdperk met eere op JACOBUS JUSTUS SCHOLTEN, eene uitmuntende proeve gevende van bijbelkennis, door slechts één allerbelangrijkst grondwoord, dat zeer dikwerf in de Schriften van het N. T. voorkomt, doorgaans vertaald *genade*, in deszelfs verschillende beteekenissen na te sporen en oordeelkundiglijk te verklaren. Hoe deze jonge geleerde zijne heldere bijbelkennis, met vrijmoedigheid, voor eene onpartijdige beschouwing van de aangenomene leer der hervormde kerk wist bruikbaar te maken, ziet men uit de afzonderlijke stellingen, achter dat keurig akademisch geschrift geplaatst. (309) Voor het godsdienstig publiek leverde toen F. VAN TEUTEM, leeraar bij de gemeente der remonstranten te Utrecht, zijne *Bijbelsche tafereelen, in leerredenen geachtet*, waar

in

in een verstandig gebruik van onbevooroordeelde bijbelkunde, met zuiveren smaak vereenigd, het gevoel der lezeren voor de waarheid der evangelische geschiedenissen opscherpte.

Hier mogen wij nu dit tijdperk sluiten met het oog, naar boven gerigt, in hartelijke dankzegging aan God. De zorg, welke Hij droeg voor de belangen van Nederland en Nederlands hervormde kerk, is al te opmerkelijk, om niet nog eenige oogenblikken daarop onze aandacht gevestigd te houden. Het dankbare hart meenen wij met geene krachtiger woorden te kunnen ontlasten, dan welke, den 20 van zomermaand des jaars 1805, in eene openbare kerkvergadering gebezigd werden door eenen nog levenden godsdienstleeraar, die den meesten tijd, sinds de omwenteling van het jaar 1795 tot den gemelden dag, een der voornaamste leden van het vriesche kerkbestuur geweest was, en zich toen, gelijk ook vroeger en later, met opzigt tot hetzelfde meer dan iemand verdienstelijk heeft gemaakt. (310) In deze betrekking legde hij te dien dage zijnen post neder met eene aanspraak, waarin hij, onder anderen, zich dus hooren liet. „ Dankbaar aan de lief-
 „ derijke Goedheid, die mijne gebrekkige pogingen
 „ ten beste van het hervormde kerkgenootschap zoo
 „ genadig gezegend heeft, mag ik mijnen post als
 „ lid en voorzitter dezer vergadering nederleggen, in
 „ omstandigheden, zoo wijd, maar ook zoo heuge-
 „ lijk verschillende van die, welke plaats grepen,
 „ toen ik eerst deze loopbaan intrad. Werpe ik eenen
 „ blik

„ blik terug op die jaren, toen men den wil met de
 „ magt vereenigde, toen men bijkans in de snoode
 „ pogingen slaagde, om ons kerkgenootschap te
 „ gronde te helpen, toen men de middelen van het
 „ bestaan van dezelfs leeraars en het onderhoud der
 „ kerkgebouwen voor een deel vernielde, en voor
 „ het geheel met eene volkomene berooving bedreig-
 „ de, toen men de wetten der kerk ontsenuwd,
 „ het kerkbestuur verlamd en dezelfs volkracht
 „ gebroken had, toen men den zinneloozen geest
 „ van verwarring en wanorde, in ons godsdienstig
 „ kerkgenootschap van buiten en van binnen, aan-
 „ blies, toen zoo vele hoofden versuft stonden, zoo
 „ vele handen slap hingen, en de moedigsten naam-
 „ welijks in den algemeenen storm de bevende hand
 „ aan het kerkbestuur durfden slaan, in lievens ra-
 „ deloosheid bijkans niets anders vooruitziende, dan
 „ eene volslagene schipbreuk; werpe ik eenen blik
 „ op die donkere tijden, nu en dan slechts door
 „ eene geringe straal van de flauwste hoop verlicht,
 „ terug, en vergelijk ik er mede onze tegenwoor-
 „ dige tijden, en derzelver gesteldheid, waarin de
 „ leeraars gerust hunne inkomsten, sommigen zelfs
 „ schaévergoedingen voor het verlorens genieten,
 „ waarin het onderhoud der kerkelijke gebouwen
 „ verzekerd is, waarin rust en kalmte zijn terug
 „ gekeerd, ons kerkbestuur zijne kleem hervat heeft,
 „ waarin men tot wet en orde is wedergekeerd, dan
 „ waarlijk beleve ik een tijdstip, voor mij gewenscht
 „ en door mij verlangd. Ik heb het toppunt mijner
 „ wen-

„ wenschen te dezen opzigt bestegen, en het groote
„ doel mijner werkzaamheden in dezen bereikt.
„ Zoo dikwerf ik dien dóorgeleefden tijdkring na-
„ denke, en den zonderlingen gang der gebeurtenis-
„ sen, zoo ontzettend in het vooruitzigt, zoo heu-
„ gelijk bij de uitkomst, zoo weldadig door een
„ gunstig Albestuur ten beste gekeerd, gade sla,
„ zoo dikwerf ook doortintelt een zacht, een blijd
„ en streelend gevoel mijn hart; en ik zegene dezen
„ tegenwoordigen tijd met dankbare aandoeningen!”

Inderdaad die tijd mogt gezegend worden; en bij een terugzien op denzelfven mag nog heden ons hart van dankbare aandoeningen gloeijen. Wel was de nederlandsche republiek toen in eenen allerhagchelijksten toestand. Haar ongeluk scheen beschoren, hare val zeer nabij. Maar de nederlandsche hervormde kerk, uit de diepte, waarin zij was gezonken geweest, toen weder opgebeurd, werd, onder al de rampzaligheden, die vervolgens Neêrlands volk zoo deerlijk teisterden, tegen allen overlast beveiligd door Hem, die gezegd heeft; „ de poorten der hel zullen haar niet overweldigen!”

G E S C H I E D E N I S
V A N D E
N E D E R L A N D S C H E
H E R V O R M D E K E R K
O N D E R D E
K O N I N K L I J K E R E G E R I N G
V A N
L O D E W I J K N A P O L E O N.

Het belangrijk tijdperk, hetwelk wij hier met een geschiedkundig oog intreden, is dat der ingestorte republiek van Nederland. Ruim twee honderd en dertig jaren had zij, meer dan ééns, de ontzettendste aanrandingen, welke geduchte vijanden tegen haar ondernamen, getrotseerd. Telkens had zij zich, tot bewondering van heel Europa, door eigene kracht gehandhaafd en staande gehouden. Maar nu viel zij, en haar val was zwaar. Niet verzwakt door onwederstaanbaar krijgsgeweld, maar door velerlei elkander vervangende omwentelingen gekrenkt, bezweek zij ten laatste voor het vroesselijk magtwoord van éénen geweldenaar. Deze wilde hare vernietiging. Onwijsheid, verderfelijke onwijsheid zoude het geweest zijn, indien men het zwaard uit de schede

de hadde getrokken, om, ware het mogelijk, den wil des overmoedigen gebieders te weerstreven. Zijne magt was evenredig aan zijn wil. Ten einde de nederlanders niet op eens van de lijst der volken mochten worden uitgedelgd, zagen zij zich gedwongen, om, kruipende aan den voet van deszelfs troon, met ootmoedige bede iemand uit zijn geslacht tot *koning* te begeeren! Zoo perste de wanhooft, tot het hoogst gestegen, het anders fiere, republikeinsche, hart, om van eenen, door de fortuin ten top van aardsehe grootheid opgevoerden, alleenheerscher zulk eene vernedering als genade af te smeecken ter behoudenis van de vaderlandsche haardsteden en heiligdommen. De bede werd verhoord! **LODEWIJK NAPOLEON** werd tot koning benoemd, en de nederlandsche natie aan ketenen geklonken, welke de fransche heerschezucht voor haar gesmeed had.

Het was den 6 van lentemaand des jaars 1806, waarop de minister van buitenlandsche zaken in Frankrijk, **CHARLES MAURICE TALLEYRAND DE PERIGORD**, prins van **BENEVENT**, op last van den keizer **NAPOLEON BUONAPARTE**, cenen brief schreef aan den raadpensionaris **SCHIMMELPENNINCK** van den volgenden, merkwaardigen, doch ontroerend inhoud. „ De inrigtingen der nederlandsche republiek waren slechts voor de toenmalige behoeften berekend. Zij moesten voor eene lange toekomst berekend worden. De onafhankelijkheid van Holland (geheel de nederlandsche republiek) kon niet verzekerd zijn, zoo lang de voorstanders van het

IV. DEEL. Y „ huis

„ huis van Oranje nog eenige hoop konden over-
 „ houden van hetzelfde in het stadhouderschap te
 „ herstellen. Noch Engeland, noch Pruisen had
 „ die hoop verloren. Haar voor altijd te doen ver-
 „ dwijnen ware het voornaamste voorwerp, waarop
 „ Frankrijk het oog diende te vestigen. De raad-
 „ pensionaris mogte zelf oordeelen, in welke verle-
 „ genheid de keizer van Frankrijk zich zoude be-
 „ vinden, wanneer na den vrede, terwijl de zaken
 „ op denzelfden voet waren gebleven, Holland zijn
 „ opperhoofd kwam te verliezen. Ligtelijk zoude
 „ dan door engelschen invloed een raadpensionaris
 „ tot de hoogste waardigheid klimmen. En zoude
 „ de keizer iets van zulken aard immer dulden kun-
 „ nen? Zoude hij niet zich genoodzaakt zien, om
 „ het vuur des oorlogs andermaal tegen Engeland
 „ te doen ontvlammen? een vuur, even verderfelijk
 „ voor Holland als voor Frankrijk. De raadpensi-
 „ onaris moest er even eens over denken! Met hem
 „ wenschte derhalve de keizer zoodanige maatreg-
 „ len te beramen, als noodig waren tot daarstelling
 „ van eenen regeringvorm in Holland, welke voor
 „ altijd deszelfs onafhankelijkheid en welvaart verze-
 „ kerde. Daartoe mogt de raadpensionaris iemand
 „ naar *Parijs* zenden, die deszelfs vertrouwen be-
 „ zat, en dat des keizers waardig was. Aangenaam
 „ zoude het den keizer zijn, indien de keus van den
 „ raadpensionaris vallen mogt op den vice-admiraal
 „ VERHUELL, met wien hij over de zaak handelen
 „ konde.”

Het

Het helder verstandsoog van SCHIMMELPENNINCK zag zeer wel, langs welke bogtige gangen de fransche staatkunde hem leiden wilde, om de nederlandsche republiek onder de oppermagt van NAPOLEON te doen wegsmelten, haar geheel bestaan te vernietigen, en een fransch vorstenhuis hier te lande te vestigen. Voor SCHIMMELPENNINCK was dit duidelijk. Maar hij gedroeg zich, als of hem dat niet duidelijk, en de ontvangene brief hem raadselachtig ware. Hij beantwoordde dien in dubbelzinnige uitdrukkingen, welke eene wijze staatkunde hem voorschreef. „ De roemrijke overwinningen door zijne
 „ majesteit, den keizer behaald, ” waarbij hij zich genoegzaam meester zag van *Duitschland* en *Italië*,
 „ deden hem (SCHIMMELPENNINCK) de gelukkigste
 „ toekomst voor zijn vaderland in het verschiet bespeuren. Zijne onbepaald vertrouwen op de edelmoedigheid en welwillendheid des grooten NAPOLEONS gaf hem grond tot het voeden van eene
 „ zeer streelende hoop, dat de onafhankelijkheid van zijn vaderland, en deszelfs inwendige verbindenis met Frankrijk bevestigd zoude worden.
 „ Zijne majesteit mogt derhalve rekenen op deszelfs medewerking, tot handhaving van een stelsel, dienende, om meer en meer de naauwe vriendschapsbanden toe te halen, die de beide bijzondere staten voor altijd moesten vereenigen. Hetgene de keizer hieromtrent dacht voor te slaan, zoude met eene belangstelling, geëvenredigd aan het gewigt des onderwerps, ontvangen worden

„ door den vice-admiraal VERHUELL, welke volgens keizers begeerte, daartoe reeds den last had ontvangen.”

VERHUELL, schoon zelf wel gevoelende, dat hij, als zeeman, niet gemeten kon worden met eene TALLEYRAND, den schrandersten staatsman van zijnen tijd, had echter niet gearzeld, om den last, op zich te nemen, ter liefde-zoo wel voor zijn vaderland, als voor NAPOLEON, wiens gunst hij niet verliezen wilde. Hij vertrok met eene lastbrief, waarin hem SCHIMMELPENNINCK de eigene woorden, als het ware, in den mond gaf, welke hij zoude hebben te gebruiken ter afwering van het gevreesde onheil, de daarstelling van een erfelijk fransch oppergezag in Nederland, en ter wederlegging van alles, wat hem mogt worden tegengeworpen. De rampzaligheden, welke, ingeval eenmaal de teugels van een monarchaal bewind over Nederland aan een fransch opperhoofd wierden in handen gegeven, hetzelfde dan treffen zouden, werden door SCHIMMELPENNINCK met zulke zwarte kleuren geschilderd, dat eene slechts vlugtige gedachte aan dezelve, op den oogenblik van eene daartoe ligt mogelijke voorslag, VERHUELL in zijnen tegenstand welsprekender moest doen worden, dan het uitvoerigste berigtschrift, dat hem uitgereikt had kunnen worden. VERHUELL kweet zich in lente-maand des jaars 1806 te *Parijs*, in meer dan één gesprek met NAPOLEON, volgens den lastbrief, van zijnen pligt, zoodra het maar al te wel gegrond bleek

te

te zijn, dat men voornemens was, om eene erfelijke oppermagt over Nederland in één' der takken van het keizerlijke huis te brengen. Het bleek in die onderhandelingen, welk een doel **NAPOLEON** had gehad, met **SCHIMMELPENNINGK** den post op te dringen, welken hij bekleedde. De, door **VERHUELL** geroerde, zwaarigheid tegen eene monarchale regering in Nederland wist **NAPOLEON** met dit ééne woord uit den weg te schuiven; „ de tegenwoordige raadpensionaris heeft meerdere magt, dan aan vele koningen gegeven is!” Derhalve door den naam van raadpensionaris moest het volk van Nederland niet langer geblinddoekt worden. Hij, die in dat land de hoogste magt had, moest koning heeten en koning zijn. De koninklijke magt had **NAPOLEON** besloten op te dragen aan zijnen geliefden broeder **LODEWIJK**, die door zijne uitnemende hoedanigheden de zekerste waarborg voor het geluk der nederlandsche natie zijn zoude. Zoodanig was het verflag, hetwelk door **VERHUELL** schriftelijk werd uitgebragt, den 30 van lentemaand des jaars 1806, met de verzekering, dat 's keizers wil onverzettelijk was. (311)

De raadpensionaris riep den 10 van grasmaand de aanzienlijkste leden der hooge regerende en vertegenwoordigende magten bijeen, om te beraadslagen hetgene te doen stond. Zijns oordeels behoorde de zaak aan het volk gebragt te worden. Dat alleen moest dezelve met *ja!* of *neen!* beslissen. De meerderheid voelde het regtmatige, maar ook

het bedenkelijke van zulk een maatregel. Nederland was tegen des keizersforsch gespierden arm, die geheel Italië en Duitschland reeds voor zijne magt had doen zwichten, niet bestand. Wanneer het volk eenen franschen koning weigerde te ontvangen, hoedanig zouden de gevolgen zijn? Eene dadelijke inlijving in het keizerrijk, reeds 's jaars te voren, ingeval van tegenkating, aan SCHIMMELPENNINCK gedreigd, zoude het eerste rampzalig gevolg, en de verbittering van NAPOLEON op zijne nieuwe onderdanen een tweede, hierop volgend, onheil zijn, zoo buitenmate groot, als immer eenig volk treffen konde! Men besloot dus nog eens de proeve te doen, of het mogelijk ware den keizer van zin en wil te doen veranderen. Daartoe werden naar *Parijs* vier der bekwaamste staatsmannen, op welker ijver voor de goede zaak des vaderlands men vertrouwen kon, afgevaardigd, met name VERHUELL, GOGEL, staatssekretaris voor het zeewezen en de geldmiddelen, VAN STYRUM en SIX, leden van de wetgeving en van den staatsraad, die de zaak van Neêrlands volk overleggen moesten met den nederlandschen gezant te *Parijs*, BRANTSSEN. Zij volvoerden hunnen last; maar NAPOLEON wilde aan geene nadere voorstellen het oor leenen. „Indien men,” was het alles afsnijpend antwoord, „zijn voorstel niet verkoos te omhelzen, zoude men de gevolgen moeten afwachten.” En welke zouden die gevolgen zijn? wiskunstig genoeg kon men dezelve berekenen.

SCHIMMELPENNINCK drong in de vergadering der
le =

leden van staat andermaal aan op het hooren van de volksstem; maar vruchteloos. De meerderheid legde tot eenen grondslag van nadere onderhandelingen met den keizer de erkenenis van **LONDEWIJK**, als erfelijken opperheer over Holland. Nadat de afgevaardigden daarvan kennis te *Parijs* hadden bekomen, werden straks de onderhandelingen met **NAPOLEON** voortgezet. Zij bedongen de waarborging der konstitutionele wetten, onafhankelijkheid, geheelheid der bezittingen, burgerlijke staatkundige vrijheden. Dit was het voornaamste, waaraan al het overige, hetwelk zij bedongen, ondergeschikt was, of waartegen niets van al het overige strijdig scheen. De benoemde koning waarborgde de taal des lands en de staatsschuld, vooral ook den godsdienst. Alles werd dus tot **NAPOLEONS** genoegen geschikt. Evenwel om zich aan de nederlanders, die niet dan gedwongen zich bogen, te wreken, of anders, wat er ook zoude kunnen gebeuren, van zijne zaak, in allen gevalle zeker te zijn, legde hij hun nog ten laatste de harde noodzakelijkheid op van hem om eenen koning te *verzoeken*. Door den drang der omstandigheden in engte gebragt; meende men dan ook hierin te moeten gehoorzamen aan het bevel van hem, die alles in zijne magt waande te hebben, die zijne bedreigingen uitvoeren, maar ook zijne beloften vervullen kon. Dit laatste vooral, daar **NAPOLEON** veel wilde beloven, indien men zich met zulk eene bede aan zijne voeten wilde vlijen, noopte daartoe, ondanks het grievend hartzoer, hetwelk

men met al het volk van nederland in dezen verkrop-
pen moest. Den 5 van zomermaand trad VERHUELL,
aan het hoofd des gezantschaps te *Parijs*, voor den
troon van NAPOLEON BUONAPARTE, doende in
naam der staten des nederlandschen volks eene aan-
spraak, waarvan de slotsom woordelijk deze was.

„ Sire! wij zijn gelast uwer majesteit den wensch
„ der vertegenwoordigers onzer natie over te bren-
„ gen. Wij smeeken u, om ons den prins LODER-
„ WIJK, uwer majesteit broeder, tot opperhoofd
„ van onze republiek, als koning van Holland,
„ te schenken; wij zullen hem, met een volmaakt
„ en eerbiedig vertrouwen, het behoud onzer wet-
„ ten, de verdediging onzer staatkundige regten en
„ al de belangen van ons dierbaar vaderland over-
„ dragen, onder de heilige hoede der Voorzienigheid,
„ onder de glorierijke bescherming van uwe keizer-
„ lijke en koninklijke majesteit, en eindelijk onder
„ de magt van het vaderlijk gouvernement, hetwelk
„ wij uit uwe hand durven te ontvangen. Wij
„ durven het hopen, Sire! dat Holland, voortaan ver-
„ zekerd van de genegenheid des grooten monarchs,
„ de dagen zijner oude glorie zal zien herleven!”

Is er in de jaarboeken der vroegere en latere vol-
ken een voorbeeld van, dat er aan den hoogmoed
eens grooten monarchs eene hulde werd toegebracht,
gelijk aan deze? Zag men ooit een volk, eerst boven
alle volken fier en prat op eene door het bloed der
vaderen duur gekochte vrijheid, maar daarna zoo
laag gezonken, dat het, kruipende voor eenen ge-
weld-

weldhebber, de boeijen, waaraan het gekluisterd werd, kuste, met dat woord in den mond „ wij „ willen slaven zijn, een koning heersche over „ ons!” NAPOLEONS antwoord was; „ vertegen- „ woordigers des bataafschen volks! ik keur den „ wensch van hunne hoogmogenden goed. Ik ver- „ klaar prins LODEWIJK tot koning van Holland!” Tot dezen de spraak wendende was zijn magtwoord; „ prins! gij zult over dat volk *heerschen!* vergeet „ nimmer, dat gij een *franschman* zijt!” LODE- „ WIJK gaf zijnen broeder ten antwoord: „ Sire! „ mijn leven en mijn wil blijven uw eigendom. Ik „ zal in Holland gaan heerschen, omdat het volk „ aldaar zulks begeert, en het mij door u bevolen „ wordt!” (312)

Te zelfden dage, waarop LODEWIJK NAPOLEON in *Parijs* tot koning van Holland werd aangesteld, legde SCHIMMELPENNINCK, die tot het laatste toe al de genomenè maatregelen met een zuiver republi- keinsch hart in den hoogsten graad had afgekeurd, zijnen post neder, niet zonder groote aandoeningen over het treurig lot, dat zijn vaderland trof! Bij het aanvaarden van dien post had hij gewenscht, dat hij denzelfen nimmer met oneere mogt nederleggen. Meer dan vervuld werd die wensch; want de, in den stroom der noodlottigste heerschezucht wegzinkende, republiek zag hem aftreden met de grootste eere. Vruchteloos waren toen de pogingen, welke men in het werk stelde, om hetgene de groote man met woorden gewraakt had, hem door daden eeniger-

mate te doen billijken. Volgens het derde artikel der vierde afdeeling van de nieuwe staatsregeling, die, onder den titel van *konstitutionele wetten*, in Frankrijk was vastgesteld den 24 van bloeimaand, moest hem de post van voorzitter in de vergadering van hunne hoogmogenden voor al den tijd zijns levens worden aangeboden. Maar hij schreef, in eenen koelen toon, aan **LODEWIJK**, die, zoodra deze in Holland was, den 3 van hooimaand, hem tot het aanvaarden van dien post had uitgenoodigd, dat zijn toestand hem niet vergunde denzelven aan te nemen. Hij had 's *Gravenhage* toen reeds verlaten, zich begeeven hebbende naar zijn landgoed *Nijenhuis* in Overijssel, om die rust te genieten, welke de vrucht is van eene werkdadige zorg voor de belangen van vaderland en kerk. Die rust ook heeft hij genoten tot aan zijne laatste uren. Hij stierf in het jaar 1825. Des grooten mans loffelijke gedachtenis blijve bij het vaderland in zegening! (313)

Op de reis naar Holland wekte **LODEWIJK**, ernstig en krachtig, zijne hovelingen op, om *hollanders* te worden, gelijk hij hun betuigde *hollander* te willen zijn, dus geen *franschman*, gelijk zijn broeder van hem gevergd had! Die betuiging werd ras algemeen ruchtbaar. Maar het karakter van den prins was in Holland nog te weinig bekend, om aan zulk eene betuiging, hoe krachtig ook, eenige waarde te hechten, terwijl zij **NAPOLÉON**, die zijnen broeder beter kende, met spijt en wrevel moest vervullen. Het nederlandsche volk beschouwde den komenden
ko-

koning als de naderende oorzaak van zijnen eindelijk geheel ondergang. Men verwachtte in hem, eenen stroeven alleenheerscher, welke niet 's lands belangen, maar die van Frankrijk, overeenkomstig met de bedoelingen van zijnen broeder, wiens aard en inborst men redenen had zeer te mistrouwen, zoude ter harte nemen. Wat zoude er van de zeden der nederlanders, wat van hunne taal, wat van hunne nationale welvaart en van hunne godsdienstige denkwijze worden? Deze vragen deed men elkanderen; en eene zware zucht uit de diepten van eenen beklemden boezem was het antwoord. Akelig was het verschiet in de toekomst. Zij, aan welke, onder den koning, eenig bewind van zaken werd aanbevolen, schoon zelve niet zonder inwendige vrees voor rampzalige gevolgen, deden hun uiterste best, om het volk op te beuren en goeden moed in te boezemen. Van lieverlede bekwam ook het volk van den angst, welke het benaauwde. Al heel spoedig bespeurde men in **LODEWIK** eene zachtheid van karakter, gepaard met vriendelijkheid en minzaamheid. Daar door nam hij de herten in van allen, die met hem over de aangelegenheden van land of kerk spraken, terwijl velen van deze deszelfs hart innamen. De afgevaardigden uit de hervormde kerkvergaderingen inzonderheid, die hem begroetten, roemden, na hunne terugkomst tot hunne afvaardigers, die dengden des konings, en streelden zich met de hoop op deszelfs bescherming van hun godsdienstgenootschap. Men bewonderde de gemel-

de

de deugden van hem te meer, naar gelang men zag, dat hij hierin hemelsbreed van zijnen broeder BUONAPARTE verschilde. Indien ooit een vreemde nederlandsche harten heeft kunnen winnen, door eene ongeveinsde zucht voor het algemeene welzijn aan den dag te leggen, dan was het **LODEWIK NAPOLEON**. Deszelfs karakter werd ras bekend van eene zeer goede zijde, hoewel men niet zonder bekommering al spoedig opmerkte, dat zijne blakende toelieg, om zich de genegenheid zijner onderdanen te verwerven, door bijna aan elk een', die hem wist te behagen, verlangde genoegens te bezorgen, hem niet zelden verleidde tot verkwisting der geldmiddelen van 's lands schatkist, welke toen volstrekt geene onnoodige uitgaven lijden kon,

Aldus bekomen van de neerslagtigheid, die allen in het eerst had bevangen, begon men, met opgeruimden ernst over de publieke zaken des lands redenerende, inzonderheid omtrent den toestand der hervormde kerk, dus te denken. „Onder de regering van **SCHIMMELPENNINCK** was wel het lot der hervormde kerk aanmerkelijk verbeterd, doch 's lands geschokte staat had nog geene genoegzame vastheid gekregen, en de mogelijkheid eener min gunstige wending was niet geweken. De toestand der kerk, daarmede in het naauwste verband staande, was derhalve ook toen nog niet bevestigd. Dan met de komst van **LODEWIK** had alles, wat zowel de kerk als den staat betraf, eene éénheid en hechtheid bekomen, welke men nooit gekend had.

De

De koning daarenboven had de zorg voor het hervormd kerkgenootschap op zich genomen, hij had zich voor het behoud van deszelfs regten borg verklaard, en deszelfs leden van alle vrees voor eene, zoo menigmaal, naar het schéén, op handen zijnde, diepe vernedering in eens ontheven. De tijd der omwentelingen was voorbij, onherroepelijk, naar men dacht, voorbij. Een vast en regelmatig bestuur, hoopte men, dat het krachtladigt middel zoude zijn, om den vaderlandschen geest, dien zoo vele wisselvalligheden bijna ganschelijk hadden uitgebluscht, op nieuw te doen ontvoken. Overeenkomstig met de eigene verzekeringen des konings, hield men er zich van overtuigt, hoezeer hij gebedde, dat het geluk des volks alleen veilig was onder den invloed van den godsdienst, en die invloed tevens het steunsel van zijnen troon zijn moest, of met eene andere uitdrukking; dat de staat moest beschouwd worden als eene groote, wel ingerigte, wel bestuurde, christelijke gemeente. (314) Dit gaf een streeklend vooruitzicht. Naauwelijks had LOUWISK één jaar op den koninklijken troon gezeten, of hij zag van alle zijden zich vereerd met het volkomen vertrouwen des volks; een vertrouwen, dat steeds dieper wortelde, hoe meer het bleek, dat hij van zijn bestuur aan zijnen broeder ongaarne rekenschap wilde schuldig zijn, maar onafhankelijk zijne onderdanen zoekt gelukkig te maken, door overeenkomstig met derzelve grondbeginselen, welke hij wetigde, zich te gedragen; en hen te behandelen.

Go-

Gelijk **LUDWIG** dus met het vertrouwen des volks werd vereerd, opzigtelijk tot de algemeene staatsbelangen, even zoo weigerde men hem niet het vertrouwen ten aanzien van alle openbare godsdienstinstellingen, vooral ook van die der hervormde kerk. Zeker was er voor de laatste geen steunsel in de godsdienstige belijdenis des konings te voorzien. Maar als roomsch-katholiek was hij verdragzaam. De nederlandsche protestanten speedig hebbende leeren kennen, kon hij niet nalaten hen hoog te schatten, ten deed daarvan in zijne toespraken een ten ontvempelde betuigingen. Schoon hij wel de hervormden niet meende te moeten vrijkennen van eene te groote aanmatiging in hunne meerderheid en overmagt. (315) gaf hij er nooit eenigen zweem van, dat hij hunne vrijheid van godsdienst beperken wilde; veeleer toonde hij, dat hij derzelve regten gaarne handhaafde. In den beginne had wel de harten der hervormden eene vrees gekneld voor nadeelige gevolgen, welke de komst van eenen, in het godsdienstige geheel anders denkenden, franschcn monarch tot den nederlandschen troon zouden kunnen hebben. Dan die vrees werd alhaast grootendeels afgewend niet alleen door de algemeen erkende edele trekken van zijn karakter, maar voornamelijk door eene zoo gelukkige, als verstandige keus van zoodanige staatsambtenaren, als aan welke hij het toezigt over de kerkelijke zaken geliefde op te dragen. Aan de zijde van **SCHIMMELPENNINGK** had zich de sekretaris van staat voor de binnen-

nen-

nenlandsche zaken, VAN STRALEN, mede tegen het opdringen van een éénhoofdige bestuur over Nederlandsch volk met kloeken moed aangekant. Derhalve begreep ook deze, even als gene, den lande niet langer te kunnen van dienst zijn. Verblijd was hij derhalve, dat hij, zelfs zonder vorm van besluit, zich van het bewind zag uitgesloten en verwijderd. Maar de hervormde kerk bedroefde zich over die verwijdering; want zij verloor aan hem, als het ware, hare regterhand. De kerkelijke zaken moesten dus aan de bijzondere zorg van eenen anderen staatsman worden toebetrouwd. In het eerst schenen ze te zullen worden gebragt onder het bewind van den directeur-generaal der justitie en politie VANHOEFF, die, hoe braaf ook zijn karakter wezen mogt, echter roomschkatholiek zijnde, in zulk eene betrekking, bij het grootste deel des volks niet geacht kon worden aangenaam te zijn. Naar 's konings beter inzien berustten dezelve dan al spoedig in de handen van eenen minister, die van den hervormden godsdienst was. Deze was de minister van binnenlandsche zaken J. H. MOLLERUS, een staatsman, wiens ijver voor de goede zaak der hervormden, bestuurd door kloek verstand, alles beloofde, wat de hervormden zelve wenschten, en ook alles, zoo lang hij de hooge waardigheid, in die betrekking, bekleed heeft, overeenkomstig met die wenschen, tot algemeen genoeg gedaan. Aan eene heilige zucht, om de regten der hervormde kerk te handhaven, de nakomelingschap wete het!

heeft

heeft het dezen voortreffelijken man nooit ontbroken.

De koning zelf godsdienstig zijnde, gevoelde zijne afhankelijkheid van Hem, door wien de koningen regeren. Voor zich zelve achtte hij het daarom noodig, dat het volk bij elke openbare gelegenheid, in al de kerken, den zegen des hemels op deszelfs bestuur ootmoedig afsmeekte, eenen zegen, waarin ook het volk het hoogste belang behoorde te stellen. Nog voor de aankomst des konings werd er een formulier voorgeschreven, volgens hetwelk openlijk moest worden gebeden „ voor zijne *ma-*
„ *jesteit*, den koning van Holland, voor hare *ma-*
„ *jesteit* de koningin en het verdere koninklijke „ huis.” Alzoo kwam er, bij de aanstaande regering van koning **LODEWIK**, voor het eerst, sedert de groote staatsomwenteling van het jaar 1795, weder een voorschrift ter inrigting van het kerkelijk gebed voor 's lands souverein te voorschijn. Dan na de aankomst van den nieuwen vorst openbaarde zich te dier gelegenheid dadelijk deszelfs zedige denkwijze. Zulk een formulier, als dit was, geviel hem niet. Onvcegzaam oordeelde hij de weidsche titel van *majesteit*, aan een' mensch, hoe groot hij hier op aarde ook wzen mogt, gegeven in eene voorbede, waardoor deszelfs persoon of belangen den Allerhoogsten werden aanbevolen. Hem, die in den hemel is, was de magt en de majesteit! Doelmatiger werd daarop de verandering van dat voorschrift, in eene eenvoudige taal, die menschen past, wanneer zij voor God staan, om voor menschen te bidden, die in aard-

sche

che betrekkingen boven hen zijn, dus; „ Heer! behoed
 „ onzen koning, **LODEWIJK NAPOLEON**, en verhoor
 „ ons ten dage, als wij u aanroepen!” Even eenvoud-
 dig en gepast was de uitbreiding; welke, van 's vors-
 ten wege, met de volgende, of indien men het mogt
 verkiezen, andere dergelijke bewoordingen den gods-
 dienstleeraar van de onderscheidene christengezind-
 heden werd voorgeschreven. „ Almagtige God!
 „ wij bidden U voor uwen knecht, onzen koning,
 „ **LODEWIJK NAPOLEON**, door uwe genadige be-
 „ schikking geroepen tot het bestaure van dit ko-
 „ ningrijk! Geef, dat hij meer en meer toeneme in
 „ allerlei deugden, dat zijne regering van dezelve
 „ haren schoonsten luister ontleene, dat hij, door
 „ dezelve geleid, de gevaarlijke aanlokselen der on-
 „ deugden vermijde, op al de vijanden van den
 „ staat zegeviere, en, welgevallig in uwe oogen,
 „ eenmaal kome tot U, door Hem, die de weg,
 „ de waarheid en het leven is, **JEZUS CHRISTUS**,
 „ Uwen Zoon, onzen Heere! Het zij zoo!” (316).
 Later verordende de koning het houden van een
 plegtigen dankstond op zijnen verjaardag, die den
 2. van herfstmaand des jaars 1807 alzoo voor het eerst
 is gevierd geworden.

De betrekking van den staat tot de kerk, in het
 algemeen, en tot de verschillende kerkgenootschap-
 pen, in het bijzonder, was vastgesteld in de reeds
 gemelde nieuwe staatsregeling, welke, met de ge-
 bruikelijke plegtigheden, den 10 van zomermaand
 des jaars 1806, den volke werd voorgelezen. De

IV. DEEL.

Z

hier-

hiertoe betrekkelijke tweede afdeeling was woorde-
 lijk van dezen inhoud. „ I. De koning en de wet
 „ verleenen gelijke bescherming aan alle godsdien-
 „ sten, welke in den staat worden uitgeoefend; door
 „ hun gezag wordt bepaald al hetgene noodzakelijk
 „ wordt geoordeeld, betreffende de organisatie, de
 „ bescherming en uitoefening van alle eerdiensten.
 „ Alle uitoefening van godsdienst wordt binnen de
 „ muren der kerken van al de verschillende ge-
 „ zindheden bepaald. II. De koning geniet in zij-
 „ ne paleizen, mitsgaders in alle plaatsen, waar hij
 „ resideren zal, de vrije en openbare uitoefening
 „ van zijnen godsdienst.” De eed des konings,
 met betrekking tot den godsdienst, was; „ Ik zweer,
 „ dat ik de vrijheid van den godsdienst zal eerbie-
 „ digen!”

Hozeer **LODEWIK** zich niet ongenegen toonde,
 om, waar hij konde, den roomschen eenen bijzonderen
 dienst te bewijzen, gelijk wij vervolgens zien zullen,
 bleek het echter te allen tijde, dat hij den protes-
 tanten evenzeer een genegen hart toedroeg. Voor de
 lutherschen en derzelve geestelijkheid toonde hij
 eene bijzondere achting te hebben. (317) Achtens-
 waardig waren mede in zijne schatting de doopsge-
 zinden en de remonstranten. (318) En ten opzichte
 der hervormden over het algemeen, heeft **LODEWIK**,
 in het punt van gelijke bescherming, den regel der
 rechtvaardigheid nooit verzaakt. Menige gemeente
 en menig een leeraar der hervormden heeft zijne edel-
 moedigheid ondervonden. Geen woord ook van
 mis-

misnoegen over zijn gedrag omtrent de hervormde kerk werd ooit van eenig lid derzelve, dat verstandig dacht, gehoord. Op de jaarlijksche synoden werd zijne zorg voor de hervormde kerk openlijk geroemd, en God gedankt voor het goede, dat men, onder het koninklijk bestuur, genoot. Hetgene voor het overige onder dat bestuur nadeelig voor de hervormden was, of had kunnen worden, mag men beschouwen als een gevolg, deels van den aard der omstandigheden, deels van de pogingen, welke de koning niet zelden meende te moeten aanwenden, om den vervallen staat van 's lands schatkist te gemoet te komen. Geen gevolg ten minste was het van partijzucht, als of hij de leden van zijne eigene kerkgemeenschap bij voorkeur zoude hebben willen begunstigen. Dit strekte te meer tot roem van zijn karakter, daar het niet ontbrak aan kunstnarigen, menigwerf ondersteund door vermogenden invloed, om zijn hart van de hervormden te vervreemden en hem te hunnen aanzien wezenlijke onregtvaardigheden te doen begaan!

Al de goede maatregelen van het vorige bewind bleven bij voorraad in wezen, terwijl men, van de zijde des departements van kerkelijke zaken, de beste schikkingen maakte, om het lot der hervormden te verzekeren. Tot zulk een einde werden reeds in den herfst van het jaar 1806, op grond eener vroegere aanschrijving van den voormaligen sekretaris van staat voor de binnenlandsche zaken, VAN

STRALEN, in het laatst des voorgaanden jaars, ge-

daan, door de gewestelijke landvoogden, landdrosten toen genoemd, de opgaven gevorderd van den uitwendigen staat der hervormde gemeenten. Deze opgaven, naderhand ook van de overige godsdienstgezindheden gevraagd, kwamen in het eerste wel onvolledig en op den duur langzaam in. Maar zij hebben toch in het vervolg tot eenen grondslag verstrekt eener kerkelijke statistiek, welke den koning, volgens zijne begeerte, in het jaar 1809, werd voorgelegd. Uit dezelve bleek het, dat de kerkgemeenten der hervormden van al de hier te lande bestaande kerkgemeenschappen verre de talrijkste was. Zij behelsden bijna vier zevende deelen van de geheele bevolking. Twee zevende deelen behoorden tot de roomschkatholieke kerk, terwijl de overige kerkgemeenschappen met elkanderen bijna één zevende deel uitmaakten, waarvan het grootste getal gerekend mogt worden der Augsburgsche geloofsbelijdenis te zijn toegegaan. Het vorstendom Oostvriësland en de heerlijkheid *Jever*, met welker souverain eigendom het koninkrijk, volgens het traktaat, tusschen Frankrijk en Holland gesloten, den 11 van slagtemaand des jaars 1807, vergroot werd, had te dezen opzichte aan de hervormden slechts een zeer klein overwigt gegeven. Het getal der hervormde ingezetenen van die gewesten, minder groot zijnde dan dat der lutherschen, werd op veertig tot vijftig duizend berekend. Door den noodhottigen afstand van de stad *Vlissingen*, volgens het gemelde traktaat, (319) aan Frankrijk, verloor wel de hervorm-

vorme-

vormde gemeenschap eenige leden, maar ook de roomschkatholieke gemeenschap onderging een diergelijk verlies, doordien mede aan Frankrijk toen werd afgestaan het grondgebied van *Lommel* en het zuidelijk gedeelte van het grondgebied van *Eersaal*. Eenen belangrijken invloed zoude wel ten laatste in lentemaand van het jaar 1810 op de begroo-ting der hervormden in Nederland de vereeniging van Noordbrabant, Zeeland en de landen bezuiden de *Waal*, waarin *Nijmegen* ook begrepen was, met het fransche keizerrijk gehad hebben, (320) ware het, dat deze schikking afzonderlijk hare kracht op den duur hadde behouden; hetgene wij in het vervolg zien zullen, dat het geval niet geweest is.

De wisselvalligheid der tijden, waarin; door de heerschzuchtige staatkunde van keizer *NAPOLEON*, het koninkrijk van Holland staag heen en weêr waggelde, hier iets winnende, daar veel verliezende; was dus oorzaak, dat de gemelde maatregel ter verzekering van het lot der hervormden niet, dan zeer flauw werken kon en ten laatste, uit hoofde van den drang der omstandigheden, geheel buiten werking kwam. Met dienzelfden maatregel stond in naauw verband iets, dat tot een diergelijk einde, onder het naastvorige bewind, een voorwerp reeds van bijzondere overweging was geweest, zelfs eenigzins tot rijpheid was gebragt. Het lag namelijk in de bedoeling van *SCHIMMELPENNINCK*, om door een geruststellend besluit, aan de hervormde kerk, sedert lang geschokt niet alleen, maar in onzekerheid

omgevoerd, de voortdoring te bevestigen van vele voorregten, welke zij twee eeuwen ongestoord genoten had, en vooral het lot der godsdienstleeraren te verbeteren. Waarschijnlijk zoude dat plan toen eerslang verwezenlijkt zijn geworden, hadde eene tusschen beide komende verwisseling van staatsbestuur het niet verhinderd. Het lot van de meeste godsdienstleeraren der hervormde kerkgemeenschap had men ernstig ter harte genomen. De openbare middelen tot hun bestaan waren sober en schaarsch. Hunne bezoldiging was zeer ongelijk aan die der burgerlijke ambtenaren, en geheel onevenredig zoo aan de toegenomene duurte van de dagelijksche behoeften, als aan de levenswijze, welke de eerwaardige stand van eenen godsdienstleeraar vereischte. Om zonder bezwaar van het financiewezen, dat zich in eenen deerniswaardigen toestand bevond, dit in het oog loopend, voor de zaak van den godsdienst nadeelig, gebrek, zoo veel men konde, te verhelpen, was men bedacht geworden op het verminderen van predikantplaatsen in de steden, door vernietiging van overtollige, en te platten londe door het vereenigen van ettelijke gemeenten, voor zoo verzezalks voegzaam, zonder dat de openbare godsdienst er bij leed, geschieden konde. Hierdoor konde op eene eigenaardige wijze het inkomen der in dienst zijnde predikanten, naar men hoopte, aanmerkelijk vermeerderd worden. De gevorderde opgaven van den uitwendigen staat der hervormde gemeenten, in Nederland, konden gelegenheid geven, om al de

om-

omstandigheden, die zoo plaatselijk, als gewestelijk verdienden in aanmerking genomen te worden, degelijk te leeren kennen. Gemakkelijk zoude daardoor worden het beramen van een geschikt en, wat den grondslag betrof, vast, ook voor allen gelijkmatig ontwerp ten voordeele van den leeraarsstand in de hervormde kerk.

Onder **LODEWIJKS** regering werd dit plan weder ter bane gebracht, maar er nu eene geheel andere rigting aan gegeven, zoodat hetzelfde zijn bevallig aanzien verloor, waarmede het anders zich van eene, der hervormde kerk zeer voordeelige, zijde zoude hebben aangeprezen. Het ontbrak, bij de komst van den franschen koning op den troon van Holland, niet aan ernstige woelingen onder de roomschgezinden, om de hervormden achteruit te dringen, zoo verre men konde, en hunne, sedert het jaar 1795 overgeblevene, krachten, hoe gering ook, nog meer te krenken. Men trachtte den vorst te beduiden, dat zijne roomschgezinde onderdanen billijkerwijze moogten rekenen op de verheffing van hunne kerkgemeenschap tot eenen luisterrijker rang. Dit luidt men voor overeenkomstig met de waardigheid der kroon van eenen koning, die met hen denzelfden godsdienst beleeft. Met zijne regering zag men de eindelijke uitkomst van den hardnekkigen worstelstrijd tusschen Spanje en Noordnederland. De lang gewenschte tijd was daar, dat de nederlandsche roomschgezinden op eene herstelling hunner regten, die, ruim twee eeuwen achtereen, door openbare ver-

korting geschonden waren, de juistmatigste aanspraak hadden gekregen. Op die uitkomst was het staatsbestuur gebouwd. Rekenen mogt men op de rechtvaardige grondbeginselen van eenen koning, die zijnen geloofsgenooten niet zoude weigeren hetgene hun wettig toekwam. Op het minst mogten zij die voordeelen verwachten, over welker genot de hervormden tot het jaar 1795 alleen zich verheugd hadden. Zoo sprak men. De koning, daardoor in engten gebracht, had moeite, om weder in de ruimte te komen. Zijne staatkunde, vereenigd met verdraagzaamheid, aan de eene zijde, vorderde van hem, om den hervormden, die verre het grootste gedeelte der bevolking van zijn rijk uitmaakten, de hand boven het hoofd te houden. Aan de andere zijde perste hem zijne geloofsbelijdenis, om de roomschkatholieken niet voor het hoofd te stooten.

Schoon wel **LODEWIK** de ware gesteldheid der zaak uit de nederlandsche staatsgeschiedenis kende, of spoedig leerde kennen, loonde hij zich echter niet zeer genegen, om aan de hervormden en **Merzelvet** leeraren voordelen toe te staan, waaraan zich zijne geloofsgenooten zouden kunnen ergeren. Misduiden kon niemand zulks in eenen roomschgezinden koning, te minder, daar hij het anders met zijne onderdanen van de protestantsche belijdenissen bij uitstek wel meende. In dezen toestand van zaken was er dus aan eene verbetering van het lot der hervormde leeraren, zoo als de wenschen zich onder **SCHIMMELPENNINCK** daarnaar uitstrekten, niet te denken.

Raad-

Raadzaam was het zelfs in het geheel niet, om bij den koning op eene krachtige ondersteuning van de leeraren der hervormde kerkgezindte, van 's lands wege, aan te dringen. Dit zoude den schijn van zucht tot geldverspilling, ook een voorkomen er van hebben, dat men de hervormde leeraars boven die van andere christelijke gezindten trachtte te verhoogen. Men begreep integendeel, dat het raadzaamer ware de uitgaven van den staat ten voordeele der hervormde kerk, zoo veel zulks voegelijker wijze geschieden konde, te beperken, indien men de wesenlijke belangen van beide niet in de waagschaal wilde leggen. Gewisselijk zouden anders de vijanden er aanleiding uit hebben ontleend, om te klagen over een hun aangedaan onrecht, en hierdoor zijn opgehitst geworden tot het smeden van gevaarlijke wapenen. Uit dezen hoofde was het, dat men, naar de beste wegen uitziende, langs welke men zulk een onheil ontduiken mogt, den koning eene vermindering van het getal der hervormde leeraren, door het vereenigen van gemeenten, waartoe het ontwerp, onder de vorige regering gemaakt, in gereedheid lag; als een, onder anderen, zeer gepast middel ter bezuiniging van de staatsuitgaven, aanpreef. En men verheugde zich, toen den koning dat middel zeer geviel, en de stemming der roomschgezinden van dien tijd af veel bedaarder werd. De beraamde, dadelijk met kracht doorgezette, maatregel had dan ook zulk een gunstig gevolg, dat men tegen enkele plaatselijke verliezen het gansche ligchaam der

hervormde kerk behouden en tegen een grooter onheil, aan hare geestelijkheid toegedacht, deze schadeloos gesteld zag.

Bij het doorzetten van den beraamden maatregel bepaalde men zich aanvankelijk tot de zoogenoemde domeinplaatsen, die voorheen in het bezit waren geweest van den vorst van *Oranje-Nassau*, en welke lehraren uit de goederen, aan die plaatsen verkocht, betaald werden. Dus werd reeds in den herfst van het jaar 1806, bij koninklijk besluit, onder de klassis van *Breda*, de hervormde gemeente van *Roxendaal* met die van *Nispen*, onder de klassis van *Nijmegen*, de gemeente van *Vierlingebosch* met die van *Sanbeek* kerkelijk vereenigd, en de tweede predikantsplaats in de gemeente van *Geortruidenberg*, onder de klassis van *Dordrecht*, vernietigd. Dan in het jaar 1807 trof zulk een lot menigvuldige hervormde kleine gemeenten in Noordbrabant, en vooraan over deszelfs grenzen in Zuidholland. Dus werden, onder de klassis van *Breda*, de gemeenten van *Chaam* en *Snijders Chaam* vereenigd met die van *Baarle-Nassau* en *Uilenkooten*, onder de klassis van 's *Hertogenbosch*, de gemeente van *Kessel*, deels met die van *Alem* en *Mars*, deels met die van *Lith* en *Lith-Oijen*, de gemeente van *Berohem* met *Osch* en *Heesch*, die van *Moergestel* met die van *Oosterwijk* en *Udenhout*, onder de klassis van *Peel* en *Kempeland*, de gemeente van *Zon* en *Braugel* met die van *Odenrode*, die van *Geldorp* en *Riel* met die van *Mier-*

lo en *Stiphout*, die van *Laende* met die van *Heeze*; onder de klassis van *Tholen* en *Bergen op Zoom*, de gemeente van *Putten* met die van *Ossendrecht*, *Woensdrecht* en *Koogerhaide*, onder de klassis van *Gorinchem*, de gemeente van *Herpt*, met die van *Heusden*, en die van *Hedikhuizen* met die van *Vlijmen* en *Hondsoord*. Wel niet alle, maar voor het grootste gedeelte bestonden deze hervormde gemeenten sedert lang bijkans niet meer, dan in naam. Derzelve opheffing of liever vereeniging met naburige hervormde gemeenten bragt derhalve den hervormden godsdienst in die landstrecken evenmin een wezenlijk nadeel toe, als, te dien tijde, in *Noordholland*, de vereeniging der gemeente van het kleine *Volendam* met die van *Edam* (321) Inderdaad men maakte toen in al die landstrecken deze verschikkingen, met zulk eene versoening, dat hervormde gemeenten, welke slechts uit vijftig zielen bestonden, voor vereeniging met andere gemeenten niet vatbaar geoordeeld werden. (322)

Ter bevordering van dat vereenigen werd, den 6 van zomermaand deszelfden jaars 1807, aan alle hervormde gemeenten in het rijk de verpligting opgelegd, om, ingeval eene leeraarsplaats openviel, daarvan aan den minister van binnenlandsche zaken kennis te geven. Derzelve vervulling nogtans werd vrijgelaten, indien er binnen veertien dagen, na die kennisgeving, geene strijdige bevelen van 's lands regering mochten zijn ingekomen. De onzekerheid, waar in
 zich

zich vele hervormde gemeenten hierdoor gebragt zagen, deed terstond het verlangen ontstaan naar eenen vasten grondregel, volgens welken het staatsbestuur in dezen handelen wilde. Het staatsbestuur zelf was er op bedacht, om zulk eenen grondregel daar te stellen, ten einde er alle overbodige vrees voor bekorting in regten afgesneden, en elke willekeurige bepaling mogt worden voorgekomen. Bij besluit van den 13 van slagtmaand des jaars 1807 werd er een ontwerp ingevoerd tot vereeniging van zeer kleine gemeenten met naburige groote gemeenten en tot vernietiging van bijzondere leeraarsplaatsen, in zoodanige stedelijke gemeenten, waar geene gewigtige omstandigheden het tegendeel vorderden. Gemeenten, welke meer dan twee honderd zielen bevatten mogten, werden van het behoud éénes leeraars verzekerd. Enkele gevallen nogtans van zeer nabij elkanderen liggende plaatsen waren hiervan uitgezonderd. Tevens behelsde dit besluit eene bepaling van het getal der leeraren voor elke gemeente, naar gelang van het aantal zielen, waaruit zij bestond. Eene gemeente beneden de twee duizend zielen zoude in allen gevalle *éenen* predikant hebben. Voorts bij opklimming zoude eene gemeente van vier duizend zielen *twee* predikanten mogen beroepen, eene van zes duizend *drie*, eene van acht duizend *vier*, eene van tien duizend *vijf*, eene van dertien duizend *zes*, eene van zestien duizend *zeven*, eene van twintig duizend *acht*, en eene van een onbepaald grooter getal *negen* predikanten. Van deze berekening

ning bleven toen nog de drie grootste hervormde gemeenten in het rijk, die van *Amsterdam*, *Rotterdam* en 's *Gravenhage* uitgesloten. Ook eens uitzondering, ten opzichte der hervormde gemeenten in Noordbrabant en die bezuiden de *Waal*, was zoo doelmatig, als gunstig. Aldaar zoude niet het getal van zielen, maar de aard van bijzondere omstandigheden in aanmerking genomen worden. Deze grondslag, onder het koninklijk bestuur van *LODEWIJK* gelegd, is sedert vast en onveranderd gebleven. Zelfs in het jaar 1814, na de verlossing des vaderlands, heeft dezelve tot eene regelmaat gediend, toen er eenige, tot deze zaak betrekkelijke, verordeningen werden gemaakt, waarbij echter de bepaling voor gemeenten, die op éénen predikant aanspraak hadden, evenrediger is geworden.

Alzoo werd er, bij het ontstaan van leeraarlooze gemeenten, in de opgenoemde gevallen, eens vermindering van predikantsplaatsen, volgens eene vaste orde, werkelijk tot stand gebragt. Na de hierbovengemelde kombinatiën, die reeds in Brabant plaats hadden gegrepen, werd sedert nog ook *Dungen* met *Michielsgestel* vereenigd, en de vijfde predikantsplaats in 's *Hertogenbosch* opgeheven. In Noordholland waren, ten gevolge van 's konings besluit, de vereenigingen menigvuldig. Zoo werd *Oostgrafdijk* vereenigd met *Westgrafdijk*, *Oosterleek* met *Wijdenes*, *Benigenburg* met *Zuidzijpe*, *Wijk aan zee* deels met *Beverwijk*, deels met *Velzen*, *Ransdorp* met *Schellingwoude*, *Uitdam* deels

deels met *Holljeloot* en deels met *Zutlerwoude*, *Haringhuizen* met *Barzingerhorn*, *Koog op Texel* met *Waal*. In Zuidholland, werd onder de klassis van *Woerden*, de gemeente van *Kalslagen* vereenigd, gedeeltelijk met *Leijmuiden*, gedeeltelijk met *Nieuwveen*; onder de klassis van *Leyden* de gemeente van *Hoogmade* met die van *Woubrugge*, onder de klassis van *Gorinchem* de gemeente van *Rijswijk* met die van *Giessen*. In Gelderland werd onder de klassis van *Bommel* de gemeente van het fort st. *Andries* vereenigd met die van *Heerewaarden*. Wat de steden der provinciën betreft, de gemeente van *Haarlem*, waar reeds de negende predikantsplaats onvervuld was gebleven, verloor daarenboven de achtste. Te *Hoorn* werd de vijfde predikantsplaats ingetrokken. Hetzelfde lot wedervoer in Gelderland de gemeente van *Nijmegen* en *Zutphen*, waar sedert slechts vier predikanten geweest zijn. Te *Middelburg*, in Zeeland, werd, behalve de tiende, ook nog de negende predikantsplaats, bij de hervormde gemeente, vernietigd. In het Sticht van Utrecht werd alleen de hervormde gemeente van *Montfoort*, en in Overijssel die van *Goor* van twee predikanten op één' gebragt. In Vriesland viel, in de gemeente van *Hindeloopen* en in die van *Staveren*, de tweede predikantsplaats weg, gelijk in de gemeente te *Harlingen* de vierde. Te *Makkum* moest de tweede predikantsplaats als van zelve vervallen beschouwd worden, daar het fonds, waaruit het traktement betaald werd, door

de

de invoering van het nieuwe stelsel van belastingen geheel was vernietigd geworden. Voor het overige kon in Vriesland het koninklijk besluit op de gemeenten te platten lande het allerminst worden toegepast. Reeds sinds de tijden der hervorming hadden aldaar vele en sommige zelfs zeer lastige combinatiën bestaan. Ook maakte, in die provincie, hier de plaatselijke uitgestrektheid, daar de onbruikbaarheid van moerassige of zware kleiwegen, ginds de moeijelijkheid van het trekken over wijde vaarten, over meren en andere wateren, in meer dan één jaargetijde, eene vermenigvuldiging van combinatiën, zoo al niet onmogelijk, ten minste hoogst-onraadzaam. Men voege hierbij, dat in zeer vele, en onder dezelve ook kleine gemeenten, omstreeks het midden der achttiende eeuw, de pastorijgoederen, bij vrijwilligen afstand, aan den staat waren overgedragen, tegen eene vastgestelde jaarlijksche bezoldiging der predikanten. Deze gemeenten hadden dus het régt, om voor hare predikanten die bezoldiging uit 's lands schatkist te vorderen. Het laatste vooral was dan ook eene genoegzame reden, waarom sommige gemeenten toen met anderen, zoo als, bij voorbeeld, de reeds lang vereenigde gemeenten van *Oudega* en *Kolderwolde*, onder de klassis van *Sneek* gelagen, met twee naburige gemeenten, waartoe anders van wege den minister voorloopige aanschrijving gedaan was, niet vereenigd zijn geworden. Te *Groningen* en in de *Ommelanden* bleef de gemelde maatregel, deels om dergelijke, deels

om

om andere, ook gewigtige redenen, mede buiten werking. Desgelijks kon dezelve niet worden toegepast op zulke gemeenten, gelijk er enkele waren, welke afstand deden van den bijslag, haar uit 's lands kas, ter bezoldiging harer leeraren, voorheen toegelegd, en nu zoo vermogend als gezind waren, om uit eigene goederen dat nadeel te herstellen. Dusdanig was, onder anderen, het geval in de reeds vereenigde gemeenten van *Grosthuisen* en *Avenhorn*, bij welke men die van *Scharwoude* voegen wilde.

Door de ingevoerde schikking tot het verminderen van predikantsplaatsen leed de fransch-waalsche hervormde kerk hier te lande in evenredigheid geen geringer verlies aan leeraren, dan de nederduitsche. Alschon de fransch-waalsche gemeenten zich van de heerschappij eens franschen konings meerderen bloei en voorspoed hadden beloofd, bleek het al ras, dat **LODEWIJK** de man niet was, om ter liefde van de taal zijns geboortelands (323) deze verwachtingen te verwezenlijken. Eer genegen, naar het schein, om ter liefde der nederduitsche taal, waarin hij zich met alle vlijt oefende, zijne eigene landtaal te vergeten, voor het minst de nationale taal des lands, hetwelk hij regeerde, te verheffen, hield hij de meeste fransch-waalsche kerken voor overbodig, en meende het stelsel van bezuiniging te haren opzigte, zonder eenig nadeel, te kunnen bewerkstelligen. Niet dubbelsinnig gaf hij, uit dien hoofde, meer dan eens, bij voorkomende gelegenheden te kennen, dat zijns oordeels

deels alleen in groote steden fransch-waalsche gemeenten nuttig konden zijn. Geene geringe moeite moest men zelfs aanwenden, om de gemeente van *Leyden*, eene akademiestad, te laten voortduren. Daar **LODEWIJK** de zaak uit zulk een oogpunt beschouwde, was het niet vreemd, dat hij te *Deventer*, waar maar één fransch-waalsche leeraar was, deszelfs ledig gewordenen plaats onvervuld begeerde te laten, dat hij aan de gemeente van *Dordrecht*, *Breda* en *Zierikzee*, die door twee predikanten bediend werden, slechts éénen toestond; dat hij te *Middelburg* de derde, te *Rotterdam*, gelijk mede in 's *Gravenhage*, de vierde predikantsplaats vernietigde, zelfs te *Amsterdam* het getal der leeraren van zes tot vier deed afdalen.

Het gevolg van al de schikkingen, uit gemelden maatregel ontsproten, was, dat tegen het einde der regering van **LODEWIJK** ongeveer vijftig predikantsplaatsen in de nederlandsche hervormde kerk verdwenen waren. Na aftrek van hetgene, door vermeerdering van werk, aan zoodanige leeraren, welke nu ééne gemeente meer moesten bedienen, op eene regtmatige wijze, aan inkomsté werd toegelegd; was alzoo het batig slot der uitgaven voor de bezoldiging der predikanten omstreeks eene som van veertig duizend guldens, welke 's jaarlijks voor 's lands schatkist konden gerekend worden bespaard te zijn. Voor dat offer kocht men de zekerheid van de meer gewigtige belangen der nederlandsche hervormde kerk, en 's konings welk beresten er in; dat haar

IV, DEEL.   A a   werd

werd toegestaan het genot der voordeelen, welke overbleven. Mogt toch die zelfde koning **LODEWIJK**, aan eene andere zijde, zijne grove verspilzucht, tot uitputting van 's lands schatkist en tot bekommering van velen, die er ooggetuigen van waren, niet aan den dag hebben gelegd!

Uit hoofde van den bejammerenswaardigen toestand der geldmiddelen van het rijk, die zoo algemeen gevoeld werd, als allen bekend was, deden er zich met den aanvang van het jaar 1808 verschijnselen op, die der hervormde kerk het ergste voorspelden. Men nam, namelijk, de algemeene klachten over het grootte gebrek van geldmiddelen te haat, om, konde het geschieden, de hervormde kerk gansch en al te onderdrukken. Tot verbetering van 's rijks financiën bestond men zekere middelen voor te slaan, ontleend uit eene zeer onedele bron van wangunst en partijschap. Doch de Voorzienigheid wendde het kwaad ten beste. Het bleek van ahteren, dat hetzelfde den weg moest bereiden voor eene meer volledige bepaling van de betrekking der hervormde kerk tot den staat, dan tot nog toe had plaats gehad. Sedert het begin der regering van koning **LODEWIJK** waren de roomschgezinden steeds in beweging geweest ter verkrijging niet alleen van meer godsdienstige voorregten, maar ook van eenen meer uitgebreiden invloed op den algemeenen gang van 's lands zaken, dan in de elf laatste jaren hun was vergund geworden. Van eenen koning, die met hen naar dezelfde geloofsbelijdenis God diende,

mees-

meenden zij meer onderscheiding, dan wel andere godsdienstgezindten, te mogen verwachten, althans ten opzichte van politieke betrekkingen vooral niet minder, dan deze, in deszelfs gunst te deelen. Diensvolgens hadden ze in dezen mede ten doele eene gelijkstelling inzonderheid met de hervormden, bepaaldelijk ten opzichte van een politieke schikking niet alleen omtrent de bezitting van de openbare kerkgebouwen en pastorijen, maar ook omtrent de genieting der inkomsten van de pastorijgoederen en de bezoldiging van de godsdienstleeraars.

Inzonderheid had men toen de twee laatstgemelde punten onder het oog, als konden deze, naar men voorgaf, indien zij wel geregeld wierden, zeer bevoegde middelen aan de hand geven zoo ter opbeuring van den laag gedaalden staat van 's rijks financiën, als ter invoering van een stelsel, waarnaar de godsdienstleeraars van al de onderscheidene kerkgemeenschappen evenredig bezoldigd wierden. Van eene zeer aanzienlijke zijde werd den koning het voorstel gedaan, om de partorijgoederen, waaruit in Gelderland, in Vriesland, in Overijssel, Groningerland, voor een groot gedeelte de soms zeer hoge inkomsten der predikanten voortvloeiden, door het rijksbestuur te doen aanslaan en aan de meestbiedenden openlijk te verkoopen. Men zocht den koning in den waan te brengen, dat die goederen beschouwd moesten worden als eigendommelijk toebehoorende aan de roomsch-katholieke kerk, doch welke, in het laatst der zestiende eeuw, bij eene

wederregtelijke bestelling van den staat in de handen der hervormden gekomen waren. Uit de opbrengst dier goederen beweerde men, dat in de eerste plaats eene meer gelijke bezoldiging der hervormde predikanten, en ten tweede langs denzelfden weg ook eene even gelijke bezoldiging zoude kunnen geschieden van de bedienaars der onderscheidene godsdienstige gezindten. Hierbij wilde men bepaald hebben, dat geene gemeente, minder dan vier honderd zielen bevattende, eenige aanspraak op ondersteuning zoude hebben. Het aanzienlijk overschot kon in 's-lands schatkist gestort worden. Geen ander middel was er ter opening van eene bron, waaruit de staat het noodige zoude kunnen putten!

Groot inderdaad was het gevaar, waarmede van dezen kant de hervormde kerk bedreigd werd. Alles kreeg hierdoor het aanzien, dat eerlang de schandelijkste onregtvaardigheid eenen grondslag zoude leggen tot de uiterste verwarring. Men hoopte nogtans op 's konings edelmoedigheid, wanneer hij omtrent den waren aard der zaken maar wel onderrigt mogt worden. Ook der schranderheid van zijnen staatsdienaar, met de zorg voor den openbaren godsdienst belast, MOLLERUS, gelukte het nog in tijdaan de dwarsgedrevene zaak eene regte wending te geven. Hij onderrigte den vorst, naar waarheid, omtrent de geschiedenis der kerkhervorming hier te lande, en overtuigde hem, door gegronde redenen, van het hoogst onbillijke, zoo wel, als van het geheel onraadzame eener uitroering van den voorge-

da-

slagen maatregel. (324) Al gaande voort verdween aldus de diepe indruk, dien het voorstel in den beginne op den koning gemaakt had, terwijl hij daarboven niet ongevoelig was voor de opmerking, dat langs dien weg het grootste deel der ingezetenen, als bestaande uit hervormden, van hem en zijn bestuur zoude vervreemd worden.

Bijzonder werkzaam was in dit tijdsgewricht ter bevordering van de belangen der hervormde kerk de nog waakzame *intermediaire* commissie, uit de meeste gemeenten van zuid en noordholland afgevaardigd. Zoodra deze vernomen had, wat er van eene vijandige zijde beproefd werd, om 's konings geest ten nadeele van de zaak der hervormden in het algemeen, en van die, welke in het bijzonder derzelver leeraars betrof, in eene zeer verkeerde stemming te brengen, ontgloeide haar ijver meer zelfs, dan voorheen, naarmate zij de vreeselijkste onheilen te gemoet zag, die zulk een op handen zijnde geweldige storm zoude kunnen aanrigten. Uit verlichte regtsgeleerden en staatsleden, meest van den stadhouderslijken tijd, bestaande, was zij vol vuur en moed; ook wist zij met eene wel gesnedene pen de zaak der hervormden uitnemend te bepleiten. Reeds ten jare 1800 had zij meer dan één uitvoerig, wel berekend, stuk aan de eerste kamer van het vertagenwoordigend ligchaam ingediend ter verdediging van het regt der hervormden op de kerkelijke goederen en fondsen. De nadrukkelijke taal, in die stukken gevoerd, had destijds eene weêrgalooze kracht van

overreding gehad en veel toegebracht tot een schorsen van de nadeelige bepaling in de staatsregeling van het jaar 1798. Hetgene dier kommissie toen gelukt was, hoopte zij, dat haar ook nu gelukken soude. En daarin werd zij niet te leur gesteld.

In lounwmaand van het jaar 1808 besloten acht leden van de kommissie, die in het jaar 1803, toen er gematigder tijden waren gekomen, benoemd werden; om voortaan steeds een oplettend oog over den staat der hervormde kerk te houden, eene memorie aan den bovengemelden staatsminister ter hand te stellen, gelijk zij die in lentemaand inleverden, hunne bekommelingen onbewimpeld te kennen gevende uit hoofde van de veranderingen, die toen sedert eenigen tijd in de wijze en vorm der betaling van de predikanten en andere ambtenaren waren ingevoerd. Men nam deze aanleiding intusschen meer te baat, om het stelsel te bestrijden, hetwelk toen bij het gouvernement schein aangenomen te zijn, als of de bezoldigingen der hervormde leeraars enz. wyl zij uit *publieke* kassen geschieden, even daarom gehouden moesten worden, uit 's lands kassen betaald te worden. Dit stelsel bestreden zij, op grond, dat die bezoldigingen, over het geheel genomen, voertvloeden uit goederen en fondsen, waarop de hervormden een onwedersprekelijk recht hadden. Niet alleen bragt de eigen aard der goederen sulks mede, wyl het oorspronkelijk geestelijke goederen waren, waarvan de uitdrukkelijke wil van den soeverein den hervormden een durend genot had

had verzekerd. Ook had reeds een gerust genot van meer dan twee eeuwen aan dat recht eene onbreekbare vastheid verleend. Hier voegden ze bij, dat de publieke beheering, waarender sommigen van de fondsen gebragt waren, dezelve even zoo weinig tot een gedeelte van 's lands kas had gemaakt, als de fondsen van weeskarners en diergelyke openbare stichtingen daartoe behoorden. Voornamelyk bewezen zij, dat dit het geval was van het geestelyk kantoor te *Delft*. Hetzelve bestond, behalve uit de rantsoengelden, (325) doch die reeds sedert het jaar 1806 hadden opgehouden betaald te worden, voer- al uit de pastorijgoederen van bijzondere gemeen- ten, welke, ten tijde der kerkhervorming in de zes- tiende eeuw aanwenzig zijnde, toen op stilligen last van den staat waren zamengebragt tot één fonds, om- telc voerdele dier gemeenten bestuurd te worden. En- wel waren ze samen gebragt met uitdrukkelÿk beding- an de eene, en met belofte aan de andere zijde, dat de staat uit de opkomsten van die goederen voor het onderhoud der hervormde predikanten en der her- vormde gemeenten zorgen zoude. De genoemde goederen waren derhalve onder het bestuur van den staat de eigendom van de hervormden gebleven, en tot het gemelde einde bestemd.

Dit betoog stond op vaste gronden. Het wettig recht der hervormden op die goederen was manne- lijk bepleit en gehandhaafd. Ook de grootste, ni- terste, schade, waarmede het gedreigd werd, kwam men door dat betoog voor. Verhinderen echter kon

men niet, dat de koning in grasmaand van het jaar 1808 een dekreet nam, volgens hetwelk de fondsen, bij de geestelijke kantoren voorhanden, moesten gestort worden in 's rijks kas van aflossing; (*amortisatie*) en dat daarentegen de betalingen, welke uit deze fondsen geschieden, voortaan uit 's lands kas zouden geheven worden. De koning nam echter dit dekreet niet een seer beschroomd hart. Van daar dan ook, dat hetzelfde zeer geheim was gehouden voor sommigen der meest belanghebbers onder de leden der hooge regering en de staatsdienaars. Er waren voorzeker redenen voor 's konings schroomvalligheid en geheimhouding. Buiten twijfel had hij zich tot dit besluit laten overhalen door den drang eener, den hervormden niet geneegene, partij, meenende hij hetzelfde te kunnen vereffenen met zulke beginselen, volgens welke hij zelf zich vrij kende van alle partijdigheid. Het regt der hervormden schijnt hij als door dezen maatregel niet gekrenkt beschouwd te hebben, wijl het bestaan van dertzelver geestelijkheid er even zeer door ingewaarbord was, als te voren. Nogtans meests het den hervormden hoogstongevallig stipte, dat aldus niet ééne pennestreek al zoodanige goederen en fondsen vernietigd waren, op welke, als zoo vele onaangeradete onderpanden, de hervormde kerkgemeenschap uitsluitend de betaling mogt verdienen van de jaarlijksche inkomsten harer godsdienstleeraren. Die heilige eigendom der hervormden, het grootste deel der natie uitmakende, werd op

zulk

zulk eene wijze door den staat aangetast, alleen om de overschietende vruchten van denzelfden in te oogsten, voor de steeds meer en meer verarmende schatkist des lands.

Daar deze grieven, welke gevolgen ten nadeele der hervormde kerk niet te berekenen waren, bij vele hervormden geen gering hartsmeer verwekte, begonnen deze vuriger, dan ooit toen te verlangen naar den eindelijkken uitslag van zaken, naar eene vaste regeling der betrekkingen tusschen de kerk en den staat, en naar eene juiste bepaling, waardoor inzonderheid het lot der hervormde kerk eens en voor altijd zoude beslist worden. Inmiddels werd men, den 18 van hoornmaand des jaars 1808, van gouvernementswege gerust gesteld omtrent 's konings denkwijze te dezen aanzien, welke met deszelfs eigene woorden dus werd opgegeven. (326) „Ik moet en wil onder mijne bescherming nemen de bediening naars van alle godsdiensten. Allen hebben gelijke aanspraak op dezelfde aanmoediging, op denzelfden onderstand, daar zij allen zoo noodig zijn voor het geluk der inwoners, voor het behoud der zeden en der beginselen van ware zedekunde; die den grond van alle goede maatschappijen moeten uitmaken. Indien dit nog niet gedaan is, moet hetzelfde alleen daaraan worden toegeschreven, dat zaken van dien aard zoo moeilijk, als gewigtig zijn. Dit zoude zeker in eene nieuwe maatschappij het geval niet wezen; maar ik gevoel en erken, dat de konstitutie, mijne gevoe-

„ lens en mijne grondbeginselen mij verbinden, om
 „ alle geestelijken en alle leden van iederen godsdienst
 „ of gemeenschap, zonder onderscheid, tot dezelf-
 „ de voorregten en voordeelen toe te laten. Ik ge-
 „ voel en erken dus zeer wel, dat daartoe moeten
 „ worden toegelaten, voor en na, zoo als de staat
 „ van de schatkist gedogen zal, allen, die geene
 „ of weinige ondersteuning hadden, zonder echter,
 „ dat zij, die dezelve reeds genieten en sinds lang
 „ genoten hebben, daar door eenigzins moeten ver-
 „ liezen; want ik behoor evenveer tot den eenen,
 „ als tot den anderen.”

Uit deze geopenbaarde denkwijze des konings be-
 gon men eenigen moed te scheppen, en goede hoop
 op een niet ongunstig koninklijk besluit; hetwelk
 scheen niet lang te zullen mitblijven. Dit scheen
 zoo, omdat de koning den 11 van bloemaand des
 jaars 1808 het ministerie der eerdiensten gescheiden-
 had van dat van binnenlandsche zaken, en den 15
 van die maand het eerste alleen bij voortduur aan
 MOLLERUS had opgedragen met eenen openen brief
 van berigt, omtrent de waarneming van dien post.
 (327) „ De minister der eerdiensten is belast met
 „ het inwinnen van naauwkeurige berigten, omtrent
 „ den toestand der onderscheidene eerdiensten, die
 „ in het koningrijk beleden worden. Hij moet zor-
 „ gen, dat zij, die dezelve belijden, zich naauw-
 „ keuriglijk gedragen naar hetgene door de konsti-
 „ tutie en de wetten is voorgeschreven. Hij heeft
 „ een oppertoezicht over al de eerdiensten; en over
 „ de

„ de handhaving der kerkelijke tucht. Hij neemt
 „ kennis van de geschillen, die zouden kunnen ont-
 „ staan, zoo tusschen de eerdiensten onderling, als
 „ tusschen hen, die denzelfden eerdienst belijden.
 „ Hij draagt den koning al de schikkingen voor,
 „ die versocht worden, om aan allen eene gelijke
 „ bescherming te verzekeren. Hij waakt, dat de
 „ leerstellingen, die gepredikt worden, dienen tot
 „ bevordering van braafheid, en tot vermeerdering
 „ van het welzijn der maatschappij. Hij is in het
 „ algemeen belast met al wat betrekking heeft tot
 „ de zaken van den godsdienst en tot de betalingen,
 „ deswege te doen.” De ten jare 1796 gebrokene
 band tusschen de kerk en den staat was sinds het
 begin der nieuwe eeuw wel weder eenigzins geheeld,
 maar hier ziet men, dat dezelve ten jare 1808 we-
 der volkomen was vastgehecht. Veel goeds beloofde
 men zich daarvan.

Den 2 van oogstmaand deszelfden jaars verscheen
 dan ook een organiek besluit van den koning, het-
 welk aan de eene zijde en met de beginselen van
 verdraagzaamheid en met de, door de staatsregeling
 voorgeschrevene, evengelijkheid overreestemde, en
 aan de andere zijde het weinigste nadeel toebaght
 aan de hervormde kerkgemeenschap. De grondslag
 van dit besluit (328) was het, hier volgende, eerste
 artikel. „ De predikanten van den hervormden
 „ godsdienst zullen bij voortdurend blijven in het
 „ genot van het traktement en de inkomsten, wel-
 „ ke hun tot nog toe zijn toegelegd geweest, on-

„ ver-

„ verminderd' echter de schikkingen, welke bij
 „ vervolg zonden kunnen gemaakt worden, om de-
 „ ze traktementen op eenen meer gelijkvormigen
 „ en billijken voet, buiten prejudicie der predikan-
 „ ten, die thans in bediening 'zijn, te brengen.”
 Merkwaardig was insgelijks het tweede artikel.
 „ De geestelijken van die gezindheden, welker eer-
 „ dienst tot nog toe ten koste van den staat niet is
 „ onderhouden geweest, zullen bij vervolg betaald
 „ worden naarmate dat de staat van de schatkist
 „ zulks zal toelaten.” Hetgene wijders in dit ko-
 „ ninklijk besluit voornamelijk den openbaren gods-
 „ dienst der hervormden betrof, was hoofdzakelijk van
 „ dezen inhoud. „ Alle bezoldiging der geestelijken
 „ zal uit de publieke schatkist geschieden. (329)
 „ De kerkelijke goederen of fondsen, die te voor-
 „ noemden einde onder de publieke beheering
 „ stonden, zullen in de schatkist des lands worden
 „ overgebracht. Met den eersten dag van het jaar
 „ 1810 zal die schatkist, mitsgaders elke gemeen-
 „ telijke, plaatselijke of andere publieke kas ont-
 „ heven worden van de verpligting tot het beta-
 „ len, gelijk ze tot hiertoe deden, aan de kerkelijke
 „ bedienaars, als kosters, voorlezers, voorzangers,
 „ organisten, katechizeermeesters en dergelijken.
 „ (330) Die allen zullen geheel en alleen ten laste
 „ te van de hervormde kerkgemeenschap zijn. De
 „ traktementen of pensioenen van emeriti predikan-
 „ ten en weduwen van predikanten zullen voor als
 „ nog worden betaald. (331) In het vervolg zul-
 „ len

„ len die jaargelden niet anders, dan volgens een
 „ koninklijk besluit, en volgens een te maken re-
 „ glement worden toegestaan. Al deze uitgaven
 „ zullen ophouden ten laste der plaatselijke en ge-
 „ meentelijke kassen te zijn, te rekenen van den 1
 „ van louwmaand des jaars 1810. Omtrent de
 „ kerkgebouwen, tot den openbaren godsdienst ge-
 „ schikt, met de daaraan behoorende fondsen, zul-
 „ len dadelijk schikkingen worden gemaakt, meest
 „ overeenkomende met de gesteldheid der onder-
 „ scheidene godsdienstige gezindheden in iedere stad
 „ of plaats, te welken einde de koning kommissiën
 „ zal benoemen, die dat werk binnen den loop van
 „ het jaar 1809 zullen moeten volbragt hebben, na
 „ hetwelke elk godsdienstig gebouw. komen zal ten
 „ laste van de gezindheid, waaraan het gebruik en
 „ bezit daarvan zal zijn toegewezen. Eindelijk zal
 „ er door den minister van eerediensten eene kom-
 „ missie worden benoemd, bestaande op het minst
 „ uit drie en op het meest uit negen personen van
 „ iedere erkende godsdienstige gezindheid, in het
 „ rijk, om elke dier kommissiën te raadplegen,
 „ wegens de te beramene schikkingen tot het be-
 „ paaldelijk regelen van al, wat de eerediensten dier
 „ gezindheden betreft.” (332)

Gelijkheid van regten voor alle godsdienstige ge-
 meenschappen, mitagaders behoud van wezenlijke,
 tot hiertoe bij het hervormde kerkgenootschap ge-
 notens, voorregten, waren de grondslagen, waarop
 dit dekrast rustte. Alsdoo de deputaten der zuid-
 en

en noordhollandsche synoden in 's konings besluit aanmerkelijke bezwaren voorsuitzen, was echter hetzelfde voor de hervormden zoo voordelig, als men in de plaats grijpende omstandigheden verlangen konde. Het droeg getuigenis van den goeden invloed, dien de welbestuurde inligtingen van verstandigen gehad hadden op den geest des konings, omtrent wiens onpartijdigheid toen dan ook wel geen twijfel meer overbleef.

Volgens het gemelde tweede artikel van dat koninklijk besluit zorgde de staat voor de bezoldiging der leeraars van alle christelijke genootschappen. Voor het everige moesten allen zelve de kosten dragen hunner eigene, naar willekeur te makene, huishoudelijke inrigtingen. Uit dit koninklijk dekreet volgde dan ook van zelf, dat de gelden, tot het houden van de jaarlijksche gewone synoden in de hervormde kerkgemeenschap benoodigd, niet langer uit de publieke schatkist konden betaald worden. De koning beloofde nogtans in het zevende artikel des gemelden besluits in die zaak nader te zullen voorzien. Ook hield hij zijn woord. Bij een uitdrukkelijk koninklijk besluit van den 1 van grasmaand des jaars 1809 werden, volgens des ministers aanschrijving van den 4 derzelfde maand, zekere mindere, evenwel nog al aanzienlijke sommen, gelijk voor de kerk van zuidholland één duizend zes honderd en vijftig guldens, toegestaan, om de werkzaamheden der synoden, hetzij door bijeenkomsten van kerkelijke kommissiën, hetzij door het houden

van

van kleinere synodale vergaderingen, behoordijk te behandelen en af te doen. (333) De laatste gewone synoden werden dus gehouden in het jaar 1808, waartoe de koning den 15 van grasmaand diens jaars magt had verleend. (334) Eveneens moesten, uit kracht van 's konings meergenoemd organiek dekreet van den 2 van oogstmaand, terstond eenige bijzondere voordeelen ophouden, waarvan vele predikanten een aangenaam genot hadden gehad, als daar waren de reisgelden, tot het bijwonen van de klassikale vergaderingen benoodigd, de reisgelden bij gelegenheid van het bezoeken der kerken of gemeenten enz. (335) Inzonderheid behoorden hiertoe de jaarlijksche eregiften voor studenten in de godgeleerdheid en proponenten, die zoons van predikanten waren. Dezelve werden bij een koninklijk besluit van den 27 van wintermaand des jaars 1808 ingetrokken. (336)

Inmiddels hoezeer ook een groot deel van Nederlands volk, niet op veranderingen in het hervormde kerkwezen gesteld, zoodanige verordeningen meereendeels zich niet mogt laten welgevallen, werd toch het ongenoegen niet weinig getemperd, daar men zag, met welken ijver de koning werkte voor het verlovendigen van de godsdienstbeginselen zijner onderdanen, eenen ijver, die uit geene andere bron scheen op te komen, dan uit deszelfs eigen godsdienstgevoel. Omstreeks den zelfden tijd, namelijk, den 5 van sprekkelmaand des jaars 1809, besloot **LODEWIJK** de gewoonte, welke van ouds hier

te

tē lande had plaats gehad, dat jaarlijks een algemeene vaderlandsche dank- en bededag gebooden werd, weder in te voeren. Hij bepaalde, dat zoodanige dag den 22 van gemelde maand zoude gevierd worden, en gebood, dat de gansche week, waarin die dag viel, de schouwburgen en de huizen van openbare gemakelijkheid gesloten zouden zijn. Overeenkomstig met dit koninklijk dekreet werd dan ook de gemelde dag met eene buitengewone godsdienstige geestdrift door al het volk van Nederland in de kerken der onderscheidene godsdienstgezindheden plegtstatiglijk gevierd, waartoe het diep gevoel van eene vrsche ramp, zijnde de geduchte watersnood, in dien winter geleden, niet weinig medewerkte.

Aller oogen waren nu met gespannen verwachting gevestigd op eene raadplegende kommissie, die, volgens het laatste artikel van 's konings gemeld organiek dekreet, uit den boezem van het hervormde kerkgenootschap door den minister van eerediensten gekozen zoude worden. Van deze kommissie zag men te gemoet een, voor de invoering geschikt, geheel nieuw stelsel van kerkbestuur, en van éenen verbeterden vorm der kerkelijke zaken. Daar in het rijk al de inrigtingen van het burgerlijk bestuur geregeld (*georganiseerd*) werden, moest zulks toer dan ook wel aan de christelijke kerkgenootschappen te beurt vallen. Den hervormden ontbrak nog de noodige sterkte tot het handhaven van de algemeene belangen banner kerkgemeenschap. De luther-

schen

schen waren door verdeeldheid in twee gezindten gescheurd, en door de aanwinst van Oostvriesland in nieuwe betrekkingen gebragt tot hunne geloofsbroeders aldaar. De roomschgezinden staken, onder eenen koning van hunne kerkbelijdenis, het hoofd moediger op, dan te voren, en eigenden zich vrij groote regten toe. Al die kerkgenootschappen hadden het noodig, dat zij georganiseerd werden. Van minder belang was zulks voor de overigen in het rijk. Overtuigd van deze behoefte, en verzekerd van de goede gezindheid des konings aarzelde men dan niet het bovengemeld laatste artikel van zijn organiek besluit hem in de gedachte te brengen. Ook hij wilde niet, dat men het vergeten en ter uitvoering van hetzelfde werkeloos zoude blijven.

De voorbereiding tot eene alles herstellende organisatie van het hervormde kerkwezen, bij hetwelk wij ons alleen te bepalen hebben, bestond deels in het inwinnen van berigten omtrent den toenmaligen staat van hetzelfde, deels in het zoeken naar geschikte leden voor de te benoemene kommissie. De verlangde berigten ingekomen zijnde, zag men al spoedig, dat de groote zaak eener kerkelijke organisatie in het algemeen hierop moest nederkomen. Men behoorde de misbruiken te weren, welke er in het kerkelijk bestuur waren, door betere inrigtingen tot stand te brengen, die op gronden van billijkheid rustten. Noodig was hier wijsheid en voorzigtigheid. Vooral diende men te zorgen, dat ware verlichting,

dat hartelijke eensgezindheid, dat broederlijke liefde en vrede er door bewaard en meer bevorderd wierd. Alzoo zoude men den godsdienst, door eene algemeene uitbreiding van deszelfs heilzamen invloed, hoogstbelangrijk voor, en eenen vasten steun van den staat doen worden. Wat het *hooge* kerkbestuur betrof, bij de synoden ontbrak het aan éénheid niet van doel, maar van wijze, om het doel wel te bereiken, namelijk aan gelijkmatige werkzaamheid in het behandelen van zaken. De synodale vergaderingen waren ook te groot. In de keuze der leden van dezelve, welke naar toerbeurten of door loting geschiedde, deed er zich eene, elk in het oog loopende, wanvoegelijkheid op, waardoor veel goeds moest achterblijven. Niet behoorlijk ook was de invloed van den staat op die vergaderingen gewijzigd. Aan de eene zijde was die invloed te groot en aan de andere zijde te gering. Insgelijks was men van begrip, dat er over het geheel meer gearbeid moest worden ter handhaving van de algemeene belangen der kerk. Men ijverde niet zelden voor bijzondere begrippen, en niet genoeg voor godsdienst en zedelijkheid, niet genoeg ook voor de verbetering van den openbaren, plegtstatigen, eeredienst, dien de gemeenten den hoogen God in de kerkgebouwen gezamenlijk toebagten. Wenschelijk ware het derhalve, dat er eene nationale synode, of hoe men ook zulk eene kerkvergadering noemen wilde, bestond, welke niet te dikwerf uit nieuwe leden wierd zamengesteld, en zich bezig konde houden met het

ma-

maken van algemeene verordeningen, met het eidelijke beslissen van kerkelijke aangelegenheden, de orde en den dienst betreffende, en met het doen van noodige voorstellen voor het algemeene welzijn der gansche hervormde kerk bij het staatsbewind.

Betrekkelijk tot het *lage* kerkbestuur behoorden de klassen éenen en denzelfden algemeenen leiddraad voor hare werkzaamheden te hebben. Zeer vele klassikale vergaderingen waren, even als de synoden, te uitgebreid. Hierdoor ontstond dikwerf in dezelve eene zoo groote verwarring, dat sommige leden niet eens begrepen, waarover hun de stem zoude worden afgevraagd. (337) Men voege hier bij, dat bij het scheiden van elke vergadering de voorzitter aan eenen, die in de gewone zitting op hem volgde, zijne plaats inruimde. Het eene en andere gaf aanleiding, dat men niet zelden zich lang met beuzelingen moest ophouden, terwijl zaken van gewigt onafgedaan bleven, of naar de willekeur van eenige weinigen werden afgedaan, die zich als hoofden opwierpen, en onder welke men wel eens de bescheidenste miste. Hoogstnoodig scheen het dus, dat men dit *lage* kerkbestuur en naauwer beperkte en ordelijker regelde. Mede ten aanzien van de examens, welke aankomende godsdienstleeraars moesten ondergaan, hadden er, in de klassikale vergaderingen, geene geringe gebreken plaats. De orde, welke, bij het aanstellen van de onderzoekers, gevolgd werd, schoon hier zoo, elders dus geregeld, was echter oorzaak, dat niet op de kundigste, en

de meest daartoe geschikte mannen steeds het oog werd geslagen. Van daar was het, dat het onderzoek dikwerf werd ingerigt op eene, niet aan het oogmerk beantwoordende, en voor den genen, die hetzelfde moest doorstaan, al te gemakkelijke wijze. Niet altijd en overal behandelde men, behalve de bijbelsche taalkunde en de leerstellige godgeleerdheid, met genoegzame naauwkeurigheid de exegese van het oude en nieuwe Testament, mitsgaders de bijbelsche theologie, de christelijke zedekunde, de pastoraal enz. Insgelijks werd er niet altijd behoorlijke acht geslagen op de academische en kerkelijke getuigschriften der genen, die zich, om onderzocht te worden, hadden aangegeven. Onder dit alles werkte dan eens eene kwalijk bestuurde gunst voor dezen of genen, dan eens eene verkeerde barmhartigheid. Eindelijk voegde men hier nog bij, dat het velen predikanten ontbrak aan vereischte kunde in kerkelijke zaken. en dit niet zelden gepaard ging met stijve gehechtheid aan eenmaal aangenomen denkbeelden en met stug vooroordeel. Dit alles had in de werkzaamheden der klassikale vergaderingen eene zeer groote ondoelmatigheid te wege gebracht, welke in al die opzigten een schromelijk verval ten gevolge moest hebben. Hoogstnoodig was het derhalve, dat bij eene algemeen in te voeren kerkverordening tot een verbeteren van al die leemten ernstige voorziening geschiedde.

Dit mogt men trouwens verwachten van eene commissie, die inmiddels door den minister, niet zonder

der eene verzochte voorlichting van den hoogleeraar J. W. TE WATER, (338) benoemd was geworden. Deze kommissie bestond uit zulke mannen, wier bekwaamheid niet kon doen twifelen, of zij zouden de hun aanbevolene taak, door eene vereeniging van ijver met voorzigtigheid en inschikkelijkheid, zoo gelukkig als loffelijk volbrengen. Zij waren J. W. TE WATER, hoogleeraar in de godgeleerdheid te *Leyden*, H. HUSLY VIERVANT, predikant te *Amsterdam*, T. HOOG, predikant te *Rotterdam*, D. DELPRAT, predikant bij de waalsche gemeenté in 's *Gravenhage*, A. RUTGERS, predikant te *Haarlem*, J. BOTH HENDRIKSEN, raadsheer in het hof van *Utrecht*, J. C. VAN DER KEMP, advokaat enz. in 's *Gravenhage*, S. B. JANTZON van *Nieuwland*, raadsheer in het hof van *Brabant*, J. G. THIN VAN KEULEN, lid van de vroedschap te *Amsterdam*. Derzelver plegtige inhuldiging geschiedde te *Amsterdam*, de stad, waar de vergaderingen stonden gehouden te worden, den 11 van louwmaand des jaars 1809, door den minister MOLLERUS, welke terstond eenige opening gaf, waarbij de stof voor eene nieuwe kerkregeling, op éénheid rustende, in bijzonderheden ontwikkeld werd. De wijziging dier bijzonderheden, veel of weinig van de toenmalige kerkinrigtingen afwijkende, werd aan het verlichtoordeel der kommissie overgelaten.

De eerste en voornaamste bijzonderheid, in die opening, aan de kommissie medegedeeld, betrof, als hoofdbeginsel, het beramen eens voegelijken *middenpunts*

van vereeniging en van bestuur, met deszelfs betrekking op den staat, onder het wel in acht nemen van een onderscheid tusschen de nederduitsche, hoogduitsche, fransche en engelsche kerken. De overige bijzonderheden betroffen eenige, daarmede in verband staande, verordeningen nopens de *kerkelijke tucht* en het *kerkelijke regt*, nopens de wijze der benoeming zoo van *kerkelijke bestuurders*, als van *kerkelijke leeraars*, bijzonder met betrekking tot den invloed van het gouvernement op dezelve, behoudens de vrijheid der gemeenten in de keuze der leeraren; nopens de verordeningen omtrent de *godsdienstige opvoeding*, zoo in het algemeen als bijzonder ten aanzien van de opleiding tot leeraars in de theologische scholen; nopens het rigtig bestuur over *kerkelijke* en *diakonie-fondsen*; nopens de wijze, waarop de *kerkelijke betalingen* zouden dienen te geschieden; nopens de *bezoldiging* der *kerkelijke bedienden*, het onderhoud van *kerkegebouwen* en *pastorijen*, de *beroepskosten* enz., vooral in kleine en minvermogende gemeenten.

Geene geringe achting en dank maakte zich bij het ministerie van de eerdiensten te dien tijde waardig deszelfs hoofdkommis J. D. JANSSEN, die onder het naastvorige bestuur den loffelijksten ijver, met eenen gelukkigen invloed op de aangelegenheden der hervormde kerk reeds aangewend, en daardoor in dat vak algemeene en bijzondere, zeer uitgebreide, kundigheden verkregen had, waarvan hij met een schrander oordeel het beste gebruik wist te maken.

Van

Van dezen ontving de kommissie eerlang eene onderhandsche opening over de wijze, waarop in verband met de plaatshebbende orde van zaken en regering, het nieuwe kerkbestuur geregeld, en de nieuwe kerkinrigting zoude kunnen ontworpen worden. Er was in die dagen een gerucht verspreid, vooral onder de kerkelijken, van welke sommigen er eene voortstuwende kracht aan scheenen te willen geven, dat er, namelijk, eene geheele omkeering in het kerkbestuur der hervormden zoude plaats hebben, dat men onderscheidene, hooge en lage, geestelijke orden oprigten, bisschoppen aanstellen, en zelfs éénen aartsbisschop benoemen wilde. Tot het bekleeden der aartsbisschoppelijke waardigheid, ging de spraak, dat TE WATER gedoodverfd ware. Het gerucht had zich zoo vastgeworteld, dat vele verstandigen er geloof aan meenden te moeten slaan. Zelfs onder de benoemde leden van de kommissie, voor dat aan deze nog opening van zaken was gegeven, waren er, die daar een ernstig onderzoek naar deden, en verklaarden, dat, ingeval zulks in het plan mogt liggen, zij dan liever van den hun opgedragen last zouden willen verschoond zijn. (339) Van waar zulk een gerucht? Hadde de nijd van dezen of genen, dien het speet, dat men, bij de benoeming der kommissie, hem was voorbij gegaan, dat gerucht verzonnen, om het gewichtig doel in verdenking te brengen, en hun, die ter bereiking van hetzelfde de handen aan het werk zouden slaan, den voet dwars te zetten? (340) of hadde de zwaar-

hoofdigheid van anderen zich ongerust gemaakt, dat de koning alles zoude willen geschikt zien naar het kerkbestuur van zijne godsdienstgezindte? Misschien had wel bij dezen dit, bij genen dat plaats. Hoe het ook geweest zij, het gerucht was valsch, maar de aanleiding tot hetzelfde schijnt niet valsch geweest, of uit de lucht gegrepen te zijn. Bezijden het ontwerp lag niet geheel het denkbeeld aan een geregeld kerkbestuur, zoo als men dat in Duitschland, en ook eenigermate in Oostvriesland, toen met het nederlandsche koningrijk vereenigd, aantrof. In Duitschland had men in het kerkbestuur superintenden ten enz. Het oostvriesche kerkbestuur had insgelijks superintenden ten. Ook had het in de vergadering van zijnen *costus*, te *Emden*, altijd gehad en nog eenen vasten voorzitter, (341) eenen vasten sekretaris enz. Eene ernstige vraag kon dus zeer natuurlijk, bij de eerste gedachte aan het voorhanden zijnde werk, opkomen, of men ook het nederlandsche kerkbestuur op zoodanigen voet zoude kunnen inrigten? Daar van hoorde men op eenen afstand spreken; menig een verstond het niet wel, en gaf er eene verkeerde duiding aan, als of er bisschoppen, met eenen aartsbisschop, op weg waren.

Dan bij de gemelde opening, welke aan de commissie door den hoofdkommiss JANSSEN gegeven werd, ontdekte men, dat het ministerie zelf niet verkoos zoodanig een bestuur van superintendentie den hervormden aan te raden, veronderstellende tevens, dat de kerk zelve zoo iets niet verkieslijk

zou-

zoude achten. Het ware dus beter het geheele bestuur, bij voortdoring, te laten in de handen van kerkelijke vergaderingen, aan elkanderen ondergeschikt, dan op deze of gene wijze superintendenten of andere, hoe ook genoemde, kerkelijke opperbewindhebbers te doen aanstellen. Dien ten gevolge werd voorgeslagen eene *algemeene synode*, vertegenwoordigende de gansche hervormde kerk van Nederland, haar gevoelens uitbrengende, zonder klassikale lastbrieven, uitmakende de hoogste kerkelijke regtbank, en alleen ondergeschikt aan het gouvernement, zonder welks goedkeuring zij geene nieuwe verordeningen invoeren, of oude verbeteren mogt. Wijders werd voorgeslagen een kollegie van synodale deputaten, bestemd zoo tot voorbereiding van de werkzaamheden der synode, als tot de uitvoering van de, door dese genomene, besluiten. Ook zoude dit kollegie de tusschentijds loopende zaken van minder gewigt moeten behandelen, de korrespondentie met het gouvernement levendig houden, en de synode bijwonen met eene adviserende stem. De keus der leden zoude behooren te geschieden door den koning uit een dubbeltal, hetwelk hem de synode aanbod. Vervolgens dienden er, gelijk van ouds, kerkklassen te zijn. Deze moesten in ringen verdeeld zijn; zij moesten uit predikanten en kerkenraadsleden bestaan. Er moesten klassikale deputaten of inspectoren, door de klassen te benoemen, voor eenigen tijd, werkzaam zijn ter behartiging van loopende zaken. Eindelijk de huishoudelijke

inrigtingen der klassen konden vrijelijk overgelaten worden aan derzelve willekeur; doch de hoofdpunten moesten begrepen zijn in reglementen, welke de synode had goedgekeurd.

Zie hier den grond, waarop men het ontwerp der kerkregeling gaarne gebouwd wilde zien. Hoofdzakelijk kon zich hiermede de kommissie vereenigen. Zij maakte dus in het midden van louwmaand des jaars 1809, onder het voorzitterschap van TE WATER, terwijl zij tot haren sekretaris had RUTGERS, eenen aanvang met hare werkzaamheden, tot het ontwerpen van eene, naar de gegevene openingen, gewijzigde kerkregeling. Zonder die openingen immer uit het oog te willen verliezen, was nogtans de kommissie van oordeel, dat zij van de vroegere kerkordeningen der nederlandsche hervormden niet alleen alles moest zoeken te behouden, wat niet aanliep tegen de tijdsomstandigheden, waarin men verkeerde, maar men haar ook de vrijheid moest gunnen, om er bij te voegen, wat toen noodzakelijk mogt geoordeeld worden. Ter bevordering van dit oogmerk ijverig voortarbeidende, bragt de kommissie, in oogstmaand van het jaar 1809, het zoo verre, dat het ontwerp gereed was, en den minister, met de zorg voor de eerdiensten belast, kon worden toegezonden. Dit geschiedde onder het geleide van eenen uitvoerigen brief, in het laatst der gemelde maand. Het ontwerp had den titel van *Concept-reglement op de organisatie van het hervormd kerkgenootschap in het koninkrijk Holland*. In den

den brief werd door de commissie een beredeneerd resultaat medegedeeld van den gang harer tot rijpheid gebragte overleggingen, betrekkelijk tot het gewigtige werk, hetwelk haar was opgedragen. Die brief is, naar het ons voorkomt, zoo belangrijk, dat wij van denzelfven een beknopt uittreksel onzen lezers niet wel onthouden kunnen. Wij deelen hetzelfde te liever mede, om dat hierdoor genoegzaam licht wordt verspreid niet alleen over het ontwerp, dat toen in gereedheid lag, maar ook over de gronden en beginselen, waarop, in vervolg van tijd, de thans bestaande kerkregeling hoofdzakelijk is gebouwd geworden.

Op den voorgrond ontwikkelen in dien brief de ontwerpers deze hunne gedachte, dat zij aan het tot dien tijd toe plaats gehad hebbende bestuur der nederlandsche hervormde kerk boven alle andere kerkbesturen verre den voorrang gaven, behoudens de wijziging, door hen te dezen aanzien gemaakt. Zulk een bestuur was, hunnes oordeels, vooreerst, geschikt naar het kenmerkelyke der nederlandsche hervormde kerk, en overeenkomstig met hare belangen. Dat kenmerkelyke bleek, hunnes inziens, uit de geloofsbelijdenis, door die kerk aangenomen, houdende, „ dat de dienaars des woords, in welke „ plaatse zij zijn, ééne en dezelfde magt, ééne en „ hetzelfde gezag hebben, zijnde alle te zamen die- „ naars des eenigen algemeenen Opzieners, JEZUS „ CHRISTUS, en des eenigen Hoofds der kerk.” (342) Zulk een kerkbestuur, oordeelden zij, ten tweede, dat

dat ook wel meest konde strekken, om alle aanmatiging van magt en gezag voor te komen, waaraan anders de superintendentiën niet weinig voedsel zouden geven. Het plaatsgrijpend bestuur der hervormde kerk in Nederland liet alleen voor eenen tijd slechts de magt aan sommige leden, uit wier handen dezelve wederkeerde in den boezem, waaruit zij gekomen is. Onder zoodanig een bestuur was meer dan twee eeuwen het voornaamste belang der kerk, namelijk de zuiverheid der geloofsleer, ongeschonden bewaard gebleven, en de goede orde gehandhaafd. Ook de zedelijkheid had er niet door geleden, terwijl de ondergeschiktheid der belijderen aan het burgerlijk bestuur er grootelijks door bevorderd was geworden. Met opzigt tot den toenmaligen staat des lands oordeelden de ontwerpers, ten derde, dat zoodanig eene wijze van kerkregering wel het allermeest beantwoorden zoude aan het gezag der hooge overheid, terwijl het misbruik van kerkelijken invloed en magt, onder godsdienstleeraars, die elkanderen gelijk moesten zijn, veel minder te vreezen was, dan anderszins. Raadpleegde men het, uit de geschiedenis der hervormde kerk van Nederland, kenbare algemeene gevoelens, zoo zoude men van de vroegste tijden her ook steeds bij derzelver belijders eenen doorgaanden afkeer bespeuren van alle kerkelijke overheersching. En hier tegen was zulk een kerkbestuur, als er altijd bij de hervormden in Nederland had plaats gehad, gansch en al ingerigt. Zoo sterk was bij velen de gehechtheid

heid aan dat bestuur, dat deze eene verandering in hetzelfde zouden aanmerken als eene verandering in het kerkwezen, waarmede in een onafscheidbaar verband de geloofsleer geacht zoude worden te staan; en welk een' nadeeligen invloed zoude zulks op de rust der kerk hebben? Ook was eindelijk dusdanig kerkbestuur voor zulk eene vereenvoudiging en financiële bezuiniging vatbaar, als men verlangen mogte.

Eéne synode, zamengeroepen niet volgens toerbeurten, of loting, maar gekozen uit de ervarenste godsdienstleeraars, en wel voor eenen bepaalden tijd, zoude genoegzame éénheid geven, en daardoor vaste klem te wege brengen. Zij zoude de plaats van tien of elf synoden, welke te voren bestonden, vervangen, en tevens hetgene van het federatief stelsel in den staat, nu met de monarchale regering geheel onbestaanbaar, in het kerkbestuur nog was overgebleven, geheel wegnemen en doen vervallen. Voegelijk scheen het ook, dat het getal der kerkklassen wierd verminderd, met die bepaling echter, dat de onderscheidene klassen zich voortaan niet zouden uitstrekken buiten de grensscheiding van het rijk, ook niet buiten die departementen, waaronder de kerken behoorden. Mede achtte men het genoegzaam ter bereiking van het voorgestelde doel, wanneer al de predikanten, onder elke klassis, slechts tweemaal 's jaars vergaderden. Inmiddels konden de in gang zijnde of spoed vorderende zaken worden afgedaan door afgevaardigden of deputaten, die, om
meer

meer ervaren te zijn of te worden, eenigen tijd dienen aan te blijven.

Ter beantwoording van de vraag, „hoe verre, „een middenpunt van vereeniging daargesteld zijn, de, het nogtans nuttig zoude zijn in de bijzonderheden eene verschillende organisatie toe te laten, en onderscheid te maken tusschen de nederduitsche, hoogduitsche, waalsche en engelsche hervormde kerkgemeenschappen?” ter beantwoording van die vraag was het der kommissie voorgekomen, dat de schikkingen, betreffende de bijzondere dienstvormen, in onderscheidene gemeenten, alsmede de regelingen eener goede orde aan de vrijheid van de klassen en kerkenraden konden worden overgelaten. Aan deze behoorde men zoo veel ruimte te geven, als zij zelve oorbaar mogten vinden, indien maar hunne verordeningen niet strijdig waren met het algemeene reglement van organisatie. De waalsche kerk, welke alzoo mede onder de algemeene synode moest worden gebragt, zoude hare bijzondere synoden verliezen, doch deze op den voet van klassen kunnen regelen. Hare bijzondere belangen zoude zij alzoo op dezelfde wijze, als voorheen, kunnen behartigen. Hare fondsen en liefdegaven zouden zij kunnen besturen en verantwoorden, als bij haar in gebruik was. De hoogduitsche en engelsche gemeenten zouden, waar zulks nog geene plaats had, het best kunnen worden ingelijfd in de klassen van hare stad, met behoud van hare kerkenraden en derzelve beheer over de bijzondere fond-

fensden. De oostvriesche coetus zoude in denzelfden vorm kunnen worden gebragt, als waarin de klassen waren, met behoud echter van sommige bijzondere verordeningen en gewoonten, waaraan men aldaar gehecht mogt zijn. Eene minnelijke schikking zoude daaromtrent zeer gemakkelijk te treffen zijn. Alleen diende men te zorgen, dat zij geschiedde zonder benadeeling der algemeene verordeningen.

Aangaande de kerkelijke tucht merkte de kommissie aan, dat, althoon er geen burgerlijk voorregt aan het lidmaatschap van eenig godsdienstig genootschap meer verbonden was, zelfs de uitsluiting of de christelijke ban niemand eenig burgerlijk nadeel meer toebragt, de inrigting echter zelve als een behoedmiddel van het grootste gewigt tegen het bederf der zeden, voor de burgerlijke maatschappij heilzaam, moest beschouwd worden. Wat de manier betrof, waarop kerkelijke regtszaken behoorden behandeld te worden, de kommissie had, haars achtens, in het ontwerp der wet, dezelve ingerigt naar de bestaande kerkordeningen, evenwel hier en daar anders gewijzigd, deels om, zoo veel mogelijk, deze en gene gebreken te vermijden, deels om langwijligheid voor te komen, deels eindelijk, om te zorgen voor vernemging met, of botsing tegen de burgerlijke regtspleging. Nopens het benoemen der kerkbestuurders, inzonderheid het beroepen van leeraars, meende de kommissie, dat het gouvernement daarop zijne betrekking, als van ouds, diende te behouden. De verkiezing van leeraars echter be-
hoor-

hoorde, aan de vrijheid der gemeenten te worden overgelaten. Hieromtrent oordeelde de commissie, dat de eigenaardigste en ordelijkste wijze van beroepen, geene andere was, dan waarbij die zaak werd overgelaten alleen aan de kerkenraden. Daardoor meende ze, dat allerlei verwafringen wierden voorgekomen, die van eene hoofdelijke stemming, door alle mans ledematen uitgebragt, onafscheidelijk waren. Het patronaatschap of regt van kollatie bij het benoemen van predikanten den bodem te willen inslaan, kwam der commissie voor, dat een wederregtelijke aanval was op iemands wettig eigendom, hetzij hij hetzelfde bij erfenis, hetzij door koop hadde verkregen, al mogt het dan hier of daar ook oorspronkelijk uit bronnen ontstaan zijn, die niet zuiver schenen. Nogtans was de commissie van gedachte, dat het patronaatregt geene kracht behoorde te hebben, dan bij zoodanige patronen der kerk, die belijders waren van den hervormden godsdienst. Ook oordeelde zij, dat de kerkenraden, namens hunne gemeenten, op de oefening van dat regt eenen medewerkenden invloed dienden te hebben, bij voorbeeld, door het maken van eene zoo geheetene nominatie van drie personen. (343) Hier van wilde ze nogtans uitgezonderd hebben die kollatoren of patronen der kerk, die uit hunne eigene goederen de predikanten bezoldigden, en even daarom in hun regt niet moesten worden benadeeld. Met opzigt tot een verminderen van het getal der leeraren, door eene vermeerdering van de zooge-

noem-

noemde kombinatiën meende de kommissie wat toegewend te moeten zijn, doch met de meeste matiging, wegens den invloed van de werkzaamheden der leeraren op godsdienstkennis en godzaligheid, en wegens het nadeel, dat eene te wijde uitzetting van de gemeenten noodzakelijk moest toebrengen aan de openbare godsdienstoefening, waarvan zich velen zouden verschoonen, uit hoofde van de afgelegenheden hunner parochiekerken. Grootendeels zoude er ook door lijden de waarde van het herderlijke werk, het zoo noodige kerkelijk bezoeken van de leden der gemeenten aan derzelve huizen, en vooral het gezet onderwijs der jeugd in de leer van den godsdienst. Van zulk eene zijde scheen men in andere christelijke kerkgenootschappen de zaak altijd beschouwd te hebben, en nog te beschouwen. De kommissie bewees dit, door de aandacht te doen vestigen op het getal der leeraars bij andere kerkgenootschappen, in evenredigheid met dat der lidmaten, waardoor het blijkbaar werd, hoe verre hetzelfde overtrof dat der hervormden. Vooral liep zulks zeer in het oog met opzigt tot de geestelijken van de roomschgezinde kerkgemeenschap. Derhalve, om het gewigt der hooge kerkbelangen, behoorde men niet te zeer met de spaarzaamheid in dezen te raadplegen. Ten laatste wat de vorming aangaang van leeraren in de theologische scholen, in zoo verre dezelve niet tot het openbare schoolreglement betrokken kon worden, kwam het der kommissie voor van de meeste aangelegenheid te zijn, dat de

IV. DEEL. C c hoog-

hoogleeraars, door welke de jongelingschap tot het
 predikambt werd bekwaam gemaakt, opregtelijk
 ter leere van de hervormde kerk waren toegedaan,
 en hun onderwijs daarnaar rigten. Diensvolgens
 meende zij, dat de koning het hervormde kerkge-
 meenschap van zijn rijk ten duurste zoude verplig-
 ten, indien aan deszelfs synode, of aan hare depu-
 taten eenige magt wierd toegestaan, bij de verkie-
 zing van zoodanige hoogleeraren, hetzij door het
 vormen van eene nominatie, hetzij door het dienen
 van advies nopens de personen, die in aanmerking
 kwamen. Nergens toch zoude men een meer ge-
 grond oordeel kunnen verwachten over de geschikt-
 heid van hoogleeraren voor de hervormde kerk, dan
 in den schoot dier kerk zelve. Met het hoogste
 regt zoude voorzeker de kerk verlangen, dat in zulk
 eene zaak aan haar het oordeel mogt worden over-
 gelaten. Mede dacht het der kommissie, om die-
 zelfde reden, dienstig, dat, wanneer er omtrent de
 aankleving eens hoogleeraars aan de leer der her-
 vormde kerk eenige twijfel mogt rijzen, dezelve on-
 der de verpligting mogt zijn gesteld, om zijne ge-
 voelens, nopens de punten, hem voorgedragen, ron-
 delijk voor de synode of derzelve afgevaardigden te
 verklaren. Het gevolg daarvan behoorde dus ook
 te zijn, dat zulk een hoogleeraar, die de synode
 of de afgevaardigden uit dezelve niet volkomen ge-
 rust konde doen zijn, of, zoo al, evenwel nader-
 hand tegen de afgelegde verklaring en belofte zijn
 onderwijs mogt inrigten, dan van zijne bediening
 ont-

ontslagen, en een ander in deszelfs plaats mogt worden aangesteld.

Dusdanig was de inhoud van den brief, onder welks geleide de meergemelde kommissie het ontwerp eener kerkregeling bij den minister van eerdiensten door haren sekretaris, in oogstmaand des jaars 1809, deed inleveren. Geheel en al overeenkomstig met den inhoud diens briefs was het *Concept-reglement* vervaardigd. MOLLERUS was inmiddels als minister, den 27 van bloei maand des jaars 1809, opgevolgd door den baron G. A. G. P. VAN DER CAPELLEN, die toen minister van binnenlandsche zaken was en ook bleef. Onder dezen laatste titel *alleen* was hij naderhand, sedert den 1 van louwmaand des jaars 1810, in beide betrekkingen werkzaam. Alzoo werd de eerdienst weder, gelijk te voren, onder de binnenlandsche zaken betrokken. Deze minister schonk gaarne zijn vertrouwen aan den geoefenden JANSSEN, in wiens handen het concept-reglement werd gesteld. Nadat deze met een' doordenkenden geest hetzelfde van alle zijden beoordeeld had, deelde hij den minister zijne aanmerkingen mede, verzeld van voorstellen, hier tot wijziging, daar tot verandering strekkende. De minister nam al die aanmerkingen, minder talrijk en wijdloopig, dan wijs, voorzigtig en belangrijk, over, en bood nevens dezelve het ontwerp van de kommissie den koning aan, den 18 van wijnmaand des jaars 1809, met bijvoeging van een plan des besluits, waarmede de kerkregeling in

het rijk konde worden vastgesteld. Vervolgens kwam hetzelfde, den 1 van slagtmaand diens jaars, in de handen der eerste afdeling van den staatsraad, aan welker hoofd zich de schrandere en doorzigtige REUVENS bevond, om het eene en andere te overwegen en te beoordeelen. De staatsraad deed rapport van zijne bevindingen aan den koning den 23 van lentemaand des jaars 1810, nopens de ontvangene en beoordeelde stukken, in het eene geval zich met den minister vereenigende, in het andere met de kommissie, in een derde met geen' van beide. Sommige veranderingen, door den minister voorgedragen, waren of goedgekeurd, of afgekeurd, of in beide gevallen anders gerigt. Hier en daar was aan het ontworpende van de kommissie de voorkeur gegeven boven de bedenkingen van den minister. Eenige geheel nieuwe aanmerkingen had men op het ontwerp gemaakt; doch deze waren weinige. Hierop stelde koning LODEWIJK dat rapport van den staatsraad, als zoodanig, weder in de handen van het ministerie. JANSSEN had straks eenige aanmerkingen op hetzelfde in gereedheid, en deze werden door VAN DER CAPELLEN bij den koning ingediend.

In weêrwil van al die aanmerkingen, welke elk der onderscheidene beoordeelaars, naar zijne onderscheidene wijze van zien en denken, de vrijheid had gehad te maken, droeg evenwel het ontwerp, over het geheel genomen, de algemeene goedkeuring weg. Er was derhalve geen twijfel aan, of de koning zoude

de eerlang het ontwerp vaststellen. En dan, dacht men, zoude hetzelfde ook het welgevallen van de verstandigsten in het hervormde kerkgenootschap mogen wegdragen. Dan hoe nietig zijn dikwerf de gedachten der menschen! kort daarna werd de koning door zijnen broeder opgeroepen naar Frankrijk. Hij vertrok en kwam niet weder, dan om binnen kort den rijkszetel voor altijd te verlaten. Het koninkrijk van Holland werd ingehijfd in het groote rijk, gelijk wij vervolgens in de bijzonderheden verhalen moeten. Alzoo werd het ontwerp der kerkordening voor de hervormden in Nederland ter zijde geschoven, en de arbeid, aan hetzelfde besteed, voor ditmaal gansch en al verijld.

Schoon wel dat ontwerp of conceptreglement ten dienste der genen, die het in hunne onderscheidene betrekkingen moesten beoordeelen, gedrukt was, zijn echter de exemplaren in de handen van zeer weinige anderen gekomen, en is deszelfs inhoud algemeen geheim gebleven. Wij, die dit ontwerp met de aanmerkingen van den minister van eerediensten en van den staatsraad hier voor ons hebben, zouden gaarne den sluijer, dat geheim bedekkende, willen opligten, om den lezeren over hetzelfde een onzijdig oordeel te doen vellen. Maar het bestek onzes schrijvens is voor de uitvoerigheid van dit anders merkwaardig gedenkstuk, uit de koninklijke regering van LODEWIJK NAPOLEON, te naauw beperkt, om hetzelfde in zijn geheel hier op te nemen, terwijl ons brokswijzige opgave weinig voldoende zoude

zijn aan onze bedoeling. Intusschen hebben wij onze lezers door het mededeelen van den hoofdzakelijken inhoud des gemelden briefs van de commissie in staat gesteld, om duidelijk te kunnen zien, hoedanig een geest in het concept-reglement heerschte, en hoedanige hoofddenkbeelden er in ontwikkeld zijn geworden. Het ontwerp bestaat uit negen hoofdstukken. Het eerste gaat over de hervormde genootschappen in het algemeen, behelzende zeventien artikelen; het tweede over de kerkenraden, ook zeventien artikelen behelzende; het derde over de klassen, negentien artikelen behelzende; het vierde over de synoden en derzelver leden en deputaten, in negen en twintig artikelen; het vijfde over kerkelijk opzicht en tucht in zestien artikelen; het zesde over de godsdienstige opvoeding der jeugd en opleiding tot leeraars in de theologische scholen, in elf artikelen; het zevende over de beroepingen, dismissien en de bezoldiging der leeraars, in drie en dertig artikelen; het achtste over de manier van kerkelijke zaken te behandelen, in zes en vijftig artikelen; het negende over het bestuur der goederen, inkomsten en gebouwen der gemeenten, in elf artikelen.

Eindelijk zijn wij verschuldigd een historisch verslag te geven van de bewegingen, welke er, gedurende dit tijdperk, nog aanhoudend bleven voortduren over het bezit van kerken, pastorijen en kerkegoederen, die velen hervormden reeds zware moeite veroorzaakt, ook groote opofferingen gekost hadden,

Zeet

Zeer natuurlijk was het, dat de roomschgezinden, bij de verheffing eens konings van hunne belijdenis op den troon in de nederlanden deze gelegenheid beschouwden als bij uitstekendheid geschikt, om, hier en daar, hunne eischen met beter gevolg, dan hun onder de vorige regering gelukt was, konde het geschieden, te doen gelden. Zij spaarden dus geen pogingen, om die eischen te vernieuwen, en met kracht aan te binden. Ook ontbrak het hun niet aan eene vermogende ondersteuning van enkele personen, die, mede tot het bestuur der algemeene zaken geroepen, het oor des konings hadden. Hulp verleende hem inzonderheid de toenmalige minister van justitie en politie, benevens deszelfs sekretaris. Hierdoor zag **LODEWIJK**, reeds bij den aanvang van zijne regering, zich min of meer gedrongen tot het vaststellen van zoodanige voorloopige verordeningen te dezer zake, als den roomschgezinden niet onaangenaam konden zijn, en, om zich zelf gelijk te blijven, later wel gehouden tot het maken van daaraan ondergeschikte bepalingen, welke door hem, van tijd tot tijd, werden uitgevaardigd. Ofschoon wel alle deze bepalingen meerendeels blijken droegen van 's konings zucht tot regtvaardigheid, waren ze nochtans niet altijd door wijze beradenheid bestuurd, en allerminst overeenkomstig met den bekrompen toestand der algemeene geldmiddelen. Eindelijk bleek het, dat hij deze netelige zaak overal en voor altijd naar vaste regelen wilde verstellen door een dekreet, dat den 5 van

sprokkelmaand des jaars 1809 aan het licht kwam;

Om den gang der, hiertoe betrekkelijke, zaken eenigzins te kennen, zal het derhalve noodig zijn, onderscheidenlijk op te geven wat *voor* en *na* uit evengemeld dekreet, onder zijne regering, omtrent die moeilijke geschillen is voorgevallen.

In den omtrek van *Nijmegen*, maar vooral in Brabant, waar de hervormden verre weg de minsten in getal waren, stond het, gelijk wij hiervoor gezien hebben, bij LODWIKS komst tot den troon, reeds treurig genoeg geschapen. Zeer vele hervormde gemeenten hadden hare kerkgebouwen, gelijk mede andere middelen, tot waarneming van den openbaren godsdienst, verloren. In de klassis van *Nijmegen* waren onder niet vele anderen aan de hervormden gebleven de kerkgebouwen van *Heesch*, *Néerbosch*, *Heumen*, *Groesbeek*, *Wamel*, *Lint* enz. Ter laatstgemelde plaatse was het kerkgebouw, ten jare 1679, uit den grond op, gesticht door de hervormden. Op hetzelfde hadden ze dus de regelmatigste aanspraak. In de klassis van 's *Hertogenbosch* hadden van één en vijftig hervormde gemeenten slechts elf, maar alleen in de klassis van *Peel* en *Kempeland* van ruim zestig hervormde gemeenten, acht en veertig hare kerkgebouwen aan de roomschgezinden moeten afstaan. De meeste, aan de hervormden geblevene, kerkgebouwen vervielen voorts bij mangel aan onderstand, van dag tot dag, naardien de kerkmeesters, in het beheer der plaatselijke kerkfondsen gesteld, van de roomschkatholieke

ba-

belijdenis waren, en vlak uit weigerden de noodigste herstellingen te laten doen. Voorbeelden zelfs waren er van, dat de roomschgezinden zich meer uit nijd, dan uit behoefte, meester schenen gemaakt te hebben van de kerkgebouwen, tot hiertoe door de hervormden gebruikt. Zij lieten ten minste dezelve, tot spijt der hervormden, ledig staan, zoo als, onder anderen, te *Boxtel*, in de klassis van 's *Hertogenbosch*. Niet minder groot was het bezwaar, dat de hervormden ten aanzien van de pastoriehuizingen drukte. In de gemelde streken was, van vroege tijden herwaarts, aan de hervormde predikanten van 's lands wege zekere niet hooge som, doorgaans van zestig tot tachtig guldens, boven hun traktement toegelegd, strekkende, om jaarlijks de huur te bestrijden eener pastoriewoning, welke door het dorpsbestuur werd onderhouden. Thans gebeurde het, dat op plaatsen, waar het bestuur over de algemeene eigendommen eeniglijk in de handen van roomschgezinden was, aan de hervormde leeraren de bewoning der pastoriehuizen geweigerd werd, of, indien men hieromtrent nog al edelmoedig wilde zijn, de gemeenten zich gedwongen zagen, dezelve voor eenen ongehoorden hoog opgedreven prijs in te huren. (344) Door het eene en andere, hetwelk niet zelden gepaard ging met zulk eene vergtuzende bitterheid, als aan onbeschaafde gemoederen het genot van eene behaalde zegepreek verschaft, viel het verblijf op zoodanige plaatsen den leeraren niet alleen, maar ook den leden

C c 5 . . . . . der

der hervormde gemeenten hoogst onaangenaam. Geen wonder was het derhalve, dat het getal der hervormden er van lieverlede zichtbaar sfram. In dien onze berigten niet failen, verloor de hervormde gemeente te *Dinter*, in de klassis van 's *Hertogenbosch*, allengs bijna drie vierde gedeelten van zielen. Voornamelijk was dit het geval in *Peel* en *Kempe-land*, waar het ten jare 1806 bleek, dat de hervormden eene vermindering hadden ondergaan van ruim dertien duizend en dertig zielen. Allerbillijkst waren uit dien hoofde de klagten, welke over dit eene en andere, van de zijde der hervormden, in breedvoerige verzoeken, zelfs door kerkelijke vergaderingen bij 's lands bewind werden ingebragt. Jammer was het ondertusschen, dat die klagten soms verzeeld gingen van min gegronde vorderingen, waardoor men onvoorzigtiglijk het gegronde der werkelijke bezwaren in de schaduw had geplaatst. Niet voorzigtig toch was het, om dit slechts tot een voorbeeld bij te brengen, dat men onderstand ter bezoldiging van hervormde voorlezers en kostars uit die penningen vroeg, welke van 's lands wege voor het schoolonderwijs waren beschikt. De bedieningen immers der gemelde kerkelijke personen waren uit haren aard, door de hiervoor gemelde verordeningen des staatsbestuurs, afgescheiden van het schoolwezen. Tot schoolmeesters hadden de roomschgezinden zelve overal, waar zij de meerderheid uitmaakten, bakwams voorwerpen van hunne belijdenis gekozen en aangesteld. Ook dit mocht hun van regter wege toen niet betwist worden.

Ter-

Terwijl de zaken dus stonden, werd bij alle onpartijdigen eene juistmatige vereffening te gemoet gezien van den uitslag der werkzaamheden van de staatskommissie, welke onder het naastvoorgaand bestuur des raadpensionaris tot dat einde benoemd was, en van welke wij reeds melding hebben gemaakt. (345) Werkelijk gelukte het ook dezer kommissie voor sommige plaatsen in Brabant zoodanige schikkingen te beramen, die, omdat zij den stempel van regtmatigheid droegen, door den koning nog voor het einde van het eerste jaar zijner regering werden bekrachtigd. Dus werden, bij voorbeeld, de openbare kerken te *Schijndel* en te *Veghel*, beide onder de klassis van *Peel* en *Kompe-land*, aan de hervormden toegewezen, hoewel zij beide naderhand bij onderlinge overeenkomst door dezelve aan de roomschgezinden weder zijn afgestaan. De hervormden hebben sedert in twee kleine kerken hunnen godsdienst geoeffend. In het reeds gemelde *Dinter* daarentegen ging toen het kerkgebouw over tot de katholieken, welke, schoon daar ter plaatse slechts ongeveer vijf en twintig hervormde zielen geteld werden, verplicht waren, geweest, om zich ten getalle van elf honderd in eene gebrekkige schuur tot uitoefening van hunnen godsdienst te vereenigen. De gemeente van *Dinter* behield echter de *Heeswijtsche* kerk, op tien minuten afstands gelegen. De roomschen hielden zich eerst stil, omdat hun pastoor te verre van die kerk afwoonde. Maar ten laatste kwam toch ook de zucht op, om die kerk

kerk te bezitten. De hervormden bedongen eenige voordeelen. **LODEWIJK** gaf hun geld tot het bouwen van eene kleine kerk. Evenwel eerst lang daarna is dit geschied. Intusschen hadden de hervormden kunnen godsdienst geuefend in een der vertrekken van een bijzonder huis. Meer vrucht zoude er voorzeker van den prijsseelijken arbeid dezer kommissie, welke uit onpartijdige staatslieden en regtsgeleerden bestond, te wachten zijn geweest, indien het den koning in het volgende jaar niet behaagd hadde dezelve te ontbinden, om dat toen, gelijk het besluit dienaangaande luidde, drie der leden tot onderscheidene, gewigtige, posten waren benoemd.

Terwijl deze geschillen nog meest tot Brabant betrekkelijk waren, mogt men in overige gewesten des rijks hoop voeden, dat de vrede niet gestoord zoude worden, maar alles blijven op dien voet, waar op de zaak door de staatsregeling van het jaar 1801 gebragt was. Gedurende eenen ruimen tijd was men ook bij den koning wel geslaagd met den, hem toegedienden, zoo verstandigen, als gematigden raad, dat hij, ter voorkoming van eindelooze geschillen, zich toch alleen mogt bepalen bij hetgene van dien aard in Brabant onafgedaan was gebleven. Dat gewest maakte, uit hoofde van het aanzienlijk meerdertal der roomschgezinde boven de hervormde bewoners, eene uitzondering op den algemeenen regel. Ook waren de schikkingen te dien opzichte aldaar vertraagd geworden door misverstand tusschen het voormalige staatsbewind en het gewest-

te-

telijk bestaure. Dan het bleek ten jare 1808 dat men, van eene andere zijde, den koning had weten te bewegen, om ook in de overige gewesten van zijn rijk gelijke maatregelen, als hij toen in Brahand gevolgd wilde hebben, in het werk te stellen. Althans een koninklijk dekreet van den 2 van oogstmaand des gemelden jaars was van zulk eene algemeene strekking en toepassing. Deszelfs negende artikel behelsde, „ dat dadelijk moest worden over-
 „ gegaan tot het maken van schikkingen, welke
 „ meest zouden stroken met de gesteldheid der on-
 „ derscheidene godadienstige gezindheden van iede-
 „ re stad of plaats; dat de koning kommissiën zou-
 „ de benoemen, welke zich moesten bezig houden
 „ met het maken van de best mogelijke verordening-
 „ gen, omtrent de zaak der kerkgebouwen, en die
 „ aan den koning ter goedkeuring zouden hebben
 „ voor te dragen. Inzonderheid zouden de kom-
 „ missiën hebben te letten op het getal der leden
 „ van iedere gezindheid, mitsgaders op derzelver
 „ gesteldheid en behoefte. Alles voor het overige
 „ zoude moeten overeenkomstig zijn met den last-
 „ brief, welke aan de kommissiën door den koning
 „ zoude worden gegeven, wiens wil het was, dat
 „ deze gansche zaak uiterlijk in den loop van het
 „ jaar 1809 zoude ten einde gebragt zijn.”

Alzoo stond het geschapen, dat hieruit allerwege groote wanordelijkheden, en uit eene vernieuwing der oude twisten, hier en daar, onregtmaticgheden van menigerlei aard zouden ontstaan. Eene groote

on-

ongewisheid sloeg velen hervormden om het hart; en niet zonder reden. De koning, hiervan verwittigd geworden, begreep, dat hij of te verre gegaan was, of dat hij zijn vermoenen niet te algemeene bewoordingen had uitgedrukt. Geene twee maanden leed het, of het gemelde artikel werd door eene nadere verklaring van den koning aanmerkelijk verzacht. (346) Deze verklaring hield in, dat het des konings meening niet was geweest, om door kommissiën een *algemeen* onderzoek te laten doen, veel min schikkingen te laten maken, omtrent de openbare kerken, in alle steden en plaatsen des rijks. Nog minder ware het zijn doel, om reeds gemaakte schikkingen of overeenkomsten te vernietigen of te veranderen. Insgelijks wilde hij niet, dat de te nemen maatregelen zouden worden uitgestrekt tot kerkgebouwen, welke uit de eigendommelijke fondsen der hervormden gesticht waren en onderhouden werden. Alleen wilde hij de kommissiën doen werkzaam zijn op zoodanige plaatsen, alwaar geschillen over het regt van aanspraak op de openbare kerkgebouwen bestonden, of klagten en bezwaren deswegens ingebracht werden.

Deze nadere verklaring van 's konings te voren genomen dekreet had ten gevolge, dat, eer nog zoodanige kommissiën benoemd waren, de landdrosten aanschrijving ontvingen, om behoorlijke opgave te doen van de plaatsen, in hunne departementen gelegen, waar ten aanzien van het laatgemelde nog onteenigheden te verëffenen waren. Desniettemin was

was nog alle ongerustheid niet geheel weg genomen, inzonderheid omdat de koning, bij het bekend maken dier nadere verklaring van zijn dekreet, uitdrukkelijk verklaard had, dat de benoeming van kommissiën niet alleen voor het departement Brabant, maar ook voor dat van Gelderland, Utrecht, Voor Maasland, alsmede voor de stad *Amsterdam* geschieden zoude. Er waren zelfs, die, bezwaard met een somber voorgevoel, beweerden, dat op alle plaatsen zoodanige kerkelijke gemeenten, welke de meerderheid der bevolking uitmaakten, door 's konings dekreet recht hadden verkregen, om de openbare kerkgebouwen en de daaraan behorende fondsen, welke in het bezit waren der hervormden, voor zich te vorderen. Sommigen ja meenden vooruit te zien, dat, wanneer ergens eens gemeente al eens de betrekkelijke meerderheid van zielen niet mogte hebben, dezelve nogtans nu het recht zoude hebben verkregen, om, naar evenredigheid van haar getal, een aandeel in de kerkgebouwen en goederen der grootere gemeenten te mogen eischen. Bijaldien zoodanige, bij voorgevoel en vooruitzicht gemaakte, toepassingen, in werking mogten komen, oordeelden vrij algemeen de hervormden, dat zulks gansch en al strijdig zoude zijn met het verdrag, waarop *LONDEN* de regering had aanvaard. Inmers in het eerste artikel der eerste afdeeling van de hiervoort vermelde *konstitutionele wetten*, gevoegd bij het traktaat tusschen *NAPOLEON* en de bataafsche republiek, den 24 van bloemaand des jaars 1806 gesloten,

ten,

ten, was wel uitdrukkelijk bedongen, dat de staatsregeling van het jaar 1805, gelijk mede de burgerlijke, staatkundige en godsdienstige wetten, toen *in gebruik*, gansch en geheel en in alles bewaard zouden blijven."

Velen waren nog al van begrip, dat men zulk eene nadeelige inbreuk op de *konstitutionele* wetten niet van den koning zoude kunnen verwachten, wiens regtvaardigheid zoo zeer geroemd, en ook dikwerf gebleken was. Albaast evenwel zag men, dat deze, hoop zeer los en de vrees van anderen wel geground was geweest. De minister van eeredienst, welken het niet langer verborgen kon zijn, hoedanigen gang deze zaak nemen zoude, deed, uit dien hoofde, zoo hij meende, nog in tijds, aan den koning eene voordragt, daartoe strekkende, dat dezelve mogt goedvinden, om de bedoelde verordeningen nader te bepalen tot plaatsen, waar een of ander kerkgenootschap niet voorzien mogt zijn van een gebouw, zoo naar de talrijkheid, als naar de behoefte der gemeente, tot oefening van haren godsdienst geschikt. In zulk een geval was de minister van oordeel, dat het onvoegelijke misschien op deze of gene wijze zonder eenig bezwaar zoude kunnen geholpen worden, bij voorbeeld, in sommige steden, door aan een dusdanig kerkgenootschap het gebruik toe te wijzen van een godsdienstgebouw, door eene gemeente van een ander kerkgenootschap bezeten, doch hetwelk dezelve of toch niet gebruikte, of zonder haar nadeel wel missen konde. Behoorlijke

ke zorg zoude altijd voor de behoefte van de laatstgemelde gemeente kunnen en moeten gedragen worden. Wel kon de koning dit voorstel, op zich zelf beschouwd, niet van de hand wijzen. De billijkheid van hetzelfde deed hem dan ook den minister gelasten, om zich omtrent zoodanige steden te doen onderwerpen, en hem daarvan verslag te doen. Voor het overige hadden alle andere voorstellen, met het beste oogmerk gedaan, niet het beste gevolg. De koning toonde zich ongenegen, om door het regt, uit eene vroegere staatsregeling ontleend, zich te laten binden. Geene kerkgebouwen verklaarde hij te willen verzekeren aan eenig godsdienstgenootschap, hoe zeer men hem ook trachtte onder het oog te brengen, dat hetzelfde die als eenen, aan zich, volgens de konstitutionele wetten van den staat, toegekenden, wettigen eigendom beschouwen mogte. Het uiterste, hetwelk men van hem verwerven kon, was niets meer en niets minder, dan hetgene hij in zijne hiervoor gemelde verklaring des dekrets van den 2 van oogstmaand des jaars 1808 betuigd had niet te willen. Het bestond, namelijk, daarin, dat de bedoelde verordeningen niet zouden worden in werking gebragt met opzigt tot zoodanige openbare kerken, gebouwen en fondsen, waarvan het regt des eigendoms rustte op overeenkomsten en schikkingen, tusschen de kerkgenootschappen onderling gemaakt. Insgelijks zouden de bedoelde verordeningen niet betrekkelijk zijn tot zoodanige openbare kerken, gebouwen en fondsen, welke voldocede

konden bewezen worden de bijzondere eigendommen van kerkelijke gemeenten te zijn. (347)

Onder deze worstelingen, welke men gaande hield, om, ware het mogelijk, eenen voordeeligen staat van zaken voor de hervormden te bedingen, verscheen ten laatste het beslissend dekreet des konings, den 5 van sprokkelmaand des jaars 1809 genomen. Aan de eene zijde droeg dit dekreet blijken van hetgene men op 's konings gevoel van regtvaardigheid had kunnen verwinnen, maar aan de andere geene min duidelijke blijken van deszelfs onverzettelijken wil, om zijnen geloofsgenooten gunst te bewijzen. Volgens dit koninklijk dekreet werd de behandeling zoo wel als het onderzoek, betreffende de geschillen over het bezit van kerkgebouwen met de daartoe behoorende fondsen, aan één' of twee assessoren van elk landschap opgedragen. Deze waren gemagtigd, om, op zulke plaatsen, waar geschillen bestonden, of billijke klagten over aanwezige bezwaren werden ingebracht, pogingen tot derzelve minnelijke vereffening of voegzame wegname in het werk te stellen. Daarenboven zonden, op verzoek der assessoren, en op voordragt door den landdrost, twee personen hun ter hulpe kunnen worden toegevoegd, van welke de een tot het hervormd en de ander tot het roomsch-katholiek kerkgenootschap moest behooren. Zoo mogt dan in deze keuze, van welk ander kerkgenootschap ook, indien door hetzelfde vorderingen geschied waren, geen tijd van hetzelfde worden voorbij gegaan. In-

tus-

tusschen werd den assessoren, met sterke aanbeveling van de meeste onpartijdigheid, voorgehouden, dat 's konings bedoeling in geenen deele was, om het onderzoek over het toenmalig bezit der kerken verder uit te strekken, dan de billijkheid, bij het beoordeelen der ingeleverde vorderingen en bezwaren, zulks toeliet.

De uitvoering van dit besluit kon niet anders, dan door bedachtzaamheid, en alleen dan gelukkig tot stand komen, wanneer men de aanleidingen tot het ontspringen van nieuwe geschillen afsneed, en overal de omstandigheden voorzigtiglijk te rade nam. Wel zoude de koning hebben gedaan, indien hij de gewestelijke besturen met deze netelige zaak allerwege hadde laten onledig zijn. Maar het behaagde hem, hier en daar, door afzonderlijke bepalingen zijne eigene handen aan dit werk te slaan, en den daartoe door de landdrosten gelastigden duidelijke wenken te geven van 'de wijze, waarop hij wilde, dat zij zouden handelen. Hierdoor werd het algemeen belang dezer zake meer verachterd, dan bevorderd. Eene reis, welke LODSWIJK, in de lente van het gemelde jaar 1809, kort na de ramp des waternoods, die Brabant, Gelderland en Overijssel deerlijk geteisterd had, door deze gewesten deed, gaf daartoe de eerste aanleiding. Ieder, die hem voorkwam, maakte zich deze gelegenheid ten nutte, om 's vorsten bekende goedhartigheid in beweging te brengen. Althans vermogende roomschgezinden bedienden zich van dezelve, om, ware het mogelijk, gunstbewijzen

zen voor hun kerkgenootschap van den koning te verwerven. Te dien tijde wachtte hij anders nog eene, van zijnen minister geëischte, voordragt af, om op plaatsen, waar de roomschgezinden met geene bakwame kerkgebouwen voorzien waren, hun zoodanigen, welke, buiten eenig godsdienstig gebruik, of ledig stonden, of aan andere einden waren dienstbaar gemaakt, te doen overgeven. Maar in zijne zucht, om zich goedwillig te betoonen, daaraan niet denkende, wees hij, in deze en gene steden, waar hij zich ophield, vele zoodanige kerkgebouwen, tot groot bezwaar van 's rijks geldmiddelen, den roomschgezinden voorloopig toe. Dus werd den 17 van Jentemaand diens jaars de buitenkerk te *Kampen* aan de roomschgezinden afgestaan, met eene toelage van dertien duizend twee honderd en vijftig guldens, om dezelve tot den openbaren godsdienst bruikbaar te doen worden. Te *Zutphen* begunstigde hij, den 22 van dezelfde maand, de roomschgezinden op eene vereerende wijze, door de nieuwe stadskerk voor hen te doen ontsluiten. Zeven dagen later ontringen te *Zwolle* de roomschgezinden nit zijne milde hand het regt van bezit op de kruiskerk, met negen duizend guldens, en de vrijheid, om het zoogenoemde fraterhuis aldaar tot een armhuis in te rigten, nevens eene daartoe noodige som van drie en twintig honderd guldens. Den roomschgezinden te *Arnhem* boezemde hij hoop in op diergelijke voorregten en giften. En die hoop bedroog niet. Den 20 van grasmaand deszelfden jaars stond hij

hij

hij hun toe eene som van zestien duizend guldens, tot het voor den openbaren godsdienst in staat stellen van de st. Walburgskerk aldaar, alsmede om eene pastoorswoning te bouwen. Ook werden omstreeks denzelfden tijd de broeder en reguliers kerken te *Nijmegen* den roomschgezinden ten gebruike toegevoegd.

Tot eer van 's konings onpartijdigheid behoort er echter aan gedacht te worden, dat hij, bij deze zelfde gelegenheid, aan hervormde en andere protestantsche gemeenten, zoodra derzelyver behoeften hem voorkwamen zulks te vorderen, met eene onbekrompene vrijgevendheid poogde wel te doen. Getuigenis droegen hiervan onderscheidene groote en kleine giften aan hervormde gemeenten op 's konings onderscheidene reistogten door de nederlandsche gewesten op vele plaatsen uitgereikt. Onder de groote giften behoort eene van zes duizend guldens te *Doesburg*, tot het herstellen der kerk en eene van acht duizend en vijf en zeventig guldens tot het bouwen eener kerk te *Haaksbergen*, in Overijssel. Den predikant der doopsgezinden te *Zwartsluis* vereerde hij eene jaarlijksche toelage van drie honderd guldens tot verbetering van deszelfs inkomsten. 's Konings milddadigheid ondervond niet minder het luthersche kerkgenootschap hier te lande, ten behoeve van welks geestelijkheid hij in herfstmaand des jaars 1809 eene jaarlijksche som van twintig duizend guldens bestemde.

Deze al te groote edelmoedigheid des konings

zoude inderdaad de schatkist des rijks tot den bodem ontbloot hebben van geldmiddelen, indien zij zich nog verder hadde uitgestrekt, en door onmatige verzoekers nog meer hadde laten uitlokken. Hoog tijd werd het daarom eindelijk, dat men **LODEWIJK** zulks ernstig onder het oog bragt. Ook bij bedaard nadenken zag hij dit in, zoo verre althans, dat hij den maatregel vaststelde, volgens welken geene buitengewone toelagen tot het opbouwen van kerken en pastorijen voortaan zouden verleend worden, dan in bijzondere gevallen, waar de uiterste nood het vorderde.

Inmiddels werden de, in geschil staande, kerkelijke zaken, wat het gewest Brabant betrof, bij een besluit des konings van den 4 van bloemaand des jaars 1809, dezex voege georderd of geregeld. De nadere beslissing over de groote kerkgebouwen en derzelve fondsen in de vijf steden *'s Hertogenbosch*, *Breda*, *Bergen op Zoom*, *Steenbergen* en *Zevenbergen* zouden aan 's konings uitspraak voor als nog verblijven. Dan aan kleine hervormde gemeenten, te platten lande, zouden tegen den afstand der plaatselijke kerkgebouwen, andere vergund worden, tot welker timmering of gereedmaking eene som van een honderd vijfen tachtig duizend en twee honderd guldens uit 's lands kas moest worden afgezonderd. Dit besluit echter is nooit ten uitvoer gebragt. Reeds in het laatst des jaars 1809 begonnen te *Parijs*, tusschen den koning en zijnen broeder de gewigtige onderhandelingen, ten gevolge van wel-

welke Brabant eenige maanden later aan het fran-
sche keizerrijk werd afgestaan. Terstond werd de
gegevene orde tot verdeeling der kerkgebouwen, bij
eene geheime *aanschrijving*, ingetrokken. En
hierdoor bleef de zaak tot op den oogenblik der
straks daarna plaats grijpende inlijving van het ge-
heele nederlandsche rijk in Frankrijk, zoo als zij
geweest was, en toen nog was.

In de overige provinciën was onderdes de vereffe-
ning der geschillen over de kerken steeds moeilijker
geworden, naardien het eene geschil het andere voort-
bragt. Welligt zouden de pogingen, tot afdoening
van zaken aangewend, groote verwarring verwekt heb-
ben, zoo niet de koning had kunnen goedvinden, den
10 van slagtmaand des jaars 1809, de volgende be-
paling te maken, welke in de openbare dagbladen
werd aangekondigd. Na verloop, namelijk, van
eene maand, zouden er geene aanspraken op kerke-
lijke gebouwen of goederen meer worden aangenomen.
Elke gemeente, welke binnen den gestelden
tijd nalatig mogt zijn gebleven met eene behoorlij-
ke voordragt te dezen aanzien te doen, zoude ge-
houden worden als hadde zij van alle regt en aan-
spraak, die zij anders te dezer zaak zoude kunnen
meenen te hebben, afgezien. Slechts zelden werden
de geschillen tusschen de beide partijen minnelijk
vereffend. Doch de zeldzaamheid maakt het kennen
van voorbeelden eener christelijke verdraagzaamheid
in dezen zoo wel den lezer, als den schrijver der
geschiedenis aangenaam. Van zoodanigen aard was,

om slechts dit voorbeeld te noemen, de schikking, welke te *Zomeren*, onder de klassis van *Peel en Kempeiland*, plaats had, waar de roomschgezinden door den invloed van hunnen regtschapenen pastoor W. BURGERS, aan de eene zijde, en de hervormden, eensdenkend met hunnen leeraar ARNOLD CREMER, aan de andere zijde, deze overeenkomst troffen. Elke der partijen zoude de toen door haar gebruikte kerk behouden. Eene gelijke verdeeling van de jaarlijkse inkomsten, uit de goederen der hervormde kerk, zoude er tusschen de beide kerkelijke gemeenschappen plaats hebben. Dezelve zouden voor het toekomstige bestemd blijven tot onderhoud der wederzijdse kerkgebouwen, terwijl de huizing, door den leeraar der hervormden te voren altijd bewoond, voor denzelfden bij voortduur bestemd zoude blijven. Voorzeker was deze handelwijze van twee zoo verschillende christelijke gezindheden lofwaardiger, dan een trek van naifver bij de doopsgezinde gemeenten van *Nieuwbrongerga*, anders de *Knijpe* genoemd, en van *Oudeboorn*, in *Vriesland*; die op de goederen der hervormde kerken, aldaar en in die omstreken gelegen, eene aanspraak wilden geldig maken.

Dezerwijze was het met de zaak der geschillen over de kerkgebouwen, kerkfondsen, pastorijhuizen enz. in het jaar 1809 gesteld. 's Lands algemeene aangelegenheden veroorzaakten nogtans eene zeer flaauwe voortzetting, en eindelijk eene éénsklapsche schorsing. De noodlottige verandering in den staat, na-

me-

melijk, hoe verderfelijk ook voor den lande, gaf oerlang meer voedsel aan eene algemeene verslagenheid, dan zij den lust tot onderlinge krakeelen opwekte. Hieraan dan ook mag het worden toegeschreven, dat, in de hoofdstad des rijks, eene commissie der roomschkatholieken, welke ten jare 1798 benoemd, maar thans met vernieuwde krachten wederom werkzaam geworden, en in de laatste tijden op nieuw gemagtigd was, eene verdeeling der openbare kerken, waarvan zij reeds een ontwerp had gemaakt, (348) niet verwezenlijkt heeft gezien. De hervormden bleven aldaar, en zijn tot heden gebleven bij het bezit hunner openbare kerkgebouwen. Niet minder belangrijk was insgelijks deze tusschenkomende omstandigheid ter bogenblikkelijke verzekering van den eigendom der hervormden aan de kerkgebouwen en geestelijke goederen in het gewest en de stad *Utrecht*. Trouwens over het algemeen had de zaak der kerkelijke gebouwen, fondsen enz. welke het zich liet aanzien, dat nog vele onaangename gevolgen van twist en verbittering na zich zoude slepen, eene niet ongunstige uitkomst. Door het ongeluk, dat alle nederlanders, zonder onderscheid van godsdienstgezindte, trof, bleef die zaak grootstendeels in dienzelfden staat, waarin *LODEWIJK* haar gevonden had.

Gedurende de wederzijdsche woelingen over deze zaak, liet men niet na op nieuw te roeren zekere oude belastingen, welke op enkele plaatsen nog, ten behoeve van eene hervormde gemeente of van

derzelver leeraren, van in den godsdienst andersdenkende, grondbezitters gevorderd werden. Den koning werd deze wijze eener jaarlijksche vaste heffing van zulk eene zijde onder het oog gebragt, dat hij in dezelve eene onregtmatigheid meende te zien, welke weggenomen diende te worden. Diensvolgens gaf hij den 11 van lentemaand des jaars 1809, bij wege van besluit, een streng bevel, dat geen inwoner des rijks, onder welk voorwendsel ook, meer mogt verplicht worden tot betaling van eenige taxe of schatting ten onderhoude van de kerkgebouwen of van den openbaren godsdienst eener andere gezindte. De tijd, waarop dit door den koning besloten werd, staande deszelfs bovenvermelde reize door eenige gewesten van het rijk, maakte het vermoeden allerwaarschijnlijkst, dat men hem klagtig was gevallen over hetgene in sommige streken van Overyijssel en Drenthe plaats had, waar, namelijk, zekere zoogenoemde uitgangen van koren en vlas, drie stuivers-gelden enz., onder den alouden naam van *miskoren* bekend, geheven werden ter geheele of gedeeltelijke bezoldiging der hervormde leeraren. Men zocht wel terstond den koning er van te overtuigen, dat men hem van deze zaak geen juist begrip had gegeven, namelijk dat die lasten, in derzelver oorsprong beschouwd, geene *personels*, maar *reële* lasten waren, van welke geen eigenaar of gebruiker van eenig goed, dat, met dezelve bezwaard zijnde, uit de eene hand in de andere was overgegaan, zich vermogt te ontslaan, tenzij de regt hebbende op eene andere wij-

ze wierd schadeloos gesteld. Maar al de redenen van beter onderrigt konden niets baten. Even weinig vond bij hem ingang een voorslag, om, ter vermijding van allen hatelijken schijn, die lasten voortaan ten behoeve van 's rijks schatkist in te vorderen, en daaruit vervolgens de regthobbenden eene billijke vergoeding der geledene schade te doen toekomen. Eene nadere bepaling schafte geheel de opbrengst van deze korenlasten voor altijd af, den 27 van grasmaand des jaars 1810. Dit was onbillijk. Hier en daar echter, in Oostvriesland, had dit besluit eene uitwerking, welke door elk moest gebillijkt worden. (349)

Zoodanig was, in dit tijdperk, de gesteldheid van de hervormde kerk, toen weder met den staat geheel verbonden, maar op een' anderen voet, dan voorheen. De overige christelijke kerkgemeenschappen waren nu mede aan den staat verknocht. Niet-tegenstaande, onder eene monarchale regering, dus de aard der zake, en buitendien ook de regtmatigheid zulks vorderde, moest nogtans de hervormde kerk hierdoor een belangrijk verlies van vele, in vroegeren tijd genotene, voordeelen zich lijdelijk getroosten. Ook zij scheen zulks te kunnen doen. Het was met Neêrlands volk zoo verre gekomen, dat het geene de minste krachten meer gevoelde, maar met gedweeheid zweeg. Tot die laagte van onderworpenheid was het volk gedaald, van dien oogenblik af, dat de fransche keizer aan SCHIMMELPENMINCK zijnen despotieken wil openbaarde, om iemand

mand uit zijn huis tot koning over hetzelfde te doen heerschen. In ééns was alle moed en kracht bezweken. Nergens verhief zich de volksstem tegen eene zoo geduchte uitspraak, die gansch Nederland met schrik vervulde, zoodra deze slechts nog in de verte gehoord werd. Vruchteloos had de vaderlandlievende SCHIMMELPENNING die stem willen opwekken. Slechts één, voor zoo veel ons bekend is, zocht kloek en koen tot eene vrije ontboezeming allen in werking te brengen, ten einde behouden mogt worden hetgene republikeinsch en nederlandsch heette. Deze, een der regtschapenste, braafste, burgers, aan wien vooral naderhand het volk, dat hem lief was, de grootste verpligtingen heeft gekregen, wilde het gouvernement daar henen leiden, dat hetzelfde de algemeene stem der nederlanders inriep, het daarvoor houdende, dat, indien die stem wederstrevend was, de groote monarch van Frankrijk zijnen, door zoo vele schitterende daden verworven, roem, door geene daad van openbaar geweld bevlecken zoude. Wie merkt niet, dat wij hier de nagedachtenis zegenen van den edelen JAN MELCHIOR KEMPER? (350) Maar de poging van dezen kloekzinnigen en wakkeren volksvriend was ook vruchteloos. Het wetgevend lichaam, in 's *Gravenhage* zittende, begreep het anders. En het volk? het zweeg, als door eenen diepen slaap bevangen. Dat zelfde volk, dat, nog voor zeer weinige jaren, in hetgene 's lands regering betrof, zelfs in het bestuur der algemeene zaken van gering aanbelang, door het uitbrengen van zij-

ne

ne stem, zulk een gezag had gehad, en ontzag verwekte, dat zelfde volk gedroeg zich thans, in de noodlottigste omstandigheden, welke hetzelfde immer konden overkomen, met eene koelheid van zinnen, waarvan men zich nauwelijks een denkbeeld kan vormen. Waar was thans hunne zucht voor vrijheid, waar was die geestdrift, waardoor, nog kort geleden, de Nederlanders bezielde waren geweest? Het vuur dier drift, dat hunne harten van vaderlandsliefde in zoo hoogen graad had doen gloeijen, was verteerd; geen vonkske had het meer overgelaten. Waarom anders, al ware het, dat hun de beslissing niet wierd afgevraagd, vereenigden zich niet allen, om hunne onafhankelijkheid te verdedigen? Of mogt de stem van de natuur zich tegen vreemd geweld, zich tegen het gevaar van verlies der vrijheid niet verheffen? (351) der vrijheid, welke hunnen vaderen op den kostelijksten prijs, want wat was kostelijker, dan hun bloed? was te staan gekomen. Nog zegende men den heldenmoed dier vaderen. Maar wat zoude eenmaal doen het nakroost van zulk een volk, hetwelk zich zijne regten had laten ontrooven, door eenen vreemden opperbewindhebber, om die te verbreken of te verschoeijen naar de beginselen eener despotieke staatsinrigting, die te allen tijde in het oog van den vrijheidminnenden nederlander zoo hatelijk als verderfelijk was geweest? Zegenen konde dat nakroost zijne vaderen nooit! Zulke gedachten hadden in de harten van al het volk van Nederland moeten omgaan, dat den grond onder zijne voeten voelde zinken. (352) Maar

te

te vadzig scheen het daartoe geworden! Die vadzigheid was Neêrlands ondergang. Het lot, dat, in Frankrijk Nederland berokkend was, werd alzoo onvermijdelijk.

Dusdanig eene vadzigheid kenmerkte, gedurende dit geheele tijdperk, het volk van Nederland, in alles, met uitzondering echter van hetgene desselfs zedelijken toestand betrof. En van waar die rampzalige gesteldheid van den algemeenen geest? Nederland was, sedert het jaar 1795, geen gezegend Nederland meer geweest, gelijk in vroegere dagen. Welke schokken had het al doorgestaan! hoe vele omwentelingen al verduurd! hoe vele opofferingen van geld en goed zich moeten laten welgevalven, om de zenuwen van den staat te versterken, door Frankrijk verzwakt. De oost- en westindische maatschappij was schier ontbonden. De bron van algemeen volksgeluk, hetwelk dezelve naar alle zijden heen had doen vloeijen, was verstopt. De zeevaart was gestremd. De koophandel was in een allerdiepst verval. Het fabriekwezen had zijne veêrkracht verloren. Aanzienlijke steden werden ontvolkt. Menigvuldige huizen, met het woord *onbewoond* geteekend, gaven er den voorbijgangers treurige getuigenissen van. Vervallene woningen, puinhoopen van gesloopte gebouwen, gansche straten, die verdwenen waren, leverden het zichtbaarste bewijs op, dat van Nederlands voormaligen luister slechts eene flauwe schaduw nog over was. De vermagerde armoede, welke, door al de wijken heen, haren loomen

men gang voortzette, was eene treffende, akelige, schets van een' tragen, maar wissen ondergang der, zoo glansrijk aan eenen onbewolkten hemel gescheenen hebbende, zon van Neêrlands welvaart. Vreemden had zij in de oogen gestraald en het achtbaarste denkbeeld van Neêrlands betrekkelijke grootheid verwekt; maar al die grootheid was verdwenen. Neêrlands volk zag dit, gevoelde dit, dacht er over na; en dit was het, dat hen in eenen staat van werkeloosheid bragt. De toestand scheen onverbeterlijk. Niets was er, dat klom; alles daalde, en met dat alles ook de moed des volks. Van daar die lijdelijke houding, die eene treffende uitdrukking der algemeene wanhoop was.

Bij alles gehengt het bestek van ons schrijven niet, dat wij stil staan. Het vak der beoefening van de wetenschappen, welker bloei van zoo groot een belang voor de kerk is, zij hier slechts het voorwerp van onze aandacht! Inderdaad alles, wat tot dit vak behoorde, droeg het merk van ijverloosheid, zoo wel bij hen, die openbare bevorderaars van hetzelfde heetten te zijn, als bij hen, die er in werkzaam waren. Den eersten ontbrak het aan de noodige hulpmiddelen, om den arbeid der geleerden naar waarde te beloonen, en den anderen, juist uit dien hoofde, niet zelden aan eene noodige opgewektheid tot het verbannen van onkunde en het verbreiden van nuttige kundigheden. Ook daar de lust, bij verre het grootste deel des volks, om winst te doen met verkrijgbare kundigheden van onderscheiden aard

aard vergaan was, moest hierdoor allengs verdoeven het vuur van ijver der genen, die hun anders daarin van den grootsten dienst konden zijn. Slaat men het oog op de schriften der nederlandsche geleerden, welke in dit tijdvak van de drukpers gekomen zijn, hoe klein is derzelve getal! In eenen staat van kwijning bevonden zich de, in ons vaderland voormaals zoo zeer bloeiende, scholen, waar de gronden der wetenschappen gelegd, de latijnsche en grieksche talen geleerd werden. Hoe sterk was het getal der jeugdige kweekelingen verminderd! Dit was eene voorname reden, waarom, overeenkomstig met het stelsel van bezuiniging, hetwelk de verarmde staatskas noodzakelijk maakte, overal het getal der onderwijzers verkleind, en in vele vaderlandsche steden eene zoodanige schoolinrigting geheel werd opgeheven. Den invloed daarvan moesten natuurlijk de hooge scholen gevoelen, in al de onderscheidene studievakken, welke er voorheen zoo zeer gebloeid hadden. De godgeleerdheid werd het allerminst beoefend. Uit hoofde eener toen bewerkstelligde vereeniging van vele hervormde gemeenten, was wel de behoefte aan geschikte godsdienstleeraars, naar het scheen, niet meer zoo groot, als zij anders zoude geweest zijn. Doch wanneer men de lage en hooge scholen gadesloeg, opende zich een treurig vooruitzicht op een volslagen gebrek aan wel toegeruste en regtschapene godsdienstleeraars, om de belangen der gemeenten te behartigen. Gewisselijk zoude ook dit het geval zijn geworden, indien niet

spoe-

spoedig een geweldige maatregel van dwang tot den krijg dienste, waarvan de geestelijkheid verschoond werd, vele jonge lieden gedreven had, om eenen stand in te treden, anders ook niet verkiesbaar, uit aanmerking van de geringheid der aan denzelfen verknochte inkomsten, welke buitendien niet alleen zeer slecht betaald, maar ook op allerlei wijze bemoeid werden.

Ook hierdoor was der hervormde geestelijkheid, terwijl zij daarenboven nog in eene durende onzekerheid verkeerde omtrent haar lot, de moed ontzonken. Eene stilheid van geest, grenzende aan onverschilligheid, kenmerkte derzelve handelingen en bedrijven. Weinig zelfs vernam men van hetgene, in andere tijden, vele en groote beweging soude verwekt hebben, wanneer op de hervormde geloofsbelijdenis eenige aanval geschiedde, welke voor dezelfde gevaarlijke gevolgen kon of scheen te hebben. De vriesche hoogleeraars REGENBOGEN, TINGA en GREVE hadden hun hiervoor gemeld werk, getiteld *Verstrooide gedachten*, vervolgd. Hetzelve gaf menigen goeden wenk ter bevordering van reine godsdienstkennis. Dan in het vierde stuk, uitkomende kort na den aanvang van dit tijdperk, dat geheel en alleen den arbeid behelsde van den eerstgemelden, had zich deze ten laatste eenige vrijheden veroorloofd, die veler aandacht tot zich trokken, en de verstandigsten niet alleen van de hervormde, maar zelfs van andere protestantsche kerkgenootschappen elkanderen hunne bekommernissen deden mededeelen over den welligt schadelijken invloed

IV. DEEL. E e daare

daarvan op de algemeene godsdienstige denkwijze. Die vrijheden bestonden in het maken van allerlei bedenkingen tegen of op de voornaamste hoofdwaarheden der leer van het Evangelie, gelijk dezelve van de protestantsche kerkgenootschappen beleden werden, als op die, aangaande de Godheid van den Zaligmaker der wereld, den oorsprong van het zedelijk kwaad, de eenwigheid der straffen, inzonderheid den waren aard der verzoening, door JESUS CHRISTUS te wege gebracht, enz. (353) Het waren bedenkingen, alleszins geschikt, om twijfelenden nog meer te doen twijfelen, en hen in eenen doolhof van onzekerheid te leiden, waar geen uitweg scheen. Ten minste REGENBOGEN wees dien nergens aan, niets stelligs verklarende, nergens voorlichtende, alles op losse schroeven zettende, bij wijze van vragen, waarop geen antwoord volgde. Hadden de tijden geene vadzigheid, geene werkeloosheid bij de protestanten in het algemeen veroorzaakt, velen, zeer velen zouden wel een antwoord gegeven hebben. Maar al den lust had men daartoe verloren. Men weeklaagde, doch er bleef een diep stilzwijgen.

Er verscheen nog wel te zelfden jare 1806 in het licht een geschrift, door den kundigen ALBERT BRUINING, predikant te *Pieterabierum*, in Vriesland, vervaardigd, onder den titel van *De leer der verzoening met God, naar den Bijbel*. In hetzelfde werd ook wel, betrekkelijk het punt, in den titel vermeld, op de veelvuldige vragen van REGENBOGEN een eenigzins bepaald antwoord gegeven, maar

maar niet zoo, als vele anderen het zonden gegeven hebben. Naar 's mans gevoelen was het groote doel van den dood des Heilands alleen geweest het hart der menschen te verbeteren, en hen vatbaar te doen worden voor de gunst van God, welke zij, alzoo verbeterd zijnde, door berouw en bekeering konden deelachtig worden. De dood derhalve van den Heiland kwam, als offer voor de zonden der menschen, in deszelfs doel, gansch en al overeen met het doel der zoenoffers, door MOZES ingesteld, en was juist geschikt, om eene volkomene vergiffenis van zonden, zonder onderscheid, op berouw en bekeering, te doen verkrijgen. Meer opziens verwekte dit geschrift van BRUINING, dan dat van REGENBOGEN, daar lietwelve niets bedenkelijks, maar iets stelligs behelsde, iets, zoo men meende, dat alle overeenkomst had met de bekende gevoelens van eenen duitschen STEINBART en van eenen engelschen PHEEPLEY. Naar het oordeel van sommigen, moest men zelfs dien nederlandschen theologant beschouwen als een' neoloog, verder afgeweken, dan SOCI-NUS, den voorganger van alle neologen. Zoedanig was het oordeel van den grijzen JOHANNES VAN ASSEN, predikant te *Harlingen*, die in het jaar 1807 zijne korte *Aanmerkingen* over BRUINING'S gemelde verhandeling in het licht gaf. (354) Maar ook die *aanmerkingen* waren niet lijnrecht tegen het gevoelen van zijnen klassisbroeder BRUINING ingerigt. VAN ASSEN wees alleen, ter wederlegging van BRUINING'S gevoelen, op eene toen onlangs uitgegevene

verhandeling van den geleerden predikant van *Oogstgeest*, D. K. HARMSEN, (355) waarin het gewichtig onderwerp, overeenstemmig met de leer der hervormde kerk, ontwikkeld en voorgedragen werd. Door aan deze Verhandeling die van BRUINING te toetsen, meende hij de leden zijns kerkgenootschaps het best te kunnen overtuigen, dat het gevoelen van den laatsten in allen deele strijdig was met de uitspraken van den Bijbel. Dit klein geschrift maakte de klassis van *Franeker*, waarvan BRUINING lid was, wakker, om het gezag der kerkelijke wetten tegen hem in te roepen en te doen gelden. Dit geschiedde. De klassis sehorste hem niet alleen in zijnen dienst voor den tijd van zes weken, maar vergede daarenboven hem eene verklaring af, dierwijze ingerigt, als verschilde, naar het scheen, zijr voorgedragen gevoelen van het meer algemeene minder in de zaak, dan wel in de woorden, waarmede het bekleed was. Nadere rekenschap gaf BRUINING daarvan dadelijk aan het publiek in eenige *Opmerkingen op den Brief van J. VAN ASSEN*, zoo dat deze en elk, met hem over het onderwerp gelijk denkende, daarin berusten konde en moest. (356) REGENBOGEN, tot hiertoe als voormalig predikant van *Franeker*, oorshalve lid gebleven der klassis, naar die stad genoemd, nam in deze hoedanigheid toen van die vergadering voor altijd afscheid, verklarende zich niet langer breederlijk te kunnen vereenigen met zulken, die omtrent BRUINING een geheel onregtvaardig vonnis hadden gestreken.

La

Intusschen had buiten dezen twist niet kunnen blijven de Franekersche hoogleeraar J. A. LOTZE, die zijnen ambtgenoot REGENBOGEN, als eenen openbaren verdediger van BRUINING, voor onregtzinnig, met opzigt tot de leer der hervormde kerk, scheen te willen verklaren. Dit gaf aanleiding, dat de gemeenschap tusschen deze beide hoogleeraars gansch en al gestremd werd niet alleen, maar er een hevig vuur van openbaren twist ontbrandde, door het wisselen van wederzijdsche schriften. (357) Geen godgeleerde of godsdienstleeraar evenwel trok openlijk de partij van dezen of genen dier beide verschilhebbers. Noch LOTZE, noch REGENBOGEN vond eenen verdediger. Niemand ook was er, die tegen sprak. Alleen VAN ASSEN was de eenigste geweest, die zich tegen BRUINING had laten zien en hooren. Dit bragt natuurlijk mede, dat de openbare rust eerlang hersteld werd. Ware er, voor het jaar 1795, een diergelijke twist over de leer der verzoening ontstaan, de rust der hervormde kerk zoude op eene gansch andere wijze zijn gestoord geworden. Eene menigte van heldhaftige strijders zoude in het harnas gejaagd zijn. Maar nu scheen niemand eenig gevaar te dachten. Was zulks een gevolg van algemeene verdraagzaamheid? Neen! want, het bijzonder gevoelen van BRUINING omtrent de leer der verzoening daar gelaten, REGENBOGEN had in zijne *Verstrooide gedachten*, schoon vragenderwijze, echter duidelijk genoeg aan den dag gelegd, dat hij in niet ééne, maar in vele gewigtige hoofdwaarheden van de leer der her-

vormde kerk gansch anders dacht, dan hare openlijk erkende geloofsbelijdenis medebragt, en op zijn best te dezen opzigte een godgeleerde twijfelaar was. Naderhand, in het jaar 1809, heeft hij zijne gevoelens over de leer der verzoening verklaard op zulk eene wijze, dat de hervormden, die de belijdenis hunner kerk, met overtuiging, als schriftmatig beschouwden, hem zeker niet konden bijvallen, in zijn geschrift, dat den titel had van *Over de zonde en de verlossing van dezelve door JESUS CHRISTUS enz. door een' oudouderling der hervormde kerk.* Maar ook niemand gordde zich toen aan, om 's mans gevoelens te wederleggen. Waarvan was derhalve de algemeene stilte, gedurende het verschil, en na de uitgave van het laatstgemelde werk, een gevolg? van niets anders, dan van gebrek aan opgewektheid. De geest was te zeer neêrgedrukt door eene telkens zich verlevendigende herinnering aan al de staatschokken, die binnen een eng tijdsbestek het vaderland had moeten verduren, en nu, na den laatsten schok, door eene gegronde vrees voor naderende nieuwe rampen van eenen misschien nog veel ergeren aard.

Dan die droevige herinnering en die ontmoedigende vrees, aan eene zedelijke zijde beschouwd, had eene uitwerking voor Nederlands volk, inzonderheid voor de hervormden ten goede. Geene andere hoop bezielde velen, dan welke men vestigen mogt op de gunst van God; geen ander middel was er over, om het hart tot kalante te doen komen, dan het ver-
trou-

trouwen op de goedheid van God, die alles konde schoon maken op zijnen tijd. Eenmaal konde God uit de duisternis het licht doen rijzen, en uit de verwarring orde scheppen, eenmaal op eene dorre, uitgedroogde, aarde eenen verkwikkelijken regen van heil en welvaart nederzenden. Hadden de, sedert het jaar 1795, elkanderen opvolgende, lands omwentelingen met eene zonderlinge mengeling van wenschelijke en min wenschelijke gebeurtenissen verzeld, eenen verbazenden invloed op de zedelijke gesteldheid der natie gehad, had de ondeugd in en door velen eene verfoeijelijke rol gespeeld, terwijl de deugd van anderen menigwerf onder al de beroeringen niet of naauwelijks erkend werd, na den laatstgevoelden schok, die het opgetrokkene, hoe dikwerf ook vervormde, staatsgebouw in eens had doen instorten, volgde er plotselijk rust. Wel sloeg die rust het hart ter neder, maar bij de uitkomst bleek zij voor de godsdienstige aangelegenheden der meesten geheel niet onvoordelig te zijn. Door het gezag der burgerlijke wetten werd de willekeur van het volk, dat te voren voor zijne vrijheid, op onderscheidene, betamelijke en onbetamelijke, wijzen, geijverd had, aan banden gelegd, en haar eene stilzwijgendheid geboden, welke geen mensch bestond te breken. Ook het vuur der partijzucht, dat in Nederland zoo hevig gebrand had, sinds eenigen tijd reeds aanmerkelijk verflaauwd, werd als in ééns uitgebluscht. Allen, van welk eene partij, moesten eene en dezelfde vernedering ondergaan. En gemeenschap aan

een gelijk lot vereenigt de harten van twistgierigen. Alzoo zag ten laatste de ondeugd, die aan de wufterneigingen van velen tot het verwezenlijken van steile vrijheidsbegrippen eenen weligen wasdom had gegeven, tot groot nadeel van de zaak, welke men voorwendde te willen bevorderen, zich gedwongen van het openbare staatstooncel te wijken naar eene sombere schuilplaats, waar een bedaard nadenken over al de mislukte ondernemingen niets, dan spijt en wroeging, achterliet. Maar ook in die omstandigheden des tijds gevoelde de deugd, zoo dikwerf onderdrukt, zich opgebeurd; zij mogt ruimer ademen, en, zich niets te verwijten hebbende, met een goed geweten het hoofd opsteken. Alles, dus dacht zij, wat voorgevallen was, had dien gang genomen onder het wijs bestuur van een' God, wiens wegen hooger zijn, dan der menschen wegen. Eerst nu bespeurde men, met grootere levendigheid, de kracht van den godsdienst, wiens invloed trouwens in wederspoed doorgaans sterker werkt, dan in voorspoed.

Dusdanigerwijze herwon de godsdienst bij het gros des volks zijne oude regten. Men zag dat in de openbare godsdienstvergaderingen. Men merkte dat op in eene vermeerdering van het getal van de lidmaten der hervormde kerk, vooral in de groote steden, waar het, sinds het jaar 1795, zeer was verminderd. Men ontdekte dat in de onderscheidene kringen van den burgerstand. De weelde, die in de laatste jaren wijd en zijd haar vergif verspreid had,

had, mogt hier of daar bij dezen en genen nog witspatten, in den burgerstand, daarentegen, die het meeste deel des volks uitmaakte, werd de oude levenswijsheid, waardoor de vaderen zich hadden gekenmerkt, weder aangetroffen. Velen uit dien stand hadden, door zich met de zaken van 's lands bewind te bemoeijen, hunne eigene zaken verwaarloosd, hunne kostwinningen laten verlopen. Anderen waren, door hunne wijze van leven op eenen te hoogen voet in te rigten, niettegenstaande gewigtige verliezen, welke de onbestendigheid der algemeene zaken hun had berokkend, tot de lage volksklasse gedaald en tot armoede vervallen. Zoodanigen strekten velen opmerkzamen als tot bakens in zee, die de gevaarlijke klippen aanwezen, waarop in tijden van handelloosheid, gelijk de toenmalige, de dartele burger, die zich boven zijne krachten wil verheffen, om den aanzienlijken nader te komen, eene rampzalige schipbreuk moet lijden. Met de spaarzaamheid, waartoe men hierdoor aan alle zijden werd opgewekt, paarde zich, gelijk voormaals, werkzaamheid, nijverheid, rondborstigheid, eerlijkheid.

Had in Nederland van oudsher, en vooral in de nederlandsche republiek, sinds hare opkomst de koophandel, bij het genot der burgerlijke vrijheid, bijzonder onder de stedelingen eene voorheen ongekende gelijkheid van stand ingevoerd, die de bron was van eene algemeene zelfstandige welvaart, het stond nu te vreezen, dat het verlies van burgerlijke vrij-

heid, bij het kwijnen van den koophandel, onder een vreemd monarchaal bestuur, ook eene gelijkheid zoude ten gevolge hebben, maar eene gelijkheid, die eenmaal allen even hulpbehoefdig, en allen evenzeer van hulp verstoken zoude doen worden. Het einde van al de rumeeren, die het vaderland zoo hevig geteisterd hadden, was allertreurigst geweest. De burgerlijke vrijheid, die men met dolderdriftige denkbeelden in het hoofd tot den hoogsten top van eene democratische staatsinrigting had willen opdrijven, was in losheid veraard, en die losheid, naar geen' toom meer luisterende, de oorzaak geworden van hetgene het ijzeren despotisme van den keizer der franschen met kracht doorgezet had, zonder wederstand te vinden. Zij had de natie op den rand van haren ondergang gebragt. Allerdonkerst waren de nitzigten. Een wis verderf vertoonde zich in het verschiet. Te verhoeden zoude dat verderf niet zijn, tenzij men zich met gedweeheid schakte naar den noodlottigen gang, dien de algemeene zaken van het vaderland hadden genomen, en door zedelijke deugden, ter herstelling van deszelfs inwendige bestanddeelen, zoo veel zocht toe te brengen, als mogelijk was. Zulk eene verstandige wijze van denken zag men in de werkzaamheden of gedragingen van vele nederlanders, sedert de jongste omwenteling, doorstralen. De deugd werd, gelijk in vroegere tijden, allerwege meer geëerbiedigd, de godsdienst herkreeg zijnen vorigen luister en de mensch kwam weder nader tot God. Mogelijk was ook hier-

hierin wel de oorzaak gelegen, waarom te dezen tijde *TEYLER'S godgeleerd genootschap*, eene prijsstof in het jaar 1801 opgegeven hebbende, over de onverschilligheid omtrent het godsdienstige, derzelve oorzaken en hulpmiddelen tōf herstel, niet zoo veel aandrang meer vond, om deze en gene der verhandelingen, als antwoorden op de vraag bij hetzelfde ingekomen, te bekroonen, welke eer anders ten minste een der ingeleverde geschriften, waarvan naderhand de hoogleeraar H. W. TYDEMAN de steller bleek te zijn, overwaardig ware geweest. (358)

Gelijk de tijden anders waren, zoo ook waren het de menschen, en ook onder deze de geleerden, inzonderheid de godgeleerden, die, naar den aard onzes schrijvens, hier het meest in aanmerking komen. Waren velen uit den geletterden stand, door de gesteldheden der tijden mede weg gesleept, om zich in staatkundige bemoesjenissen te verdiepen, lieden van den dag te zijn, en met de denkbeelden van den dag voort te gaan, deze schaamden zich naderhand over hetgene zoo weinig vrucht had gedragen. Had hun leeslust zich toen bezig gehouden met losse bladen of met periodieke schriften, niet geschikt, om liechte denkbeelden in te scherpen, maar wel om den geest te verzwakken, zelfs het karakter van zijne sterkte te berooven, het ijdele, het dwaze, het schadelijke daarvan hadden zij ondervonden. Zij gevoelden het, hoe schadelijk sulks ook voor hunne grondbeginselen hadde kunnen worden, welke eene nadeelige inbreuk op hunne ge-

zonde oordeelkunde de heerschende tuimelgeest der tijden ligtelijk hadde kunnen maken, en welke verderfelijke neigingen uit een geestdriftig behartigen van vermeende volksbelangen hadden kunnen ontstaan, tot miskenning van het ware, tot traagheid in het onderzoek naar wezenlijkheden, tot drooge wankelmoedigheid, waarmede men veel leest, maar over de oppervlakte heen loopende, dan eens gelooft, dan niet gelooft, naar dat de wijze van voordragt er aanleiding toe geeft, en de partijzucht het medebrengt. Overdriift voor het lezen van de vele, tegen elkaar vaak strijdige, schriften des dags hadde dat alles kunnen veroorzaken; zij hadde, met één woord, grootstendeels de diep ingedrongene indrukken van waarheid en deugd kunnen wegnemen, die den mensch tot een regt verstandig en zedelijk wezen van de edelste zelfstandigheid vormen. Maar allergelukkigst! De geest des tijds heeft, te dezen aanzien, zulk eene verderfelijke uitwerking minder bij ons onder de geleerden gehad, dan wel elders, dan inzonderheid in Frankrijk en Duitschland.

Niet weinig voorwaar strekt het tot eer der nederlandsche godgeleerden, dat zij, in hunnen aard, eenen afkeer hadden van valsche besluiten uit allerlei redeneringen te trekken, en aan dezelve eenen glimp van waarheid te strijken, of, met andere woorden, van hetgene men gewoon is sophisterij te noemen. Hiertoe ondertusschen, als tot een middenpunt, schenen al de gemelde gevolgen van de onstuimige gesteldheid der tijden te hebben willen zamenkomen.

Dit

Dit ook werd door de nederlandsche godgeleerden ter goeder uur bij bedaarde zinnen ingezien, zoodra er een landsbestuur was tot stand geraakt, hetwelk, gelijk het zich vermoeden liet, van eenigen duur zoude zijn. Hier kwamen vooral de behoeften bij van een volk, nu meer godsdienstiger, dan het in de jongstverloopene jaren geweest was. Niets derhalve, dan dit eene en andere, was beter geschikt, om de godgeleerden hunnen niet zelden afgebroken of tragen letterarbeid, met vernieuwden moed, door het verder gemeen maken van nuttige schriften, te doen voortzetten, ook om andere godgeleerden, die zich door openbare vruchten van hunne letteroefeningen nog niet hadden bekend doen worden, op te wekken tot het beproeven van hunne krachten in dezen, en tot medewerking aan het rijk van geleerdheid, wijsheid, zedelijkheid en godsvrucht.

Die opwekkingen hadden nogtans niet zulk eene algemeene uitwerking, als men wel verwacht zoude hebben. Opmerkelijk is het inderdaad, dat in dit tijdperk, onder de godgeleerden van meer of minder gevorderde jaren bijkans geene anderen, als schrijvers, eenige lettervruchten geleverd hebben, dan die onder de vorige regeringen zich reeds lof en roem verworven hadden, en zij, die als godgeleerden voor het eerst, door het uitgeven van schriften, optraden, meestal jonge lieden waren, die aan het einde van hunne akademische loopbaan toonden, wat men van hun, in de wetenschappen geoefend, verstand voortaan te wachten had.

In

In dit tijdperk zagen wij ter beoefening van de godgeleerdheid, in haren ganschen omvang beschouwd, gelukkig voortarbeiden eenen VAN HAMELSVELD, eenen VAN VLOTEN, (359) eenen MUNTINGHE. (360) Ook wij zagen hier met wakkeren ijver op de bane zijner letteroefeningen, welke hij aan de godgeleerdheid meer of min zocht dienstbaar te maken, den zeer geletterden G. BRUINING. (361) Maar vooral hebben wij in dit tijdperk ter voortzetting hunner studiën, met betrekking tot bijzondere bearbeiding van onderscheidene theologische vakken voor het publiek bezig gezien, als in het vak der bijbelsche uitlegging eenen BOSVELD, (362) eenen VAN DER PALM, (363) eenen BRINK, (364) eenen PERPONHER, (365) eenen PAREAU, inzonderheid ook de broeders REDDINGIUS, (366) in het vak der kanselwelsprekendheid een' VAN DER ROEST, (367) een' TINGA, (368) een' VAN DER PALM, (369) een' VAN TEUTEM (370), in het vak der evangelische beoefeningsleer een' KIST, (371) in het vak van de pastorale wetenschap een' BOERS; (372) in het vak der stellige godgeleerdheid een' LIEFSTING, (373) maar vooral eenen VAN VOORST.

In aanmerking komt hier vooral de keurige leiddraad voor het akademisch onderwijs in het vak der stellige godgeleerdheid, welken men te danken heeft aan den uitmuntenden arbeid van den laatstgenoemden beroemden theoloog, hoogleeraar te *Leyden*. Verdienstelijk maakte zich deze ten jare 1808 door de uitgave van een beknopt begrip der
god,

godgeleerdheid (374) eenig in zijne soort, inzonderheid wegens eene daarin voorkomende volledigheid, gepaard met eene weêrgalooze, zaakrijke, duidelijkheid, die hetzelfde voor akademische onderwijzers bij uitstek geschikt doet zijn tot een juist regelen van hunne lessen, terwijl het den onderwijzelingen eenen effen weg ontsluit, langs welken zij, bij eene naders ontwikkeling der korte stellingen, genoegzame kennis krijgen aan al hetgene in den ruimen omvang der dogmatiek te weten van hen geëischt wordt, om eenmaal, als waardige godsdienstleeraars, der kerke van dienst te kunnen zijn. (375).

Godgeleerden van meer of minder gevorderde levensjeren, die, in dit tijdperk, voor het eerst het publiek door de uitgave van belangrijke schriften van eenigen omvang aan zich verplicht hebben, waren zoo weinig, dat wij, met dezen of genen te noemen, verlegen zijn, en daarom, ten einde niet iemand onregt of te groot regt geschiedt, liefst niemand noemen willen. Onder deze theologanten kunnen ook zeer weinige gezegd worden opgetreden te zijn, die zich op den duur wezenlijke verdiensten bij hunne tijdgenooten verworven hebben. Indien ergens, dan ontdekt het zich hier, hoeneer de wisselvalligheid der staatsgebeurtenissen van ruim tien jaren de krachten van de beoefenaars der wetenschappen, inzonderheid die der godgeleerdheid, ondermijnd had. Gelijk in alles, zoo ook vertoonde zich te dezen aanzien eene loomheid van geest, welke van gezetten studiearbeid ten nutte van het al-

algemeen een' onoverkomelijken weêrzin scheen te hebben. (376)

Alzoo liet het zich aanzien, dat er een nieuw geslacht van godgeleerden moest opstaan, om het door den noodlottigen gang der tijden verlorene te herstellen en het geleedene nadeel te vergoeden. Dat nieuwe geslacht moest opkomen uit de nederlandsche hoogeschoolen, die ook in de gemeene landsrampen, als gevolgen der staatsberoeringen wel grootelijks hun deel hadden gehad, maar, in de jongstverloopen jaren, weder allengs tot vorigen bloei waren geraakt. Heerlijke proeven daarvan deden er zich op in dit tijdperk, onder **LODEWIKS** regering.

Te *Leyden* verscheen, onder de kweekelingen van den hoogleeraar **VAN VOORST**, onverwacht voor aller oog op eenen buitengemeen hoogen trap van geleerdheid **ELIAS ANNES BORGER**, ten jare 1807 eene akademische theologisch exegetische verhandeling (377) verdedigende, welke hem den daardoor verkregen doktoralen tabbaard overwaardig maakte. Allen vereenigden zich in het toebrenge van den verschuldigten grooten lof aan de bekwaamheden van dezen jongen geleerden. Hetgene toen, als iets zeldzaams, deszelfs bewonderaars deed voorspellen heeft men spoedig vervuld gezien. Eerlang op den akademischen leerstoel geplaatst, handhaafde hij niet alleen door zijn onderwijs, maar vervolgens ook door het uitgeven van uitmuntende geschriften den verworven roem op eene zoo treffelijke wijze, dat hij der hoogeschool, aan welke hij zijne vorming

te

te danken had, kan gezegd worden de grootste eer te hebben aangedaan. Deze uitstekende geleerde overleed, in het jaar 1820, tot onberekenbaar na-deel der wetenschappen en tot grievende smart van allen, die op dezelve prijs stelden. Aan dezelfde hoogeschool had zich, in slagtmáand des jaars 1806, een ander leerling van VAN VOORST, A. W. HASE-LAAR, door het verdedigen van eene akademische theologisch exegetische verhandeling, (378) ook op eene zeer loffelijke wijze, onderscheiden.

Aan andere nederlandsche hoogeschoolen bevljigtte men zich toen ook in het algemeen op de uit-legging der heilige schrift, sterker dan ooit, met vrucht. Overvloedig was die vrucht in de akade-mische schriften van verscheidene jeugdige theolo-ganten, als te *Utrecht*, uit de school van HERINGA, W. SCHOLTEN, te *Harderwijk*, uit de school van CLARISSE, G. A. GRIETHUYZEN, en uit die van PA-REAU, E. KREBENEN, zoo ook te *Amsterdam* uit de school van VAN NUYS KLINKENBERG, E. M. DOR-PER. (379)

Al de gemelde hoogleeraars werkten daarop met de meeste krachten, dat het stelsel der christelijke godgeleerdheid eenen vasten grond mogt krijgen op de heilige schrift, wel verklaard en rigtig uitgelegd. Na ABRESOH, wiens voetspoor in het bijzonder eerst door MUNTINGHE, naderhand door HERINGA ge-volgd werd, gaf op nieuw daartoe VAN VOORST den krachtigsten wenk, terwijl CLARISSE EN PA-REAU aan hunne leerlingen de beste regelen voor-

schreven der bijbelsche uitlegkunde, en de eerste bent ook van de bijbelsche oordeelkunde regte denkbeelden deed vormen. De echte leerlingen van die allen werden dus beveiligd voor afzwerfingen naar allerlei bijwegen, die den voortgang onzeker maakten. Jammer inderdaad was het, dat de anders zoo geleerde, als schrandere, REGENBOGEN, te *Franker*, een' dusdanigen bijweg was ingeslagen, en daarop bleef. In zijne theologische studiën heerschte toch dit, naar ons oog, geen gering gebrek, dat hij de christelijke godsdienstleer eerst wijsgeerig zocht te betoogen, en daarna door uitspraken des Bijbels zocht op te helderen. De uitkomst daarvan was, dat hij niet zelden veel afbrak, maar weinig opbouwde, of met andere woorden, dat hij voor hetgene zijne wijsbegeerte meende te moeten verwerperf, uit den Bijbel niets in de plaats stelde. 's Mans godgeleerd stelsel kon derhalve niet wel anders, dan wankel en onzeker zijn. Gelukkig voorwaar, dat de meeste hoogleeraars der godgeleerdheid aan de akademiën eenen beteren weg gekozen hadden, met de vaders uit de zestiende eeuw, van oordeel zijnde, dat niemand een goed theologant kan zijn, dan die het door het bestuderen der heilige schriften geworden is. (380) De rede, het is waar, beproeft hetgene de heilige schriften leeren, maar de heilige schriften geven aan de rede een licht, dat deze van elders niet bekomen kan. Tot herstel van den bloei der theologische wetenschappen kon derhalve

ve

ve niets meer toebrengen, dan eene op nieuw
verwakkerde studie der bijbelsche uitlegging. Ook
zij bragt er niet alleen in dit tijdperk, maar
reeds in het vorige, een onberekenbaar voordeel
aan toe.

—

G E S C H I E D E N I S
V A N D E
N E D E R L A N D S C H E
H E R V O R M D E K E R K
O N D E R D E
F R A N S C H E H E E R S C H A P P I J .

Er ontsluit zich hier een tijdperk, waarvan de geschiedenis ons de merkwaardigste, maar ook de treurigste verschijnselen in het geheugen roept; verschijnselen, hoedanige het volk van Nederland, sinds het Spanjes juk had afgeworpen, nooit zag en ondervond. Die geschiedenis was eene aaneenschakeling van wederwaardigheden, neen! van de ontzettendste rampen, welker gevoel, bij zulk eene voorheen nooit gedachte uitkomst, aller harten vervulde met eenen gestadigen angst voor eene nog veel verschrikkelijker uitkomst; die van ondergang en verderf.

In de naastvorige afdeeling hebben wij verhaald, hoe, onder de koninglijke regering, ten jare 1809, reeds in allen deele de toestand van Nederland bekommeringen baarde voor, over het hoofd hangende,

de, onheilen, waarvan de zwaarte niet te berekenen was. Alle uitzigt op gunstiger tijden scheen toen reeds gesloten. **LODEWIJK**, de koning, zelf was ten einde zijnes raads. Geene andere hoop scheen hem over, dan dat de middelen tot herstel nog eenmaal van onder de opeenstapeling der ongelukken zouden geboren worden! (381) Rampzalige hoop! volslagene wanhoop! De handelbetrekkingen met Engeland waren vernietigd, die met Duitschland gestremd. Nederland, met één woord, was van geheel Europa afgescheiden, en lag gekluisterd aan fransche ketenen! Gaarne zoude de fransche keizer gezien hebben, dat in dien toestand Neêrlands volk aan den voet zijns troons krachteloos nederviel, Gelijk hij, vier jaren geleden, op hunne bede hun eenen koning had gegeven, zoo ook nu behoorden zij hem te smeeken, dat hij hen uit de diepten van ellende, door toereiking van de hand der hulpe, in den schoot van zijn uitgebreid rijk met ontferming mogt opnemen, al ware het ook, dat zijn eigen broeder **LODEWIJK** er het slagtoffer van wierd.

Dien broeder behandelde hij als het voorwerp van zijnen haat, onder voorwendsel, dat deszelfs wijze van regering gansch en al strijdig was met het belang van Frankrijk. „ Aan de winzucht van zijne tolbedienden gaf hij, **LODEWIJK**, den ruimen teugel, om door dien weg den sluikhandel met Engeland, ten gelieve der kooplieden van zijn rijk, te bevorderen! De gemeenschappelijke overvaart tus-

schen de beide rijken hield hij niet zoo gesloten, als de pligt hem, bij zijne komst tot den troon opgelegd, dringend gebod! Holland zocht hij tot een wingewest van Engeland te maken! Zelf toonde hij alzoo geen franschman meer te zijn, maar een lage hollander, een bondgenoot en broeder van koning GEORGE! Den koninklijken rang had zich LODEWIJK onwaardig gemaakt. Verdient had hij, om op de eene of andere wijze onttroond te worden. Maar hoe kon en hoe moest dit geschieden? Mogelijk zoude dit gelukken, wanneer men hem zoo lang tergde, dat hij in grammen moede bewegingen mogt maken, die men voor het groote rijk beledigend zoude achten, en dit rijk regtmatige redenen kon vinden, om op Holland aan te trekken, zoo als het, schoon door andere bswcegraderen gedreven, toen tegen Spanje in aantogt was. (382) Of indien LODEWIJK zich voor zulk eene houding omzigtiglijk wachten mogt, dan zouden er wel wegen zijn, langs welke men het hem zoo moeilijk konde maken, dat hij de kroon moest nederleggen."

Zoodanige plans, om LODEWIJK, en met hem Holland ongelukkig te maken, hielden reeds lang den geest van NAPOLEON bezig. (383) Het standpunt, waarvan hij ter beproeving, om het eene of andere te verwezenlijken, uitging, was het vleijende denkbeeld, dat Holland, door den averregtschen gang der omstandigheden gedrongen, zich eerlang wel aan hem onderwerpen zoude, of zoo niet, hij het rijk dan, tegen wil en dank van volk en koning, met

met Frankrijk vereenigen wilde. In wintermaand van het gemelde jaar 1809 kwam bij NAPOLEON dat denkbeeld nit het volle hart boven, met de meeste kracht, in eene aanspraak, waarmede door hem de vergadering van het wetgevend ligchaam geopend werd. Dezerwijze liet hij zich als in de verte hooren. „ Holland ligt tusschen Frankrijk en Engeland; door beide wordt het geschokt. Holland is de uitwatering der voornaamste rivieren van mijn rijk. De veiligheid mijner grenzen en het belang van Holland eischen het, dat er noodige veranderingen plaats grijpen.” Deze taal voerde NAPOLEON, terwijl zijn broeder LODEWIJK toen juist in *Parijs* zich bevond, en daarvan niet onkundig konde blijven. Deze was, sedert den 1 van wintermaand diens jaars, te *Parijs*, om, met de, door NAPOLEON verwekte, koningen van verscheidene rijken; eenen familieraad te houden over eene zaak van het uiterste gewigt. De keizer namelijk had het ontwerp gevormd, om, gelijk zijne ministers zich uitdrukten, het grootste offer voor het geluk van Frankrijk te willen doen, dat ooit gedaan was. Dertig jaren levens berekende hij noodig te hebben, om aan zijn uitgebreid rijk een bestendig bestaan te kunnen geven. Langer evenwel wenschte hij, dat zijn leeftijd mogt gerekt worden. Maar dien door te brengen, zonder eenig kroost te zien, aan hetwelk hij eene gevestigde heerschappij eenmaal konde overlaten, zoude hem ondragelijk vallen. Van zijne echtgenootte JOSEPHINE, schoonmoeder

des konings van Holland, kon hij geen kroostmeer verwachten. *Frankrijks* belang derhalve eischte, dat er eene echtscheiding plaats had, en de keizer eene jeugdige prinses huwde. Naarmate NAPOLEON, bij deze gelegenheid, ten toppunt zijner wenschen meende te stijgen, naar die mate zonk de zon des geluks van zijnen broeder LODEWIJK, dien ten laatste niets meer overbleef, waarop hij eenige hoop, niet alleen voor zich, maar ook voor de behoudenis des volks van Holland, gronden kon. Meer dan ooit vorderde nu vooral de roem des keizers, dat de fransche heerschappij wierd uitgebreid.

Betrekkelijk tot Holland mogt zulks uit de hiervoor gemelde aanspraak van NAPOLEON, in het wetgevend ligchaam gedaan, nog eenigzins twijfelachtig hebben kunnen schijnen. Dan even als of de keizer niet sterk genoeg hadde gesproken, had in dezelfde vergadering de minister van binnenlandsche zaken, stouter dan zijn meester, eene taal durven voeren van nog krachtiger beteekenis, dezer voege.

„Holland is in het wezen der zaak niets anders,
 „dan een gedeelte van Frankrijk: men mag hetzelfde
 „ve een aangespoeld land noemen van de groote
 „rivieren van Frankrijk, de Rijn, de Maas en de
 „Schelde. Dit land heult met Engeland. Zoo immer,
 „mer, dan nu is het tijd, gelijk het pligt is, om
 „alles in deszelfs natuurlijke orde te herstellen.”

Nu was het plan, om Holland, op welk eene wijze dan ook, bij Frankrijk in te lijven, geen geheim meer. Konde het anders, dan dat LODEWIJK,
 door

door zulke woorden diep in de ziel getroffen; zijn verdriet van in *Parijs* te zijn, niet ontveinsde? Voor zijne geliefde hollanders, van welke hij verwijderd was, hield hij nogtans, in brieven, aan hen geschreven, hetzelfde zoo zeer verholten, als mogelijk was. Er lekte echter hier te lande zelfs bij het volk wel veel uit van de zaak, maar staatkunde blinddoekte hetzelfde met de verzekering, dat 's konings langer verwijl in *Parijs* geene min gunstige vooruitzichten gaf. „ Er waren goede gronden, om te mogen denken, dat men zich geenszins zoude bedrogen vinden in het vertrouwen op de regtvaardigheid des grootmoedigen bevredigers van Europa. (384) *NAPOLÉON* verkeerde,” volgens de berigten uit *Parijs*, in de koninklijke dagbladen van Holland, (385) „ dagelijks met zijnen broeder *LODEWIK* in de beste verstandhouding! Eene gelakkige ontknooping van zaken mogt men eerlang bij 's konings terugkomst vooruitzien.”

In *Parijs* stond alles geheel anders geschapen. *LODEWIK* werd in zijn huis bewaakt, en als een gevangen man behandeld. De, zich te *Parijs* bevindende, souverainen zagen dit, ergerende zich aan des keizers onbroederlijke handelwijze. Maar eene vrees voor deszelfs ongenade legde allen een diep stilzwijgen op. Ook *LODEWIK* zelven, toen hij zijnen broeder het wederregtelijke van zijn gedrag jegens hem had onder het oog gelegd, werd de mond gesnoerd door dat woord; „ verzet u niet te „ gea mij! of zie hier het besluit der vereeniging!

Eene onderhandeling werd ook geopend, maar zoo, dat zij geenen goeden uitslag konde hebben. Trouwens de gesteldheden zoo wel, als de karakters der beide broeders verschilden daartoe te zeer. NAPOLEON was een geweldenaar in het doorzetten van zijne ontwerpen, onstuimig en norsch van aard. Daarentegen was LODEWIJK een zachtzinnig vorst, wel gehecht aan zijne beginselen, maar te zwak van geestkracht, om dezelve in werking te houden, toen inzonderheid, daar hij afhing van den zoo magtigen, als grilligen wil zijns broeders. Het doel van NAPOLEON was zijne heerschappij heinde en verre uit te breiden, en, konde het zijn, al de volken der aarde aan zijne stuursche wenken te boeijen. LODEWIJK integendeel was vergenoegd met zijn koninkrijk, hoe klein en eng beperkt het ook zijn mogt. Hetgene zijn broeder voorgaf hem voorheen toegedacht te hebben, waardoor de troon van Holland het voetstuk zoude zijn geworden van een groot gedeelte van het noordelijke Duitschland, dat begeerde LODEWIJK niet. Slechts wenschte hij te behouden hetgene hij bezat, dit met kracht zoekende te bewaren tegen allen gevreesden overmoed. NAPOLEON was een gezworen vijand van de Hollanders, LODEWIJK hun vriend, staag werkzaam ter bevordering van hunne welvaart en hun geluk. Onderhandelingen, waardoor tot wederzijdsch genoegen schikkingen konden worden gemaakt, voor Frankrijk van belang, doch niet tot nadeel van Holland, waren er uit dien hoofde niet te wachten. Zij werden be-

gon-

gannen, maar even spoedig afgebroken, als de keizer gereed was met aan den koning de buitensporigste eischen te doen, welke verbonden waren met de buitensporigste bedreigingen, ingeval dezelve niet ingewilligd mogten worden. (390)

Welken weg moest nu NAPOLEON inslaan, en om zijn doel te bereiken, en om aan zijne houding eenen glimp van regtvaardigheid te geven, die het oog der volken en vorsten van Europa verblinden konde? In de eerste plaatse beproefde men het, of men den koning van Holland, in zijn verdriet, niet tot wanhoop zoude kunnen vervoeren, zoo dat hij, razend van spijt, den keizer van het fransche rijk den oorlog bestond te verklaren, hetwelk deze, wjl hij regtvaardig wilde schijnen, tegen genen niet ondernemen durfde. In het laatst van louwmaand des jaars 1810 werd door den keizer, bij voorraad, in bezit genomen Noordbrabant en Zeeland. (391) Diep vernederd zag zich hierdoor koning LOBEWIK. Te duchten stond het, dat de overige gewesten van zijn rijk weldra hetzelfde lot zouden ondergaan, en hem uit de handen gescheurd worden. Na eerst gevoelde hij het, hoe gering zijne koninklijke magt, en hoe vaag het zelfstandig aanwezen van zijn rijk was. Wat moest hij derhalve doen? toegeven? Dan voldeed hij, als een lafhartig vorst, aan hetgene men van hem in Frankrijk verlangde. Bood hij met den degen in de vuist wederstand, dan voldeed hij er nog meer aan. Hij wist, dat men in Frankrijk zulks gaarne zien zoude. Spotten zoude men

NAPOLÉON, het is waar, meende hierin wel grond te vinden, om te verklaren, dat hij voortaan geen eenig traktaat houden zoude, waarbij de Engelschen als eene vrije natie moesten blijven bestaan, (394) maar vond nogtans in den uitslag der onderhandeling met Engeland geen schijns genoeg van regt, om zich meester van Holland te maken. Hij moest zich voor Europa kunnen verantwoorden. Andere middelen waren er nog te beproeven. Men moest LODEWIJK zoeken te bewegen, dat hij zelf van Holland afzag, en het rijk aan NAPOLÉON, zijnen broeder, overdroeg. Daartoe naderde men voortaan dagelijks den koning met allerlei slinksche redeneringen, aan de eene zijde hem hoop op de gunst van den keizer, voor hem toch van de hoogste waarde, inboezemende, aan de andere zijde hem vrees aanjagende voor deszelfs verschrikkelijke ongenade. Maar al die redeneringen waren vruchteloos. Ware Holland uitgewischt van de lijst der natiën, het zoude voor altijd verloren zijn! Deze berekening, meende LODEWIJK, was wiskunstig, en aan zoodanig een treurig lot wilde hij zijn volk niet prijs geven. Hij bleef getrouw aan zijne eenmaal geopenbaarde beginselen.

Middelerwijl ging NAPOLÉON, den 8 van lentemaand, eene huwelijksverbindtenis aan met de aarts-hertogin MARIA LOUIZA, dochter des keizers van Oostenrijk. Nu vleide zich LODEWIJK, uit hoofde van zijnes broeders opgeruimdheid, met eene meerdere rekkelijkheid en met eene slaking van zij-

ne

ke banden. NAPOLEON scheen ook gezind, om alle verdere ondernemingen op eene inlijving van geheel Holland te staken. Van zijnen wege werd den koning van Holland een traktaat ter waarborging aangeboden, waarvan de voornaamste punten waren, ten opzichte van Holland, een verbod van allen handel tusschen deszelfs havens en die van Engeland, — het voeden en kleeden van zes duizend fransche krijgsknechten, om met fransche tolbedienden tegen den sluikhandel te waken, — het wapenen van een eskader van negen linieschepen en zes fregatten, en het in gereedheid brengen van eene flotille van honderd kanonneerbooten of andere oorlogsvaartuigen. — Doch het voornaamste punt was, dat de koning van Holland aan den keizer van Frankrijk afstond Noordbrabant, geheel Zeeland, en een gedeelte van Gelderland, aan den linkerover van de *Waal*, gelijk een deel van Holland tot aan de *Merwe*, zoo dat de loop der *Waal* en *Maas* van *Schenkenschans* af (met het *Bissbosch*) de grenzen uitmaakte. — Voor het overige waarborgde NAPOLEON de onschendbaarheid der hollandsche bezittingen. Het traktaat werd geteekend te *Parijs*, den 16 van lentemaand, door twee gevolmagtigden, aan de eene zijde door den minister van buitenlandsche zaken, CHAMPAGNY, den hertog van *Cadore*, en ter andere zijde door den admiraal VERHUELL. De koning waarborgde het traktaat nogtans voorwaardelijk, er bijvoegende, *zoo veel als mogelijk!* (395).

Die waarborging was LODEWIJK afgeperst. Hij

IV. DEEL.

G g

moest

moest veel opoffaren, wilde hij zijne vrijheid bekomen. Hij had rust noch duur zoo lang de tijd zijner gevangenis te *Parijs* en het lot zijns volks onzeker bleef. Alleen in den boezem van hetzelfde hoopte hij verademing te zullen vinden. Zoo ras het traktaat gteekend was, scheen **NAPOLEONS** ongenade geweken. **LODEWIJK** kreeg zijn ontslag en vrijen toegang tot de feestvieringen, welke in het begin van grasmaand, bij de burgerlijke en kerkelijke voltrekking van 's keizers huwelijk, plaats hadden. Na op den 5 dier maand het laatste gesprek met den keizer gehad te hebben, vertrok hij den 7 derzelfde maand en bevond zich den elfden te *Amsterdam*.

Dadelijk begroette hem de staatsraad met eene aanspraak, waarvan de voornaamste bestanddeelen deze waren: „ de vrees en de ongerustheid, welke „ wij zoo langen tijd gehad hebben, is het ons niet „ mogelijk af te schilderen, evenmin, als de ver- „ knochtheid, den eerbied en de dankbaarheid, „ waarmede onze harten zijn vervuld geweest, en „ de levendige vreugde, die ons op dezen oog- „ blik bezielt. Uwe terugkomst was de eerste en „ de laatste onzer wenschen. Zij kan uwe onder- „ danen alleen troosten. Gezegend zij de dag, wel- „ ke het grootste gedeelte van uw volk en van uw „ rijk weder op nieuw aan Uwe majesteit doet ver- „ binden! Het staatkundig aanwezig der holland- „ sche natie is *nog niet* van de lijst der volken uit- „ gewischt! enz.” (396) Deze aanspraak, gelijk

me-

mede die van het wetgevend ligchaam, werd door **LODEWIJK** op eene omzigtige wijze beantwoord, want hij wist, wat hij geleden en uitgestaan had. De laatstgemelde woorden uit de eerstgemelde aanspraak, door de koninklijke dagbladen alom bekend geworden, schijnen den keizer aanleiding gegeven te hebben, om te denken, althans voor te wenden, dat de hollanders eene vereeniging van het rijk met Frankrijk verwacht hadden, en om zijne genomene maatregelen nu over eenen anderen boeg te wenden. Welk een geslagen vijand hij ook ware van de hollanders, zocht hij echter, den 20 van bloeimaand des eerstvolgenden jaars, door eenen zeer uitvoerigen brief, den koning in het vermoeden te brengen, dat de hollanders vrienden van Frankrijk waren.

„ Zij waren geene vrienden van hunnen koning. Hunne taal was vleitaal, wanneer zij met hem spraken. Hun hart klopte niet voor hem, maar voor den keizer. Handelde **LODEWIJK** volgens des keizers wil, hij zoude zien, hoe zij hem dan zouden achten en beminnen. Bleef hij weêrbarstig tegen den keizer, de hollanders zouden zich in de armen van Frankrijk werpen, met luide stemmen om eene vereeniging roepende, als de eenige toevlugt bij zoovele wisselvalligheden en onzekerheden, als het eenige redmiddel, om de rampzalige gevolgen te boven te komen van de schraapzucht der menigte van woelgeesten, welke hen, nadat zij in het jaar 1795 veroverd waren, hadden uitgeschud. Elk een begreep, dat buiten hem, **NAPOLÉON**, geen aanzien of eer, en no-

DEWIJK-buiten hem niets was. Dien, wanneer hij zoo voortvoer te regeren, zoude eerlang zijn eigen volk verjagen, als een voorwerp van verguizing en van honend medelijden." (397) Zoo dacht en sprak en schreef NAPOLEON.

Hoe ook LODEWIJK hier over gedacht moge hebben, hij zag toch toen hetgene hij reeds lang vermoed had, in de nabijheid en als voor de deur. Het lot was geworpen. Onverdragelijker, dan ooit, werden hem nu al de leugens en lasteringen, al de listen en lagen, al de kwellingen en onregtvaardigheden. Elke morgen baarde nieuwe bekommeringen, inzonderheid na dat er, den 13 van bloemaand, te *Amsterdam*, op de openbare straat, bij helderen dag een verschil was ontstaan tusschen een' hollandschen koetsier van den franschen ambassadeur en eenen burger. Dat verschil, door den eersten gezocht, schoon van geene beteekenis, scheen echter in de gevolgen eene beteekenis te zullen krijgen van ergen invloed. Ook had het zulken invloed. Het gerucht, daarvan wijd en zijd voortgedreven, vloog al ras als eene zware vonk in de, sedert lang door Frankrijk vergaderde, brandstof. En straks stond alles in volle vlam. (398) Nog geene tien dagen daarna werd door den keizer de fransche ambassadeur aan het hof van Holland opontboden, en den hollandschen ambassadeur VERHUELL te *Parijs* bevolen, om te vertrekken. Terstond gaf de keizer daarvan kennis aan den koning van Holland, hem tevens verbiedende, eenen gezant bij het hof van Oostenrijk te hebben.

ben. Dit deed hij in eenen zeer onvriendelijken brief aan **LODEWIJK**. Die brief zonde, volgens **NAPOLEONS** verklaring aan het slot, de laatste zijn, welken **LODEWIJK** immer van hem verwachtten konde! (399) Nu was er geene uitkomst meer. Weldra werd Holland gevuld met franschen, als renbotten, die eene volslagene omkeering van zaken aankondigden, en te *Utrecht* hun hoofdkwartier namen. De hollandsche wetten werden door de fransche troepen allerwege onteerd, en derzelvar vaandels gehoond. De keizer gaf voor, niets in den zin te hebben, dat oorust konde verwekken. Dan den 29 van zomermaand kwam er een bevel van hem, om *Amsterdam* te bezetten. Niets bleef den ongelukkigen **LODEWIJK** over, niets, dan de treurige, wanhopige, gedachte; „ *ik* zal met roem vallen, maar de *duizenden* van huisgezinnen, nog in rust en onkunde van den storm, die tegen hen opsteekt, terwijl zij vertrouwen op hem, wiens pligt het ware, om voor hen te waken, zullen *alles, alles* verliezen!” (400) Hij viel inderdaad met roem. Tot zijnen roem ook strekt het, dat de gedachte aan zijnen pligt hem nog zwaar op het hart woog. Die gedachte verliet hem geen’ oogenblik, nadat zij in deze gesteldheid van zaken met zulk eene kracht, meer dan ooit, bij hem was bovengekomen. Hij wilde *Amsterdam* verdedigen, en de geheele natie tot de wapenen oproepen! Sommige hollandsche legerhoofden ook rieden hem dit ten sterkste aan, anderen daarentegen ten sterkste af. Zijne ministers

verklaarden zich allen tegen eene verdediging, en oordeelden het best te zijn, dat de koning afstand deed van den troon ten behoeve van zijnen minderjarigen zoon NAPOLEON LODEWIJK. Van twee kwaden diende men ééne keuze te doen, en dan zoude toch het laatste wel het best gekozene zijn ten vóórdeele des volks.

Zoo had dan nu de koning, na zoo vele dagelijke klimmende zorgen en angsten, eindelijk den bitteren beker tot aan den bodem toe uitgedronken! Volgende den raad zijner ministers, schreef hij, den 1 van hooimaand, eene akte van afstand en van overdracht des koninklijken rangs op zijnen gemelden zoon. Kennis gaf hij, bij wege van proklamatie, te dien zelfden dage, van die akte aan het volk, hetwelk hij, onder anderen, deze betuigingen deed hooren: „Hollanders! nimmer zal ik een zoo goed en deugdzaam volk, als gij zijt, vergeten. Mijne laatste gedachte, zoo wel als mijne laatste zucht, zal voor uhierder heil zijn!” Toen deze proklamatie, den 4 van hooimaand, aan het volk gedaan werd, (401) was hij reeds buiten de grenzen van het rijk. In den nacht van den eersten dier maand was hij in státe vertrokken van zijn buitenverblijf, het paviljoen, bij *Haarlem*, waar hij de laatste dagen zeer treurig had doorgebracht, zijne reis voortzettende naar de baden van *Toplitz*, in *Bohème*, de plaats zijner eerste bestemming. Intusschen vergat hij niet aan den keizer een koel berigt, aangaande zijne gedane keus; toe te zenden, een berigt nogtans, dat zonder zweem van beleediging gesteld was. Na

Na 's konings vertrek kwamen, den vierden dag der gemelde maand, de franschen te *Amsterdam*, met orde binnen, en het werk der omwentling was voltooid. De nederlandsche gewesten waren bij Frankrijk vereenigd. Door den staatsraad werden wel terstond nog maatregelen genomen, om den keizer te bewegen, dat hij den minderjarigen **NAPOLION LODEWIK**, als opvolger zijns vaders, erkennen mogt. Maar dit was te vergeefs! De keizer nam den jongen prins in zijne bescherming, doch weigerde hem de koninklijke waardigheid. Ook te dezen opzigt verboog hij het regt naar zijnen wil. Volgens de staatsregeling moest, in zulk een geval, **NAPOLION LODEWIK**, of bij diens ontstentenis, deszelfs jonger broeder **KARL LODEWIK NAPOLEON**, in het bezit der hollandsche kroon, onder het regentschap der koningin, als voogdes van den minderjarigen, staan tot aan den tijd der meerderjarigheid. Maar volgens des keizers gevoelen had geen fransch prins het regt, om zoo over zijne kroon te beschikken, als **LODEWIK** had gedaan. 's Keizers gebiedende wil was, dat Holland, waaronder ook Oostvriesland, bij Frankrijk zoude worden ingelijfd. Holland zoude voortaan herleven, als in vroegere dagen, toen hetzelfde onder **KARL**, den vijfden, den maagtigsten monarch van zijnen tijd, zijne meeste krachten gevoeld en den grootsten voorspoed had genoten! (407) Vreeselijke bedreiging, gewikkeld in het kleed eener fraaije belofte!

Schrikbeelden, gelijkende naar die, welke de

spaansche dwingelandij voorheen in Nederland had
 opgerigt, zweefden elks angstvolle verbeelding voor
 den geest. En mogte zich de verbeelding bedro-
 gen hebben! Dan het eerste besluit, door den nieu-
 wen heer, den 9 van hooimaand, genomen, was
 dadelijk, een voerbode van nabij zijnde jammeren
 en rampzaligheden. Dat besluit was van dezes in-
 houd. „ Holland is met het keizerrijk vereenigd.
 „ *Amsterdam* zal de derde stad zijn des keizerrijks.
 „ De hertog van *Plaisance*, aartschatmeester van
 „ het rijk, LE BRUN, zal, als algemeene stodehou-
 „ der, zijn verblijf hebben te *Amsterdam*, om in
 „ den raad der ministers voor te zitten en den gang
 „ der zaken te regelen tot den 1 van louwmaand
 „ des jaars 1811, wanneer het fransche bestuur in
 „ werking zal komen. Tot dien tijd zullen alle
 „ ambtenaars in hunne posten, en alle belastingen
 „ blijven zoo, als zij zijn. Dan zal al het land ver-
 „ ligt, en de belastingen op denzelfden voet weer-
 „ den gebragt, als in het overige gedeelte des rijks.
 „ De renten der openbare schuld van het jaar 1810
 „ zullen slechts voor een derde in rekening worden
 „ gebragt, even als de achterstallige renten der
 „ schuld van de jaren 1808 en 1809. De fransche
 „ en hollandsche tolliniën aan de grenzen zullen met
 „ elkaar vereenigd worden; doch slechts tot het be-
 „ gin des jaars 1811, wanneer dezelve zullen wor-
 „ den weggenomen. De koloniale goederen, die zich
 „ thans in Holland bevinden, zullen tegen eene be-
 „ lasting van vijftig ten honderd (dus slechts voor
 „ de

„ de helft) aan hunne bezitters blijven. Voor den
 „ 1 van herfstmaand moeten zij worden aangegeven;
 „ alsdan mogen zij in Frankrijk worden in en door-
 „ gevoerd. Er zal in *Amsterdam*, onder, voorzit-
 „ ting van eenen franschen staatsraad, een algemeen
 „ dijk- en polderbestuur zijn. In hooimaand zal
 „ het hollandsche wetgevend ligchaam eene kom-
 „ missie van vijftien leden benoemen, om te *Parijs*
 „ alles te regelen, wat betrekking heeft op 's lands
 „ schuld en die der gemeenten, en om de grondstel-
 „ lingen der inlijving met de plaatselijke belangen
 „ te vereenigen.” (403)

Zoodanig een besluit, hoe veel kwaads men ook terstond verwachtte, had toch niemand als het eerste besluit des keizers zich voorgesteld. Krachtiger middel kon er voorwaar op den voorgrond niet wel in werking komen, om den man van rijkdom en aanzien naar de laagte van behoefte en oneere te drijven? Krachtiger middel was er niet, om den nijveren koophandelaar de hartader af te snijden en de zenuw der natie door te kerven. Jaren reeds achter-
 een had de koophandel geleden. Maar nu bragt NAPOLEON denzelfven eenen slag toe, die doodelijk was. De manufakturier, die in vroegere tijden al de markten van Europa voorzag, verloor door het verdwijnen van den handel, aan welken hij de grondstof, door hem gebezigd, en het vertier zijner waren was verschuldigd, geheel zijn bestaan. Neêrlands natie, voorheen zoo geëerbiedigd van al de natiën der wereld, was geene natie meer. Al haar glans

en glorie was verdwenen. Al haar sieraad en groei had zij verloren. Al de bronnen van haar bestaan waren gestopt. En kabbelden nog hier en daar de beken van overgeblevene welvaart, spoedig zouden dese naar Frankrijk zijn afgevoerd en opgedroogd. Het voormaals zoo gezegend Nederland stond eerlang te worden eene uitgebreide schouwplaats van jammer en ellende, van radeeloosheid en vertwijfeling. Nederlands staat van financiën was allerellendigst. Eene publieke schuld van 80,000,000 fr. aan intressen; een jaarlijksch te kort van meer dan 36,000,000; een achterstand van 22,000,000 op de intressen van de schulden, en een nog groeter achterstand voor de loopende onkosten!! (404). Wie durfde in dese donkerheden meer op eene gunstige uitredding van den Heer en beschikker van het lot aller volken, hopen? Gods zorgdragende genegenheid voor het volk van Nederland, sinds eenige jaren, hoe langer hoe meer verflaauwd, was, naar het scheen, nu geheel geweken! Zoo als het zich liet aanzien, was NAPOLEON bestemd, om de uitvoerder van Gods vonnis tegen Nederlands volk te zijn.

Het de eerlijke LOBEWISK zich met eenen onverschanderlijken ernst tegen eene nationale bankbreuk verzet, toen men hem in *Parijs* daartoe porde, naauwelijks had de fransche adelaar zijne vleugels over de aangewonnene nederlanden uitgebreid, of dat onheil werd besloten. Terstond, zagen wij, nam hij het besluit, dat de renten der openbare lands schuld, niet opugt tot het jaar 1810, voor één derde in

rekening gebragt zouden worden. Dan kort daarop, toen de gemelde kommissie uit het wetgevend ligchaam het eene en ander naar 's keizers ijaeren wil moest regelen, werd zulk een maatregel ook voor het vervolg en voor altijd bepaald. Een ander onheil, dat **LODEWIJK** ook had afgeweerd, als strijdig tegen zijn geweten, was de krijgsopschrijving; maar ook deze werd op 's keizers bevel in Neerland ingevoerd, even gelijk zij in Frankrijk plaats had, met eene gestrengheid, waarvan men in Frankrijk geene of slechts weinige voorbeelden kende, soms met zulk eene wreedheid, dat nog heden de gevoelige mensch er zonder huivering niet aan denken kan. (405) Dit was niet eens het ergste. Maar hoe vele geliefde panden scheurde de wreede despoot uit de vaderlijke ombelzingen en van de harten der moeders voor altijd weg, om die aan zijne dolle zucht tot verovering van alles ter prooi te geven. Op het slagveld moesten de gehate nederlanders, steeds in de voorhoede geplaatst, den franschen de overwinning gemakkelijk maken. Duizenden en nog eens duizenden kostte dit het leven, waarna het overschot, aan het einde van den krijgstogt naar het noorden, bij eene volkomene nederlaag der franschen, van ongemak, van honger en koude omkwam. Nog wenen de vaders, nog schreijen de moeders, gelijk in de tijden van **HERODES**, over den moord, aan hunne kinderen door den dwingeland gepleegd. Mogten zij nog maar hunnen strijd gestreden hebben voor de ouderlijke haerstede en veiligheid!

Voort

Voort met den aanvang van het jaar 1811 werd alles van lieverlede op eene fransche leest geschoeid, onder het oog van den hiervoor gemelden stedehouder des keizers, den aartsschatmeester LE BRUN, hertog van *Plaisance*, die te *Amsterdam* zijn verblijf bleef houden, maar met zoo weinige magt bekleed was, dat hij, gelijk men spreekt, geen' stroohalm breken kon ter beslissing van zaken, waarbij het algemeen belang had. Daar echter zijn hart wel geplaatst was, heeft niemand, in bijzondere zaken van minder belang, zich over hem te beklagen gehad. De hollandsche belastingen werden opgeheven, en in derzelve plaatse ingevoerd, even als in Frankrijk, de zoogenoemde vereenigde regten, die allen handel stremden en belemmerden. Alle engelsche goederen werden uit de engelsche handelmagazijnen opgehaald, en verbrand of vernield. De handel in tabak werd verboden, en tot eene monopolie van den keizer verklaard. Aan de huizen der handelaars in dien tak werden door de fransche tolkcommissen de kerfbanken verzegeld, of aan stukken geslagen en verbrijzeld. Het bestaan van een groot aantal burgers werd hierdoor geheel vernietigd, terwijl vele lands gepensioneerden, uit onderscheidene betrekkingen, tot winkelknechts vernederd werden, om achter eene toonbank te staan, en de waar van hunnen meester uit te wegen. In den burgerlijken omgang was niemand volkomen veilig. Fransche spionnen waarden rond, onder allerlei gedaanten. Gemeenzame gesprekken werden afgeluisterd. Het

ge-

gebruik van een dubbelzinnig woord werd ten kwada uitgelegd, als bedoelde men het fransche bestuur. Op openbare plaatsen meende men aan het oog der aanwezenden te kunnen zien, of zij franschgezind waren, dan of zij het niet waren. De gelaatstreken der lezers van nieuwstijdingen of staatsbladen werden waangenomen, als waren die onbedriegelijke tolken der inwendige gedachten. De nederlandsche taal werd gebannen. Alle geregte stukken werden voor onecht verklaard, zoo ze niet voorzien waren van eene fransche vertaling. Dit strekte zich tot alle openbare aankondigingen, ja! op eene belagchelijke wijze, hier en daar zelfs uit tot de wekelijksche lijsten der predikbeurten, in de nederduitsche protestantsche kerken.

Bij dit eene en andere verergerde het diep verval der nederlandsche ingezetenen, allerbijzonderst in de voorname handelsteden. *Amsterdam* leed allerdeerlijkst, door het stilstaan zoo van binnenlandschen, als buitenlandschen handel. Vele kooplieden en andere voorname burgers verlieten de stad. Gedurende de fransche heerschappij mag *Amsterdam* gerekend worden een zevende gedeelte van zijne bevolking verloren te hebben. In 's *Gravenhage*, *Delft*, en vooral *Haarlem*, bevolkt geworden niet door koophandelaars, maar door lieden van aanzien en rijkdom, was de verhuizing nog aanmerkeliijker. Het slopen niet alleen van lage, bekrompene, maar van wel opgetrokkene huizen, wijd van omtrek, voorgeen uit den overvloed prachtig gebouwd en
be-

betimmerd, waarmede men, onder **LODEWIK'S** regering, een' aanvang had gemaakt, gelijk hiervoor door ons gemeld is, werd nu met verdubbelde drift voortgezet. Te *Haarlem* alleen telde men vijf honderd zulke gesloopte gebouwen, met welker brokstukken sommigen, tuk op winst, eenen voordeeligen handel dreven. Hier voege men-bij, dat van wege het rijk aan de openbare gebouwen bijkans nergens eene hand ter onderhouding geslagen werd. Weinige steden mogt men uitzonderen, waar het niet zoo geschapen stond, dat zij geringe dorpen zouden worden. Grooter echter was de vrees, dat welhaast geheel Nederland naar den grond zoude gaan, en als slib weder weg spoelen in de diepten der zee, waaruit het was gewoekerd. De waterstaat, het dijk en polderwerk werd schandelijk verwaarloosd. Eén enkele ijsgang, één enkele storm was in staat, om de grondvesten des lands in roering te brengen, en alles door den vloed te doen verzwelgen. Een fransche staatsraad, die in het bestuur over den waterstaat voorzitter was, had van zulke gevaren geen denkbeeld, terwijl de keizer op de aanslibbing van zijn rijk, hoe vruchtbaar ook, weinig of geen' prijs scheen te stellen. Ook de oorlog verslond de geldsommen, welke er, om dezelve te behouden, noodig waren. Gewisselijk, hadde het, tegen aller gedachte en hoop, der hemelsche Voorzienigheid niet gunstig behaagd eenmaal aan het staatswezen van Europa eene andere wending te geven, waardoor den trotschen despoot van Frankrijk

tijk de kroon van het hoofd viel, Nederland was er niet meer geweest! (406)

Was de toestand van 's lands aanwezig zoo bagchelijk, de christelijke kerk moest natuurlijk daarvoor niet minder lijden. Bloei kon zij zich geheel niet beloven, en op vastheid geene de minste rekening maken. Den roomschgezinden scheen voornamelijk een zwaar onweder boven het hoofd te broeijen. NAPOLEON was wel, uit hoofde van zijns opvoeding, derzelver geloofsbelijdenis toegedaan, maar een vijand van hunne geestelijkheid, een vijand inzonderheid van den opperpriester te *Rome*. Sterker bewijs had hij daarvan niet kunnen geven, dan toen hij, in bloeiemaand des jaars 1810, met de jeugdige keizerin, op zijne reis door België en de hem door *LODEWIK* afgestane landen, zich te *Breda* bevond, en de roomsche geestelijkheid, die hem kwam begroeten, aansprak. Deze had geweigerd voor hem te bidden, om dat de paus hem in den ban had gedaan, wegens het verbreken van deszelfs huwelijk met *JOSEPHINE*. Die kerkelijke oneere, hem aangedaan, bragt hem toen in eene felle roering. „Gij beklagt u,” dus viel hij op een' ruwen toon tegen de geestelijkheid uit, „Gij beklagt u over „de onderdrukking, welke gij geleden hebt onder „het oude bestuur van dit land, maar gij toont „door uw gedrag, dat gij zulks verdiend hebt. „Het eerste woord, dat ik hier van eenen protestantschen leeraar hoor, is dat men *aan den keizer* moet geven *hetgene des keizers is*. — Dat „ zegt

„ zegt ook het Evangelie. Maar gij kent het Evan-
 „ gelie niet. Heeft in hetzelfde JEZUS CHRISTUS ook
 „ niet gezegd? *mijn koningrijk is niet van deze*
 „ *wereld!* En gijlieden! wat doet gij? en wat
 „ doet uw paus? hij bemoeit zich, en ook gijlie-
 „ den met de zaken van mijn rijk! weestnieten! wilt
 „ gij volharden in uwe weerspanningheid, zoo zult
 „ gij hier ongelukkig zijn en verdoemd in de andere
 „ wereld! — LUTHER en CALVIN hebben zich van
 „ uwe kerk gescheiden! alleen het schandaal uwer
 „ aflaten bewoog hen daartoe. Zoo ik niet in de
 „ leer van BOSSUET en in de grondbeginselen der
 „ gallikaansche kerk zoodanige beginselen gevon-
 „ den had, als met de mijne overeenstemmen, zou-
 „ de ik protestantsch zijn geworden, en dertig millioe-
 „ nen franschen zouden dadelijk mijn voorbeeld ge-
 „ volgd zijn!”

De roomsche geestelijkheid beefde van spijt; zij
 sidderde van angst. De vervaarlijke blikken van
 den despoot troffen haar meer, dan hem de blikken
 des bans van den paus had getroffen, dien hij dan
 eens belachte, dan eens begrimde. Zij moogt nu
 voortaan wel het ergste vreezen van NAPOLEON,
 die ronduit verklaarde, in het bijzijn van protestan-
 ten en protestantsche leeraars, dat hij dezen een veel
 genegener hart toedroeg. Nogtans hetgene hij den
 roomschgezinden toen bedreigd had, werd naderhand
 door hem, als het ware, vergeten. In hunne gods-
 dienstige betrekkingen hebben zij zich over weinig
 of niets te beklagen gehad. Maar de protestanten,
 en

en de geestelijken onder dezelve, vooral onder de hervormden, behalve, dat zij met al hunne landgenooten in de algemeene rampen deelen moesten, hebben, in hunne kerkelijke betrekkingen, staande de fransche heerschappij, een hard lot moeten verduren. Blootgesteld waren daarenboven de openbare voorouderlijke godsdienstinrigtingen aan eene geheele omkeering, die van des keizers willekeur afhing, en, gelijk hij alles dwong, welligt ook door zijnen dwang zoude worden tot stand gebragt.

Het was des keizers wil de organizatiën der eerdiensten, in geheel Frankrijk aangenomen, op de protestantsche kerken van het voormalig Nederland toe te passen. Reeds had hij dat gedaan in een dekreet van den 22 van zomermaand des jaars 1810, met opzigt tot de protestantsche kerken van de, hem door LODEWIJK afgestane, gewesten, Noordbrabant, Zeeland enz. Omtrent al de overige gewesten, nu ook onder zijne magt, kon hij dus gaan anderen maatregel beramen. De keizer nam dan, den 18 van wijnmaand des jaars 1810, dit dekreet:

„ I. De organisatie van de katholieke en protestantsche geestelijkheid, thans aanwezig, blijft in stand.
 II. De minister van eerdienst zal ons de benoodigdheden der kerken en derzelver bedienaren en leeraren doen kennen, om in gevalle van ongenoegzaamheid daarin te voorzien.” Dit laatste artikel werd vervolgens dus verklaard, dat de wet van den 18 *germinal van het tiende jaar moest worden uitgevoerd, voor zoo veel die met de gemelde or-*

ganizatie bestaanbaar was. Men zag hieruit duidelijk genoeg, wat eerlang verder te volgen stond, en dat en geene geringe veranderingen in het protestantsche kerkwezen van de nederlandsche departementen op handen waren. Alzoo lag al het werk, aan het ontwerp der kerkorganizatie, onder koning LODERWIJK, met zoo groote moeite en zorg in het jaar 1809 ten einde gebragt, gansch en al in duigen. De wet van den 18 germinal des tienden jaars was de organieke fransche wet, de grondslag der protestantsche kerkelijke inrigtingen voor geheel Frankrijk, met al de bij hetzelfde gevoegde nieuwe departementen; welke de aard der zake vordert, dat wij hier geheel te boek brengen. Zij was woordelijk van dezen inhoud.

De eerste afdesling behelsde algemeene schikkingen voor al de protestantsche kerkgenootschappen, in de volgende artikelen. I. Niemand zal de bediening van leeraar bij een kerkgenootschap kunnen waarnemen, zoo hij geen franschman is. II. De protestantsche kerkgenootschappen, noch hunne leeraars kunnen betrekkingen hebben, die hen aan eenige vreemde magt of aan eenig vreemd gezag verbinden. III. De herders en leeraars der verschillende protestantsche kerkgenootschappen zullen, bij hun dienstwerk, voor het heil der fransche republiek en voor de consuls bidden en doen bidden. IV. Geene bepaling van leer of leerstukken, geen formulier, onder den titel van confessie, of onder evenveel welken anderen titel, zal uitgegeven, of de stof van het onderwijs kunnen worden, voor dat het

stats-

staatsbestuur, de uitgave of aanbeveling daarvan verordrofd zal hebben. V. Zonden zulk eene veroorloving, zal er ook, geene verandering in de kerkrecht plaats hebben. VI. De staatsraad zal van alle ondernemingen der bedienaars van den eeredienst en van alle geschillen, die er onder hen oprijzen kunnen, kennis nemen. VII. De leerars der konsistoriale kerken zullen van traktement voorzien worden; wel te verstaan, dat de goe'deren, welke die kerken bezitten, en het beloop der opbrengsten, die door het gebruik, of door reglementen gevestigd zijn, hij dat traktement berekend zullen worden. VIII. De schikkingen aangaande de vrijheid van stichtingen en den aard van goederen, die daartoe aangelegd kunnen worden, zullen zich, zoo als zij in de *Artikelen ter organisatie van den roomschen eeredienst* begrepen zijn, over de protestantsche kerken, uitspreken. (407) IX. Er zullen in het oosten van Frankrijk twee akademiën of kweekscholen zijn tot onderwijs van leeraars der Augsbu'rgsche konfessie. X. En zal eene kweekschool zijn te *Genève* tot onderwijs der leeraren van de hervormde kerken. XI. De hoogleeraars van al de akademiën of kweekscholen zullen door den eersten konsul benoemd worden. XII. Niemand kan tot predikant of leeraar van eene kerk van de Augsbu'rgsche belijdenis, berope'n worden, tenzij hij, gedurende eenen bepaalden tijd, op eene der fransche kweekscholen, die tot onderwijs der leeraren van deze belijdenis bestemd zijn, gestudeerd hebbe, en tenzij hij een' genugschrift in goe-

den vorm levere, aangaande zijnen tijd van studie, zijne bekwaamheid en zijn goed gedrag. XIII. Niemand ook kan tot predikant of leeraar van eene hervormde kerk beroepen worden, tenzij hij op de kweekschool van *Geneve* gestudeerd hebbe, en een getuigschrift in den vorm levere, die in het voorgaande artikel omschreven is. XIV De reglementen, aangaande het beheer en inwendig bestuur der kweekscholen, het getal en de vereischten der hoogleeraren, de manier en vakken van het onderwijs, als ook aangaande den vorm der getuigschriften, nopens studie, bekwaamheid en goed gedrag, zullen door het staatsbestuur moeten worden goedgekeurd.

De tweede afdeeling der wet betref de *hervormde kerken*, en het eerste onderdeel de algemeene organisatie dier kerken. XV De hervormde kerken van Frankrijk zullen leeraars, plaatselijke konsistoriën en synoden hebben. XVI. Er zal ééne konsistoriale kerk zijn, waar men zes duizend zielen van hetzelfde kerkgenootschap vindt. XVII. Vijf konsistoriale kerken zullen den omtrek van eene synode vormen. Het tweede onderdeel betref de leeraars en plaatselijke konsistoriën. XVIII. Het konsistorie van elke kerk zal zamengesteld zijn uit den leeraar of de leeraars, die zulk eene kerk bedienen, en uit ouderlingen of notabele loeken, gekozen uit de burgers, die op de rol der beschrevene middelen het zwaarste belast zijn. Het getal dier notabelen kan niet beneden zes, en niet boven twaalf zijn. XIX. Het getal der leeraars of predikanten-

kanten van ééne en dezelfde konsistoriale kerk kan, zonder verlof van het staatsbestuur, niet vergroot worden. XX. De konsistoriën zullen voor de handhaving der kerktucht, voor het bestuur van de goederen der kerk, en voor dat der armageden waken. XXI. In de konsistoriale vergaderingen zal de leeraar of de oudste van de leeraars voorzitten. Een der onderlingen of notabelen zal de bediening van sekretaris waarnemen. XXII. De gewone vergaderingen der konsistoriën zullen steeds op de dagen, die door het gebruik bepaald zijn, gehouden worden. De buitengewone vergaderingen kunnen geene plaats hebben, zonder verlof van den onderprefekt, of van den maire, bij ontstentenis van den onderprefekt. XXIII. Alle twee jaren zullen de onderlingen van het konsistorie ten halve aftreden. Dan zullen de onderlingen, welke in dienst blijven, zich vereenigen met even zulk een getal, als het hunne, van protestantsche burgers, die op de rol der beschrevene middelen, ter plaatse, waar de konsistoriale kerk gelegen is, het zwaarste belast zijn, tot gezamenlijke vervulling van de plaats der aftredende, die wederom benoemd zullen kunnen worden. XXIV. Bij de kerken, waar men nog geen konsistorië heeft, zal er geen gevormd worden. Om deszelfs leden te verkiesen, zullen er vijf en twintig protestantsche hoofden van huisgezinnen, die op de rol der beschrevene middelen het zwaarste belast zijn, bijeenkomen. Deze bijeenkomst zal geene plaats hebben, dan met verlof en in tegenwoordigheid van

den prefekt of onderprefekt. XXV. De leeraars zullen niet afgezet kunnen worden, dan nadat de be-
weegredenen daartoe aan het staatsbestuur zijn op-
gegeven, hetwelk het regt heeft, om dezelve goed
te keuren of te verwerpen. XXVI. Bij overlijden,
gewilligen afstand of de bekrachtigde afzetting van
eenen leeraar, zal het konsistorie, dierwijze inge-
rigt, als in het achttiende artikel beschreven is, bij
sneerderheid van stemmen eenen opvolger van hem
verkiezen. De beroeping door den eersten consul
goedgekeurd zijnde, zal de beroepene leeraar in han-
den van den prefekt den eed afleggen, die van de bedie-
naars van den katholieken eerdienst gevorderd wordt,
(408) XVII. Alle leeraars, thans in bediening, wor-
den voorloopig daarin bevestigd. XXVIII. Geene
kerk zal zich van een departement in een ander kunnen
uitbreiden. — Het derde onderdeel betrof de syno-
den. XXIX. Elke synode zal bestaan uit den leeraar,
of één' der leeraars, en éenen onderling of notabelen
van elke kerk. XXX. De synoden zullen voor alles
waken, wat het uitoefenen van den eerdienst, het on-
derwijs in de leer en het beleid der kerkelijke zaken be-
treft. Al hare oordeelvellingen, van welken aard dezel-
ve ook zijn mogen, zullen aan de goedkeuring van het
staatsbestuur onderworpen zijn. XXXI. De synoden
zullen niet mogen vergaderen, tenzij men daartoe ver-
gunning van het staatsbestuur verkregen hebbe. Men
zal den staatsraad, die met al, wat den eerdienst aan-
gaat, belast is, voorloopige kennis van zaken ge-
ven, welke aldaar behandeld zullen worden. De
ver-

vergadering zal, in de tegenwoordigheid van den prefect of onderprefekt, gehouden worden. Ook zal er kopij van de registers der handelingen door den prefect worden toegezonden aan den gemelden staatsraad, die daaromtrent aan het staatsbestuur rapport zal moeten doen. XXXII. De vergadering eener synode zal niet langer, dan zes dagen mogen duren.

De derde afdeeling der wet betref de organisatie der kerken van de Augsburgsche belijdenis, en het eerste onderdeel eenige algemeene schikkingen. XXXIII. De kerken der Augsburgsche belijdenis zullen leeraars, plaatselijke konsistoriën, inspektiën en algemeene konsistoriën hebben. Het tweede onderdeel, ook één artikel bevattende, betref de leeraars of predikanten en plaatselijke konsistoriën van elke kerk. XXXIV. Men zal, met betrekking tot de predikanten, tot de begrenzing en tot het bestuur der konsistoriale kerken, volgen hetgene in het tweede onderdeel der vorige *Afdeeling*, nopens de hervormde predikanten en kerken is voorgeschreven. — Het derde onderdeel betref de inspektiën. XXXV. De kerken van de Augsburgsche belijdenis zullen aan inspektiën ondergeschikt zijn. XXXVI. Vijf konsistoriale kerken zullen den omtrek van ééne inspektie vormen. XXXVII. Elk kollegie van inspektie zal bestaan uit den predikant of een' der predikanten en éenen onderling of notabelen van elke kerk van den omtrek, binnen welken het bepaald is. Hetzelve zal niet mogen vergaderen, tenzij men daartoe vergunning van het bestuur hebbe verkregen. De eerste reis plaatsgrijpende

zal de bijeenroeping, door den oudsten der predikanten, die de kerken van deszelfs omtrek bedienen, in het werk worden gesteld. Elke inspektie zal in haren boezem twee leeken en eenen kerkelijken persoon verkiezen, welke laatste den titel van *inspekteur* aannemen en gelast zal zijn tot toezigt op de predikanten, en op de handhaving der goede orde in de bijzondere kerken. De keus van den inspekteur en de beide leeken zal door den eersten consul worden bekrachtigd. XXXVIII. De inspektie zal niet kunnen vergaderen, dan met verlof van het staatsbestuur, in tegenwoordigheid van den prefekt of onderprefekt, en na den staatsraad, die met al, wat den eerdienst aangaat, belast is, voorloopige kennis te hebben gegeven van de zaken, welke men daar zal wenschen te behandelen. XXXIX. De inspekteur zal de kerken van zijn distrikt kunnen bezoeken. Hij zal de beide hemoemde leeken telkens, wanneer de omstandigheden zulks mogen vereischen, mede kunnen nemen. Hij zal tot de bijeenroeping van de algemeene vergadering der inspektie gelast zijn. Geen vonnis, door de algemeene vergadering der inspektie uitgesproken, zal ten uitvoer kunnen worden gebracht, zonder dat het de goedkeuring van het staatsbestuur heeft weg gedragen. — Het vierde onderdeel betreft de algemeene konsistoriën XL. Er zullen drie algemeene konsistoriën zijn, één voor de predikanten der Augsburgsche konfessie, in de departementen van den *Oppen en Nederrijn*, één tweede te *Metz*, voor die der departementen van de *Saar* en van

van *Mont-Tonnerre*; en het derde te *Keulen* voor die der departementen van *Rijn* en *Moesel* en van de *Roer*. XLI. Elk konsistorie zal zamengesteld zijn uit éénen protestantschen leek, die voorzitter zijn zal, uit twee kerkelijke inspekteuren, en uit éénen algevaardigden van elke inspektie. De voorzitter en de twee kerkelijke inspekteurs zullen door den eersten consul benoemd worden. De voorzitter zal gehouden zijn, om in handen van den eersten consul, of van den publieken ambtenaar, dien de eerste consul tot dat einde zal gelieven te benoemen, den eed af te leggen, die van de bedienaars van den katholieken eeredienst gevorderd wordt. De twee kerkelijke inspekteurs en de leden uit de leeken zullen den zelfden eed in handen van den voorzitter afleggen. XLII. Het algemeene konsistorie zal niet vermogen te vergaderen, dan na vergunning van het staatsbestuur daartoe bekomen te hebben, en in de tegenwoordigheid van den prefekt of onderprefekt. Men zal den staatsraad, die met al, wat den eeredienst betreft, belast is, voorloopige kennis geven van de zaken, die er zullen moeten worden behandeld. De vergadering zal niet langer, dan zes dagen mogen duren. XLIII. Tusschen de ééne vergadering en de andere zal er een bestuur plaats grijpen, zamengesteld uit den president, den oudsten der twee kerkelijke inspekteuren en drie leeken, van welke er één door den eersten consul benoemd, en de twee andere door het algemeene konsistorie verkozen zullen worden. XLIV. De werkzaamheden van het alge-

neene konsistorie en van het tusschenbestuur zullen bij voortduur door de reglementen en gebruiken der kerken van de Augsburgsche konfessie geregeld worden in al, wat door de wetten der republiek en door de tegenwoordige artikelen niet vormelijk zal zijn afgeschaft.

Deze was de organieke wet voor de protestanten in Frankrijk, en als zoodanig ook de grondwet voor de protestanten van de nieuwe departementen, welke aan Frankrijk van tijd tot tijd verbonden werden, dus ook, gelijk wij gezien hebben, van de departementen, die tot het koninkrijk van Holland behoord hadden, Noordbrabant, Zeeland enz. Van eenen toepasselijken invloed moest zij derhalve ook worden op de protestanten van het voormalig koninkrijk van Holland, als bij Frankrijk ingetijfd. Na den 18 *germinal* des tienden jaars waren bij deze grondwet eenige besluiten genomen, die bij de uitvoering onder het oog gehouden en in acht genomen moesten worden. Zoo was er den 15 *germinal* van het twaalfde jaar bij besluit aan de protestantsche leeraars toegelegd een traktement, naar de *bevolking der plaatsen*, waar zij hunne bediening waarnamen, geregeld, elk vierendeel van het jaar betaalbaar, en door verbod beveiligd voor eenig arrest van schuldeischers. (409) In de eerste klasse waren de predikanten, in plaatsen dienende, welke meer dan dertig duizend zielen bevatteden. Deze zouden genieten eene jaarlijksehe inkomst van twee duizend franken. De tweede klasse was van predikanten zoodaniger plaatsen, waar meet dan vijf

vijf duizend, tot dertig duizend zielen ingesloten, waren; desen werd toegesegd eene jaarlijksche inkomst van vijftien honderd franken. De predikanten van plaatsen der derde klasse, welke bevolking vijf duizend zielen of minder uitmaakte, zouden genieten duizend franken. (410) Treurig uitzigt voor de nederlandsche hervormde predikanten van meest al de dorpsgemeenten, zelfs van vele stedelijke. Nog treuriger werd hun uitzigt, daar het den keizer had goedgedacht, om de inkomsten der protestantsche predikanten in sommige aangekomene departementen te verkleinen. Onder anderen had hij, den 13 fructidor van het dertiende jaar, voor de departementen van *Mont-Tonnerre*, van de *Roer*, *Rijn* en *Moezel*, van de *Saar*, van de *Neder-Maas* enz. nadat zij met Frankrijk vereenigd waren, eene bijzondere, en wel deze schikking gemaakt. De traktementen der predikanten werden daar bepaald op vijf honderd, op duizend en op vijftien honderd franken, ~~en~~ weten de eerste som tegen eene bevolking gerekend van niet gaande boven de drie duizend zielen, de tweede som tegen eene grootere bevolking, zonder die te bepalen. De derde som was den voorzitters der konsistoriën toegelegd. (411) Wie kon er zich van overtuigd houden, dat de keizer, gelijk daar en elders, ook in Nederland, de traktementen der predikanten niet tot eene diërgelijke laagte zoude doen dalen? Stond het daarenboven ook niet te vreezen, dat de keizer verlang in Gelderland, in Vriesland, in Overijssel,

in

in Groningerland, in *Drenthe*, en in Oostvriesland, de hand zoude slaan aan de pastorijgoederen van gemeenten, waaruit tot nog toe derzelver predikanten een meer voordeelig, en sommigen een zeer onbekrompen bestaan hadden gehad, en hij mede derzelver jaarlijksche inkomsten zoude doen vallen tot de geringheid van nog geene twee honderd en vijftig guldens? Of waren er gegronde redenen, om te denken, dat die goederen versoorting bij NAPOLEON zouden vinden? LODEWIJK had, gelijk wij hiervoor gemeld hebben, naar eenen hem daartoe gedanen voorslag wel willen luisteren, voor dat de hervormden hem het onregtmatige daarvan hadden onder het oog gebragt. Reeds den 8 van wijnaand des jaars 1810 had de minister van eerdienst, te *Parijs*, BIGOT DE PRÉAMENEU, aan de landdrosten eene naauwkeurige opgave gevraagd nopens de pastorijgoederen in derzelver departementen. (412)

Er kwam bij het jaarlijksche traktement, hetwelk de protestantsche leeraars in Frankrijk uit de kas van het rijk genoten, nog wel eene geringe aanvulling of bijslag, van wege het departement of de burgerlijke gemeente, alsmede eene bijdrage van de kerkelijke gemeenten, bij wijze van inschrijving. Maar wat had omtrent het laatste de ondervinding hier te lande geleerd? Wij hebben dit hier voor gezien. (413) Met één woord, na de inlijving van het koninkrijk van Holland bij Frankrijk zag men boven de geestelijkheid der protestanten, allermeeft der hervormden, de zwartste wolken hangen, die wederspoed en drukkend

bekend loed dreigden uit te gieten. Het fransche bestuur had verklaard, dat het hier en daar in de nieuw aangewonnene landen zoodanige ongunstige beschikkingen wel moest maken uit hoofde van het te groote getal der godsdienstleraren, hetwelk men anders zoude dienen te verminderen. Doch juist zulk een voorwendsel benevelde de uitzigten niet minder. Hetzelve toch, begreep men ligtelijk, zoude in de aangewonnene noordelijke nederlanden, niet weinig voedsel vinden. Gewisselijk zouden langs dien weg alle welopgevoede, fatsoenlijke, jonge lieden voortaan ten sterkste afgeschrikt zijn geworden, om zich tot het openbaar leeraarsambt, bij het genot van goed onderwijs aan eene hoogeschool, bekwaam te maken, ware er onder al de staatsbesluiten, die aan de wet van den 18 germinal des tienden jaars ondergeschikt waren, niet één geweest, dat in dezen eene geheel tegengestelde werking had. Dit besluit, in 's keizers naam, den 18 van sprokkelmaand des jaars 1811, door den intendant van binnenland-sche zaken, den rijksbaron D'ALPHONSE ook hier bekend gemaakt, verschoonde alle jongelingen, die zich openlijk in de godgeleerdheid oefenden, met oogmerk, om zich aan den geestelijken stand, of aan den dienst der kerk te wijden, van de opschrijving tot den krijg. Minbegoedigden ginds en elders werden daarenboven ook tot de studie der godgeleerdheid aangemoedigd, door een staatsbesluit, volgens hetwelk zij, zoo ze zich zulks waardig maakten, met meer of min toetrukkende beurzen begunstigd mog-

magten en zouden worden: Sommigen werd leens beurs toegevozen van vier hondard, anderen eens van twee hondard franken. Theologische kweekscholen voor de hervormden waren: en, op kosten van het gouvernement, opgericht eerst te *Geneve*, daarna te *Montauban*. Hier te lande vleide men zich met de hoop, dat de keizer ook diergelijke theologische kweekscholen, met soedanige voorregten zoude doen stichten. Een der beste besluiten van den keizer, betrekkelijk tot het openbare leeraarsambt onder de protestanten, zoo van de eene als van de andere gezindheid, was, dat niemand aan hetzelfde kon worden toegewijd, dan die den ouderdom van vijf en twintig jaren bereikt had. Dat besluit was genomen den 26 van lentemaand des jaars 1807. (424)

Alles voor het overige zamen genomen was, na de inlijving van het koningrijk van Holland bij het groote keizerrijk, juist geschikt, om de protestantsche, inzonderheid de hervormde kerken, zoo hier als in alle nieuwe fransche departementen, opdat ik de woorden van RABAUT, den jongen, gebruikte, (415) op te leiden tot die gedachte, dat zij haren vroegeren toestand mist te betreuen zouden hebben, indien hare belijders niet verarmd waren geworden door het verlies van hunne goederen, en hare leeraars niet een even groot verlies boven het hoofd hing, door de vermindering van de jaargelden, welke zij van hunne soverainen te voren ontvingen. „Ellendige vertroosting!” RABAUT gevoelde, als protestant, de grootste verplichting aan NAPOLEON, die openlijk ver-

verklaard had van gevoelen te zijn, dat de kracht der burgerlijke wet hare eindpaal vond, waar het onbepaald gebied van den godsdienst begon, en dat zoo ooit iemand van zijne opvolgers op den troon van Frankrijk anders dacht, men dezen den naam van eenen **NERG** mogt geven. Overeenkomstig met dat beginsel, had **NAPOLEON** den protestanten in Frankrijk, na zoo veel leeds en schriks, onder allerlei vervolgingen, verduurd te hebben, eindelijk het genot van godsdienstige regten bezorgd, gelijkmatig aan die der roomschgezinden, en hun de rust des gewetens verzekerd. De gedachte aan dat voorrecht deed **RABAUT** alle protestanten, die vrijheid van godsdienst genoten, hoogst gelukkig schatten, in weêrwil van alle onheil, zoo het maar niet in vergelijking kwam bij dat onheil, hetwelk hij met zijne geloofsbroeders in Frankrijk geleden had. Maar zij, welke dit onheil niet hadden geleden, de protestanten in vele met Frankrijk vereenigde landen, dus ook in de nederlanden, moesten er gansch anders over denken. Allen dachten er ook gansch anders over. Allen, zoo wel aanzienlijken als on-aanzienlijken, hunnen vroegeren toestand diep betreurende, hadden een ontroerend voorgevoel van de harde band des dreigenden keizers, met opzigt tot den protestantschen godsdienst. Vervolgen zoude hij dezelve belijders niet; volkomene vrijheid zoude hij hun gunnen, maar verdrukken zoude hij hen, en vooral hunne leeraars en voorgangers. De deputaten der noordhollandsche synode, die zwarte wolken

bo-

boven het hoofd der hervormde kerk van Nederland ziende, besloten dadelijk, om ware het mogelijk, zich met deputaten van de andere provinciale of departementale synoden te vereenigen tot het vormen van een adres aan den keizer, ter ernstige aanbeveling van *de belangen der hervormde kerk, ook met betrekking tot de traktementen der predikanten derzelve, ten einde die te mogen behouden*. Doch zoodanig een adres werd door de deputaten van andere synoden als hoogstgevaarlijk beschouwd. Hetzelve zoude wantrouwen aan den dag leggen wegens de regtvaardigheid van den vorst, en zeer ongunstig kunnen worden opgevat. Daarenboven als eene genadegifte hem iets af te smeeken, waarop men het volkomenste recht had, was niet alleen ongepast en den vrager onwaardig, maar konde veelligt op hem, dien men vroeg, eenen indruk maken, welke dwars tegen het doel inliep. De minister van binnenland-sche zaken, VAN DER CAPELLEN, van dat voornemen der hervormde kerkelijken kennis gekregen hebbende, dacht er even zoo over. Hij ried hun zoodanige stappen met den meesten ernst af, en verzekerde hen, dat er voor het welzijn der hervormde kerk niets verzuimd, niets onbeproefd werd gelaten.

Ook de minister kon daarvan stellige verzekering doen. Eene staatskommissie was reeds benoemd, om naar *Parijs* te gaan, en voor het welzijn der hervormde kerk te zorgen, en inzonderheid de belangen van derzelve leeraars den keizer ten sterkste aanbevelen. Aan deze kommissie gaf dezelve minis-

ter

tot van binnenlandsche zaken, eene, door den hoofdkommiss J. D. JANSSEN, tot dat einde, op duchtige gronden gestelde, memorie in handen, welke diende in de eerste plaatse, om de franschen, ten opzichte der nederlandsche kerkelijke aangelegenheden gansch en al vreemdelingen, van dezelve een behoortijk, uitgewikkeld, duidelijk denkbeeld te doen vormen. Daartoe strekte, onder anderen, vooral eene volledige, naauwkeurige, opgave van de bevolking des lands, betrekkelijk tot de onderscheidene godsdienstgemeenschappen. In de vroeger aan het fransche keizerrijk afgestane landen, Zeeland, Noordbrabant enz. werd de bevolking berekend op tweemaal honderd zes en negentig duizend roomschkatholieken, één honderd en veertien duizend hervormden, en vijf duizend van andere gezindten, de joden mede gerekend zijnde. In het, bij Frankrijk toen ingelijfde, koninkrijk van Holland telde men ongeveer één millioen, honderd en zes en twintig duizend hervormden, drie honderd en zeventig duizend roomschkatholieken, één honderd vijf en vijftig duizend lutherschen, veertig duizend, behoorende tot de kleine protestantsche genootschappen der doopsgezinden, remonstranten enz. Het getal der joden was op vijf en veertig duizend berekend.

Ten tweede had de gemelde memorie eene bijzondere strekking, om, indien het mogelijk ware, eene dadelijke toepassing van de hiervoor medege-deelde wet van den 18 germinal des tienden jaars op de nederlandsche kerkinrigtingen voor te komen, en

Uit aanmerking van dit alles had de gemelde memorie ten doele, om, konde het geschieden, een afzonderlijk, in deze landen gevestigd, bestuur van den eeredienst te behouden. Men ontleende goede gronden ter aanbeveling van dit voorstel uit het besluit, reeds door den keizer genomen, gelijk wij hiervoor gezien hebben, omtrent een afzonderlijk dijk en polderbestuur hier te lande.

Eindelijk had men bij de gemelde memorie in het oog eene genoegzame verzekering van de financiële belangen der predikanten, hunne jaarlijksche inkomsten, kindergelden, pensioenen enz. Wat de jaarlijksche inkomsten van de predikanten betrof, men stelde dus voor, dezelve bij voorraad nog ten minste één jaar te willen betalen, op zulken voet, als tot dus verre had plaats gehad. Wat de kindergelden voor predikanten betrof, deze waren de best geschikte middelen, om vele, met talrijke huisgezinnen bezwaarde, en daardoor meestbehoevende, predikanten hunnen kinderen eene goede opvoeding te doen geven, en hen zelve overeenkomstig hunnen stand te doen leven. Wat eindelijk het bij voortduur verleen van kerkelijke pensioenen voor, wegens ouderdom of zwakheid buiten dienst zijnde, predikanten, weduwen van predikanten enz. betrof, hieromtrent ontveinsde men de hoop niet, als rustende op gronden van regtvaardigheid, dat het den keizer behagen mogt zoo gunstige maatregelen te beramen, als de fransche inrigting maar eenigzins toeliet, en de christelijke broederliefde gebod. De meesten dezer ge-

pensioneerden toch, in hunne omstandigheden ontbloot van alle middelen, om op eene of andere wijze in hunne behoeften te voorzien, zouden, indien zij niet behielden hetgene hun uit 's lands kas was toegelegd, in de diepste ellende gestort en aan den honger ter prooi gegeven worden. Het geheel der sommen, welke uit 's lands kas voor de hervormde geestelijkheid jaarlijks werd uitgereikt, bedroeg weinig meer, dan acht honderd duizend guldens.

Deze memorie, te *Parijs* ingeleverd zijnde, bleef daar liggen, zonder dat men er eenige aandacht op scheen te willen vestigen. De toenmalige minister van eeredienst BIGOT DE PRÉAMENEU stelde er zoo weinig belang in, dat hij het zelfs niet der moeite waardig achtte met de hollandsche afgevaardigden er over te spreken. Na verloop van eenigen tijd verzocht echter die minister aan den gouverneur generaal of 's keizers stadhouder, den hertog van PLAISANCE, dat hij hem een', met de zaken voornamelijk van den protestantschen eeredienst bekenden, ambtenaar uit Holland geliefde toe te zenden, ten einde hij met dezen eenige voorloopige onderhandelingen mogt openen. Doch dit verzoek, bespeurde men al ras, was zoo flauw geweest, dat het den gouverneur generaal niet gelukte één' eenigen te vinden, die zich met zulk eene kommissie wilde doen belasten. Niemand toonde zich genegen, om in eene zaak van het hoogste belang zijnen ijver in de waagschale te zetten bij eenen franschen minister, van wiens koudhartigheid men zich niets gunstigs beloven kon. Daar even-

evenwel de gouverneur generaal zich verplicht achtte, om aan het verzoek van den minister te voldoen, gelijk hij toch ook de aangelegenheden van de protestantsche kerk in de, met Frankrijk vereenigde, landen van het gewezen koninkrijk van Holland wel behartigen wilde, zond hij ten laatste naar *Parijs* een' kommis uit zijn kabinet, die van hetgene tot den eeredienst betrekkelijk was niets wist, en dien men dus, door het in allerijl bijeen brengen van eenige bijzondere stukken van belang, tot onderrigt, trachtte in het gareel te zetten.

Met den aanvang van het jaar 1811 werd alles, wat het politieke betrof, zonder verwijl, op eenen franschen voet geregeld en ingerigt. Maar aan de belangen van den openbaren godsdienst werd niet gedacht. Gedurende dat geheele jaar bleef de protestantsche kerk in eenen staat van volkomene onzekerheid. 's Keizers stadhouder, schoon goede woorden gevende, verklaarde echter geene magt te hebben, om iets meer te doen, dan hij had gedaan. Ook zijn invloed scheen in *Parijs* van geene betekenis te zijn, althans te dezen aanzien. De intendant-generaal van binnenlandsche zaken, de rijksbaron D'ALPHONSE, die met den eersten van louwmaand van het jaar 1811 het opgehevene ministerie van binnenlandsche zaken overnam, had dadelijk, na zijne aankomst, verklaard, dat de eerdienst geheel niet tot zijn ambt behoorde. De minister van eerdienst te *Parijs*, BIGOT DE PRÉAMENEU, vernam men vervolgens, dat eene onmiddellijke brief-

wisseling geopend had met de prefekten, die, den 2 van louwmaand, de landdrosten der nederlandsche gewesten waren opgevolgd. Hij had vragen op vragen gestapeld, welke beantwoord waren. Maar hier bleef het bij. Inmiddels gaf hij, den 27 van hooimaand des jaars 1811, aan de prefekten last, om te zorgen, dat de predikantsberoepingen geschieden, zoo als dat in het zes en twintigste artikel van de organieke wet van den 18 germinal des tienden jaars was voorgeschreven. De prefekten ontwaarden wijders niets. Hun waren dus ook de handen gebonden. Zulk een trage voortgang of liever stilstand begon eindelijk den edeldenkenden JANSSEN, toen *chef der divisie* bij D'ALPHONSE, zeer te vervelen. Meer dan iemand toonde hij eene afdoening van zaken te wenschen. Met den hertog van PLAISANCE nader bekend geworden, drong hij bij dezen daarop ten sterkste aan, in de stille hoop, dat die misschien wel iets zoude kunnen doen. Aan goeden wil wist hij dat het den welgezinden franschman niet ontbrak. Eene warme zucht voor de belangen der protestantsche kerk zijns vaderlands, tot nog toe door het gouvernement zoo schandelijk verwaarloosd, deed hem in zijn adres aan den hertog (416) deze rondborstige taal voeren. „Voor al de takken van bestuur heeft men intendanten en direktors benoemd. Alleen voor den eeredienst heeft men niets gedaan. Niet eens heeft men er aan gedacht, om dien op het budget van het jaar 1811 te brengen. Op al de verzoeken, op al de aanvragen, over dit allerbelangrijkst

rijkst onderwerp, of aan de prefekten, of aan den minister (te *Parijs*) gedaan, ontvangt men zelfs geen antwoord."

Zoodanig waren voor de protestantsche kerk reeds de wrange vruchten der nieuwe orde van zaken. Wanorde, onverschoonlijke wanorde mocht men haar heeten, welke inzonderheid de hervormde kerk zich moest laten welgevalen, onder den vreeselijken druk, die het meeste deel van derzelve waardige leeraars benaauwde. Deze toch bleven daardoor geheel verstoken van het genot der inkomsten, welke sinds het einde van slagtmáand des jaars 1810 waren opgehouden betaald te worden. Al wat tot het burgerlijke betrekking had, werd, gelijk men het noemde, *geregulariseerd*. Aan het kerkelijke alleen werd niet gedacht. Inmiddels gaf het berigt van 's keizers aanstaande komst in Holland eenige hoop op verbetering van zaken. En die hoop werd versterkt, zoodra hij aan de grenzen genaderd was. Ter opbouwning der hervormde kerk te *Sluis* in Vlaanderen, beloofde hij eene aanzienlijke som gelds. (417) Maar terwijl hij in Holland was, ontwaarde men niets, dat meed inboezemde. Eindelijk werd er door hem, op het *Loo*, den 29 van wijnmaand des jaars 1811, een dekreet genomen, hetwelk eene gunstige wending aan de zaak scheen te zullen geven, althans eenigzins strekken konde tot verzachting van het lot veler hervormde godsdienstleeraars, die werkelijk reeds gebrek leden. Dat dekreet was den keizer als afgeperst door de mondelijke smeekingen ders

hervormde kerkelijke besturen, die hem overal kwamen begroeten, terwijl vele protestanten van onderscheidene rangen en standen op het sterkst zich beijerden, om hem, althans naar het scheen, te vereeren. Dan al ware dit zelfs schijn, want in het hart huisde ontevredenheid en weerzin, het kon toch op NAPOLEON eenen, den nederlandschen protestanten voordeeliger, indruk maken, dan de onbeschaamde lafhartigheid, hoe zullen wij het anders noemen? van een onnadenkend gedeelte des volks, dat hem den meest vleijenden naam gaf van de *Godheid der toekomst*. Konde hij toch al soms den schijn van het wezen niet onderscheiden, lompe vleijerij moest hem walgelijk zijn, vooral in een volk, welks oorspronkelijke fierheid hij kende. Het dekreet behelsde eene voorbereidende schikking, waarbij de predikantsinkomsten zouden betaald worden uit het *vijftiende* gedeelte van de inkomsten der burgerlijke gemeenten.

Ook ten gevolge daarvan mogen wij denken, dat 's keizers stadhouder, de hertog van PLAISANCE, last ontvangen heeft, om zich de belangen van den openbaren godsdienst aan te trekken. Ten minste in slagmaand en wintermaand van het gemelde jaar was hij er geheel onledig mede. Hij hield er met deskundigen gesprekken over; hij briefwisselde met dezen en genen over allerlei daartoe betrekkelijke zaken, vroeg opgaven nopens het eene en andere, ophelderingen, inlichtingen enz. Elk was nu ook even gereed, als genegen, om aan des stadhouders ver-

verzoeken te voldoen. Later bleek het, dat, onder de bij hem van ginds en elders ingekomene stukken, ook zulken waren, die men uit de archiven van het voormalig ministerie van binnenlandsche zaken bij elkanderen verzameld had, als in vele opzigten van den grootsten dienst kunnende zijn. Mede waren er bij vele, zeer onderscheidene, naamlijsten van eenige predikanten, die met vrucht over de kerkelijke belangen der verschillende gezindheden in de nederlandsche departementen zouden kunnen geraadpleegd worden. Zoodanige naamlijsten of opgaven had de stadhouder ingegaderd van deze en gene deskundige, daartoe bevoegde, staatslieden en kerkelijken, als van MOLLERUS en JANSSEN, van de prefekten DE KEMPENAAR, HOFSTEDE, VERSTOLK en WICHERS, van sommige kerkelijken als TE WATER, DELPRAT, en TEISSÉDRE L'ANGE (418) Al de benoemden waren geleerde en begaafde mannen, zeer geschikt geoordeeld, om zoodanige ophelderingen, als men omtrent het kerkelijke zoude mogen begeeren, met naauwkeurigheid te geven.

Intusschen bleef het plan des keizers ter organisatie van de nederlandsche protestantsche kerk voor sommigen, met welke de gouverneur generaal vertrouwelijk over de zaak sprak, niet verborgen. Het betrof twee voornamelijk punten, te weten eene vereeniging van alle protestantsche gezindheden tot één en hetzelfde kerkgenootschap, en het afstaan van sommige kerkgebouwen der hervormden aan de roomsch-katholieken. Bij des gouverneurs vertrouwelingen

in de zaak was het eerstgemelde punt allerbedenklijkst, hoogst onraadzaam. TE WATER, die met den gouverneur zeer gemeenzaam was, ijverde, onder anderen, met alle bescheidenheid hier tegen zoo zeer hij konde. (419) Het verschil in leerbegrippen, in kerktncht en in godsdienstplegtigheden was een groote hinderpaal voor zulk eene vereeniging. De ondervinding had daarenboven geleerd, dat alle pogingen, tot vereeniging der hervormden of met de lutherschen, of met de remonstranten hier te lande aangewend, sedert meer dan twee eeuwen, doorgaans de scheuringen grooter gemaakt en aanleiding tot nieuwe opschuddingen gegeven hadden. Zeker zouden er, wanneer de keizer iets van zulken aard wilde doorzetten, onder de protestanten, zonder onderscheid van godsdienstgezindte, groote verwantingen ontstaan, en de gevolgen er van in schroomelijke beroeringen zigbaar kunnen worden. De keizer had het best geoordeeld, dat er in Frankrijk afzonderlijke kerkgenootschappen van de lutherachen en hervormden bestonden; hij mogt dan ook alles hier zoo laten, als het was! Om eenige bezwaren te ontduiken, welke daartegen misschien zouden kunnen worden aangevoerd, geheven deels uit het denkbeeld van eenvoudigheid, deels uit dat van bezuiniging, was de waalsche predikant uit 's *Gravenhage*, DELFRAT, die insgelijks het gaarne luisterend oor van den gouverneur generaal had, van eene andere zijde werkzaam, om aan 's keizers begrippen zoo veel toe te geven, als hij voor de protestantsche kerk

meen-

meende te kunnen verantwoorden. Daar aan 's keizers plan tot vereeniging aller protestanten ook verknocht was eene naauwere verbindtenis der nederlandsche en waalsche gemeenten onder één en hetzelfde kerkelijk bestuur, stelde hij voor, dat de twee en dertig waalsche gemeenten, hier te lande van de nederduitsche afgescheiden, zeer wel met deze tot ééne kerkgemeenschap zouden kunnen vereenigd worden. Voorts was hij van oordeel, dat de wijze, waarop van ouds her de kerk bestuurd, en de kerkelijke tucht was uitgeoefend, konde blijven bestaan, in alle opzigten, voor zoo verre niet het eene of andere door de organisatie der protestantsche hervormde kerken in Frankrijk mogt zijn afgeschafft. Wat de doopsgezinden en de remonstranten betrof; die zouden met elkaár tot ééne kerkgemeenschap misschien wel kunnen vereenigd worden. Wijders kwam het hem voor, dat het getal der predikanten in groote steden verminderd zoude kunnen worden, als mede dat er ten behoeve van eenige landgemeenten, te klein, om eenen vasten predikant te hebben, reizende leeraars zouden kunnen worden aangesteld, door welke dezelve bij tijden en wijlen voegelijk bediend wierden. Anderen weder bragten aanmerkingen of voorstellen ter bane, die even eens geschikt schenen, om, ware het mogelijk, de aandacht des keizers van het gemelde plan af te leiden. En ook dit is gelukt. Men bespeurde wel, dat de algemeene geest der protestanten er zeer tegen gestemd was.

Een

Een keizerlijk dekreet, genomen den 24 van louwmaand des jaars 1812, bragt ten laatste de zaak der organisatie van al de christelijke, zoo roomsch-katholieke als protestantsche, kerken, op welk eene wijze die dan ook zoude bevonden worden te moeten geschieden, in kracht en werking. Volgens dat dekreet waren door den keizer eenige kommissarissen voor die zaak benoemd geworden. (420) Deze zouden werkzaam zijn te *Amsterdam*, onder de voorzitting van den rijksbaron D'ALPHONSE, intendant-generaal van binnenlandsche zaken. Benoemd waren, als kommissarissen, uit de roomschkatholieke gemeenschap de aartspriester CRAMER, te *Amsterdam*, en de vikaris generaal der jansenisten VAN OS, te *Amersfoort*. Voor de hervormden waren benoemd de oudminister J. H. MOLLERUS, de hoogleeraar J. W. TE WATER, de waalsche predikant D. DELPRAT, en de remonstrantsche predikant M. STUART, voor de lutherschen de predikant C. H. EBERSBACH, en eindelijk voor de doopsgezinden de hoogleeraar R. KOOPMANS. Deze vormden alzoo eigenlijk vier afzonderlijke kommissiën, gelastigd, elke, om hare gedachten nopens hare eigene kerkgemeenschap mede te deelen aan D'ALPHONSE, die daarvan zoude kunnen overnemen al hetgene hij mogt goedvinden. Aan de kommissarissen van de hervormde kerkgemeenschap verklaarde nogtans D'ALPHONSE, dat hij, om hun het werk gemakkelijk te maken, het ontwerp eener organisatie voor de zeven departementen van Holland had laten voorbereiden. Al dat bij

voor-

voorraad verrigte wilde hij onderwerpen aan het onderzoek der kommissarissen, wier aanmerkingen hem welkom zouden zijn. (421) En door wien had D'ALPHONSE dat voorbereidend werk laten verrigten? Door eenen franschman? Gelukkig neen! De verstandige man had hetzelfde in de handen gegeven van eenen nederlander, die boven anderen daartoe uitmuntend geschikt was. Wij zullen dat vervolgens zien. Wijders wanneer het geheele plan der organisatie beraamd mogt zijn, zoude er voor hem, D'ALPHONSE, alleen zijn overgebleven, om van alles een behoorlijk verslag aan den keizer te doen. Verder ook hield zich D'ALPHONSE, schoon hij den vereerenden titel bleef dragen van voorzitter der vergaderingen, met den gang der zaken in dezelve geheel niet bezig. Nooit verscheen hij zelfs in de vergaderingen der hervormde kommissarissen, het achterblijven, naar men dacht, willende beschouwd hebben als een blijk, dat hij door zijne tegenwoordigheid aan de vrijheid der raadplegingen geene belemmering zocht toe te brengen. (422)

Nadat den kommissarissen, in het algemeen beschouwd, de lastbrief was opengelegd, bleek het hun, dat de wil des keizers was, vooreerst eene vereeniging der janssenisten met de roomschkatholieken tot ééne kerkelijke gemeenschap, ten tweede eene diergelijke vereeniging van de remonstranten met de hervormden, en ten derde eene vereeniging van de herstelde en evangelische lutherschen. De een zag op den anderen met de gedachte in het hart, hoe zullen

len deze dingen kunnen geschieden? Dan, het was de wil van den in alles eigendankelijk handelenden despoot, en wie kon dien wil wederstaan? Hetgene echter den zinkenden moed weder opbeurde, was, dat men zag, hoe NAPOLÉON tegen den algemeenen geest der protestanten, welke hij anders allen gaarne met elkaar zoude vereenigd hebben gezien, toch niet had willen opwerken. Gelijk, hij dan ongehinderd al het kwade deed, dat hij wilde, zoo kon hij ook het goede tot stand brengen, waartoe de wensch nog overbleef, dat hij eenmaal besluiten mogt. Stellig echter scheen het vast te staan, dat, in weêrwil van al de gegronde aanmerkingen, in eene, aan den minister van eeredienst te *Parijs* ingediende, memorie, hiervoor vermeld, de organizatiën naar de fransche beginselen moesten geregeld worden. Het eerste werk behoorde derhalve te zijn eene *circumscription*, of *begrenzing*, zoo als men het noemde, der kerken of eene verdeeling van dezelve, naar den aard der bijzondere eerediensten, in groote en kleine omtrekken of ringen. Maar hoe kon men dat werk van ééne zoo vreemd en wonderlijk zamengestelde kommissie verlangen?

Door de, op den intendant D'ALPHONSE verstrakte, keizerlijke kommissie was de eeredienst weder een bijzonder voorwerp van zorg voor de binnlandsche zaken geworden. Langs dezen weg ging van zelf een goed gedeelte van die zorg over op den voor dit vak zoo bij uitstek wel berekenden JANSSEN. Ten aanzien van het werk der begrenzing kon

kon men derhalve van diens mans nooit gekoelden ijver voor de belangen der protestantsche kerk alles verwachten, wat te wenschen ware. Weldra was hij gereed met het ontwerp van de begrenzing der roomsch-katholieke parochiën en succursalen, van die der hervormde synoden en klassen en gemeenten, van die der luthersche generale konsistoriën, nevens de inspektiën, konsistoriale kerken en zulke, die onder andere bijzondere konsistoriën behoorden. Te gemakkelijker viel hem dit, voor eenen anderen zeker zeer bezwaarlijk, werk, naardien hij in zijne toenmalige betrekking reeds belast was geweest met het ontwerpen van eene begrenzing der burgerlijke gemeenten, volgens de fransche beginselen. De orde, welke JANSSEN in dat werk volgde, was en moest overeenkomstig zijn met des keizers voorschrift. Als iets, dat den protestanten niet, dan seer onaangenaam kon zijn, was, dat men in het organisatiewerk zich genoodzaakt zag, aan de roomsch-katholieken den eersten rang te geven. Dit wilde NAPOLEON, omdat deze in Frankrijk dien rang hadden.

Bij het ontwerpen van de begrenzing voor de kerkgemeenschap der hervormden strekte zich de edele bedoeling van JANSSEN inzonderheid ook daaraan, dat er zoo vele konsistoriale kerken tot stand mogten komen, met het behoud van zoo vele predikantsplaatsen, als de fransche beginselen maar eenigzins gedoogden. Nogtans zag men aan het slot der berekening, dat er drie honderd predikantsplaatsen zouden moeten wegvallen. Bij het inleveren van de ont-

ontwerpen der begrenzing werd door JANSSEN eene memorie gevoegd, welke dienen moest tot nadere inlichting. In dezelve werden de beginselen der ontwerpen ontwikkeld. Onder anderen werd aangemerkt, dat het voor den eerdienst der hervormden voegelijkst zoude zijn, zoo veel mogelijk, te zorgen, dat er ééne konsistoriale kerk gevestigd wierd bij elk *kanton*, met die uitzondering nochtans, dat in gemeenten, welke uit verscheidene kantons waren zamengesteld, gelijk, bij voorbeeld, die van *Amsterdam*, waar zes kantons waren, (423) steeds niet meer, dan ééne konsistoriale kerk zoude zijn. Ook werd voorgeslagen, dat, ingevalle het getal van hervormde zielen in een geheel kanton minder was, dan drie duizend, dit kanton niet behoorde te hebben eene konsistoriale kerk, maar een gedeelte moest uitmaken van eene zoodanige kerk in een naburig kanton, doch dat daarentegen, wanneer het getal van hervormde zielen, dat van tien duizend te boven ging, het kanton dan in twee deelen moest gescheiden worden. Ook mogt men in aanmerking nemen, dat somtijds twee kantons zulkerwijze vereenigd waren, dat zij op eene geschikte wijze twee, ja wel eens drie, afzonderlijke zouden kunnen uitmaken.

Menigvuldige andere punten van wezenlijk belang werden in dezelfde memorie door denzelfden schranderer man, op eene zoo voorzigtige als verstandige wijze beredeneerd en ontwikkeld. Hiertoe behoorde inzonderheid ook, dat de hervormden hier te lande *niet*, zoo als in Frankrijk van alle

te hoog burgerlijk bestuur moesten ontbloot zijn. Het scheen zeer raadzaam te zijn, dat er aan het hoofd van elk voornaam algemeen kerkelijk bestuur een aanzienlijk man van grooten invloed, een senator, staatsraad, prefekt, of welke waardigheid hij ook bekleeden mogt, gesteld wierd. Die voorslag werd gedaan, ten einde in dezen de politieke magt van geen minder gewigt mogt zijn, dan de kerkelijke magt van de bisschoppen der roomsch-katholieke gemeenschap. Ook oordeelde men zulks van de hoogste noodzakelijkheid te zijn voor het instandhouden van den openbaren godsdienst der hervormden, door de daartoe vereischt wordende geldmiddelen uit 's lands kas geregeld te doen voortkomen, opdat de roomsch-katholieken niet weder, gelijk onder de koninklijke regering van **LODEWIJK**, op nieuw alle krachten mogten inspannen, om hunne zoogenoemde regten van reclamatie te doen gelden. (424) Over het geheel straalde in de memorie van **JANSSEN** ten helderste door het prijselijk oogmerk, om de uitvoering der organisatie in de handen van nederlanders te doen komen en te houden.

Het overige van die memorie behelsde een aantal van verzoeken ter voorbereiding of voorwerking van gewigtige stukken, naar den inhoud der wet van den 18 germinal des tienden jaars, en der naderre bepalingen van dezelve, in Frankrijk voor den openbaren godsdienst der protestanten gemaakt. Al die verzoeken legden het edelste doel aan den dag, ter bevordering van de belangen der nederlandsche

hervormde gemeenschap. Dezelve alzoo in handen gesteld zijnde der, door den keizer gekozone, kommissie, tot de organisatie van het hervormde kerkwezen, had deze een uitmunten rigtsnoer, waarnaar zij hare bezigheden met eenen rustigen gang konde voortzetten, was het al niet onder het tegenwoordig oog van D'ALPHONSE, dan altoos onder deszelfs stille begunstiging, wyl hem niets verborgen bleef van hetgene in de vergaderingen omging. Het ontwerp trouwens, door JANSSEN beraamd, waarnaar de verrigtingen der kommissie geregeld werden, was door den intendant goedgekeurd. Op het hoofdzakelijke der uitwerking van hetzelfde mogt de kommissie dan ook vrij veilig deszelfs veelwaardig welgevallen inwachten.

In de eerste vergadering deed zich bij de eerste arbeidzaamheden der kommissie natuurlijk terstond de bedenking op, omtrent de remonstrantsche hervormde kerkgemeenschap, welker vereeniging met die der hervormden het keizerlijk besluit veronderstelde. Ook te dezen aanzien was echter de kommissie, onder des intendants goedvinden, voorgezicht door JANSSEN. Na met het lid der kommissie, dat tot de remonstrantsche hervormde kerkgemeenschap behoorde, den verstandigen STUART, over dat gewigtig, maar zeer teeder punt een vertrouwelijk onderhoud gehad te hebben, had JANSSEN geene zwarigheid gevonden, om eene vereeniging af te raden dezzer voege. „Het was waar, dat het verschil tusschen beide gezindten niet gezegd kon worden van
een

een zwaar gewigt te zijn. Maar de, sinds twee eeuwen opene, wond was te zeer verouderd, om op eene volkomene heeling hoop te voeden. Hier kwam bij, dat in al dien tijd de remonstranten zich niet verbonden hadden aan eenige *openbare* geloofsbelijdenis. Bij de hervormden had het tegendeel plaats. Deze hadden hunne *openbare* geloofsbelijdenis, in de zoogenoemde symbolische boeken vervat. En het grootste gedeelte van hen hield die met alle kracht vast, terwijl velen onder de hervormden van geen diep doorzigt de remonstranten durfden beschuldigen van eene laakbare onverschilligheid in den godsdienst. Dit eene en andere moest het doen raadzaam achten, om de remonstrantschhervormde kerkgemeenschap, bij wege van ééne konsistoriale kerk, in den staat van hare afgescheidenheid te laten zoo als zij was, zonder dat zij zelfs behoefde georganiseerd te worden. Oordeelde men echter zulks dienstig, het zoude niet moeilijk vallen een zeer geschikt plan van organisatie voor haar daar te stellen.

Dit voorstel van JANSSEN, in de vergadering der kommissie overwogen wordende, was STUART een van de eersten, welke hetzelfde als gegrond in den aard der zake beschouwden. Bij die gelegenheid kwamen eenige vragen in aanmerking, op iedere van welke STUART zich gereed vond te antwoorden. De voornaamste vragen waren deze twee volgende. Vooreerst; kan de remonstrantsche gemeenschap bij het alomvattend gouvernement verwachtten, dat zij

zal blijven behouden al die vrijheden, welke zij in haren voormaligen staat genoot? Ten tweede; wat zoude de remonstrantsche gemeenschap zelve van het gouvernement wenschen? Op de eerste vraag gaf STUART met alle rondborstigheid dit antwoord. „De remonstrantsch hervormde kerkgemeenschap, die het gezag der overheid, betrekkelijk tot kerkelijke zaken, in het heetste der kerkgeschillen met de hervormden, het meest eerbiedigde, kan en zal zich gewillig schikken naar, en onderwerpen aan hetgene een verlicht gouvernement van haar vorderen zal.” Op de tweede vraag gaf hij dit ten bescheide. „Aan den koning van Holland beantwoorde de remonstrantsche gemeenschap eens die vraag onbewimpeld met de woorden, *dat zij wenschte te blijven zoo, als zij was!* Bij den keizer van Frankrijk zoude het insgelijks *misschien* haar hoogste wensch zijn, dat zij als eene op zich zelve bestaande kerkgemeenschap mogt erkend worden, en wel als ééne konsistoriale kerk, onder het genot van eenige ondersteuning, om de bekrompenheden te kunnen bestrijden, veroorzaakt door de vermindering van de waarde der openbare fondsen, waarvan zij echter het verlies, in allen gevalle, zich liever zoude getroosten, dan zich in de verpligting gebragt zien tot eene vereeniging, die toch wel niet anders, dan gedwongen konde zijn.

Volkomen berustte de kommissie in dit zeer wijs oordeel van den achtenswaardigen STUART, als overeenkomstig niet alleen met de omstandigheden des tijds,

tijds, maar ook met de natuur der zaak zelve. Kerkgemeenschappen toch, welke zich vereenigen, moeten van weêrszijden vrijwillig elkanderen genaderd zijn. Zij moeten, als het ware, eene huwelijksverbindtenis kunnen aangaan, met éénstemmige harten van onderlinge genegenheid. Wanneer zulk eene genegenheid de band is der vereeniging, zoo zullen vroomheid, deugd en burgerheil voorspoedig opgroeiende spruiten zijn. Ontbreekt er de band van zulk eene genegenheid, de gevolgen der vereeniging zullen onzeker zijn, zelden beantwoordende aan het doel, meestal schadelijk, zoo niet verderfelijk op den duur. Dus oordeelde dan ook de geheele vergadering van de afgevaardigden tot de organisatie der hervormde kerkgemeenschap. Niettegenstaande het aantal der remonstranten in al de departementen klein was, meende men echter het best te zijn, dat zij een afzonderlijk kerkgenootschap bleven uitmaken. Alle nieuwe oneenigheden zouden daardoor vermeden worden, bij verre het grootste gedeelte der ingezetenen, die tot het hervormde genootschap behoorden, naardien het van de remonstranten niet te vergen ware, dat zij zich zouden schikken naar den leertrant der hervormden, volgens de stelregelen der laatstgehoudene nationale synode van Nederland. Dus redekavelde men onderling,

(425) met verstand en wijsheid. Het betrof hier de zaak van het geweten; waar het geweten sprak, moest des keizers wil zwijgen. Wat met opzigt tot den godsdienst wenschelijk was, mogt een alleen-

K k 3

heer-

heerscher voorstellen, maar of hetzelfde, behoudens de zedelijke rust, uitvoerlijk ware, behoorde hij aan den gang van tijden en neigingen ter beslissing over te laten. Alle openbare godsdienstbelijdenis moest vrijwillig zijn; geschiedde zij gedwongen, zoo zoude alle godsdienstgevoel verdwijnen, ja geheel de godsdienst zelf.

Dus begreep men in de vergadering eenparig de zaak. Er waren echter, die, zoo het des keizers onveranderlijke wil mogt zijn, dat de hervormden met de remonstranten zich tot één kerkgenootschap zouden moeten vereenigen, dan wel eenige stappen voorwaarts meenden te kunnen doen, door het maken van de volgende bepalingen. Vooreerst, zouden in zulk een geval de remonstranten zoo wel, als de hervormden den openbaren godsdienst blijven waarnemen in hunne bijzondere kerkgebouwen, gelijk zij tot dien tijd toe gedaan hadden. Ten andere, de remonstranten, des begeerende, zouden leden kunnen zijn der konsistoriale kerken van de steden of in de dorpen, waartoe zij behoorden. Ter derde de remonstranten, als leden der konsistoriale kerken, zouden dan in al derzelve vergaderingen een gelijk regt van stemmen moeten hebben. Eindelijk de remonstranten zouden ook zitting en stem behooren te hebben in alle synoden, indien er vervolgens bepaald wierd, dat dezelve zouden gehouden worden. (426)

Een uitgewikkeld verslag voor het overige hier te geven van alle welberedeneerde punten, der over-

we

weging van de kommissie aanbevolen, lijdt de beperkte omvang van ons schrijven niet. Voldoende moge het dan geacht worden ons met de meest mogelijke beknoptheid te bepalen bij de volgende belangrijke zaken. Daar men de orde van de artikelen der wet van den 18 germinal des tienden jaars volgen moest en volgde, schijnen ons wel de meeste aanmerking te verdienen de schikkingen, welke door de kommissarissen werden voorgeslagen, omtrent het eerste, vierde, tiende, dertiende en achttiende artikel.

Het eerste hiervoor gemelde artikel, zijnde van dezen inhoud; „niemand zal de bediening van leer, aar bij eenig kerkgenootschap kunnen waarnemen, zoo hij geen franschman is;” trok dan voor alles tot zich de aandacht der kommissarissen, die van oordeel waren, dat hetzelfde hier te lande, om meer dan ééne reden, niet van toepassing zijn konde. Vooreerst meende men niet welvoegelijk te kunnen buitensluiten de zwitsersche en hoogduitsche hervormde geestelijken, die genégen mogten zijn, zich te wijden aan den dienst der fransche en hoogduitsche hervormde kerken in de nederlandsche departementen. Maar ten tweede nam men in aanmerking, dat, indien dat artikel geldig moest blijven, met betrekking tot de nederlandsche kerk, hetzelfde dan ook zijne kracht moest behouden ten aanzien van die der lutherschen, voornamelijk in het departement van de Oostereems. Moest dat artikel aldaar in het oog worden gehouden, zoo zoude er een groot ge-

brek aan predikanten bij de luthersche gemeenten; welke toch alle hoogduitsche waren, ontstaan. Derzelve predikanten waren, zoo niet allen, althans voor het meeste deel, buitenlanders. Nogtans wilde de kommissie niet al de zoodanigen toegelaten zien zonder eenige bepaling, maar wenschte, dat het artikel dezer voege mogt veranderd worden; „niemand „zal de bediening van leeraar bij eenig kerkge- „nootschap kunnen waarnemen, indien hij bij het „gonyernement niet aangenaam is.” Zoodanig eene verandering had men in Frankrijk om gegronde redenen ook goedgevonden te maken, met opzigt tot het twee en dertigste artikel ter organisatie van den katholieken godsdienst, achter het konkordaat tuschen het fransche bestuur en zijne heiligheid, den paus.

Betreffende het vierde artikel, mede hiervoor gemeld, hetwelk dus luidde; „geene bepaling van „leer of leerstukken, geen formulier enz.” oordeelden de kommissarissen dat dus behoorde aangevuld te worden; „geene *nieuwe* bepaling van leer of „leerstukken, geen *nieuw* formulier enz.” Er was een allerwege gangbaar gerucht, dat, in plaatse van de nederlandsche geloofsbelijdenis en van den Heidebergischen katechismus, eerlang andere voorschriften souden worden ingevoerd, hetwelk niet kon nalaten hij vele hervormden bekommeringen te verwekken, en het ergste voor de hervormde kerk te doen vreezen. Dit gerucht deed het raadzaam achten, om met allen ernst aan te dringen op het bijvoegen van het

het woord *nieuwe*. Hierdoor, meende men, konde alle zwaarigheid verdwijnen, en het gezag der *oude* formulieren gehandhaafd blijven, als hierdoor stilzwijgend vastgesteld. (427)

Het tiende en dertiende artikel, waarbij bepaald was, dat er eene kweekschool zoude zijn te *Geneve* tot onderwijs van leeraars der hervormde kerken, en geen en tot zoodanige leeraars beroepen konden worden, tenzij ze hunne letteroefeningen aldaar hadden voltooid, die beide artikels achtte men noodzakelijk, dat uitgebreid wierden met de woorden; „ en aan de hooge scholen van *Leyden* en *Groningen*, als mede aan de kweekschool der remonstranten te *Amsterdam*,

Volgens het achttiende artikel „ moest het konsistorie van elke kerk zamengesteld zijn uit den „ leeraar of de leeraars, die zulk eene kerk bedien- „ den, en uit ouderlingen of notabele leeken, geko- „ zen uit de burgers, die op de rol der beschre- „ ve ne middelen het zwaarst belast waren. Ook mogt „ het getal dier notabelen niet beneden zes en niet „ boven twaalf zijn.” Dan de kommissie was van oordeel, dat de toepassing van dit artikel hier te lande de grootste zwaarigheden ontmoeten zoude. Onder de meest begoedigde leden der hervormde gemeenschap bevonden zich velen, die niet zeer geschikt waren voor het waarnemen van kerkelijke bedieningen, ook velen, die zich zeer ongaarne daartoe zouden benoemd zien. Men had hier te lande, zonder den meerderen of minderen rijkdom van de leden

der gemeenten in aanmerking te nemen, te dezen aanzien doorgaans de voorkeur gegeven aan openbare ambtenaars, aan geleerden, aan advokaten, geneesheeren enz. Men stelde dus voor, om achter de woorden, *belast waren*, te voegen, „ of uit de „ openbare ambtenaars van den eersten rang, geleerden uit onderscheidene studievakken, negotianten en kooplieden van de beide eerste klassen.” En wat het laatste punt van dat artikel betrof, voor de behoeften van groote gemeenten was het getal van twaalf ouderlingen volstrekt niet toereikend. Het zoude noodig zijn, dat er wierd bijgevoegd; „ de konsistoriën van gemeenten, waarvan het getal der leden dat van tien duizend te boven gaat, zullen vermeerderd worden met één lid voor elke twee duizend, tot boven de tien duizend, met één lid voor elke vier duizend tot boven de twintig duizend, en met één lid voor elke tien duizend boven de veertig duizend.” Volgens deze schaal zouden dan de konsistoriën der hervormde gemeenten in de steden *Haarlem*, *Gouda*, *Zwol* en *Leeuwaarden* moeten bestaan uit dertien ouderlingen, die in *Dordrecht* uit zestien, die in *Utrecht*, *Leyden*, en *Groningen* uit zeventien, die in 's *Gravenhage* uit negentien, die in *Rotterdam* uit één en twintig, die in *Amsterdam* uit acht en twintig. „ Indien „ men al deze schaal niet mogt verkiezen te gebruiken in het regelen van het getal der ouderlingen,” voegde er de kommissie bij, „ zoude het „ welligt ook voldoende zijn te bepalen een vast „ ge-

„ ge-

„ getal van ouderlingen , voor de grootste gemeen-
 „ ten , bij voorbeeld , veertien voor die van *Dord-*
 „ *recht* , *Utrecht* , *Leyden* en *Groningen* , zestien
 „ voor die van 's *Gravenhage* en *Rotterdam* , en
 „ twintig voor die van *Amsterdam* .”

Ook nog oordeelden de afgevaardigden tot de organisatie der hervormde kerk het van geen gering belang te zijn , dat er in elk departement eene kommissie wierd benoemd , om briefwisseling of onderhandeling te houden met de konsistoriale kerken , tot het departement behoorende . Elke zoodanige departementale kommissie behoorde zamengesteld te zijn uit vier of vijf leden , deels kerkelijken , deels leeken , van welke telken jare twee zouden moeten afgaan . Aan deze kommissie zouden moeten gezonden worden de verzoekschriften der kerken van het departement , ook aan dezelve moeten toekomen de antwoorden of de beslissende uitspraken van den minister van eerdienst . Men wilde aan zoodanig eene kommissie den naam hebben gegeven van *konsistoriaalraad* . Dezelve zoude behooren te waken voor de handhaving van de rust en goede orde in de gemeenten , en daartoe werkzaam zijn door verstandige teregtwijzing , inzonderheid door een bedaard gebruik van alle overtuigende middelen tot bettere onderrigt . Wachten moest zich zulk een konsistoriaalraad bovenal voor eenige aanmatiging van gezag over de broeders , als strijdig met de regten der kerk en met de vrijheid van derzelve leden . De voorzitter van den raad behoorde een leek te zijn ,

zijn, de bijzitters konden kerkelijken zijn zoo wel als leeken. Bij de invoering van de organisatie behoorden zij voor de eerste en éénige maal benoemd te worden door den keizer.

Eindelijk, om niets meer te vermelden, lieten de afgevaardigden hunne bijzondere gedachten, met eene hartelijke belangstelling, gaan over het lot zoodaniger predikanten, welke, bij eene op handen zijnde organisatie, uit hoofde eener vermindering van standplaatsen of eener vereeniging van onderscheidene gemeenten, wanneer zij uit den dienst zouden moeten treden, behoorden te kunnen rekenen op onderstand en geëvenredigde schaêvergoeding. Bezorgd toonde men zich insgelijks voor predikanten, die, wegens hoogen ouderdom of ligchaamszwakheid, niet meer in staat waren hun ambt te bekleeden, als mede voor eene verruiming der bekrompene omstandigheden van der predikanten weduwen, en derzelve minderjarige kinderen.

Voort na of met den aanvang van hooimaand des jaars 1812 spcedden de werkzaamheden der commissie ten einde. Het verslag van dezelve was gevloeid uit de welgesnedene pen van DELPRAT, wiens wijsheid daarin overal herkend kon worden, bij het gebruik van de best gekozene uitdrukkingen ter voordragt van zaken eener zoo groote aangelegenheid, als die der bevordering van waarheid en godsvrucht. Den 8 van gemelde maand werd dat verslag geteekend door MOLLERUS, TE WATER, DELPRAT en STUART. Ter teekening boden zij het
zel-

zelve toen ook den intendant D'ALPHONSE aan, maar deze, schoon door den keizer anders benoemd tot voorzitter der kommissie, kon daartoe niet besluiten. Men moest derhalve in zijne weigering genoegen nemen; en men kon dat te eer doen, daar het hem overhandigde verslag, in eene bijzondere memorie, door JANSSEN nader ontwikkeld en aangedrongen stond te worden. (428) Men wist daarenboven, dat de geest van den keizerlijken staatsman voor de zaak der hervormden bij uitstek wel gestemd was. En van zijnen vermogenden invloed op de gezindheid van den monarch meende men zich nog al iets goeds te kunnen beloven. Van achteren ontdekte het zich, dat hij, om het rapport der kommissie niet te teekenen, redenen had gehad, die voor de hervormden niet, dan op eene zeer voordeelige wijze werken konden. Dit zal ons in het vervolg blijken.

Met opzigt tot het door den keizer gevorderd plan eener kerkelijke organisatie voor de lutherschen en doopsgezinden, diene tot historisch berigt dit weinige, maar, zoo wij ons niet bedriegen, ook genoegzame. Meer trouwens zijn wij niet in staat er van mede te deelen.

Wat de lutherschen aangaat, uit de voordragt van den kommissaris EBERSBACH, vergeleken met het, in dezen mede uitgebragt, verslag van JANSSEN, (429) kan men ontdekken, dat de zaak door die beide schrandere mannen, in onderlinge gesprekken of geschriften, rijpelijk overdacht en gewijzigd is
ge-

geworden. Alleen met betrekking tot de dusgenoemde *herstelde* lutherschen had EBERSBACH zijne bijzondere denkbeelden, welke JANSSEN voorkwamen een nader, onpartijdig, onderzoek te verdienen en te vorderen.

Wat de doopsgezinden betreft, de keizer wilde ook de kerkgemeenschap van deze organiseren. En ter bewerkstelling daarvan had hij eene zeer gelukkige keus gedaan, door den hoogleeraar KOOPMANS te benoemen. Gelijk EBERSBACH, in zijne betrekking alleen staande, zoo ook moest KOOPMANS, in zijne niet minder belangrijke betrekking, de zwaarte gevoelen van de taak, hem alleen opgelegd. Dan hij kon met JANSSEN de zaak zijner kerkgemeenschap ter harte nemen, en deze hem, zoo als deszelfs inzigten het wenschten, van dienst zijn bij den intendant D'ALPHONSE, die niet gewoon was het uiterste te drijven, maar gaarne, zoo veel hij konde, toegaf en inschikte. Ook was hij, hoezeer anders vele franschen, die bij de doopsgezinden grondstellingen meenden te vinden, aanlopende tegen de veiligheid van den staat, (430) dezer gezindheid, om meer dan ééne gegronde reden, niet ongenegen. JANSSEN, met KOOPMANS geene kans ziende, om, op eene wel geschikte wijze, de gemeenschap der doopsgezinden, uit zoo vele onderscheidene afdeelingen bestaande, te organiseren, had dus ook het geluk D'ALPHONSE in zulk eene goede stemming te brengen, dat hij zich met eene organisatie in *schijn* vergenoegen wilde. Bij uitnemendheid

heid geviel **KOOPMANS** die uitslag der zake. Hij bragt vervolgens zijn rapport uit, hetwelk inzonderheid ten doele had, om den intendant den waren toestand van de kerkgemeenschap der doopsgezinden naauwkeurig te doen kennen. Het rapport van **JANSSEN** in deze zaak strekte voorts ter ontwikkeling van de wijze, waarop men die kerkgemeenschap, zoo het heeten mogt, georganiseerd wilde zien. (431) Hoofdzakelijk kwam dezelve hierop neder. „ I. De gemeenschap der doopsgezinden hier te lande, onderscheiden in bijzondere afdeelingen, zal blijven bestaan zoo, als zij zich thans bevindt. II. De minister van eerdienst zal met geene kerken briefwisseling hebben, dan die benoemd zijn tot korresponderende konsistoriën. III. Deze konsistoriën zullen dienen tot eene middenplaats van korrespondentie tusschen den minister van eeredienst en de gemeenten, welke onderhoorig zijn aan dien omtrek, welken men haar heeft aangewezen in de tabellen der begrenzing van haren eeredienst. IV. Deze konsistoriën zullen zich geen gezag toeëigenen over de kerken van hunnen omtrek. Al de kerken zullen hare vrijheid behouden en hare onafhankelijkheid. V. Wanneer er eene leeraarsplaats ergens openvalt, moeten de korresponderende konsistoriën daarvan dadelijk onderrigt worden. Die plaats kan en mag dan niet vervuld worden voor en eer de beroeping van eenen nieuwen leeraar de goedkeuring heeft ontvangen van zijne majesteit, den keizer.” Deze inrigting strekte tot verzekering van eene ge-

re-

regelde korrespondentie, welke de goede orde bevorderde, en inderdaad veel kon toebrengen tot steviging van den band der onderlinge betrekkingen van de kerken dezer gemeenschap.

Er is nu nog over eenig berigt te geven aangaande de werkzaamheden, welke de kommissarissen tot de organisatie van de roomschkatholieke kerkgemeenschap hadden te verrigten en verrigt hebben. De kommissarissen waren, gelijk wij reeds gemeld hebben, de aartspriester CRAMER, en de vikaris generaal der jansenisten VAN OS. Doch die beide mannen kwamen in hunne begrippen zoo weinig overeen, dat zij zich genoodzaakt vonden, om elk zijn verslag afzonderlijk uit te brengen.

CRAMER liet, in het verslag zijner aanmerkingen, met zeer groote omzigtigheid, het geschil met de jansenisten geheel en al onaangeroerd. Hij gedroeg zich in alle opzichten zeer verstandig, voorzigtig, staatkundig. „Het konkordaat des keizers met den paus werd door den eersten beschouwd, als hadde de laatste het verbroken; het bestond dus niet meer.”

(432) De ontworpen begrenzing werd door hem zeer hoog geroemd. In zijn terugeischen van eenige openbare kerkgebouwen hield hij zich binnen enige perken, wetende misschien, dat D'ALPHONSE, door gegronde redenen, van de zijde der hervormden, tegen uitgebreide vorderingen van zulken aard gewapend was. Hij bepaalde zich slechts tot eene en andere kerk in de grootste steden, als te *Amsterdam*, tot de nieuwe kerk, de noorderkerk,
de

de oudezijs kapel. Te *Leyden* mogt men de beste schikkingen maken. Te *Rotterdam* vroeg hij de nieuwe kerk, te *Utrecht* de dom of buurkerk, of de buurkerk met de klaaskerk, en te *Groningen* de akademiekerk, als voor de hervormden van geen en dienst meer, nadat, volgens de wetten der fransche universiteit, de predikbeurten der hoogleeraars in de godgeleerdheid niet meer werden waargenomen. Bisdommen vroeg hij één voor *Utrecht*, en één voor *Groningen*, terwijl hij de stichting eener kweekschool ter eerstgemelde stede voorstelde.

De, door VAN OS van tijd tot tijd ingeleverde, memoriën, drie in getal, waren geheel in den geest gesteld van het strakste jansenisme, vol bitterheid niet alleen tegen de overige katholieken, maar ook inzonderheid tegen de protestanten, vol daarenboven van hoog gedrevene vorderingen, en van steilkanonieke eischen, die er overal in uitstaken. Eene, aan de kerk opgedrongene, begrenzing kon hij niet aannemen. De kapittels zelve moesten eene begrenzing vormen. Al de voorheen bestaan hebbende bisdommen moesten in hunne kracht en bloei hersteld worden, als die van *Haarlem*, *Leeuwaarden*, *Groningen*, *Deventer*, *Middelburg*. Inzonderheid moest het aartsbisdom van *Utrecht* geheel herleven. De aartsbisschop en de bisschoppen moesten door de kapittels gekozen worden. Den keizer kwam slechts de magt en het regt toe, om de gedane keus goed te keuren. Ook het oprigten van kweekscholen moest aan de kapittels worden over-

gelaten. Met één woord, het oogmerk van den hoog-eerwaardigen kerkvoogd bleek duidelijk geen ander te zijn, dan dat de jansenisten over alle kerkgenootschappen mogten zegevieren. Na dat 's mans ingediende stukken gelezen waren, werden zij als toegekomen berigtschriften daar heen gelegd, zonder dat men er verder eenige acht op kon slaan. (433)

Op de memorie van CRAMER kwamen alleen de aanmerkingen in van JANSSEN, die, na evenwel eerst de zaak der jansenisten naauwkeurig nit elkan-deren gezet te hebben, het eenige, dat de memorie van VAN OS vorderde, er voorts op aanhield, dat er één bisdom moest zijn, en wel te *Utrecht*, geenszins te *Groningen*, welke stad slechts vier duizend en vijf honderd roomsche inwoners had, dus geen genoegzaam getal van kerkelijken aldaar eenen raad van den bisschop kon uitmaken. In al de departementen, waartoe dan dit bisdom zoude moeten behooren, was het getal van roomschen, als niet grooter, dan acht en zeventig duizend vijf honderd en zeven en zeventig, mede geheel niet geëvenredigd aan het getal der roomschkatholieken in dat van de monden der Maas, van de Zuiderzee en van den Bovenijssel zamengenomen, waar men twee honderd zes en negentig duizend, twee honderd en tachtig roomschkatholieken telde. Wat de kerkgebouwen betrof, CRAMER had gevraagd te *Amsterdam* de *nieuwe kerk*, de *noorder kerk*, en de *oude zijds-kapel*. Tegen de laatstgenoemde kerk werd, voor zoo verre wij weten, niets ingebracht. Omtrent de

11007

noorder kerk maakte men bedenkingen. En ten aanzien van de nieuwe kerk, werd aangemerkt, dat dezelve, als staande in het midden der stad, den hervormden, die toch de meerderheid hadden, moest gelaten, en veel voegelijker den roomschen de oude kerk kon worden afgestaan. Ook de prachtige graf-tomben der nederlandsche helden, welke zich in de nieuwe kerk bevonden, zouden zeer hinderlijk zijn aan het maken van schikkingen, welke de oefening van den openbaren godsdienst der roomschen vorderde. Voor het verlies van die kerk moesten nogtans de hervormden steeds blijven vreezen. Ongelukkig stond zij te dicht bij het keizerlijk paleis. Op de *nieuwe kerk te Rotterdam* konden de roomschgezinden geheel geene aanspraak maken. Die kerk was door de hervormden gebouwd ten jare 1682. Te *Groningen* konde men den roomschen de gevraagde kerk inwilligen; en te *Utrecht*, even als te *Leyden*, schikkingen maken. Omtrent het eene en andere echter mogten zich de hervormden in het stille verheugen, dat de zaken te dezen aanzien, onder de fransche heerschappij, eene betere wending namen, dan onder de koninklijke regering van **LODEWIK**. Men had nu hoop, dat, door de opoffering van een en ander kerkgebouw, in de voornaamste steden, het blijvend bezit van alle kerkgebouwen elders gewaarborgd zoude worden.

Gelijk het rapport van de kommissie der hervormde kerkgemeenschap, met de daarbij gevoegde aan-

merkingen van JANSSEN, aan den intendant D'ALPHONSE was overhandigd, hetgene wij hier voor berigten, even dit had plaats ten aanzien van de rapporten der kommissiën van de lutherschen van de doopsgezinden, en van de roomschgezinden. Deze rapporten waren mede verzeld van JANSSENS aanmerkingen, tot nadere ontwikkeling, tot meerdere opheldering, of tot het in bedenking geven van bij hem opgekome ne zwaarigheden. D'ALPHONSE zelf vormde dadelijk van dat alles een geheel, algemeen, groot, rapport, in zich bevattende deels een uitmuntend tafereel van den staat der christelijke kerkgenootschappen in de nederlandsche departementen, deels eene oordeelkundig bearbeide voordragt ter organisatie van al die genootschappen. Dat geheele rapport werd door den intendant zelve woordelijk gesteld, of liever zijnen sekretaris FOURNIER voorgezegd, zoo als hij gewoon was door dezen *alle* belangrijke zaken, na rijpe overdenking, op het papier te brengen. Men ziet uit dat stuk, zoo als wij hetzelfde hier voor ons hebben liggen, (434) dat hij alles, zonder eenige de minste vooringomenheid, overwogen had, en het punt, waarvan hij uitging, geen ander was, dan dat van regtvaardigheid. Ook ziet men er uit, dat, wijl hij den nederlanders zeer genegen was, het uit dien hoofde inzonderheid der kommissie van de hervormde kerkgemeenschap, gelijk ook JANSSEN, gelukt was, hem, in de meeste punten, tot het aannemen der gedane voorstellen, te doen instemmen. Men ziet

er

er eindelijk uit, dat, ingeval des intendants voordragt te *Parijs* mogt zijn aangenomen, de organisatie ten minste van de hervormde kerkgemeenschap, als eene *fransche* beschouwd, eene algemeene goedkeuring zoude hebben weg gedragen.

De meeste moeite had het gekost den intendant te doen afzien van zekere verkeerde plans op de pastorije en kerkegoederen der hervormden, en hem te overreden tot het doen van een voorstel, om aan elk kerkgenootschap deszelfs goederen te laten. Hem zoo wel, als JANSSEN, en den gekommitteerden, ging het tijdelijk bestaan der hervormde geestelijkheid zeer ter harte. Dan om daarin zoo te voorzien, als het belang der zake vorderde, baarde steeds kommer en verlegenheid. Wanneer, volgens de *fransche* wet van den 15 germal des twaalfden jaars, hiervoor vermeld, de nederlandsche hervormde predikanten bezoldigd zouden worden, stond het er geheel na, dat vele predikanten, zulken vooral, die met een talrijk gezin bezwaard waren, gebrek zouden moeten lijden aan vele noodwendigheden. Voor de gemeenten, welke door de omstandigheden des tijds zware verliezen ondergaan hadden, zoude het allermoeijelijkst vallen het lot van hare leeraren te verbeteren. Er waren wel overal meer of minder ruime kerkelijke fondsen. Maar daaruit moesten de kerkgebouwen en pastorijhuizen onderhouden worden. Ook bestonden dezelve veelal in nationale schuldbrieven, en die waren helaas! . . . . . De schraalheid derhalve van het overschot gaf geen

uitzicht op eenige vervulling der behoefte. D'ALPHONSE trouwens had zeer juiste begrippen van het groote onderscheid tusschen kerkegoederen en pastorigoederen. Deze wilde hij met gene volstrekt niet vermengd of verward hebben. De eerste moesten gebruikt worden tot het einde, waartoe zij bestemd waren, en de laatste eveneens tot een goed einde, schoon op eene andere wijze, dan tot nog toe geschied was, gelijk wij straks melden zullen. Welgezind nogtans stelde hij op grond van de geroerde zwaarigheden in zijn rapport voor, om het, bij de fransche wet, bepaalde jaarlijksche inkomen der predikanten met een vijfde te verhoogten. Diensvolgens had hij den predikanten van de eerste klasse, gerekend op acht en zestig in getal, toegedacht eene jaarlijksche inkomst van vier en twintig honderd franken, den predikanten van de tweede klasse, gerekend op honderd en vier, eene inkomst van achttien honderd franken, en den predikanten van de derde klasse, gerekend op acht honderd één en zeventig, eene inkomst van twaalf honderd franken. Daartoe was men benoodigd jaarlijks eene som van bijkans één en een halve millioen franken. Waar zoude die gevonden worden? De keizer had toen onlangs ter goedmaking van de traktementen der predikanten toegestaan slechts eene bepaalde som van zes honderd duizend franken. Indien deze som voor elk jaar zoo bepaald bleef, gelijk men daarvoor vreesde, was dezelve op verre of na niet toereikend, om in de benoodigde geldmiddelen voor de
pre-

predikanten te voorzien. D'ALPHONSE had zijne gedachten op dezen maatregel doen vallen, dat al de pastorijgoederen onder het beheer van den staat moesten worden gebragt, ten einde uit derzelve inkomsten het te kort komende, bij de betaling der jaarlijksche traktementen van *al* de hervormde predikanten, mogt worden aangevuld, en die allen, naar onderscheid der klassen, een gelijkmatig inkomen mogten genieten. Hij gevoelde zelf wel de strengheid of hardheid van dezen maatregel voor die predikanten, welke op het vrije gebruik der pastorijgoederen beroepen waren, maar gaf zich dit antwoord; „het bijzonder belang moet wijken voor het algemeen belang; en staatkundige reden is ook regtvaardigheid.” (435) Dan men bragt den intendant onder het oog, dat, wanneer de staat aan vele gemeenten de pastorijgoederen ontnam, waaruit geheel of ten deele hare predikanten onderhouden werden, dit even wederregtelijk zoude zijn, als wanneer men in het genot derzelve de roomschkatholieke geestelijken, die er, even als op de kerkgebouwen, mede aanspraak op waanden te hebben, wilde doen deelen. En dit wist men, dat, naar het oordeel van D'ALPHONSE, tegen alle regt en billijkheid zoude strijden. Hij had reeds de aanspraak, welke de roomschkatholieken daarop meenden te kunnen maken, voor zeer ongegrond verklaard, inzonderheid omdat ze niet uit de oude nederlandsche roomschkatholieke geslachten van voor de tijden der kerkhervorming gesproten waren, maar uit nieuwe familiën

bestonden, welke de koophandel, de nijverheid en de vrijheid van geweten herwaarts gelokt had. D'ALPHONSE liet zich door deze en andere redenen ten laatste bewegen, om van zijn voorstel af te zien. En de zaak werd aan de wijsheid van het gouvernement overgelaten.

In oogstmaand des jaars 1812 werd het groot rapport van D'ALPHONSE naar *Parijs* aan den minister van eeredienst toegezonden. Daar bleef hetzelfde liggen tot in het jaar 1813, zonder dat men er iets van vernam. Onzeker was alzoo de staat der nederlandsche kerk, even als inmiddels de staat der politieke zaken, door NAPOLEONS onvoorzigtigen uittocht naar Rusland, zeer onzeker werd. Zoodra evenwel de franschen, door eenige behaalde voordeelen, uit de benaauwdheid weder eenigzins adem geschept hadden, werd er door den minister van eeredienst eene korrespondentie geopend over zekere punten van het ontwerp der kerkorganisatie voor deze landen. De minister bepaalde zich het eerst bij de begrenzing der konsistoriale kerken. Derzelver getal wilde hij verminderd hebben. Men gaf te gereeder toe, wijl men vreesde, dat de anders achterdochtige fransche staatkunde het belangrijke punt, nopens de *konsistoriale kollegiën* in de departementen, niet zoude goedkeuren. Vervolgens ging men, van der franschen zijde in *Parijs*, over, om met den intendant D'ALPHONSE te handelen, aangaande het plan der organisatie, inzonderheid het punt der financiën. De minister van eerdienst, alsmede die

van.

van binnenlandsche zaken, en de directeur-generaal der komptabiliteit hielden zich over hetzelfde zeer onledig met den intendant D'ALPHONSE. Nieuwe ontwerpen moesten worden beraamd en overwogen; alle echter vol zwarigheden, telkens geopperd uit de telkens herhaalde herinnering aan de schraalheid van 's rijks financiën, die overal het oogpunt was, waaruit men de zaak beschouwd wilde hebben, terwijl de ware grond scheen te liggen in de ongezindheid van het fransche bestuur, om den nederlanders iets toe te voegen, hetwelk men wist, dat den grooten NAPOLEON, die hen verkleinen wilde, te veel zoude toeschijnen. Nieuwe harrewarrerien werden hieruit geboren, mede over het regt op de pastorijgoederen en kerkelijke goederen der gemeenten. JANSSEN intusschen, aan zijne aangenomene beginselen getrouw blijvende, hield vol, en schroomde ten laatste niet de voorstellen van die heeren voor ongerijmd te verklaren. Al de onderhandelingen kregen door dien weg het voorkomen van lang te zullen duren, en aan de andere zijde het aanzien van schadelijk te zullen worden, inzonderheid voor de geestelijkheid der hervormde kerk. De directeur-generaal der komptabiliteit zag intusschen zelf, hoezeer het geheele werk der kerkorganisatie hierdoor een zamenhangsel werd van onnauwkeurigheden, wederstrijdigheden en allerlei leemten.

Tijdens al die onderhandelingen bleef het echter niet lang aanhouden, of het ontdekte zich, dat de chef

der afdeeling van den niet katholieken eerdienst te *Parijs*, DARBAUD, bestemd was, om het plan van kerkorganisatie, op welk eene leest het dan ook geschoeid ware, of onder de hand nog geschoeid zoude worden, te verwezenlijken. Men zag alzoo, tot geene geringe droefheid, dat alle aangewende pogingen, om de invoering van het organisatieplan aan nederlandsche handen te doen toevertrouwen, geheel vruchteloos waren geweest. De toon, welke in het antwoord op de hieromtrent gedane aenvraag van DARBAUD heerschte, was gansch niet zacht, maar duidde ten sterkste eenen geest van misnoegen aan. Over het geheel zag men uit de rapporten van JANSSEN, in het jaar 1813, dat de nederlagen der franschen lucht gaven en de vrijer borst deden adembalen. Eerlang trouwens kwam er een einde aan al dat maken en hermaken van een ontwerp voor de regeling der nederlandsche christelijke kerk. Het daaraan bestede werk werd, door de straks volgende omwenteling van den staat van Europa, die den weg voor Neêrlands verlossing opensloot, geheel verijdeld, en zonk alzoo in het niet terug. Alleen had men er dit voordeel door opgedaan, dat men rijker in kennis van veelvuldige zaken was geworden, tot eene juiste voorbereiding benoodigd van eene goede, regt vaderlandsche, organisatie der kerken.

Treurig, zeer treurig waren, gedurende al dien tijd, waarin men zich met dat werk had bezig gehouden, voor de kerk van Nederland, inzonderheid die der hervormden de onmiddellijke gevolgen geweest

weest der fransche overheering. Vele diakonijbeur-
sen, kerkekassen, inzonderheid vele pastorijfondsen
waren, door de verlaging der renten van de natio-
nale schuldbrieven, tot op een derde, schromelijk
benadeeld. Zoodanige predikanten, die uit de pas-
torijfondsen hun inkomen hadden, leden daardoor
aanmerkelijke verliezen. Zwaarder ramp trof ech-
ter zoodanige predikanten, die hunne inkomsten
genoten uit 's lands kassen. Deze waren, onder
LODEWIJKS regering, reeds met eene zeer trage hand
betaald, zelfs in de laatste tijden vooral, door hun
toe te reiken zoogenoemde verpondingskwitantien,
waarop zij geene geringe schade soms moesten lijden.
En eindelijk, nadat, volgens des keizers dekreet van
den 18 van wijnmaand des jaars 1810, de inkom-
sten der predikanten over dat jaar slechts tot aan den
1 van wintermaand aangezuiverd waren, staakte
voor die maand en het geheele jaar 1811, het fran-
sche gouvernement eensklaps alle, hoe ook genoem-
de, betaling. Gedurende dat gansche jaar liet het
fransche gouvernement de predikanten hulpeloos en
zonder hoop. De deputaten der onderscheidene sy-
noden hadden in de bescheidenste brieven den mi-
nister van eeredienst te *Parijs* om betaling der trak-
tementen gebeden, gesmeekt, maar alles was vrucht-
teloos geweest.

Het hiervoor vermelde dekreef van NAPOLEON,
den 29 van wijnmaand des jaars 1811 op het *Loa*
genomen, gedurende zijne reis door Holland, scheen
wel bij eene inmiddels gemaakte schikking, in de
be-

behoefden der hervormde predikanten, die uit 's lands kas bezoldigd werden, te zullen voorzien. Doch al spoedig bleek hetzelfde slechts een derde van het benoodigde te zullen opleveren, en met de door den keizer toegestane som van zes honderd duizend franken te weinig aan de behoeften geëvenredigd te zijn. Dit door den keizer op het *Loo* genomen besluit daarenboven werd eerst lang daarna, ten minste in sommige departementen, tot kennis der belanghebbers gebragt niet alleen, maar de uitvoering van hetzelfde even gebrekkig, als langzaam, bewerkstelligd. In den zomer van het jaar 1812, ontvingen de hervormde predikanten het eerste vierde gedeelte hunner inkomste van het jaar 1811, en in slagtmáand van hetzelfde jaar een achtste gedeelte ook van het jaar 1811. (436) Bij velen was de inkomste het eenig, of bijna eenig middel van bestaan. Ligtelijk kan men berekenen, tot welk eene verbazende hoogte de nood dier predikanten toen gestegen was, en hoe kommervol, hoe angstvallig hunne uitzigten moesten zijn in de toekomst. Vele, zeer vele predikanten verkeerden met hunne huisgezinnen in de armzaligste omstandigheden, terwijl weinigen bij hunne gemeenten voldoende vermogen of goeden wil vonden, om hun hulp te bewijzen. Vele lieden van vermogen en aanzien hadden ook sedert het jaar 1795 zich de belangen van het hervormde kerkgenootschap weinig aangetrokken. Ontbloot van alle ondersteuning wenschten die ongelukkige predikanten telken morgen, dat het avond ware, en elken avond,

avond, dat het weder morgen zijn mogt. Alle redbronnen waren uitgeput. Het krediet was verminderd, en hield eindelijk op, palen stellende aan hunne benoodigdheden. Ontbrak het hun nog al niet geheel aan brood, het ontbrak hun aan zuivel. De onkostbaarste, soberste, spijs uit het plantenrijk moest hun tot voedsel strekken, terwijl het rijk der dieren hun niets verschaffen kon. Zich te vreden willende houden met eene geringe hoeveelheid van de gemeenste verkwikkingen, moesten ze zich, van middelen bedienen, die, hoe betamelijk ook, nogtans hunnen stand anders onwaardig waren, of daarvoor zouden gehouden zijn. Anderen, daartoe minder geschikt, of geene gelegenheid vindende, waren genoodzaakt alles, wat zij bezaten, van lieverlede te verkoopen, en door het daarvan ingegaderde hun leven te lengen. De mans moesten door dien weg zich het gemis van hunne studieboeken, klasieke werken inzonderheid, als wel van de meeste waarde, getroosten, en het spotgeld, dat zij, uit hoofde van alle stroming mede in den boekhandel, daardoor in handen kregen, voor lief nemen. De vrouwen ontdeden zich van hare kleinooden, van haar goud en zilver, van hare beste kleedingstukken, van hare meestgeachte huismeubelen, van overtoellige of minder benoodigde keukengeredschappen. Men wachtte met taai geduld op uitredding; maar het gevaar werd gaande weg grooter en ontzettender. Een volslagen gebrek aan alles scheen het toppunt der ellenden te zijn, dat men eenmaal

be-

beklimmen moest. Sommigen zelfs waren reeds in de noodzakelijkheid gebragt, om tot de armekassen hunne toevlugt te nemen, of om aalmoezen te bedelen. In één woord, zij, die de hoofden en bestuurders der gemeenten behoorden te zijn, zagen zich als verlaagd tot den stand van den geringsten lidmaat, onder eene gestadige ontboezeming van billijke verontwaardiging zoo over de laauwheid van niet weinige hervormden, die zich hadden moeten schamen, bij eene, door daden getoonde, deelneming van vele christelijke dissenters in het lot der lijdenden, als over de, alle palen overschrijdende, onverschilligheid van het gouvernement, hetwelk van dat alles wel onderrigt was, en dat wist.

Velen nogtans onder hen, welken hier te lande eenig bewind van zaken was aanbevolen, zagen dat alles met hartelijk leedwezen. Gaarne zouden zij, hadde het hun niet aan magt ontbroken, geholpen hebben met den besten wil. De prefekten alle, tot éénen toe, insgelijks. D'ALPHONSE, de staatsraad des keizers APPELIUS, en de gouverneur-generaal der nederlandsche departementen, hertog van *Plaisance*, LE ERUN, klaagden bij het bestuur in *Parijs*, de een luider, dan de ander, over de willekeurige wanbetaling der predikanten, treurige tafereelen, die niet te zwart geschilderd waren, ophangende. (437) Maar hunne klagten werden niet verhoord. Aan GOGEL, den intendant van financiën inzonderheid, had men in dezen vele verpligtingen. Hij sprak doorgaans rondborstig en krachtig. Door den

den drang, welken men aanhoudend gebruikte, geschiedden er ten laatste dan ook betalingen, maar brokswijze zoo, dat er steeds een aanmerkelijke achterstand bleef, die velen predikanten hard viel, en hen knellend benaauwde. De prefekt van de monden van den IJssel gaf er, in eene memorie van den 16 van slagtmaand des jaars 1812, aan D'APHONSE een treffend verslag van. Nog treffender was dat, door den prefekt van Vriesland, den 12 van zomermaand des jaars 1813 geleverd, in welke provincie de rampspoedige staat der predikanten, gelijk elders, allengs schrikkelijk verergerd was, wegens al het te kort schietende, bij derzelve betaling. Eindelijk daagde er in de laatste helft van het jaar 1813 allengs eenig licht van hoop op betere tijden, hetwelk, tegen het slot diens jaars angebroken, ook weldra eenen verzachtenden balzem in de diepe wonden stortte, om dezelve langzaam te doen heelen. Een der eerste besluiten van den souverainen vorst der vereenigde nederlanden, betrekkelijk het kerkelijke, hetwelk na Nederlands verlossing, den 19 van louwmaand des jaars 1814 genomen werd, verzekerde den hervormden predikanten eene geregelde betaling van hunne traktementen en van het achterstallige der vorige jaren.

Dit achterstallige was in den zomer van het jaar 1813 tot zulk een verschrikkelijk uiterste geklommen, dat de predikanten, die geheel van 's lands wege bezoldigd werden, gelijk in Holland, Zeeland, en Utrecht, velen ook in Vriesland, in bijkans twee en één

één half jaar tijds, elk niet veel meer, dan twee honderd en vijftig guldens gebeurd hadden. (438) De gouverneur-generaal had wel, den 9 van sprokkelmaand des jaars 1812, den belanghebbenden doen bekend worden, dat er zesmaal honderd duizend franken ter betaling der traktementen van de predikanten en derzelver kindergelden gereed lagen. Maar van de uitbetaling kwam niets meer, dan voor elken predikant de bovengemelde twee honderd en vijftig guldens. (439) Ook het vijftiende gedeelte van de inkomsten der burgerlijke gemeenten bleef, in vele departementen, geheel achterwege, en daar het geschiedde, had deszelfs uitreiking eenen onwissen, onregelmatigen, gang. Indien niet vele predikanten van honger zouden omkomen, moesten er dus, in den hoogsten nood, middelen worden uitgedacht, die, bij voorraad, redden konden. Men vervoegde zich toen bij de prefekten; ten minste in Vriesland werd deze maatregel genomen, ten einde aan de *maires* mogt worden aangeschreven, om door hun gezag en invloed den predikanten hulp te bieden. Uit de kerkvoogdijekassen, indien deze zulks velen konden, of uit de diakonijekassen, of zoo ook deze daartoe ontoereikend mogten zijn, uit vrijwillige inschrijving van de leden en aanhoorigen der kerkelijke gemeenten, of op eenige andere wijze mogten de *maires*, zoo spoedig mogelijk, bij wege van *renteloos voorschot* den predikanten derzelver acht erstallige traktementen aanbetalen of doen aanbetalen. Dit eene of andere moest geschieden

den onder uitdrukkelijke voorwaarde, dat de predikanten zich zouden verplichten, om, zoodra die achterstallige traktementen van 's lands wege mogten inkomen, naar gelegenheid van tijd en zake, de voorschotten af te lossen. Maar hierin maakte men, om wijze staatkundig-kerkelijke redenen, bij de prefecturen zwaarigheid.

Had de fransche heerschappij hier te lande langer stand gehouden, meer andere belangrijke takken van de hervormde kerkgemeenschap zouden voorzeker deerlijk besnoeid, misschien wel geheel zijn weggenomen. De franschen hadden reeds lang hun begeerig oog geslagen niet alleen op de pastoriegoederen, welke in verscheidene provinciën door vele gemeenten nog bezeten werden, maar ook op de plaatselijke kerkelijke en geestelijke goederen. Reeds den 27 van sprokkelmaand des jaars 1811 had NAPOLEON, door een dekreet, met de domeinen vereenigd, tot geene geringe schade der bijzondere eigenaars, alle goederen van geestelijken oorsprong, welker opbrengsten niet strekten tot het bezoldigen van godsdienstleeraars of tot bevordering van het openbare onderwijs. (440) Mede had hij het oog geslagen op zekere familie- of andere vaste beurzen, in vroege tijden, lang voor de hervorming der kerk, opgericht, om de kosten van jonge lieden, die zich tot den geestelijken stand voorbereidden, goed te maken, hoedanigen er waren in sommige departementen, als, bij voorbeeld, in Vriesland die van het zoogenoemde st. JOBS leen, en het leen van *Olde-*

hous. Ook waren de kerkelijke kollatieregten, aan aanzienlijke familiën van overoude tijden her wettig toekomende, voorwerpen van der franschen bijzondere bedoeling geworden; voornamelijk in Groningerland, waar trouwens sommigen van dezelve geheel van hunne oude inrigting, door koop en verkoop, zonder aan vast grondgoed verknocht of gebecht te zijn, verbasterd waren.

Eene bijdrage tot de achterdochtige fransche staatkurde was het naauwkeurigst onderzoek van den minister van eerdienst te *Parijs* naar het doel van het genootschap tot verdediging van den christelijken godsdienst, te 's *Gravenhage* in bloei, en naar de middelen, welke hetzelfde gebruikte, om zijn oogmerk te bevorderen. Het antwoord van D'ALPHONSE was, omtrent het tweeledige van die aanvraag, geruststellend. „Het genootschap was voor het gouvernement noch van eenig nut, noch gevaarlijk, dus voor hetzelfde vrij onverschillig.” Het gevolg hiervan was, dat men hetzelfde met vrede en in rust liet. Even zoo toonde D'ALPHONSE een vriend te zijn van de hervormden, toen, in grammaand des jaars 1812, bij den minister van eerdienst te *Parijs* de nederlandsche protestantsche leeraars waren aangeklaagd, als hunne gemeenten dikwerf opwindende tegen eene pligtmatige onderwerping aan het fransche bestuur. Aanleiding had daartoe de Amsterdamsche predikant P. HAAG, opzettelijk of zonder doel, dit scheen twijfelachtig, gegeven. Voorloopig verdedigde D'ALPHONSE terstond de neder-

derlandsche hervormde geestelijkheid, verklarende, dat hij dezelve in het algemeen van de beste zijde had leeren kennen. Zijne betrekking nogtans vorderde, om de prefekten aan te schrijven, dat zij onderzoek hadden te doen, en tot het bedoelde einde te waken. Derzelver antwoord nam alle kwaad vermoeden weg. Zelfs ten aanzien van HAAOK bleek het uit een bericht des prefekts van de zuiderzee, dat de geruchten veel erger waren, dan 's mans uitdrukkingen waren geweest, als toch voor eene goede verklaring niet onvatbaar, (441)

Men heeft uit het ene en andere gezien, hoe zeer het leed, dat de nederlanders, ook in hunne godsdienstige betrekkingen, te dragen hadden, door D'ALPHONSE aanmerkelijk verzacht is geworden, en hoe veel leeds hem nog boven het hoofd hing, dit voor een groot gedeelte hem niet getroffen heeft, omdat hij het afwendde. Zijne magt was uitgebreid, maar, omdat zijn hart goed was, niet drukkend. In zijnen post was hij hier de vertegenwoordiger des ministers van binnenlandsehe zaken te *Parijs*; het katal dus tusschen den grooten NAPOLEON en de prefekten. Om de leidsman, als het ware, van dezen te zijn in de voorbereiding tot de fransche organisatie, had NAPOLEON de keus op hem doen vallen, als iemand, die daarvoor uitmuntend berekend was. Ook hij had hierin niet gefaald, gelijk meestal de door hem gedane aanstellingen van personen tot gewichtige bedieningen er weldra blijken van opleverden, dat hij niet had misgetast. De meeste door

den keizer uit Frankrijk herwaarts afgevaardigden waren zoodanigen, velen ook waarlijk braaf. Het scheen, dat hun was ingescherpt, om hier te lande de fransche wetten strengelijk uit te voeren, maar met de grootste behoedzaamheid. In die opzigt had, naar men denken mogt, de keizer een' zekeren eerbied voor den geest der nederlandsche natie. Maar hoe zulks met zijne wijze van heerschen, die voor de nederlandsche natie zoo diep vernederend was, in verband stond, kwam niet weinigen zeer raadselachtig voor. Mogelijk hadde het zich, indien hij langer geregeerd had, ontwikkeld.

De baron D'ALPHONSE was een kundig, welbedreven, staatsman, vlug van verstand, scherp van oordeel en doordringend van geest. Beginselen van billijkheid bezielde hem steeds, hetzij dat hij na bezaaidigd overleg zijne eigene inzigten volgde, hetzij dat hij, beter onderrigt door anderen, den weg, herwaarts dezen hem wenkten, insloeg; hetgene hij dikwerf en gaerne deed. Dan de voorschriften van regtvaardigheid steeds in het oog houdende, was hij onverschrokken, standvastig, steeds dezelfde. Dit deed hem in onverschillige zaken soms wel eens te streng zijn, of te stijf en te onbuigzaam. In *Parijs* noemde men hem daarom een *stijfhoofd*. (442) Met één woord, schoon D'ALPHONSE ook zijne gebreken had, mogt men het als een geluk beschouwen, dat, zoo er dan toch een franschman intendant van binnenlandsche zaken moest zijn, NAPOLEON hem daartoe gekozen had. Meer goeds zoude hij ech-

echter nog hebben kunnen doen, indien de fransche minister van binnenlandsche zaken te *Parijs* steeds éénstemmig met hem en overeenkomstig met zijnen raad gehandeld hadde. Hetzelfde zij gezegd inzonderheid aangaande 's mans werkzaamheden, met opzigt tot de eerediensten, waarmede hij vervolgens belast was geworden, en waarin zijne begrippen niet zelden tegen die van den minister in dat vak te *Parijs*, zoo als wij zagen, botsten. In beide die betrekkingen had hij den uitmuntendsten dienst van JANSSEN. In de eerste betrekking diende deze hem als *adviseur*, vooral ten aanzien van hetgene tot de kennis van de nederlandsche departementen, en al het nederlandsche vereischt werd, terwijl hij in de tweede betrekking zonder deszelfs voorlichting niet wel in staat geweest zoude zijn zelf te oordeelen, en hetgene hem goed voorkwam op wel berekeneerde gronden voor te dragen. Als franschman wist D'ALPHONSE natuurlijk van de nederlandsche inrigtingen, die den staat en de kerk betroffen, weinig of niets, maar van JANSSEN leerde hij alles kennen, wat hem ter getrouwe vervulling van zijnen post te stade konde komen. JANSSEN vereerde hij daarom ook met de duidelijkste bewijzen eener onbeperkte hoogachting. (443) Langzamerhand werd hij geheel nederlander, steeds met vuur over Nederland en de nederlandsche inrigtingen sprekende, en daarvoor soms met eene drift ijverende, zijnen landgenooten niet altijd even aangenaam. (444)

Bij de omwenteling van staat in slagtaande van het

jaar 1813, toen al de frantschen de vlugt namen, was D'ALPHONSE de laatste der hooge fransche ambtenaren, die overbleef; zoo verzekerd scheen hij van den goeden dank, dien de hollanders van hem hadden. Hij verliet *Amsterdam* den 16 van slagtmaand diens jaars, de archiven van zijne intendantie benevens zijne eigene goederen overgevend aan de zorg van JANSSEN, die dezelve den 25 dierzelfde maand in handen stelde van den chef van het bureau SCHNEFFTER, toen hij, door de generale commissarissen van het algemeen bestuur, KEMPER en SCHOLTEN, ter huane ondersteuning genoodigd zijnde, zich naar 's *Gravenhage* moest begeven. Wijd en breed zonden wij hier insgelijks in den, bij Nederlands kerk zoo zeer verdienden, lof van JANSSEN kunnen uitweiden. Maar 's mans bekende zedigheit verbiedt ons zulks. Elk trouwens, die hetgene deze, gelijk ook de naastvorige, afdeling bevat, met belangstelling gelezen heeft, zal, in zijne gedachten, gewisselijk dezen voortreffelijken nederlander eenen lof toezwaaijen, hoedanigen wij niet in staat zijn met woorden hier uittedrukken.

Met opzigt tot het politiek-kerkelijke in dit zoo merkwaardig historisch tijdperk is ons niets meer over te vermelden; dan dat eenige, door LODIEWIK te voren aan de roomschgezinden afgestane, (445) openbare kerkgebouwen, voor den gemeenschappelijken godsdienst nu gereed, plagtig zijn ingewijd geworden. Onder anderen, om dit slechts tot een voorbeeld te kiezen, werd te *Arnhem*, den 4 van sprokkelmaand

des

des jaars 1812, de kerk van st. Walburg door de roomschen ingewijd in de tegenwoordigheid eener aanzienlijke schaar van menschen uit onderscheidene protestantsche godsdienstgezindten, en op eene wijze, welke van alle zijden blijken droeg van onderlinge verdraagzaamheid.

Inzonderheid verdient hier het gebeurde met de st. Janskerk in 's *Hertogenbosch* een meer uitvoerig berigt. Sedert de omwenteling van staat in het jaar 1795 en vooral na de aanneming der staatsregeling van het jaar 1798, welker zesde additionele artikel, blijkens het hiervoor berigte, bepalingen omtrent de plaatselijke kerkgebouwen inhield, spaarden de roomschgezinden te 's *Hertogenbosch* geene moeite, om de gemelde kerk, ééne der grootste en fraaiste in de Nederlanden, uit het bezit der hervormden in het hunne te doen overgaan. Doch het ontbrak der hervormde gemeente aan geene wakkere verdedigers, welke de pogingen der roomschgezinden, onder de verschillende republikeinsche besturen, die elkanderen opvolgden, deden mislukken. Onder de regering van koning LODBWIJK werden die pogingen met verdubbelden ijver hervat. Blijkens deszelfs besluit, gegeven te *Bergen op zoom* den 3 van bloeimaand des jaars 1809, bij hetwelk verscheidene parochiale kerken in het departement *Brabant* aan de roomschen overgingen, kwam toen dan ook de gemelde kerk der hervormden, te 's *Hertogenbosch*, in bijzondere aanmerking. Doch het was voor NAPOLEON bewaard den lang gedreigden slag

aan de hervormde gemeente te 's *Hertogenbosch* toe te brengen, door haar een kerkgebouw te ontnemen, hetwelk zij sedert het jaar 1629, bij de verovering der stad, door FREDERIK HENDRIK, in bezit had gehad. Dit geschiedde bij een dekreet van den 8 van wintermaand des jaars 1810, in hetwelk als de eenigste beweegreden werd aangevoerd 's keizers wil, om te voorzien in de verdeling der kerken te 's *Hertogenbosch* op eene wijze, die meer billijk, en aan de grootere talrijkheid van de roomschgezinden, welke dus meerdere behoeften had, beter geëvenredigd was.

Men zoude zich evenwel vergissen, bijaldien men de aangevoerde beweegreden dier beschikking als de oorspronkelijk ware wilde aanmerken. Immers schoon de roomschen wel geene uitwendig aanzienlijke kerken in gebruik hadden, dezelve waren echter voor hen zeer voldoende. Maar 's *Hertogenbosch* was bestemd tot den zetel van eenen bisschop, en men oordeelde het aan de waardigheid dier geestelijke bediening passende, derzelyer luister te verhoogen, door dien in een grootsch kerkgebouw ten toon te spreiden. Inmiddels had NAPOLEON den apostolischen vikaris, te 's *Hertogenbosch*, ANTHONIUS VAN ALPHEM, eenen Leuvenschen theoloogant, den 14 van grasmaand des jaars 1810, in hechtenis doen nemen en naar Frankrijk laten wegvoeren. De haat des keizers, tegen hem ontvlamd, ontstond uit deszelfs weigering van God openlijk met de gemeenten te danken voor de inlijving van Noordbra-

brabant bij het fransche rijk. Naardien VAN ALPHEN bij de roomschgezinden in Noordbrabant zeer geacht was, werd hieruit een algemeene weêrzin geboren tegen den keizer, aan wiens bevelen zij zich noode onderwierpen, terwijl de geestelijkheid de gemoederen, zoo veel zij konde, opwond. Verborgten kon zulks den keizer niet blijven, die, uit dien hoofde zeer verontwaardigd, te *Breda*, gelijk wij hiervoor verhaald hebben, zich tegen eenige geestelijken zoodanige bejegeningen veroorloofde, als door elken bezadigden vriend van godsdienstige en burgerlijke vrijheid gewraakt moesten worden. Dit veroorzaakte onder de roomschen in Noordbrabant een verschrikkelijk vuur van misnoegen, om hetwelk te blusschen, NAPOLEONS staatkunde hun de groote kerk te 's *Hertogenbosch* schonk. Zijn doel echter bereikte hij in geen en deele. De roomschen misten hunnen apostolischen vikaris, die zij tot hun innigst hartzeer vernamen, dat in Frankrijk van de eene stad naar de andere als balling 's lands moest omzwerven. (446) NAPOLEON had het voormalige bisdom van 's *Hertogenbosch* hersteld, ook eenen bisschop benoemd, maar kon daarop de goedkeuring van den paus niet verwerven. Ten gevolge hiervan wilden dan ook de meeste roomschen dien man in deszelfs hooge geestelijke betrekking niet erkennen. Dit alles bijeen genomen was oorzaak, dat NAPOLEON door gifte of gave de roomschgezinden van het meergemelde nieuwe departement zijns rijks niet met zich verzoenen konde. Slechts wei-

nigen zag men den openbaren godsdienst waarnemen in een kerkgebouw, om welks bezit zij zich vroeger zulk eene groote moeite hadden gegeven. En die weinigen werden door de Anderen als verketterd. Zij waren in dezer oog afvalligen van den paus, aanhangers van den keizer, die openlijk verklaard had schier berouw er van te hebben, dat hij niet protestantsch was geworden! (447)

Weinig beduidend was de vergoeding, welke door NAPOLEON aan de hervormde gemeente, in 's *Hertogenbosch*, voor het gemis der st. Janskerk werd gegeven. Behalve de st. Annakapel, die in vroegere tijden voor de waalsche gemeente was afgezonderd geweest, werd den nederlandschduitschen hervormden de st. Geertruidskerk toegekend. Deze kerk was een onaanzienlijk, in vele jaren niet gebruikt, kerkgebouw, daarenboven voor de behoeften der gemeente te bekrompen, en in eenen verwijderden hoek der stad gelegen. Vermoedelijk zoude vervolgens in deze, voor de gemeente zoo ongunstige, omstandigheden geene verandering gekomen zijn, indien niet de val des geweldenaars den weg hadde ontsloten voor het herstel van Neêrlands onafhankelijkheid, en met hetzelfde ook voor het herstel van de godsdienstige belangen der hervormden in 's *Hertogenbosch*. Naauwelijks was Nederland van het vreemde bestuur verlost, of de hervormde gemeente verhieft tot den souverainen vorst hare klagstem, over de onderdrukking, welke zij had moeten lijden. En na eenige onderhandelingen tus-

schen

schen de beide gezindheden, zag zij daarvan in een koninklijk besluit, genomen den 11 van wintermaand des jaars 1816, een gewenscht gevolg. Aan de roomschgezinden verbleef, wel is waar, het bezit der groote of st. Janskerk, maar tevens werd de stichting bevolen van een geheel nieuw kerkgebouw voor de hervormden, hetwelk in het jaar 1821 voltooid was, en voor derzelve gemeente vrij voldoende is. (448)

Twisten van een' zuiver kerkelijken aard ontstonden, gedurende dit tijdperk, onder de hervormden nergens. De gemoederen waren ook daartoe te zeer nedergeslagen. De meesten hadden er geen lust toe. Hadde de hervormde kerk, gelijk in vroegere dagen, toen het hoofd moedig mogen omhoog steken, welligt was er dan wel een vuur van verdeeldheid hier of daar aan het branden geraakt over eenige voornamste punten der godsdienstleer. Het volgende geeft ons aanleiding, om zulks te denken. In het jaar 1811 gaf de hoogleeraar J. H. REGENBOGEN een werk uit, dat den titel droeg van *Christelijke godgeleerdheid naar de behoeften van dezen tijd*. Men zag in hetzelfde niet weinige regtstreeksche of zijdelingsche aanvallen op de leer der verdorvenheid, der verzoening met God, der godheid van CHRISTUS enz. zoo als die in de hervormde kerk aangenomen was en beleden werd. Werkelijk week hij daarvan af, hetwelk hij ook nergens bewimpelde, maar openhartig verklaarde. Het geschrift was vervaardigd minder voor geletterden, dan voor ongeletter-

terden, inzonderheid uit de hoogere en beschaafde standen. Dan denzulken gaf hetzelfde of te veel of te weinig, sommigen te veel, om dat zij wel onkundig hadden mogen blijven van deze en gene, tot de hoofdzaak niets doende, verschillen, anderen te weinig, dewijl zij hier, gelijk in 's mans vorige schriften, reeds vermeld, wel vrij wat afgebroken, maar eigenlijk niets vonden opgebouwd, niets althans, dat op steviger gronden rustte, waardoor zij dus meer in verwarring gebragt werden. Voor geletterden was wijders het geschrift van geen het minste belang; al de aanmerkingen, over de behandelde punten, er in voorkomende, waren hun van elders, inzonderheid uit vele duitsche neologische schriften, bekend. (449) Voordeel of nut kon er derhalve door dit geschrift niet wel bevorderd worden; maar voor nadeel mogt men vreezen. Aanleiding gaf hetzelfde tot ergernis bij niet weinigen. Ook waren er hervormde kerkelijken, die in hunne vergaderingen de stem tegen den inhoud van des hoogleeraars geschrift luide deden hooren. Op verzoek der drie kerkklassen in het sticht van Utrecht deden de deputaten harer synode bij die der vriesche synode, den 9 van louwmaand des jaars 1812, aanvraag, of er door hen tegen het gemelde werk reeds iets gedaan was, of nog gedaan zoude worden, om de schadelijke gevolgen voor te komen, welke hetzelfde zoude kunnen hebben? met bijvoeging, dat zij anders te gemelden einde de noodige maatregelen zouden beramen. Verstandig en wijs was het antwoord der

der vriesche deputaten. Hetzelve kwam hierop neder, dat, schoon men de, verre van de leer der hervormde kerk afwijkende, stellingen des hoogleeraars ten hoogste afkeurde, men het niettemin, om meer dan ééne reden, niet alleen onvoorzigtig, maar gevaarlijk zelfs achtte, zich kerkelijk met dezelve te bemoeijen. Waarop zoude toch alles moeten uitloopen? Ongetwijfeld op eene kerkelijke veroordeeling van het geschrift! Maar zulks zoude zeer gevaarlijk kunnen zijn voor een tijdstip, waarin de grootste aangelegenheden der hervormde kerk nog van eene onzekere beslissing afhingen? De vijanden dier kerk, wanneer men zulk eenen stap, die zeker geen klein gerucht zoude verwekken, waagde, zouden hieruit aanleiding kunnen nemen tot hatelijke voorwendfels en lage kunstgrepen. Met de voorzigtigheid zoude men in dit geval opregtheid kunnen paren, wanneer elk openbaar hervormd godsdienstleeraar, vasthoudende aan de zuivere belijdenis des geloofs, het nadeel van bekend geworden wangevoelens, in zijne gemeente, op de best voegelijke wijze te keer ging. Dus dachten de deputaten der synode van Vriesland, (450) en hunne wijze van denken schijnt op die der Utrechtsche synode zulk eenen invloed gehad te hebben, dat ook deze het voor raadzaam hielden het publiek in deszelfs sluimering te dezen aanzien niet te storen. Geene verdere maatregelen althans zijn, voor zoo veel ons bekend is, door die van Utrecht tegen de leerstellingen van den hoogleeraar REGENBOGEN genomen.

Ook

openbaar onderwijs betrekkelijk, nauwkeurig te onderzoeken, en daarvan een behoorlijk verslag over te brengen. De beide afgevaardigden, met name CUVIER en NOËL, kwamen in de nederlandsche akademiesteden, en werden overal van de hoogleeraren minzaam ontvangen, terwijl zij zelve aller harten innamen. Zij kweten zich van den hun opgedragen last, naar alles, zelfs de kleinste bijzonderheden, vragende, waarop de antwoorden doorgaans zoodanig waren, dat zij hun genoegens daarover zichtbaar aan den dag legden. Evenwel gaven zij niet onduidelijk te kennen, dat hun 's keizers wil, om het hooge onderwijs geheel op eenen franschen voet in te rigten, niet verborgen was. Eene, zoo veel mogelijk, onbepaalde bevordering van den bloei der wetenschappen was het edele doel van beiden. (453) Natuurlijk was de ijver voor denzelfden bij CUVIER meer blakend, dan bij NOËL, die meer staatsman, maar een warme voorstander van de nederlandsche inrigtingen was. Hun was het derhalve niet te wijten, dat de, in 's keizers plan liggende, verandering zich vervolgens uitstrekke tot het opheffen der drie hooge scholen en der twee atheneën. Vruchteloos trouwens was, voor het grootste gedeelte althans, de nederlandsche reis van die beide weldenkende fransche geleerden. Eer nog hun, aan DE FONTANES overgebracht, verslag, nopens de bevinding der zaken, behoorlijkerwijze in handen des keizers was gekomen, nam deze te *Amsterdam*, op raad van den minister van binnenlandsche zaken MONTA-

LIVET, met alle overhaasting het bovengemeld besluit. Ware die minister met DE FONTANES in eene goede verstandhouding geweest, gewisselijk zoude dan de invloed van den eersten op NAPOLEON eene gansch andere uitwerking gehad, en de zaak eene betere wending genomen hebben. DE FONTANES was den nederlandschen geleerden zeer toegedaan. Blijken gaf hij naderhand daarvan aan die van *Franeker* en *Harderwijk*, allermeeft aan die van *Utrecht*, welke de voortdoring van hun bestaan, onder den naam van athenaeum, aan hem verschuldigd waren, ondanks de worstelingen, daarover, met den gemelden minister van binnenlandsche zaken, en met anderen, aan deszelfs zijde staande, ook inzonderheid met D'ALPHONSE. (454). De schade, gedurende de fransche heerschappij, door de hoogleeraars der akademiën, uit hoofde der wanbetaling hunner jaarwedden, geleden, was evenredig aan die van zoodanige hervormde predikanten, welke de hunne ook uit 's lands kas ontvingen, dus zeer aanmerkelijk. Allerklaarst zag men, dat NAPOLEONS doel geen ander was, dan het rijk der geleerdheid naauwer te begrenzen, en de geleerden beneden hunne oorspronkelijke waardigheid te verlagen, waardoor hun de magt ware benomen, om wetenschappelijke opklaring naar behooren te bevorderen en te verbreiden. Alles werd diervoege geschikt, dat onder het opkomend geslacht zulken, die eenen goeden aanleg voor letteroefeningen hadden, slechts tot eene zekere hoogte komen, en geen

verhevener standpunt bereiken mogten. Met zoodanig een oogmerk moesten er zeer vele scholen van den tweeden rang worden gesticht. In die scholen zoude men al de wetenschappelijke kundigheden kunnen opdoen; welke iemand noodig had, wilde hij op den naam van eenen geleerden aanspraak maken, en werkelijk een geleerde zijn. Oppervlakkige geleerden wilde men in menigte doen optreden, terwijl het aan ware geleerden ontbreken moest.

Meer andere slagboomen werden der geleerdheid in den weg gelegd. Geen voor het publiek vervaardigd geschrift mogt worden uitgegeven, tenzij hetzelfde door daartoe van 's rijkswege aangestelde boekbeoordeelaars, die onder één hoofdbestuur, te *Parijs* gevestigd, stonden, vooraf met een scherp oog ware nagezien, of er ook iets in mogte gevonden worden, dat beleedigend was, of slechts scheen te zijn voor den keizer, of voor het fransche bewind. Weinige geleerden wilden zich aan de onaangenaamheden bloot geven, welke daaruit konden geboren worden; allen bijkans werden daardoor afgeschrikt, om eenigen letterarbeid voor de drukpers gereed te maken. In het theologische dus ook zag men, behalve eenige zoogenoemde vervolgwerken, als die van BOSVELD, van KIST enz., waarvan wij hiervoor gewaagd hebben, schier geene oorspronkelijke, vaderlandsche geschriften, te voorschijn komen. En van allen, die kwamen, waren wel waarschiijnlijk verre de meesten, onder de koninklijke regering, reeds geheel of grootstendeels afgewerkt, zoo

zij

zij zelfs niet reeds toen aanvankeijk ter perse lagen. Zulks laat zich altoos zeker denken van het werk des vrieschen hoogleeraars E. J. GREVE over *de profetiën van JESAIAS*. (455) Bekend is het, dat hij aan dit klassieke geschrift eenen zeer langwijligen arbeid besteed heeft. Hetzelve laat zich mede denken van het oordeelkundig werk des hoogleeraars V. HAMELSVELD, *Het Evangelie volgens het O. T.*, wijders van de *Leerredenen* des Harderwijkschen hoogleeraars J. CLARISSE, die van den Amsterdamschen kerkleeraar W. BROES, en die van den waalschfranschen predikant in 's Gravenhage J. G. DE LA SOUSSAYE; alle meesterstukken van kanselwelsprekendheid, bij de genen, welke dezelve kennen, op hoogen prijs geschat.

Aan de vaderlandsche hoogeschoolen was meer vrijheid tot uitgave van de lettervruchten, zoo der akademische kweekelingen, als der hoogleeraars zelve. Die vrijheid oordeelde de grootmeester der fransche universiteit dat aan de nederlandsche hoogeschoolen moest vergund worden, deels, omdat de uitgave van zoodanige schriften spoed vorderde, deels omdat derzelve inhoud openlijk verdedigd moest worden. Van de gewone politieke boekbeoordeeling verschoond, bleef alzoo de inhoud verantwoordelijk voor den schrijver, hetzij hij akademische leerling, hetzij hij leeraar ware. In het latijn mochten zoodanige schriften worden uitgegeven, maar de titel van die der jeugdige kweekelingen, gelijk ook het onderschrift van de fakulteit, waartoe zij behoorden,

en dat van den rector der hoogeschool; moest in het fransch gesteld zijn. (456)

Onder de hoogleeraars bediende zich van die vrijheid voornamelijk de beroemde J. VAN VOORST, aan de akademie van *Leyden*. Van dezès mans verdiensten, met opzigt tot de uitlegging des N. T. hebben wij reeds gewaagd. Dan staande dit tijdperk werden die verdiensten eerst regt bekend na de uitgave eener *eerste proeve* van zijne aanmerkingen op eenige uitgekozene plaatsen des N. T. (457) welke, den 15 van wintermaand des jaars 1810, openlijk verdedigd werd door eenen van deszelfs meest geoefende leerlingen, JACOBUS AMERSFOORDT, naderhand hoogleeraar, eerst aan het, ten jare 1814 opgerigte, athenaeum te *Harderwijk*, en daarna aan dat te *Franker*. Ongehinderd werd door VAN VOORST, in dit tijdperk, die arbeid voortgezet, door het vervaardigen van meer diergelijke *proeven*, die alle op dezelfde wijze, na eene openbare akademische verdediging, in het licht verschenen. De weg, welken de geleerde man in deze exegetische schriften volgde, kon geen ander zijn, dan dien bij zeven jaren te voren in eene akademische redevoering (458) als den besten had aangeprezen. Na onzen HUGO DE GROOT, was, naar 's mans gevoelen, de duitsche JOHANNES AUGUSTUS ERNESTI, in dit theologische studievak, de meester, de leidsman en de eerste voorganger van allen geworden. (459) Te dezen opzigtè, zagen wij hiervoor, was reeds ABRESCH van hetzelfde gevoelen

gd-

geweest. Ook deze kende geen en beteren voorganger, dan ERNESTI, in zijnen exegetischen arbeid zich daarom geheel naar deszelfs voorbeeld vormende. Dit deed dan ook VAN VOORST, die alzoo in zijne gemelde aanmerkingen ABRESCH op de zijde trad, zelfs hier en daar achter zich liet. Minder schroomvallig, dan deze, was gene in het uitleggen van sommige klassieke plaatsen, waaromtrent velen van het theologisch publiek, onder de hervormden, gansch andere begrippen hadden, diep geworteld en onwrikbaar, ook van zulken teederen aard, dat men niet dan met de uiterste voorzigtigheid die durfde aan te roeren. (460)

heid scheen te willen handhaven tegen losbandigheid, tot een' verheven stand van eer en grootheid opgeklimmen. Maar, ook langzaam, gedreven door zijne overspannene zucht naar hoogere glorie, was hij eerst een despoot, toen een tiran geworden, die ten laatste bezweek, onder de zwaarte van zijne, deels uitgevoerde, deels nog uit te voeren, raadslagen, om alle volken van Europa aan de ijzeren banden der ergste slavernij te kluisteren, en Azië aan zijne kroon te hechten. Hij bezweek op de puinhoopen van zijnen kolossalen, maar neêrgeploften, arbeid, bedekt met schaamte en schande.

Hoe eene verstandelooze, ongebreidelde, eerzucht dezen geweldenaar, na zoo vele en groote veroveringen van staten en koningrijken, welker bewindhebbers hij of aan zich onderworpen, of van hunne troonen gebonsd had, eindelijk naar het barre noorden gedreven heeft, om het uitgebreide russische rijk insgelijks voor zich te winnen, ligt nog versch in het geheugen der beschaafde wereld, en is algemeen bekend. Rusland was op den vasten bodem van Europa het eenigste rijk, dat door NAPOLEON te bemeesteren nog overig was. Mogt ook dit eenmaal voor zijnen scepser bukken, bezwaarlijk zoude het hem, naar zijne gedachte, dan niet vallen, om over Perzië naar Indië trekken, om aldaar de volle bronnen van den onberekenbaren rijkdom der engelschen uit te putten, en om dezen alzo de krachten van wederstand te benemen, waardoor zij hem tot nog toe eenen togt over de kloof der wa-

te-

teren betwist hadden, die hen van Frankrijk scheidde. Dit lag in het alles omvattend plan van den trotschen NAPOLEON, en scheen, in den beginne, met den besten uitslag bekroond te zullen worden.

Even als of hij zijn verbazend groot krijgsleger, hetwelk hij daartoe aanvoerde, van lieverlede aan het vreemde klimaat, waaronder het aan zijne oogmerken zoude moeten dienstbaar zijn, wilde gewend doen worden, trok hij met hetzelfde uit Frankrijk niet zuidoostwaarts op, maar noordwaarts, de wrange koude te gemoet. Door de drift zijner eerzucht voortgezweept, bereikte hij, binnen weinig tijds, den 14 van herfstmaand des jaars 1812, de achtbare muren der grijze hoofdstad van het russische rijk, het wijd vermaarde *Moskow*. Slechts eenmaal had hij op den grooten weg derwaarts te *Berodino*, eigenlijk gesproken, met de russen behoeven te strijden, en hun toen eenen verschrikkelijken slag toegebracht. Te *Moskow* wilde hij overwinteren, niet twijfelende, of de voorraadschuren van allerlei levenstogt zouden voor hem openstaan, ten einde hij eerlang wel gesterkt, even gemakkelijk, de keizerlijke hofstad *Petersburg* mogt kunnen bemagtigen, en den grooten ALEXANDER de wet voorschrijven. List en moed en magt en dapperheid hadden NAPOLEON zoo verre gebracht, dat hij omtrent een gelukkig volvoeren van dit zijn ontwerp geene de minste bedenking meer voedde. Maar die gerustheid kwam hem op eenen zeer hoogen prijs te staan. Scheen het den russen aan moed en magt en dapper-

heid te ontbreken, want waarom anders lieten zij de franschen meestal voorwaarts optrekken, zonder aanmerkelijke tegenweer te bieden? geenszins ontbrak het hun aan list. NAPOLEON met deszelfs leger den intogt in het rijk te beletten, zoude den russen te veel bloeds kosten. Beter ware het, hem met zijne benden naar *Moskow* te lokken, en hem aldaar eene prooi van honger en naaktheid te doen worden. De poorten der stad naderende, zag NAPOLEON, naar het hem voorkwam, boven dezelve, aan eenen helderen hemel, zijne gelukstar in volken gloed flikkeren. Dan nauwelijks was hij binnen getrokken, of die gloed werd verdoofd door vlammen vuurs, die met zwarten rookdamp naar boven stegen, en hem een ongeluk aankondigden, zwanger van onoverkomelijke ellenden. De stad stond aan alle zijden in lichten haaien brand; door de russen zelve gesticht, volgens het wijze beleid van den grijzen KUTUSOW, eenen schranderen veldheer uit de school van PAUL den eersten. De schade, aan de grootstendeels gevlugte inwoners der stad daardoor toegebracht, hoe groot op zich zelve ook, berekende deze, dat gering ware in evenredigheid aan die, welke de franschen ten voordeele van al de russen er door zouden moeten lijden, gering dus in evenredigheid van een anders voor geheel Rusland onvermijdelijk nadeel, hetwelk een herhaald hardnekkig slagleveren tegen NAPOLEON hadde moeten te wege brengen. Waarlijk aan die kriegslist van KUTUSOW had heel Europa, gelijk de gevolgen de-

zet

zer gebeurtenis geleerd hebben, zijne verlossing te danken.

NAPOLEON, nu omsloten door de russen, op de rampzalige overblijfselen van eene, door het vuur verteerde, stad, bevond zich in eene knelling, waarvan zijne eigene ervaring gewis nooit eene juiste beschrijving heeft kunnen geven. Van alle kanten vloog hem de wanhoop woedend in het aangezicht. Mangel aan voedsel en deksel dreef de ellende ten top. *Moskow* was een geopend graf, dat duizenden en duizenden van het leger des verschalkten veroveraars verslond. Nogtans verkoos NAPOLEON in deze plaats des verderfs, te midden van zoo vele jammerzaligheden, zijn verblijf te houden langer, dan iemand ooit had kunnen verwachten. Was toch eene noordsche koude niet op handen? Moest die niet voor franschen, aan eene zachte luchtstreek gewoon, wegens gebrek aan brandstof, onduidelijk, en voor eenen geregelden aftogt meer vernielend worden, dan de hitte des vuurs van den vijand worden konde? Zoo ergens, dan was NAPOLEONS eerozucht hier een rustpunt besteigend, dat zijn verstand bedwelmdde, en hem alle denkerskracht benam. Tegen slagtaande begon het te vriezen op zulk eene strenge wijze, dat een terug trekken niet, dan dwars door ijs en sneeuw geschieden konde. Toen eindelijk van de verbijstering bekomen, begon hij na te denken. Inmiddels waren de vriendschapsbetrekkingen tuschen Rusland en Engeland weder aangeknoopt, terwijl de engelschen door hun goud

goud den vrede van Rusland met de Ottomanische Porte, als het ware, gekocht hadden, om het overvloediger goud, dat hun NAPOLEON in Azië wilde ont-rooven, te behouden. Hooger scheen dus toen de noqd in *Moskow* niet te kunnen klimmen. Wie was er, die raad kon geven? geen mensch! Wat stond den, in zijne dwaze eerezucht bedrogen, keizerlijken fortuinzoeker te doen? Zelf was hij aan het einde des raads. Vooruit naar Azië, het einddoel der onderneming? of links naar *Petersburg*? Het eerste was hoogstgevaarlijk, het andere aller-verderfelijkt. Trok hij terug, ook dan was alles verloren. Niets bleef er derhalve in dezen staat van vertwijfeling voor hem over, dan zich aan de voeten van ALEXANDER, wiens troon hij had willen omkeeren, neder te werpen en te bidden om vrede. Inderdaad, wie zoude dit van zulken hoogmoedigen despoot gedacht hebben? inderdaad hij was laaghartig genoeg, om dat te doen. Maar het alles afsnijdend antwoord was; „de oorlog neemt voor de *russen* eerst regt eenen aanvang!” Schrik en angst ontroerde aller harten. Terug trekken was het eenige, maar ook hetzelfde, als het lot van het gansche, zich aldaar bevindende, door gebrek aan alles verslapt, diep verslagene, geheel moedelooze, leger aan den sterkgespierden arm der opgeruimde russen, die vol moeds waren en tuk op zegepraal, wanhopig over te geven. Er was nogtans geen andere uitweg, zoo men iets kleins behouden wilde van het groote, en niet alles verliezen. Het besluit werd

ge-

genomen. NAPOLEON zelf had het geluk van zijnen persoon langs dien uitweg naar Ruslands grenzen te bergen, gelijk het eenen keizer, betaamde, van alles voorzien, tegen alles gesterkt en verschansd. Maar zijne arme, schamele, verkleumde, verhongerde soldaten, die met hem den togt naar Rusland gedaan hadden, zes maal honderd duizend in getal! Hoe luttel was het getal der genen, die uit Rusland, aan de *Niemen*, terug kwamen? Men meent die weinigen op slechts dertig duizend te kunnen berekenen. (461) Al de overigen waren gedeeltelijk door het vuur en staal des vijands gevallen, gedeeltelijk door gebrek aan voedsel en vermoeijenis omgekomen, gedeeltelijk door koude en verstijving en andere rampzaligheden van dien oorlog bezweken. Alleen bij den overtocht van de *Berezina* verongelukten twintig duizend, terwijl ongeveer even zoo velen aldaar krijgsgevangen werden gemaakt, van welke de meesten nooit hunne ouderlijke heiligdommen en haardsteden hebben weder gezien. De ruitery was geheel versmolten.

Jammerlijk einde van NAPOLEONS ongebreidelde, verstandelooze, bloeddorstige eerezucht! De russen hadden naauwelijks de franschen van hun grondgebied gedreven, of deze werden door genen op de hielen in hunne vlugt naar huis gevolgd. De pruisen, deze gelegenheid te baat nemende, om het dwangjuk af te schudden, verlieten onder het bevel van hunnen yeldheer, VON YORK, de vanden van NAPOLEON, en bragten het hunne toe tot eene nog
vol-

volkomener zegepraal op den vijand, dien het sinds aan alle kanten te bemaauwd' werd, daar ook de zveden zich aan de russen sloten. Zwermen van kozakken, sneller, dan de oostewind, die de onweersbuijen weg drijft, vlogen vooruit, verwarden en vernielden. NAPOLEON ontweek hen, snorrende op eenen gemakkelijken reiswagen naar *Parijs*. Het rampzalig overschot van zijn geslonken leger had hij aan het opperbevel van MURAT, den koning van *Napels*, toevertrouwd. Maar deze, wanneer hij den naam *kozakken* slechts hoorde, nam het eerst van allen de vlugt. Met één woord, onder de franschen heerschte verslagenheid, bedeestheid, angst en jammerklagt. Het leger der russen daarentegen trok met moed en fierheid geregeld voort, weërgalmende van zegezangen en liederen des danks.

Verbaasd stond geheel Europa van deze nederlaag der franschen, welker overmagt de meeste volken te geweldig gedrukt had, om zich over zulk eene zonderlinge, spoedige, omkeering van zaken, waarin de hand der hooge Voorzienigheid zoo zeer zichtbaar was, niet hartelijk te verbeugen, en er hoop uit te scheppen op eene verzachting van het drukkende leed. Ook Nederland, in het bijzondere, begon ruimer adem te halen. Overal begon men aldaar ronder uit de borst te spreken, en de fransche ambtenaren, als verspieders, weiniger te ontzien. (462) Naar gelang deze hunne vrees en bekommering niet meer ontveinsden, daar zelfs de leden van het fransche bewind hunne familiën, om die aan eene

eer-

eerlang mogelijke, zelfs waarschijnlijke, vlugt, bij overhaasting, niet bloot te stellen, naar Frankrijk deden trekken, staken de Nederlanders het hoofd moediger omhoog, de zon der verlossing meenende aan de klimmen te zien, die al de duisternissen zouden doen opklaren. Op welk eene wijze nogtans Nederland verlost zoude worden, of kunnen worden, of men eenmaal weder vrij worden zoude van alle slaafsche ketenen, vrij zelfs van alle despotisme, wie kon dat voorzien? Het huis van Oranje verhief zich wel voor het oog der hoop van velen in eenen staat van luister en aanzien, maar hoe dit, en met hetzelfde, het vaderland te herstellen, ook daarvan had men geen denkbeeld, en hoe zoude men dat hebben kunnen vormen? Onzeker was men er zelfs van, waar zich de prins van Oranje, WILLEM FREDERIK, ophield, of in Duitschland, of elders.

Eerlang betrok echter de staatslucht van Europa weder. Wolken van onheil deden zich in de verte ontdekken, en, spoedig genaderd, nieuwe vrees ontstaan. In Rusland was wel NAPOLEONS magt geheel geknot; maar in *Parijs*, werwaarts, gelijk wij zagen, hij zich had gespoeed, bleek het, dat hem nog eenige krachten waren overgebleven, om een nieuw leger op de been te brengen, voor eene afbreuk van den vijand welligt sterk genoeg. Een allergeweldigst verzwaren der opschrijving tot den krijg ontroerde aller harten. Daar deze maatregel op de gestrengste wijze, ook in Nederland, ten uitvoer werd gebragt, geraakte in de lente van het

het jaar 1813 de wrok van de lage volks of burgerklasse, welke daardoor het meest gekneld werd, derwijze in gisting, dat sommigen zich daden veroorloofden, welke allerverderfelijkste gevolgen schenen te zullen na zich slepen. Reeds in sprokkelmaand, toen de tijdingen van der franschen diepen val in Rusland genoegzaam waren bevestigd, was er, in *Amsterdam*, naar een geheel niet voorbedacht plan, een opstand uitgeborsten, doch welke spoedig gedempt werd. Twee, die men voor de aanvoerders moest houden, werden met den dood gestraft, en vier van derzelve medewerkers tot eene gevangenis van eenige jaren veroordeeld. Nogtans niet lang daarna, toen de seis der opschrijving tot den krijg met zulk eene kracht gescherpt werd, waardoor duizenden stonden te worden weggemaaid, overschreed 's volks billijk misnoegen alle palen van bedaardheid en behoedzaamheid. Eenige huislieden van *Alphen* en naburige dorpen, anders van eenen zachten, zedigen, aard, holden naar *Leyden*, waar het graauw hun de poorten opende, stoven op den maire der stad aan, vernielden onder zijn oog de boeken, tot de krijsopschrijving gebruikt, maakten zich meester van de geweerkamers, dreigden plundering en moord. Eene fransche krijsbende, voor welke, na eenigen tegenstand, de akademische jeugd, door gegoede burgers geholpen, de poorten ontsloot, binnen gerukt, werd, gewapenderhand, den oproerigen hoop meester, die uit één stoot, hetgene echter onschuldigen zoo wel, als schuldigen

het

het leven kostte. De opstand gestild zijnde, werden ook hier door eenen krijgsraad de belhamels ter dood veroordeeld en door musketvuur ter nedergeveld. Te *Zaandam*, alsmede te *Oudbeijerland* en elders, hadden diergelijke schromelijke oproeren plaats, waarvan sommige aanleggers ook hunne baldadigheid met verlies van het leven moesten boeten.

Voorzigtiger handelden te dien tijde eenige oude nederlandsche staatsmannen, die aan het hoofd hadden den opregten minnaar zijns vaderlands **GIJSBERT KAREL VAN HOGENDORP**. Deze, voorziende, dat **NAPOLEON**, door de overdrift van zijne eerzucht, eindelijk het evenwigt van zijnen stand op eene gevaarlijke hoogte ligtelijk zoude kunnen kwijt raken, sloegen, met vernietiging van alle vorige partijschappen, de handen heimelijk ineen, en lieten in het stille gemeenschappelijk hunne gedachten gaan over het vormen van eene grondwet, tegen eene aanstaande verandering van zaken in Nederland. Derzelve oogmerk was zeker, om het huis van Oranje, en denkelijk wel niet in het stadhouder-schap, maar in eene souvereiniteit te herstellen. Geenszins had echter dit bondgenootschap, hetwelk in het verborgene van lieverlede aangroeide, het voornemen, om, zoo lang de zaken der franschen nog onbeslist stonden, eenen stap voorwaarts te wagen. Dit trouwens zagen ze genoeg in, dat allernoodlottigste uitkomsten zoude moeten hebben, al ware het in het eerst nog maar alleen voor de aanzienlijkste nederlandsche familiën, wier zonen, toen

tet eene eerswacht van NAPOLEON door de prefekten gekozen, met geweld uit het land gevoerd, en, zoo als dit 's keizers doel scheen te zijn, als gijzelaars voor de trouw hunner vadersen moesten worden aangemerkt. Met den val van deze aanzienlijken kon het niet anders, of zoude de val verzeeld zijn van al het volk, en de ondergang van geheel Neerlands aanwezen.

De uitzigten buitendien op eene gewenschte verandering, na NAPOLEONS terugkomst in *Parijs*, gelijk wij verhaalden, reeds weder beneveld, werden, tegen en in het midden des jaars 1813, geheel verdonkerd. Hij, die den 5 van wintermaand des naastvorigen jaars zijne overgeblevene krijgsknechten te *Smorgonis* verlaten had, was reeds, den eerstvolgenden 5 van grasmaand, met eene geduchte magt van nieuwe ligtingen, uit twee honderd en vijftig duizend manschappen bestaande, naar Saksen opgetogen. Dadelijk na zijne aankomst leverde hij den russen en pruissen slag, en bevocht een en andermaal, zoo als den 2 van bloeimaand, voor *Lützen*, en den 21 dierzelfde maand voor *Bautzen* merkwaardige voordeelen. De bezetting van *Dresden*, *Hamburg* en *Breslau*, door de franschen, en voorts een, door de bondgenooten voorgeslagen, wapenstilstand, die den 4 van zomermaand gesloten werd, was er een voorspoedig gevolg van. Beiden kwamen die stilstand van wapenen, hoe kortstondig ook, wel te stade. NAPOLEONS bijeen geraapte armée moest grootendeels in den wapenhandel nog geoefend

WOR-

worden; en de armée der bondgenooten wachte nog op versche troepen tot hare versterking. Intusschen zwol des franschen keizers blakende trots op nieuw zoo uitermate, dat hij, niettegenstaande de keizer van Oostenrijk sieh toen ook bij de verbondene mogendheden voegde, meer de belangen der menschheid, dan de eerezucht van zijnen schoonzoon behartigende, nogtans den oorlog tegen al zijne vijanden met eene kracht wilde voortzetten, waarvan in de geschiedenis geen voorbeeld ware. Die dolle drift deed hem alles wagen, maar ook, gelijk te voren in Rusland, weder alles verliezen. Het is waar, nog in den slag voor *Dresden*, die den 26 en 27 van oogstmaand voorviel, streed NAPOLEON zoo gelukkig, dat hij overwinnaar bleef, terwijl de bondgenooten, bij die gelegenheid, den grooten MOREAU, welken zij als de sterkte van hunne armée beschouwden; door eene hem toegebragte doodelijke wonde, aan de zijde van ALEXANDER, verloren hadden. Maar sedert dien oogenblik keerde ten nadeele van NAPOLEON de kans des oorlogs. In Pruissen, Boheme en Silezië leden de franschen verschrikkelijke nederlagen, waardoor hunne deugdelijke krachten geweldig werden aangetast, zoo dat allen den moed lieten zakken, en gansch en al uit elkanderen verstrooid geraakten. Ten gevolge daarvan ontving het groote leger der franschen, van den 16 van wijnmaand tot den 19 ingesloten, vooral op den laatsten dag in eenen, aan beider zijden allerbloedigsten, slag, onder en binnen de muren van *Leipzig*, een' zoo

geweldigen knak, dat het overblijfsel, naauwelijks de helft; aftrekkende in de grootste verwarring, waarin ook duizenden omkwamen, door het vuur en staal van den vijand, eene wijkplaats aan den overkant van de rivieren zocht, doch die niet vond, dan na vooraf, bij de overtogten, geene mindere duizenden in de golven verloren te hebben.

Nu was de strijd gestreden, de zaak beslist, het monster gemuilband, en hij, die duizenden, honderdduizenden, ja millioenen geketend had, in gevaar van eerlang zelf aan ketenen te worden geklonken. In volle beweging was sinds het gansche leger der bondgenooten, dat den overwonnen be-roerder van Europa achter na trok, terwijl men hier te lande, op gezag van het fransche bestuur, toen en later nog, in de *staatkundige dagbladen van het departement der zuiderzee*, de groote zegepralen, door NAPOLBON behaald, met brommende loftuitingen durfde uitbazuinen. (463)

Alzoo schenen er nu geene belemmeringen meer in den weg, om de vlugtenden, zelfs in Frankrijk, elken voet gronds, dien zij betreden wilden, te betwisten. NAPOLEON echter, daar, op eigen grond vechtende, maakte den bondgenooten den doortogt moeilijker, dan zij wel verwacht hadden. Het bloedvergieten willende doen ophouden, stelden zij hem eene waperschorsing voor, om, konde het geschieden, een vredesverdrag te treffen. Over de voorwaarden schijnt het, dat men het ook ééns zoude zijn geworden, hadden de bondgenooten de bezetting

ting van *Parijs* niet gevorderd. Zulk eene voorwaarde kon de nog niet geheel gekrenkte eerzucht van NAPOLEON onmogelijk toestaan. Verontwaardigd verscheurde hij de hem aangeboden voordragt, en stelde eene andere voor, maar die zijne trotschheid dermate aan den dag legde, dat al de handel met hem in eens werd afgebroken, en de wapenen zijn lot beslissen moesten. Aan moed ontbrak het den bondgenooten niet. Zij kenden genoeg den staat der zaken van NAPOLEON. In het zuiden van Europa stonden die niet voordeelijker, dan in het noorden. Alles, wat hij daar ondernomen had, was verijdeld, en WELLINGTON overwinnaar gebleven. Vleugelen gaf dit ook toen aan de geestdrift der bondgenooten in het vervolgen van den geweken vijand, welken zij nogtans nu en dan, als het ware, gelegenheid gunden, om zijne krijgshaftige talenten, in min belangrijke gevechten, ten toon te spreiden, zelve meestal van hunne overwinning zeker zijnde, die hen ten laatste met versnelde marschen naar *Parijs* deed optrekken. Den 31 van lentemaand des jaars 1814 waren de verbondene mogendheden onder de muren van die stad. Na gemaakt verdrag trokken zij binnen, wórdende als vrienden verwelkomd, waarna NAPOLEON'S eigene dienaars, nu zijne vijanden, hem de kroon ontzegden, om die op het hoofd van LODEWIJK den achttienden te zetten. Door den dāren nood gédwongen, teekende NAPOLEON, den 11 van grāsmaand deszelfden jaars, eene akte van afstand, waarbij hem,

op zijn beding, de volle heerschappij over het eiland *Elba*, werwaarts men hem in ballingschap zond, werd toegekend. Eene jaarwedde van twee millioenen franken, aanzienlijker, dan velen zijner vijanden hem gunden, welke men hem toeleigde, scheen hem vooreerst ruim genoeg, om, bij eene bekwaame gelegenheid, iets te ondernemen ter bereiking der geheime oogmerken van zijne nog niet geheel gefnuikte eerezucht.

Veel vroeger, reeds in slagtmaand des jaars 1813, waren de russen door Nederland verspreid. Den 12 van die maand trokken zij binnen *Zwol*; den 14 zag men hen in *Meppel* en *Hoogeveen*, en den 15 in *Groningen*. Als in éénen oogenblik waren aldus de provinciën *Overijssel*, *Drenthe*, *Stad en Lande* en *Vriesland* van de franschen ontruimd, die nog even zoo veel tijds hadden gehad, om door de vlugt lijf en leven te bergen. Deze, vooreerst naar *Holland* gejaagd, vonden ook daar hunne landgenooten in eenen staat van de uiterste neêrslagtigheid. De aanzienlijke familiën van het fransche bestuur, in het voorjaar, gelijk wij verhaalden, reeds naar *Frankrijk* vertrokken, hadden op keizerlijk bevel zich weder naar *Holland* moeten begeven, doch waren nu andermaal reeds verhuisd. De mannen en vaders, gereed staande, om haar te volgen, hielden zich alleen bezig met het inpakken hunner goederen, om met dezelve een land te verlaten, waar zij zich het genot van zoo veel goeds bezorgd hadden, maar nu elk uur de ergste van hunne vervolgers, de

de russen, verwachtten moesten. De vreugde der nederlanders over den aftogt der franschen, die de oorzaken van allerlei ellenden waren geweest, was zoo groot, dat zij alle overige hartstogten in bedwang hield, en er geen gevoel van wriemel of wraak bij iemand scheen te huisvesten.

Bij het gemeen echter duurde die gematigdheid niet lang. In *Amsterdam* zag men welhaast de kleeding van mans en vrouwen versierd met oranje-linten, leuzen van opstand, doch alleen tegen de franschen. Het euveldoedig gepenspel, straks op de been, stak aan den buitenkant de wachthuizen der fransche tolbedienden in brand, brak binnenwaarts de gevangnissen open ter verlossing van misdadigers, door het fransche bestuur aan banden gekluisterd, plunderde de huizen van fransche ambtenaren. De stad was regeringloos, en daardoor in eenen zorgelijken toestand. Maar een vrijwillige ruitereende, uit deftige burgers zamengesteld, dreef de zamenrottingen uiteen. Dus liet zich het gemeen be-teugelen, en werd de rust herboren. Tijd was het intusschen geworden voor de fransche gezagvoerders, om te vertrekken. De gouverneur generaal, LE BRUN, hertog van *Plaisance*, de graaf DE OELLES, prefekt van het departement der zuiderzee, DU VILLIERS DUTERRAON, direktieur van politie, en anderen begaven zich in allerijf, zonder eenige onaan-genaamheden te ontmoeten, uit de stad.

Terwijl dit in *Amsterdam* gebeurde, vonden in *Gravenhage* de hiervoor vermeldde onds neder-

landsche staatsmannen, wyl ook de prefekt der monden van de *Maas*, de baron DE STASSART, het raadzaam had geoordeeld zijn departement te ruimen, geene zwaarigheid meer in het optreden tot eene werkelijke regeling van bestuur. Het bleek nu, dat deze nederlandsche bondgenooten, na den slag bij *Leipzig*, tot vier honderd uit den deftigen stand waren aangegroeid, van welke de meesten elkanderen noch in persoon, noch in naam waren bekend geweest. (164) De edeldenkende LEOPOLD, graaf van LIMBURG-STIRUM, werd door hen tot bevelhebber van 's *Gravenhage* aangesteld, terwijl op deszelfs aandrang, den 21 van slagtmaand, de schrandere, wijze, vaderlandlievende mannen GIJSBERT KAREL VAN HOGENDORP en ADAM FRANS VAN DER DUYN VAN MAASDAM het algemeene bestuur der vereenigde nederlanden aanvaardden, in naam van zijne hoogheid, den prins van Oranje. Hierop volgde eene openlijke afzwering van het gehate juk der fransche heerschappij, door dat bestuur afgelegd, hetwelk tevens al het Nederlandsche volk van den eed, aan den overweldiger gedaan, ontloeg.

Wel scheen dit alles nog voorbarig genoeg. Hier en ginds hadden de zaken nog een zeer ongunstig aanzien. De vijand hield zich nog hier en daar in Nederland op. *Dordrecht* werd door hem belegerd en beschoten. In het kleine *Woerden* opende dezelfde een gruwelijk tooneel niet alleen van plundering, maar ook van moord, gepleegd aan vijf en twint-

twintig onnoozle inwoners van onderscheiden stand en onderdom en kunne. *Leyden* en 's *Gravenhage* werden met een soortgelijk allerdeerniswaardigst lot, naar het zich liet aanzien, bedreigd, indien zij zich *niet* onderwierpen aan de magt der franschen. (465) Uit *Gorinchem*, toen door de franschen nog bezet, kwamen diergelijke zeer ontrustende bedreigingen voor Nederland. Ongetwijfeld zoude geheel Nederland nu nog ten laatste al de rampzaligheden van den oorlog in eens hebben moeten ondervinden, zoo niet de Voorzienigheid voor hetzelfde gewaakt hadde. Als opperbevelhebber der franschen in Nederland, hield toen de generaal MOLITOR de stad *Utrecht* met meer, dan vier duizend man, in zijne magt, om daar, in het midden des lands, alles gade te slaan. Dan de goede God neigde het hart van dezen tot een dadelijk voorkomen van verdere vernielingen, als te *Woerden* hadden plaats gehad, welke hij in den hoogsten graad had afgekeurd, daar zij toch voor Frankrijk van geen voordeel konden zijn, en hem, als generaal, geene eer geven.

Nadat onderdes ook door een bijzonder, gelukkig, toeval de aandacht dezès franschen bevelhebbers van 's *Gravenhage* werd afgetrokken, (466) voegde zich *Rotterdam* aan de zijde der bondgenooten. *Amsterdam* was toen insgelijks, zoo als wij zagen, voor eene lang gewenschte omwenteling gansch rijp. Men wachtte slechts op eenige kozakken. Deze kwamen eindelijk den 24 van slagtmaand, twee honderd in getal, spoorlags in de stad rennen:

en de goede zaak kreeg dadelijk het volle beflag. De burgerij der stad, tot alles voorbereid door het verstandig beleid der beide, voor de vrijheid des vaderlands in ijver zoo warme, kommissarissen van het algemeene bestuur, JAN MELCHIOR KEMPER en FANNIUS SCHOLTEN, erkende straks den prins van Oranje, en zwoer den dwingeland af. Te gelijken tijde nam de pruisische generaal BULOW de steden *Dossburg* en *Zutphen* in, terwijl hij tegen *Arnhem* zich in eene dreigende houding vertoonde. MOLITOR, zich door het eene en andere tusschen twee diepten geplaatst ziende, achtte het veiligst *Utrecht* te verlaten. Met de voorbeeldigste krijgstuicht ontruimde hij die stad in den nacht voor den 18 van slagtmaand, over de *Lek* wijkende naar *Gorinchem*, waar de franschen dachten gerust te zullen kunnen overwinteren.

Twee dagen na het ontzet van *Utrecht* stapte de prins van Oranje te *Scheveningen* aan land ter herstelling van het geluk des volks, door twee afgevaardigden uitgenoodigd en uit Engeland overgekomen. Derwaarts had men de heeren FAGEE en DE PERPONDERER gezonden, om den prins op te zoeken, terwijl op bijzonderen last van het bestuur de kapitein der dragonders G. T. WAUTHIER naar Duitschland was gereisd, om, zoo hij daar mogt zijn, naar deszelfs bepaald verblijf te vernemen. De prins was te *Londen*, en van de ontwenteling in de nederlanden onderrigt zijnde, straks gereed, om aan den algemeenen wensch des volks te voldoen. Het oud vors-

te-

telijke 's *Gravenhage* verhangde zich met buitengewoone vreugde over deszelfs inkomst den laatsten dag van slagmaand. Kort daarop, den 2 van wintermaand, werd hij door de hiervoor gemelde commissarissen van het algemeene bestuur, KEMPER en SCHOLTEN, tot souverainen vorst der nederlanden te *Amsterdam* uitgeroepen. In ééns waren alzoo de laatste overgeblevene vonken van het vuur der partijchap tusschen patriotten en prinsgezinden volkomen uitgedoofd, onder het opgaan der jubelstem, *orange boven!* van het opkomende geslacht nooit gehoord, maar liefelijk luidend voor nederlanders van rijpere jaren.

Zoo waren dan de dagen der beproeving voorbij, en de wijze, goede, Voorzienigheid, die gewoon is licht uit het duister te scheppen, had dezelve weten dienstbaar te doen worden, niet alleen aan het verbannen van alle tweedragt, maar ook aan eene nauwere vereeniging der onderscheidene provinciën, onder één hoofd, waarvan men voor vaderland en kerk met grond het grootste heil mogt verwachten. Gelukkig toch, dat hoofd was een vorst, in ons vaderland geboren en opgevoed; een vorst, wiens voorouders aan Nederland de gewigtigste diensten bewezen hadden; een vorst, die voor niemand ontoegankelijk zoude zijn, maar bij wien elk, in de moedertaal, zijne bezwaren, woe hij die hebben mogt, zoude kunnen overdragen; een vorst, die in eene zeer nauwe betrekking stond met de verboden mogendheden van Europa, welke wapenen de
Heer

Heer aller heerscharen zoo baarblijkelijk gezegend had; een vorst eindelijk, die met het grootste gedeelte des volks denzelfden godsdienst beleed, en van wiens invloed op de belangen van de protestantsche kerk in het algemeen, en van die der hervormden in het bijzondere alles goeds voorspeld mocht worden. (467)

De eerste vesting, welke na 's prinsen komst het fransche juk van zich afschuddede, was *Brielle*, dat, gelijk voor ruim twee honderd en veertig jaren, nu dan ook het eerst van al de, nog door den vijand bezette, steden, zijne hulde aan eenen vorst uit het huis van Oranje opdroeg. (468) *Brielle* werd ontzet den 1 van wintermaand, hetgene wijd en zijd eenen algemeenen schrik onder de franschen verwekte. Binnen den tijd van veertien dagen waren mede door de franschen ontruimd *Willemstad*, *Geertruidenberg*, *Bommel*, *Woudrichem*, *Breda*, met de forten *St. Andries*, *Crevecoeur* en *Loevestein*. Het verlaten van *Breda* was NAPOLEON, zoo ras hij er berigt van ontving, wel de pijnlijkste doorn in het vleesch. Het was de voorbrug van Holland, van hetwelk hij verklaard had, dat hij eer, dan daarvan afstand te doen, hetzelfde aan de zee zoude terug geven. (469) Oogenblikkelijk beval hij, om deze voor hem allerbelangrijkste vesting, het kostte, wat het wilde, te herwinnen. Men gehoorzaamde aan dat bevel; maar de meer dappere, dan talrijke bezetting verdedigde zich, onder het bevelheerschap van VAN DER PLAAT, die voor ve-

le

te jaren met roem in Rusland gediend had, zoo mannelijk, dat na eene belegering van drie dagen, de anders zoo moedige, stoute, maar nu overal bloohartige franschen den aftogt bliezen, vreezende daarenboven voor de naderende engelschen en pruisen, tegen welke zij zich niet bestand schenen te gevoelen. In de magt des vijands waren toen, behalve *Gorinchem*, ook nog de *Helder*, *Naarden*, *Bergen op zoom*, *Grave*, 's *Hertogenbosch*, *Maastricht*, *Venlo*, *Deventer*, *Koeverden*, *Delfzijl*, *Middelburg* en *Vlissingen*. Deze vestingen bleven nog eenigen tijd door de franschen bezet, zonder dat zulks den bondgenooten vele bekommring baarde. Sommigen gaven zich van zelve over, zoo als die van *Gorinchem*, den 20 van sprokkelmaand des jaars 1814. Anderen daarentegen werden, uit kracht eener overeenkomst tusschen de verbondene mogendheden en het huis van *Bourbon*, den 23 van grasmaand diens eigensten jaars, aan den soevereinen vorst der nederlanden overgelaten. Uit hoofde van diezelfde overeenkomst werd ook de fransche generaal *MAISON*, die een' inval in Vlaanderen gedaan had, terug geroepen. Hierdoor verdween mede de vrees, dat de prins van *ECKMUEHL*, die in *Hamburg* was opgesloten, waar hij vervloekt werd, nog eenmaal, ten zuiden der *Elve* door de noordelijkste nederlandsche provinciën, in wanhoop, met woede, zoude heen breken, om eenen uitweg naar Frankrijk te zoeken.

Nu volgde, den 30 van bloecimaand, te *Parijs* het
slui-

sluiten van een vredeverdrag tusschen Frankrijks koning, **LODEWIK** den achttienden, en de verbondene mogendheden, hetwelk met opzigt tot ons vaderland dit bijzonder, maar belangrijk, artikel behelsde. „Holland (namelijk het voormalige Nederland, in zijn geheel genomen) onder de souvereiniteit van het huis van Oranje geplaatst, zal eene vermeerdering van grondgebied bekomen.” Dienvolgens werden kort daarna afzonderlijk door den keizer van Rusland en den koning van Pruisen, in Engeland, werwaarts zij eenen uitstap ter verpozing van hunne gewigtige werkzaamheden hadden gedaan, zoodanige schikkingen gemaakt, dat België met de voormalige zeven nederlanden nevens hetgene er aan behoord had, vereenigd zoude worden. Overeenkomstig met deze schikkingen werd, den 15 van sprokkelmaand des jaars 1815, op het wenerkongres, dat eene en andere zamengenomen met het bisdom *Luib* tot één koninkrijk verheven, onder het bewind van den souvereinen vorst, **WILLEM FREDERIK VAN Oranje**, met den titel van *koning der nederlanden en hertog van Luxemburg*. Mede bekwamen door onderlinge verordeningen, met Engeland gemaakt, toen ook de Nederlanden weder het grootste deel hunner rijke bezittingen in Oost- en Westindië terug.

Alles herstelde zich door dezen weg geheel in het burgerlijke en ook in het godsdienstige. De deerlijk verflensde bloei van Neêrlands welvaart was weder opgeloken, en beloofde de schoonste vruchten. Vaart en handel, de volste bronnen
van

van Neêrlands welstand weleer, hadden zich weder geopend en vloeiden. De wetenschappen herleefden; De godsdienst herkreeg zijne vorige regten en krachten. Het van ouds vermaarde Nederland, door den godsdienst der vaderen, bij naburige volken zoo achtbaar, verhief zich weder na zoo lang geduurde tijden van kommer, na zoo vele slingeringen, schokken en slagen, tot zijnen vroegeren stand van roem en eere onder eenen beminnaelijken vorst, die God vreesde, en zijne onderdanen tot godsvrucht opwekte, ook hun ter beoefening van godsvrucht met hartelijke bezorgdheid behulpzaam wilde zijn.

Maanden achtereen liet alzoo de zon van voorspoed hare verkwikkelijke stralen op het herstelde Nederland vallen. Maar alleronverwachtst werd in ééns weder haar glans verdonkerd door zwarte onweêrswolken uit het zuiden, welke eene onvoorkomelijke vernieling dreigden. De verstoorder van Europa, zijne ballingschap op *Elba* moede, voelde nog eenige overgeblevene krachten herleven. Gelijk een arend, uit zijn nest opgerezzen, viel hij andermaal, met vernieuwde woede, op het tot rust gebragte Europa, als een, naar zijne dwaze verbeelding, dood ligchaam, aan met drift en woede. Hij had zich, den 26 van sprokkelmaand des jaars 1815, niet ontzien, met vier welbemande schepen naar het vaste land te stevenen. Daar kwam hij, den 1 van lentemaand, bij *Cannes*, op de fransche kust van *Provence*, aan wal. Onverhoede, ontzettende, verschijning! NAPOLÉON aan wal! NAFOLÉ-

LE-

LEON weder in Frankrijk! Hij vertrouwt op de ingezetenen dier streken, welke hij wil doortrekken naar *Parijs*. Hij twijfelt niet aan de goede gezindheid van het leger des rijks, en is, door muiters voortgeholpen, binnen weinige weken weder meester van de hoofd- en hofstad. Zijnen intogt deed hij hier, als of hij zich schaamde voor den dag, laat in den avond van den 20 van lentemaand, na dat 's nachts te voren **LODEWIJK** de achttiende het hem aangrimmend gevaar ontvlugt was eerst noordwaarts naar *Rijsel*, doch ook daar zich niet veilig achtende, buiten de grenzen van Frankrijk, naar *Gent*, alwaar hij meer gerust kon zijn. *Leve* **NAPOLEON!** was weder het geschreeuw van het wispelturige volk, dat uit Frankrijk tot over geheel Europa heen klonk, en met verschrikking gehoord werd. Europa was in rep en roer, vol vrees en angst voor ellenden, erger nog, dan welke men verduurd had. **NAPOLEONS** in Frankrijk overgeblevene magt scheen wel niet zoo verbazend groot, dat men alle hoop op een verijdelen van zijne, boven alle berekening steile, eerzuchtige, oogmerken behoefde op te geven. Maar men kende de revolutionairen in Frankrijk, door wiens hulp hij weder in het bezit van *Parijs* was gekomen. Men kende ook de fransche soldaten, die zeker van drift branden zouden, om zich met het bloed des vijands te reinigen van den hoon, hun eerst in Rusland, daarna in Duitschland, en eindelijk in hun land aangedaan. Ligtelijk zoude het misschien den herstelden monarch

van

van Frankrijk vallen, om zijn leger andermaal ontzaggelijk te doen worden. Door eigene ondervinding echter tot nadenken gebragt, schoon ook onwederstaanbaar geleid door den geest van het fransche volk, dat de vorige tirannij haatte, slochden ouden tijm beminde, nam NAPOLEON een behoudig aans, als wilde hij met het eigenlijkt Frankrijk te vreden zijn, en zijn gezag buiten deszelfs grenzen geen voetbreedte uitbreider. Hij zond boodschappers uit, om aan de verbondene mogendheden daarvan verzekering te geven, en haar zijns ongeveinsde vriendschop aan te bieden. Als een onnutte dienstknecht, die getuchtigd was, men vergunne ons het zoo uit te drukken, beloofde hij zich te zullen verbeteren. Dan op het wanerkongres had men, zoo haast deszelfs terugkomst bekend was geworden, hem reeds vedig of vogelvrij verklaard. Hoe zouden derhalve de hoven van Europa zich met eenen geweldrijver, die door euveldeaden zijn leven verbeurd had, verzoenen kunnen? hoe op eenig woord van hem kunnen staat maken, wiens kwade trouw in alles hun tot eigen nadeel en leed gebleken was? De pruisen, ook vele duitschers in het algemeen, en de nederlanders, in het bijzonder, gordden straks de wapenen aan, om den veroveraarden meestmogelijken wederstand in het volvoeren van zijbe nieuws ontwerpen te doen ontwaren. De oostentijkers en russen, reeds te huis, konden zoo spoedig niet bij de hand zijn. De engelschen, ook reeds te huis, waren naderbij en kwamen dadelijk an-

dermaal over, spoedende zich naar de plaats, waar men berekenen kon, dat het eerste bedrijf van het nieuwe oorlogstoneel zijn zoude. Die plaats, dacht men, konde geene andere zijn, dan Nederland, daar dit het bolwerk was, 't welk NAPOLEON het eerst moest aantasten, wilde hij pogingen doen, om te herwinnen hetgene hij verloren had. Men had niet mis gerekend. Den 15 van zomermaand, verkloekte zich NAPOLEON met zijn leger over de *Sambre*, de grenscheiding tusschen Frankrijk en Nederland, te trekken. En reeds den volgenden dag werd er door den maarschalk NEY slag geleverd aan den prins van Oranje, op den kruisweg tusschen *Brussel* en *Charleroi*, *Nivelles* en *Namen*, daarom *Quatre-bras* genoemd. Bloedig was die slag, maar met zulk eene uitkomst, dat de laatste, vervolgens ondersteund door WELLINGTON, eene roemrijke overwinning behaalde en de eerste afdeinsde. Twee dagen later werd die slag herhaald bij het dorp *Mont St. Jean*, onder den ban van *Waterloo*, en op eene zoo zonderlinge wijze, dat er het bestuur der hooge Voorzienigheid in tastbaar was, volkomen beslissend, ten voordeele van de bondgenooten, aan de eene zijde door een onverklaarbaar achterblijven van den franschen generaal GROUPEW, en aan de andere zijde door de dapperheid van de te goeder tijde aangerukte pruiszen, die, onder het bevel van dien generaal BULOW, daarvan een uitnemend gebruik wisten te maken. Een woest geschreeuw, onder de franschen, *redt u! redt u!* was het einde van een go-

gevecht, waarbij NAPOLEON in ééns al zijne krachten verspild, al zijnen moed verloren had.

In vier dagen tijds was het geheele fransche leger, honderd en vijftig duizend man sterk, gedeeltelijk vernield, gedeeltelijk uit een verstreoid. Het getal der dooden en gekwetsten bij de bondgenooten wordt geschat op bijnaas drie en vijftig duizend. Maar dat der franschen was onberekenbaar. (476) Hoe hevig de woede der bondgenooten tegen de franschen was, laat zich onder anderen afleiden uit het levensgevaar, waarin zich nog op het laatst NAPOLEON bevond, toen, terwijl hij vlugtte, aan zijne zijde een gemeene Brunswijksche huissard den franschen generaal DUNKERQUE nedersabelde. NAPOLEON sprong uit zijn rijtuig, en had het geluk van onbekend de *Sambre* te bereiken. Gedurende het gevecht waren hem twee, en zijnen dapperen voorvechter MUY zeven paarden onder het lijf doodgeschoten. Maar ook de franschen hadden het oog bijzonder op de bevelhebbers van de armée der bondgenooten gevestigd gehad. De kroonprins der nederlanden, die met voorvaderlijken heldenmoed streed, werd in het tweede gevecht aan den schouder gekwetst. Dan God bewaarde desselfs leven, om hem de vrucht te doen smaken van zijn edel streven naar heil voor zijn geliefde vaderland, terwijl NAPOLEON verschoond bleef, wij kunnen wel de bedoelingen Gods niet, maar misachten alleen, om een toonbeeld te zijn van eene diep gezonkene, onverstandige, dwaze, euveldadige, eerzucht, en om zelf nog eenige jaren, beroofd

van alle eer en goed, het hartverscheurend gevoel van zulk eene vernedering, in eenzaamheid afscheiden van de wereld, om te dragen, tot aan zijne jongste oogenblikken.

Zoo laag viel de dwingeland, die alles aan zijne eerzucht had opgeofferd, die een heer der gansche aarde wilde zijn, en eindelijk geen plekje gronds in eigendom meer bezat. Immers na de vlugt van NAPOLÉON over de rivier sloegen de pruiszen en de nederlanders, met de engelschen, hem achter na, den weg in naar *Parijs*, hetwelk zich aan hen overgaf, en eerlang koning LOUWISK weder binnen den omtrek van zijne muren zag. NAPOLÉON ook was daar geweest; hij had er de kroon nedergelegd, maar zijne magt, onder eenen anderen titel, zoeken te handhaven, hoop gevende op het verzamelen eener armée van zestig duizend manschappen. Dan het geweld van de twee, door hem opgerigte, kamers der representanten, die door MEY van het tegendeel verzekerd werden, had een einde. NAPOLÉON zag dit, en voelde, nu vooral ook MEY hem afviel, geene veërkracht meer, om zich staande te houden. Dus gekrenkt in eer en waardigheid, maar ook in verstand, week hij, en werwaarts? naar *Roche-fort!* wanhopige keuze! van daar wenschte hij naar de vereenigde staten van Amerika te mogen vertrekken! Het sprak van zelf, dat hem dit door de engelschen niet vergund konde worden. Toen verzocht hij, door eenen brief aan den prins regent, dat het hem geoorloofd mogt zijn, zich op den herberg-

bergzamen haard des engelschen volks neder te zetten. (471) Konde hem een kinderlijker denkbeeld in het hoofd komen? Met verontwaardiging werd zulks afgeslagen. Door dit alles in het naauw gebracht zoo, dat er voor hem nergens eenige uitgang was, stond hij op den rand van eenen verschrikkelijken afgrond. En waggelend van vertwijfeling stortte hij er plotselijk in neder. Als een gevangen man gaf hij zich aan de genade der engelschen over, der engelschen, welken hij honderde malen het verderf had gezworen!! Hem, die dat verderf zelf verdiend had, spaarde men echter. Hem, die, als een roover op de groote wegen van Europa, de zwaarste straf waardig was, voerde men onder den, hem verlagenden, titel van generaal, in ballingschap voor al zijn leven, naar het rotzige eiland st. *Helena*, in den Atlantischen oceaen. Hier was het, dat hij, na het drukkendste leed, hem onophoudelijk, door of van wege de engelsche regering aangedaan, eindelijk voor de stem der door hem vertrapte, maar ten laatste zegepralende menschheid, die in zijn binnenste sprak, bezweek ten jare 1821.

Dus namen de beroeringen een einde in Europa, een einde beter, dan het begin. Het bleek, dat de langmoedige gelukkiger zijn doel bereikt, dan de hoogmoedige, die niet vreest, maar van eerzucht brandt. De laatste strijd van genen tegen dezen was wel verschrikkelijk geweest; doch Gods almacht had diem ten goede beslist. Gods almacht had palen aan de woede van den geweldenaar gezet, en de sidde-

rende volken uit dezelfde verschurende handen gerukt. Gods arm alleen had heil beschikt na vrees en angst. De monarchen van heel Europa kwamen af van hunne troonen, om op hunne knieën den God des heils, wiens gebied zich, over de grenzen der aarde, in het groot heelal onbeperkt uitstrekt, met warme harten te danken. Zij, die monarchen, met hunne veldheeren, met hunne krijgsknechten, met al hunne onderdanen, gevoelden het, dat alleen de Heer van alle heerscharen, die in den hemel en hier beneden zijn, het was, die voor hen, en voor de andermaal beoorloogde menschheid den strijd volstreden had. Ook wij nederlanders gevoelden dat, en wij verheerlijkten God, die de raadslagen des boozen verijdeld, en de wapenen der braven, strijdende voor de vrijheid van landen en volken, gezegend had. De kleinstverstandige zelfs kon het berekenen, welk een beklagenswaardig volk wij zouden geworden zijn, indien de toen geslagene vijand ons op nieuw gedrukt had. Alle nederlanders dus, van welken stand ook en ouderdom, vereenigden zich, om God te danken. Nederland verhief zich andermaal en op nieuw tot zijne oude glorie; het verhief zich vergroot, vermeerderd, versterkt (472) onder eenen koning, die aller liefde waardig was, en aller liefde gewonnen had, onder eenen vorst, aan wiens voorvaderlijke heldendaden hetzelfde voorheen zijn bestaan te danken had, maar aan wiens doorluchtig bloed het ook nu zijn herstel was verschuddigd.

Zien wij regt, dan was dat eindelijk volkomen herstel,

stel, onder Gods zegnend bestuur, het werk van den kroonprins der Nederlanden. Zoodra, in de zuidelijke deelen van Nederland, het allesontstellend donderwoord, „NAPOLEON is over de rivier!” den bondgenooten in de ooren klonk, was de prins van Oranje het eerst van allen in het veld tegen den bestormer van zijn vaderland, en werd overwinnaar. Hadde Oranje toen daar het spits niet verstoppt, WELLINGTON was, naar menschelijk oog, te laat gekomen, die nu met heldenkracht de zege verder gelukkig mogt helpen bevechten. En ware dit niet gebeurd, NAPOLEON ware doorgedrongen. Het oorlogsvuur met al het vernielend gevolg van oorlog zoude zich over geheel Nederland verspreid, en niets verschoond hebben. Of zouden, onze grijze vestingen, waar veiligheid woonde, ontoegankelijk zijn geweest voor den dollen moordlust van euveldmoedige veroveraars? zouden onze schatkisten bestand geweest zijn tegen de beukhathen van woeste plunderzucht? zouden de raadsalen onzer overheid, zouden onze heiligdommen, zouden de beide grondzuilen van den staat, godsdiens en rechtvaardigheid, op haren hechten voet gevestigd zijn gebleven? Gewis niet! Dan voor zulk een onheil zijn wij door den goeden God bewaard geworden, die sprak, „tot hier toe! niet verder!” Als het kaf, dat op den dorsthyloer wegstuift, werd de vijand verstrooid. Hij zelf, die de aanvaerder was der op ons losgerukts bende, zag zich belemmerd in den voor ons gespannen strik, en woude zich in den kuil,

waarin hij ons had gedacht te doen zinken. Nog eens, voor zulk een onheil zijn wij door God bewaard geworden, in wiens hand de vorsten der aarde zijn en hunne zonen, vooral wanneer zij strijden voor vrijheid en recht.

Reeds vóór dat, den 20 van slagtmaand des jaars 1815, een tweede vredesverdrag tussehen den koning van Frankrijk en de bondgenooten gesloten was, werd de verordende vereeniging der beide gedeelten van Nederland tot één staatsligchaam daargesteld. Eene openbare afkondiging geschiedde daarvan den 10 van hooimaand des jaars 1815, met aanbieding van een ontwerp van staatsregeling, hetwelk in grasmaand des eigensten jaars door eene daartoe benoemde kommissie vervaardigd was, ter goedkeuring van zoogenoemde *notabelen* of aanzienlijken. Iets van dien aard had in lentemaand van het jaar 1814 reeds plaats gehad, met opzigt tot de voormalige republiek der zeven vereenigde nederlanden. Het toen in *Amsterdam* aan zes honderd notabelen, uit alle provinciën door den souverainen vorst gekozen, aangeboden ontwerp eener staatsregeling was bijna eenparig aangenomen. En in het jaar 1815 werd het tweede ontwerp, grootendeels met het eerste overeenkomstig, insgelijks, hoewel niet zonder wederstribbeling van de zijde der belgen, echter door eene meerderheid van stemmen ook, met goedkeuring bekrachtigd. De openbare afkondiging van deze *grondwet voor het koningrijk der nederlanden* had plaats den 24 van oogstmaand des laatstgemelden jaars, waarna, den eerst-

eerstgekomen 21 van herfstmaand, in de tegenwoordigheid van de eerste vergadering der algemeene staten van de vereenigde nederlandsch, de koning te Brussel plegtig werd ingehuldigd.

Was deze omwenteling van zaken, met en na de afwijzing van het juk der fransche heerschappij, weldadig voor de inrigtingen van het burgerlijk bestuur des lands, waarvan ons bestak niet gehengt de bijzondere wijziging hier historisch uit een te zetten, niet minder weldadig was zij voor de wetenschappen, en inzonderheid voor den godsdienst. In de eerstgemelde *grondwet* of staatsregeling werd de bescherming, de handhaving, de oefening en de bekostiging van den openbaren godsdienst, dus ook de bezoldiging der leeraars, in Nederland, verzekerd. En in de latere *grondwet* van het jaar 1815 is er voor gezorgd, dat hetzelfde nader gewaarborgd werd. In de eerste grondwet was de christelijke hervormde godsdienst gezegd die van den souverainen vorst te zijn, doch dit is in de latere grondwet, om goede redenen, welke elk ligtelijk bevroeden kan, achterwege gelaten. Voogelijkst zal het zijn, dat wij uit deze latere grondwet hier woordelijk opgeven het gheele zesde hoofdstuk, hetwelk den godsdienst betreft. Hetzelfde luidt dus. „I De volkomene vrijheid van godsdienstige begrippen wordt aan elk gewaarborgd. II Aan alle godsdienstige gezindheden, in het koninkrijk bestaande, wordt gelijke bescherming verleend. III De belijders der onderscheidene godsdiensten genieten alle dezelfde

burgerlijke en politieke voorregten, en hebben gelijke aanspraak op het bezit van waardigheden, ambten en bedieningen. IV Geene openbare oefening van godsdienst kan worden belemmerd, dan in gevalle dezelve de openbare orde of veiligheid zoude kunnen storen. V De traktementen, pensioenen en andere inkomsten, van welken aard ook, thans door de onderscheidene godsdienstige gezindheden of dierzelfver leeraars genoten wordende, blijven aan dezelve gezindheden verzekerd. Aan de leeraars, welke tot nog toe uit 's lands kas goen, of een niet toereikend traktement genieten, kan een traktement toegelegd, of het bestaande vermeerderd worden. VI De koning zorgt, dat de toegestane penningen, die voor den openbaren godsdienst uit 's lands kas worden betaald, tot geene andere einden besteed worden, dan waartoe dezelve bestemd zijn. VII De koning zorgt, dat geene godsdienst gestoord worde in de vrijheid van uitoefening, welke de grondwet waarborgt. Hij zorgt tevens, dat alle godsdienstige gezindheden zich houden binnen de palen van gehoorzaamheid aan de wetten van den staat."

Nauwelijks had WILLEM FREDERIK, uit Engeland overgestoken, na eene ruim achttienjarige afwezigheid den vaderlandschen grond weder betreden, of hij toonde zich, zoodra mogelijk, even belangstellend werkzaam voor een grondig herstel van het welzijn der protestantschchristelijke kerk, als voor dat der zaken van den staat. Den laatsten dag
van

van slagtmaand des jaars 1813, zagen wij, vond de vorst, ná zijne aankomst, een allerhartelijkst onthaal bij de ganache bevolking van 's *Grauwhaage*. En dadelijk was hij met het algemeene bestuur ernstig bedacht op de beste maatregelen, welke ten behoeve van den openbaren godsdienst zouden kunnen genomen worden. Immers 's andepon daags, den 1 van wintermaand, benoemde het algemeene bestuur, in naam van zijne Hoogheid, den prins van Oranje, (473) den verdienstelijken HENDRIK VAN STRALEN, een' der leden van het hiervoor vermelde bondgenootschap, tot *kommissaris generaal voor de binnenlandsche zaken*. Volgens den lastbrief, dezen, voor het belang van vaderland en kerk zoo vurig werkzamen, man, in die betrekking, uitgeraakt, werden, door het zevende artikel, de zaken van den godsdienst, onder deszelfs beheer gebragt. Dat artikel was woordelijk van dezen inhoud. „ De kommissaris-generaal zal zorg „ dragen, dat de *serdienst*, het hooger en lager „ onderwijs, de kunsten en wetenschappen enz. be- „ nevens verdere vakken, tot de binnenlandsche za- „ ken behoorende, bij voorraad beheerd blijven op „ den verigen voet; immers zoo verre zulke met „ de tegenwoordige orde van zaken bestaanbaar is.” VAN STRALEN nam dezen gewigtigen post plegtig op zich den 2 van wintermaand; waarna door hem de vakken, aan zijn bestuur toebetrouwd, in afzonderlijke kommissariaten verdeeld werden, worden de dat der *kerkelijke zaken* aan den, daarin boven

al-

alle anderen, zeer gebedenden JANSSEN, dien wij als zoodanig hebben waeren kefften, opgedragen. Deze bevond zich, zoo als hiervoor door ons gemeld is, sedert den 25 van slagtmaand, in 's *Gravenhage*, en was den *algemeenen sekretaris van het algemeen bestuur*, den zoo schranderen, als geleerden A. R. FALCK, die in *Amsterdam* de eerste grondslagen tot de omwenteling gelegd had, (474) met warmen ijver behulpzaam. Later eerst werd JANSSEN tot kommissaris voor de kerkelijke zaken door den souverainen vorst zelve, bij een bepaald besluit, aangesteld, den 8 van lentemaand des jaars 1814.

Reeds den 8 van wintermaand des jaars 1813 werd de behandeling der kerkelijke zaken openlijk aangevangen door eene aanschrijving van den kommissaris-generaal voor de binnenlandsche zaken, VAN STRALEN, in naam van den souverainen vorst, gedaan aan de hoofdbestuurders der onderscheidene godsdienstige gezindten, om ten spoedigste in te zenden opgaven van het personeel der in bediening zijnde bestuurders, en der leeraars van de gemeenten, en om voortaan van alle daarin voorvallende veranderingen onmiddellijk kennis te geven.

Te zelfden tijde, waarop dit eerste besluit, in naam van den souverainen vorst, werd algemeen gemaakt, bleek het reeds, met welke eene edele zucht dezelve bezielde was voor de belangen van den godsdienstigen geest des volks, over hetwelk hij het bestuur had op zich genomen. Naauwelijks was de vorst gezeten, of hij liet zijne gedachten
gaan

gaan over de beste wijze, waarop die geest het levendigst zoude kunnen worden opgewekt. Dit oordeelde hij welder, dat geschieden konde door het houden van eenen algemeen en vaderlandschen *bededag*. Volgens deszelfs besluit werd dan, na eene plegtige oproeping van al het volk, gelijk voorheen, briefswijze gedaan, zulk een dag statiglijk, den 13 van louwmaand des jaars 1814, gevierd, den eigensten dag waarop eene diergelijke openbare hulde, met dankbetuiging en smeekbede, aan den heeren bestuurder van alles werd toegebracht, in Engeland, met welks belangen die der nederlanders voortaan weder op het naauwt verbonden moesten worden geacht; en hetwelk zijne heeren voor de schepen, waarvan de nederlandsche vlag wapperde, weder ontsloten had. Mede waren er maandelijksche *bedestonden* uitgeschreven, ten einde den Allerhoogsten te bidden, dat het hem behagen mogt, de verlossing des vaderlands gelukkig te voltooien, en de wapenen te zegenen, waarmee de verbondene moegedheden toen nog strijd voerden tegen de heerschappij van den wel overwonnen, maar tegen eene ont krooning nog aan woelenden NAPOLEON. Gensachte gevolgen had deze godsdienstige wijze, maatregel van den vorst. Men moegt zich inderdaad verheugen, dat de lessen der onder vinding, onder de fransche dwingelandij, met zoo veel smart en woedom des gameds opgezameld, eene allergeukkigste uitwerking bleken gehad te hebben op het godsdienstig volksgevoel. Dus zag men,

Dit te verbeteren was dus mede het eerste en belangrijkste onderwerp van zijne edele poging, om het bodorvene te herstellen. Bijzondere verdiensten verwierf zich weder in dezen de zoo welwillende, als doerkundige, kommissaris voor de kerkelijke zaken, JANSSEN. Reeds den 5 van louwmaand des jaars 1814 gaf dese aan den Kommissaris-generaal voor de binnenlandsche zaken een zeer bondig behandeld stuk over, waaruit men den staat van de kerkelijke betalingen kon leeren kennen, en waarin de noodzakelijkheid van onverwijldde voorziening ten sterkste werd aangedrongen, met aanprijzing van maatregelen, welke in dezen zouden kunnen genomen worden. Op den voorgrond, werd door JANSSEN de kommerlijke toestand van vele predikanten met nog valer en donkerder kleuren, dan hiervoor door ons, geschetst, als een toestand, die aan volslagene armoede grensde, ja bij sommigen de volslagenste armoede zelve was. Zoo lang de alles verdrukkende hand van NAPOLEON zwaar lag op het huishoudelijke levensbestaan der predikanten, hadden zij wel bitter geklaagd, maar daar klagten niet hielpen, hun leed verkropt, en sommigen zelfs, wier nood allerhoogst was gestegen, hunnen jammer bij het gouvernement, uit eeregevoel en schaamte, verhoeld. Dan nu kwam het meer openlijk aan den dag, hoe hoog die nood was gestegen geweest, en nog was. Uit Vriesland, waar misschien erger, dan elders, vele predikanten een allerbekrompenst leven hadden geleid met hunne huisgezinnen; ontving het

het gouvernement van tijd tot tijd berigten, die een gevoel van weemoed verwekten, waarvoor men geen naam kende, als in den waren zin des woords onwidersprekelijke bewijzen, dat de ontmenschte dwingeland, die ten jare 1810 te *Breda* verklaard had, hoe hij den protestantschen godsdienst de keur gaf boven eenen anderen godsdienst, echter deszelfs leeraars het brood van hun bescheiden deel niet gunde, maar het hun als voor den mond wegrukte. Hier was, in de gemelde provincie, een predikant geweest, wiens kinderen aan de openbare wegen hadden moeten gaan bedelen, om voor de schamele ouderen iets tot verlenging van hun leven in te gaderen, daar een, die zich aan de armbezorgers der gemeente had overgegeven, en bij zijn overlijden weinig meerderen voorraad van eetbare spijs voor zijne kinderen had kunnen achterlaten, dan eenige gemeene aardvruchten; ginds een, die, door kiesche beginselen van eer of fatsoen gedreven, na alles, wat hij bezat, verkocht te hebben, liever leed en zweeg, dan hulp bij magen, vrienden of vreemden zocht, maar letterlijk van honger gestorven was. Wij hebben de beide laatsten gekend. Zij mochten geteld worden onder de achtenswaardigste godsdienstleeraars der hervormde kerk in Vriesland. Hunne namen te boeken vinden wij niet oorbaar. (475) Zoodanige of diergelijke berigten, ook uit andere provinciën ingekomen, moesten het hart breken van allen, die, elk in zijnen kring, bij ervaring; wisten, hoe het de toelag van Nederlands dwin-

geland was geweest, de beste burgers, deze vroeger, gene later, tot den bedelstaf te brengen, en van gebrek te doen omkomen.

In de deerniswaardige behoeften der predikanten moest derhalve met allen spoed voorzien worden, zoo veel de ook deerniswaardige staat van 's lands geldmiddelen, waarvan het fransche bestuur zich bijkans geheel had meester gemaakt, zulks maar eenigzins dulden konde. Van zelf sprak het, dat de betaling der traktementen van de predikanten, die voormaals geheel uit 's lands kas geheven werden, behoorde gerekend te worden reeds van den 1 van wintermaand des jaars 1813, den dag na de terugkomst van den souvereinen vorst in het vaderland. De daartoe vooreerst benoodigde som, meende men, zoude in de *centrale* kas wel voorhanden zijn. Dan ten aanzien van de achterstallige traktementen van de vorige jaren 1811, 1812, 1813, deden zich de grootste moeilijkheden op, welke niet zoo gemakkelijk uit den weg geschoven konden worden. Wij hebben hiervoor verhaald, (476) tot welk een uiterste het fransche bestuur het gebrekkige van de betaling derzelve gedreven had. Het gouvernement was niet in staat dat gebrekkige te verhelpen, wijl de algemeene schatkist niet met zulke overmatige uitgaven bezwaard kon worden. Om gewigtige redenen vond men het derhalve niet raadzaam voor als, nog deze zaak aan te roeren, maar zich gedrongen, om dezelve vooreerst aan de gemeenten der hervormden over te laten, welke daartoe van wege het gouverne-

ne-

nement behoorden te worden opgewekt, zonder zelfs, ten einde geene traagheid te veroorzaken, van verre of van nabij eenige ondersteuning te beloven van 's lands wege. Daar de schraalheid der schatkist dezen maatregel voorschreef, vond men dien te eer aannemelijk, omdat sommige gemeenten reeds het te kort komende der traktementen harer leeraren geheel of gedeeltelijk hadden aangevuld. Door andere gemeenten daarentegen was zulks niet geschied, of uit onvermogen, of uit onwil. Dan men hoopte, dat zulks, immers ten aanzien van het laatste, onder het nieuwe bestuur, beter gelukken zoude. Hoe het echter ook mogt uitvallen, het gouvernement moest de predikanten, langs den best voegelijksten weg, de schade vergoeden, welke zij geleden hadden, schoon het in de eerstvolgende jaren nog altijd bezwaarlijk zoude blijven, dat verlorene uit 's lands kas, die gansch en al uitpeput was, te herstellen.

Zelfs was het, in veler oog, bezwaarlijk, om alle predikantstraktementen, op den duur, in den voortaan loopenden tijd te betalen. De, na het jaar 1795 gemaakte, verordeningen over de vernietiging van de kantoren der geestelijke goederen, als mede over de afschaffing van de voormaals genotene rantsoenpenningen, schenen dringend te gebieden eene *gedeeltelijke* voorziening uit andere fondsen, te meer, daar ook de leeraars der overige kerkgenootschappen aanspraak op gelijke betaling met die der hervormde kerk hadden. Voornamelijk waren twee vragen

mit dien hoofde, te dezen aanzien, den kommissaris voor de kerkelijke zaken, JANSSEN, onder de aandacht gekomen, welke door hem vrijmoedig beantwoord werden zulkerwijze, dat het en zijn hart en zijn verstand tot eere verstrekte. De eerste vraag was, uit welk een fonds zoude de betaling der predikanten moeten geschieden? Ter beantwoording dienden de volgende bedenkingen. De helft der traktementen uit de plaatselijke kassen te betalen, mogt wel in overweging komen, gelijk zulks bij deze en gene gemeenten geschiedde, onder anderen, bij voorbeeld, te *Woerden*. Dezelve zoude kunnen geheven worden uit de kerkekas der gemeente, of uit eene som, op het jaarlijksche budget der burgerlijke gemeente te brengen, of uit eene, van wege het gemeentebestuur, geregelde toelage der leden van de kerkelijke gemeenten. Raadzamer echter scheen eene onmiddellijke betaling uit 's lands kas in het algemeen, omdat anders al de last te dragen zoude zijn voor zulke hervormde gemeenten, die voorheen pastorijegoederen hadden bezeten, waaruit hare predikanten konden onderhouden worden, maar dezelve aan den soeverein hadden afgestaan, terwijl daarentegen zij, die in het bezit van hare pastorijegoederen gebleven waren, gelijk velen in Vriesland, in Groningerland en elders, niets zouden betalen. Dit zoude de grootste onevenredigheid zijn, en tevens de onbillijkheid zelve. Voorts ware, in het bijzondere, zoodanig een maatregel niet verkieslijk, vooreerst, omdat men bij betaling, volgens een jaarlijksch plaatselijk budget,

get, niet wel groote onaangenaamheden zoude kunnen vermijden, zoo als in Noordbrabant, waar de bevolking genoegzaam geheel roomsch-katholiek, en in Zeeland, altoos op het eiland Walcheren, waar die bijkans geheel hervormd was. Ten tweede, eene betaling bij wege van toelage der leden van de hervormde gemeenten, kon door het staatsbestuur niet wel zoo juist geregeld worden, of er zouden eveneens onverwinnelijke zwaarigheden ontstaan. Wat schoot er derhalve over? Het voegelijkste was, dat de betaling *geheel en al* geschiedde van 's lands wege. Ook de aard der zake bragt mede, dat de bezoldigde zich moest verbonden achten aan den bezoldiger. Uit dien hoofde zonden de leeraars van den godsdienst nader aan den staat gehecht worden, zoo die hun geheel betaalde; hetgene vooral in een land van verschillende geloofsbelijdenissen hoogst belangrijk was. Eene tweede vraag was, aan wie zoude de betaling behooren te geschieden? Zeker aan de predikanten der hervormden; doch niet alleen aan deze. De ruime en edele beginselen van den nieuwen staat hadden eene ruimere en meer edele strekking. Reeds voor dat de staat bij Frankrijk was ingelijfd, waren leeraars van andere christelijke gezindten uit 's lands kas bezoldigd. En naderhand hadden, door de zoo aanmerkelijke vermindering van de waarde der nationale schuldbrieven, vele kerkgenootschappen, als die der remonstranten en lutherschen, zeer zware verliezen geleden. De regtvaardigheid pleitte dus voor eene openbare ondersteuning

ook van de godsdienstleeraren dezer kerkgenootschappen.

Overeenkomstig met deze voorlichting, welke getuigenis droeg van eenen welbestuurden ijver voor de belangen der algemeene christelijke, in het bijzonder der hervormde kerk van Nederland, werd weldra het gevorderde verslag door den kommissaris generaal voor de binnenlandsche zaken bij den souvereinen vorst uitgebragt, en door dezen goedgekeurd. Den 19 van louwmaand des jaars 1814 nam de souvereine vorst een besluit hoofdzakelijk van dezen inhoud, dat de betaling der traktementen van de predikanten, bij de hervormden, geschieden zoude, gerekend van den 1 van wintermaand des jaars 1813, en *voortaan tot nadere bepaling*, op dezelfde wijze, als reeds had plaats gehad voor de inlijving bij Frankrijk, kinder, school en akademiegelden er mede onder begrepen, voorts dat er voorzien zoude worden in de achterstallige traktementen van voorgaande jaren, en eindelijk dat er toelagen zouden gegeven worden aan de leeraren van andere gezindten.

Het eerste had de vorst begrepen, dat niet wel anders geregeld kon worden, en meende men, dat ook op den duur voortaan wel uit 's lands kas gevonden zoude worden. Leerde de uitkomst het tegendeel, men zoude te allen tijde op andere middelen kunnen bedacht worden. Maar wat het tweede, de achterstallige traktementen, betref, de geopperde zwaarigheden, straks door ons vermeld, bleven

zoo gewigtig, dat niemand zich in staat kende die uit den weg te nemen. Ook geen ander, dan het hiervoor gemelde, middel kon er worden verzonnen, om dit groote gebrek te verhelpen en daarin te voorzien. Derhalve zond de kommissaris-generaal voor de binnenlandsche zaken, reeds den 29 van twaalfmaand, aan de afgevaardigden der onderscheidene kerkklassen eenen rondgaanden brief, strekkende tot eene aanvraag, nopens de twee volgende jaren. In de eerste plaatse vroeg hij eene opgave van hetgene elk der predikanten, over de jaren 1811, 1812 en 1813 van 's lands wege had ontvangen, in vergelijking gebragt met de bepaalde jaarlijksche traktementen, daaronder mede de kinder-, school en akademiegelden begrepen, zoo als dezelve, voor de inhuyving bij Frankrijk waren betaald geworden, en na weder betaald stonden te worden. Ten tweede vroeg de kommissaris eene gelijke opgave van de ondersteuning en voorschotten, welke, gedurende dien tijd, door sommige gemeenten zelve, hetzij uit kerkelijke fondsen, hetzij uit vrijwillige bijdragen van de leden mogten uitgereikt zijn, ten einde de plaats te vervangen der landstraktementen. Bijgevoegd werd er eindelijk door den kommissaris gene uitnoodiging, om de gevraagde opgaven te doen verzeld gaan met een verslag van de maatregelen, welke door elke der onderscheidene gemeenten zouden kunnen genomen worden, ten einde in het nog ontbrekende aan de betaling der traktementen over de drie genoemde jaren uit de gemeentebourzen te voorzien.

Deze uitnoodiging maakte voor de kerkbesturen eenen omslagtigen, moeilijken en langdurigen arbeid noodzakelijk, naardien men zich moest doen onderrigten aangaande de toedragt der zaken in elke gemeente, en aangaande de middelen ter bevordering van de aangelegenheden der zoo zeer geleden hebbende godsdienstleeraars. Daarenboven, zoude het doel van den souverainen vorst bereikt worden, dan behoorden de peginen niet met overhaasting of overspanning, maar met kracht aangewend en in werking te worden gebragt.

Ten einde zulks geschieden mogt, werden, door den kommissaris-generaal voor de binnenlandsche zaken, den 6 van grasmaand des jaars 1814, de kommissarissen in de onderscheidene departementen uitgenoodigd, om de best voegelijke orde te stellen, dat de achterstallige traktementen, aan de predikanten der hervormden verschuldigd, hetzij uit gelden, bij de kerkbeurzen of bij de diakonijbeurzen voor handen, wierden voldaan, of wel dat daarin, bij wijze van personelen omslag over de hervormde ingezetenen, met inachtneming van derzelver betrekkelijke vermogens, werd voorzien. Deze verdeling bij omslag moest, volgens eene nadere verklaring, die van den sekretaris van staat voor de binnenlandsche zaken, in lentemaand en in oogstmaand deszelfden jaars, gegeven was, op elke plaats behoorlijk worden opgemaakt door den schout of het gemeentebestuur, benevens de leden van den kerkenraad en de gemeentekommissiën of eenige gekozenen uit de in-

ge-

gaetenen, die den hervormden godedienst waren toegedaan. Op die wijze moest de geheele schuld in termijnen binnen twee of drie jaren worden afbetaald.

Welhaast leerde de tijd, dat deze maatregel met geen ongelukkig gevolg bewerktelligd was. Een behoorlijk verslag aan het gouvernement daarvan gedaan zijnde, nog voor, of in het jaar 1815, bleek het, dat in de meeste gemeenten van Zuidholland, Noordholland, Utrecht, Gelderland, Overijssel en Vriesland, gedurende den loop van het jaar 1814, de achterstallige traktementen reeds betaald, of geschikte plans ter betaling derselve beraamd waren: In vele gemeenten daarentegen ontmoette men groote moeilijkheden. In sommigen van dezelve was volslagen gebrek aan vermogen daarvan de oorzaak, hetgene niets overliet, dan op middelen van eenen anderen aard bedacht te worden. Ook waren er gemeenten, die wel niet geheel onmagtig waren, maar toch zoo gesteld, dat, naar een wel rekenend overzigt, de vereischte zaak niet, dan na verloop van drie of meer jaren, haar volle beslag stond te bekommen. Voorts waren er gemeenten, waarbij wel maatregelen genomen waren, doch die blijkbaar ten deele hadden de zaak op de lange baan te schuiven en buiten werking te houden. Eindelijk waren er gemeenten, bij welke hardnekkige onwil heerschte, om zich naar eene gemaakte begroeting (*quotizatie*) te gedragen. Omtrent zoodanige gemeenten was ten

laatste, op voorstel van den kommissaris-generaal

voor de binnenlandsche zaken, den 14 van oogstmaand des jaars 1815, een besluit des konings noodzakelijk, waarbij bepaald werd, dat de invordering des noods, door de gouverneurs der provinciën, aan de ontvangers der direkte belastingen zoude worden opgedragen. Sedert evenwel heeft men deze zaak door schikkingen met Frankrijk, bij de regeling van den achterstand, eenigermate trachten te vereffenen. Inmiddels had het gouvernement, ten aanzien van eenige weinige gemeenten, welke volstrekt niet in staat waren iets bij te dragen, een zeer gunstig onderscheid gemaakt, zoo als op het eiland Schokland, waar, bij 's konings besluit, in sprokkelmaand des jaars 1815, de hervormde predikant het achterstallig traktament uit 's lands kas ontving.

: Wat eindelijk het derde lid van 's vorsten bestaat, den 19 van louwmaand des jaars 1814 genomen, betref; was het van eersten aan, na de gewenschte omkeering van zaken, blijkbaar, dat de soevereine vorst de belangen van den hervormden godsdienst behartigde, dedelijk ook toonde hij, omtrent andere nederlandsche godsdienstgezindten, die beginselen te willen volgen, welke door eene gezonde staatkunde werden voorgeschreven. Billijk was dan inderdaad ook hetgene hij verordende in het gemelde besluit, met opzigt tot een voorzien in de behoeften van andere kerkgenootschappen, bijzonder ook van dat der roomschen. Volgens dat beslotens had de vorst den kommissaris-generaal voor de binnenland-

sche

sche zaken gelast, om ten spoedigste eene voordragt te doen over de wijze, waarop, voor zoo verre de staat van 's lands financiën zulks gedoogen mógt, zoude kunnen worden tegemoet gekomen aan de behoeften van andere kerkgenootschappen, welke tot nog toe geene of zeer geringe toelagen van 's lands wege genoten; en die echter zeer noodig hadden.

Ten gevolge van dezen last werd er door den kommissaris-generaal op de begrooting van het jaar 1814 voor de roomschkatholieken, lutherschen, remonstranten en doopsgezinden eene zeer aanmerkelijke som van vele duizenden guldens gevraagd. Toereikend scheen die som, om niet alleen over dat jaar te kunnen betalen de toelagen, hoedanige derzelver leeraars reeds voorheen genoten hadden, maar ook aan hen zulk een' onderstand te kunnen verleenen, als de bekrompenheid van hunne geldmiddelen vorderde, en de staat van 's lands financiën toeliet.

Overeenkomstig met deze voordragt van den kommissaris werden door den souverainen vorst belangrijke toelagen bepaald voor de roomschkatholieken in Zuid en Noordholland en in andere provinciën, vooral in Noordbrabant. Hoe goed de vorst het meende met de roomschkatholieken, bewijst het volgende voorbeeld. Het fransch gouvernement had aan den roomschen pastoor te *Vlissingen* een jaarlijksch inkomen toegelegd van één duizend en vijf honderd franken. En reeds den 28 van hooimaand des jaars 1814 werd aan denzelven, door den souverainen vorst, eene jaarwedde van zeven honderd en vijftig gul-

guldens verzekerd. Doch, naar het zich laat aanzien, behaagde zulk eene vorstelijke edelmoedigheid geenszins aan de voorname opzieners van dat kerkgenootschap. Hunne kleingeestigheid altoos heeft vervolgens het edele doel van den vorst tegengewerkt, en de voortzetting hunner zaak bij het gouvernement zeer belemmerd. Doch een historisch bericht hiervan behoort niet tot het, buitendien ruim genoeg, bestak dezer geschiedenis.

Voor de overige gezindten werden voorts van tijd tot tijd door den vorst voldoende toelagen bepaald, overeenkomstig met hare benoedigdheden, als voor de lutherschen, den 4 van herfstmaand des jaars 1814, eene som van vijf en twintig duizend guldens, ten einde de jaarwedden der leeraren te verbeteren, doch onder beding van evenredige toelagen van het kerkgenootschap of de gemeenten. Van deze som ontvingen de herstelde evangelische luthersche gemeenten haar gelijkmatig aandeel. Eveneens ontvingen eenige weduwen van luthersche predikanten toelagen ter vergoeding van het verlies, bij haar geleden, door de vermindering van het pensioen, hetwelk de kerk van *Amsterdam* gewoon was haar te betalen, en nu niet meer betalen kon.

Aan de remonstrantsche broederschap, welke door *NAPOLÉONS* ijzeren wil, in het eigenmagtig doorstrijken van twee derde gedeelten der nationale schuld, jaarlijks aan intressen verloren had eene som van vijftig duizend guldens, zoo als dit door haar, in een adres, den 24 van louwmaand des jaars 1814

aan

aan den souverainen vorst ingeleverd, was opengelegd, werd uit dien hoofde eerst eene jaarlijksche som toegestaan van zeven duizend, daarna nog eene jaarlijksche vermeerdering van vijf duizend guldens, gelijk ook van eenige jaargelden, ten behoeve van uitgediende leeraars en predikantsweduwen, als pensioenen. Onder de doopsgezinden waren er slechts twee leeraars, die aanzoek deden om onderstand. Evenwel, gedurende het jaar 1815, zijn aan verscheidenen toelagen gegund en verleend.

Werd er door den souverainen vorst zorg gedragen voor de uitgediende leeraars en predikantsweduwen, die tot de luthersche en remonstrantsche broederschap behoorden, geene mindere zorg droeg deszelfs hart voor de zoodanigen onder de hervormden. Eene memorie, van den kommissaris voor de kerkelijke zaken overgegeven aan den kommissaris-generaal voor de binnenlandsche zaken, den 4 van sprokkelmaand des jaars 1814, diende, om hetgene betrekkelijk tot deze zaak in acht moest genomen worden, in het ware licht te stellen. Vooreerst vond men daarin een naauwkeurig verslag van de vroegere verordeningen, omtrent de uitgediende predikanten en predikantsweduwen, gemaakt in de bijzondere provinciën en derzelver steden. Dezelve waren zeer ongelijkmatig. Wat, bij voorbeeld, de uitgediende predikanten betrof; alleen in het voormalig gewest Holland en de generaliteitslanden behielden dezelve hun geheel traktement, dat zij te voren genoten hadden. (477) In de overige provinciën

ciën en derzelve steden volgde men, omtrent de predikants en weduwpensioenen, zeer onderscheidene maatregelen en gebruiken. (478). **LODEWIK**, de koning van Holland, hield zich in de vergunning van zoodanige pensioenen aan de regels of wetten, die daaromtrent bestonden in de provinciën en derzelve steden, waar de belanghebbenden te huis hoorden. Aan een algemeen reglement dacht hij wel; maar dit werd uitgesteld. Eerst, den 25 van zomermaand des jaars 1810, de plaatshebbende ongelijkheid voor het vervolg niet willende doen voortduren, verklaarde hij de verordeningen op alle veropeken om emenditaat en weduwpensioenen te moeten opschorsen, tot dat er algemeene maatregelen zouden zijn bepaald geworden. Kort hierop deed hij afstand van zijn rijkbewind; en aan geene werkzaamheid dien aangaande kon onder de fransche heerschappij van **NAPOLION** gedacht worden. Bij de verlossing van Nederland, in het laatst van het jaar 1813, was alles te dezen opzigte in wanorde. Zij, aan welke de pensioenen, bij koninklijk besluit, vergund waren geworden, hadden die, even als de predikanten hunne traktementen, behouden. Dan sinds zomermaand van het jaar 1810 werden er geene pensioenen meer verleend. En na de invoering van het fransche bestuur ten jare 1811 verdween alle hoop in dezen voor het vervolg. Op welk eene wijze behoorde dan nu deze zaak behartigd en behandeld te worden? Eén van beide, er diende of een vast algemeen reglement daargesteld te worden, of de zaak moest

moest, even als die der traktementen van de predikanten, op den vorigen voet gelaten worden. Het eerste scheen wel het meestvoegelijke te zijn. Eenstemmig met eene voordragt van den kommissaris-generaal voor de binnenlandsche zaken, dienaangaande, nam de souvereine vorst den 18 van lentemaand des jaars 1814, een besluit, waarbij door dezen aan genen gelast werd zoodanig een algemeen reglement te ontwerpen. Niet lang daarna den 6 van grasmand deszelfden jaars benoemde de vorst, in plaats van den, op zijn verzoek ontslagen, heere VAN STRALEN, toen lid van de algemeene staten geworden, in boven-gemelde betrekking, den heer ROËLL, die zes dagen daarna zijne waardigheid, onder den titel van *sekretaris van staat voor de binnenlandsche zaken*, aanvaardde. (479) De heer VAN STRALEN bleef wel nog, gedurende eenigen tijd, werkzaam, ook in het kerkelijke, ten einde verslag te doen nopens alle zoodanige zaken, als door hem en onder zijn beheer reeds ondernomen waren, of der voltoeiing nabij gebragt. Maar de door den vorst verlangde voordragt van een algemeen reglement, betreffende de kerkelijke pensioenen, bleef achterwege. Later, namelijk ten jare 1815, werd wel, na voorloopige werkzaamheden, door den kommissaris voor de kerkelijke zaken aan den sekretaris van staat eene voordragt gedaan, om zulk een reglement aan den koning aan te bieden. Maar de toenmalige tijdsomstandigheden deden het voorgedragene eene andermaalige beslechting ontmoeten. Sedert is dat

ze

ze zaak niet weder aangeroerd, en zijn, volgens het vorstelijk besluit van den 18 van lentemaand des jaars 1814, op daartoe ingeleverde adressen, de pensioenen op den ouden voet verleend geworden. Intusschen blijkt het uit voorbeelden van, na dien tijd, verleende pensioenen, dat men, bij het kerkelijk departement, in de minst bevoordeelde provinciën verbeteringen maken, en in die provinciën, waar de gepensioneerden meer voorregten genoten, die handhaven wilde, en langzamerhand zekeren regel vaststellen. Inzonderheid blijkt zulks uit een koninklijk besluit van den 18 van hooimaand des jaars 1815. (480) De eerste verleening van pensioenen aan weduwen, wier mans voor wintermaand des jaars 1813 overleeden waren, had plaats den 7 van grasmaand des jaars 1814. Voorts werd dan ook niet alleen voor zoodanige vrouwen, die later weduwen geworden waren, gezorgd, maar mede voor zoodanige weduwen, welke voorheen of niets, zoo als in Zeeland, of te weinig, als in Overijssel, genoten hadden. In de eerstgemelde provincie werd aan de weduwen honderd guldens toegewezen, en in de andere het te geringe pensioen derzelve, zijnde vijf en zeventig guldens, met vijf en twintig vermeerderd. Op dezen voet is de zaak tot heden toe staande' gebleven. Wenschelijk wars dus de invoering van een algemeen, op evenredigheid en billijkheid gebouwd, reglement, waarvan men hopen mag, dat zorg voor de waardigheid van de hervormde kerk en voor den stand harer leeraars het beginsel zijn zal. Zoodanig een

be-

beginsel, dat, gelijk wij hebben opgemerkt, in alle, tot het kerkwezen betrekkelijke, besluiten van den souverein doorstraalde, bewoog hem insgelijks, hetgene wij hier ten laatste nog behooren te vermelden, den 9 van hooimaand des jaars 1814, tot het besluit, waarbij, gelijk in vroegere tijden, aan weduwen het genot van een geheel jaar predikantstraktement, ingaande met den dag, waarop het sterfviendeeljaars opgehouden zoude zijn, werd toegezegd. Sedert een besluit van den 7 van grasmaand des jaars 1809, door **LODEWIJK** genomen, had men aan de weduwen die gunst slechts niet langer, dan voor een half jaar willen bewijzen. (481)

Uit even dat zelfde beginsel voortgaands, gaf de souverein van zijne bijzondere zorg voor al, wat de belangen der godsdienstleeraren betrof, mede een overtuigend bewijs, door het verbeteren of verhoo-gen der traktementen van sommige benadeelde, of niet genoegzaam bedeelde predikanten. Ten aanzien van, in hunne inkomsten, benadeelde predikanten, zij het volgende tot een voorbeeld: Was het de goede wil van den souverein, dat de predikanten hersteld wierden in het genot van alles, hetwelk zij voor de gewelddadige inlijving bij Frankrijk genoten, zoo vloede hieruit van zelf voort een evengenegene wil, om te vergoeden hetgene sommigen hunner voorheen uit de domeinen was verleend, maar hetwelk zij, in het jaar 1810 geheel verloren hadden. En die genegene wil was niet werkeloos, gelijk, onder anderen, te *Benschop*, waar den pra-

IV. DEEL. R r di-

dikant eene jaarlijkse hofsbuur van vijftig guldens weder, gelijk voorheen, werd toegewezen. Aan den predikant van *Spankeren* en *Dieren*, onder de klas-
sis van Overveluwe, werd insgelijks weder betaald eene sora van honderd guldens. Men ging in dezen zelfs verder. Daar vele kassen van kerkelijke gemeenten, door verschillende tijdsomstandigheden, inzonderheid door NAPOLEONS wreed besluit tot vermindering der publieke schuld, buiten staat waren geraakt, om derzelver leeraars de vroegere, aan hunne standplaatsen verknochte, inkomsten te doen genieten, vergoedde men zalks gaarne aan hem, voor zoo verre de noodzakelijkheid daarvan volkomen kon worden aangetoond. Te *Woerden*, onder anderen, werd de kerkekas ontheven van de verplichting tot het betalen van de helft der toelage tot het predikantstraktement, en die helft uit 's lands kas verbeend. Wat zulke predikanten betreft, welke niet genoegzaam bedeeld waren, te *Nes*, op het eiland *Axeland*, was het predikantstraktement, door de inwoners, uit vrijwillige bijdragen, aangevuld, maar werd, wijk deze, wegens verarming, daartoe minder in staat waren geworden, uit hoofde van het verloop der koopvaardij en der visscherijen, aanmerkelijk verhoogd. In het jaar 1815 en later werden, volgens koninklijke besluiten, gelijksoortige schikkingen gemaakt voor de gemeente van *Hollum* en *Ballum*, op het gemelde eiland, voor die van *Hem* en *Uitgeest*, van *Purmerland*, *Schagen*, *Graft*, *Oosthuizen*, *Oost* en *Westerblokker*, *Mid-*
de-

delle en *Bergen*, alle in Noordholland, voor die van *Baambrugge* in het Sticht van Utrecht, voor die van *Eelde* in Drenthe enz. Tot het eene en andere kwamen de, door combinatie of door vernietiging van eenige predikantsplaatsen, uitgespaarde gelden uitnemend te stade. Wat voorts eigenlijks verhoogingen van vaste predikantstraktementen, welke uit 's lands kas betaald werden, aangaat, hieraan verhinderden de financiële omstandigheden veel van belang te doen. Enkele voorbeelden werden nogtans gegeven, gelijk te *Schijndel*, in Peel en Kempeland, en te *Winterswijk*, in het graafschap *Zutphen*. Éene gemeente, voor zoo verre ons bekend is, verhoogde het traktement van haren predikant uit eigen boezem. Te *Zuidland*, namelijk, onder de klassis van Voerne en Putten, werden de jaarlijksche vaste inkomsten van den predikant uit de kerkegoederen door eene toelage van twee hondert guldens verbeterd.

Nog moeten wij iets berigten betreffende de kinder, school en akademiegelden, waaromtrent ten voordeele der predikanten, in sommige provinciën, de verordeningen ten jare 1810 nog in kracht waren. De aangenomene beginselen bragten derzelver handhaving mede. Overal, waar de predikanten hiermede bevoorregt waren geweest, werd hun het genot daarvan ten eerste weder gegund. Hoe edelmoedig het gouvernement in desen ook toonde te zijn, hetzelfde kon echter terstond aan deze zaak geene algemeene uitbreiding geven. Zij bekwam die later

van tijd tot tijd. Het eerste begin daarvan was eene algemeene strekking der akademiegelden tot de drie hoogescholen, te *Leyden*, *Utrecht* en *Groningen* gevestigd. Daartoe nam de souvereine vorst, den 26 van wintermaand des jaars 1814, een besluit, waarin onder anderen voorkomen deze woorden, „ dat de onderscheiding, door de staten van *Holland* voorheen bepaald, om hunne provinciale universiteit te begunstigen, niet meer kon geacht worden te pas te komen, nu de betaling daarvan uit 's lands *algemeene kas* geschiedde, wijl de staat ééne en dezelfde betrekking had op al de hoogescholen van *Nederland*.” (482)

Even weinig kon ook het bezoldigen der kerkelijke dienaars van lageren rang, als kosters en voorzangers, algemeen geregeld worden. Noodig werd het wel geoordeeld, ten einde de openbare godsdienst in sommige hervormde gemeenten, voornamelijk op plaatsen, waar de bevolking meest roomsch-katholiek was, niet meer op eene gebrekkige wijze zoude uitgeoefend worden, dat zoodanige *kerkelijke* dienaars, weder, gelijk in vroegere tijden, voor het jaar 1808, van 's lands wege bezoldigd werden. Dan volgens de beginselen, bij de hervatting der kerkelijke betalingen vastgesteld, om dezelve voorloopig in te rigten op den voet van het jaar 1810, kon men dan ook aan die, welke aan gemelde kerkelijke dienaars te voren geschieden, voor als nog niet denken. In de meeste nederlandsche plaatsen, te platten lande, waar de bevolking grootendeels tot de

de hervormde kerk behoorde, waren de bedieningen van koster en voorzanger bij voortduur aan de schoolonderwijzers opgedragen, voor zoo veel deze leden dier kerk of derzelve waren toegedaan. Doch in Noordbrabant, bij voorbeeld, was dit gansch anders. Aldaar waren, sedert de scheiding der kerk van den staat, als een gevolg der omwenteling van het jaar 1795, verre de meeste schoolmeestersplaatsen aan roomschkatholieken begeben. En deze hadden tot het waarnemen van gemelde kerkelijke bedieningen bij de hervormden niet kunnen worden aangesteld. De traktementen, voorheen aan de beide zamen vereenigde posten verbonden, waren sedert betaald alleen aan de schoolmeesters, terwijl de betalingen, welke aan kerkelijke bedienenden, als zoodanigen, te voren waren uitgereikt, volgens een besluit van koning LODEWIJK, den 2 van oogstmaand des jaars 1808, hadden opgehouden. Hierdoor was de last der betaling voor rekening van de hervormde gemeenten gekomen. Dan die gemeenten, klein en meestal, gelijk in *Peel* en *Kempeland*, onvermogen zijnde, was het voor dezelve moeilijk zoodanige uitgaven te vinden. Gaarne wilde de nieuwe soeverein van de nederlanden, bij eene vernieuwing van de kerkelijke inrigtingen, zoodanige gemeenten te hulp komen. Doch nog vooreerst kon dezelve, om gemelde redenen, geene eigenlijke traktementen aan de kosters en voorzangers toelleggen. Dat hij echter gezind was om ter vergoeding daarvan iets te doen, bleek uit deszelfs besluit, den 24 van oogst-

maand des jaars 1815 genomen. In hetzelfde werd bepaald, dat uit de som, door het vereenigen van predikantsplaatsen, voor het land uitgewonnen, jaarlijks een ruim gedeelte aan de klassis van *Peel en Kempeiland*, ten einde in de gemelde behoefte mogt worden voorzien, zoude worden ter hand gesteld. Hetzelve bestond in eene ronde som van duizend gulden. Naderhand heeft insgelijks de koning voor de overige klassen van Noordbrabant, op eene edelmoedige wijze, gezorgd.

In de kosten, ter bevordering van een geregeld kerkbestuur, voorheen aan vele kerkklassen van 's landswege uitgereikt, kon, volgens de beginselen, waarvan het gouvernement uitging, eveneens niet wel voorzien worden. Daar de betalingen van zoodanige gelden reeds onder **LODEWIK** hadden opgehouden, konden in het jaar 1813 dezelve niet meer in aanmerking komen. Onderscheidene verzoeken dien aangaande door deze en gene klassen, in het jaar 1814, gedaan, werden op dien grond van de hand gewezen. Derzelve verdeling daarenboven was altijd zeer ongelijkmatig geweest, en derzelve gebruik niet altijd doelmatig. Ook zoude eene inwilliging van de gedane verzoeken welligt het tijdstip eener nieuwe kerkelijke organisatie hebben kunnen vertragen. Bij het kerkelijk kommissariaat was echter het stellige goede voornemen, om bij die organisatie zoo goed mogelijk te zorgen voor de kosten van het kerkbestuur, een voornemen, dat den kerkelijken niet geheel verborgen bleef. Een rondgaande
brief,

brief, den 14 van slagtmáand des jaars 1814, door den kommissaris voor de kerkelijke zaken aan de gekommitteerden der klassen gezonden, diende ten verzoeke, om de inkomsten met de uitgaven der klassikale beurzen, mitagaders den staat, gelijk ook de inrigting der weduweburzen, te willen openleggen, welke in vele kerkklassen bestonden. Het verzoek tot zulk eene inlichting ging verzeld van eene uitnoodiging, om te willen mededeelen hetgene men, bovenal omtrent het eerstgenoemde punt, voor verbeteringen mogt verbaar keuren. Aan het eene en andere werd voldaan. Welkenkeuden onder de broederschap zagen duidelik in, dat, zoo 'ergens, hier veoral, groote verbeteringen te maken waren. Ook die zijn bij de nieuwe kerkregeling wezenlijk tot stand gekomen. Van zelf sprak het, dat voor als zog het houden van provinciale synoden op 'a landskosten geene plaats kon hebben, waartoe anders de deputaten der laatstvoorgaande synoden, inzonderheid die van Zuidholland, bij het gouvernement bescheidene aanzoeken gedaan hadden. Bij eene voorgenomene kerkorganizatie zoude dien aangeende beslissing mogen verwacht worden.

Aan eenige, reeds onder de regering van LODERWIK, vervallene betalingen, als daar waren zoegenoemde rekognitiën, door herbergiers of anderen op te brengen, of schadeloosstellingen daarvoor, gelden tot onderhoud of verbetering van kerkelijke gebouwen, door lands of plaatselijke besturen aan sommige gemeenten voormals bij wijze van oktrooi toe-

gelegd; aan al zulke betalingen kon insgediaks niet gedacht worden, wijl zij met de ombetsde beginselen, ook met de vastgestelde grondwet niet waren overeen te brengen. Inmiddels begreep men echter, dat, met opzigt tot zoodanige gelden, wanneer ze voortvloeiden niet uit vrije gunst, maar uit wezenlijke verplichtingen, rustende op de domeinen of op den staat, dezelve dienden betaald te worden. Naar dit begrip heeft men toen voldaan aan alle regtmattige aanzoeken, ook aan aanzoeken tot *onderhoud der, aan den lande toebehoorende, pastorijen*.

Even billijk was het, in het oog van den soeverein, de oorlogsschade te hoeden, aan onderscheidene kerkgebouwen toegebracht, in de jongste tijden. Het groote gebrek aan geld, ten dage van de heugelijke verandering der zaken van staat, verhinderde wel terstond het goede voornemen daartoe te verwezenlijken. Dan zoo ras dat gebrek voor eene allengsche aanvulling van 's lands kas eenigzins geweken was, ontving een groot aantal van gemeenten de vereischte gelden tot herstelling van het beschadigde. Genot daarvan had de hervormde gemeente van *Delfzijl*, waar de franschen, sedert het jaar 1812, het kerkgebouw tot een magazijn gebruikt, en ten tijde van het beleg in hetzelfde niets ontzien hadden. De hervormde gemeenten van *Woudrichem*, van *Sleuwijk*, van *Spijk*, en van *Arkel*, waar de kerken door de belegering van *Gorinchem* zeer veel hadden moeten lijden, hadden aanspraak op pene diergelijke vergoeding van schade, en ontvingen

gen die ook. Hetzelfde zij aangemerkt van de hervormde gemeente aan de *Helder*, als mede van die der lutherschen te *Gorinchem*. Het eene en andere geschiedde bij onderscheidene besluiten in de jaren 1814 en 1815.

- Uit al dit historischewijze medegedeelde, opzigtelijk tot het sadelijk in orde brengen van den verwarden staat der kerk in Nederland, doen zich, niet hier en daar, maar allerwege, onmiskenbare bewijzen op, zoo van 's konings regtvaardigheid bij, als van zijne onvermoeid werkzame bezorgdheid voor een juistmatig regelen van de belangen des openbaren godsdienstes en van de regten der openbare kerken, welke, volgens zijne eigene, verstandelijke en zodelijke, overtuiging, onschendbaar en heilig moeten zijn in een welgevestigden burgerstaat. Van die regtvaardigheid des konings zouden verscheidene voorbeelden kunnen worden bijgebracht. Onder deszelve stak de vorstelijke regtvaardigheid boven alles uit, in eene bijzondere beslissing van zeker kerkelijk-burgerlijk verschil, dat te *Nijmegen* plaats had. Te weten, door een besluit van koning *LOUWIS*, den 2 van oogstmaand des jaars genomen, was aldaar de stedelijke regering verplicht geworden, om de goederen van de groote of st. stevenskerk aan de hervormden over te geven. Die verplichting geviel aan de regering geheel niet; zij bracht daar allerlei bedenkingen tegen in; doch 's konings wil vorderde gshoorzaamheid. In het jaar 1810 werd dan eindelijk daartoe door de beide partijen een

oedertijds overeenkomst gesloten. Evenwel de regering der stad meende die overeenkomst aan de koninklijke bekrachtiging te moeten onderwerpen, maar het wel scheen, eeniglijk om tijd te winnen, die misschien eertlang verandering van omstandigheden konde baren. Het bleek ook, dat die gedachte niet ongegrond was geweest; want welhaast volgde de inlijving bij Frankrijk, waardoor zulk eene bekrachtiging onmogelijk werd gemaakt, gelijk zij ook, na dien tijd, van het fransche gouvernement niet kon verkregen worden. Op dezen grond beweerde de regering van *Nijmegen*, dat de overeenkomst als vernietigd moest beschouwd worden. In dien staat bleef de zaak tot na de verlossing van Nederland. De hervormden, toen hierover heere regtmatige klagen bij den soevereinen vorst aanhaafte, gelatte deze, bij besluit van den 10 van herfstmaand des jaars 1814, aan den magistraat van *Nijmegen*, om volgens de getroffene overeenkomst zich te gedragen. Nog bleef de Nijmeegsche magistraat wederstrevig, niet wilsten van onderscheiden aard zoeken. Het nemen van krachtiger maatregelen was dus noodzakelijk geworden. De koninklijke arm bragt, in bloemaand des jaars 1815, eene dadelijke uitvoering van het vroeger genomen besluit tot stand, terwijl hij door eene ernstige berisping zijn ongenoegen den toenmaligen burgemeester der stad deed kennen.

In deze afdeeling hebben wij gowaagd van predikantsplaatsen, welke, na Nederlands bevrijding, met
an-

andere vereenigd, of geheel vernietigd werden. De aard dezer zaak vordert dan nu hiervan een uitvoeriger verslag. Welk ontwerp er te dien opzichte, reeds onder de regering van SCHIMMELPENNING, beraamd, en onder de regering van LODEWIJK, met een, voor 's lands kas zeer voordelig, gevolg bewerkstelligd is geworden, werd hiervoor door ons verhaald. (483) Het voornamste oogmerk was te dien tijde aan den eenen kant, om den last van het land zoo veel te verligten, als met voegelijkheid geschieden konde, en aan den anderen kant, om het lot van schraal bedeelde predikanten te verbeteren. De inlijving dezer landen bij Frankrijk wierp echter, ook te dien aanzien, alles omverre, dreigende eene organisatie der kerk op den franschen voet. Dan bij de herstelling des vaderlands werd terstond de afgebroken draad weder opgevat, blijkens het tweede en derde artikel van het meermalen gemelde grondbesluit, door den soevereinen vorst genomen, den 19 van louwmaand des jaars 1814, waarbij den kommissaris-generaal voor de binnenlandsche zaken een rapport omtrent deze zaak werd aanbevolen. Dat rapport ingekomen zijnde, volgde er een besluit van den soevereinen vorst, genomen den 18 van grasmaand deszelfden jaars, hetwelk over het algemeen eene nog betere strekking had, dan hetgene door koning LODEWIJK hieromtrent werd vastgesteld. Het besluit betrof alleen zoodanige predikantsplaatsen, welke geheel of gedeeltelijk van het land bezoldigd werden. Volgens hetzelfde zoude eene ker-

ke-

kelijke gemeente ten minste uit twee honderd zielen moeten bestaan, om bij eene voorkomende vakature op het behouden van eenen afzonderlijken predikant te kunnen aanspraak maken. Alle gemeenten, beneden dat getal, zouden met andere naburige worden vereenigd, voor zoo verre hare behoeften niet volstrekt eenen afzonderlijken leeraar vereischten, en hare plaatselijke gelegenheid van dien aard ware, dat de dienst aldaar door geenen naburigen predikant gevoegelijk kon worden waargenomen. Gemeenten van meer, dan twee honderd zielen zouden met elkanderen *niet* worden vereenigd, tenzij, zeer gunstige omstandigheden, zoo als eene bijzondere nabijheid aan andere plaatsen, mits men gemakkelijk over 'en weder konde komen, zulks mogten aanraden, zonder nadeel voor die gemeenten. Wijders elke gemeente, welke zestien honderd zielen telde, in het bezit zijnde van twee predikanten, zoude dezelve behouden, zonder dat nogtans hieruit eenig gevolg konde getrokken worden voor andere gemeenten van die grootte, welke toen slechts door éénen leeraar bediend werden. Aan eene gemeente van minder, dan zestien honderd zielen, zoude het behouden van eenen tweeden predikant niet mogen worden toegestaan, dan om zeer bijzondere en gewigtige redenen. Grootere gemeenten zouden voorts een meerder getal predikanten behouden naar evenredigheid van derzelver talrijkheid. Voldoende zouden geacht worden voor gemeenten beneden de zestien honderd zielen één predikant, voor gemeenten

van

van zestien honderd tot drie duizend zielen twee predikanten, voor gemeenten van drie duizend tot vijf duizend zielen drie predikanten, voor gemeenten van vijf duizend tot zeven duizend zielen vier predikanten, voor gemeenten van zeven duizend tot tien duizend zielen vijf predikanten, voor gemeenten van tien duizend zielen tot dertien duizend zielen zes predikanten, voor gemeenten van dertien duizend tot zestien duizend zielen zeven predikanten; voor gemeenten van zestien duizend tot twintig duizend zielen acht predikanten. In grootere gemeenten zoude voor elke vijf duizend zielen, boven de twintig duizend, nog één predikant worden toegestaan. Met betrekking tot de hervormde gemeenten, behoorende onder de klassen van *Nijmegen*, van *Bergen op zoom*, van *Breda*, van *'s-Hertogenbosch*, en van *Peel en Kempeiland*, waar de groote meerderheid der ingezetenen eenen anderen godsdienst beleeft, zoude, in plaatse van twee honderd, het getal van vijftig zielen voldoende geacht worden tot het behouden van éenen afzonderlijken predikant, het getal van duizend tot het behouden van twee predikanten, dat van twee duizend tot het behouden van drie, en wijders dat van vier duizend tot het behouden van vier predikanten. Eindelijk zoude, volgens dit vorstelijk besluit, bij het vernietigen van eenige standplaatsen, aan de predikanten, welker dienst hierdoor mogt verzwaaard worden, eene billijke verhooging van jaarwedde daarvoor worden toegestaan. De schikkingen, door dit besluit gemaakt,

maakt, zag men dadelijk in werking komen. Er werden, van tijd tot tijd, niet alleen vele onderscheidene kleine gemeenten met elkaar vereenigd, maar ook vele predikantsplaatsen vernietigd. In Noordbrabant viel weg, te 's *Hertogenbosch*, de vierde, te *Bergen op zoom*, de derde, te *Heusden*, insgelijks de derde, en te *Grave* de tweede predikantsplaats. Soortgelijke veranderingen werden er gemaakt, in *Zeeland*, te *Zierikzee*, te *Goes*, te *Middelburg* en *Vere*; in *Holland* te *Schoonhoven*, te *Enkhuizen* en *Naarden*; in het Sticht van *Utrecht*, in de stad van dien naam, en te *Wijk bij Duurstede*; in *Gelderland*, te *Nijmegen*, en te *Harderwijk*; in *Overijssel* te *Deventer*; in *Groningerland* te *Appingedam*. Al deze steden verloren ééne predikantsplaats, uitgezonderd *Vere*, waar het getal van vier predikanten tot twee verminderd werd. (484)

Volgens het negende artikel van het gemelde voorstelrijk besluit werd de kommissaris-generaal voor de binnenlandsche zaken gelast eene voordragt te doen nopens het te behouden getal der fransche, engelsche, schotsche en hoogduitsch hervormde predikanten. Hiervan is het gevolg geweest, dat de fransche gemeente te *Harderwijk*, te *Heusden*, te *Tholen*, te *Voorburg* en in andere plaatsen vernietigd, en voor *Middelburg* en *Vlissingen* samen één engelsche predikant werd toegestaan. Wederkerig moesten er in sommige steden, overeenkomstig met de opgegevene schaal, nieuwe predikantsplaatsen ontstaan. Aan de hervormde gemeente van
Har-

Harlingen werd, met intrekking van een besluit, in het jaar 1809 genomen, weder een vierde predikant vergund, vermits zij meer dan vijf duizend zielen kon tellen. Op iets diergelijks had de hervormde gemeente van *Vlissingen* aanspraak, welke uit meer dan drie duizend zielen bestond. Het beroepen van eenen derden predikant kon haar dus niet geweigerd worden. Aan de hervormden van den *Moerdijk* werd het stichten van eene kerk toegestaan, en daartoe van 's landswege eene aanzienlijke som bijgedragen. Reeds ten jare 1814 werd aan de nieuwe gemeente aldaar, volgens het *regt van kollatie*, door den soeverein een predikant benoemd, op een traktement van acht honderd guldens.

Het *regt van kollatie*, ook genoemd het *patronaatregt*, was door den soeverainen vorst zelve, bij den aanvang van zijn bestuur, anders nog zoo niet in volle kracht uitgeoefend. Daar hij aan het belangrijkste voor de kerk dacht, werd het min belangrijke te zijnen opzichte door hem vooreerst aan eene zijde geschoven. *Regt van kollatie* had de soeverein, onder anderen, in de hervormde gemeenten van *Breda* en *Apeldoorn*. In die beide was ten jare 1814 eene openstaande leeraarsplaats. Dan aan den kerkenraad der eerstgemelde gemeente verlenende de vorst in grasmaand eene volkomen vrijheid, om eenen predikant te beroepen, op welken de kans ook vallen mocht. Te *Apeldoorn* zoude dit hetzelfde geval toen zijn geweest, hadde de gemeen-

meente aldaar de benoeming eens predikants niet van den vorst zelven verlangd, die dan ook daaraan voldeed in den herfst van het gemelde jaar. Andere heeren schijnen aan zoodanig een regt, te hunnen behoefte, meer gewigt gehangen te hebben, en daarom den vorst ter herstelling van hetzelfde al spoedig genaderd te zijn. Immers in een, hiervoor vermeld, besluit, van den vorst genomen den 23 van wintermaand des jaars 1813, over het gouvernements goedkeuren van gedane predikantsberoepingen, werden er beschikkingen beloofd omtrent de heerlijke regten en het patronaatregt. Hierop volgde dan ook, den 26 van lentemaand des jaars 1814, een, door den vorst genomen, besluit omtrent de regten van *ambachtsheerlijkheden, riddershofsteden* en *havezaten* of zogenoemde *heerlijke regten*. Dit besluit moest van zelf den weg openen tot een aanvankelijk herstel van het patronaat of kollatierregt. Het vijfde artikel van dat besluit luidde dus. „ Het regt van kollatie of beroeping (benoeming) van predikanten „ blijft onbepaald aan de voormalige eigenaren van „ hetzelfde toegekend daar, waar de predikanten uit „ de kerkelijke fondsen, *zonder subsidie van de „ landstkas*, kunnen bezoldigd worden; terwijl in „ de gemeenten, waar voorschrevene subsidiën „ plaats hebben, door de gemeenten of kerkenraden een dubbeltal gevormd, en de verkiezing (en „ *benoeming*) door den voormaligen geregtigden „ zal gedaan worden. Wijders daar, waar aan „ de voormalige heeren alleen het regt van mede- „ stem-

„ stemming in de benoeming (beroeping) van pre-
 „ dikanten, of het regt van approbatie of agreatie
 „ toekwam, zoude dat regt blijven in den vorm,
 „ zoo als zulks te voren had plaats gehad. Alles
 „ evenwel moest beschouwd worden als onvermin-
 „ derd de eindelijke goedkeuring, of zoodanige na-
 „ dere bepalingen, als door den vorst bij de orga-
 „ nizatie van den openbaren eerdienst voortaan nog
 „ zouden mogen gemaakt worden.”

Volgens een vorstelijk besluit van den 28 van herfstmaand deszelfden jaars werd bepaald, dat deze genomene maatregel, met den 1 van slagtmaand, in werking zoude komen. Met opzigt tot het kollatieregts van den souverainen vorst, was het vierde, vijfde en zesde artikel van dit besluit merkwaardig, en is hetzelfde nog in kracht. Het vierde luidde dus, dat in alle plaatsen, tot de domeinen van den staat behoorende, alsmede in alle andere plaatsen, waar het regt van kollatie voorheen was uitgeoefend, of door den souverain, of door de voormalige heeren derzelve, welke, na de vereeniging van derzelve heerlijkheden met 's lands domeinen, door het gouvernement in derzelve regten moesten geacht worden te zijn opgevolgd, dat regt door den vorst voortaan zoude worden uitgeoefend. Het vijfde artikel was van dezen inhoud, dat de kerkenraden der hervormde gemeenten van zoodanige plaatsen, ingeval van vakature, zich moesten vervoegen bij den sekretaris van staat voor de binnenlandsche zaken,

die dan aan den vorst eene voordragt zoude doen van twee of meer personen, uit welke deze één' zoude benoemen. Het zesde artikel behelsde, dat de benoeming, door den vorst geschied zijnde, de sekretaris van staat zoude doen zorgen, dat dezelve kerkelijk hare kracht bekwam, en alzoo eene *kerkelijke beroeping* wierd.

Dit alles is voortaan zoo gebleven; maar het vijfde artikel des eerstgemelden besluits van den 26 van lentemaand is geheel veranderd. Dit werd bij een nader besluit, door den vorst genomen den 1 van sprokkelmaand des jaars 1815, dezer voege gewijzigd, „dat alle eigenaars der heerlijkheden en andere kol-
 „lorren, welke tot het jaar 1795 het bijzondere
 „volstreckte kollatierecht, tot begeving van pre-
 „dikantsplaatsen hadden gehad, hetzelfde regt ook
 „in het vervolg weder zouden uitoefenen, zonder
 „voorsigende nominatie (of benoeming van twee
 „of meer geschikte voorwerpen) door de kerken-
 „raden gemaakt, en ook zonder onderscheid, of
 „op zoodanige plaatsen het predikantstraktement
 „voortvloede uit plaatselijk kerkelijke (namelijk
 „pastorije) goederen, of, hetzij geheel, hetzij ge-
 „deeltelijk, uit 's lands kas werd betaald.” (485)
 De wegneming der perken, binnen welke het kollatierecht in het eerste besluit bepaald werd, was het gevolg van een hierop aandringend verzoek eeniger eigenaren van heerlijkheden. (486) Op die wijze werd alzoo het overoude patronaat of *wars* kollatierecht in zijne wezenlijke, oorspronkelijke, kracht volkomen hersteld. (487) Al

Al de historische berigten, welke wij tot dus verre, aangaande eene, door den souvereinen vorst der nederlanden verbeterde, toedragt van kerkzaken en kerkelijke belangen hebben medegedeeld, hadden meerendeels hunne betrekking op hetgene, na het jaar 1810, in het eigenlijk gezegde Nederland, uit zeven provinciën met het landschap *Drenthe* en eenige generaliteitslanden bestaande, onder **NAPOLEONS** heerschappij in de uiterste verwarring was gebracht. Dan de aard van ons schrijven vordert, dat wij insgelijks eenig verslag doen van de herstelling der hervormde kerken in het voormalige Staatsvlaanderen, alsmede in *Maastricht* met het Overmaasche, welke, volgens de hiervoor vermelde staatkundige verordeningen, met de nederlandsche hervormde kerk, onder onzen souvereinen vorst, verenigd zijn geworden.

Staatsvlaanderen was, even als *Maastricht*, met het Overmaasche, in het jaar 1795, aan Frankrijk afgestaan, en het kerkwezen aldaar op den franschen voet georganiseerd. In Staatsvlaanderen had men aan de hervormde gemeenten hare goederen gelaten, maar daarentegen haar verpligt, om zelve de predikanten te betalen. Terstond na de verandering der politieke zaken in Nederland, ten jare 1813, werd er van gouvernementewege met de beide konsistoriale kerken, waarin de hervormden aldaar verdeeld waren, die van *Axel* en *Sluis*, eene briefwisseling geopend, ten einde men den toestand der zaken van de gemeenten mogt leeren kennen. Na eenige

onderhandelingen nam de souvereine vorst, ten jare 1815, den 9 van louwmaand, voor die kerken een allergunstigst besluit, waarbij derzelver toenmalige inrigting, gelijk ook de wijze van bestuur over de geldmiddelen der gemeenten werd gelaten op den bestaanden voet. De gemeenten bleven uit dien hoofde wel belast met de kosten van haar kerkelijk bestuur, het onderhoud harer kerkgebouwen en pastoriën, de bezoldiging harer kosteren en voorzangers enz. Maar zij werden ontslagen van de verpligting tot het bezoldigen van hare leeraars, behoudende echter de vrijheid van aan dezen, zoo zij zulks verkozen, eenige toelagen te vergunnen. Het gouvernement zoude voor de vaste traktementen der leeraars zorg dragen. Inmiddels mogt men, volgens dit besluit, ook daar verordeningen te gemoet zien, welke, bij eene organisatie van het bestuur der hervormde kerk in de nederlanden, ten voordeele van alle nederlandsche hervormde gemeenten zouden worden gemaakt. Bij hetzelfde besluit werd tevens bepaald, dat er ten behoeve van de hervormde gemeente, aan den zoogenoemden vlaamschen *Olijfberg*, een predikant zoude worden aangesteld, die te *Gent* zijn verblijf diende te houden. Deze gemeente was verspreid over drie dorpen, namelijk *Maria Hoorebeek*, *Etichoven* en *st. Mater*, en bestond uit honderd en tachtig zielen. Nog werd bij hetzelfde besluit ook een predikant, met behoorlijke bezoldiging, toegewezen aan de *Salzburgsche* luthersche gemeente te *Groede*, in *Staats* of, gelijk

lijk het sedert genoemd is geworden, *Zeeuwsch-Vlaanderen*. Ingelijks werden bij dat besluit aan eenige roomsche geestelijken jaarlijksche sommen, als toelagen, verzekerd, in plaatse van hetgene hun door het fransche gouvernement was toegezegd geweest.

De hervormde kerk van *Maastricht*, met het Overmaatsche, besloot voorheen in zich ongeveer twaalf hervormde gemeenten van geene groote uitgebreidheid, vormde eene afzonderlijke klasse en behoorde, als zoodanig, volgens eens besluit der algemeene staten, den 16 van louwmaand des jaars 1680 genomen, onder de synode van Gelderland. Van ouds her werden dan ook de predikanten dier gemeenten van staatswege bezoldigd. Dan zoodra de plaatsen dezer gemeenten onder het fransche gouvernement waren gekomen, hielden alle betalingen op. De milddadigheid der nederlandsche synoden feikte den afgescheiden broederen uit de liefdefondsen wel iets toe, om hen te ondersteunen. Maar die hulp was niet evenredig aan het gebrek. En de gemeenten zelve, meestal zeer klein, konden niets bijna toebrengen tot aanvulling. Later werd er eene konsistoriale kerk naar de fransche wijze gesticht, ook met toelagging van traktementen voor de predikanten. Maar behalve dat die zeer schraal waren, geschiedde de betaling met eene zeer trage hand, en daarenboven zeer ongeregeld. Dit noodzaakte het grootste aantal van predikanten, om, hetzij naar elders beroepen zijnde, hetzij niet, van daar te ver-

trekken, waardoor de gemeenten geheel aan haar zelve werden overgelaten. Dit heeft geduurd tot dat de franschen ook deze landen ontruimen moesten. Toen werden dezelve welhaast weder met de nederlanden verenigd, en de hervormde gemeenten aldaar ook onder het nederlandsche bestuur gebragt. Te *Maastricht* vond men toen slechts éénen nederduitschen predikant, JACOBUS VERLOREN, die tevens voorzitter was van de konsistoriale kerk, en met eene ongeloofelijke volharding, sinds het jaar 1795, op alles de wacht houdende, het protestantendom in die oorden roemrijk gehandhaafd en beschermd had. Men vond er ook éénen franschen predikant, gelijk ook éénen hoogduitschen lutherschen. Insgelijks vond men éénen nederduitschen te *Venlo*, en hier en daar eenen enkelen op de dorpen. Eene ernstige behartiging der kerkelijke belangen in die oorden was derhalve allernoodigst. Bij onderscheidene besluiten van den souverein ontying dan ook de hervormde gemeente van *Maastricht* drie nederduitsche predikanten, die er zich nog bevinden, en bij welk thans één fransche en één hoogduitsche luthersche in den dienst der kerk werkzaam is. Bij de algemeene kerkelijke organisatie, zijn de belangen der gemeenten aldaar, gelijk elders, ordelijk geregeld, en hebben zij onder het provinciale kerkbestuur van *Limburg* eene plaats bekomen.

Behalve de gemelde hervormde gemeenten, buiten de grenzen der van ouds dus genoemde vereenigde nederlanden, bestond er, in het nieuw aangekomen
ge-

gedeelte des rijks, alleen te *Brussel* eene hervormde, fransch-hoogduitsche, gemeente, welke zich sedert het jaar 1756 allengs gevestigd had. Dan na het jaar 1813, is daar mede eene nederduitsche gemeente gesticht en zijn er door den souverainen vorst twee nederduitsche predikanten benoemd geworden. Voor het overige zijn er in de aangekomene provinciën verscheidene hervormde, of, gelijk men haar daar liever noemt, protestantsche gemeenten gesticht, wel grootendeels ten dienste van het garnizoen, maar toch ook niet minder ten behoeve van de hervormden, welke er gezeten zijn, op sommige plaatsen zelfs in geen onaanzienlijk getal. Te *Antwerpen* bevond men, na verloop van eenigen tijd, ongeveer vijf honderd protestantsche inwoners. Te *Bergen in Henegouwen* waren ongeveer twee honderd en vijftig protestanten; te *Charleroi* omtrent twee honderd. Te *Gent* rekende men op zes honderd zielen van de protestantsche gemeenschap; te *Oostende* op vier honderd, te *Brugge*, op honderd en veertig, te *Oudenaarde* op acht en zeventig. (488)

Ten laatste behoort hier nog in eene historische oogenschouw genomen te worden de zeer verketste de toestand der hervormde kerk in Oost en Westindie. Nauwelijks was men er van verwittigd geworden, dat de engelschen het eiland *Java*, nevens andere oostindische bezittingen, aan de nederlanders hadden terug gegeven, of men begon weder, gelijk van ouds, voor de handhaving van den hervormden

godsdienst in die gewesten zorg te dragen, en ijverig werkzaam te zijn. De afgevaardigden van de voormalige zuidhollandsche synode, gelast tot de waarneming der kerkelijke belangen in de Indiën, vervoegden zich in grasmaand des jaars 1815 met een adres aan den souverainen vorst, verzoekende van denzelfven het nemen van alle zoodanige besluiten, als tot herstel der aldaar, door de plaats gehad hebbende omstandigheden, diep vervallene kerken konden strekken. Dit verzoek had weldra eenige voorloopige, zeer gewenschte, gevolgen. Twee voortreffelijke hervormde leeraars, LENTING en VAN DEN BYLLAARDT, werden reeds in oogstmaand van het gemelde jaar bestemd; ont zich naar *Batavia* te begeven. Eerlang vertrókken naar Westindië, als predikanten, UDEN MASMAN en BOSCH, de eerste, om dienstbaar te zijn aan de belangen van 's Heilands kerk te *Suriname* en de ander te *Curaçao*. Dan de tusschenkomst der synodale afgevaardigden had meer nog, dan dit, bewerkt. Zij had de aandacht van het gouvernement doen vestigen op de bijzondere betrekkingen, waarin de nederlandsche hervormde kerk altijd gestaan had, en ook nu weder behoorde te staan met de hervormde gemeenten in die overzeesche gewesten. Te *Middelburg* en te *Amsterdam* bevonden zich mede kerkelijke afgevaardigden tot de indische zaken, gelijk men hen noemde, voor Zeeland en Noordholland. Het bestaan van zoodanige afzonderlijke kommissiën was overeenkomstig geweest met de voortijds plaats gehad

had hebbende verdeeling van kamers der oostindische kompagnie. Dan eene nieuwe orde van zaken vorderde eene nieuwe inrigting van kerkelijk toezigt op deze verre verwijderde kerkelijke aangelegenheden. In afwachting eener voegzame organisatie van het gansche nederlandsche kerkbestuur, werd derhalve, bij voorraad, eene kommissie benoemd van eenige hervormde predikanten, om het gouvernement door voorlichting van dienst te zijn bij het ter harte nemen van de belangen der kerken in Oost en Westindië. Dezelve werd gemagtigd tot het voeren van eene wettige briefwisseling met de hervormde gemeenten aldaar, en voor het overige belast met eene goede wijziging van al hetgene eertijds te dezen aanzien door de, hiervoor genoemde, bijzondere, synodale, kommissiën gewoonlijk geschiedde. Het besluit, daartoe strekkende, werd, den 4 van herfstmaand des jaars 1815, door den koning genomen, die ruim eene maand later, bij besluit van den 13 van wijnmaand tot die gewigtige taak riep zes hervormde predikanten van 's *Gravenhage*, met name M. JORISSEN, W. L. KRIEGER, J. B. NOORDINK, R. P. VAN DE KASTELE, I. J. DERMOUT, B. VERWEY, benevens éénen predikant uit *Delft*, J. J. METELERKAMP. (489) Na de *vestiging van het algemeene kerkelijk bestuur*, is deze kommissie op eenen breeder voet ingerigt geworden, zijnde vervangen door die tot *de zaken der protestantsche kerken in Neêrlands Oost en Westindië*. (490)

Van die vestiging des algemeenen kerkelijken be-

staats, onder de hervormden, vordert ten laatste het doel onzes schrijvens hier een bijzonder, historisch, verslag. Onder de regering van LODERWIJK, hebben wij hiervoor (491) gezien, verlevendigden zich de gegronde redenen, die sedert het jaar 1795 hadden bestaan, om naar eene verbetering van het bestuur der nederlandsche hervormde kerk te verlangen, doch waaraan uit hoofde van de elkaâr vervangende veranderingen in het staatsbestuur opzettelijk niet gedacht had kunnen worden. Wat er toen, onder eên, naar het scheen, meer bestendig en wel éénhoofdig bestuur verrigt is, om aan dat ernstig verlangen te voldoen, is insgelijks hiervoor door ons verhaald. Dan de noodlottige vereeniging van Nederland met Frankrijk wierp het zoo goed als voltooide werk in duigen. Dezelfde redenen, om naar verbeterde kerkinrigtingen uit te zien, bleven echter voortduren. Maar wie kon dezelve immer verwachten, zoo lang NAPOLÉON dwingend beval, dat alles, hiertoe betrekkelijk, zoo veel mogelijk, op eene fransche leest zoude geschoeid worden? Zoodra echter het tijdstip was aangebroken, waar op het, van zoodanige dwangbevelen ontheten, vaderland ruimborstig en vrij begon te ademen, werd het gestaakte werk, om aan de nederlandsche hervormde kerk eene zoo doelmatige, als vaste, organisatie te geven, weder bij de hand genomen, en de weg daartoe met bedaarde voornigtigheid bereid.

Allereerst had, den 26 van grasmaand des jaars 1814, de voormalige kommissaris van binnenland-
sche

sche zaken aan den souverainen vorst het voorstel gedaan, om ééne algemeene synode zamen te roepen, onder zoodanige bepalingen, als de bereiking van het groote oogmerk het best zouden kunnen verzekeren. Door middel van zulk eene synode oordeelde de kommissaris, dat in het bestuur der hervormde kerk de verlangde noodzakelijke verbeteringen het voegelijkst zouden kunnen gemaakt worden, dewijl zij met de toenmalige orde van zaken behoorden overeen te komen, en daarnaar vereenvoudigd te zijn. De bedoeling scheen dus te zijn en was, om voortaan geene provinciale synoden meer te doen zamen komen, maar die alle, als het ware, te laten wegsmelten in ééne jaarlijksche algemeene nederlandsche synode. Hiertegen had de raad van state, in welks handen dit voorstel ter beoordeeling was gegeven, den 14 van bloemaand deszelfden jaars, vele bedenkingen ingebracht. Deze beschouwde zoodanig ééne algemeene synode niet *noodzakelijk*. In het staatsbestuur was wel een vorm van éénheid, maar die behoefde niet noodwendig tot éénheid in het kerkbestuur of tot ééne algemeene nationale synode te leiden. Ook was, naar deszelfs meening, zoodanig eene synode niet *wenschelijk*. Nieuwheden in de kerk of in zaken van de kerk in te voeren was, gelijk de geschiedenis getuigen kon, meermalen eene bron geweest van ongelegenheden, van twisten en beroeringen. Gevaarlijk scheen dit inzonderheid voor eenen naauwelijks gevestigden staat, die geene zoodanige ongelegenheden, van welken
aard

aard ook, velen kon. Eveneens kwam het den raad voor, dat ééne algemeene synode niet strooken zoude met de natuur van het nederlandsche hervormde kerkgenootschap, daar dit alzoo wederom onder ééne oppermagt zoude worden terug gebragt, waarvan het te voren zulk een' afkeer betoond, en zich losgemaakt had. Allezins onraadzaam kwam het inzonderheid den raad voor, gelijk in het gedane voorstel was aanprezen, de besluiten ééner algemeene synode ook betrekkelijk te maken tot de *zuiverheid* der hervormde *godsdienstleer*, wyl men er zich geen' waarborg voor konde beloven, dat daarbij altijd die gematigdheid zoude plaats grijpen, welke alleen de rust der kerk kon verzekeren. Daarenboven stond het te vreezen, dat over de wettigheid zoodaniger synode, bijaldien zij niet ware zamengesteld uit afgevaardigden van de bijzondere kerkklassen, geen gering ongenoegen onder de hervormden, ten minste onder derzelver leeraars, zoude kunnen rijzen, hetwelk naar de natuur der zaak wanorde moest verwekken. Ingelijks meende de raad, dat, volgens het honderd negen en dertigste artikel van de grondwet, 's vorsten bemoeijingen met de kerkgenootschappen zich niet verder behoefden uit te strekken, dan tot schikkingen van eenen financiëlen aard. Uit hoofde van het eene en andere was de raad van gedachte, dat er geheel geene redenen voor het zamenroepen van ééne algemeene synode aanwezig waren. Evenwel, ingevalle de vorst eene nadere regeling van het bestuur volstrekt noodig mogt keuren,

ren, sloeg de raad voor het benoemen van eene konsulerende kommissie, zamengesteld uit eenige bijzondere, verlichte, leeraars der hervormde kerk in de onderscheidene provinciën en andere kundige lidmaten der hervormde gemeenten. Deze zouden het gouvernement kunnen voorlichten omtrent den vorm, welke aan het kerkbestuur, overeenkomstig met de behoeften der onderscheidene gemeenten, voor het vervolg behoorde gegeven te worden.

Na eene rijpe overweging der zaak vereenigde de souvereine vorst zich in zoo verre met dit oordeel van den raad van state, dat er, volgens zijn besluit van den 12 van wijnmaand des jaars 1814, eene konsulerende kommissie zoude worden benoemd. Hierbij bléef de zaak vooreerst, die vervolgens door de onvoorziene groote gebeurtenissen, welke in het jaar 1815 voorvielen, nog meer scheen vertraagd te zullen worden. Men hield het althans niet raadzaam onder de oorlogsrumoeren, die, schoon in Frankrijk plaats grijpende, hier echter allen met schrik vervulden, om eene zoodanige kerkelijke kommissie samen te roepen, en openlijk te doen vergaderen. Niettemin, hoe hagchelijk ook 's. lands zaken schenen te staan, en, gelijk welhaast bleek, wezenlijk stonden, oordeelde men het noch ontijdig, noch onvoegelijk, om met den voorgenomen arbeid aan deze zaak, in het stille, langzaam voort te gaan. De sekretaris van staat voor de binnenlandsche zaken deed op den 13 van bloemaand des gemelden jaars aan den koning der nederlanden het voorstel, om
le-

leden eener kommissie, bij geheim besluit, te be-
noemen, ten einde men met dezelve afzonderlijk,
in vertrouwen, briefwisselen, of door onderling ge-
sprek handelen konde. Op die wijze zouden de
werkzaamheden kunnen worden voorbereid zoo, dat,
wanneer de tijden daartoe gelegener mogten geoor-
deeld worden, eene zamenroeping der kommissie ge-
schiedten, en deze hare werkzaamheden, in eenige wei-
nige zittingen, voltooijen konde. Dit voorstel werd,
den eerstkomenden 28 van bloei maand, in een ko-
ninklijk besluit veranderd. Bij hetzelfde liet voor
het overige de koning het bepalen van den dag,
waarop de door hem benoemde kommissie hare eer-
ste bijeenkomst zoude houden, geheel over aan het
departement van binnenlandsche zaken, hetwelk
vboraf met eene vertrouwelijke briefwisseling of on-
derhandeling konde voortgaan.

Na de plaats gehad hebbende onderhandelingen
met de afzonderlijke leden der kommissie, bragt de
sekretaris van staat voor de binnenlandsche zaken
een onderhands ontworpen *Algemeen reglement
voor het bestuur der hervormde kerk van het ko-
ningrijk der Nederlanden* in behoorlijke orde. Den
17 van zomer maand diens jaars, een dag van de
grootste benaauwdheid, in het zuiden des rijks, ter-
wijl het noordelijk deel het gevaar nog zoo niet kende,
werd dat *ontworpen Reglement* door den sekretaris
van staat aan elk der leden toegezonden, nevens
eenige bijgevoegde aaumerklingen ter ontwikkeling
der beginselen, waarop hetzelfde gegrond was. Elk
der

der leden ontving mede het verzoek, om te overwegen, of dat ontwerp tot een' grondslag van de werkzaamheden konde worden aangenomen; en zoo ja, welke veranderingen of bijvoegselen daarin zouden noodig geoordeeld worden. Aan den kommissaris voor de kerkelijke zaken zoude elk zijne gedachten daarover kunnen mededeelen. Al de leden der benoemde kommissie voldeden hieraan met nauwgezetheid, vrijmoedigheid en blijmoedigheid, te grooter, naarmate het verschrikkelijk gevaar, waarin de staat en kerk van Nederland had verkeerd, binnen zeer weinige dagen geheel geweken was. Door dezen weg werden er verscheidene aanmerkingen in het midden gebragt, welke bij de behandeling der zaak zelve eenen gewigtigen invloed op de vaststelling der kerkelijke grondwet konden hebben, en werkelijk ook hebben gehad. De uitslag van de schriftelijke onderhandeling beantwoordde volmaakt aan het oogmerk. De sekretaris van staat vond het aangemerkt, voor een gedeelte, van dien aard, dat het scheen te leiden tot eenige niet onbelangrijke verbeteringen, vermeerderingen en veranderingen. Straks hierop werd dan ook het ontwerp voorloopig daarnaar gewijzigd, ten einde hetzelfde een onderwerp konde zijn van rijpe beraadslaging der vergaderde kommissie, en de arbeid, er aan besteed in de bijzonderheden, gelukkig ten einde mocht worden gebragt. Bij eene aanschrijving van den 9 van wijntmaand des jaars 1815, werd hiervan aan de benoemde leden kennis gegeven, met uit-

uitnodiging, om zich den 25 dierzelfde maand te bevinden in 's *Gravenhage*, en hunne eerste bijeenkomst te houden, in de tegenwoordigheid en onder de leiding van den sekretaris van staat voor de binnealandsche zaken, of anders van den kommissaris voor de kerkelijke zaken. Die eerste bijeenkomst werd op den bepaalden dag gehouden en voortgezet tot den 4 van slagtmaand, wanneer het ontwerp, zoo als hetzelve in eenige zittingen was voltooid, door al de leden der kommissie onderteekend werd. Na het scheiden dier bijeenkomsten, bood de kommissaris-generaal, die als voorzitter de vergaderingen der konsuleerende kommissie had bijgewoond, op den 13 van laatstgemelde maand het gemaakte ontwerp, met eene aanprijzing van deszelfs beginselen en bepalingen, den koning ter goedkeuring aan. Bij die gelegenheid echter werden door hem deze en gene veranderingen voorgedragen. Dezelve betroffen voornamelijk de gemeenten in de zuidelijke gewesten des rijks, voor welke de ontwerpers van het reglement *het behoud van hetzelve hoofdbeginsel*, hetwelk voor de nederlandsche hervormde kerk in het algemeen was aangenomen, uitdrukkelijk hadden vastgesteld. Zulks was den kommissaris-generaal eenigzins bedenkelijk voorgekomen, wegens de zamenstelling van vele der genoemde gemeenten, uit leden van verschillende protestantsche gezindheden bestaande. Ook hadden de ontwerpers omtrent de bijwoning der synode door eenen koninklijken gevolmagtigden zich alleen dezer voege uitgedrukt:

drukt: „ de synodale vergadering kan worden bij-
 „ gewoond door of van wege het hoofd van het de-
 „ partement, waaraan de zaken der hervormde
 „ kerk zijn toevertrouwd;” doch hetwelk de kom-
 missaris met zal wenschte verwisseld te zien. Nog
 onderging het ontworpen reglement, op last des ko-
 nings, het onderzoek van een drietal leden uit den
 raad van state. Dit onderzoek gaf aanleiding tot
 eenige onderhandelingen tusschen den kommissaris-
 generaal en gemelde staatsmannen, waarbij men,
 van wederzijde, het een en ander, hetwelk aan be-
 denking onderhevig, ook voor opheldering of verbe-
 tering vatbaar scheen, overwoog, en waaruit einde-
 lijk het *algemeen reglement voor het bestuur der
 hervormde kerk* diervoegde, als hetzelfde, op den
 6 van louwmaand des jaars 1816, door 's konings
 goedkeuring werd bekrachtigd, aan den dag geko-
 men is.

De leden der konsulerende kommissie, elf in getal,
 waren door den koning gekozen uit elk der toen
 bestaande synodale ressorten en uit de waalschfran-
 sche kerkgemeenschap, met name H. H. DONEER
 CURTIUS, predikant te *Arnhem*, W. L. KRIEGER,
 predikant te 's *Gravenhage*, W. BROES, predikant
 te *Amsterdam*, A. VAN DEINSE, predikant te *Mid-
 delburg*, (492) C. VAN DER LERUW, predikant te
Utrecht, N. LOBRY, predikant te *Leeuwarden*,
 C. FRANSEN VAN ECK, predikant te *Deventer*, D.
 HENDRIKSZ, predikant te *Groningen*, J. DE JONGH,
 predikant te 's *Hertogenbosch*, G. BENTHEM RED-

DINGIUS, predikant te *Aaen*, SIND DELPRAT, predikant bij de waalschfransche gemeente te 's *Gravenhage*.

Wanneer wij het gemelde, door den koning bekrachtigde, *reglement voor het bestuur der hervormde kerk* enz. hier inlaschten, zoude zulks misschien menig een' lezer niet ongevallig zijn, maar ook menig een' gansch ongevallig, als zijnde dit belangrijk stuk hem sedert lang reeds in handen, en voor anderen, welke het niet kennen, algemeen verkrijgbaar. Dit laatste zoo, wel als het eerste, verschoont ons derhalve van de moeite, om dat reglement hier woordelijk over te nemen en mede te deelen, gelijk wel anders zoude schijnen te behooren. Eene opgave van den hoofdzakelijken inhoud zoude even daarom zelfs onnoodig zijn, ware het niet, dat ons historisch geschrift, in deze afdeeling, zich uitstrekte tot aan de eerste vergadering van de algemeene synode der hervormde kerk van Nederland, en wij dus, te dezen aanzien, een volledig geheel dienden te leveren. Zulk eene synode was, volgens het reglement, het middelpunt van alle, daarin gemaakte, verordeningen. Schoon wel de redenen, door den raad van state bijgebracht, tegen het houden of zamenroepen van ééne algemeene synode, bij het ontwerpen en invoeren eener nieuwe kerkelijke organisatie, niet geheel van grond waren ontbloot, hadden echter dezelve bij de konsulerende kommissie geen gewigt genoeg gehad, om het kerkbestuur naar een ander beginsel te heramen. Ééne algemeene synode,

de, waaraan alle overige kerkelijke besturen ondergeschikt behoorden te zijn, werd door de konsulerende kommissie der koning aanprezen, en alzoo in het door dezen daarna goedgekeurde reglement vastgesteld. De belangrijkste punten in dat reglement zijn de volgende.

Het bestuur der hervormde kerk wordt synodaal, provinciaal, klassikaal en gemeentelijk uitgeoefend. Alle hervormde kerken in het koninkrijk, zoo wel waalsche, presbyteriaansche engelsche en schotsche, als nederduitsche, behooren tot hetzelfde geheel, en zijn onder hetzelfde gemeenschappelijk bestuur geplaatst. Het hoogste kerkelijk bestuur is opgedragen aan de synode; Elk provinciaal kerkbestuur, gelijk ook de kommissie tot de zaken der waalsche kerken, benoemt uit deszelfs midden één lid tot het bijwonen der éénmaal 's jaars in 's *Gravenhage* te houden synode op den eersten woensdag in hooimaand en volgende dagen. In de synode heeft bovendien zitting, als lid, één ouderling of oudouderling, door de provinciale kerkbesturen bij beurtwisseling te benoemen. Insgelijks wordt door elke theologische fakulteit op de drie hoogeschoolen, te *Leyden*, te *Utrecht* en *Groningen*, uit haar midden een hoogleeraar benoemd, om de synode, als preadviserende leden, bij te wonen, zonder echter een stem te hebben tot het nemen van besluiten. De voorzitter wordt jaarlijks voor iedere synodale vergadering door den koning benoemd. De synode heeft eenen vasten sekretaris uit de predikanten van

's *Gravenhage* en eenen vasten quæstor uit de ouderlingen of oudouderlingen van *Amsterdam*. Beide worden zij door den koning benoemd. De synode is belast met de zorg voor de algemeene belangen der hervormde kerken, en in het bijzonder voor alles, wat den openbaren godsdienst en de kerkelijke instellingen betreft. De synode staat in een onmiddellijk verband met het ministerieel departement voor de zaken van den hervormden eerdienst. — De leden van de onderscheidene provinciale kerkbesturen worden uit de onderscheidene klassikale ressorten, en wel voor elke klassis één predikant, door den koning benoemd, en voor ééne der klassen, bij jaarlijksche beurtwisseling, één ouderling of oudouderling. De vergaderingen van dit bestuur worden gehouden driemaal 's jaars, op de eerste woensdagen van bloeimaand, oogstmaand en wijnmaand. Hetzelve beslist alle verschillen, welke bij de klassikale besturen, of tusschen dezelve mogten ontstaan. Hetzelve verleent de toelating tot den predikdienst, oefent de kerkelijke tucht, ontzet, wanneer de zaak zulks vordert, predikanten en kandidaten van hunne waardigheid, welke daarna, als zoodanig, niet weder kunnen worden aangenomen, en zorgt voor de kerkelijke weduwfondsen van zijne provincie. — De kerken, onder elk provinciaal kerkbestuur, worden verdeeld in klassen. Elk lid van het provinciaal kerkbestuur neemt den post waar van voorzitter bij zijn klassikaal bestuur, hetwelk bestaat uit eene kommissie van eenige predikanten,

ou-

ouderlingen en oudouderlingen van het klassikale ressort, die door den koning benoemd worden. Het klassikaal bestuur houdt zijne vergaderingen op den laatsten woensdag in Iouwmaand, bloeimaand, hooimaand, herftsmaand en slagتماand. Dit bestuur zorgt voor de belangen der kerken in zijn ressort, en houdt toeverzigt over de gemeenten, kerkenraden en predikanten. Ook behartigt hetzelfde de belangen van predikantsweduwen en weezen in zijn ressort. Op den laatsten woensdag in zomermaand wordt in de hoofdplaats der klassis eene algemeene klassikale vergadering gehouden, bestaande uit alle predikanten en eenige ouderlingen van het ressort. Voor de klassikale uitgaven enz. zal uit 's rijks kas jaarlijks eene som van veertienduizend guldens worden toegestaan. — De waalsche kerken behouden de vrijheid, om zoodanige afzonderlijke verbindtenissen en betrekkingen met elkaar te bewaren, als door derzelve financiële belangen en het verschil van taal gevorderd worden, niettegenstaande zij onder het algemeen kerkbestuur begrepen blijven. Ter behartiging van deze afzonderlijke belangen zal er eene kommissie bestaan van zes leden, vijf predikanten en éénen ouderling der waalsche kerken, onder den titel van *gekommitteerden tot de huishoudelijke zaken der waalsche kerken in Nederland*. — De presbyteriaansche engelsche en schotsche kerken worden in de klassen, tot welke de nederduitsche hervormde gemeente van die stad, waarin zij gevestigd zijn, behoort, ingelijfd, in zoo

verre zulks nog geene plaats heeft. — Elke klassis wordt verdeeld in ringen. De ringen moeten zorgen voor de vervulling van den dienst in vakante gemeenten. De predikanten van elken ring houden hunne bijeenkomsten niet tot uitoefening van eenig kerkelijk bestuur, maar tot onderlinge opscherping, en versterking van den band der broederliefde. Van hunne werkzaamheden geven zij jaarlijks een verslag aan hunne klassikale besturen. — In alle gemeenten, waar de stof daartoe niet ontbreekt, zal een afzonderlijke kerkenraad zijn. Zulke, waar de stof daartoe ontbreekt, zijn geplaatst onder het onmiddellijk opzigt van de klassikale besturen, waartoe zij behooren, nevens den predikant. In het bestuur over de kerke, pastorije, kosterije en andere gemeentegoederen, en de betrekkingen tusschen derzelver bestuurders en de kerkenraden, wordt door de bepalingen van dit reglement geene verandering gemaakt.

Overeenkomstig met dit nieuwe algemeen kerkelijk reglement heeft de eerste algemeene synode plaats gehad den 3 van hooimaand des jaars 1816, en werd zij gesloten den 30 derzelfde maand. Tot leden dier synode waren, gelijk zulks voor derzelver eerste vergadering was goedgevonden, door den koning benoemd al de hiervoor gemelde leden der konsulerende kommissie. Daarenboven had de koning tot leden nog benoemd uit het provinciale kerkbestuur van Noordbrabant J. J. SCHOLTEN, predikant te *Breda*, en uit dat van Limburg A. GOEDKOOP,
pre-

predikant te *Gent*. Uit de godgeleerde fakulteiten van de Hoogeschoolen te *Leyden*, *Utrecht* en *Groningen*, waren door den koning tot adviseerende leden benoemd J. VAN VOORST, H. DOOFAARDS en H. MUNTINGH. Als onderling was door den koning benoemd T. VAN DER WEN, uit *Arnhem*. De voorzitter der vergadering was W. L. KUNDEK. Ingehoofs vercheenen in deze vergadering, bij derzelver opening R. U. DEWOUDE, predikant te *Gravenhage*, als haar *secretaris*, en P. TRYSSEL, JANSZ, onderling te *Amsterdam*, als quaestor of opziener over de algemeene kerkelijke kas, beide door den koning benoemd.

Na de grondlegging of vaststelling van het koninkrijk der Nederlanden was het noodzakelijk geoordeeld aan de roomschkatholieken en aan de protestanten afzonderlijke voorstanders of bestuurders hunner godsdienstige belangen te geven. Dien ten gevolge werd bij besluit des konings, den 16 van herfstmaand des jaars 1814, GÖRBAU D'HÖVORST, door zijne ambtsbedieningen, onder het oostenrijksche bestuur, met de kerkelijke zaken in België volkomen bekend geworden, benoemd tot *directeur-generaal voor den roomschkatholieken eeredienst*, zijn verblijf zullende houden te *Brussel*. Tot deszelfs algemeen bestuur werden ook de jansenisten betrekkelijk gemaakt. Daarentegen was er toen een ander departement opgericht, den naam dragende, voor de zaken der hervormde kerk en niet roomschkatholieke eerediensten, en aan hetzelfde werden de

belangen aanbevolen *der protestanten*. Bij dit departement behoorden mede de *israëlieten*. De plaats van deszelfs werkzaamheden was 's *Gravenhage*. Het bestuur daarover was bij voorraad opgedragen aan den kommissaris-generaal van onderwijs, kunsten en wetenschappen, jonkheer REPELAER VAN DRIEL, voorheen directeur-generaal van den waterstaat. Onder de leiding en den raad van dezen politieken kommissaris-generaal werd dan ook de eerste synodale vergadering gehouden. Daar inmiddels bij eene nadere organisatie van dit departement de meermalen gemelde kommissaris JANSSEN aan den kommissaris-generaal REPELAER VAN DRIEL voor het kerkelijk departement werd toegevoegd, onder den titel van *sekretaris* en *adviseur*, heeft ook deze in die betrekking de eerste synodale vergadering bijgewoond, gelijk vervolgens alle jaarelijke synodale vergaderingen.

Reeds lang voor dat onder het departement voor de zaken *der hervormde kerk* en andere niet *roomschkatholieke eerediensten*, gelijk wij aanmerkten, mede betrokken werden de *israëlieten* zich in de nederlanden ophoudende, had de souvereine vorst aan verbeteringen gedacht, welke het kerkgenootschap van dezen behoefde. Volgens een besluit, genomen den 26 van sprokkelmaand des jaars 1814, werd de, tot dien tijd bestaan hebbende, kerkregeling der *israëlieten* of *joden* afgeschaft, en eene konsulerende kommissie benoemd tot het vormen van een ontwerp eener meer eenvoudige in-

rig-

rigting of organisatie. Dit achtte men noodig, deels, opdat de betrekkingen van het gouvernement met de joden verzekerd, deels, opdat in derzelve behoeften beter mogt worden voorzien. Hiervan was het gevolg dat, overeenkomstig met een besluit van den vorst, den 12 van zomermaand des genoemden jaars genomen, een nieuw *Reglement op het kerkbestuur der israëlitische gemeenten van de vereenigde nederlanden* in werking werd gebragt, waarvan eenige bijzondere bepalingen deze waren, vooreerst, dat ieder benoemde oppet rabbijn de hollandsche of nederlandsch-duitsche taal zoude moeten kunnen lezen en schrijven; ten tweede, dat de benoeming van denzelfden des vorsten goedkeuring noodig hadde; ten derde, dat er geene nieuwe gemeente buiten toestemming van den vorst kon worden opgerigt; ten vierde, dat geene geestelijken of bestuurders eenige magt zouden hebben omtrent zaken buiten de kerk; ten vijfde, dat het onderwijs der israëlitische of joodsche jeugd in de scholen verbeterd, en het gebruik der nederlandschduitsche taal, benevens een goed letterkundig onderwijs in de hebreuwsche taal, bevorderd moest worden. (493)

Alzoó was dan, met betrekking tot alle godsdienstgenootschappen van 'Nederland, aan de eerste behoefte voldaan, en de onzekerheid geweken voor zekerheid. In die onzekerheid had inzonderheid het hervormde godsdienstgenootschap sedert het jaar 1795 verkeerd. Van dien tijd af had de hervormde kerk in de vervaarlijkste slingeren, onder allerlei schok-

ken, heen en weder gewankeld op eenen zeer los-
 sen grond. Het burgerlijk gezag, dat haar vrijheid
 gaf tot eigen bestuur, wilde in den beginne zich vol-
 strekt met niets bemoeijen, dat den openbaren gods-
 dienst betrof, slechts den leeraars zoo lang onder-
 steuning belovende, tot dat de gemeenten in staat
 zouden zijn gesteld, om voor derselver onderhoud
 te zorgen. De hervormde kerk, aldus geheel aan zich
 zelve overgelaten, was met alle andere christe-
 lijke godsdienstgezindten gelijk gesteld; schoon in
 veel ongunstiger omstandigheden, dan waarin deze
 steeds verkeerd hadden en nog verkeerden; wijl de
 geldmiddelen tot handhaving van den openbaren
 godsdienst, met alles, wat daartoe betrekkelijk was,
 bij de meeste gemeenten schenen te zullen ontbreken.
 Het politiek bestuur, tot gematigder begrippen allengs
 gekomen, zag het nadeelge er van, dat men de
 kerk geheel van den staat gescheiden liet, en zag, dat
 uit de verwarringen, daardoor ontstaan in de kerk,
 nooit eenige orde kon worden daargesteld, tenzij
 de staat haar weder naderde. Veel van het bedorve-
 ne zocht men dus te verhelpen en te verbeteren. Alles
 echter bleef staan op onvaste schroeven, want de
 eene staatsverandering volgde de andere. En bij al
 die wankelbaarheid, bij al dat omwentelen verloor
 de kerk aanmerkelijk, terwijl er niets gewonnen
 werd. Eindelijk werd al het nog overgeblevene
 licht van hoop op betere dagen uitgedoofd, en de
 kerk bevond zich in de akeligste duisternis. Dan
 Hij, die eenmaal de stoffelijke wereld schiep, kon
 ook

ook eenmaal de zedelijke wereld herscheppen. Hij deed dat! Zijn naam zij geloofd! Hij sprak slechts, „daar zij licht!” en er was licht. En bij dat licht kreeg in twee jaren tijds het christelijke, inzonderheid het hervormd christelijke, kerkwezen van Nederland eene volkomene zekerheid, welke voor onwrikbaar te houden was, zoo lang de nieuwe orde van zaken in het staatsbestuur geene verandering mogt ondergaan. En naar menschelijk aanzien was die niet te vreezen meer, daar de algemeene vijand van Europa gevallen was, en geene vrienden meer had, die hem helpen konden, zelfs de laatste zijner vrienden, de generaal NEY, onbewinpeld verklaard had, dat hij hem niet meer helpen wilde.

Blijdschap was er, algemeene blijdschap over een volkomen, naar eene meer ruime denkwijze inge-
rigt, herstel van het kerkwezen, voornamelijk bij de hervormden, welke het meest de wrange vruchten van al de staatsverwisselingen geproefd hadden. Blijmoedig begon, bij het gansche volk, de godsdienst te herleven, die onder dat alles wel niet bezweken, maar zeer verflaauwd was. Een vorst op den troon, geliefd bij het volk, bragt aan de godsdienstige stemming alle veérkracht toe. Hij zelf troude reinen eerbied te hebben voor al, wat godsdienst heet, en de geheiligde regten des volks op vrijheid van geweten te willen handhaven. Aan den eenen kant een' afkeer hebbende van alle hiërarchie, onder welke gedaante zij zich ook mogt voordoen, en aan den anderen kant echt christelijk verdragzaam,

zaam, was hij allen genegen, die naar hunne verstandelijke en zedelijke overtuigingen, hoe onderscheiden ook, God openlijk dienden. Daarvan gaf hij vele doorslaande bewijzen, en onder die vooral door terstond de hooge nooddrift van derzelver leer-aars te vervullen en te doen vervullen, welker lot onder het vorige bestuur zoo ondragelijk hard was geweest. Gewisselijk waren in dezen de beweegredenen van den vorst geene andere, dan ten einde de goddelijke leer der waarheid, die naar de godzaligheid is, eenen onbelemmerden ingang bij allen vinden, zedelijkheid en deugd zich meer onder alle christenen verspreiden, en in den burgerstaat algemeen zich vestigen mogt voorspoed, heil en geluk.

Dit was het doel, naar welks bereiking de vorst, terstond bij zijne komst in het vaderland, met de ernstigste betuigingen, die men duidelijk kon ontdekken, dat onbedriegelijke tolken van zijn edel hart waren, verklaarde te willen en te zullen streven. Eenen onuitblijfbaren invloed had die verklaring op allen, die om hem heen waren, op alle zijne hovelingen, op alle zijne staatsdienaars, op alle zijne afgevaardigden in de onderscheidene gewesten van Nederland. Allen vereenigden zich, van stonden aan, om, naar 's vorsten loffelijk voorbeeld, met den besten wil, hunne krachten in te spannen tot bevordering van 's volks gewigtigste aangelegenheden, het eerste blijk daarvan leverende door ten sterkste aan te dringen op een waardiger vieren van den, zoo lang door velen ontheiligden en meer en
meer

meer verwaarloosden „dag des Heeren. Al de generale kommissarissen van de onderscheidene nederlandsche gewesten of departementen, opgewekt door den kommissaris-generaal voor de binnenlandsche zaken, in eenen brief van den 27 van zomermaand des jaars 1813, lieten, zoodra zulks voegelijk geschieden konde, proklamatiën uitgaan, tot zulk een belangrijk einde bij het volk dienende, hetwelk bij openbare aflezing daarvan kennis ontving. De proklamatie, door den generalen kommissaris van het departement van den bovenijssel (Gelderland), den 1 van louwmaand des jaars 1814, aan de burgerlijke besturen toegezonden, verdiende boven anderen eene bijzondere aandacht, en maakte eenen buitengemeenen indruk. Zij is een gedenkstuk, den godsdienstigen geest van het staatsbestuur, die in dat tijdstip met een verlevendigd gevoel voor waarheid en godzaligheid het hoofd oprigtte, overwaardig. Dus werkte de opgeklaarde godsdienstige denkwijze van den vorst op het hart van de aanzienlijken des lands, welke onder hem eenig bewind van zaken in handen hadden, en die van deze op het hart van de groote menigte des volks.

Door dienzelfden, zoo heilzamen, invloed schijnt ook de onrust gestild te zijn, die in vele hervormde gemeenten nog heerschte met opzigt tot de *Evangelische gezangen*. Althans den 5 van lentemaand des jaars 1814 werden de goede gevoelens van den vorst, omtrent derzelve voortreffelijkheid en nuttig gebruik, door den kommissaris generaal voor de bin-

binne­landsche zaken, langs den gewonen weg; ter kennis gebragt van alle nederlandsche hervormde gemeenten, bij welke de generale commissarissen in de onderscheidene provinciën, na het goedvinden van de deputaten der synoden ingewonnen te hebben, zulks voornamelijk dienstig en voegelijk achtten, met zachte aanmaningen tot onderwerping aan de kerkelijke verordeningen, dien aangaande reeds lang gemaakt. Dit heeft dan ook een zoo gewenscht gevolg gehad, dat na dien tijd de gemoederen der tegenstanders in het algemeen tot meerdere bedaardheid gekomen zijn.

Ook door dien zelfden invloed werd het vuur van eene onderslinge godsdienstveete grootendeels gebluscht zoo tusschen leeraars als leden van onderscheidene gezindten. Elk kende den anderen de vrijheid van danken toe, welke hij voor zich zelve verlangen mogt, en zelf zich niet gaarne betwist zag. Die zelfde invloed was mede een waarborg tegen het rijzen van verschillen over godsdienstbegrippen of godsdienstzaken van meer of min belang, waarvan de vroegere tijden zoo vele treurige voorbeelden hadden opgeleverd. Men hield zich er van overtuigd, dat, hoe krachtiger ongegronde gevoelens wederlegd worden, zoo veel te heviger doorgaans de gemoederen en van hen, welke tegenspraak lijdten, en van de tegensprekers aan het gisten geraken, wijl de ijver van den eenen dien des anderen gaande maakt. En de overtuiging daarvan was het, welke zoodanige verschillen in hunnen voortgang verhinderde, of

in

in hunnen opgang voorkwam. Er waren wel onder de kerkelijken, zelfs onder de voornaamste staatsdienaars waren er, die door hunne zucht, om zelfs hetzelve uit hoofde van het gebruik eener te groote vrijheid, in of bij het behandelen van godsdienstige leerstukken, onder het voorgaande bestuur, der hervormde kerk, naar het scheen, schadelijk mogt zijn geworden, te herstellen, zich te verre van den waren weg der gematigdheid en des vredes lieten afdrijven. Eenen van de laatstgemelden was inzonderheid toen nog tot groote ergernis het hiervoor gemelde (494) geschrift van den hoogleeraar REGENBOGEN, wiens theologisch stelsel, naar zijne gedachte, uit aanmerking van de losse, ligtzinnige, denkwijze, welke daarin doorstraalde, niet wel anders dan verderfelijk konde zijn voor vele leeraars en lesken. Uit dien hoofde kwam het hem voor, dat, naardien het eene uiterste, godsdienstige dweeperij, krachtigen tegenstand behoorde te ondervinden, het andere uiterste, hetwelk in eene al te vrije wijze van denken bestond, omtrent de wezenlijkste punten van de hervormde godsdienstleer, met geene mindere kracht moest worden te keer gegaan. Gaarne zoude hij daarom gezien hebben, dat het bedoelde geschrift door eene openbare veroordeeling der kerk ware gekentekend geworden. Dan bezadigde kerkelijken, hoe verre zij er ook van verwijderd waren, om over dat geschrift een gunstig oordeel te vellen, waren van een tegengesteld gevoelen. Zij schroomden niet den andere zeer verstandigen, ook niet onverdraag-

draagzamen, staatsdienaar onder het oog te brengen, dat, hunnes inziens, door het nemen van zulk een' maatregel, de, in dat geschrift geopenbaarde, denkwijze, meer bevorderd, dan tegengewerkt zoude worden. Staande het vorige bestuur, hadden zij, kerkelijken, het daarom dan ook voorzigtigst gevonden, dat geschrift te laten voor hetgene het was, wyl hetzelfde anders eenen twistbrand zoude verwekt hebben, waardoor de toen zoo zeer gedrukte kerk nog meer druks hadde kunnen gevoelen. (495) Schoon nu wel, na het herstel eener goede orde van zaken in Nederland, de kerk voor zoo iets niet bedúcht behoefde te zijn, meende men echter, dat, onder een zachter bestuur, de aangename kalmte niet gestoord moest worden, welke de gemoederen streelde, te minder, daar toch het bewuste geschrift niet zoo zeer de algemeene aandacht tot zich trok, als velen, toen hetzelfde werd in het licht gegeven, wel gevreesd hadden. Deze zaak bleef dus en bij de politieken en bij de kerkelijken verder geheel on-aangeroerd, gelijk zij, om de bijgebragte redenen, dat verdiende. (496)

Men ziet hieruit, hoe gematigd de geest der kerkelijken toen was, en hoe afkeerig van aanleiding te geven tot kerkelijke verdeeldheden of twistgedingen, er van overtuigd zijnde, dat toch, uit oorzaak van de onderscheidene denkwijze, bij deze en gene partij de waarheid, naar een even helderziend oog van allen, onmogelijk altijd kan boven drijven. Deze gematigde geest heeft, sinds dien tijd in de her-

hervormde kerk van Nederland bij de voornaamsten van derzelve leeraars geheerscht en ten goede gewerkt. Bij andere hervormde kerkelijken, die misschien wel eenig vuur van verdeeldheid zouden hebben willen stoken, werd het, om meer dan ééne reden, evenwel onraadzaam geacht, iets van zulken aard te ondernemen. De slagboom, voor allen godsdiensttwist éénmaal gelegd, kon niet wel opgeheven worden, tenzij men zich het ongenoegen berokkende van den vorst, wiens denkwijze men kende, en van al het volk, dat naar rust verlangde. Dit hield elk, die anders neiging moegt gevoelen, om zijne stem voor het publiek te doen hooren over hetgene, zijns dunkens, waarheid en hetgene dwaling was, in den toom. Oorspronkelijk was zulk eene verdraagzaamheid der meeste kerkelijken het natuurlijk gevolg der verlichting, welke tegen het laatst der achttiende eeuw in Nederland onder de hervormden was doorgebroken, en onaan gezien de telkens afgewisselde onlusten, in den burgerstaat, niet, dan alleen tijdens de fransche heerschappij van NAPOLEON, voor hare nederdalende stralen belemmering had ondervonden.

NAPOLEON had allerblijkbaarst geen' anderen toelag gehad, dan om over al het wetenschappelijke, hetwelk aan de uitbreiding van het rijk der waarheid dienstbaar was, eenen valen nevel te verspreiden, en dat in een donker verschiep te plaatsen. Naar gelang men met weedom des harten zich gedwongen had gevoeld, om zich zulk een' toelag tot het invoceren

van eene middeneeuwse barbaarsheid te laten valgevalen, verhaagde men zich, zoo ras Nederland van alle slaafsche kluisters verlost was, over eene herstelde vrijheid, om het licht weder te doen schijnen, waar men wikde, en de studie der wetenschappen te beoefenen; te handhaven, te bevorderen. De souvereine vorst van Nederland, in alles de tegengestelde van den franschen despoot, die Nederland verdrukt had, kon niet alleen dat andermaal aangestoken licht verdragen, maar gaf, bij elke gelegenheid, de duidlijkste wenken, om hetzelfde in alle kringen over te brengen, als het allerbeste middel, om een volk, dat geene andere verplichting kent, dan gehoorzaamheid aan billijke wetten, wijzer en gelukkiger te maken. De drukpers werd, zoo ras de vorst het souvereine bestuur had op zich genomen, van hare ketenen ontslagen. De gehate, lastige, voor de wetenschappen allernadeeligste, boeckensuur werd afgeschaft, terwijl de maandelijke journalen, beoordeelingen van uitgekomen geschriften behelzende, weder ruimschoots hunnen gang kregen ter verbreiding van geleerdheid. Het was, volgens het tweede artikel van het tiende hoofdstuk der latere grondwet, aan elk geoorloofd zijne gedachten en gevoelens door de drukpers, als een doelmatig middel tot uitbreiding van kennis en tot voortgang van verlichting, te openbaren, zonder eenig voorafgaand verlot daartoe noodig te hebben. Nogtans bleef elk voor hetgene hij schreef, drukte, uitgaf of verspreidde, verantwoordelijk aan de maatschappij of

zau

aan bijzondere personen, voor zoo verre de regten van deze mochten beledigd zijn. (497) Eindelijk de verplichtingen tot het aanleeren van de fransche taal op de lage, en tot het gebruik van die taal bij alle openbare oefeningen of handelingen aan de hoogeschoolen, hielden, volgens koninklijk besluit van den 4 van wintermaand des jaars 1813, geheel op.

Het herstel der hoogeschoolen, die, voor zoo verre zij keizerlijke hoogeschoolen waren geworden, gelijk die van *Leyden* en *Groningen*, naar eene strenge krijgstuclit waren ingerigt, was een der eerste voorwerpen van 's vorsten belangstelling in eenen wenschelijken bloei der wetenschappen. Na eenige voorloopige schikkingen, meer overeenstemmend met den geest der nederlandsche natie, reeds den 4 van wintermaand des jaars 1813, hieromtrent gemaakt te hebben, besloot hij, den 18 van louwmaand van het jaar 1814, aan eene, toen door hem benoemde, kommissie op te dragen het ontwerpen eener organisatie van het hooge onderwijs. Deze kommissie moest, bij dien arbeid, bestendig onder het oog houden, aan de eene zijde, hetgene de gebochttheid van den nederlander aan overoude instellingen vorderde, maar aan de andere zijde, onderzoeken, welk voordeel in eene gedeeltelijke navolging der maatregelen van lateren tijd zoude gelegen zijn. Ook werd aan die kommissie gelast, om naar de bestvoegelijke middelen om te zien, welke tot handhaving en bevordering der wetenschappen behoorden

te worden aangewend, en die, met goede redenen bekleed, aan te wijzen. Tot leden dier commissie waren benoemd F. VAN DER DUYN *van Maasdam*, F. W. BOERS, M. VAN MARUM, H. TOEBIUS, J. M. KEMPER, H. COLLOT D'ESCURY *van Heinenoord*, D. J. VAN LENNEP, en tot sekretaris J. L. W. DE GEER. Aan de werkzaamheden van deze uitmuntende voorstanders van ware geleerdheid werden tot deelneming; voor zoo verre het belang der wetenschappen het geraden of dienstig voorkwam, uitgenoodigd J. F. VAN SPAAN *van Bijoen*, A. G. CAMPER en H. MUNTINGHE.

De vruchten van den arbeid, door al deze mannen verrigt, waren tot rijpheid gekomen, ten jare 1815, in een ontwerp van *verordeningen omtrent het onderwijs* op de latijnsche scholen, op de athenaeën en akademiën voor de noordelijke provinciën van het koninkrijk. (498) Hetzelve werd vervolgens den koning aangeboden, en door hem te *Brussel* vastgesteld den 2 van oogstmaand des jaars 1815. Volgens die verordening bleven de hoogeschoolen te *Leyden* en *Groningen* bestaan. De gewezen hoogeschool van *Utrecht* werd weder in haren ouden stand hersteld, terwijl te *Franeker* en *Harderwijk*, waar onder het keizerlijk bestuur de hoogeschoolen mede waren weggenomen, athenaeën voor rekening van het gouvernement gesticht werden. Zoodanige athenaeën zouden, naar 's konings wil, ook *kunsten* opgerigt worden te *Amsterdam*, te *Middelburg*, te *Deventer* en te *Breda*. De kosten echter, daar-
toe

toe benoodigd, zouden zijn ten laste der steden, binnen welke dezelve mochten gevestigd zijn geworden. Aan al die kweekscholen, inzonderheid aan de hoogeschole, kwamen, naar 's konings bevelend voorschrift, verscheidene inrigtingen tot stand, welke men voorheen in de nederlanden of geheel niet, of niet in zulk eene ruime mate gekend had, zoo ter aanmoediging, als ter ondersteuning van de studie der wetenschappen, doch welke in hare bijzonderheden uit een te zetten, het hier de plaats niet is. (499)

Door die inrigtingen herkreëg dan de studie der wetenschappen haren vorigen luister, en werd zij ontheven van de vrees voor eene gedreigde barbaarsheid. Over alles, wat geheiligd is aan God en dierbaar voor den mensch, verspreidden de wetenschappen op nieuw haar licht, waarvoor de, onder het vorig bestuur neêrgevallene, nevels eener graauwe onwetendheid reeds aanvankelijk weken. Er deed zich ten minste eene gegronde hoop op, dat die donkere nevels meer en meer zouden optrekken, naarmate de nieuwe inrigtingen in gewenschte werking kwamen. Met dezelve mogt men dan het vaderland niet alleen, maar ook der kerk geluk wenschen. Zij voorspelden een nieuw tijdperk van verlichting, van verstandsveredeling, van beschaving en zedelijke verbetering. De jeugdige kweekelingen aan de nederlandsche hoogeschole zouden in het vervolg aan de hand hunner onderwijzers dieper in-
ge-

geleid worden in den tempel der wijsheid, langs gemakkelijke trappen, afgemeten naar de schreden, welke hij in staat waren te doen. Aangeprikkeld werden zij door de stelligste verzekering van eene eerevolle belooning hunnes ijvers, eene belooning, die het kennelijke merk zoude dragen van 's konings edelmoedige gezindheid, om ware verdiensten te kroonen. Dit dus opende hun de heldere nitzigten op goede bevordering tot aanzienlijke posten in kerk of staat, een voorregt, waarop aan onkunde en traagheid toen in ééns alle aanspraak ontzegd was.

Rijpe vruchten, zoo uitnemend wegens innerlijke waarde, als schoon van uitwendig aanzien heeft deze wijze maatregel van den koning van tijd tot tijd in eene aanmerkelijke hoeveelheid opgeleverd, inzonderheid ook in het vak der godgeleerde wetenschappen. Er zijn jeugdige godgeleerden gevormd geworden, die alles voor de kerk beloven, wat deze wenschen kan, voorgegaan door de, in het naastvorige tijdvak reeds bloeiende, godgeleerden, maar die, aan geene banden nu meer gekluisterd van politieken dwang, sedert het jaar 1813, in hunne uitgegevene schriften toonden met eene edele, door gezond verstand bestuurde, geestdrift voor waarheid en godzaligheid beziel te zijn, en het nog toonen te zijn. Dan wij treden hier te zeer vooruit. De grenzen van ons historisch geschrift liggen in het jaar 1816, toen er met de eerste vergadering der
 sy-

synode van de nederlandsche hervormde kerk, den 3 van hooimaand, esne geheele nieuwe orde van zaken geboren werd, welke tot heden toe geduurd heeft, maar waarvan wij het verslag moeten overlatten aan de pen van anderen, die, nadat zich het tegenwoordige tijdperk gesloten mag hebben, hopen wij, overvloedige stof zullen kunnen vinden tot het opzamelen van merkwaardige, maar aanvulliger, gebeurtenissen, dan welke de voorbij gegane tijdgeest ons geboden heeft in de naastvorige afdeelingen te boeken. Reeds heeft een geregelde gang van zaken ons nu, na dat alles weder in staat en kerk op eenen vasten voet was gebragt, tien jaren achtereen, in die hoop gesterkt.

Toen wij even voor het jaar 1814 het belangrijke tijdperk, waarin wij onze geschiedenis der nederlandsche hervormde kerk met het jaar 1816 sluiten, intraden, stonden wij als aan den voet eens bergs, waaryan wij den top met ons oog niet bereiken konden. Wij zagen slechts de eerste, voor ons liggende, hoogten; en hoe aanlagchend zij ook waren, zagen wij haar nog als met eenen dunnen nevel gedekt. Van de lengte des wegs, langs welchen wij wenschten op te klimmen, van de menigvuldige nieuwe voorwerpen; welke een vrolijk verschiet ons in de verte vertoonde, van de wijde uitzigten op betere tijden, die ons de zegenende goedheid van God seheen te zullen openen; hadden wij zeer groote, maar in de bijzonderheden nog zeer op-

pervlakkige, denkbeelden. Doch wij beklommen die hoogten; de nevel trok op, en wij zagen van daar met eene dankbare verwondering in de steilten neder, waaruit wij naar boven waren gekomen. Maar-ook nu zagen wij den ganschen weg over, dien wij, onder zoo vele merkwaardige afwisselingen, betreden hadden, en langs dien weg wel overal, zelfs onder de zwaarste drukkingen, sporen van Gods vaderlijke zorg voor Neêrlands volk, doch, aan de uitkomst van dien weg, in alle kracht, den vollen zegen van God, door de heugelijkste verlossing uitgestort, welke het lot van Nederland ten voordeele van den staat en de kerk beslist had. Beladen met de prangende kluisters eener harde slavernij, hadden wij ruim, drie jaren ons bestaan voortgesleept, onder een gedurig zuchten der ziel naar vrijheid. En God had ons vrij gemaakt! Wij zagen het duidelijk, het was Gods werk, Uit een hart, dat van gevoelige erkentenis klopte, vloeide dit woord van onze lippen, „ Uw naam, ó God! is heerlijk en geducht! U loven wij met al, wat in ons is; want Uwe daden zijn groot!” Dat goddelijke werk heeft stand gehouden, en houdt nog stand op den tegenwoordigen dag. Tot Hem, die het gewrocht heeft, klimme dan ook nu nog het triomfsied op; „ onze Redder is God! Hem zij de dank en de eer!” Elk regtschapene nederlander hebbe voortaan in dit tijdperk, hetwelk nog vele jaren gerekt

rekt moge worden! en in de tijdperken, welke daarna te volgen staan, staag ruimte van borst, om de goedheid van God, den hoogen bestuurder van land en kerk, niet zulke uitboezemingen te roemen!

AANTEEKENINGEN
OP DE
GESCHIEDENIS
DER
NEDERLANDSCHE
HERVORMDE KERK;

DOOR
A. Y P E I J,

Doctor en Hoogleraar der godgeleerdheid te Groningen,

EN
I. J. D E R M O U T,

Secretaris van de Algemeene Synode der Nederlandsche
Hervormde Kerk en Predikant te 's Gravenhage.

VIERDE EN LAATSTE DEEL.

Te B R E D A, bij
F. B. HOLLINGÉRUS PIJERS,

1 8 2 7.

AANTEKENINGEN.

Bl. 2. (1) Verg. het III D. van dit ons werk bl. 195 en volg.

Bl. 3. (2) Wij hebben hier het oog op den kerkenraad der hervormde gemeente van *Groningen*. De stadhouder had, even voor, of na het begin des jaars 1760, zijn goedvinden te kennen gegeven, dat er in die gemeente voortaan een evenredig getal van voetiaansche en coccejaansche predikanten zoude zijn. Hier tegen bragten verre de meeste leden van den kerkenraad hunne bezwaren in bij den stadhouder. En in het daartoe strekkende adres vindt men de, in den tekst gemelde, verklaring des kerkenraads. Ten laatste werd evenwel, door tusschenkomst van burgemeesteren en raad der stad, het voorstel van den vorst bij den kerkenraad aangenomen, waarvan ten gevolge eerlang, den 14 van wintermaand deszelfden jaars, werd beroepen PAULUS CHEVALLIER, predikant te *Rijswijk* bij 's *Gravenhage*, staande deze bekend voor iemand, der voetiaansche partij toegedaan, of misschien zich zelf daarvoor eenigerwijze verklaard hebbende. Zie de *Nederl. Jaarboeken*, voor het jaar 1751; bl. 53—61; inzonderheid 56, 57. CHEVALLIER, niet lang daarna, ten jare 1752, hoogleeraar in de godgeleerdheid, aan de akademie van *Stad en Lands*, geworden zijnde, is in die betrekking, zoo als wij in de naastvorige afdeeling gezien hebben, van de holtiaansche voetianen als een der

IV. DEEL. groot-

grootste tolerantien, wier doel het ware de grondslagen der zuivere kerkleer omverre te wroeten, gelasterd, verketterd, gesmaad, gehoond. Zeker geraakte bij CHEVALLIER, die te veel wist en te liberaal dacht, om zich aan eenig schoolsch stelsel vast te sluiten, het voetianisme gansch en al te leur.

Bl. 4. (3) Deze vragen maakten een gedeelte uit van het advies, hetwelk door den hoogleeraar D. GERDES, als ouderling van den kerkenraad der hervormde gemeente van *Groningen*, in eene van deszelfs vergaderingen, ten jare 1750, uitgebragt en in derzeiver handelingen werd ingelascht. Dit advies vindt men woordelijk ook vermeld in zekere memorie, bij eene andere, latere, gelegenheid, door negentien leden van den grooten kerkenraad, bij burgemeesteren en raad der stad *Groningen* ingeueverd ten jare 1760. Men zie de *Nederl. Jaarboeken* voor het jaar 1760; bl. 515—523.

Bl. 4 (4) Zulk eene vraag werd door den kerkenraad der gemeente van *Groningen* gedaan aan JOHANNES CONRADUS APPELIUS, predikant te *Zuidbroek*, toen dezelve hem tot predikant beroepen wilde. APPELIUS verzocht van de begeerte verklaring verschoond te mogen blijven. Nogtans besiep men hem. Maar de magistraat weigerde de beroeping goed te keuren. Zie de *Ned. Jaarb.* voor het jaar 1710; bl. 502—506. Alles, wat toen met APPELIUS te *Groningen* gebeurde, droeg er een duidelijk bewijs van, dat men, bij hem niet alleen, maar bij vele andere predikanten het echte coccejanisme van het echte voetianisme niet recht meer onderscheiden kon.

Bl. 5. (5) Zie het III d. bl. 279—281.

Bl. 5. (6) Men lese VAN DEN HONERTS *Eenvoudig verhaal van het ene door eenen predikant van eene der stemlobbende steden in Holland, met zijn bijhebbend gezelschap, op Nieuwkerk en daaromtrent, van den 17 tot den 20 juni 1750, gezien, gehoord en bevonden is*, bl. 128, 136.

Bl. 5. (7) Zie de *Ned. Jaarb.* voor het j. 1752, bl. 624.

Bl. 9. (8) Verg. het *Nieuw Evang. Magazijn*; I bl. 200 en volgg.

Bl. 9. (9) Men zie het *Getrouw verhaal en de apologie of*

of verdediging der zaken in de gemeente te Nieuwkerk op de Veluwe, door G. KUYPERS, predikant aldaar; bl. 2.

Bl. 10. (10) Men zie het *Getrouw verhaal* enz., bl. 7 en verg. een' Brief van KUYPERS aan zijne ouders, in de *Ned. Jaarb.* voor het jaar 1732; bl. 631.

Bl. 14. (11) Men leze eenen *Brief* van HEMMING, uitgegeven ten jare 1750, en verg. de *Ned. Jaarb.* voor het jaar 1752, bl. 657.

Bl. 14. (12) De titel was *Verdediging van het werk des Heiligen Geestes, in de overtuiging en bekeering van vele zielen, eenige jaren geleden in Schotland, en nu onlangs te Nieuwkerk en op andere plaatsen in Gelderland* enz. Een tweede geschrift van KENNEDY was getiteld *Aanmerkingen, dienende tot opheldering van de sterkte en genoegzaamheid der blijbaardheid van een groot werk der genade te Nieuwkerk* enz. Beide geschriften waren uit het engelsch in het nederlandsch vertaald.

Bl. 15. (13) Onder deze wederstanders was ook de schrijver van het *Naaauwkeurig onderzoek, van welken geest het beruchte beroeringswerk van Nieuwkerk op de Veluwe* zij; uitgekomen te *Harlingen* in het jaar 1751. Mogelijk was deze ongenoemde schrijver wel de geleerde en schrandere STINTRA, predikant bij de doopsgezinden te *Harlingen*.

Bl. 15. (14) VAN DEN HONERT gaf, onder anderen, in het licht *Aanmerkingen op het Getrouw verhaal en de apologie van G. KUYPERS, en Eenvoudig verhaal* reeds vermeld; zoo ook *Brieven aan den (ongenoemden) schrijver van een boekje; „vrijmoedige en ernstige verdediging van het werk Gods te Nieuwkerk,”* aan PH. DE ROY, predikant te *Aalten*, en aan G. KUYPERS.

Bl. 15. (15) Men leze het a. *Eenvoudig verhaal*, hetwelk vol is van zoodanige uitvallen.

Bl. 17. (14*) VAN DEN HONERT vergeleek de godsdienstige beroeringen te *Nijkerk* dan eens met eene nabootsing van godsdienstig gegons en geschreeuw in eene joodsche kerk, dan eens met eene komedievertooning, waarover KUYPERS het bestuur hadde, enz. Zie de *Ned. Jaarb.* voor het jaar

1752, bl. 834, ook vooral de vermelde *Aanmerkingen* van v. d. HONERT; bl. 49. Dit ergerde KUYPERS zeer, die zijnen antagonist toevoegde: „de Heer rekene u dat niet! Gij „meent Gode eenen dienst te doen; en gij bezondigt u „schrikkelijk!” zie de *Ned. jaarb. t. a. p.*

Bl. 17. (15*) Men zie het *Getrouw verh.* bl. 14 en 15.

Bl. 17. (16) Zie de *N. Jaarb. v. het j. 1752*; bl. 847 en vergelijk VAN DEN HONERTS *Aanmerkingen*, hiervoor vermeld; bl. 65.

Bl. 18. (17) Schoon wel onder den dienst van ROLDANUS de eerste bewegingen ontstonden, had echter deze daartoe geene aanleiding gegeven. ROLDANUS bemoside zich zeer verstandig ook in den beginne met den gang des werks geheel niet. Dit deed hij vervolgens, zoodra de hevigste beroeringen voorbij waren; en toen gedroeg hij zich insgelijks zeer verstandig. Zie het *Eenv. verh.* van v. d. HONERT bl. 129.

Bl. 18. (18) Zie het *Getrouw verh.* bl. 7.

Bl. 19. (19) Zie het *Getr. verh.* bl. 8.

Bl. 19. (20) Zie het *Eenv. verhaal*; bl. 128.

Bl. 19. (21) Zie het laatst a. w. ter zelfde bl.

Bl. 20. (22) Zie ter l. a. p.

Bl. 20. (23) Zie aldaar.

Bl. 22. (24) Men vindt deze resolutie achter den *Brief van G. KUYPERS* aan de *leeraren onzer kerke*; bl. 28.

Bl. 23. (25) Verg. *Ned. Jaarb.* voor het j. 1752; bl. 835.

Bl. 24. (26) Men leze over het gebeurde te *Groningen* de voorrede van den hoogleeraar M. BEATLING voor de *Twee en dertig*, uit het engelsch vertaalde, *predikatiën* van DURHAM, ten jare 1752 uitgekomen.

Bl. 25. (27) Zeer omstandig is hiervan het verhaal geboekt in de *Ned. Jaarb.* voor het meergemelde jaar bl. 866—882.

Bl. 26. (28) Zie de *Ned. Jaarb.* voor het jaar 1752; bl. 382, 383.

Bl. 26. (29) Men vindt over de vreeselijke lichaams toevallen, bij het gebeurde te *Nijkerk*, allerlei gissingen in de *Ne-*

Nederl. Jaarb. voor het meergemelde jaar bl. 848—905.

Bl. 27. (30) Men leze het *Eenvoudig verhaal* van v. D. HONERT, achter deszelfs *aanmerkingen*; bl. 121.

Bl. 28. (31) Over de geschiedenis van het werk der godsdienstige beroering te dien tijde, leze men, behalve de aangehaalde werken, *Vrjmoedige en ernstige verdediging van het werk Gods te Nieuwkerk*; — *Brieven, geschreven aan de weledele juffer N. N. met een aanhangsel, rakende de ongewone verandering en bekeering in de gemeente te Aalten*; — *Een opregt verhaal en eene verdediging van het werk der overtuiging en bekeering van zondaren, voorgesallen in de gemeente te Werkendam, in de jaren 1751 en 1752*; — *Godgeleerde oefening over Ps. XXV: 14 gehouden in de herberg te Nieuwkerk, door F. KUYPERS, predikant te Woudrichem*; — *Bijbelsch onderzoek ter ontdekking van de gestalte van beroerde en verslagene zielen, door B. VAN MEDENBACH, predikant te Wiakel, enz.* Ook heet de hooglestaar LULofs van deze gebeurtenissen een zaakrijk verslag gegeven in zijne *Oratio in obitum J. VAN DEN HONERT*, p. 37—39.

Bl. 31. (32) Deze is v. D. HONERT in zijne geschrift, *De mensch in CHRISTUS*; bl. 314.

Bl. 31. (33) Een twist van zoodanigen aard werd te dien tijde met groote hevigheid gevoerd te Oenkerk in Vriesland. Dezelve gaf aan de klassis van *Lesuwaarden* geene geringe moeite, en had, hoe omzigtig men ook in deze zaak te werk ging, voor die gemeente zeer onaangename gevolgen van eenen langen duur, die zelfs misschien heden nog niet gansch en al verdwenen zijn. Men vindt dit alles met naauwkeurigheid verhaald in de *Ned. Jaarb.* voor het jaar 1755, bl. 1055—1095.

Bl. 33. (34) Zie het III D. bl. 614 en volgg.

Bl. 33. (35) Bezcert, iemant de kern van de asketische denkwijze van *APPELIUS* te leeren kunnen, die leze zijnen, door den druk gemeen gemaakten, *Brief ter beantwoording van eene vraag, wat een bekonnerde doen moet, om zalig te worden?* geschreven aan *Mevrouw ****. Allen, die

met ernst over hunne eeuwige behoudenis denken, vindt in dezen brief zeer veel, dat voor hen van belang is. Woordelijk wordt dit van dien *Brief* getuigd in de *Vaderl. Bibl.* VIII; I bl. 434. De *Brief* werd het eerst uitgegeven ten jare 1774, en voor de tweedemaal ten jare 1796.

Bl. 34. (36) De eerste verhandeling van het eerste deel had den titel van *Zamenspraken van Philologus en Tharsos over het nut en de vertroosting der heilige schriftuur.*

Bl. 37. (37) Zoo achterlijk was men toen nog in de begrippen nopens de leer van de verzoening, dat vele anders vermaarde godgeleerden en predikanten zich er geen juist denkbeeld van vermden, even eens als of God door CHRISTUS verzoend ware, daar ondertusschen de Bijbel overal het zoo verklaart, dat de *menschen* met God door CHRISTUS versoend zijn. Zulk een misbegrip huisvestte toen ook nog bij FEITH, anders eenen zeer verstandigen bijhelkenner. Dit werd hem onder het oog gebracht door iemand die deszelfs overigens betere begrippen voor remonstrantsch hield. Zie de *Nederlandsche Bibliotheek*; VI, 2, bl. 39 en 40. Voor remonstrantsch werd ook het *Dagboek* van FEITH gehouden door CORNELIS BREM. Vinnig, scherp en vijandig tastte deze hetzelfde aan in zijn ten jare 1790 uitgekomen geschrift; *De eer en leer der hervormde kerk gehandhaafd*, hetwelk geheel tegen FEITH was ingerigt.

Bl. 40. (38) Hoe v. D. VEEN, in het zesde artikel, door hem gesteld, aan het denkbeeld van eene opstanding der dooden kwam, indien hem de openbaring dat niet geleerd had, laat zich niet begrijpen. De rede leerde het hem niet. Ongelijk was hij hier aan zich zelve.

Bl. 40. (39) DAVID, bij voorbeeld, wordt door dezen deist gezegd meer schelmstukken bedreven te hebben, dan vijftig vrome heidenen. De leer der openbaring, zegt hij, is van geene hoogere waarde, dan de leer van den godsdienst, door CONFUCIUS, of die door PLATO, of die door andere wijsgeeren aan het licht gebracht. Die van MOHAMMED, hoedanig zij ook wezen moge, is van God het meest gezegend.

Bl.

Bl. 41. (40) Eén der, tegen de geopenbaarde godsdienstleer ingerigte, schriften van VOLTAIRE was *La Bible en français expliquée*. Al zijne schriften beslaan één en zeventig boekdeelen, zoo als zij ten jare 1790 in het fransch zijn uitgekomen. Van deszelfs werk *sur la tolerance* hebben wij reeds gewaagd hiervoor III, bl. 513.

Bl. 42. (41) Men zie dit achter zijn bekend geschrift, *Du contract social ou principes du droit politique*.

Bl. 42. (42) Zie het werk van ROUSSEAU, getiteld *Emile*; T. III, p. 105.

Bl. 42. (43) Al de werken van ROUSSEAU zijn verscheidene malen te zamen uitgegeven, onder anderen te Londen van het jaar 1776 tot dat van 1785, in twaalf deelen, waarvan de eerste negen getiteld zijn *Oeuvres mêlées*, en de overige drie *Oeuvres posthumes*.

Bl. 42. (44) De *Emile* van ROUSSEAU inzonderheid is in verscheidene landen van Europa op het strengste verboden. Ook in ons vaderland werd, ten jare 1762, de uitgave van dit boek door een streng verbod der staten van Holland in haren loop gehinderd. Zie het *Vervolg op de Vaderl. Hist.* van WAGENAAR; XXIII D. bl. 218. Te zelfden jare werd het boek te Parijs, volgens vonnis van het *Parlement*, door den scherpreger verscheurd en verbrand. Men vindt het vonnis in de *Oeuvres* van ROUSSEAU, T. III, P. II.

Bl. 43. (45) V. *Les sermons de Levaie, prononcés dans les églises d'Amsterdam et de Lausanne*; p. 190 & 191.

Bl. 43. (46) Al de leerredenen van LEVAIE, onder den opgegeven titel, behelzen de ernstigste waarschuwingen tegen het deïsme en verdienen ook nog in onze tijden den zulk ten ter lezing te worden aangeprezen, die in hunne onchristelijke gevoelens nog vatbaar voor beter onderrigt zijn.

Bl. 44. (47) Het werk van LUSSINO is getiteld; *De noodzakelijkheid van den godsdienst in het gemzen en de zekerheid en voortreffelijkheid van den christelijken in het bijzonder, beweerd en aangedrongen tegen atheïsten, deïsten, heidensen, mohammedanen en joden*, uitgekomen ten jare 1767—1774. Dat van KLINKENBERG is getiteld, *De voordee-*

ten van den godsdienst in tegenstelling van de dwaasheid, onvoorzigtigheid, gevaarlijkheid en schadelijkheid van het hedendaagsche ongeloof, uitgekomen ten jare 1770—1776. Later verscheen in het licht 's mans *Waarschuwing* enz.; waarvan in het vervolg. Het geschrift van HOFFMAN is getiteld; *Inleiding tot de oordeelkundige bijbelverklaring van T. C. LILIENTHAL, of voorbehoedsel en tegengift omtrent de besmetting van het ongeloof* enz., uitgekomen ten jare 1775. Het geschrift van V. HAMELSVELD droeg den eenvoudigen titel van *De Bijbel verdedigd*. Dit werk van V. HAMELSVELD was een kort beredeneerd uittreksel uit het werk van LILIENTHAL, met vele bijgevoegde aanmerkingen.

Bl. 44. (48) Zie het III d. van dit ons werk; bl. 340, 341.

Bl. 45. (49) Men zie een naauwkeurig herigt nopens deze inrigting in de *Nederl. Jaarb.* voor het jaar 1752; bl. 1172.

Bl. 46. (50) Ook om de twee jaren moesten van die renten boeken worden gekocht voor de bibliotheek der akademie.

Bl. 47 (51) *Meest al de verhandelingen* enz. schrijven wij; want ééne, die namelijk van den uitlandschen hoogleeraar SCHWAB, welke ten jare 1786 bekroond en in het naastvolgende jaar werd uitgegeven, moet hiervan worden uitgezonderd. Hoe men deze verhandeling heeft kunnen bekroonen, is onbegrijpelijk. Zij was of scheen geschreven met oogmerk, om alle gezag aan de geopsuubarde christelijke godsdienstleer te ontnemen, en eene sijne deïstische leer in derselver plaats te stellen. De hoogleeraar TE WATER maakt hiervan melding, als van iets, dat geheel tegen het doel van STOLP inliep; maar lost het onbegrijpelijke er van niet op. Zie 's mans *Narratio de rebus academiae Lugduno-Batavae, seculo XVIII prosperis & adversis*; p. 99 et 100 en verg. eenen *brief aan den hooggel. heer J. W. TE WATER*, betreffende den inhoud van deszelfs verhaal van de vooren tegenspoedige lotgevallen der Leydsche akademie in de achttiende eeuw enz.; bl. 30.

Bl. 49. (52) Men zie 's mans voorrede voor het werk; bl. 4.

Bl.

Bl. 52. (53) Men leze het voorberigt voor de eerste be- kroonde verhandelingen van A. VELINGIUS, C. REGAAR en C. OAVÉL, ter wederlegging van PRIESTLEY's, in den tekst ver- meld, geschrift. De genomene maatregelen tegen dat ge- schrift van PRIESTLEY gaven aanleiding, dat de uitgever van hetzelfde te *Dordrecht*, wegens zijn stout bestaan tegen het ware christendom, door de regering der stad geboet werd.

Bl. 53. (54) Deze leerredenen zijn naderhand door den druk gemeen gemaakt, onder den titel van *Godgeleerd-his- torische verhandeling over de gevoelens, de gronden, het gewigtige voor de eeuwigheid en burgermuatschappijen, den voortgang en den tegenstand der hedendaagsche, zoognoem- de, verlichting en godsdienstbestrijders.*

Bl. 53. (55) Niet alleen heeft SCHARP dit getoond in zijne volgende leerredenen, voor de Rotterdamsche gemeente ge- houden, maar inzonderheid in zijne academische verhande- ling, waarmede hij in het jaar 1799 tot doctor in de god- geleerdheid te *Duisberg* bevorderd werd, toen predikant te *Loga*, in Oostvriesland, zijnde, en waarvan de titel was *Dis- sertatio inauguralis de veterum & recentiorum obtrectati- onibus, veritatem religionis christianae non labefactantibus, immo, confirmantibus.* Zoo lang SCHARP te *Loga* predikant is geweest, werd de gemelde post, waartoe hij, in zijne betrekking als predikant te *Rotterdam*, was aangesteld, door niemand waargenomen. Maar nadat hij hier weder ten jare 1800 zijne predikantsbediening had aanvaard, werd hem ten jare 1802 dezelfde post ook weder opgedragen. 's Mans lotgevallen te dien tijde hebben wij verhaald in de *Kerkel. ges. van de achttiende eeuw* VI, bl. 697.

Bl. 54. (56) Lezenswaardig is hierover de *Oratio* van den hoogleeraar PAREAU, *de conatibus incredulorum rei christi- anae plus emolumenti, quam detrimenti afferentibus*, te *Deventer* gehouden in het jaar 1790, inzonderheid pag. 27-36.

Bl. 56. (57) Zoodanige godgeleerden waren, blijkens hun- ne uitgegevene schriften J. WESSELIUS, J. A. VOS, J. RATEN- BAND en anderen. De eerste gaf ten jare 1750 in het licht.

zijnen *Commentarius analytico-exegeticus in Epistol. PAULI ad Gal.* De ander ten jare 1761 zijne *Uitlegging van het boek van den profet DANIEL*, en de derde ten jare 1769 zijnen *Commentarius ad duo priora capita Epistolae P. ad Heb.*

Bl. 56. (58) SCHNACHT gaf ten jare 1760 in het licht *Gemengde aanmerkingen over de geschiedenis der bekering van den hoofdmàn en de zynen*, volgens *Hand. X.* SEGAAR gaf ten jare 1766 in het licht *Observationes philolog. & theolog. in Evang. Lucae capita XI priora.*

Bl. 57. (59) De titel was *Commentarius ad Psalmos.* Voor het overige heeft VANEMA, behalve andere zulksortige schriften, uitgegeven *Dissertationes ad vaticinia DANIELIS*, ten jare 1743—1752; *Commentarius ad librum prophetiarum JEREMIAE*, ten jare 1765; *Sermones academici vice commentarii ad librum prophetiarum ZACHARIAE*, ten jare 1787; *Lectiones academicae ad EZECHIELEM*, cura J. H. VERSCHUIR, ten jare 1790.

Bl. 58. (60) SCHROEDER heeft behalve verschaidene philologische schriften, zop verre ons bekend is, geen ander exegetisch geschrift uitgegeven, dan eene latijnache verhandeling, ten jare 1748, *de christo regnum Deo & Patri tradituro, ad 1 Cor. XV: 24—28.* Misschien wil echter iemand ook hiertoe betrekkelijk maken 's mans boek *de Vestitu mulierum Hobarasarum ad Jes. II: 18.* Van het voortreffelijk exegetisch werk, dat ABRESCH geleverd heeft, sullen wij straks loffelijke melding maken. Beide hebben voor het overige vele exegetische verhandelingen, den vorm hebbende van akademische lessen, in handschrift nagelaten, welke onder de zorgvuldige hewaring der achtenswaardige nakomelingschap nog berusten. Wenschelijk was het, dat zij eenmaal het licht mogten zien!

Bl. 58. (61) Bekend zijn de hiertoe betrekkelijke schriften van VERSCHUIR, zoo die door hem zelven zijn uitgegeven, als die na deszelfs overlijden in het licht zijn gekomen ten jare 1810, door de bezorging van den hoogleeraar J. A. LOTZE, die aan het theologische publiek daardoor geen' ge-

rin-

ringen dienst heeft bewezen. Van MUNTINGH's verdiensten in de exegese van het O. T. moeten wij vervolgens gewagen.

Bl. 58. (62) *De hermeneutica sacra, optimo theologiae prossidlo.*

Bl. 59. (65) De titel was *Paraphrasis & annotationum in Epistolam ad Hebraeos specimen.*

Bl. 59. (64) Kort, soms al te kort, is in dit uitmuntend werk van ABRZSG de omschrijving, maar uitvoerig de voorraad van uitlegkundige aanmerkingen, met een schrander insien, zoo kenrig verzameld; dat zij niets te wenschen achterlaten. Mogelijk streeft wel ABRZSCH in eenige opzigten zijnen grooten voorganger ZÄNKEVI voorbij.

Bl. 59. (65) HERINGA had, aan het einde van zijne academische letteroefeningen, te Groningen, in het jaar 1785, daarop reeds gegronde hoop gegeven, door eene verdediging van zijne voortreffelijk bearbeide verhandeling, *De formula baptismi.*

Bl. 60. (66) VAN HAMELSVELD was in zijne vertaling doorgaans te vrij, en de stijl in dezelve te westersch. Ook in de vertaling der psalmen en profetische Schriften, uit hoofde van de westersch dichterlijke verplooijing der oostersch dichterlijke denkbeelden, en wel in voetmaat, was hij niet altijd even getrouw.

Bl. 61. (67) SCHELVISVANGER, predikant te Serooskerke, op het eiland *Walcheren*, gaf ten jare 1777 in het licht zijn exegetisch geschrift *Over den profeta MICHA*; MANGER ten jare 1782 zijnen *Commentarij in librum proph. HOSEA*; SCHREIBIUS ten jare 1788 *Het boek Genesis met de gewone nederduitsche vertaling, hier en daar veranderd, met bijgevoegde aanmerkingen*; OERVE ten jare 1788 *Ultima capita libri IONI ad graecam versionem recensita, notisque instructa*, en ten jare 1793 *Vaticinia NAHUMI & HABACUCI cum interpret & notis*; MUNTINGH ten jare 1793 *De psalmen vertaald met aanmerkingen* en ten jare 1794 *Het boek JOB vertaald met aanmerkingen*; hetwelk door H. A. SCRULTENS bearbeid en nagelaten was. De beide nog in

leven zijnde hoogleeraars VAN DER PALM en PAREAU hadden intusschen uitgegeven, de eerste ten jare 1784 zijnen *Ecclesiastes philologica & critica illustratus*, en de ander ten jare 1790 zijne *Threni JEREMIAE philologica et critica illustrati*.

Bl. 61. (68) BROUWER gaf ten jare 1775 en 1776 in het licht zijne *Leerrednen over PAULUS eersten brief aan TIMOTHEUS*, en ten jare 1778, die *over den tweeden brief*. NAHUIS en DE HAAS gaven te zamen ten jare 1780 in het licht hunne verklaring *van den brief aan de Philippenzen*. TAKENS gaf ten jare 1791 in het licht zijne *verklaring van den brief van PHILÉMON*, en PERPONCHER zijne *Korte omschrijving van den Prediker*. Mede vergete men hier niet de oordeelkundig bearbeide *Dissertatio exegetico theologica* van J. CLARISSE *de spiritu s.*, uitgekomen ten jare 1791, ook niet het geschrift van J. R. PEBIUS, predikant te *Rijperkerk*, getiteld *JESUS verheerlijkt in de wonderdadige geneezing van eenen kreupelgeborenen, of eene verhandeling over het derde en vierde hoofdstuk van LUKAS tweede boek, genoemd de Handelingen der Apostelen*, uitgekomen ten jare 1792.

Bl. 61. (69) VAN NUYS KLINKENBERG maakte zich dienstelijk bij zijne tijdgenooten, door ten jare 1780 en in de naastvolgende vijftien jaren in het licht te geven zijn, voor meer en mingeoefenden zeer geschikt, uitvoerig werk, getiteld *de Bijbel, door beknopte uitbreidingen en ophelderende aanmerkingen verklaard*. VAN VLOTEN begon ten jare 1790 in het licht te geven zijn werk, *De Bijbel vertaald, omschreven en door aanmerkingen opgehelderd*. Voor mingeoefenden, aan welker belangen zijn doel ook was dienstbaar te zijn, was dit werk van VAN VLOTEN gansch niet geschikt. Boven KLINKENBERG had hij wel dit vooruit, dat hij meer oorspronkelijk dacht, althans zocht te denken. Zelf wilde hij zien, en als op eigene wicken drijven; doch nam dikwerf eene te hooge vlugt, die hem de voorwerpen uit het oog deed verliezen, of hem, voortgedreven door de kracht van eenen, hem eigen, mannelijken, stijl,

ge-

geheel buiten den koers bragt. Van daar was het, dat hij niet zelden in zijne omschrijvingen willekeurige denkbeelden vlocht, welke noch met het redebeleid des bijbelschrijvers, noch met den grondtekst strookten, waardoor hij jeugdige godgeleerden, die hem nog niet regt hadden leeren kennen, meermalen eer van, dan op den weg hielp. In vele gevallen zoude hij ongetwijfeld zelf zulks gevoeld en ontdekt hebben, hadde hij niet de gewoonte gehad, hetgene hij eenmaal te schrift had gebragt, zonder herzien, te laten liggen, tot dat de uitgever hem er om maande, en hetzelfde aan vreemde, niet altijd even naauwkeurige, verbeteraars der drukproeven ter nalezing toe te vertrouwen.

Bl. 62. (70) CHEVALLIERS theologisch dogmatisch stelsel is slechts een brokstuk, niet meer, dan ten halve afgewerkt; en hij losse bladen ten behoeve van zijne akademische kweekelingen ongeveer de jaren 1773 en 1774, uitgekomen. Het hoofdschrift op de eerste bladzijde is *Schema institutionum theologicarum*. Hoogstwaarschijnlijk zoude, zoo het werk geheel was in het licht verschenen, deszelfs titel ook geen ander, dan dat hoofdschrift zijn geweest. De titel van het werk van BRORS was *Institutiones theologiae theoreticae, tam elementicae, quam theticae*. Hetzelve kwam in het licht ten jare 1788. Over enkele bijzondere hoofdpunten der christelijke godsdienstleer hebben sommige voorname theologanten wel verhandelingen uitgegeven; maar het zal niet noodig zijn die hier op te noemen. Onder die allen is der vermelding bijzonder waardig eene *Diatriba* van den beroemden H. ROIJARDS, in het laatst van dit tijdperk uitgekomen, *de Divinitate JESU CHRISTI vera*.

Bl. 63. (71) Van de *Beschouwende godgeleerdheid* van BUURT heeft deszelfs hiervoor wel berekende echtgenoot JOSINA CAROLINA VAN LYNDEN, ten jare 1776, in het licht gegeven *Outledende tafelen, nevens eenige beschrijvingen*. Voor dien tijd had zij reeds van het werk een *Kort begrip* uitgegeven, uit hetwelk de waardige W. L. KRIEGER, laatst predikant in 's Gravenhage, eene kleine *Handleiding ten dienste van eerstbeginnende leerlingen* vervaardigde, die ten

ten jare 1777 door den druk gemeen werd gemaakt. GAMMEL gaf zijn, in den tekst vermeld, geschrift uit ten jare 1765, onder den titel van *Tafel der heilige godgeleerdheid*.

Bl. 64. (72) De titel van dit werk is *Katechismus der heilige godgeleerdheid*. Was dit werk van v. SMOND reeds aanmerkelijk gezuisd van scholastieke bijhangselen en misbegrippen, meer vond men die daarentegen in een theologisch systeem, vervaardigd door J. CLAASSEN, predikant te Loosdrecht, en uitgekomen een jare 1788, onder den titel, *Proeven van een preparatoir en peremptoir examen volgens synodale resolutie*. 's Mans doel met de uitgave van dit boek was, om aankomende theologanten recht bekwaam te doen worden voor het kerkelijk onderzoek, waaraan zij zich te eenigen tijde zouden moeten onderwerpen. Doch dit doel kon hij, met dit geschrift, aan de eene zijde, geheel niet, en aan de andere zijde niet, dan te kwellijk bereiken. Bij jonge lieden, die zich aan eens hoogeschool met ijver en vrucht op de studien toelagden, had dit geschrift geene de minste nuttigheid, en voor zulken, welken het daartoe aan lust of vermoegen ontbrak, was het eene ongeluk, die hen tot eene stand bragt, welken zij niet waardig mogten geacht worden te zijn.

Bl. 65. (73) Over dat verband leze men de uitmuntende *Oratio van den hoogleeraar J. CLARIJN de arctissime interesse rezie dogmaticae & moralibus religionis christianae praeceptis deventi non seculare*.

Bl. 66. (74) De titel is *Institutiones theologiae practicae*.

Bl. 66. (75) Zie hierop in dit deel, bl 51—59.

Bl. 66. (76) De beide eerstgenoemde gaven ten jare 1784 uit een *Eenvoudig onderwijs in de voornaamste waarheden, welke de Hervormde kerk belijdt*; de derde ten jare 1788 zijne *Aanleiding tot onderwijs in de leer en plichten van den godsdienst*.

Bl. 68. (77) VENGELT gaf ten jare 1752 in het licht zijne leerredenen over Matth. V—VIII, onder den titel van *De ware christelijke religie, onderzocht en nagespoord*, en ten jare 1769 eenige leerredenen over MATTH. X, XI en XII.

Bl.

Bl. 68. (78) Deze drie vriesche predikanten waren het, aan welke VENEMA de zorg voor de uitgave zijner grootstendeels uit het latijn vertaalde leerredenen had toevertrouwd en aanbevolen. VAN VELZEN, predikant te *Waarss*, bragt de twee eerste deelen van de eerstgemelde leerredenen in eenen zuiveren, heeschapden, nederduitschen stijl, welke VENEMA, die, als hoogleeraar te *Franker*, gewoon was in het latijn te prediken, niet zeer eigen was. Ten aanzien van het derde deel werd dat verrigt door WIGGEL, predikant te *Oosthem*. En wat opzigt tot de gemelde, in het jaar 1769 uitgekomene, leerredenen, geschiedde zulks door LEMKE, predikant te *Hyrllinga*. Wat derhalve den uiterlijken vorm der leerredenen van VENEMA aangaat, deze is geheel van de drie genoemde predikanten, die er, wat het stoffelijke betreft, met 's mans goedkeuring, hier en daar ook het eene en andere hebben bijgevoegd. Uit deze leerredenen leert men dus wel de predikwijze kennen van VENEMA, maar ook die van deszelfs genoemde kweekelingen. Men heeft wel eens aangemerkt, dat de echte leerlingen van VENEMA zeer oordeelkundige theologanten, maar geene zeer begaafde predikers waren. Wat ook hiervan waar moge zijn geweest, op de drie genoemde mannen was voorzeker die aanmerking geheel niet toepasselijk. Trouwens er zijn vele zulke uitzonderingen in dezen geweest.

Bl. 68. (79) Zie 's mans *Oratio de Theol. erudito*, p. 73.

Bl. 68. (80) Vid. *Elogium VENEMAE*, auctore VERSCHUIR; p. 39; verg. BAKKERS *Lofrede op VENEMA*; bl. 93.

Bl. 69. (81) Men zie dat bij voorbeeld in het III d. van dit ons werk, bl. 512—519, uit het gebeurde met DE COCK, die mede, omdat de wijze, waarop hij predikte, niet geviel, het vooroordeel der kerkelijken en gemeenten tegen zich had. Hoezeer anders met den straks te noemen hoogleeraar HOLLEBEEK niet te vergelijken, is hij echter deszelfs voorganger te dezen aanzien geweest. Hij vormde zijne voordragt naar die van den beroemden engelschen DODDRIDGE.

Bl. 69. (82) De titel is *De optimo concionum genere, quibus eo divinas literas e suggestis sacro exponendi methodus*,

du, quae vulgo Anglicana dicitur, modeste defenditur.

Bl. 70. (83) De geschiedenis van den twist, over dit geschrift van HOLLEBEEK ontstaan, leze men in onze *Kerkelijke geschiedenis van de achttiende eeuw*; VII, bl. 112—118.

Bl. 71. (84) Zie hierover in dit deel; bl. 65. Men leze verder de, als een woord op zijnen tijd ten jare 1799 uitgesprokene, *Oratio van den hoogleeraar C. F. VAN ECK de praecipuis causis othicae christianae, a plurimis christianis nimis neglectae.*

Bl. 72. (85) NIEUWOLD heeft evenmin als MANGER leerredenen in het licht gegeven; ook FRANTSSEN gaf die niet; maar 's mans wijze van prediken kan men eenigermate leeren kennen uit zijne twintig verfoogen over *De heugelijke verwachting van het joodsche volk, naar het rebeleid van Apostel PAULUS in het elfde hoofdstuk van zijnen brief aan de Romeinen*; welke in het licht zijn verschenen ten jare 1785.

Bl. 73. (86) Men vergelijk de voorrede van BONNET voor zijne tweede *Verzameling van leerredenen.*

Bl. 73. (87) Men leze 's mans leerredenen, getiteld *De weg der zaligheid in JESUS CHRISTUS*, uitgekomen ten jare 1780, en zijne *Nagelatene leerredenen over PAULUS Brief aan de Kolossensen*, uitgegeven door den Groningschen hoogleeraar P. ABRESCH, ten jare 1784; ook zijne *Leerredenen onder den titel van Het leven des geloofs van een christen*, door deszelfs zoon J. CLARISSE, ten jare 1793 uitgegeven.

Bl. 75. (88) Hiertoe moeten inzonderheid gebragt worden HERVEYS *Godvruchtige overdenkingen onder het beschouwen der grafsteden*; en zijne *Godvruchtige bespiegelingen over den nacht, den starrenhemel en den winter.*

Bl. 75. (89) De stijl van deze beiden, uit hunne schriften algemeen bekend, werd de bloemrijke stijl genoemd. Dezelve had niet dat verhevene, dat hoogdravende, niet dat poëtische van HERVEY, maar was toch geheel niet eigenaardig en waar aesthetisch. Dezelve was bloemrijk zwierig.

Bl. 75. (90) De beide eersten LUBBERS en DE COCK zijn be-

bekend uit de weinige afzonderlijke leerredenen welke zij hebben uitgegeven. Hun kanselstijl had niets van dat losse, maar was stijf, gedrongen, al te kunstrijk, evenwel deftig. BOSCH was in zijnen stijl ook kunstrijk, maar luchtig, wapperend zwierig, zonder merkbaaren toelag op wezenlijke stichting. De eerste leerredenen van BOSCH verschenen in het licht ten jare 1777, onder den titel van *De geachte evangeliearbeider en welgeraden jongeling*, en zijne latere leerredenen in het jaar 1783 en de volgende jaren, bij kleine versamelingen, onder den titel van *Leerredenen*.

Bl. 76. (91) Dezes mans leerredenen, uitgekomen ten jare 1784, droegen den eenvoudigen titel van *Leerredenen*. Daarop volgden ten jare 1794 zijne *Nieuwe leerredenen*, en ten jare 1798, door de zorg van J. H. HACKE, predikant te 's Gravenhage, zijne *Nagelatene leerredenen*.

Bl. 76. (92) HOOG maakte zich als zoodanig een prediker het eerst algemeen bekend in het jaar 1792, door de uitgave van eene voortreffelijke leerrede *over den aard en de voordeelen eener vroege godzaligheid*.

Bl. 77. (93) Veel tegenstands ondervond deze wijze van voordragt op den kerkelijken leerstoel, zoodra zij meer of min begon algemeen te worden. A. DUIRCANT, predikant te *IJsselmuiden*, verscheen, ten jare 1784, als een ijverige wederstrever van dezelve in een klein geschrift, *Tweeledige vraag beantwoord, namelijk, of niet het hedendaagsche lezen der openbare leerredenen, uit aanmerking van deszelfs grondbeginselen en gevolgen, zij af te keuren? en hoe hetzelfde uit dien hoofde of te bepalen, of nog liever geheel voor te komen is?* Gelijkenkend met DUIRCANT gaf ten jare 1805 J. RATELBAND, *Theologisch Professor* (te *Franker*) schuilende onder de letters T. P. eenige *aanmerkingen in het licht op de tweeledige vraag beantwoord door DUIRCANT*. Tegen het lezen der leerredenen op den kansel vindt men, behalve ginds en elders, nog eenige aanmerkingen in de *Nieuwe bijdragen ter bevordering van de kennis en verbetering van den eerdienst*, I st. ten jare 1816 uitgekomen; bl. 89—97.

IV. DEEL.

B

Bl.

Bl. 77. (96) COURTONNE gaf in het licht ten jare 1777 zijne *Sermons sur divers textes de l'Écriture S.* VERNEDE ten jare 1779 zijne *Sermons*; CHAUFFÉPIÉ ten jare 1787 zijne *Sermons sur divers textes de l'Écriture S.* CHAIS te zelfden jare zijne *Sermons*. BOUILLIER verwierf zich, in dit tijdperk reeds, als prediker, eenen zeer grooten roem, maar gaf eerst in het naastvolgende eenige leerredenen uit, welke ter hare plaatse vervolgens vermeld zullen worden.

Bl. 77. (95) Men moete echter DATHEENS psalmberijming niet te zeer bezwaren, gelijk velen uit gebrek aan taalkennis gedaan hebben. In aanmerking neme men toch, dat de nederlandsch-duitsche taal sinds DATHEENS tijden gaande weg zeer veranderd, gezuiverd en verbeterd is. Dit alleen is de oorzaak, dat vele woorden in deszelfs psalmberijming reeds lang voor verre de meesten niet meer verstaanbaar zijn. Bij voorbeeld in zijne berijming van psalm CXXIX: 45 leest men *tegen uwe wet, die klaar is en slechts*. Hieraan hebben zich niet weinigen gestooten, het woord nemende in de latere beteekenis van *min goed, niet denkend*. Dan ten tijde van DATHEEN was dit woord voor allen duidelijk, en overeenkomstig met deszelfs oorspronkelijke beteekenis, welke geen ander was, dan *eenvoudig*. Eene *slechts wet* beteekende eene *eenvoudige wet*. Nog ten tijde der vertaling des Bijbels, op der staten gezag vervaardigd, was het woord in die beteekenis bekend, blijkens Ps. XIX: 8. *Den slechten wijsheid gevende*, beteekent daar, „den *eenvoudigen wijsheid gevende*.” Ons bijwoord *slechts*, van het gemelde *slecht* herkomstig, heeft nog de beteekenis van *eenvoudiglijk (simpliciter) alleen*. Te minder gronds had men, om zich aan DATHEENS gebruik van dat woord t. a. pl. te ergeren, wyl hetzelfde naderhand nog in de berijmingen van GHYSEN, HALMA en anderen Ps. XIX: 8 eveneens is gebezigd geworden. In onze psalmberijming, van welker vervaardiging wij hier een historisch verslag zullen geven, is zelfs te dier plaatse het woord alsoo overgenomen; hetgene inderdaad te verwonderen is, wyl men hetzelfde toen in de gemelde oude beteekenis niet meer gebruik-

bruikte. DATHEEN is hier zelfs verstaanbaarder, de plaats berijmd hebbende, *zijn getuignis gewis den ongeleerden is een leering' aller deught*. Vol is DATHEENS rijnwerk van uitdrukkingen en woorden, die in latere tijden velen zeer vreemd in de ooren klonken en stof tot bedilling gaven; als, bij voorbeeld, in hetzelfde drie en veertigste vers van den honderd negentienden psalm, *Heer! wilt mij met uw jonste begaven!* en in het vier en veertigste vers, *Sy hebben my gequelt, dat ick schier gaer was ter nedergestagen*, uitdrukkingen en woorden welke in de tweede helft der zestiende eeuw gangbaar en verstaanbaar waren, blijkens de woordenboeken van dien tijd, maar naderhand allengs onverstaanbaar werden. Deze en diergelijke aanmerkingen had men op DATHEENS rijnwerk niet behooren te maken. Voor uitdrukkingen, die, bij een onzeker taalverloop, groote veranderingen konden ondergaan, in de toekomst, was DATHEEN niet aansprakelijk. Zijn werk was voor het overige lam en kreupel genoeg.

Bl. 79. (96) De voorgeslagene verbeteringen van MUILMAN waren evenmin aanbevelingwaardig, als die van TROMMIUS. Men zie de *Kerkelyke historie van het psalmgezang* door J. VAN IPEREN; I bl. 260, 261, en vergelijkte de *N. Nederl. biblioth.* IV D, II st. bl. 216.

Bl. 80. (97) Wie bevroedt het niet van sehteren, dat de houding der hooge overheid in dezen allerverstandigst was? Men leze ook de *N. Ned. bibl.* IV, 2, bl. 217.

Bl. 80. (98) De berijming van GHYSEN was van hem zelve niet oorspronkelijk, maar uit zeventien, toen in het licht zijnde, berijmingen door hem bijeen verzameld.

Bl. 84. (99) Zie TE WATERS *Levensberigt*, door 'hem zelve vervaardigd; bl. 53 en 54.

Bl. 86. (100) Zie de *Nederl. jaarb.* voor het jaar 1776; bl. 723, en een breedvoeriger verslag daarvan in het a. w. van v. IPEREN; II D. bl. 474 en volg.

Bl. 86. (101) Daar het zich te dien tijde liet aanzien, dat er gebrek aan wel opgeleide predikanten stond te komen, ja reeds aanvankelijk gebrek was, vonden sommige

krankbezoekers, katechizeermeesters, schoolmeesters en diergelijken, in hunne hooge verbeelding, dat zij tot het predikambt bekwaam waren, zich opgewekt, om, op de best voegelijke wijze, tot de bediening van hetzelfde te geraken. Zij lieten zich in de eerste beginselen van de geleerde talen eenigermate onderwijzen. Vervolgens begaven zij zich naar eene akademie, woonden de lessen der theologische hoogleeraren bij, waarvoor zij geheel niet berekend waren, en waarvan zij niets verstonden. Evenwel getroostten zij gaarne zich den dwang, om twee jaren op eene plaats te moeten vertoeven, waarvan zij zelve gevoelden, dat ze geen ander voordeel hadden, dan dat zij daardoor aanspraak verkregen op de verklaringen, welke de theologische hoogleer-aars verplicht waren hun toe te reiken, van hen bestendig onder hun gehoor gezien te hebben. Aldus gesterkt tot de uitvoering van hun voornemen kon geene kerkklasse weigeren een begeerd onderzoek naar derzelve kundigheden te doen, en hadden zij zich de hiervoor gemelde *Proeven* van CLAASSEN, juist te dien voor hen gepaste tijde in het licht gekomen, tamelijk eigen gemaakt, bevoegd moesten zij dan ook worden verklaard, om naar het predikambt te mogen staan. Gelijk op het algemeene doorgaans uitzonderingen zijn, zoo ook waren die hier. Enkelen onder dezen hadden zich reeds lang op theologische geleerdheid met de meeste vlijt en vrucht toegelegd. En deze zijn waardige predikanten geworden. Het kerkelijk onderzoek werd, volgens oud gebruik, voor de klassen van vele provinciën niet in het latijn, gelijk voor die van Vriesland, Groningerland en Drenthe, maar in de moedertaal afgenomen. Konde men nu van zoodanige aankomende godsdienstleeraars, als zich door dezen weg in den dienst der kerke drongen, zeggen, dat zij aan de hooge scholen tot het predikambt zich hadden bekwaam gemaakt? In geenen deele! Het getal van zulken scheen omstreeks het jaar 1789 krachtig te zullen toenemen, terwijl merkbaar het getal verminderde van jonge lieden, die aan de hooge scholen de baan der letteroefeningen ter verkrijging van de, eenen aanstaanden godsdienstleeraar noodige, kun-

kundigheden, in onderscheidene vakken van de theologische wetenschap, geregeld affliepen. Die vermindering viel te gemelden jare. zoo sterk in het oog, dat, om de allernadeeligste gevolgen, welke voor de hervormde kerk daaruit te voorzien waren, af te wenden, inzonderheid de noordhollandsche synode op middelen bedacht werd, welke daartoe dienstbaar konden zijn. Die synode deelde ten jare 1792 bij de andere provinciale synoden een plan mede ter betere en strengere inrigting der examens, hetwelk wij algemeen geviel.

Bl. 87. (102) Men zie TE WATERS *Levensberigt*, door hem zelve vervaardigd; bl. 81—85. Van het besluit der staten van Holland en Westvriesland vervolgens nader.

Bl. 90. (103) Zie het III D. van dit ons werk; aantEEK. bl. 238.

Bl. 90. (104) Zie de *Nederl. jaarb.* voor het jaar 1757; I bl. 404.

Bl. 90. (105) Zie de *Nederl. jaarb.* voor het jaar 1757; ter zelfde pl.

Bl. 91. (106) Zie de *Nederl. jaarb.* voor het jaar 1754; bl. 236.

Bl. 96. (107) Zie het a. *Levensb.* van TE WATER; bl. 28—47.

Bl. 98. (108) Zie de *N. jaarb.* voor het jaar 1757; bl. 1049.

Bl. 98. (109) Dit ontleenden wij uit de *hand.* der *zuidh. synode* van het jaar 1764; art. 116.

Bl. 100. (110) Zie de *N. jaarb.* voor het jaar 1763; bl. 649—681.

Bl. 101. (111) Zie het III D. van dit ons werk; bl. 393.

Bl. 102. (112) Ontleend uit de *hand.* der *zuidh. synode* van de jaren 1774 en 1777, art. 4.

Bl. 102. (113) Zie het III d. bl. 396.

Bl. 103. (114) *Hand. der zuidh. syn.* van het jaar 1761; art. 9; verg. met de *hand. derzelfde syn.* van het jaar 1765; art. 7.

Bl. 103. (115) *Hand. d. z. syn.* van het jaar 1767; art. 7.

Bl. 104. (116) *Hand. derzelve syn.* van het jaar 1761; art. 9, en het jaar 1762; art. 7.

B. 104. (117) *Hand. derz. syn.* van het jaar 1767; art. 7.

Bl. 105. (118) *Hand. derz. syn.* van het jaar 1767; art. 7. Enkele gevallen echter waren er, dat zulk een inlandsch predikant geordend werd. Dit bleek ons uit de *hand. derzelve syn.* van het jaar 1776; art. 4.

Bl. 105. (119) *Hand. derz. syn.* van het jaar 1773; art. 6.

Bl. 105. (120) Zie HOFSTEDES *Prijsverhandeling, over de voortplanting van het Evangelie in de koloniën van den staat enz.*; bl. 96.

Bl. 106. (121) Wij bedoelen hier het tweede deel van HOFSTEDES *Oostindische kerkzaken*, ten jare 1780 uitgekomen; bl. 245 en volgg. Het eerste deel was uitgekomen ten jare 1779.

Bl. 107. (122) Men leze WERNDELEYS, hiervoor, in de aantek. op het derde deel (603) vermeldde, *Oratio de linguarum — cognitione* WERNDELEY had echter ziju, in die *Oratio* ontwikkeld, denkbeeld, aangaande de kennis der oosterse en indische talen, zeer overdreven. Hij vorderde eene kennis van niet minder dan veertien of vijftien zoodanige talen,

Bl. 107. (123) Zie HOFSTEDES *Prijsverhandeling*; bl. 98. De zinspreuk onder die verhandeling was; *Magnarum rerum tarda sunt molimina.*

Bl. 107. (124) Zie HOFSTEDES *Oostind. kerks.* II bl. 228.

Bl. 108. (125) Zie TE WATERS *Levensberigt*; bl. 95.

Bl. 109. (126) *Hand. der zuidh. syn.* voor het jaar 1777, art. 4. Verg. HOFSTEDES *Prijsverk.* bl. 91 en 130.

Bl. 109. (127) *Hand. der zuidh. syn.* voor het jaar 1754; art. 12.

Bl. 110. (128) Zie de *N. jaarb.* voor het jaar 1762; bl. 803, 818.

Bl. 110. (129) *Hand. d. z. syn.* voor het jaar 1785; art. 5.

Bl. 110. (130) Zie het *Merkwaardig verhaal aangaande het leven en de lotgevallen van MICHAËL CHRISTIAAN VOS*; bl. 156, 157, 162.

Bl. 111 (131) Zie het a. w. van vos; bl. 158, 159. Een *gode-*

*godsdiens*t der *nederlandsche kompagnie* klinkt vreemd. Dan hier te lande sprak men van den *godsdiens*t der *oost-indische kompagnie*. Zie HOFSTEDES *Oostindische kerkz.* I bl. 20 en 21. Dit was niet minder vreemd.

Bl. 111. (152) Zie het a. w. van vos; bl. 172 en 173. In de *hand.* der zuidholl. synóde van het jaar 1784, art. 5, vindt men hoofdzakelijk hetzelfde, volgens eenen brief uit *Batavia*; maar het ergste wordt er in verzwegen, terwijl het erge verschoond en vergoelíkt wordt.

Bl. 112. (135) Zie het a. w. van vos; bl. 185.

Bl. 112. (134) *Hand. d. zuidh. syn.* van het jaar 1784; art. 5.

Bl. 113. (135) *Hand. der zuidh. syn.* van het jaar 1781; art. 6, 1785; art. 5, 1787; art. 3.

Bl. 114. (156) *Hand. d. z. syn.* van het jaar 1782; art. 7, waar die ergerlíkheden nader beschreven worden. Hieronder ook was inzonderheid het spelen met de kaart; terwijl van de vier en twintig leden der vergadering, welke WACHTER in den dienst geschorst hadden, twee en twintig bij tíjden en wíjlen zich, zoo zulks eene misdaad was, daaraan schuldig maakten. Zie het Adres van H. WACHTER aan de syn. van Noordh. bl. 40 en de Bijl. bl. 33. Dan die ergerlíkheden, over het geheel genomen, waren van weinige beteekenis, alleen haren grond hebbende, in een vriendschappelíjk, goeden raad gevend, maar erg opgenónten, briefje aan de weduwe van J. VAN IPSEEN, over het onlofselíjk gedrag van een harer kinderen. Dat briefje was de bron van al het leed, hetwelk WACHTER zoo vele tranen te *Batavia* deed storten. Men leest dat briefje achter het a. Adres van WACHTER; in de Bijlagen; no. 1. Hieruit ontstonden valsche geruchten nopens een schandelíjk gedrag, door WACHTER gehouden, ten huize van gemelde weduwe. Deze vrouw echter doodde die geruchten door eene verklaring van het tegendeel. Zie de Bijlagen; bl. 42. Nogtans kon de kerkenraad goedvinden, om de zaak, tegen WACHTER eenmaal ter tafel gebragt, met kracht door te dríjven, en hem eindelíjk uit zín kerkelíjk ambt te zetten.

Bl. 115. (137) De gansche toedragt der zaak kan men leeren kennen uit de handelingen der zuid en noordhollandsche synoden van het jaar 1781 en de volgende, en uit het a. gedrukt *Adres* van WACHTER. Uit deze oorkonden ziet men zeer duidelijk, dat WACHTER door den Bataviaschen kerkenraad niet zoo behandeld is geworden, als behoord had. Men ziet er uit, dat er geene gronden waren, waarop men hem de kerktucht moest doen gevoelen. Men ziet er uit, hoedanig het karakter was van verscheidene Bataviasche predikanten. Waarlijk daarop viel niet zeer te roemen. Om in het algemeen van den toenmaligen toestand der hervormde gemeente, van derzelve leeraars en haren kerkenraad een recht denkbeeld te bekomen, is dat geschrift van WACHTER allermerkwaardigst.

Bl. 116. (138) Zie WACHTERS *Adres*; bl. 40, 41 en de Bijl. bl. 37. HOFSTEDE heeft zich de moeite gegeven, om uit de gronden, waarop de O. I. kerk gesticht is, het verschil te deelen aauzien tusschen de nederlandsche kerkelijken en den Bataviaschen kerkenraad te beoordeelen, en hetzelfde ten nadeele van den laatsten te beslissen. Daartoe diende het gehele eerste deel van zijne *Oostindische kerkzaken*. Over de indische kerkordening zie men dat werk; 1 bl. 44 en volg.

Bl. 116. (139) Zie WACHTERS *Adres* bl. 38.

Bl. 116. (140) Hoe men te *Batavia* dat deed, ziet men in WACHTERS *Adres*; bl. 41, en hoe men het hier te lande deed, ziet men uit de *hand.* der z. synode van het jaar 1793; art. 5. Bij gelegenheid dat VERMEER, ten jare 1791, gedachtenis van zijnen twintigjarigen predikdienst in de gemeente van *Batavia* gevierd hebbende, daarvan aan de kerkelijken in Nederland kennis had gegeven, was het antwoord van deze, dat men, daarover met hem verblijd, hem verder sterkte toewenschte, maar ook dat hij mogt uitdrukken het groote voorbeeld van den Heer der kerke, niet alleen in de leer, maar ook in eenen *zachtmoedigen* en *nederigen* wandel. Zie de a. hand. t. s. pl

Bl. 116. (141) Wilden wij een historisch verslag geven van al de worstelingen, welke tusschen den Bataviaschen ker-

ker-

kerkenraad en de Nederlandsche kerkelijken hebben plaats gehad, wel een begin, maar bijna geen einde zonden wij vinden. Merkwaaardig zoude inderdaad over het geheel eene geschiedenis zijn van de indische hervormde kerk. Veel belangrijks, dat geheel onbekend is, zoude dezelve behelzen. Mogt iemand daartoe lust hebben, en daartoe worden aangemoedigd!

Bl. 116. (142) Een uitvoerig historisch berigt van het gebeurde met VERBRET leest men in de *Ned. jaarb.* voor het jaar 1761, bl. 786—834.

Bl. 118. (143) Men zie over den bloei der hervormde kerk aan de *Kaap*, onder anderen, de *hand.* der z. synode van het jaar 1779; art. 4.

Bl. 119. (144) Verg. hiervoor in het III d. bl. 401.

Bl. 119. (145) Zie de de *hand.* der z. synode van het jaar 1759; art. 9 en 12.

Bl. 119. (146) Zie de *hand.* d. z. syn. van het jaar 1768; art. 6.

Bl. 119. (147) Zie HOFSTEDES O. I. *kerk.* I bl. 20.

Bl. 120. (148) *Hand.* d. z. syn. van het jaar 1783; art. 8.

Bl. 120. (149) *Hand.* d. z. syn. van hetzelfde jaar, art. 8.

Den bouw van eene kerk hadden de lutherschen aan de *Kaap* te danken aan den gouverneur aldaar, jonkheer VAN PLETTENBERG, die de bemoeijingen van het evangelisch-luthersche konsistorie te *Amsterdam*, bij de Oostindische compagnie, zoo sterk bevorderde, als die door den vorigen gouverneur waren terug gezet. Een groot pakhuis, dat den lutherschen, volgens uitersten wil der echtgenooten van eenen rijken wijnhandelaar aan de *Kaap*, MARTEN MELK, nevens een ruim erf rondom hetzelfde, in eigendom toebehoorde, werd tot een geschikt kerkgebouw gevormd. Aan ingezamelde gelden bezat de gemeente toen eene som van één honderd twee en veertig duizend vijf honderd twee en zeventig guldens. Sinds heeft de luthersche gemeente aan de *Kaap* gebloeid. Eene naauwkeurige geschiedenis van de stichting dier gemeente en van haar kerkgebouw leze men in STAUDLINS und TZSCHIRNERS *Arch. für alte und neue kirchenges.* II B. 3 st. bl. 677—698.

Bl. 123. (150) Retrekkelijk tot den kerkelijken dienst in het leger en op de oorlogschepen vipdt men alles in de hand der z. syn. als van het jaar 1640, art 36; 1644, a. 23; 1676, a. 46, 1691, a. 9; 1754, a. 44; 1762, a. 37; 1782, a. 30; 1787, a. 26; 1789, a. 29; 1793, a. 28; 1795, a. 25; 1797, a. 24. Men zie ook inzonderheid TE WATERS *Levensberigt*; bl. 93—99.

Bl. 124. (151) Zie het III d. bl. 447—449.

Bl. 128. (152) Men zie deze eerste *publikatie der provisionele representanten van het volk van Holland*, in het werk van ROOGES; *Geschiedenis van de jongste omwenteling in de nederlanden*; bl. 352. Niet zeer streng, in het vorderen van den eed was men ten minste omtront de kerkelijken. Negen hervormde predikanten van 's *Gravenhage* zwoeren, dat zij, overeenkomstig met den aard van hun ambt, en overeenstemmig met Gods woord zouden handelen. Zie het *Levensb.* van TE WATER; bl. 368.

Bl. 129. (153) Zie de gemelde publikatie, in ROOGES a. werk; bl. 356.

Bl. 150. (154) Men vindt dit in eenen gedrukten brief van den *provisionelen raad der gemeente van Leyden aan de provisionele representanten van het volk van Holland*; gedagteekend den 25 van lentemaand des jaars 1795; een merkwaardig stuk van dien tijd; bl. 2.

Bl. 131. (155) Zie ROOGES a. w. bl. 404.

Bl. 151. (156) Zie de *Vaderl. biblioth.* VIII; 1 st. bl. 355.

Bl. 152. (157) Zie ROOGES a. w. bl. 441.

Bl. 133. (158) Men leze over 's mans wezenlijke verdiensten de voortreffelijke *Oratio* van den hoogleeraar M. SIENGENBERK, de LAURENTIO PETRO SPIEGELIO, *postremo Hollandiae consiliario, de literis et republica optime merito.*

Bl. 134. (159) Zie ROOGES w. bl. 551.

Bl. 134. (160) Het getal der fransche krijgsknechten werd vervolgens bepaald op vijf en twintig duizend. De soldij derselve bedroeg jaarlijks dertien millioenen nederlandsche guldens.

Bl. 156. (161) Daartoe werden straks na de omwenteling ten jare 1795 uitgevaardigd eenige publikatiën, onder andere,

ren, in Holland den 5 van sprokkelmaand, in Gelderland den 16 van die maand, in Groningerland den 20 van lentemaand, en in Zeeland den 19 van hooimaand.

Bl. 138. (162) Men verg. ROGOES a. w. bl. 430.

Bl. 139. (163) Zie den a. *Brief van den raad der gemeente van Leyden*; bl. 4.

Bl. 140. (164) Zie ROGOES a. w. bl. 478; ook zie men de *Dagverhalen der handelingen van de nationale vergadering, representerende het volk van Nederland*, II, bl. 439, waar de hiertoe betrekkelijke plakaten vermeld worden.

Bl. 141. (165) Lezenswaardig is de *Verzameling van staatsstukken, betreffende het daarstellen van eene nationale vergadering, welke ten jare 1796 in het licht verscheen*.

Bl. 141. (166) Van den beginne aan bleek er onder de patriotten een aanmerkelijk onderscheid te zijn tusschen de revolutionairen. Sommigen waren het in eenen hoogen, anderen in eenen lagen of minderen. De politieke inzigten van die beide partijen liepen dermate uit elkanderen, dat er onder de vrijheidlievende republikeinschgezinden eene tweedragt ontstond, die even hatelijk en verderfelijk scheen te zullen worden, als die tusschen de patriotten en oranjegezinden. Naar het oordeel van bezadigden konde er niets rampzaliger voor het vaderland zijn, dan wanneer met de zegepraal van de eene, en de neerlaag van de andere, de goede zaak geheel zoude moeten staan of vallen. De edel denkende SCHIMMELPENNINCK, die tot de bezadigden behoorde, kwam er rondborstig voor uit, dat de vrees voor erge gevolgen hem knelde. Zeer juist teekende hij de revolutionairen van de laatstgemelde partij dus af. „Zij waren zoodanigen, welke de revolutie op eene kordate en krachtige wijze wilden voltooijen, alle vermogens inspanden, om dat doel te bereiken, en geens opoffering te groot rekenden, om alle inwendig en buitenlandsch geweld, hetwelk zich daartegen zoude willen verzetten, te verpletteren. De revolutionairen van de andere partij daarentegen hadden het er op toegelegd, om alle maatschappelijke orde den bodem in te slaan, de wetten te verachten, de justitie dienstbaar aan

po.

politieke inzichten te maken, alles te desorganizeren, eeuwig en eeuwig te blijven voort revolutioneren, dat was, de anarchie continueren." Zie de aangeh. *Dagverhalen van de hand. der nation. vergadering*; II bl. 196.

Bl. 146. (167) Zie de a. *Dagverh.* I bl. 8.

Bl. 148. (163) Zie de a. *Dagverh.* I bl. 32.

Bl. 149. (169) Zie de a. *Dagverh.* II bl. 521.

Bl. 150. (170) Zie de a. *Dagverh.* II bl. 650.

Bl. 152. (171) Zie de a. *Dagverhalen*; IV bl. 150—165.

Bl. 155. (172) Zulk eene vrees had SCHIMMELPENNINCK reeds den 24 van zomermaand des jaars 1796 niet willen verbergen. Zie de *Dagverhalen*; II bl. 195.

Bl. 153. (173) Zie de *Dagverh.* IV bl. 211, 212.

Bl. 154. (174) Zie hiervoor in dit Deel; bl. 146.

Bl. 154. (175) Zie de *Dagverh.* IV bl. 579.

Bl. 154. (176) Dit, voor voltooid beschouwd, was de gewone spreekvorm toen in de vergadering. Zie de *Dagv.* VI bl. 170, 171.

Bl. 156. (177) Naardien de achtste dag van oogstmaand bepaald was tot de aanneming of verwerping der, het volk aangeboden, ontworpen, staatsregeling, had het denkbeeld aan eene ligt mogelijke aanneming op zeer vele kerkenraden van vakante gemeenten zulken invloed, dat zij met den meesten spoed predikanten berispen, ten einde die, zoodra mogelijk, in den dienst mogten bevestigd worden. Was toch dit laatste voor den gemelden dag geschied, zoo behoeften, ingevalle de staatsregeling aangenomen wierd, de gemeenten niet voor het onderhoud harer predikanten te zorgen.

Bl. 158. (178) Er wordt hier gewaagd van het vierde artikel. In de opgave der artikelen volgen wij niet de telling, zoo als die in het plan der staatsregeling gevonden wordt, welke is van 742—754 ingesloten, maar liever eene telling, zoo als die in de eerste afdeeling van den achtsten titel (over den godsdienst) welke, als op zich zelve beschouwd, door ons is overgenomen, de meest eigenaardige, ook alsoo de ordelijkste was.

Bl. 158. (179) Het plan der staatsregeling vindt men woord-

de-

deijk in de *Dagverhalen der hand. van de nat. vergad.*; VI bl. 421 en volgg. Afzonderlijk was hetzelfde toen ook door den druk gemeen gemaakt ten behoeve van het volk, onder den titel van *Ontwerp van konstitutie voor het bataafsche volk, door de nationale vergadering ter goed- of afkeuring aan hetzelfde volk voorgedragen*. De grondstelling, waarop dit *ontwerp* gebouwd was, werd, in eene, voor hetzelfde geplaatste, proklamatie aan het volk van Nederland, gezegd deze te zijn, dat dit volk voortaan niet meer zoude verplicht zijn te gehoorzamen aan den wil van zijne bestuurders, maar aan zijnen eigen wil. Hetzelfde zoude *volkomen* vrij zijn en naar eigene wetten leven. Zelf zoude voortaan het nederlandsche volk zich besturen door zijne vertegenwoordigers. Het volk werd dus opgewekt, om zich in de overweging van dat *ontwerp* zoo te gedragen, dat de bataafsche nakomelingschap eenmaal mogte kunnen zeggen; „zij waren waardig, na zoo lange en zoo dure worstelingen, volgens hunne eigene wetten te leven; zij waren waardig vrij te zijn.”

Bl. 161. (180) Zie VAN KAMPENS *Verkorte geschiedenis der nederlanden*, II bl. 390, 391.

Bl. 161. (181) Onder het oog hebben wij hier, gelijk nader blijken zal, voornamelijk de hervormde predikanten. Van velen dezer, als door den staat bezoldigd, kon men ook alleen, indien men meende daartoe regt te hebben, zoodanig eene verklaring afvorderen. Uit dien hoofde maakten dan ook te dezen aanzien groote zwaarigheid inzonderheid de predikanten van de remonstrantsche, luthersche en doopsgezinde kerken, en niet zonder reden, wijl zij nooit uit de handen van den staat hunne jaarwedden ontvangen hadden. Ook zij wilden op de geestelijke goederen, waaruit die jaarwedden betaald werden, geene aanspraak voor het vervolg maken, najverig op hunne kerkelijke vrijheid en onafhankelijkheid van het staatsbestuur.

Bl. 162. (182) De Haarlemsche predikanten waren, met name, J. VAN DER ZANDT, G. VAN OORDT en W. LOOTSMAN. De Amsterdamsche predikanten waren F. SERRUIER, H. VAN

MERT

HERWERDEN, W. S. WALKOEN, J. VAN NUYS KLINKENBERG, G. DE HAAS, B. VAN DER VEEN, H. HOFFMAN, D. TEN DALL, J. DERMOUT, P. HAACK, S. J. VAN DE WYNPEESSE, H. DE HAAN HUGENHOLTS, C. G. S. BRGEMAN, M. HUSLY VIERYANT, J. VISCH.

Bl. 163. (183) Zie de m. a. *Dagverh.* II bl. 565—580. Veel opspraak verwrkte deze zaak; veler pennen werden er door, in beweging gebracht. Dezen dachten er dus, genen zoo over. Zonder verstand voer even zeer tegen den kerkenraad der hervormde gemeente van *Amsterdam*, als tegen de nieuw beroepene predikanten, vinnig uit zekere KORNELIS BIJL, lidmaat dier gemeente, in verscheidene schriften, als daar waren *Protest aan den kerkenraad van de gereformeerde gemeente der stad Amsterdam; bij gelegenheid van de voorstelling der beroepene predikanten; en Vraag van het Evangelium, in eene missive, voorgesteld aan den beroepen leeraar H. VAN HASSELT tot de gemeente van Amsterdam*. De wettigheid der menigvuldige vakaturen, welke onder de predikanten te *Amsterdam* ontstaan waren, werd daarentegen op eenen bedaarden toon bepleit door den schrijver van *Iets over de tegenwoordige vakaturen der beroepene leeraren in de gereformeerde gemeente te Amsterdam*, die een lid was dier gemeente. Een historisch verslag van het gebeurde trest men aan in zekere *Brieven van CHRISTIANUS SINCERUS, behelzende eens volledige en naauwkeurige opgave van al de stukken, relatief tot de suspensie en dimissie van de meerderheid der Amsterdamache hervormde predikanten* enz. In dese brieven wordt het gedrag dier predikanten verdedigd, en dat van den kerkenraad, die spoedig tot het beroepen van andere predikanten was overgegaan, gewraakt.

Bl. 164. (184) Zie hiervoor bl. 155, 156.

Bl. 165. (185) Dus drukte zich uit de burger VAN HOOFF. Zie de *Dagverhalen der hand. van de nat. vergadering; VI* bl. 855.

Bl. 165. (186) Deze waren C. L. VAN BRYMA, VAN CASTROP, VAN HAMBELVELD, KANTELAAR, VAN MARLE, DE MIST, SCHMEL-

SCHELTEMA, DE SITTER, VAN HOOFF, VAN DER SPYK, BROUWER, STOFFENBERG, VAN ECK, BYLVELD, C. DE VOS VAN STEENWIJK, HULTMAN, VAN DER HOOP, VAN KLEFFENS, CAMBIER en PASTEUR Tot het getal van deze twintig behoorden mede nog VAN MAANEN en VITRINGA, omtrent welke middelen van voorziening genomen waren; de eerste was niet in 's *Gravenhage*, en de ander ongesteld. Deze allen werden naar het lusthuis in het *Bosch* gevoerd. Zes andere leden, uitmakende de commissie van buitenlandsche zaken, werden eerst in hunne huizen verzekerd, en vijf vervolgens naar onderscheidene plaatsen gebracht, als HAHN naar *Breda*, QUEYSSEN naar *Hoorn*, BICKER naar *Wijk* bij *Duurstede* en later naar *Leeuwarden*, DE BEVEREN en JORDENS naar *Hondsholredijk*. GEVERS, de zesde, kreeg verlof, om in 's *Gravenhage* te blijven, van waar hij evenwel naderhand, op eenige vermoedens, naar *Delft* werd overgebracht. Zie ROGGE'S *Geschiedenis der staatsregeling*: bl. 503 en 525.

Bl. 166. (187) Gelijk de stormwind, welke deze omwenteling veroorzaakt had, uit Frankrijk was opgekomen, zoo ook was deze titulature van de franschen overgewaaid, zuik eene vergadering aanduidende, die het zich ten doele stelde, niet alleen de konstitutie in te voeren, maar ook derselver grondslagen tot het rigtsnoer van hare handelingen te vestigen. Zie ROGGE'S a. w. bl. 506. Den 31 van leuwardmaand desselfden jaers veranderde men de laatste woorden dus, *het geheele bataafsche volk*. Zie de *Dagverh.* VIII bl: 479.

Bl. 166. (188) Zie de *Dagverh.* IX 471.

Bl. 166. (189) Zie de *Dagverh.* VIII bl. 423—427.

Bl. 167. (190) De zeven leden waren de burgers ECKERSE, KONIJNENBURG, HOFFMAN, VAN ZONSBEEK, NOLST, FOKKER en GUILJÉ. Zie de *Dagverh.* VIII¹ bl. 422.

Bl. 168. (191) Zie de *Dagverh.* IX d. 595

Bl. 168. (192) Men zie het *Ontwerp van staatsregeling voor het bataafsche volk, door de konstituerende vergadering*; T. III Afd. I art. 30 en volgg. en verg. de *Dagverh.* IX bl. 621.

Bl.

Bl. 168. (193) Men zie het *Ontw. van staatsr. Tit. arts I—V.*

Bl. 169. (194) Men zie in het *Ontwerp van staatsr. de algemeene beginselen*; art. 19—23.

Bl. 173. (195) Men zie de *Dagverh.* IX bl. 619.

Bl. 176. (196) Men verg. VAN KAMPENS *Verkorte geschiedenis der nederlanden*; II bl. 306 en 307.

Bl. 176. (197) Zie Tit. IX art. 304.

Bl. 180. (198) De hervormde predikant van *Tholen* F. H. VAN LIS drong sterk aan op het laatste, in een *Plan tér instandhouding van den openbaren godsdienst*. Dit plan, over de geheele republiek zich uitstrekken, was zeer omslagtig, en geviel, wat den zakelijken inhoud betrof, aan velen in geen en deele. Eene inéensmelting der kerkelijke goederen, daarin aangeprezen, scheen onoverkomelijke zwaarigheden te zullen ontmoeten. Ook het onderhoud van kerken en pastorijen, over de geheele republiek, mede voorgesteld, meende men, zoude nimmer naauwkeurig en zonder schijn van partijdigheid kunnen geschieden. Dusdanig was het oordeel van velen; het plan dus droeg uit dien hoofde de goedkeuring van weinigen weg.

Bl. 181. (199) Een wel bearbeid plan, hetwelk zoodanig eene strekking had, werd gevormd door de kerkelijke commissie, in Vriesland, welke aldaar de provinciale synode verving. Maar ook dit vond geen algemeen welgevallen bij de onderscheidene klassen van die provincie. De Utrechtsche gekommitteerden uit alle provinciale of departementale synoden waren anders ook voor het oprigten van gewestelijke fondsen. Menigten van toen gemaakte plans, menigten van rapporten der onderscheidene synoden, klassen en gemeentekommissiën hebben wij voor en bij ons hier liggen, zoo als zij toen door den druk in het licht verschenen, of in kerkelijke handelingen verstrooid voorkomen. De titels af te schryven zoude weinig licht geven; en derzelve inhoud hier hoofdzakelijk mede te deelen, zoude ons het gemaakte bestek doen te buiten gaan, ook misschien nooit eenig nut kunnen hebben. Te wenschen althans is het,
dat

dat de hervormde kerk van Nederland nooit weder in zoodanig eene gesteldheid zich gebragt moge zien.

Bl. 182. (200) De franschwaalsche gemeenschap werkte meestal plaatselyk door het doen van eene kollekte bij den gemeenschappelyken godsdienst, en had inagelyks daartos, in hare onderscheidene gemeenten, kerkelyke kommissiën aangesteld, welke met ijverige belangstelling werkzaam waren. Afgescheiden was zij echter niet van de nederduitsche hervormde kerkgemeenschap, wat de groote hoofdzaak betrof. Broederlyk was zij met dezelve vereenigd. Vandaar dan ook, dat de verstandige, wyze, ROBERT, predikant bij de fransch-waalsche gemeente van *Amsterdam*, medelid was van de kerkelyke vergadering der uit de gansche nederlandsche hervormde kerk afgevaardigden te *Utrecht*. Derhalve kon de fransch-waalsche kerk niet als afgescheiden beschouwd worden van de nederduitsche, door de stellers van het in den tekst vermeldte ontwerp, *om aan het hervormde Kerkwezen, in Nederland* enz. Dat ontwerp kwam uit den boezem der *gekommitteerden van de kommissiën der meeste gemeenten, tot de zuid- en noordhollandsche synoden behoorende, ter instandhouding en bevordering van den openbaren hervormden godsdienst*. In dit ontwerp vond men de grondschets van een tot vastheid te brengen vereenigd hervormd kerkwezen in Nederland. Die grondschets was dus geteekend. „ De klassen en synoden moesten, zoo lang en in zoo verre zulks mogelijk was, blijven op dien voet, waarop zij waren. — In elke gemeente moest eene kommissie worden aangesteld, welke, even als de kerkenraad, de gemeente vertegenwoordigde, haar gezag van dezelve ontleende, en aan dezelve verantwoordelyk was, met opzigt tot al de punten, welke haar bijzonder mogten worden aanbevolen, of natuurlykerwijze voortvloeden uit het *generaal mandaat; de zorg, namelyk, voor de instandhouding van den openbaren hervormden godsdienst*. — In elk synodaal ressort (de twee hollandsche voor één gerekend) moest er een kerkelyk politiek ligchaam zijn of worden opgerigt, bestaande uit de afgezondene van elke der respectieve klas-

sen. Die alle, met behoorlijken last en volmagt voortien, zouden te samen uitmaken het kerkelijk politiek ligchaam van dat synodale ressort. — Door deze gewestelijke of departementale ligchamen moest, op eene nader te bepalene wijze, verkoren worden eene *vergadering of een kollegie van algemeene directie*; hetwelk dadelijk bij de hand nam en uitvoerde al hetgeen tot de algemeene belangen van het hervormd wezen konde en soude geoordeeld worden te behooren, hetwelk daarenboven de synodale gewestelijke ressorten, als met elkanderen één ligchaam uitmakende, soude vertegenwoordigen, en, als zoodanig, aan het geheel wezen, in Nederland, eenigheid en vastheid bestersamen, en eene gezegelde werkzaamheid moest geven. Dit *kollegie van algemeene directie* of algemeene finantie en administratie, gekozen door de onderscheidene gewestelijke ligchamen, moest bestaan uit achttien politieken, vier uit Holland, twee synodale ressorten bevattende, drie uit Gelderland met de Meijerij van den Bosch, twee uit elke der overige provinciën, en één uit Drenthe, voorts uit negen kerkelijke leeraars of oudelingen, twee uit Holland, zes uit de overige provinciën, en één uit Drenthe en drie hoogleeraren der godgeleerdheid, uit elke der drie seminariën, zoo als men het niet ongepast achtte dat er mogten tot stand komen, als in Holland één, in het sicht van Utrecht één, en in Vriesland of in Groningerland ook één. Het kollegie moest alle drie maanden, eene geheele week, vergaderen, zorg dragende voor de algemeene belangen der hervormde kerk in Nederland. Hetzelve moest de magt hebben, om eene nationale synode bijeen te roepen, hetzij uit zich zelf of op eigene beweegreden, hetzij op instantie der gewestelijke synoden, en door gekommiteerden, aldaar zoodanige punten voor te dragen of aan te hooren, als men soude meenen, dat op zulk eene vergadering, tot algemeen welzijn van de hervormde kerk in Nederland, kerkelijk behoorden behandeld en afgedaan te worden. Bijaldien deze of gene sich door eenig gewestelijk synodaal vonnis mogt bezwaard vinden, moest het hem vrijstaan zich aan het kollegie van algemeene

de direktie te adresseren, niet zoo zeer bij wege van provocatie of appel, maar bij kommunikatie of adres. Als dan soude dit kollegie nitbeten oordeelen, of de bezwaarde in het vonnis der synode behoerde te berusten, en zoo ja, denzelven daartoe trachten te bewegen, en zoo zulks van geene uitwerking ware, afwijzen; of anders onderzoeken, of de zaak van des belang ware; dat deswegens eene *nationale synode* soude dienen bijeen geroepen, dan of de zaak op eene andere wijze afgedaan zoude kunnen worden. Het kollegie behoorde voor drie jaren permanent te blijven; vervolgens moest er jaarlijks een derde uitvallen, bij loting, en door anderen, te kiezen bij dat gewestelijk ligchaam, waardoor de uitgevallene verkozen waren, vervangen worden, de leeraars uit de synoden en de hoogleeraars uit den raad van het seminarium. Eindelijk werd het noodig geoordeeld, dat het kollegie van algemeene afrekte enige gekommittuerden benoemde, om tusschen den tijd van derselvs vergaderingen, de beslotene zaken ten uitvoer te brengen, voorkomende zaken, die geen uitstel konden lijden, af te doen, adressen aan te nemen enz. — Aan de gewestelijke politiek-kerkelijke ligchamen moest worden aantebevelen de uitbetaling niet alleen van de pensioenen der emeriti, der weduwen enz., maar inzonderheid van de algemeene of synodaal-gewestelijke traktementen der leeraars, op eene klassieke attestatie van verdienste, namelijk van zuiverheid in de leer en van stichtelijk gedrag, mede van een gedrag, overeenkomstig met de bijzondere wetten der klassen en synoden.”

Een zodanig plan, soude hetzelfde met eene algemeene goedkeuring worden vereerd, moest wel overdacht, wel bekoekt, wel bearbeid zijn. Ook de vergadering der *gekommittuerden uit de kommissien der meeste gemeenten, tot de zuid en noordhollandsche synoden behoorende*, spaarde geene moeite, om het plan, door hare kommissie ontworpen, ware het mogelijk, tot volkomene rijpheid te brengen. Vervolgens werd hetzelfde in de lente van het jaar 1800 aan de synodale ressorten der onderscheidene provincien enz. toegezonden, met opwekking, om door dazelfver

invloed te bewerken het daarstellen van gemeentekommissiën, waar die nog niet waren, en het daaruit vormen van een ligchaam, hetwelk door onderlinge korrespondentie met die der andere synodale ressorten, zoo mogelijk, eenen éénparigen voet zoude kunnen beramen ter bereiking van het groote oogmerk, de instandhouding van den hervormden godsdienst in Nederland. De synodale ressorten waren verpligt den voorslag der hollandsche gekommitteerden ter kennis van de klassen en der gemeentelijke kommissiën, waar dese bestanden, te brengen, en derzelver rapporten in te wachten.' Een werk, voorwaar, dat geen' anderen, dan langzamen gang konde hebben! Een geruime tijd moest er intusschen verloop, eer de synodale ressorten, en onder elkanderen, en met de klassen, 'als mede de gemeentelijke kommissiën en met de hollandsche gekommitteerden handelen konden, en er iets wezenlijks tot stand kon worden gebragt. Middelerwijl kregen de zaken des lands en daardoor ook die der kerk eene betere wending, gelijk in den tekst verhaald wordt, waardoor de bedoelde invoering van het vermelde ontwerp onnoodig, zelfs met de gelegenheid des tijds min overeenkomstig moest geoordeeld worden. De overige werkzaamheden der *gekommitteerden van de kommissiën* enz. vindt men in eenige, ten jare 1800 van tijd tot tijd uitgekomene, *Stukken, betreffende de vergadering der gekommitteerden uit de meeste nederduitsche hervormde gemeenten tot de synoden van zuid en noordholland behoorende, tot instandhouding en bevordering van den openbaren godsdienst*. Deze stukken waren, zoo wij meenen, zes in getal; wij ten minste bezitten er niet meer. Ze zijn in 's Gravenhage bij THIERRY en MENSING uitgekomen.

Bl. 183. (201) Toen het vermelde ontwerp in 's Gravenhage door de gekommitteerden uit de kommissiën enz. be-
 arheid werd, begon reeds de ijver te verkoelen; blijkens eenen Brief, geschreven den 3 van grasmaand des jaars 1799 aan een' vriend over de dure verpligtig van ieder wel-
 denkenden christen onder het hervormd genootschap, om met allen ernst en spoed voor de belangen van den open-
 ba-

Zaren godsdienst te zorgen, en hoe dat vooreerst op de beste wijze te beginnen, uitgekomen te *Amsterdam*. Dit brief was ingerigt, om den pligt tot onverwilde hulp zwaar op het hart te doen wegen, bedenkingen uit den weg te ruimen, bijzondere hindernissen op te heffen, onrust over gebeurde zaken in de gemoederen te stillen, de kracht der vooroordeelen tegen sommige bedienaars van het Evangelie te verzwakken enz. Mede werden te dien eigensten tijde middelen tot beraming van voegelijke schikkingen nopens het oprigten van een algemeen, althans uitgebreid, fonds in de onderscheidene gewesten, aan de hand gegeven door de *kommissie der klassis van Breda*, in de *Boekzaal der geleerde wereld* van sptokkelmaand des jaars 1799, middelen, die, in den geest van de gekommitteerden der zuid- en noordhollandsche gemeentekommissiën beoordeeld, niet alle afkeuring verdienden.

Bl. 185 (202) Zie het twaalfde en veertiende artikel van deze staatsregeling.

Bl. 187. (203) Zie VAN KAMPENS *Verkorte geschiedenis der nederl.* II bl. 402.

Bl. 188. (204) Dit hebben wij woordelijk ontleend uit een besluit van het staatsbewind, in de eerstvolgende aantekening nader te vermelden.

Bl. 189. (205) Merkwaardig zijn, betrekkelijk tot het houden der synoden en het hoeden der daartoe benodigde kosten, de eigene woorden van het in de vorige aantekening vermeld besluit van het staatsbewind, welke deze zijn.

„ Is besloten, eerst, dat alle betalingen, welke onder den

„ naam van synodale en klassikale gelden, voormaals uit

„ provinciale, kwartierlijke, dominiale, geestelijke of eenige

„ andere 's lands kantoren, hoe ook genoemd, aan het

„ hervormd kerkgenootschap werden gedaan, voortaan en

„ tot het in werking brengen van het twaalfde artikel der

„ staatsregeling, op den voet, als van ouds, zullen geschieden,

„ immers voor zoo veel betreft de reiskosten, vakatiën,

„ defroijementen en remuneratiën van de leden der synoden of klassen, waarvan de beoordeeling aan de departe-

„ synodale lasten respectievelijk zal worden uitgeleend
 „ ten tweede, dat deze synodale en klassikale gelden mede
 „ zullen worden betaald over den jaer 1802, zijnde het eerste
 „ etc na de aanneming der staatsregeling, met uitzondering
 „ echter der synoden van Vriesland en Drenthe, als welke
 „ in dat jaer niet zijn gehouden; ten derde, dat aan den
 „ coetus van Zeeland mede over den jaer 1802 en voortaan
 „ jaarlijks zal worden goedgegeven eene som van één hon-
 „ derd guldens voor elke klassis, welke hare gedeputeer-
 „ den naar den coetus zendt; en zulks alles ten vierde, on-
 „ der deze bepalingen, dat van nu voortaan, in navolging
 „ van hetgene voorheen bij het hoogste gezag gebruike-
 „ lijk was, aan het staatsbewind der batavische republiek
 „ zal worden verzocht permissie tot het houden der jaar-
 „ lijksche synodale vergaderingen van de hervormde kerken
 „ binnen dit gemeenebest, welke permissie geakkordeerd
 „ zijnde, door en van wege wel gemeld staatsbewind, één
 „ of twee kommissarissen politiek zullen worden benoemd,
 „ om bij dezelve te assisteren en inzonderheid toe te zien,
 „ dat op dezelve geene politieke zaken worden behandeld
 „ of iets, dat de openbare zekerheid van den staat zoude
 „ kunnen storen, ondernomen; met last aan de respectieve
 „ synoden van dezen staat, om, na het afloopen van hare
 „ vergaderingen, een exemplaar van derselver akten, behoor-
 „ lijk geauthentiseerd, te zenden aan het staatsbewind, en
 „ een gelijk exemplaar aan het departementaal bestuur,
 „ waaronder zij respectievelijk ressorteren.“

De wel beredeneerde gronden, waarop dit besluit rustte,
 waren deze. Het staatsbewind had in aanmerking genomen,
 „ dat de synodale vergaderingen, waarin niet alleen de be-
 „ langden der hervormde kerken van één departement, maar
 „ ook door de subsisterende korrespondentiën met de syno-
 „ den der andere departementen, die van alle hervormde
 „ kerken in het batavisch gemeenebest werden behandeld
 „ en behartigd, eigenlijk gezegd moesten worden te zijn
 „ zekere kerkelijke rechtbanken in het hoogste ressort, wel-
 „ ker uitpraken soms van het hoogste gewigt voor de bur-
 „ „ ger-

„gelijke staatschappij konden zijn, en dat mitdien dan
 „een zeker politiek oogpunt behoeft, tot voorkoming van
 „alle verwarring en nadeelige botsingen,” enz.

Bl. 190. (206) Hiervoor pleitte allzins de billijkheid en
 regtvaardigheid. Predikanten immers, die slechts zes honderd
 guldens jaarlijksche inkomst hadden, zouden daarvan, door de
 voldoening aan de acht en vijf en twintigjarige heffing op
 de inkomsten, een twaalfde gedeelte hebben moeten verlie-
 zen. Te sterker pleitte hiervoor de regtvaardigheid, naar-
 dien men om dezelfde of eene diergelijke reden het noodig
 had geoordeeld vele militaire traktementen van de voldoe-
 ning aan die heffing, te versooneen, terwijl men de trak-
 tementen van vele politieken, op gelijke bewezgronden,
 verhoogd had.

Bl. 190. (207) Ook met deze zaak had zich nu eindelijk
 het staatsbestuur gemoeid. Door tusschenkomst van eene
 personele kommissie uit het bestuur van Holland werden,
 tot algemeen genoegen der Amsterdamsche hervormde ge-
 meente, de niet geringe zwarigheden, welke sich in dezen
 natuurlijkerwijze opdeden, ganech en al, aan beide zijden,
 uit den weg genomen.

Bl. 195. (208 en 209) Zie het II d. van dit ons werk;
 bl. 287—289.

Bl. 201. (210) In het historisch berigt van deze kerkelijke
 bijzonderheden in Noordbrabant betuigen wij groote ver-
 pligting te hebben aan den heere JANTON van *Nieuwland*,
 die ons zijne, daartoe betrekkelijke, breedvoerige, aanmer-
 kingen wel heeft gelieven mede te deelen. Betreffende het
 laatstgemelde in den tekst zie men ook de *Kerkel. geogra-
 fie* van BACHENE, III bl. 82.

Bl. 202. (211) Men denke hier aan den twist, ten jare
 1825, in de theologische fakulteit, aan de hoogschool van
Utrecht, gevoerd tusschen den hoogleeraar J. HERINGA, *SLA-
 AAS*, en zijne beide ambgenooten, de hoogleeraars G. TEN-
 NER en H. ROYAKEN. Van de twee laatsten werd de eerste
 openlijk verklaard voor iemand, die de goddelijke heerlijk-
 heid van *IBSUS CHRISTUS* verlooehende, en den geest der

geneds onzer zondeed. HENROA verdedigde zich mannelijk in twee openbaar gemaakte schriften. Hiermede nam het verschil een einde, en de rust, die aan de Utrechtsche akademie gestoord was, werd allengs hersteld.

Bl. 206. (212) Zeer onpartijdig was, onder anderen, het advies van FLOH, omtrent de netslige zaak, in Vriesland voorgevallen, waarvan wij hiervoor bl 141 hebben gewaagd.

Bl. 206. (215) Over de vraag in vershil, of men den joden in Nederland het burgerregt hadde toe te kennen? Zie de *Dagverh. der hand. van de nat. verg.* II bh 684.

Bl. 207. (214) Onder die plaatsen zijn *Spreuk.* XIII: 24 LUK. XIV: 26. Niet alleen wordt, in onze taal, het woord *haten*, maar ook in vele andere talen, het woord, dat men doorgaans in onze taal door *haten* overbrengt, gebruikt zoo, dat het beteekent *van iemand niet houden*. Bekend, onder anderen, is het latijnsche spreekwoord; *odi puerulum praecoci sapientia*.

Bl. 207. (215) Vergelijk het *Schatboek der verklaringen van den nederlandschen katechismus*; door UR SINUS, volgens de uitgave van V. D. HONERT; bl. 40.

Bl. 210. (216) Men zie den derden *Brief*; bl. 5.

Bl. 210. (217) Deze was de geleerde predikant JAN BAKKER, praecceptor der latijnsche scholen te *Amsterdam*, die eenen *Brief* in het licht zond *aan den veldorw. zeer geleerden heere L. KIST*; *betrokkelijk zijne uitgegevene aanmerkingen tegen den burger representant FLOH*, enz.

Bl. 214. (218) Zie de *Dagverh. d. nat. verg.* I bl 38 en 59.

Bl. 214. (219) Zie dezelfde *Dagverh.* II bl. 217.

Bl. 215. (220) Deze was de representant KANTELAAR; zie de *Dagv.* ter l. a. pl.

Bl. 215. (221) Verg. het oordeelskundig werk van W. BROEM *Over de vereeniging der protestanten in de nederlanden*; bl. 259.

Bl. 215. (222) KIST had, in zijn *Vervolg. van aanmerkingen over de stelling van den H. katechismus*, onder anderen aangemerkt, dat, volgens de eigene toestemming der remonstranten in de zestiende eeuw, de woorden van den katechis-

chismus; wel verklaard, niets, dat onwaarachtig was, in zich beheldden, hoeseer zij sommigen wat hard konden toeschijnen.

Bl. 216. (223) Men leze den vierden *Brief* van den hiervoor in den tekst bl. 209 vermelden ongenoemden schrijver. Men verg. de *Ned. Bibl.* I 1; bl. 592, 593.

Bl. 216. (224) De titel was *Bijdragen tot bevordering van eene algemeene christelijke kerk*.

Bl. 222 (225) Men vergelijkte, wegens den voorslag tot vereeniging, door de remonstrantsche broederschap aan de nederlandsche protestanten gedaan, de *Bijlage tot de geschiedenis der christelijke kerk in de achttiende eeuw*; door ADR. STOLKER; bl. 129 en volgg.

Bl. 223. (226) Men zie hiervoor bl. 220 en 221.

Bl. 223. (227) Men zie de a. *Bijlage*; bl. 183. Inmiddels lieten zich wel tegen den voorslag van de remonstranten zien de hoogleeraar LE SACOE TEN BROEK en SCHARP, beide predikanten te *Rotterdam*, in, door den druk gemeen gemaakte, schriften, welke beantwoord werden door P. LORIE en A. STOLKER, predikanten bij de remonstranten, de een te *Waddingsveen* en de ander te *Rotterdam*, ook in openbare schriften. Dat van dezen was tegen TEN BROEK, en dat van genen tegen SCHARP ingerigt. Elkanderen verwekten die schrijvers daardoor onaangenaamheden, maar betrekkelijk tot de hoofdzak maakte die pennestrijd op de weldenkenden van beide partijen geen nadeeligen indruk.

Bl. 224. (228) Men zie het a. w. van BROES; bl. 166.

Bl. 224. (229) Een beknopt historisch bericht hier te geven van de briefwisseling der remonstranten met de lutherschen en doopsgezinden, en van den uitslag derselve, in bijzonderheden, valt buiten ons bestek. Dit alleen te melden zij genoeg, dat gansch andere redenen de lutherschen en doopsgezinden den voorslag niet deden aannemen, dan welke de hervormden hadden. De eenige onmiddellijke vrucht van den voorslag der remonstranten was, bij de doopsgezinden, eene vereeniging van die beide tot ééne kerkge-

meenschap te *Dokkum*. Beide partijen stonden aldus een wel overeen, dat het haar als één en hetzelfde ware, of zij eenen remonstrantschen of doopsgezinden leeraar, elders in bediening of nog buiten bediening, zonden beroepen. Dan opdat de remonstrantsche partij, welke in leden de kleinste was, den schijn niet mogte geven, dat sektesucht haar gedreven had, om zich met de grootere gemeente der doopsgezinden te vereenigen, begreep men wederzijds, ook na het goeddunken ingenomen te hebben van de gezagsgelden der remonstrantsche *sociëteit*, het best te zijn, dat men eenen leeraar heriep buiten het remonstrantsche kerkgenootschap. Men heriep dan eenen doopsgezinden; doch deze wees de beroeping met dankzegging vriendelijk van de hand; een tweede doopsgezinde werd geroepen, maar ook met gelijken vruchteloozen uitslag. Toen heriep men eenen remonstrant; maar ook dit had geen gewenscht gevolg. Toen wendde men zich tot eenen hervormden, doch ook te vergeefs. Eindelijk gelukte volkomen eene beroeping, uitgebragt op den hervormden predikant te *Blerikum* en *Laren*, onder de klassis van *Amsterdam*, G. AETJELTS, die bij de vereenigde gemeente nog in dienst is, en dezelve met wijsheid bestuurt. Verg. de hiervoor a. *Bijlage* enz. bl. 254, 255.

Bl. 224. (230) Zie het a. w. van BROKS; bl. 266.

Bl. 228. (251) Zie de *Byten- en binnenlandsche berigten en brieven, betrekkelijk de zaak des Evangeliums*; voor het jaar 1801; bl. 61—63, maar men verg. bl. 80.

Bl. 229. (232) De titel was, *De voor en nadeelen van het zoo veel geruchtmakend oefeningewerk onderzocht, getoetst en tot behoorlyke bepalingen gbragt*.

Bl. 231. (233) Woordelijk bijkans ontleenen wij dit uit een, der klassis van *Dokkum* toegezonden, *Extrakt uit het register der besuiten van het departementaal bestuur van Friesland*, hetwelk door die klassis ter perse bezorgd, en waaryan aan elke der, haar onderhaerige, gemeenten een exemplaar toegeschikt werd.

Bl. 255. (234) Omstreeks het jaar 1791 hadden de hervormden hun zeedenige beroeringen ten minste plaats te

Oud-

Oudwouds en Westergeest, of in den omtrak aldaar, ons mis-
schien ook wel in *Zuidhuisterveen*. Dezelve schoten echter
geen' wortel, maar verdwenen eerlang weder langzamerhand.

Bl. 236. (235) Zie de *Gedenkschriften van het neder-
landsch zendelinggenootschap*; I bl. 11, 12.

Bl. 239. (236) Van VAN MANENBERG kan men dit niet wel
verklaren. Deze maakte zich, na zijne komst aan de *Kaap
de Goede Hoop*, los van zijne betrekking op het genoot-
schap, en ging aldaar tot eene gansch andere betrekking
over.

Bl. 243. (237) Zie de a. *Gedenkschriften* enz. bl. 50 en 51.

Bl. 244. (238) Zie dezelfde *Gedenkschriften*, bl. 51—53.

Bl. 245. (239) Zie de, in den tekst gemelde, *Redevoering*,
bl. 85 en 86; en verg. de a. *Gedenkschriften*, bl. 25.

Bl. 245. (240) Zie de *Nederl. geloofs*, art. 27.

Bl. 246. (241) Hieruit is bij het genootschap ook het doel
in werking gekomen, om, door menigvuldige kleine, in den
volkston vervaardigde, regt stichtelijke godsdienstschriften
nuttig te zijn voor den zoogenoemden gemeenen man. Zoo-
danige schriften heeft het genootschap zeer vele uitgegeven,
en wij mogen op goede gronden denken, tot geen gering
voordeel van mingeoefenden, welken eene bevordering van
hunne wesenlijke belangen ter harte ging. Ook nog heden
werkt het genootschap met ijver te dezen aanzien voort.

Bl. 251. (242) Zie het genootschap *CHRISTO SACRUM bin-
nen Delft*; bl. 20—23.

Bl. 251. (243) Zie den *Eerdienst, bij gelegenheid van de
vijf en twintigste verjaring der oprigting van het genoot-
schap CHRISTO SACRUM*; door ONDERDEWLINGAART CANZIUS;
bl. 29.

Bl. 255. (244) Er was toch slechts daartoe niet meer,
dan eene wettelijke verklaring noodig van den uitgever
diens geschrifts, den boekhandelaar ROELOFSWAARD, te *Delft*,
dat niemand der tot het genootschap behoorenden er de
auteur van was. Igtelijk ware die te bekomen geweest.
Van velen werd de gemelde boekhandelaar zelf voor den
schrijver gehouden.

Bl.

Bl. 256. (245) Zie den a. *Eerdienst* enz. bl. 50, 51.

Bl. 257. (246) Men leze vooral over den aard van dit genootschap, en den regt christelijken geest, welke er in heerscht, de redevoering van ONDERDEWIJNGAART CANZIUS, in den a. *Eerdienst*. Het genootschap kan gezegd worden in sommige opzigten een voorbeeld te hebben gegeven, hetwelk naderhand door de nederlandsche hervormden gewolgd is, gelijk met betrekking tot de bediening des heiligen doops op vastgestelde tijden, en tot de viering des heiligen avondmaals, op den avond van *goeden vrijdag*, bij kaarslicht, zoo als in de fransche gemeente te *Groningen*, en misschien ook elders.

Bl. 259. (247) De titel van het oerspronkelijk werk was *The age of reason*.

Bl. 261. (248) Dat men te dien tijde dus redekavelde zie men in een lezenswaardig verhoog, den titel dragende; *De verachting, waarmede velen in den tegenwoordigen tijd op het christendom nederzien, moet ons niets ten nadeele van hetzelfde doen vermoeden, maar is veelmeer een bewijs voor dezelve waarheid en goddelijkheid*; te vinden in de *Nieuwe vaderl. bibliotheek*; II, 2, bl. 579—592. Zie inzonderderheid bl. 580.

Bl. 261. (249) In het nederduitsch verscheen dit werk ten jare 1798 in het licht bij twee vaderlandsche boekhandelaars, bij LEEUWENSTYN in 's *Gravenhage* en bij VAN SANTEN, te *Rotterdam*.

Bl. 261. (250) Zie het a. verhoog in de *N. Vaderl. bibl.* ter a. p. Hij, die daar gezegd wordt in de nationale vergadering zoo gesproken te hebben, was ROSEVELD CATEAU.

Bl. 261. (251) Dit bericht gaf ons toen de, voor het christendom zoo warm ijverige, J. H. HACKE, predikant te 's *Gravenhage*, in zijne voorrede voor het eerste deel der magelatene *Leerredenen van J. VAN LOO*; bl. 8 en 9; maar den schrijver noemt hij niet.

Bl. 262. (252) Indien er werkelijk zoodanige deïstische genootschappen bestaan hebben, dan zoude men onder dezelve moeten rekenen *dat gezelschap van lieden te Delft, die ges-*

geens bijzondere secte van godsdienst voorgaven te belijden, blijkt den titel van het meergemelde deïstische geschrift, dat aldaar ten jare 1799 uitkwam. Maar heeft er wel wezenlijk te *Delft* zulk een geheim genootschap bestaan? zoo ja, dan is hetzelfde van zeer korten duur geweest, en heeft het zijne ontbinding niet kunnen voorkomen.

Bl. 267. (253) Dit *Handboekje* had meest zijne betrekking op de wijze van het kerkelijke procederen in de provincie van Utrecht.

Bl. 271. (254) Zie hiervoor in dit deel; bl. 62 en de aant. (70).

Bl. 272. (255) Wij bedoelen het, den godgeleerden bekende, werk, dat den titel draagt, *Institutio interpretis Novi Testamenti*, uitgekomen voor het eerst ten jare 1765, naderhand herhaalde malen, en met aanmerkingen vermeerderd door G. T. AMMON, voor het eerst ten jare 1792.

Bl. 273. (256) De oorspronkelijke titel was, *Pars theologiae christianae theoretica. In compendium redegit HERMANNUS MUNTINGHE*. De tweede uitgave is geweest ten jare 1818.

Bl. 274. (257) Zie hiervoor in dit deel; bl. 64.

Bl. 276. (258) Zie de voorafgaande aanmerkingen in 's mans vermeld werk; bl. 1—7.

Bl. 277. (259) Het eerste geschrift van KIST was getiteld, *Hoofdinhoud van de zedeleer des christendoms*, uitgekomen ten jare 1800; en het andere *Beoefeningsleer*, uitgekomen ten jare 1804.

Bl. 277. (260) VAN EMDRE verwierf zich door de uitgave van dit werk ten jare 1797 wezenlijke verdiensten, vooral daarin, dat hij, het systematisch gebrekkige van diergelijke schriften inziende, hetzelfde trachtte te verhelpen, en ook verhielp.

Bl. 279. (261) BOSVELD's exegetische schriften, in dit tijdperk uitgekomen, waren de volgende; De waarheid der opstanding van onzen Heer JESUS CHRISTUS, in eene verklaring van 1 Kor. XV, uitgekomen ten jare 1798; *Verklaring van PAULUS Brief aan de Galatiërs*, ten jare 1802; *Verklaring*

Verklaring van PAULUS Brieven aan de Thessaloniërs, (ten jare 1803; *Verklaring der vijf eerste hoofdstukken van PAULUS tweeden Brief aan de Korinthiërs*, ten jare 1804; *Verklaring van PAULUS Brief aan de Romeinen*, ten jare 1805. Onder meer andere bijbelverklaarders verdient inzonderheid genoemd te worden J. E. MEBIUS, wiens HOSIAS, *mit het hebreuwsch vertaald*, ten jare 1799 met vele oordeelkundige aanmerkingen in het licht verscheen.

Bl. 279. (262) De verhandeling van STRONOK was getiteld *Specimen Hermeneutico-theologicum de doctrina & dictione IOHANNIS Apostoli, ad IESU magistri doctrinam dictionemque exacte composita*, 1797; die van DONKER CURTIUS *Specimen Hermeneutico-theologicum de Apocalypsi, ab indote, doctrina & scribendi genere IOHANNIS APOSTOLI non abhorrente*, 1799; die van NIEUBUUR FRED *Specimen critico-theologicum, quo fides & auctoritas MATTHAEI in referenda IESU oratione Euang. cap. V, VI, VII vindicatur, in primis contra EVANSONUM*; 1799, die van CHRISTIAANSE *Specimen Hermeneutico-theologicum, exhibens vindicias facultatis, Apostolice IESU CHRISTI olim datae, peregrinis loquendi sermonibus*, 1801; die van HURGRONIE *Dissertatio inauguralis de praecipuis vaticiniis V. T. quibus effusio spiritus sancti diebus MESSIAE expectanda praenunciatur*, 1804; die van METELERKAMP *Dissertatio Exegetico-theologica, continens vestigia doctrinae de immortalitate animorum, in libris V. T. obvia*, 1799.

Bl. 280. (263) De eerste gaf ten jare 1798 in het licht *De gedenkwaardigheden uit het leven van IESUS*, door H. C. BERGEN, *uit het hoogduitsch vertaald, en met nieuwe praktikalé aanmerkingen vermeerderd*; en de ander te zelfden tijde zijne *Gedenkwaardigheden uit het openbaar leven van sommige apostelen, volgens het verhaal van LUKAS, met ophelderende en praktikalé aanmerkingen*. Ten jare 1802 volgde uit de hand van dezen hoogleeraar een diergelijk uitmuntend werk, getiteld, *De brief van JACOBUS van nieuwe met ingevoegde korte ophelderingen vertaald, en door praktikalé aanmerkingen en vertoogen, voor de huiselijke ge-*
meen-

menscheppelyke stichting bearbeid. Andere, voor eene huiselijke gemeenschappelijke stichting werkzame, kunnen volgen intusschen het voorbeeld van die beide hoogleeraars; als daar waren: **Z. MEBIUS**, predikant te *Rijperkerk*, die ten jare 1799 in het licht gaf *Gedenkwaardigheden uit de schepping en aartsvaderlijke geschiedenissen met ophelderende en praktiske aanmerkingen*; en **A. VAN HORCK**, predikant bij de engelsche gemeente te *Middelburg*, die ten jare 1805 uitgaf zijne *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis der Israëlieten, met ophelderende en praktiske aanmerkingen.*

Bl. 280. (264) De titel was *Bijbelsch Huisboek.*

Bl. 281. (265) **KIST** gaf ten jare 1797 uit, zijne *Leerredenen over Gods deugden*; en **OLARIJSE** ten jare 1800 eenigen van zijne *Leerredenen*, gelijk ten jare 1803 *Twee biddagsleerredenen.* Onder meer anderen, die als voornamste predikers zich zeer onderscheidden, dient mede niet vergeten te worden de Middelburgsche predikant **PIETER HENDRIK VAN LIS**, bekend door zijne regt bijbelmatig praktische *Leerredenen*, die van tijd tot tijd het licht zagen, en inzonderheid met roem bekend door de uitgave van *Leerredenen* voor onderscheidene jaren en betrekkingen des menscheelijken levens, ten jare 1800.

Bl. 281. (266) **BOUILLIER** gaf ten jare 1805 eenige leerredenen in het licht, onder den eenvoudigen titel van *Sermons.* Dezelve zijn door den hoogleeraar **Y. VAN HAMELVELD** in het nederduitsch vertaald, en als zodanig door den druk gemeen gemaakt.

Bl. 282. (267) De titel was *Cantiques pour le culte public recueilles & imprimés par ordre du synode wallon.*

Bl. 285. (268) Zie hiervoor in dit deel, bl. 191, 192.

Bl. 286. (269) In vele betrekkingen, voornamelijk ook met opzigt tot de moeijelijkste omstandigheden des vaderlands, die hem het roer deden in handen nemen, mag **SCHIMMELPENNINGK** vergeleken worden met den raadpensionaris **FACON**, die, als opvolger van **DE WIT**, gelijk uit de geschiedenis bekend is, zich, in de tweede helft der zeventiende eeuw, zoo verdienstelijk gemaakt heeft. Over **FACON** zie men

men het overvoortreffelijke werk van den *Heer van Helmenoord*, H. baron COLLOT D' ESOURY, *Hollands roem in Kunsten en wetenschappen*; II, bl. 585—391, en de daar aangehaalde *Works* van TEMPLER; vol. II, p. 267.

Bl. 288. (270) Men zie, in deze staatsregeling, art. 4, straks in den tekst woordelijk aan te halen.

Bl. 291. (271) Zie hiervoor, in dit deel; bl. 184 en 185.

Bl. 293. (272) Zie hiervoor in dit deel; bl. 150 en 151.

Bl. 295. (273) In Groningerland is de lastgeving niet overal uitgevoerd, maar door vertraging op sommige plaatsen zonder gevolg gebleven.

Bl. 294. (274) Zie het *Kerkelyk plakkaatboek*; V bl. 582.

Bl. 294. (275) Zie het a. K. *plakkaatb.* ter a. p.

Bl. 295. (276) Zie het a. K. *plakkaatb.* V ter a. p.

Bl. 295. (277) Zie het a. K. *plakkaatb.* V ter a. p.

Bl. 296. (278) Daartoe strekte het tweede artikel der instructie voor den sekretaris van staat:

Bl. 299. (279) Zie hiervoor in deel; bl. 243.

Bl. 500. (280) Dit hebben wij ontleend uit de staatsstukken, betrekkelijk tot de zaken van de nederlandsche hervormde kerk, tot welker gebruik de edelmoedige welwillendheid van zijne Excellentie, den Heer Baron van FAL-LANDT, staatsraad, direktur-generaal voor de zaken van den hervormden en andere erediensten, uitgezonderd den roomsch-katholieken, ons op eene allezins verplichtende wijze den ruimen toegang geopend heeft, waarvoor wij hier onze opregte erkentenis aan den dag leggen.

Bl. 301. (281) Zie hiervoor in dit deel; bl. 200.

Bl. 302. (282) Zie hiervoor in dit deel; bl. 199, 200.

Bl. 302. (283) Wij hebben ook dit uit de gemelde staatsstukken ontleend. Daar deze staatsstukken ons in het vervolg der geschiedenis van den grootsten dienst zijn geweest, zouden wij dezelve op menigvuldige plaatsen voortaan kunnen aanhalen, maar dewijl onze lezers niet in staat zijn, om dezelve te raadplegen, zullen wij in deze onze aantekeningen er geene verdere melding van maken, dan daar, waar zulks hoogstnoodig is.

Bl.

Bl. 306. (284) Deze leerboeken, te velen in getal, om hier op te noemen, vindt men alle in de *Proeve eener beknopte geschiedenis van het lager onderwijs in ons vaderland*; door A. J. BERKHOUT; bl. 83.

Bl. 306. (285) De zeeuwsche maatschappij der wetenschappen deed op eene, in het jaar 1779 voorgestelde, vraag, ten jare 1781, het licht zien de, door haar be kroonde, prijsverhandelingen van J. H. KROM, hoogleeraar en predikant te *Middelburg*, K. VAN DER PALM, franschen en nederduitschen kostschoolhouder te *Delfshaven*, en D. C. VAN VOORST, predikant te *Katsand*, met eenige, uit andere ingekomene verhandelingen ontleende, aanmerkingen, en met nalezingen van G. J. NANUYS, hoogleeraar te *Leyden*.

Bl. 307. (286) Zoo werd er, onder anderen, toen aan zulk een ontwerp gearbeid te *Utrecht*, alleen echter voor de provincie van dien naam. Wat er van hetzelfde geworden is, weten wij niet. Maar dat de hoogleeraar J. HERINGA er met belangstelling aan heeft gewerkt, is ons bekend. BERKHOUT maakt er in zijn a. w. ook eene eerevolle melding van; bl. 94.

Bl. 308. (287) Nevens v. D. PALM arbeidde tot bereiking van hetzelfde doel met allen ijver de toenmalige hoofd-inspekteur van het middelbaar en lager onderwijs A VAN DEN ENDE. Getuigenis draagt daarvan deszelfs *Handboek voor de onderwijzers op de lagere scholen, vervaardigd op last van de nationale opvoeding*. Verg. BERKHOUTS a. w. bl. 35. Naderhand, ten jare 1801, werden er eerst departementale, en kort daarop distrikts schoolopzieners van 's lands wege aangesteld. Men verg. BERKHOUTS a. w. bl. 34.

Bl. 308. (288) Zie hiervoor, in dit d. bl. 269.

Bl. 309. (289) Zie BERKHOUTS a. w. bl. 33 en 37, verzeleken met het schoone *Ontwerp van eene geschiedenis der schoolverbetering in de provincie Groningen*, door den hoogleeraar TH. VAN SWINDEREN; bl. 14.

Bl. 309. (290) Zie BERKHOUTS a. w. bl. 40 en volg. Hetgene aan deze schoolinrigting, den 3 van grasmaand des jaars 1806, op 's lands gezag tot stand gebragt, eene vast-

heid kon geven, was mede het staatsbesluit, reeds ten jare 1804 genomen, om eene toen algemeen ingevoerde *eenpartige spelling onzer moedertaal, volgens de verhandeling over de nederduitsche spelling* enz. door den hoogleeraat M. OENBEEK, en de daarop gegronde *Nederduitsche spraak-kunst*, door P. WELAND vervaardigd, niet alleen in alle gedrukte stukken, welke van staatswege werden uitgegeven; maar ook in alle onderwijsboeken, ten dienste der scholen, te volgen, met last aan alle schoolopzieners, om hunne beste pogingen in het werk te stellen, ten einde de gronden en regelen, daarin vervat, alom in de scholen wierden aangenomen. Verg. het a. w. van BERKHOUT bl. 39, 40. Tot de, in den tekst vermelde, vergadering van schoolopzieners waren afgevaardigd uit Holland O. WERTZ en G. W. BOOT, uit Zeeland S. T. HUËT, uit Brabant S. VAN DER NOORDAA, uit Utrecht J. VAN MANEN, uit Gelderland H. W. VAN WOELDEREN, uit Overijssel W. SANDERS, uit Vriesland H. W. C. A. VISSER, en uit Groningerland J. R. VAN BERGE.

Bl. 312. (591) De voornaamste bijzonderheden, tot deze korte geschiedenis van het lage onderwijs betrekkelijk, hebben wij ontleend uit de, ons ten gebuike vergunde, staatsstukken, en er mede vergeleken de aangehaalde historische berigten van VAN SWINDEREN en BERKHOUT, welke zeer naauwkeurig zijn. Onder de genen, welke zich ter verbetering van het lage onderwijs zeer verdienstelijk hebben gemaakt, waren, behalve de, in den tekst en bovén in de aantekeningen, genoemden, J. TRISSÉDRE L'ANCE, W. GOEDE, J. H. FLOH, B. SPOELSTRA, en, welke wij vooral niet vergeten moesten, den schranderen J. H. NIEUWOLD en den werkzamen WESTER. Den roem, door deze beide verworven, hebben hunne achtergeblevene hoogschatters tot de spade nakomelingschap willen overbrengen door ter gedachtenis van deselve duurzame monumenten op te rigten, van den eersten te *Leeuwarden*, en van den anderen te *Groetlagen*, in de hoofdkerken dier steden. Meerdere mannen van verdienste voor het lage schoolonderwijs vindt men opgenoemd in het a. geschrift van BERKHOUT, bl. 72—79.

Bl. 513. (292) De titel is *Nieuwa kerkorde van Friesland*.
Bl. 514. (393) Verg. de oude *Kerkelijke wetten van Friesland*; Tit. 1 art. 18; Tit. XXXIII; art. 1, ook het eerste deel van dit ons werk; bk 469.

Bl. 515. (294) Zoodanig eene vrees schijnt reeds PETRUS MARTYR bekropen te hebben bij het vervaardigen van zijnen *Commentarius in 1 Cor. XIV: 26*. PHILIPS VAN MARINIX, heer van *st. Aldegonde*, die ook te dezen aanzien zijne vrees niet verbergen kon, schreef in de voorrede voor zijn *Boek der psalmen wt der hebreïsscher sprake in nederduytschen dichte uergeset*; bl. 5. *Wij sonden oock van herten wenschen, dat in Godes ghemeynte gantelyck niet en werde ingebracht noch gesonghen, noch ghelesen, dan hetgene dat wyt de heylige geloofweerde schriften des ouden ende des nieuwen Testaments eyghentlyck getoghen is; opdat onser nacomelingen niet en worde stoffe ende oorsake ghegeuen, om een yghelyck na syken eighen sin geboden ende lofsanghen te dichten, die men in de Gemeynthe Godes naer der menschen aetwordige eygendunckelheyt soude willen inne voeren.* Een weinig verder schrijft hij, *Gemerkt ons de eruarentheyt gheleert heeft, hoe sorgelyck dat het sy in Godes Gemeynthe yet in te voeren, dat niet eyghentlyck op de heylige ende alleen gheloofweerdige schriften des ouden ende nieuwen Testaments gegrondet sy.* VAN MARINIX verrijkte daarom zijne psalmberijming slechts met eenige bijbelsche lofsangen, zoo uit het oude als nieuwe Testament, als de lofsangen van MOZES; *Exod. XV* en *Deut. XXXII*, den lofsang van DEBORA; *Rigt. V*, den lofsang van den profet JONAS; *Jon. II* en vele andere gelijksortigen, en uit het nieuwe Testament; den lofsang van MARIA, dien van ZACHARIAS, van SIMEON, den lofsang der Engelen, de tien geboden, het gebed des Heeren en de twaelf artikelen des geloofs.

Bl. 515. (295) Men zie de hand. der synode te *Wenel*, in het jaar 1568 II H. art. 31; hand. der provinciale synode, te *Dordrecht* gehouden in het jaar 1574, art. 43; handelingen der nationale synode, gehouden te *Dordrecht* ten

jaar 1578; art. 76; hand. der nationale synode, in 's Gravenhage gehouden ten jare 1586; art. 62.

Bl. 315. (296) Zie art. 23.

Bl. 316. (297) Verg. het I d. v. d. ons. werk; bl. 555, en de aant. bl. bl. 267. Van dit *Utrechtsche* gezangboek is ons eenmaal een exemplaar in handen geweest. De voorrede kwam ons het best voor. Den dichtstijl en dichtmaak, in de gezangen, welke het stroeve, onaangename had van den tijd, waarin zij waren zamengesteld, vonden wij beneden de kritiek van onze eeuw.

Bl. 316. (298) Zie de *Kerkorde* der nat. synode van *Dordrecht* in de jaren 1618 en 1619; art. 69. Alsoo schijnt het te. blijken, dat hier en daar toch kerkgezangen waren ingevoerd. Of moet men dit verstaan van zoodanige gezangen, welke in deze en gene gemeente, bij de viering van het heilig avondmaal en op feestdagen gezongen werden? Denklijk wel ja! Maar dan heeft men zich aan de laatstgemaakte *kerkorde* van *Dordrecht* niet of weinig gestoord. Zoo verre toch was het er af, dat dusdanige gezangen sedert het jaar 1619 zijn afgeschaf, dat zij in KOELMANS tijd, ongeveer het jaar 1678, nog te *Leeuwarden*, op den eersten kersdag, bij den aanvang der godsdienstoefening in gebruik waren, en ook toen de gemeente van *Groningen* voor de plechtige nadering tot het heilig avondmaal zong o *Lam Gods! geduldig* enz. Het eerste berigt ons KOELMAN in zijne *Pointen van noodige reformatie*; bl. 192, en het andere J. MARTINUS, predikant te *Groningen*, in zijn geschrift. *De gekruiste CHRISTUS*, bladz. 685 der uitgave van 1649. Deze wijze van bijzondere kerkgezangen aan te heffen, bij plechtige, godadienstige, gelegenheden, als op feestdagen enz. was in meer andere nederlandsche hervormde gemeenten toen gebruikelijk. Vrijelijk mag men men zulks opmaken uit het 85 art. van het II d. der *kerkorde* van *Drenthe*, vastgesteld in het jaar 1638, hetwelk dus luidt; *In die kercken deser lantschap; wert oock in de vryheit gestelt geestelycke gezangen, die in sommige kercken op die feestdagen noch gezongen worden, ofte te gebruiken ofte na te laten.* Men ver-

vergelijke wijders het uitvoerig en hoogstbelangrijk *Berigt aangaande de Evangelische gezangen, in de Nederlandtch hervormde gemeenten voormaals gebruikt*, van 'onzen waardigen vriend, den hoogleeraar HERRINGA, geplaatst in zijnen *Kerkelijken raedvrager en raedgever* II deels II stuk, bli 265—355, alwaar men ook den gemelden bundel der *Gezangen*, te Utrecht, naar de kerkordening des jaars 1610, aanvankelijk in gebruik gebragt, uit een volledig verslag nader leert kennen, voornamelijk bli. 291—335.

Bl. 319. (299) Men zie de Opdragt der gekorramitteerden tot het verzamelen en vervaardigen van het *Evangelisch gezangboek, aan de nederduitsche hervormde gemeenten in ons vaderland*; voor de uitgave van hetzelfde geplaatst; bli. 4.

Bl. 323. (300) FRITH inzonderheid had vele zulke gezangen gedicht en uitgegeven. Nog in het jaar 1804 gaf hij in het licht eene *Proeve van eenige gezangen voor den openbaren gedienset*, waaruit verscheidene in den bundel der *Evangelische gezangen* zijn overgenomen. Misschien wil men bij de, in den tekst genoemde, dichters nog voegen ENGELBERTS. Wij voor ons willen dezen, in vele andere opzigten zeer verdienstelijken, man gaarne ook die eeren geven.

Nadat het gestelde op bli. 321 reeds was afgedrukt, ontvingen wij van den hoogleeraar J. A. LOTZE, dien wij hiervoor onzen verschuldigden dank betuigen, deze meer lichtgevende aanmerkingen, welke wij hier laten volgen. „De zaak was dus. In de tweede vergadering, gehouden te *Utrecht*, zijn benoemd geworden, A. VAN DEN BERG, J. A. LOTZE, J. SCHARP, M. JORISSEN, P. L. VAN DE KASTEELE en A. RUTOERS, zoo om de *vijftig* reeds aangenomene gezangen nader te herzien, als om andere gezangen te onderzoeken en te beschaven, ten einde het werk, zoo veel mogelijk, te bespoedigen. De genoemde leden kwamen in herfstmaand en wijnmaand te zamen, en voltooiden het hun opgedragene werk zeer gelukkig. Te volgenden jare 1805 werd, overeenkomstig met de gemaakte bepaling, na den aanvang van zomermaand, de algemeene vergadering van al de afgevaardig-

digden geopend, en in het midden van herfstmaand gesloten. In deze vergadering benoemde men, ten einde de werkzaamheden geregeld te doen voortgaan, drie commissiën, van welke de eerste belast werd met het onderzoek en de verbetering der gezangen, de andere met de zorg voor de zuiverheid van taal en spelling, en de derde met de zorg voor de keus der melodien. Elke week werden er ééne of twee algemeene vergaderingen van al de leden gehouden, in welke iedere commissie van het door haar verzigt verlag deed. Ten laatste geschiedde de keus der gezangen, in dezelve, bij synodale stemming. En alsoo heeft de jongste algemeene vergadering haren belangrijken arbeid getindigd."

Bl. 523. (301) De tot dit werk gelastigden hebben, met de noodige veranderingen in stof en vorm, gezangen ontleend van de volgende nederlandschduitsche godsdienstige dichters **BODENSTEYN, VOLLENHOVE, SLUITER, G. BRANET, SCHUTTE, VAN ALBHEN** enz. Onder de hoogduitsche zijn bij hen bijzonder in aanmerking gekomen **GRAMER, STURM, GELLERT, ELOPSTOCK, LAVATER, SCHLEGEL** enz.

Bl. 524. (302) Zie de a. *Opdragt voor het Gesangboek*; bl. 5.

Bl. 526. (305) Het afgedane werk was een menschelijk werk. Gebreken derhalve moesten er in zijn overgebleven. Die werden ook opgemerkt. Tegen den goeden smaak vond men, onder anderen, het geheele zevende lied, en in het twee en dertigste lied, het eerste vers, de woorden;

„ Uw Adam was, uw Eva was

„ In alle neiging onbevlekt."

Dit geheele lied, zoo wel als het eerstgemelde, had men gerust kunnen weglaten. Min duidlijk was voor valen in het acht en zeventigste lied, van de zin der woorden;

„ Komt, Christen! toont met woord en daad,

„ Dat, wie de ware godsvrucht smaad,

„ Een christen zonder huichlarij

„ Altijd de beste burger zij."

En voor zulken, die in de geschiedenis van de dogmatiek der woeg kerkvaders onbedreven wapen, en derzelver theolo-

gi-

gache spreekvormen niet kenden, konden niet veel verstaanbaar zijn de woorden in het acht en negentigste lied; va. 2.

„Aanschouw het kreest, thans door den doop *herboren!*” *Herboren door den doop* beteekent bij de kerkvaders *ingelijfd in de christelijke kerk*. De spreekwijze is ontleend uit JOH. III.: 5, waar onze Heiland spreekt van een *wedergeboren worden uit water*. Maar hoe menig een leek, hoe menig een predikant zelfs verstond daar door *water* niet den *doop*? Het is bekend, hoe onderscheiden de verklaringen zijn geweest, welke onze hervormde schriftuitleggers van dat woord *water* ter a. pl. gegeven hebben. Te verwonderen is het dus in het geheel niet, dat velen de gemelde uitdrukking in het *Evangelisch gezangboek* beschouwden als niet overeenkomstig met de reine leer der hervormde kerk, vervat in de formulieren van eenigheid, en als in het bijzonder strijdig met hetgene men in de zeyen en twintigste afdeeling van den Heidelbergschen katechismus vindt.

Bl. 326. (304) Hiervan zondere men uit, dat velen niet te vreden waren over den verkoop van het Kopijregt op het *Gezangboek* aan den Haagschen boekhandelaar J. ALLART. Men had te dien opzichte andere schikkingen, die meer voor het algemeen belang zouden hebben kunnen dienen, verlangd. Dan de bescheidenheid verhinderde een nadere behandeling van dit onderwerp.

Bl. 329. (305) De predikant van *Drogeham*, o. SCHULLINGE, durfde, toen hij, door de klassis van *Dokkum*, over zijne wederwillige onderwerping aan de synodale resolutie, omtrent het doen zingen der evangelische gezangen, onderhouden werd, voor reden daartoe opgeven dit volgende.

„De gezangen komen mij te algemeen voort! Ik had wel gewenscht, dat ze wat meer onderscheiden waren. De mensch wil zich zoo gaarne op valsche gronden geruust stellen. Men moet toch wedergeboren, krachtdadig door genade veranderd worden, zal men zalig worden.” Dit is ontleend uit de *hand* der klassis van *Dokkum*, gehouden den 13 van oogstmaand des jaars 1807; art. 2. Reder kavelde die anders brave man alzo in eenyoudigheid des

harten voor zijne ambtsbroeders, krachtiger sulker buiten twiifel zijne uitdrukkingen geweest, sijn in den kring des volks, tot hetwelk hij als leeraar in betrekking stond, en hetwelk hij daardoor in deszelfs vooroordeelen sterkte. Hoe goed zulke predikanten het, uit hoofde van hunne bekrompene inzigten, ook mogten meenen, hun gedrag was nochtans in den tegenstand, welken zij boden, onverschopelijk, wyl zij aan de stoorders der kerkelijke rust alle voedsel toedienden.

Bl. 330. (306) Daartoe strekte inzonderheid het geschrift van VAN EYK, predikant te *Loosduinen*, getiteld, *Onbevooroordeelde gedachten over de regtsinnigheid*.

Bl. 330. (307) VAN VLOTEN bepaalde zich bij de roomsche gezinden en, onder de protestanten, wel het meest, of liever alleen bij de hervormden. 's Mans doel was edel, maar de wijze van voordragt, waarop hij hetzelfde socht te bereiken, voor velen van beide partijen wel eens te streng en te hard.

Bl. 331. (308) Men zie het III d. II st. van het in den tekst aangehaalde werk; bl. 738 en 739.

Bl. 332. (309) De titel was *Specimen hermeneuticum de diversis significationibus vocis Charis in N. T.*

Bl. 333 (310) Deze was de geleerde PATRYS BROUWER, predikant te *Bljga*, in Vriesland, wiens aanspraak, in den tekst vermeld, wij in haar geheel vonden in de hand der deputaten van de vriesche synode van den 30 van zomermaand des jaars 1806.

Bl. 341. (311) Men leze de brieven van TALLEYRAND en SCHIMMELPENNINCK, en het rapport van VERHUREL in het werk van VAN KAMPEN, *Geschiedenis van de fransche keerschappij in Europa*; IV bl 495—544.

Bl. 345. (312) Men leze de *Geschiedkundige godestukken en aanmerkingen over het bestuur van Holland, door LODEWIJK BONAPARTE, gewezen koning van Holland*; I bl. 111—118.

Bl. 346. (313) Van SCHIMMELPENNINCK liet zich STEENWEEK, wien het juist beoordeelen van verdienstelijke mannen welkomen hebbelijk is geworden, als voorzitter in eene aanspraak,

spraak, waarmede hij de jaarlijkse vergadering der *maatschappij van nederlandsche letterkunde te Leyden*, den 30 van zomermaand des jaars 1825, opende, dus hooren: „ROEGER JAN SCHIMMELPENNINCK was een man van de grootste vermaardheid in de geschiedenis van onzen leeftijd, en wiens naam gewisselijk met den hoogsten lof tot de toekomst zal overgaan. Drongen hem onwederstaanbare omstandigheden, na verloop van één jaar, het roer van Neerlands deerlijk geschokte staatshuik, dat hem een echt vaderlandsche trouw, met echt vaderlandschen moed, had doen in handen nemen, weder te laten varen, hij verliet nogtans, met waardigheid en het volle behoud van zijnen verworven roem, eenen post, dien hij met tegenzin aanvaard, en op eene wijze bekleed had, waardoor hij de kroon op zijne vorige staatkundige vermaardheid, op zijnen lof van onkreukbare eerlijkheid en even onbaatzuchtige, als verlichts vaderlandsliefde zette. Zoo intusschen NAPOLEON geacht kon worden, immer iemand, uit wezenlijke hoogachting, eer en gunst te hebben, was SCHIMMELPENNINCK zeker onder die weinigen te tellen, welken zulks te beurt viel. En hoezeer de Franschen, zonder uitzondering van partij, hem hoogachtten, blijkt ten klaarste daarnit, dat de eerstitelen, welke NAPOLEON hem had opgedragen, naderhand door LOBEWITZ den achttienden bevestigd werden. Ook onze geëerbiedigde koning deed hulde aan zijne verdiensten en bekwaamheden, door hem tot Grootkruis van de Ridderorde van den nederlandschen Leeuw en lid van de eerste kamer der staten generaal te benoemen. — Met de bedaardheid en den moed van eenen christen wijsgeer (want dien naam mogt hij, zijn gansche leven door, met volle regt dragen) stierf hij zacht en kalm, den 15 van sprokkelmaand des jaars 1825; tot diepe droefheid van de zijnen; en van alle hoogschatters van echt nederlandsche deugden, uitstekende verdiensten en broegst zeldzame begaafdheden.” Men leze verder eenige andere bijzonderheden, tot SCHIMMELPENNINCK's lof en roem vermeld in die aanspraak, welke voor de leden der

maatschappij van *zederl. letterk.* te *Leyden* is gemeen gemaakt; bl. 49—57.

Bl. 549. (514) Wij mochten ons hier bediennen van eene toespraak, gedaan aan de vriesche synode, in het jaar 1807, door den politiekou commissaris, en in derzelyver handelingen te vinden.

Bl. 350. (515) Zie *LODEWIKS Geschiedk. gedenkstukken*, I, bl. 168—170. De hervormden teekent *LODEWIK* met een te eenzijdig penseel.

Bl. 353. (516) Zeer gezet was de koning er op, dat dit versuiker gevolgd wierd. Dat bleek in meer dan een geval zoo zelfs, dat hij den hervormden predikanten somtijds zijn genoegen of ongenoegen deswege registreeks deed te weten komen. Blijkens eene kabinetsorder des konings van den 6 van herfstmaand des jaars 1809, aan de onderscheidene landdrosten geadresseerd, waarvan wij een exemplaar hier voor ons hebben, gaf hij zijne bevreemding te kennen, dat niet in alle hervormde kerken de voorgeschrevene wijze van bidden voor het gouvernement, werd opgevolgd, en sommige leeraars atgemaakte gebeden deden, zonder den *koning* met name daaronder te bevatten. Weshalve hij toen op nieuw beval, dat alle opebare godsdienstleeraars zich stiptelijk te gedragen hadden naar het, door ons in den tekst vermelde, voorschrift, hetwelk den 25 van zomermaand des jaars 1806, door den minister van binnenlandsche zaken, was uitgevaardigd. De landdrosten van het rijk stelde hij daarvoor verantwoordelijk.

Bl. 354. (517) Zie *LODEWIKS Gedenkst.* I bl. 169.

Bl. 354. (518) Zie *LODEWIKS Gedenkst.* t. a. p. Schoon wel de remonstranten daar, niet uitdrukkelijk genoemd worden, is het techter uit 's konings doorgaand gedrag jegens deze blijkbaar genoeg, dat hij niet minder gunstig over hen dacht, dan over de lutheranen en doopsgezinden.

Bl. 355. (519) Dit traktaat vindt men in *LODEWIKS a. Gedenkst.* II bl. 116—120.

Bl. 357. (520) Zie *LODEWIKS Gedenkst.* III bl. 200—204,
Bl.

Bl. 363. (521) Te *Folendam* bestond, te yoren eene afsonderlijke gemeente, met geene andere vereenigd, welke berdiend werd door eenen proponent, die, onder den titel van prediker, er des zondags éénmaal in eene houten kerk den dienst waarnam; en dikwerf geweest is de rector der latijnsche school te *Edam*. De eerste prediker, zoo verre ontbekend is, aldaar, *JACOBUS ROET*, en ook de laatste, *JOHANNES MOERENLIJST*, was te *Edam* rector der latijnsche school. De overigen, welke die gemeente van tijd tot tijd berdiend hebben, waren veelal slechts proponenten, en zijn van daar tot predikanten naar andere gemeenten beroepen. De gemeente was sedert het jaar 1785 zonder vasten predikant geweest. Burgelijk behoorde *Folendam*, wyl het slechts eene buurschap was, onder *Edam*. In de eerste tijden na de hervorming tot aan het laatste vierde gedeelte der zeventiende eeuw schijnt de gemeente aldaar vereenigd te zijn geweest met die van *Edam*. Zie de *Chronologia ecclesiastica, dat is, Kerkelijk tijdsregister van het noorde hollandsche synodus*; bl. 209.

Bl. 363. (522) Inzonderheid zij dit aangemerkt van de bestormde gemeenten in Noordbrabant. Ten voorbeelde zij het geval der gemeente van *Schyndal*, welke vereeniging met die van *Dintar*, hoewel van de kerkelijke zijde voorgeslagen, echter geene plaats vonden, om reden, gelijk in eene dispositie des ministers van binnenlandsche zaken van den 20 van sprokkelmaand des jaars 1807, getoegd wordt, dat die gemeente uit één en vijfzig zielen bestond, en derhalve naar eene noordbrabandsche gemeente nog al vrij aanzienlijk was.

Bl. 368. (523) *LODEWIJK* was in het jaar 1778 op het eiland *Corsica* geboren; hetwelk onder de regering van *LODEWIJK* den vijfvienden aan Frankrijk was afgestaan. Hij was dus een geboren franschman.

Bl. 373. (524) De gegronde redenen, door den minister *MOLLEKUS* aangevoerd, waren deze. Vooreerst de geschiedenis van de hervorming hier te lande té haat nemende, zocht hij den koning overtuigend te bewijzen, dat de tegenwoordige meerderheid der katholieken, in de zestiende eeuw, den

pro-

protestantschen godsdienst hebbende aangenomen, de pastoriegoederen het wettig eigendom waren gebleven van hetzelfde genootschap, waaraan zij gemaakt waren. Alzoo bragt de minister den koning onder het oog, dat de pastoriegoederen, waaruit de predikanten in Gelderland, in Vriesland, in Overijssel en Groningerland, als mede in Drenthe, gelijk ook in Oostvriesland, niet aan de gansche hervormde kerk van Nederland, maar aan de gemeenten, waaronder zij gevestigd waren, toebehoorden; en dese op het genot der inkomsten van die goederen hare predikanten beriepen, derhalve dat derselver aanspraak eener onmiddellijke inbreuk op het eigendomsrecht zoude zijn. Ten tweede zocht de minister den koning te doen gevoelen, dat uit dien zelfden hoofde de geestelijke kantoren de eigendommen waren van de onderscheidene gemeenten, welke voormaals hare pastoriegoederen daarin hadden zamengedragen; ten einde op eene zoo etenredige, als geregelde wijze hare predikanten mogten betaald worden, en dat de staat, onder wiens bestuur zij waren, daarvoor gewaarborgd had. Ten derde werd den koning onder het oog gebragt, dat wel sedert het jaar 1795 er eene wezenlijke gelijkstelling tusschen de onderscheidene godsdienstgezindten had plaats gegrepen, doch dat hieruit de noodzakelijkheid eener gelijke betaling, zonder eenigzins op het verschil zoo der omstandigheden, als der behoeften dier gezindten acht te staan, niet konde voortvloeijen. Eindelijk werd het voorstel der roomschkatholieken, dat geene gemeente, minder dan vier honderd zielen bevattende, eeninge aanspraak op ondersteuning mogt hebben, van alle kracht beroofd, door den koning overredend aan te tonnen, dat zulk een maatregel juist ingerigt zoude zijn ter volkomene onderdrukking van het hervormde kerkgenootschap, in hetwelk van de twaalf honderd gemeenten vier honderd en vijfzig in dat geval zouden zijn, en nauwelijks eenig ander christengenootschap, behalve dat van de roomschkatholieken, hierbij winnen konde. Hier ook hebben wij gebruik mogen maken van de ons verstrekte staatsstukken, welke in het bijzonder tot de toenmalige *kerkelijke statistiek*, gelijk zij zoo getiteld

teld zijn, behooren. Uit dergelijke stalen kan men opmaken, hoe groote diensten, in dien tijd, door klooske staatsdienaars aan de hervormden zijn bewezen. Die lof komt niet alleen aan MOLLERUS, maar ook aan VAN DER CAPELLLEN, die hem straks verving, regtmatig toe. Dezer laatstgemelde was een even getrouw behartiger van de kerkelijke belangen der hervormden en een verlicht voorstander van hunne godsdienstige belijdenis.

Bl. 375. (325) Over de rantsoengelden zie men het *Kerkelijk plakkaatboek*; V; bl. 407—415.

Bl. 377. (326) Men zie den *Koninklijken courant* van den 18 van hooimaand des jaars 1808; n°. 174, aan het begin.

Bl. 378. (327) Men zie den *Koninkl. courant* van den 19 van bloeimaand des jaars 1803, n°. 123; bl. 1.

Bl. 379. (328) Een meer algemeene grondslag van dit besluit was eene gelijkstelling van *alle* openbare godsdiensten, of, zoo als men toen sprak en schreef, eerediensten, welke alle door den staat zouden bezoldigd worden. Op dien grondslag waren 's koning besluiten, betrekkelijk tot de eerediensten, alle gebouwd. De wijziging van dien grondslag was echter zoo, dat de roomschgezinde leeraars en die der overige christengenootschappen door den staat zouden betaald worden, naarmate de schatkist daartoe middelen had. Zie *LODEWIKS Gedenkst.* II bl. 274, 275.

Bl. 380. (329) Art. 3.

Bl. 380. (330) Art. 6.

Bl. 380. (331) Verg. *LODEWIKS Gedenkst.* II bl. 276.

Bl. 381. (332) Wij hebben dit alles ontleend uit de ons vergunde staatspapieren, en er mede vergeleken, behalve de a. *Gedenkst. van LODEWIK*, een der gedrukte exemplaren van het dekreet, toen door den minister aan alle kerkelijke kollegiën in het koningrijk toegezonden.

Bl. 383. (333) Tot goemaking van de kosten aller synoden in het rijk werd door den koning bestemd eene som van zeven duizend, negen honderd en vijftig guldens, die onder de synoden verdeeld moesten worden.

Bl. 383. (334) De onkosten, bij het houden dier synoden
voor-

voorheen gemaakt, hadden bedragen ruim vijf en twintig duisend guldens, en kwamen den koning te hoog voor. Het liet zich aanzien, dat hij voortaan geene gelden tot het houden van synodale bijeenkomsten meer zoude willen doen uitreiken. Moeijelijk was het, om hem daartoe te bewegen. Na veel strijds gelukte het eindelijk. Verstandig drong de minister van eeredienst aan op het behouden van zulk een voorregt, als moetende hetzelfde den grond leggen, om eenmaal de kosten, tot een hervormd kerkbestuur, benoodigd, te kunnen vragen. Men overtuigde den koning er van, dat zoodanige gelden gelijk stonden met de jaarlijksche hooge inkomsten van de bisschoppen enz. in de roomsch-katholieke kerk.

Bl. 383. (386) Het verlies van dit voorregt was niet algemeen. Er waren provinciën, daar geene jaarlijksche klassikale gelden betaald, en ook geene jaarlijksche kerkvisitatiën plaats hadden. En in de provinciën, waar het eene en andere had stand gegrepen, kon men zich de opoffering wel getroosten, om het voorname te behouden.

Bl. 383. (386) In deze opzigt moest men ook, om niet alles te verliezen, iets opofferen, te meer, daar ook de inrigting, hier vermeld, niet algemeen was, maar slechts ééne provincie, bij uitsluiting, betrof. De staten van Holland en Westvriesland, namelijk hadden den 15 van zomermaand des jaars 1792 aan jongelingen, zoons van predikanten, te *Leyden* in de godgeleerdheid studerende, voor den tijd van zes jaren toegestaan jaarlijks het genot van honderd en vijftig guldens, wijders ook een even zoo groot eeregeld voor eens, wanneer zij tot proponenten waren aangenomen, en insgelijks zoo groot een eeregeld, wanneer zij, in de provincie beroepen zijnde, in hunne bediening kerkelijk bevestigd waren. Zie het *Kerkelijk Plakkaatboek*: V bl. 522 en volg. Door *LODÉWIJKS* besluit werd deze staatsresolutie vernietigd, die wel voor de belanghebbenden van vele beteekenis was, maar onder eene monarchale regering geene kracht kon blijven behouden, tenzij dezelve eene strekking kreeg tot al de gewesten van het rijk.

Bl.

Bl. 587. (337) Ligtelijk laat zich hiervan een denkbeeld vormen, wanneer men gadeslaat de talrijkheid der leden van eenige klassikale vergaderingen, als uit den aard der zaak ganschelijk ongeschikt, om onderling belangrijke zaken te overwegen, te behandelen en af te doen. De klassikale vergadering van *Dordrecht* bestond uit zestig, die van *Walcheren* uit acht en zeventig, en die van *Emden*, de *costus*, 200 als zij genoemd ward, van geheel Oostvriesland, uit één en negentig predikanten.

Bl. 389. (358) Zie TE WATERS *Levensberigt*, door hem *zelve vervaardigd*, hetwelk zeer belangrijk is voor de kerkgeschiedenis van dit en het eerstvolgende tijdperk; bl. 114.

Bl. 391. (359) Onder deze was inzonderheid A. RUTGENS. Zie TE WATERS a. w. ter a. pl.

Bl. 391. (340) Zie TE WATERS a. w. ter a. p.

Bl. 392. (341) Van ouds her was in den *costus* te *Emden* een vaste voorzitter geweest. De vermaarde MENSJ ALTING had zes en dertig jaren achter elkanderen dien post bekleed. Zie het *Ostfrieslandscher Prediger Denksmaakt*; door REERSHEMIUS; bl. 491. Onder LODEWIJKS regering was voorzitter JOHANNES PENON, predikant te *Emden*.

Bl. 395. (342) Zie de *Betijden des geloofs der gereformeerde kerken in Nederland*; art. 31.

Bl. 400. (343) De kommissie scheen hierdoor het patroonaat gansch en al van deszelfs kracht te willen berooven, en in de uitoefening van hetzelfde geheel het tegendeel doen worden van hetgene het oorspronkelijk was, en sinds de vroegste tijden tot aan het jaar 1795 ook was gebleven. Het patroonaat of kollatierecht had zijne kracht in vele nederlandsche hervormde gemeenten van wel niet alle, maar de meeste provinciën, en werd dus uitgeoefend. De patroon der kerk, of de kollator benoemde, in geval eens gemeente leeraarloos was geworden, iemand van den geestelijken stand, om dezelve te bedienen. Deze benoeming moest door den kerkenraad, indien die er bestond, of anders door de klassis, waarder de gemeente behoorde, kerkelijk gemaakt

maakt en alzo in eene kerkelijke beroeping worden veranderd. Voor de hervorming werd dat regt even zoo uitgeoefend. De patroon der kerk, of de kollator henoemde, zonder dat hij met iemand ruggespraak behoeft te houden, ingeval van kerkelijke vakature, eenen geestelijken, wien hij verkoos, ter vervulling van dezelve. Hij deed dat volgens een wettig regt, hetwelk hij zelf of zijne voorouders, of wie ook de vorige bezitters mogten geweest zijn, verkregen hadden, doordien zij met gaven en giften in de behoeften der gemeente door het schenken van den grond voor, of door opbouw van een kerkhuis, of door verbetering, versraaijing, opsieling enz. van hetzelfde voorzien hadden. (*ecclesiam fundaverant, sive aedificaverant, sive dotaverant.*) Uit kracht hiervan *patroop* der kerk zijnde, droeg hij het geestelijk ambt op aan eenen daartoe bevoegden persoon, of liever *lagde* hem hetzelfde op, ten einde hij het behoorlijk mogt waarnemen (*CONFEREBAT in HUNC munus ecclesiasticum.*) Die gedane *kollatie* werd den bisschop van het aicht, waaronder de gemeente behoerde, voorgesteld, of, gelijk men het noemde, gepresenteerd. Deze had de magt, om dezelve goed, of af te keuren. In het laatste geval verviel de gedane kollatie geheel en al. De patroon of kollator moest eenen anderen benoemen of aanstellen. In het eerste geval daarentegen werd de kollatie kerkelijk bekrachtigd, en in eene kerkelijke beroeping veranderd. Men leze over het patronaat of kollatieregts het werk van LANCELOTE, *Institut. iuris canonici*; Lib. I, Tit. 23, ROCHI DE CURTE *Tractatus de jure patronatus*; VORTII *Polit. eccles.* Part. II, lib. III, Tract. III, cap. I et seqq. et VENEMAR *Hist. eccles.* T. IV, p. 687. Te allen tijde hebben vele hervormde kerkelijken hier te lande zeer geijverd tegen het kollatieregts. Men zie het a. w. van VORTIUS; t. 2. p. De politieken hielden hetzelfde steeds, en om goede redenen, in waarde. De voorslag van de kommissie, om het kollatieregts dezelfs oorspronkelijke kracht te benemen, geviel daarom ook geheel niet aan den minister.

Bl. 409. (344) Te *Lommel*, in Noordbrabant, onder andere

deren, werd den hervormden de huur van de pastoriÿ opgedreven tot twee honderd en één gulden.

Bl. 411. (345) Zie hiervoor; bl. 302.

Bl. 414. (346) Deze nadere verklaring hebben wij gevonden in eene koninklijke decisie van den 23 van herfstmaand des jaars 1809.

Bl. 418. (347) Dit vindt men in het derde artikel van een koninklijk dekreet van den 31 van louwmaand des jaars 1809.

Bl. 425. (348) Volgens die verdeeling wilde men, dat de *nieuwe kerk* door de roomschgezinden en hervormden gezamenlijk den koning tot uitoefening van zijnen godsdienst zoude worden aangeboden, terwijl van de overige kerken de *oude zijde* en de *nieuwe zijde kapel* den roomschkatholicken moest worden afgestaan.

Bl. 427. (349) Een goed en algemeen gebillijkt uitwerksel van dit besluit mag men noemen de afschaffing van eene onvoegzame oude gewoonte te *Nieuwstad-Godens* in *Oostvriesland*. De luthersche predikant aldaar had geene magt, om te doopen, te trouwen, of eene lijkrede, daar gebruikelijk, te houden, tensij de gene, op wiens verzoek hij iets van dien aard verrigtte, een schriftelijk bewijs had ingeleverd, dat hij de zoogenoemde *iura stolas* aan den hervormden predikant van *Dijkhuizen*, waar de hervormde gemeente met die van *Nieuwstad-Godens* vereenigd was, betaald had. Ook werd te *Leer*, in *Oostvriesland*, de roomsche pastoor ontheven van de verpligting, om de tot hier toe van hem gevorderde doop- trouw en pastoriÿegelden aan de hervormde en luthersche predikanten uit te keeren.

Bl. 428. (350) De hoogleeraar KEMPER gaf te dien tijde in het licht *Brieven over de tegenwoordig in omloop zijnde geruchten omtrent eene nadere vereeniging van de Baatafsche republiek met Frankrijk*

Bl. 429. (351) *Adversus periculum naturalis ratio permittit se defendere.* CICERO.

Bl. 429. (352) Men leze KEMPERS vierden of laatsten *Brief*.

IV. DERL.

E

Bl.

Bl. 554. (353) Men zie de *Verstrooide gedachten*; IV bl. 76—124.

Bl. 435. (354) De titel was *Aanmerkingen over de verhandeling van den eerw. heer A. BRUINING enz. medege- deeld in een' brief aan zijn eerw. door J. VAN ASSEN.*

Bl. 436. (355) Deze verhandeling was met een' gouden eereprijs bekroond door het Genootschap tot verdediging van den christelijken godsdienst, in 's *Gravenhage*, en is, onder deszelfs werken, voor het jaar 1804, te vinden.

Bl. 436. (356) Zie, in deze *Aanmerkingen* van BRUINING, bl. 52—36.

Bl. 457. (357) De schriften, gewisseld tusschen de hoogleeraars REGENBOGEN en LOTZE, waren *De leerrede van den hoogleeraar J. A. LOTZE over Rom. V: 11 getoetst aan de gezonde rede en aan de hervormde belijdenis enz. door J. H. REGENBOGEN*; en *De toets van den hoogleeraar J. H. REGENBOGEN aan de waarheid en de christelijke liefde getoetst, door J. A. LOTZE.* De twist tusschen deze beide hoogleeraars was de eenige twist, in de hervormde kerk, gedurende dit tijdperk. Het gevoelen van P. J. RESLER, predikant te *Maassluis*, over *den invloed van den Heiligen Geest op de ware godsdienstigheid, geene geestdrijverij*; onder welke titel 's mans laatste geschrift, met betrekking tot dit onderwerp, ten jare 1807 in het licht verscheen, verwekte wel vele bedenking, ook wel eenige tegenspraak, maar zoo zeer geen' twist.

Bl. 443 (358) De titel van dit geschrift was *Proeve over het tegenwoordig verval en mogelijk herstel der godsdienstigheid; bijzonder ook met opzigt tot de wettige en gewenschte staatzorg voor de godsdienstigheid*; hetzelfde kwam, onder verbloemden naam van EUSEBIUS BELGA, uit ten jare 1808.

Bl. 446. (359) VAN HAMELSVELD behield steeds, door het uitgeven van zijne godgeleerde en godsdienstige schriften, die velen in getal en van onderscheiden aard waren, aanspraak op de erkentenis zijner landgenooten. In dit tijdperk maakte hij zich bij zijne landgenooten, welker godsdienstige stem-
ming

ming, door den treurigen samenloop van onderling strijdige staatkundige gebeurtenissen, zoo zeer geleden had, inzonderheid verdienstelijk door een weekblad, *De redelijke christen*. Dit geschrift diende, volgens 's mans doel, tot herstel van den verbannen godsdienst, en van ware christelijke vroomheid, ook tot bestrijding van nieuwerwetsche dwaalbegrippen, en tot inboezeming van redelijke, gematigde, begrippen. En dat doel is door hem bij velen ongetwijfeld bij uitstek wel bereikt geworden. VAN VLOTEN ook trad op zijnen weg even rustig voort, uitgevende ten jare 1806 zijne verhandeling, waarin hij den middenweg aanwees tusschen de uitersten van den toenmaligen tijd, als een vervolg op zijn hiervoor (307) door ons vermeld werk, onder den titel van *De Bijbel, als opvoedingsboek beschouwd, voor elk, en als beslissend orakel voor allen, die naar waarheid zoeken*. Belangrijker dan het eerste, ook aangenamer bij de lezing was dit tweede geschrift van VAN VLOTEN, over hetzelfde onderwerp.

Bl. 446. (360) MUNTINGH gaf in dit tijdperk het vijfde en zesde deel van zijne voortreffelijke *Geschiedenis der menschheid naar den Bijbel*.

Bl 446 (561) BRUINING zond ten jare 1807 in het licht zijn geschrift, *Ontwerp van eene volledige geschiedenis der oude oostersehe wereld, waarin de bijbelsche narigten daaromtrent eindelijk eens boven alle tijdrekenkundige bezwaren mogen kunnen worden verheven; door middel van hunne volkomene vereffening onderling, en met de geschiedenis van China, Egypte, Assyrië, Babylon, Tyrus, enz.* Uit dit werk, van hoe beknopten omvang ook, ziet men 's mans uitgebreide geleerdheid vereenigd met een opgeklard, scherp en schrander oordeel, waardoor hij zich in staat zag gesteld, om over een donker, maar allerbelangrijkst onderwerp niet weinig lichts te verspreiden.

Bl. 446. (362) BOSVELD vervolgde in dit tijdperk zijne oordeelkundige *Verklaring van PAULUS Brief aan de Romeinen*. Verg. hiervoor in de aantekeningen (261). Er kwam in dit tijdperk van BOSVELD nog uit eens *Verklaring van*

den *Brief over de Kolossensen* en van den *Brief over de Efesers*.

Bl. 446 (363) Betrekkelijk tot de uitlegging van den Bijbel op den predikstoel deed de beroemde v. D. PALM eenen gewichtigen dienst aan opkomende godsdienstleeraars, eerst, den 20 van herfstmaand des jaars 1806, door het uitspreken, en daarna door het gemeen maken van zijne uitmuntende redevoering, *De oratore sacro litterarum divinarum interprete*.

Bl. 446. (364) BRINK onderscheidde zich als schriftuitlegger op eene loffelijke wijze door de uitgave van zijn geschrift *Over den eersten Brief van Apostel JOHANNES*; nadat hij reeds vooraf, ten jare 1803, had in het licht gezonden zijn *Afscheid van JESUS van zijne leerlingen, en zijne bede tot den Vader*; volgens JOH. XIV tot XVII.

Bl. 446. (365) PERPONCHER voer ijverig voort met verklaringen gemeen te maken, als van de *twee Brieven van PAULUS aan die van Korinthe*, van den *Brief aan die van Ephese*, van den *Brief aan de Philippensen*, benevens dien *aan de Hebreën* en den *Tweeden Brief aan TIMOTHEUS*.

Bl. 446. (366) PAREAU gaf in het licht zijne, met geleerdheid en oordeel doorwrochte, *Commentatio de immortalitate ac vitae futurae notitiis ab antiquissimo IOBI scriptore in suos usus adhibitis*; en de beide broeders REDDINGIUS verwierven zich grooten lof door de uitgave van verscheidene exegetische schriften, als GERARDUS BENTHEM REDDINGIUS door zijn *Uittogkundig handboek des N. T. voor ongeleerden*; *Ophelderingen van sommige plaatsen van het Uitlegkundig handboek des N. T. enz.* — Van WISRANDUS GERARDUS REDDINGIUS ontving men kleine schriften, meestal *streckende tot uitlegging van de heilige schrift*, waarvan sommige door 's mans eigene hand, andere door die van zijne vrienden bearbeid waren. Ook zag men van denzelfden eene, met oordeel bewerkte, verklaring van *Den Brief van PAULUS aan de Philippensen*. Beide deze broeders REDDINGIUS verdienen als bijbeluitleggers vooral ten nutte van ongeletterden in dit tijdperk bijzondere onderscheiding.

Bl

Bl. 446. (367) Bekend en algemeen hoog gewaardeerd zijn de *Leerredenen* van J. VAN DER ROEST, *over de geloogens van den godsdienst*, in twee stukken.

Bl. 446. (368) De hoogleeraar TINGA gaf bewijzen van zijne beschaafde, vloeiende, krachtige kanselwelsprekendheid, in twee door hem uitgegevene leerredenen, onder den titel van *De jeugd aangespoord tot eene vroege godsvrucht, en gewaarschuwd tegen een onbetamelijk genot van zinnelijke vermaken*.

Bl. 446. (369) VAN DER PALM, toon weder uit zijne politieke loopbaan, als hoogleeraar opgetreden, gaf ten jare 1808 door de uitgave van *Leerredenen* aan het publiek hevestigende blijken, dat de kansel voor hem eene plaats was, waar hij in zijne ware gedaante niet minder, dan op den akademischen leerstoel verscheen. Den roem, door die *Leerredenen* verworven, heeft hij later door meer andere volkomen staande gehouden.

Bl. 446. (370) VAN TEUTEM, reeds als een uitmuntend kanselredenaar bekend (volgens hetgene wij van zijne *Bijbelsche tafereelen geschetst* hiervoor in dit deel, bl. 352, hebben aangemerkt) ontving, ook in dit tijdperk, eene algemeene, hooge, goedkeuring op de, door hem uitgegevene, *Kerkelijke redevoering, gehouden voor de plegtige inwijding van het nieuwe kerkgebouw der remonstrantsch-gereformeerde gemeente te Utrecht, op den 18 van zomermaand 1809*. Wijders mogen wij niet nalaten hier nog bij te voegen de buitengemeen voortreffelijke *Leerredenen* van S. F. J. RAU, hoogleeraar in de godgeleerdheid en de oostersche letterkunde te *Lejden*, uitgegeven na 's mans overlijden door J. THEISSÉDRE L'ANGE, onder den titel van *Sermons sur divers textes de l'écriture sainte*, en van G. ROGGE, leeraar bij de christelijke gemeente der remonstranten te *Lejden*, ook na deszelfs dood uitgegeven, onder den eenvoudigen titel van *Leerredenen*, door C. W. WESTERBAEN.

Bl. 446. (371) KIST ging voort met de uitgave van zijne *Beoefeningalees, of de kennis der middelen, om als een waar leerling van J. C. getroost en heilig te leven*. Verg.

doel geen ander was, dan om, zoo ras hij zich genegen mogt toonen zich als koning van Spanje te laten huldigen, Holland bij Frankrijk in te lijven. Naar **LODEWIJKS**, te desen aanzien niet beneveld, oog, bewees de daartoe strekkende brief, op eene onwedersprekelijke wijze, dat men hem op den troon van Holland geplaatst had, om hem even ongelukkig te maken, als zijn rijk. Zie den brief en het antwoord op denselven in de *Gedenkst.* van **LODEWIJK**, II bl. 265—265.

Bl. 457. (384) Zie den *Koninklijken Courant* van den 12 van louwmaand des jaars 1810, den 18 en 20 van wintermaand des jaars 1809 en van den 15 van louwmaand des jaars 1810.

Bl. 457. (315) Zie den *Kon. Cour.* van den 15 van louwmaand des jaars 1810.

Bl. 458. (386) Zie **LODEWIJKS** *Gedenkst.* III bl. 161 en 162

Bl. 458. (387) Dus drukte zich **NAPOLEON** uit in eenen brief aan **LODEWIJK**, den 21 van wintermaand des jaars geschreven. De, door **NAPOLEON** geroemde, edelmoedigheid des franschen volks werd ook in den beginne door de hollandsche patriotten hoog geroemd. Maar men wist toen nog niet, dat zij eene opoffering zoude kosten van honderd miljoenen vaderlandsche guldens, en dat eene betaling van de zevenjarige soldij der fransche troepen, met hetgene er aan verknocht was, niet minder duur te stude zoude komen. De edelmoedigheid der franschen daalde bij de uitkomst dus even laag, als die van eenen roover, die den, niets kwaads vermoedenden, reiziger verschalkt hebbende, hem alles ontnemt, maar hem zijn onderkleed laat behouden. Verg. de aanteekening van den vertaler der aangeh. *Gedenkstukken* ter gemelde plaatse.

Bl. 459. (388) Men leze den brief in deszelfs geheel bl. 186—190 van **LODEWIJKS** *Gedenkstukken*.

Bl. 459. (389) Zie **LODEWIJKS** *Gedenkst.* III bl. 190.

Bl. 461. (390) Zie **LODEWIJKS** *Gedenkst.* III bl. 189.

Bl. 461. (391) Zie **LODEWIJKS** *Gedenkst.* III bl. 166, 167; verg. den *Koninklijken Cour.* van den 15 van sprokkelmaand des jaars 1810.

Bl.

Bl. 462. (392) Zie *LODEWIJKS Gedenkst.* III bl. 167.

Bl. 463. (393) Zie *LODEWIJKS Gedenkst.* II bl. 263. De authentieke stukken, tot dezen voorslag, aan de engelschen gedaan, vindt men in het vijfde *Bijvoegsel tot den Courier van Amsterdam* van den 19 van wintermaand des jaars 1810, n°. 130.

Bl. 464. (394) Zie den *Courier van Amst.* voor het jaar 1811; n°. 231.

Bl. 465. (395) Zie *LODEWIJKS Gedenkst.* III bl. 200 enz. *VAN KAMPENS Fransche heerschappij*; VI bl. 14—17 en den *Koninkl. Courant* van den 19 van lentemaand des jaars 1810.

Bl. 466. (396) Deze aanspraak leest men in *LODEWIJKS Gedenkst.* III bl. 214—216, en in den *Koninklijken Courant* van den 17 van grasmaand des jaars 1810.

Bl. 468. (397) Men leze den brief in *LODEWIJKS Gedenkst.* III bl. 227—232.

Bl. 468. (398) Men zie den *Koninkl. Cour.* van den 20 van zomermaand des jaars 1810.

Bl. 469. (399) Zie de *Gedenkst.* van *LODEWIJK III* bl. 237.

Bl. 469. (400) Zie de *Gedenkst.* van *LODEWIJK III* bl. 243.

Bl. 470. (401) Men leze de proklamatie in den *Koninkl. Cour.* van den 4 van zomermaand des jaars 1810.

Bl. 471. (402) Zie *VAN KAMPENS Fransche heerschappij*; VI, bl. 28.

Bl. 473. (403) Zie den *Koninkl. Cour.* van den 14 en 29 van hooimaand des jaars 1810; en *VAN KAMPENS Fransche heersch.*; VI; bl. 36, 31.

Bl. 474. (404) Zie den *Courier van Amsterdam* voor het jaar 1811; n°. 197.

Bl. 475. (405) Verregeaande stalen van die wreedheid vindt men in *VAN KAMPENS Fransche heerschappij*; VI d. ter a. pl. en in deszelfs *Verkorte geschiedenis der nederlanden*; II bl. 441

Bl. 479. (406) Men verg. *VAN KAMPENS Fransche heers.* VI bl. 32—35, 196—203.

Bl. 483. (407) Deze schikkingen luiden in de gemelde

Bl. 509. (421) Zie **TE WATERS Levensb.** bl. 154.

Bl. 509. (422) Zie **TE WATERS Levensb.** bl. 158.

Bl. 512. (423) Elk departement bestond uit *arrondissementen*, *kantons* en *gemeentes*. Zou had het eerste arrondissement van het departement der *Zuiderzee*, *Amsterdam*, (met de omliggende plaatsen) veertien kantons en vier en twintig gemeentes, te zamen eene bevolking uitmakende van twee honderd drie en veertig duizend, vier honderd vijf en zeventig zielen. In de stad *Amsterdam* alleen telde men twee honderd en één duizend, zes honderd en acht en twintig zielen.

Bl. 513. (424) Zeer juist merkte men bij die gelegenheid aan, dat de roomschen volstrekt geen regt tot zulke reclamatiën hadden, wyl hun getal voor het jaar 1641 hier zeer gering was geweest. Wij zullen in het vervolg zien, dat de intendant **D'ALPHONSE** van deze zaak ook een gegrond denkbeeld zich vormde.

Bl. 517. (425) Zie **TE WATERS Levensb.** bl. 136.

Bl. 518. (426) Van zulk een gevoelen was inzonderheid **TE WATER**. Zie 's mans *Levensb.*, bl. 136, 137.

Bl. 521. (427) Op deze bijvoeging had, met allen ernst, ten sterkste aangedrongen **TE WATER**. Zie deszelfs *Levensb.* bl. 139, 140. **JANSSEN** evenwel veroorloofde zich in zijn rapport er eenige aanmerkingen tegen in te brengen.

Bl. 625. (428) Men zie hier weder ook **TE WATERS Levensb.** bl. 142, 143.

Bl. 525. (429) Beide die stukken, geteekend no. 27 en 28, zijn ons door zijne Excellentie, den heere staatsraad, directeur generaal voor den hervermden eerdienst, goedgunstiglijk medegedeeld.

Bl. 526. (430) Men zie het *Kerkel. handb.* bl. 226. Hoogstwaarschijnlijk heeft dat geheel ongegronde, in Frankrijk heerschende, denkbeeld aanleiding gegeven, dat één onzer te dien tijde van eenen geleerden in *Parijs* het vriendelijk verzoek ontving, om een beknopt historisch bericht van de opkomst, den voortgang, en inzonderheid van de gevoelens der doopgezinden, te willen vervaardigen en over-

zen-

zenden. Aan welk verzoek dan ook beleefdelyk dierwylse voldaan werd, dat de belanghebbenden welligt sedert in Frankryk sich gansch andere, betere, begripen van die achtenswaardige protestantsche gezindheid zullen gevormd hebben, dan zij misschien te voren sich vormden. Hoofdzakelyk blykt het ons ook nu, dat dit berigt overeenkomstig was met het, door KOOPMANSTOEN hier te lande ingeleverde, historisch berigt, waarvan straks in den tekst zal melding worden gemaakt, en hetwelk D'ALPHONSE omtrent de doopsgezinden in eene goede stemming bragt. Te zelden tjlde werd op hooger last, door den prefekt van het departement der zuiderzee, de hoogleeraar TE WATER verzocht, hem eene geschiedkundige opgave te willen bezorgen van alle onderscheidene godsdienstgenootschappen in vroegere en latere tjlde, hier te lande, vooral met opzigt tot *Holland* en *Usrecht*. Ook TE WATER was daartoe bereidvaardig. De verlangde opgave vindt men geheel in 's mans *Levensberigt*, bl. 145—158.

Bl. 527. (431) Ook deze stukken, in het oorspronkelyke geteekend n°. 29 en n°. 30, zljn ons ten gebruike medegedeeld.

Bl. 528. (432) Stellig had, uit naam van NAPOLEON, dit toen reeds verklaard MONTALIVET, minister van binnenlandsche zaken, voor het wetgevend ligchaam, den 29. van zomermaand des jaars 1811. Zie den *Courier van Amsterdam*, n°. 188.

Bl. 530. (433) De authentieke stukken van CRAMER en VAN OÏ zljn ook de bronnen geweest, waaruit wij onze berigten hier mogten ontleenen.

Bl. 532. (434) Ook dit stuk werd ons door Zijne Excellentie, den heere staatsraad, direktur generaal voor den hervormden eerdienst, vergund te gebruiken.

Bl. 535. (435) De eigene woorden van D'ALPHONSE waren: *L'intérêt particulier doit céder à l'intérêt général: & la raison d'Etat est la justice aussi.*

Bl. 540. (436) Dit is door ons ontleend uit een adres der deputaten van de synode der hervormde kerk in Vriesland aan den minister van eeredient; te vinden in dergelyver hande-

delingen van hooimaand des jaars 1813; art. 4.

Bl. 542. (437) De oorspronkelijke stukken, betrekkelijk tot deze zaak, onder de nummers 38, 39, 40, 41 en 42, bij het departement voor den hervormden eerdienst bewaard, zijn daarvan sterksprekende getuigenissen; ook leverden ons in dezen veel merkwaardigs verscheidene belangrijke stukken in de handelingen der vriesche deputaten, van louwmaand des jaars 1812 en van hooimaand des jaars 1813.

Bl. 544. (438) Dit bleek ons uit de handelingen der deputaten van de vriesche synode van hooimaand des jaars 1813.

Bl. 544. (439) Men vergelijkte het *Staatkundig dagblad van het departement der zuiderzee* voor het jaar 1812; n°. 45.

Bl. 545. (440) Zie den *Courier van Amsterdam*, voor het jaar 1811; n°. 92.

Bl. 547. (441) Dit hebben wij ontleend uit de oorspronkelijke, hiertoe behoorende, stukken, welke geteekend n°. 71—76, worden bewaard onder de archiven van het departement voor den hervormden eerdienst.

Bl. 543 (442) In het fransch, *L'homme de fer*.

Bl. 549. (443) Duidelijke bewijzen hiervan waren de volgende bijzonderheden. Den 14 van hooimaand des jaars 1812 werd door D'ALPHONSE aan den minister van binnenslandsche zaken te *Parijs* JANSSEN voorgedragen, als wegens zijne kunde, ijver, arbeidzaamheid en naauwkeurigheid, bijzonder geschikt, om uit de archiven van al de nederlandsche departementen alles te verzamelen, wat van wetenschappelijk, geschiedkundig en algemeen belang was. In slagmaand des jaars 1811 had d'ALPHONSE hem aan den zelfden minister aanbevolen tot onderprefekt te *Gorinchem*. Dan JANSSEN verkoos bij den intendant te blijven, hoewel niet op eene zoo hooge jaarwedde, als hem anders zoude zijn aangeboden. Zijne jaarwedde als *chef van divisie*, bij d'ALPHONSE, was vier duizend zes honderd franken.

Bl. 549. (444) Dit bespeurde men inzonderheid, toen d'ALPHONSE, in het jaar 1811, de nederlandsche departementen, als mede Oostvriesland en ook *Munster*, bezocht, alize door

JANS-

JANSEN vergezelt. Al de nederlandsche inrigtingen gevielen hem bij uitstek.

Bl. 550. (445) Zie hiervoor in dit deel bl. 420 en 421.

Bl. 553. (446) De ballingschap van den vikaris VAN ALPHEN heeft geduurd tot aan de groote omwenteling van politieke zaken in Eudropa, of het jaar 1813.

Bl. 554. (447) Verg. hiervoor in dit deel bl. 480.

Bl. 555. (448) Wij zijn ten aanzien van het gebeurde met de st. Janskerk te 's *Hartogenbosch* grootendeels eenige zeer nauwkeurige berigten gevolgd, ons door eene geachte hand toegekomen, en hebben die gedeeltelijk mogen vergelijken met diergelijke berigten omtrent dat gebeurde, te vinden in de *Algemeine-Kirchen Zeitung, herausgegeben von ERNST TIMMERMAN; IV jahrgang; 1825; bl. 958—960.* Indien wij voor het overige bij monde door eenen hervormden inwoner van 's *Hartogenbosch* wel onderrigt zijn, zoude het bouwen der hervormde kerk aljaar honderd duizend guldens gekost hebben, waartoe tien duizend guldens, volgens de schikkingen van NAPOLEON, door de roomschen afgestaan, te stade waren gekomen.

Bl. 556. (449) Men leze eene beoordeeling van dit werk in het *Tijdschrift van kunsten en wetenschappen van het departement der zuiderzee*; voor het jaar 1812, bl. 145 en 193.

Bl. 557. (450) Dit is door ons ontleend uit de handelingen der vergadering van de vriesche deputaten, gehouden in hooimaand des jaars 1812.

Bl. 558. (451) Deze beroemde vaderlandsche geleerde was DANIEL WYTTENBACH, hoogleeraar te *Leyden*. Het van hem in den tekst gemelde vindt men in den *Courier van Amsterdam*, voor het jaar 1811; n°. 299. De titel der redevoering wordt echter niet vermeld.

Bl. 559. (452) V. *Le decret d'organisation publique en Hollande; au palais imperial d'Amsterdam, le 22 octobre 1811*, te vinden in den *Almanach de l'université impériale; année 1812 p. 384.*

Bl. 560. (453) CUVIER en NOËL gaven met ronde woorden

den toen te kennen, dat, hoedanig ook 's keizers dekreet vallen mogt, hetzelfde toch dan nog wel voor onderscheidene wijzigingen zoude vatbaar zijn.

Bl. 561. (454) Men leze over dit eene en andere de fraaije *Oratio* van den hoogleeraar J. HERINGA, *de rebus, quas academiae Rheno-traiectinae, ipso rectore, acciderunt, prosperis & adversis, dista XXVI Martii, a. MDCGCXVI*. Groote verplichtingen hadden de utrechtensers in dezen ook aan hunnen stadgenoot, den raadsheer van het hooge gerechtshof te Parijs, PETRUS JACOBUS DE BYE, een' man van veel beleid en wijsheid. Zie de a. *Oratio* p. 124.

Bl. 563. (455) De titel is *Vaticiniorum IESAIAE volumen postremum a cap. XL usque ad c. LXVI*.

Bl. 564. (456) De titel, bij voorbeeld, van eene akademische verhandeling ter verkrijging van zekeren graad moest zijn, *Theses soumises à la discussion publique pour obtenir le grade enz.* Het onderschrift der fakulteit moest zijn *visé sans entendre approuver ou improuver les diverses opinions y énoncées*. Dat van den rektor der akademie moest zijn *visé par nous recteur de l'academie*.

Bl. 564. (457) De titel was *Annotationum in loca selecta Novi Foederis specimen primum*.

Bl. 564. (458) De titel dezer redevoering is *Oratio de JOANNE AUGUSTO ERNESTIO, optimo post HUGONEM GROTIUM duce et magistro, interpretum N. T. habita VIII id. Feb. MDCCCIV*.

Bl. 564. (459) Het slot der redevoering was; *ERNESTIUS, omnium magister dux et princeps, numquam praetereundus est* p. 48.

Bl. 565. (460) Men vergelijkte de voorzigtigheid, waarmede ABRESCH in zijne *Paraphrasis & annotationum in Epist. ad Heb. specimen*, p. 31—33, de woorden, *Heb. II: 7*, verklaart, met de mindere schroomvalligheid van VAN VOORST, in zijne verklaring van het bijbelsche denkbeeld, hetwelk er onder het woord *gerechtigheid* of *regtvaardigheid* ligt, volgens zijn *Annotationum in loca selecta N. T. Specimen alterum*.

BL

Bl. 573. (461) Zie VAN KAMPENS *Verkorte geschiedenis der Nederlanden*; II bl. 449, 450.

Bl. 574. (452) In de departementale vergaderingen van de maatschappij tot *Nut van het algemeen*, lieten sommige leden zich in onbewimpelde redevoeringen hooren, hetzij door geschiedenissen van den vroegen tijd, hetzij door opgehelderde, oude, vaderlandsche, spreekwoorden op NAPOLEONS dulle geestdrift toe te passén, en elkanderen hoop in te boezemen op eene aanstaande verlossing. Zoo heugt het ons toen eene redevoering van dien aard gehoord te hebben over het vaderlandsche spreekwoord; *de kruik gaat zoo lang te water tot dat zij barst*.

Bl. 580. (463) Men leze, onder anderen, het vermelde *Staatkundige dagblad* van den 13 van slagtnaand des jaars 1813, toen reeds de kozakken in Overijssel waren.

Bl. 584. (464) Een omstandiger verhaal, nopens de opkomst en den voortgang en aard van dit bondgenootschap, vindt men in VAN KAMPENS werk, *Geschiedenis der fransche heerschappij*; VII bl. 168—171, 178—185.

Bl. 585. (465) Zie het a. w. van VAN KAMPEN; VII bl. 191, 192.

Bl. 585. (466) Zie het a. w. van V. KAMPEN; VII; bl. 192.

Bl. 588. (467) Op zulk eenen toon rolden toen de opregtste ontboezemingen der hervormde kerkelijken in de vorstelijke gehoorzaal. Eene van zoodanige aanspraken, schriftelijk gesteld, zijn wij hier grootendeels gevolgd.

Bl. 588. (468) Merkwaardig is de geschiedenis van de verlossing der stad *Brielle*, ook wegens de woede der, tot het verlaten van dezelve gedwongene, franschen, waarvan de predikant der hervormde gemeente aldaar, thans te *Brussel*, H. PAUW, wiens plan tot afschudding van het fransche juk, met den maire HEENEMAN beraamd, was ontdekt geworden, buiten twiifel, het slagtoffer zoude zijn geweest, indien hij niet, terwijl zijne kloekmoedige ochtgenooten vele mishandelingen zich moest getroosten, op eene zonderlinge wijze het hem dreigend gevaar ontworsteld was.

Bl. 588. (469) Zie de, met kennis van zaken en oordeel,
IV. DEEL. F. DOOR

door den hoogleraar H. BOSSCHA geschrevene *Geschiedenis der omwenteling in Nederland*; I bl. 91.

Bl. 595. (470) Zie VAN KAMPENS *Geschiedenis der fransche heerschappij*; VIII; bl. 91.

Bl. 597. (471) Den brief van NAPOLEON aan den prins regent leze men in het a. w. van VAN KAMPEN, *Gesch. d. f. heersch.* VIII bl. 148.

Bl. 598. (472) Hoe verre de grenzen van het koningrijk der nederlanden toen bepaald werden zich uit te strekken, zie men in de *Akte van het Wenertongres*, geteekend den 9 van hooimaand des jaars 1815; art. 65—75.

Bl. 603. (473) Dit *in naam van zijne Hoogheid, den prins van Oranje*, was nu niet zonder, gelijk den 21 van slagmaand des jaars 1813, toen, zoo als wij hiervoor bl. 586. zagen, in desselvs naam VAN HOGENDORP en VAN DER DUYN VAN MAASDAM het algemeen bestuur der vereenigde nederlanden aanvaardden, maar *met* voorkennis van den vorst. Verg. VAN KAMPENS w. *Geschiedenis der fransche heerschappij*; VII bl. 196.

Bl. 604. (474) Zie VAN KAMPENS a. w. *Gesch. d. F. H.* VII; 179.

Bl. 609. (475) Welk eenen nadeeligen invloed het lijden van dusdanige, door NAPOLEONS dwingelandij, ongelukkig geworden predikanten hebben moest op de opvoeding van derzelve kinderen, kan men ligtelijk, bij eenig nadenken, begrijpen. Ook daarvan kennen wij voorbeelden, die spreken, sterk spreken. Doch ook hier wederhoudt ons de kieschheid die te noemen.

Bl. 610. (476) Zie hiervoor in dit deel bl. 543, 544.

Bl. 621. (477) Indien wij ons niet vergissen, had dit ook plaats in Zeeland, zoo echter, dat de gepensioneerde predikant zijn behouden traktement, gedurende de helft van het jaar, in die provincie verteren moest. Wij brengen ons ten minste het voorbeeld van eenen zoodanigen predikant te binnen, die, om zulk eene reden, het winter half jaar in Zeeland, en het zomer half jaar in Zuidholland woonde.

Bl. 622. (478) In Gelderland, bij voorbeeld, was, omtrent het

het pensioen van eenen uitgedienden predikant geen vast reglement. In Vriesland was het pensioen slechts eene som van drie honderd guldens, oorspronkelijk ook aldaar het volle predikantstraktement in vroegere tijden, op eene zogenoemde suppletieplaats. Schoon men wel aldaar het predikantstraktement, dat uit 's lands kas betaald werd, in latere tijden langzamerhand hooger had doen klimmen, als eerst tot vier, daarna tot vier en een half, toen tot vijf honderd en eindelijk tot zes honderd guldens, had men echter de predikantspensioenen even laag gelaten, als zij van ouds het geweest waren.

Bl. 623. (479) Het departement van binnenlandsche zaken, dat aan het bestuur van den, daarvoor bij uitstek wel berekenden, ROËLL was aanbevolen, tot sekretaris generaal hebbende den verdienstelijken WENCKEBACH, was verdeeld in drie vakken, namelijk het kerkelijke, het geneeskundige en den landbouw, waarvan elk vak eenen bijzonderen kommissaris had.

Bl. 624. (480) Bij dit besluit werd, onder anderen, bepaald, dat voortaan aan de predikanten van *Amsterdam*, welke op het emeritaat aanspraak konden maken, geen hooger pensioen zoude verleend worden, dan van achttien honderd guldens, en wel ingevalle dezelve ten minste veertig jaren gediend, en den ouderdom van zestig jaren bereikt hadden. Bij korteren dienst en minder hoogen ouderdom soude het pensioen naar evenredigheid lager gesteld worden.

Bl. 625. (481) Te billijker was deze bepaling van den vorst, daar anders het lot van predikantsweduwen treuriger zoude zijn geweest, dan dat der weduwen van schoolonderwijzers in de provincie van Groningen, aan welke onder de regering van LODERWIJK een geheel jaar van gunst of gratie was toegestaan, welk voorregt zij te voren niet genoten hadden. Dit werd ter gelukkiger ure opgemerkt door de gekommitteerden van de klassis van het *Oldambt* en *Westerwolde* in een berigt, bij den kommissaris van kerkelijke zaken ingediend in het jaar 1814, ter aanbeveling van eene ongelukkige predikantsweduwe onder dat ressort. Men verg.

hier over de pensioenen van schoolmeesters weduwen in ééne provincie de aanmerkingen, in *De Weegschaal* voor het jaar 1826, bl. 556.

Bl. 628. (482) Koning **LODEWIK** schijnt hierover zoo niet gedacht te hebben. Hij had aan de predikanten van Holland, welke zonen aan de hoogeschool te *Utrecht* hunne letteroefeningen voortzetterden, het genot der akademiegelden mede vergund, en aan diergelyke kweekelingen der drie overige hoogeschoolen dat voorregt niet verleend.

Bl. 635. (485) Zie hiervoor in dit deel; bl. 561.

Bl. 638. (484) In sommige van de, in den tekst gemelde, steden, was onder **LODEWIKS** bestuur het getal van predikantsplaatsen reeds op zulken voet gebragt, zoo als te *Vers* en te *Harderwijk*. Dan nu was, ook ten aanzien van deze steden, volgens de gemaakte schaal eene vaste bepaling van zelve ontstaan. Naderhand is te *Harderwijk* het getal der hervormde predikanten weder verhoogd tot drie.

Bl. 642. (485) De parentheses, in de woorden van de hier overgeboekte besluiten voorkomende, zijn er door ons in geplaatst te beteren verstande van het beslotene. Het vorige besluit van den koning scheen op den aard van het patronaatregt seer gegrond te zijn. De patroon eener kerk werd beschouwd, en dit was op vele plaatsen ook werkelijk het geval, als, uit zijne eigene goederen, aan de kerk of liever aan de pastorij zoo veel geschonken te hebben, dat de geestelijke, welke hij benoemde, er een genoegzaam jaarlijksch inkomen van genieten kon. Die pastorijgoederen bij vele gemeenten, waar het patronaatregt was, er niet meer zijnde, meende men, dat aldus dit regt ten minste gedeeltelijk vervallen ware! Dan die meening was in het wezen der zake zonder grond. In de eerstvolgende aantekening zullen wij dit zien.

Bl. 642. (486) De sekretaris van staat voor de binnenslandsche zaken had uit naam eeniger eigenaren van heerlijkheden den vorst zoodanig eene verandering in het besluit aangeprezen op deze gronden; „ dat, naardien men geene „ goede redenen had gevonden, om de herstelling van het

„ pa-

„ patronaatregt of kollatiereg^t tegen te werken, ook de be-
 „ zitters van hetzelfde op plaatsen, waar het traktement ge-
 „ heel of gedeeltelijk van 's lands wege werd betaald, gee-
 „ ne mindere aanspraak daarop mogten geoordeeld worden
 „ te hebben, dan andere bezitters van hetzelfde, op plaat-
 „ sen, waar de predikantsinkomsten uit kerkelijke (pastor^ye)
 „ goederen voortvloeiden. Dit meestal toevallig onderscheid
 „ behoorde op de toekenning van het patronaatregt aan
 „ hem, die er wettige aanspraak te voren op gehad had,
 „ geenenvloed te hebben. De landstraktementen waren
 „ toch, op de meeste plaatsen, aan te merken als vervangen-
 „ de de inkomsten van de oulings bestaan hebbende ker-
 „ kelijke (pastor^ye) goederen, welke op de eene plaats door
 „ het land waren aangeslagen, en meestal verkocht, en op
 „ de andere plaats aan de gemeenten gelaten.” Deze, op
 den aard der zake rustende, redenering van den heer ROËLL
 was zeer juist, en de voorslag, op dezelve gegrond, zeer aan-
 nemelijk. De vorst handelde dus zeer regtmatig daarin, dat
 hij het, in zijn vorig besluit gemaakte, onderscheid, als
 strijdig met den aard der zake, door een later besluit ge-
 heel ophief.

Bl. 64s. (487) Wij noemen dit regt hier alleen een *over-
 oud*, waar, patronaat of kollatiereg^t, om het te onderschei-
 den van een mede zeer oud kollatiereg^t, maar van eene
 andere soort en gansch anders gewijzigd. Het eerste noe-
 men wij *overoud*, omdat hetzelfde bestaan heeft van de vroeg-
 ste tijden af, sinds de openbare christelijke kerk met den
 burgerlijken staat is vereenigd geweest, of om het bepaal-
 der uit te drukken, sinds de regering van KONSTANTYN den
 grooten tot heden toe, indien men ten aanzien van ons va-
 derland het tijdvak van de scheiding der kerk van den staat,
 in en na het jaar 1796, tot dat die beide weder vereenigd
 werden, uitzondert. De eerste kerkelijke verordening om-
 trent dit reeds bestaande regt maakte paus SIMPLICIUS ten
 jare 471. Vid. *Vitae summorum pontificum ad Sixtum
 quartum, auctore PLATINA; in vita SIMPLICII. Conf. ROB.
 BARNs, de vitis Pontif. Roman. p. 48.* JUSTINIAAN was onder

der de keizers de eerste, die hieromtrent eene verordening maakte in slagtmáand van het jaar 559; en vervolgens nog eene in bloeci máand des jaars 564. Beide die keizerlijke verordeningen waren ingerigt naar de pauselijke verordening van SIMPLICIUS, en daarmede overeenstemmend. Vid. *Novell. constitut.* coll. V Tit. XII [Nov. 57; Cap. 2; coll. IX Tit. VI; Nov. 123 Cap. 18 (ex edit. OTHOFREDI.) Volgens die pauselijke en keizerlijke verordeningen werd het patronaatregt zoo uitgeoefend, als wij hiervoor in de aantekeningen bl. 63 en 64 dit hebben opgegeven, en zoo werd hetzelfde in de volgende tijden uitgeoefend, met dat onderscheid echter, dat men naderhand het woord *aanstellen* niet meer van den patroon eener kerk, maar alleen van den bisschop wilde gebruikt hebben. De eerste *benoemde* en de andere *stelde aan*; welk *aanstellen* ook dóór het woord *ordenen* nitgedrukt werd, als zijnde dit eene en andere ten naauwste aan elkaár verknocht, of in den aard der plegtigheden, daarbij gebruikelijk, één en hetzelfde. Ook werd vervolgens de patroon gezegd wel niet zoo zeer een kerkelijk ambt aan eenen geestelijken, als wel het genot der vaste goederen, waaruit zijne inkomsten moesten voortvloeijen, het *beneficium*, gelijk het heette, *parochiale* aan denzelven te begeben (*dare*) te *verleenen* (*concedere*) of óp hem; gelijk men het later noemde, te *konfereren*, (*conferre*) vanwaar het woord *kollatie* in gebruik is gekomen, hetwelk dus niet zoo oud is, als het regt zelf. Deze onderscheidingen achtte men noodig, om hetgene in dit regt burgerlijk was, binnen deszelfs juiste grenzen te beperken en het kerkelijke gaaf te bewaren. De patroon *benoemde* eenen geestelijken voor eene kerkelijke bediening of liever voor eene opengevallene *prebende*, en *presenteerde* dien aan den bisschop, ten einde deze denzelven wetenschappelijk *examineren* mógt, ten aanzien van deszelfs bekwaamheden, ook een naauwkeurig onderzoek mógt doen naar deszelfs zedelijk gedrag. En dit eene en andere aan de verwachting beantwoordende, mógt, ja moest hij hem *aanstellen* en *ordenen*. Op dien voet is het patronaatregt bij de uitoefening steeds gebleven, dóór al de volgende eeuwen heen.

Na

Na de hervorming der kerk, toen de patroon geenen benoemden geestelijken meer aan eenen bisschop kon presenteren, is dit hier te lande, volgens zekere artikelen in de honderd-zeven en vijftigste zitting der nationale synode, te *Dordrecht* gehouden in de jaren 1618 en 1619, voortaan aan den kerkenraad der vakante gemeente geschied. Deze moest dus, in 's bisschops plaatse, onderzoek doen naar de bekwaamheid van den benoemden zoo wel, als naar zijn zedelijk gedrag, en hier tegen niets ingekomen zijnde ten nadeele van denzelfden, de benoeming in eene kerkelijke beroeping veranderen, en den beroepenen door eenen daartoe bevoegden kerkelijken in den dienst doen aanstellen of ordenen. Het examen of wetenschappelijk onderzoek naar de bekwaamheden van den benoemden werd echter aan de klassikale kerkbesturen aanbevolen, waartoe toch de meeste, zoo niet alle, kerkenraden volstrekt ongeschikt zouden zijn. Voegelijker ook, en zoo wel met den aard der zaak, als met het vroegere gebruik overeenkomstiger zoude het geweest zijn, indien men, in de gemelde artikelen, alles, wat deze zaak betrof, hadde verwezen naar de provinciale synoden of liever derzelve deputaten, altoos naar de klassen of deputaten van deze, welke toch ook het regt van goedkeuring of afkeuring bleven behouden, niet alleen met opzigt tot de kerkelijke beroeping, maar ook met opzigt tot den kerkelijk beroepenen. Zoo zoude de weg zijn gesloten geweest voor allerlei verwarringen, welke er van tijd tot tijd onder de kerkpatronen en vele kerkenraden ontstaan zijn, en welke niet zelden eerst aan de klassen, daarna aan de synoden zoo veel arbeids, met geene geringe moeilijkheden verzeld, verwekt hebben. Menigvuldige stalen zouden wij hiervan uit de handelingen van onderscheidene provinciale synoden kunnen opgaderen, indien zulks hier vereischt werd. Den kerkenraad bleef dus eigenlijk gezegd niets anders over, dan eenig onderzoek naar het zedelijk gedrag van den benoemden. Maar dat was van oudsher ook der geheele gemeente niet ontzegd; en had deze te dien aanzien iets in te brengen, dit stond haar vrij. Met reden is dan ook in dit

F 4

laat-

laaste geens verandering gemaakt na de hervorming der kerk, opdat bij alle beroepingen, hetsij die door eenen kerkenraad *alleen* worden uitgebragt, hetsij die door denzelfven geschieden, nadat de patroon eener gemeente eenen benoemden gepresenteerd heeft, de gemeente met hare stem niet mogt worden buiten gesloten.

Dit *overoude, ware, patronaatregt*, mede hier te lande in kracht gebleven, hoezeer na de tijden der hervorming, niet meer zoo uitgeoefend, als voorheen, evenwel alleen in het kerkelijke, gelijk zulks ook niet wel verder zich konde uitstrekken, tenzij men hetselve geheel den bodem wilde inslaan, hetgene anders toen wel het doel van vele kerkelijken was, maar door de politieken gekeerd is, die ook zulks, onder de regering van **LODEWIJK**, keerden, toen er op nieuw pogingen daartoe werden in het werk gesteld, volgens het aangemerkte, hiervoor in dit deel, bl. 400, en in de aantek. bl. 63 en 64; dit *overoude, ware, patronaatregt* dan hebben wij onderscheiden van een ander ook zeer oud patronaat of kollatiereg, maar van eene bijzondere soort, en gansch anders gewijzigd. Wij hebben hier het oog op het patronaatregt, dat voormaals door geheel Vriesland heen, waar onder behoorden, behalve het tegenwoordige Vriesland, ook de Groningsche ommelanden en Oostvriesland, tot aan den Wezer toe, in volle kracht was, volgens het vriesche *syndriucht* (synodereg) in de *oude vriesche wetten*, door den zeer geleerden **P. WIJERDSMA** uitgegeven, art. 23, en het vriesche *syndriucht* voor *Rustringen*, het tegenwoordige *Jeverland*, te vinden in het *Aeogabuch, ein altfriesisches Gesetzbuch der Rustringer*, door den taal en oudheidkundigen **G. D. WIARDA** uitgegeven, bl. 255. Met duidelijke woorden, wordt, vooral in het *Aeogabuch*, aan *alle* vriezen, die zelve uit *eigene* goederen, op *eigen* grond, kerken gebouwd hadden, het regt toegekend, om hunne *eigene* priesters te kiezen, die door den *proost* of eenen anderen voornamen geestelijken *moesten* aangesteld of geordend worden. Met den proost of met den bisschop hadden zij in dezen voor het overige niets te beraadslagen. De aanzienlijke, rijke, land

land en grondeigenaars in één dorp bouwden alzoo gezamenlijk hunne kerken. Dus was het patronaatregt niet bij éénen, maar bij velen, bij allen, die vaste grondgoederen bezaten.

In het tegenwoordig dus genoemde Vriesland heeft dat regt, volgens die wetten, nog zoo plaats, dat het in allen deele gezegd kan worden ongeschonden bewaard te zijn. Daar in vroegere tijden de landeigenaars gezamenlijk de kerken der dorpen, waarin zij woonden, gebouwd hadden, is het regt van stemming tot het kiezen van geestelijken voor die kerken gehecht geworden aan de vastliggende grondgoederen, welke zij bezaten, en de meerdero of mindere kracht van de stemming dezer bezitters naar de veelheid of weinigheid van die goederen geëvenredigd geworden. Dit is door alle tijden heen zoo gebleven; en is in de natuur der zake nog tot heden toe niet anders. Een uitvoeriger verslag hebben wij hiervan gegeven in het eerste deel van dit ons werk bl. 406 enz. Alleen merken wij hier nog dit aan, dat schoon, volgens den inhoud der oude vriesche wetten, dit regt oorspronkelijk een patronaatregt is, gelijk het door sommige vriesche regtsgeleerden even zoo beschouwd, en mede in het *Ommelanders landregt*, B IV art. 5 zoo genoemd is geworden, nochtans de vriesche stemgerechtigden den naam van *kerkpatronen* of *kollatoren* zich nooit hebben laten welgevallen. In de ommelanden van *Groningen*, waar uit kracht van dezelfde gemelde oude vriesche wetten oorspronkelijk hetzelfde regt bij de grondeigenaars was, en nog heden is, tot het kiezen en benoemen van eenen geestelijken, hoewel eenigzins anders geregeld, ten aanzien der hoeveelheid van vaste land of grondgoederen, dan in Vriesland, hebben daarentegen de daartoe begerechtigden altijd den naam van *kollatoren* gedragen. Nog heden worden zij algemeen zoo genoemd, en noemen zij zelve zich gaarne zoo, oefnende hun patronaatregt vrij en onbelemmerd uit.

In Vriesland mag van zulk een regt wel eens een *behendig* misbruik zijn gemaakt, hetwelk tusschen de stemgerechtigde grondeigenaars soms moeilijke, netelige en lang-

kollatieregten meestal aan geen vast goed verbonden, maar afgescheurde stemmen waren, en alzoo wel eens gekomen zijn in de handen van anders niet zeer begoedigde lieden, die er zich eene goede winst van beloofden. Wel is het waar, dat hij vele edele, aanzienlijke, rijke grondeigenaars of derzelve voorouders ook wel van tijd tot tijd losse stemmen zijn aangekocht, hetgene eene algemeene gewoonte voorheen scheen te wettigen, maar even waar is het ook, dat deze, hetzij ze *unici*, hetzij ze *primarii collatores* mogten zijn, van hun regt geen misbruik gemaakt hebben of nog maken. Integendeel deze hebben te allen tijden getoond en toonen nog allersterkst innig afkeerig te zijn van zulk een misbruik, als wij straks gemeld hebben, dat door anderen, wier regt alleen rust op den eigendom van stemmen zonder grondgoed, *schandelijk* gemaakt wordt,

De onderscheiding *unici* en *primarii collatores* bewijst alderduidelijkst, dat het patronaat of kollatiereg in de provincie van *Groningen*, gelijk dit dan ook zoo is met oprigt tot *Vriesland*, waar men even eens op sommige dorpen *éénige* (*unici*) en op andere *voornaamste* (*primarii*) stemgeregtigden heeft, eene geheel bijzondere soort van dit regt is. Ten aanzien van het meer algemeene oude, ware, patronaat of kollatiereg komt zoodanig eene onderscheiding niet te pas. Hetzelve was aan ééne heerlijkheid vast; de patroon of kollator was dus ook altijd maar één. Of ware de heerlijkheid al onder erfgenamen gedeeld, derzelve patronaatregt was en bleef toch aan ééne familie. Ééne stem gold, koos, benoemde, presenteerde. Dan zoo was het nooit in *Vriesland* en in de groningsche provincie. Het misbruik daar enboven, hetwelk in de provincie van *Groningen* openlijk van het daar zijnde kollatiereg gemaakt is, heeft hetzelve nog veel meer van het algemeene kollatiereg doen verschillen, ja hetzelve geheel zijne kracht doen verliezen. Geen kollatiereg kan bestaan in losse stemmen, buiten eenig vast grondgoed. Zijn zulke stemmen daarvan afgescheurd of afgenomen, zoo heeft het stem of kollatiereg geen bestaan meer. Op zich zelf kan het niet bestaan.

Be-

Behalve deze bijzondere soort van kollatieregt, in haren waren oorsprong beschouwd, welke aan vele grondbezitters van ouds her in Vriesland en in de groningsche provincie is toegekend geweest, waren er in die beide provinciën maar weinige plaatsen, waar het oud eigenlijk getegde patronaat of kollatieregt, zoo als het in andere provinciën bestaat, gevonden werd, hetwelk aan maar éénen heer of eigenaar eener heerlijkheid toebehoorde. In Vriesland weten wij er slechts één voorbeeld van, dat namelijk te *Zwischen*, een klein dorp, ruim één uur van *Leeuwarden* gelegen, waar het patronaatregt nog kort voor de kerkhervorming verleend werd aan iemand uit het adelijk geslacht van den vermaarden VIOLIGUS VAN AYTA. Dat er meer voorbeelden van zijn geweest, schijnt te moeten worden afgeleid uit eene verordening van keizer KAREL, gemaakt ten jare 1539. Zie het *Charterboek van Vriesland* II bl. 769 en v. IDMONA'S *Staatsregt* II bl. 769. Alle zijn ze echter met de tijden der kerkhervorming geheel verdwenen. Eeniglijk op de vriesche eilanden is dit patronaatregt in kracht gebleven tot heden toe. In de beide gemeenten van *Ameland*, *en Vliet* en te *Hollum*, met *Ballum* vereenigd, had voor het jaar 1795 de prins stadhouder, WILLEM de vijfde, als souverain heer van het eiland, het patronaatregt. Natuurlijk ging met en na het jaar 1815 dit regt over op zijne majesteit, onzen koning. Te *Schiermonnikoog*, was het patronaatregt bij de adelijke familie VAN STARKENBORGH. Doch door onderlinge schikkingen is hetzelfde sedert zeer onlangs ook een eigendom van den koning. In de groningsche provincie was onder anderen van oudsher, sedert de dertiende eeuw, het oude, echte, geheel ongeschonden geblevene, patronaatregt op eenige dorpen bij het adelijke geslacht van RIFFERDA; en is thans nog bij desselfs nageslacht, zoo echter, dat, gelijk het ook behoort te zijn, uit hetzelfde op één dorp slechts één patroon of kollator is, *unicus*, niet in naam, want die is ter onderscheiding hier onnoodig, maar in volle kracht. Dit regt is door den bisschop van *Munster* verleend, voor eenige dorpen, aan BORLE RIFFERDA, ten jare

1257,

1237, en voor andere dorpen; aan deszelfs broeder HAYE RIPEERDA, ten jare 1246. De daartoe betrekkelijke giftbrieven vindt men uit de oorspronkelijke of uit de zoogenoemde *vidimusshriften*, die daarvan nog aanwezig zijn, overgenomen in de *Verhandelingen van het groningsche genootschap*, *Pro. extolendo iure patrio*; II. bl. 468, 469; en in het bijvoegsel achter SWAMS *Leerrede ter inwijding van de nieuwe kerk te Solvra*.

Bl. 647. (488) Zie de a. *Nieuwe Bijdragen* enz. I D. 6. bl. 878-886.

Bl. 649. (489) Tot korresponderende leden werden benoemd LOMME, FR. WATER; L. HERRINGA, RZ. H. MUNTINGHE, J. VAN NUY, ELINRENBURG, hoogleraren in de godgeleerdheid te Leyden, te Utrecht, te Groningen, en te Amsterdam, alsmede R. G. VAN VOEST, J. J. LE SAGE TEN BROEK, D. J. VAN BRANDENBURG, en J. D. DE FREMERY, predikanten te Amsterdam, te Rotterdam, te Delfshaven en Middelburg.

Bl. 649. (490) Hoedanige bezoldigingen vervolgens aan de leden der christelijke kerkgenootschappen in Nederlands Indië zijn toegelegd, zie men in de a. *Nieuwe bijdragen* 4de *aanmerking* enz. VI, 6; bl. 835 en volg.

Bl. 650. (491) Zie hiervoor in dit deel bl.

Bl. 656. (492) Uit het synodaal resoot van Zeeland was gekozen A. DAUWHOUT, predikant te Middelburg. Maar deze verontschuldigde zich wegens zijne hooge jaren, om de benoeming of verkiezing op te volgen. In diens plaats werd toen verkoren A. VAN DEINSE, ook predikant te Middelburg, die geene redenen voor verschooning had.

Bl. 671. (493) Zie de a. *Nieuwe Bijdragen* I stuk; bl. 105 en 106.

Bl. 671. (494) Zie hiervoor in dit deel; bl.

Bl. 672. (495) Vergelijk het aangemerkte hiervoor in dit deel; bl.

Bl. 672. (496) Deze toedragt der zaak is ons bekend uit een zeer authentiek stuk van dien tijd, hetwelk hier nevens ons ligt.

Bl.

Bl. 676. (498) Men zie de *Staatsregeling* van het jaar 1815; art. 226—228

Bl. 677. (499) Men vindt die gemaakte inrigtingen in de *Verordeningen omtrent het onderwijs voor de noordelijke provinciën van het koninkrijk*, art. 204—229. Voor de zuidelijke provinciën van het koninkrijk werden de *Verordeningen omtrent het openbare onderwijs* bij 's konings besluit vastgesteld den 27 van herftsmaand des jaars 1815.

R E G I S T E R

DER VOORNAAMSTE

P E R S O N E N   E N   Z A K E N .

A.

Aanbieding (algemeene). Twist daarover gevoerd III, 608.

Aannemen van lidmaten geschiedde in de oudste hervormde gemeenten reeds op het veertiende jaar. I, 492.

— — — geschiedde in de Nederlandsche Hervormde kerk niet zoo plegtig als in de Londensche. I, 515.

Aar (Lange en Korte). Stichting der hervormde gemeente aldaar. II, 9

Aarschot, (de hertog van) een van 's prinses eerste vijanden. I, 246

ABRESCH, (P.) zijns verdiensten als schriftverklaarder. IV, 57.

ACRONIUS, (R. en J.). Bericht omtrent hun leven en ijver voor het kerkelijk gezag. I, aant. 122.

— — — (JOANNES) ijvert tegen het patronaatregt. I, aant. 182. (351)

— — — (R.) de eerste kalvinistische predikant te Leeuwaarden. II, aant. 99. (210)

Adres aan Napoleon door deputaten der Noordhollandsche synode voorgelagen, maar door de andere deputaten niet raadzaam geacht. IV, 496.

Afkezen van verkopingen enz. IV. DEEL

wordt eerst geheel afgeschaft door de synode van 1817. I, 519.

AGRICOLA, (RUDOLF) voorganger van Erasmus. I, 5. — Zijne verdienste omtrent de grieksche letteren en de uitleggkunde des N. V. I, 43.

AITTON, (H. A.) schrijver van een uitnemend onderwijs in de christelijke zedeleer. IV, 65.

AYTA, (VIOLIUS VAN) een pausgezind staatsman. I, 234.

— — — stoekt twist onder de hervormden. II, aant. 108. (214)

Akademies, wanneer in ons land opgerigt. I, 113. (219)

Akademisch onderwijs ondergaat langzamerhand verbetering in de eerste helft der 18 eeuw. III, 577. — Zie onderwijs.

Aken, vrede aldaar gesloten. III, 146.

Akte van stilstand den remonstrantschen predikanten ter onderteekening voorgelegd. II, 246.

ALBERTI als onregtinnig aangevallen III, 487.

Albigensen moeten van de Waldensen onderscheiden worden I, aant. 47.

ALDEBONDE zie Marnix. ABBIN;

G

ALLINGA, (P.) herokkent *Witaius* veel leed. II, 538.

Alomtegenwoordigheid Gods, hoe die door Coecejus, hoe door Maresius beschreven werd. II, aant. 502 (567)

Alphen, stichting der hervormde gemeente aldaar. II, 8.

— (J. VAN) spoedig gedempte twist van dezen met Klemens. III, 496.

— (H. VAN). Vrucht van zyn predikt het Evangelie. IV, 265.

— (A. VAN) vikaris te 's Hertogenbosch, door Napoleon gevangen genomen. IV, 552.

ALPHONSE (D'). Zyn gedrag omtrent de commissarissen tot de organisatie der hervormde kerk. IV, 508. — Hij weigert het verslag der commissie te ondertekenen. IV, 525. — Zyn algemeen rapport in deze zaak. IV, 532. — Zyn meening omtrent pastorije en kerke goederen. IV, 535. — Zyn lof. IV, 547.

ALTING, (MEXED) predikant te Emden, ontwerper der kerk-ordening van Groningen. I, 557. — Hij vuurt Swalus aan tot het bevorderen van het kalmisme in Vriesland. II, 177. — Berigt aangaande dezen hervormden leeraar. II, aant. 49. (124)

— (HENRICUS) had een afkeer van de scholastieke godgeleerdheid. II, 403.

— (JAKOBUS) wordt door zynen ambtgenoot Maresius van ketterij betigt. II, 479. — Zijne edelmoedigheid in den strijd met Maresius. II, aant. 509. (578)

ALVA, (Hertog van) wordt

naar de Nederlanden gezonden tegen den zin van Margaretha en neemt in hare plaats de landvoogdij op zich. I, 74. — Hij komt met een talrijk leger in de Nederlanden. I, 215. — Zijne verschrikkelijke woede. I, 220.

— Zijne vlugt uit Amsterdam. I, 235. — Zyn vertrek is het herstel der hervormde kerk. I, 527. — Zijne wreedheid werkte mede tot bevestiging der vrijheid. II, 2. — Zijne wreedheid te Utrecht gepleegd. II, 67.

AMAMA (SIXTINUS) zoekt tot beoefening der grondtalen op te wekken. II, 301. — Heeft het Oude Verbond vertaald. I, aant. 258. (549) — Hij wordt, als leerling van Drusus, van onregtinnigheid verdacht. II, aant. 250. (410)

AMELIUS (WILHELMUS). Zijne uitlegkundige verdiensten. II, 396, 403. — Hij is de eerste, die van de zedeleer eenig werk maakt. II, 510. — Zijne verdiensten omtrent de christelijke zedeleer. II, 410.

AMYRAUD, (M.) van onregtinnigheid verdacht. III, 20, 67.

Amsterdam had bevorens een kleiner getal kerken en predikanten. I, aant. 111. (216) — Derselver wethouderschap weert zoo lang mogelijk het prediken der hervormden. I, 187. — Sluit hare poorten voor de vliagtende protestanten. I, 216. — Is de eenige stad in Holland, die zich niet tegen Spanje verklaart. I, 229; II, 16.

16. — Weigert Alva's krijgs-
volk in te laten. I, 233. —
Weigert tot het verbond van
vrijen godsdienst toe te treden.
I, 239. — Handhaving der
godsdienstvrijheid aldaar door
de burgerij. II, 17. — Volgt het
voorbeeld van Rotterdam in
verdraagsaamheid omtrent de
remonstranten. II, 529. —
Onderscheidt zich door vooroor-
deelen tegen de nieuwe Bij-
belvertaling. II, 571. —
Belemmert uit eigenbaat den
voorspoed der nederlandsche
wapenen. II, 422. — Wei-
gert den prins gehoor in den
raad en wordt genoodzaakt
toe te geven. II, 424. —
Verheugt zich met 's lands
vijanden in den dood van
Willem II. II, 426. —
Onderscheidt zich door ver-
draagsaamheid jegens de
Roomschen. II, 444. —
Geeft het eerste voorbeeld
van bevrediging tuschen de
coccejanen en voetianen. II,
512. — Begunstigt zeer de
mit Frankrijk gevlugte her-
vormden. III, 61. — Sluit
een geheim verdrag met Ame-
rika. III, 411. — Zooge-
naamde fatsoenelijke patriot-
ten voeren aldaar het gemeen-
ter plundering aan. III,
425. — Verzet zich alleen
tegen den prins van Oranje.
III, 430. — Geeft het voor-
beeld der afzetting van oran-
je ambtenaren. IV, 152,
Amsterdamsche wethouders.
(de) verzetten zich tegen het
door de staten voorgestelde
punt van vereeniging. II,
204.
- ANSWER, (DORDE VAN) bur-
gembester van Appingadam,
ijvert tegen het misbruik van
het patronaatsregt. I, aant.
181. — Ijvert voor de her-
vorming. II, 100. — Is
een eebt kalvinist. II, 176.
- ANASTASIUS, (JOHANNES) een
vermaard luthersch predi-
kant. I, 150. — Berigtom-
trent hem, I, aant. 202.
(419)
- ANDALA, (RUARDUS) de laat-
ste kartesiaansche wijsgeer.
II, 458.
- ANDREAE, (TOBIAS) als karte-
siaan te Franeker beroepen.
II, 347.
- ANEMAAT, (D.) een verdiens-
telijk zending in Brabant.
IV, 245.
- ANNA VAN OLDENBURG houdt
in Oostvriesland de scheu-
ring der hervormde kerk
eenigentijds tegen. I, aant. 35,
— (Prinse) wit de land-
magt boven de zee-magt ver-
meerderd hebben. III, 407.
- ANTOINE, Baron van Sadeele,
opsteller der fransche geloofs-
belijdenis. I, 455.
- Antwerpen*, versachting van
's keizers bloedplakkaat al-
daar. I, 152, 186. — Daar
wordt het esset het hervormd
kerkgenootschap gesticht I,
526. — Opstand aldaar ont-
staan. II, aant. 111. (214)
- APORTANUS, (GEORGIUS) vangt
de hervorming aan te Em-
den. I, aant. 34.
- APPELIUS, (J. C.) hoofdaan-
voerder in den strijd over het
avondmaal. III, 614. —
Zijn invloed op de leiding
der godedienstige denkbeel-
den. IV, 53.
- Arabische taal.* Derzelver nut-
tigheid tot regt verstand van
het hebreewsch. III, aant.
104. (334)

- ARCERIUS.** Bericht aangaande desengodgeleerden. II, aant. 100. (110)
- ARENDSEN, (JAN)** predikt het eerst in 't openbaar buiten Hoorn. I, 187.
- ARISTOTELIS.** Hooge achting der hervormde godgeleerden voor zijne wijsbegeerte. II, 451.
- ARMENIUS, (B. H.)** predikant te Hattem is opsteller van den brief, waarbij de provinciale synode van Sneek de regering der kerk en des lands aan Elisabeth opdroeg. I, aant. 156. (198)
- Arminianen.** Hun gevoelen omtrent de nederlandsche geloofsbelijdenis en den Heidelbergischen catechismus. II, 184. — Zij dringen aan op eene synode tot herstelling der formulieren. II, 186. — Leveren een vertoog in van hunne gevoelen. II, 191. — Hun gevoelen over het kerkbestuur. II, 192.
- ARMINIUS** handhaaft tegen Gomarus het gevoelen van Zwinipli. II, 165. — Legt zijn gevoelen aan de staten open. II, 187. — Laat eenige stellingen verdedigen over het kerkbestuur. II, 188. — Het verschil tusschen hem en Gomarus scheen aanvankelijk geene scheuring te weeg te sullen brengen. II, aant. 82. (184) — Wat hem eerst aanleiding gaf tot nadenken over de leer der voorverordening. II, aant. 86 (187)
- Armenuiden.** Herstelling der hervormde kerkgemeenschap aldaar. II, 55. — De inweering der nieuwe psalmbetijning vindt aldaar te-
genstand. IV, 83
- Arnhem.** Oproer door de Roomschegezinden aldaar verwekt. II, 81 — Stichting der hervormde kerk aldaar. II, 82.
- ARNOLDI, (HENRICUS)** vangt de hervorming aan te Oudersum. I, aant. 54.
- (NIKOLAAS) verwijdert zich van het rechte spoor der bijbelsche uitlegkunde. II, 400.
- hoogleeraar te Franeker, vijand van de Kartesiaansche wijsbegeerte. II, 488. — Verkettert Bekker. II, 489.
- Artikelen, (geheime)** van Alva's last door hem zelven outworpen. I, aant. 82.
- (vijf) der arminianen over de goddienstleer. II, 191.
- Assen,** kerkvergadering in het klooster aldaar gebonden. II, 112.
- ASSEN, (J. VAN)** schrijft tegen Bruining. IV, 435.
- Asheisten,** of die inderdaad er zijn of geweest zijn, inzonderheid naar het oordeel van Bayle. III, aant. 162. (505)
- ASQUIUS,** raadshoor bij het hof van Vriesland II, aant. 29. (71)
- Auditores** worden afgevaardigden der klassen genoemd tot het onderzoeken der kandidaten. I, aant. 174.
- Augsburgsche confessie, (de)** wordt door de hervormden goedgekeurd. I, 321. — Wat in Brabant daardoor te verstaan. II, aant. 106. (214)
- Augustiner** Monniken begunstigen de hervorming. I, 64, 66.

66. — Worden om dezelve vervolgd. I, 90.
AUGUSTINUS kent te weinig toe aan 's menschen wilen magt. II, 168.
Aurich in Oostvriesland. Daar vestigde zich de kerkgemeenschap der lutherschen. I, aant. 52. (65)
Autographa, (kommissiatot de). Hare oprigting, werkzaamheid en duur van bestaan. II, 579.
Avondgebeden bij de hervormde Nederlandsche kerk in gebruik. I, 495. — Worden door de synoden afgeschaft. I, aant. 222. (481)
Avondmaal, (het) verschilpunt onder de hervormden. I, 308. — Gevoelen van Calvin omtrent hetzelfde. I, aant. 145. (272) — Hoe dit gevierd werd in de hervormde kerk te Londen. I, 487. — Hoe in de Nederlandsche hervormde kerk. I, 497. — Moest gevierd worden na elke provinciale synode. I, 369 — Twist over de geregtigden tot hetzelfde. III, 612.

B.

BADIE, (J. DE LA) eerst toegejuicht en daarna afgezet. III, 87. — Zijn invloed te Vere, te Amsterdam en elders. III, 90. — Vertrekt naar Hervord en sterft te Altona. III, 105
BAERLE, (KASPAR VAN) wordt als hoogleeraar van zijnen post ontzet. II, 261.
BAYLE, (P.) Zijne verdiensten en fouten. III, 342
BAKKER, (JAN) het eerste slagtoffer der geloofsvervolging in Holland. I, 103, 105.

G 3

BARNEY'S vertaling van Jacobi's verklaring van het Hooglied. III, 635.
BARLAIMONT, (de graaf van) geeft den verbondenen edelen het eerst den naam van geuzen. I, aant. 64.
Barneveldt. Berigt aangaande de stichting der hervormde gemeente aldaar. II, aant. 46. (109)
BARSELIS, (JAKOB, JOHANNES) zijne verdiensten omtrent de hervorming der kerk te Zierikzee. II, 38.
Batavia. De kweekschool aldaar gaat te niet. IV, 102. — De kerkeraad aldaar verhindert de oprigting van eene kweekschool voor indische predikanten hier te lande. IV, 107. — De kerkeraad aldaar matigt zich groot gezag aan en misbruikt hetzelfde. IV, 115.
BATENBURG, (D. VAN) vuilaardig geschrift onder dien naam tegen de coccejansen. III, 185. — Over de echtheid of verdichting van dien naam III, aant. 78. (219) en 79. (221)
Beelden en altaren worden langzamerhand uit de hervormde kerken weggeruimd. I, 268.
Beeldstorm in Vlaanderen begonnen. I, 191. — Bevordert het openlijk uitkomen voor de hervorming. I, 200. — Niet door hervormden alleen, maar ook door het roomsch gemeen gepleegd. II, aant. 13. (48).
Beeldstormers. Hunne woede. I, 192. — Warenaar toe niet aangezet door edele en leeraars. I, 193.
Begruuning der kerken tot dezelfde organisatie. IV, 510.
 Be-

- Begrip*, (kort) der christelijke religie, door wien opgesteld. II, aant. 198. (325)
- BEYEM** of **BEYMA**, (SJOERD) een vriesch edelman te Brussel onthoofd. Bijzonderheden daaromtrent. I, aant. 75. (161)
- BEKKER**, (RALTHAZAR) verdedigt de kartesiaansche wijsbegeerte. II, 487. — Zijne verklaring van den katechismus wordt als onregtzinnig veroordeeld. II, 489. — Verschikt dit werk naar de gemaakte bedenkingen. II, 491. — Keurt de vereeniging af van wijsbegeerte en godgeleerdheid. II, 493. — Is zeer ingenomen tegen de Aristotelische wijsbegeerte. II, 494. — Munt uit onder de coccejansen. II, 519. — Zijne verdiensten. II, 556, 563. — Geeft zijne betoverde wereld uit. II, 557. — Gunst, hem door de Amsterdamsche regering bewezen. II, 563. — Had ook als dichter groots verdiensten. II, aant. 524. (599)
- Belijdenissen* des geloofs, met welk oogmerk opgesteld. I, 442.
- Belijdenis* van zonden en aankondiging van derzelver vergeving bij den openbaren godsdienst. I, 482.
- Belijdenispredikationen* zijn van de vroegste tijden af gehouden bij de hervormden. I, aant. 238. (508)
- Belofte* na 1795 van de predikanten gevorderd en door sommigen geweigerd. IV, 161.
- BENNET**. Zijne onverstandige handelwijze omtrent. Verhaeg. III, 602.
- Beoefeningsleer*, waarom meer dan de zedeleer behandeld. III, 21.
- BERGEN**, (NIKOLAAS VAN) geloofsonderzoeker in Holland. I, 106.
- Bergen op den Zoom*. Gesteldheid der hervormde kerk-gemeenschap aldaar. II, 49. — Door de franschen ingenomen in 1747 III, 143.
- Bergschenhoek*. Stichting der hervormde gemeente aldaar. II, 11.
- BERNARD**, een geleerd en godvruchtig karmeliter sterft den marteldood. I, 104.
- BERNEAU**, (H. W.) Wolfiaansch godgeleerde te Franeker. III, 235.
- Beroepingen* der predikanten, hoe dienaar verschillende synodale verordeningen moesten geschieden. I, 390. — De overheid plag in dezelve het hoogste gezag te hebben. I, 395. — Besluit daaromtrent van den souverainen vorst IV, 606.
- Beroerten* door de onroomschen verwekt. I, 250.
- BERTLOT**, (ANDREAS) wordt te Aalst ter dood gebracht. I, aant. 72. (150)
- Beslqene gemeente*, wat daar door te verstaan. II, aant. 38. (88)
- Besluit van God*. Gevoelens van Zwingli en Calvin daarover. I, 315. aant. 145.
- Besluit van de staten van Holland en Zeeland tot handhaving van vrijen godsdienst*. I, 238.
- der algemeene staten tot handhaving van den hervormden godsdienst. II, 434.
- Bestuur*. Vestiging des algemeene

- meenen kerkelijken bestuurs. IV, 649.
- BEUKELSEN (JAN)** wordt in de plaats van Matthijssen verkozen door de wederdoopers. I, 128.
- BEUNINGEN, (KOENRAAD)** behoort tot de Rijnsbungers. II, 289 — Vereenigt uitgebreide staatkunde met godsdienstige kleingeestigheid. III, aant. 57. (134)
- Bevestiging** der predikanten geschiedt onderscheidenlijk in onderscheidene provincien. I, 389.
- van predikanten, die reeds in dienst waren. I, aant. 253. (544)
- Bevinding.** Het gebruik van dit woord in de beoefeningsleer. III, aant. 152. (469)
- Bevolking** van de Nederlanden naar de onderscheidene kerkgenootschappen, bij de inlijving in Frankrijk. IV, 497.
- BEZA.** Zijne getuigenis van Erasmus. I, 18. — Zijne Psalmbereijming. I, 552. — Zijne wijze van schriftverklaring. II, 394. — Zijn gevoelen over de voorverordening. II, aant. 85. (187)
- Bijbel.** Het lezen in denselven wordt in Holland verboden. I, 107.
- Bijbeloefeningen.** Derzelver gebruik in de 17de eeuw III, aant. 13. (47)
- Bijbelplaatsen** zijn in de liturgische Schriften niet algemeen naar de staten overzetting verbeterd. I, 533.
- Bijbelverklaring** als hoofddoel der predikation beschouwd wordende, werden aanvankelijk in de hervormde Nederlandsche kerk geheele Bijbelhoeken verklaard. I, aant. 233.
- Bijbelvertalingen,** derzelver geschiedenis. I, 538.
- Bijbelvertaling** wordt op last der Dordsche synode vervaardigd. II, 545, 354 — Pogingen van vroegere synoden dienaangaande. II, 315. — Ontmoet bij de invoering veel tegenstand. II, 370 — Derzelver waarde en gebreken. II, 373. — Redenen van derzelver tragen voortgang in de Nederlanden. II, aant. 240. (414) — Aan dezelve wordt te groot gezag toegekend. II, aant. 262; 437. — Van Luther, Oordeel over dezelve. II, aant. 237. (404) — Van Martin in de Waalschfransche kerk ingevoerd. III, 380. — in het Maleisch. III, 398.
- Bibliothek,** (Nederlandsche) oorsprong van dit maandschrift. III, 631. — Ondergaat onder den naam van vaderlandsche Bibliothek eene aanmerkelijke verandering. III, 662.
- van theologische letterkunde. Verdiensten van derzelver schrijvers. IV, 331.
- Biddag** op last van koning Lodewijk gevierd. IV, 384.
- en **bidstonden** door den souvereinen vorst verordend. IV, 605.
- Bidstonden** voor het zendelinggenootschap. IV, 240.
- Bild,** (het). Berigten aangaande den kerkelijken toestand in dezen ingedijkten polder. II, aant. 20 (61)
- Bleiswijk,** stichting der hervormde gemeente aldaar. II, 11.
- Blomkamp,** een klooster, wordt door de wederdoopers stor-

- stormendershand ingenomen. I, 126.
- BLOM, (K.)** doet eene stoute aanspraak aan de regering van Leeuwarden. III, 585.
- BODDAERT, (P.)** schrijft tegen Brahe. III, 499.
- Bodegraven.** Stichting der hervormde gemeente aldaar. II, 8.
- BODENSTEIN, (ANDREAS)** van Karistad, een geleerde dweeper. I, 145. — Verlaat Luther en kleeft de gevoelens der wederdoopers aan. I, 309.
- Boekbeoordeelaars** te Parijs aangesteld. IV, 562.
- Boekdrukkunst.** Hare uitvinding, lof en schade. I, 9.
- Boeten** door hen betaald, die met remonstrantsche predikanten gemeenschap onderhouden. II, aant. 188. (509)
- BOGERMAN, (JOHANNES).** Zijne ingenomenheid met de Nederlandsche geloofsbelijdenis en Heidelbergsehe katechismus. II, 185. — Geeft een zeer gunstig bericht van de gemeente van Enkhuisen. II, aant. 7. (27) — Wordt president der Dordrechtsche synode. II, 219. — Neemt geen geneegen in de opgestelde leerregels der hervormde kerk. II, 230. — Heeft geleerd, dat ketters met het zwaard moesten gestraft worden. — I, 232. — Wordt aan het hoofd van zes predikanten naar Utrecht gezonden om de synode aldaar met raad en daad bij te staan. II, 259. — Wordt mede benoemd tot de Bijbelvertalers. II, 561. — En onder hen tot voorzitter. II, 562. — Ontvangt van de staten meerder eeregeld dan de overige vertalers. II, 568. — Zijne verdiensten omtrent de nieuwe Bijbelvertaling. II, 576. — Staat in hooge schting bij de staten van Vriesland. II, aant. 142. (248) — Predikt op versoek van prins Maurits te 's Gravenhage. II, aant. 145. (249) — Zijne onmatige ijver op de Dordsche synode. II, aant. 154. (269) — Zijne zucht tot vervolging. II, aant. 158. (271) — Die strijdt met zijne leer. II, aant. 159. (271) — Hoe hij na de Dordsche synode door de staten en de synode van Vriesland werd behandeld. II, aant. 165. (284) — Oordeel over zijne geleerdheid en verdere verdiensten. II, aant. 269. (454)
- BOYSOR,** admiraal van Walcheren, ouderling bij de waalsche gemeente van Middelburg. I, aant. 167. (320)
- Bolsward.** Herstelling der hervormde gemeente aldaar. II, 58.
- Bommelerwaard.** Stichting der hervormde kerkgemeenschap aldaar. II, 117.
- Booms, (M-)** een der voornaamste aanhangers van Van Hattem. III, 127. — Verspreidt de Mystikerij. III, 295.
- BONNET, (G)** zijn oordeel over de kerkelijke verdraagsaamheid. III, 532. — Zijne verdienste omtrent de verbetering der predikwijze. IV, 72.
- BORREN, (E. A.)** zijn lof. IV, 448.
- Bosch, (Meijerij van den).** Stichting der hervormde kerk aldaar. II, 135.
- BOSMAN, (K.)** de langaleven-

- de der labadisten. III, 302.
- BOSVELD**, (P.) schrijft onder den naam van Philadelphus. III, 820 — Zijn lof als schriftverklaarder. IV, 278. — Zijne exegetische schriften. IV, aant. 45. (261)
- BOUMA**, (JELLE of GELLIUS FABER DE) predikte reeds vóór Luther het zuiver Evangelie. I, 47.
- BOURGONDIE**, (PHILIP VAN) bisschop van Utrecht begunstigt de hervorming. I, 68.
- BOURIGNON**, (A.) eene mystieke fransche vrouw. III, 84
- BOUKAMP**, uitgever van het boek van Eswijler. III, 322.
- Bovenvaldrijvers** waren Calvin; Beza en de strenge contra-remonstranten. II, aant. 155 (269)
- Braband**, (Staats) waardoor de hervorming aldaar verhinderd werd. II, aant. 287. (512)
- Braband**, (Noord) misnoegen der roomschgezinden aldaar tegen Napoleon IV, 552.
- BRAHE**, (J. J.) verwekt twist door zijn schrijven over de Walchersche artikelen. III, 497.
- BRAKEL**, (D. G.) niet vrij van mystikerij. III, 25.
- (W) ijvert zeer voor Koelman en het calvinisme. I, aant. (217) — Welk nadeel hij in de hervormde kerk heeft gesticht, III, 302. — Oordeel over zijn redelijke godsdienst. III, 354. — Verzet zich tegen de magt der overheid in de kerk. III, 579. — Omslandigheden zoo te Leeuwaarden als te Rotterdam daaromtrent voorgevallen. III, aant. 256. (816)
- BRANDTs** berigt omtrent Drenthe tegen Hinlopen verdedigd. I, aant. 257. (416)
- BRAUNIUS**, (JOANNES) ijvert voor het gezag van den staat in het kerkelijke. I, 382. — Wederlegt de schriften van De Joncourt tegen de Coccejanen. III, 182.
- Brazilië** aan de Portugezen wederom afgestaan. II, 386.
- Breda**. Stichting der hervormde kerk in deze baronie. II, 130.
- BREDERODE**, (HENDRIK VAN) staat aan het hoofd der verbondene edelen. I, 180. — Tracht Utrecht te overmeesteren en houdt voor eenigen tijd Amsterdam onder bedwang. I, 214. — Vliedt naar Duitschland. I, 217.
- Breken** des broods bij de Avondmaalsbediening geschiedt op onderscheidene wijze. I, aant. 224.
- BREZ** of **BRES**, (GUY of GUIDO DE) een waalsch godgeleerde. I, 304. — Stelt eene geloofsbelijdenis op, die door de hervormden in ons land aangenomen wordt. I, 323, 326, 444. — Was meest kalvijnischgezind. II, 171. — Wordt te Valenciennes ter dood gebracht. I, 206.
- Brielle** bemagtigd door de watergeuzen. I, 228.
- BRIL**, (J.) verspreidt de mystikerij in zijne geschriften. III, 294.
- BRINCK**, (HENRICUS) waarschuwt de vriesche kerken tegen het Coccejanisme. II, 516. — Verzet zich tegen de Coccejaansche verklaring der profetische schriften. II, 522. — Is een geweldig tegenstander van Van der Waaijen.

- jen. II, aant. 359. (617) — IJvert niet minder heftig tegen Van Giffen. II, aant. 342. (620) — Zijne heerszucht. II, aant. 346. (622) — Zijn oordeel over de kritiek. III, aant. 2. (6) — (A.) Gevolgen van zijn bedanken voor Dordrecht in de gemeente van Leeuwaarden. IV, 225. — Voortreffelijkheid van zijne handleiding voor mijne leerlingen. IV, 275.
- BRINXMA**, (H.) schrijft tegen Hofstede. III, 661.
- Brouderen des gemeenen levens*, (genootschap van de). Hare verdiensten omtrent het schoolonderwijs. I, 7 — Wordt tegengewerkt van de roomsche geestelijkheid, maar bevorderd door de regering. I, aant. 4. (9)
- BROEK**, (J. J. LE SAGE TEN). Zijn gevoelen over het horgtogtelijk lijden van Jezus. III, 567.
- BROES**, (B.) van wege zijne voorrede voor Curtenius aangevallen. III, 674.
- BROUWER**, (J.) schrijft tegen Kist over de formulieren van eenigheid. IV, 208.
- Brouwershapen*. Herstelling der hervormde kerkgemeenschap aldaar. II, 40.
- BRUINING**, (A.) geeft ecne nieuwe voorstelling van de leer der verzoening. IV, 434.
- BRUN OF BRUNIVS**, (HENRICUS) ving de hervorming aan te Aurich. I, aant. 54.
- Brussel*. De burgers dier stad beletten Margaretha te vertrekken. I, 204. — Van twee hervormde nederduitsche predikanten voorzien. IV, 647.
- BUOERUS**, (GERSON) zijne verdiensten omtrent de hervormde kerk. II, 32.
- BUITENDIJK**, (G. VAN) zijne gevoelens. III, 295.
- BULLINGERUS**, leerling en opvolger van Zwingli. II, 172. — Zijne verdiensten eek omtrent ons vaderland. II, aant. 89. (194)
- Burgerberoerten* vermengen zich met kerkelijke twisten. II, 190.
- BURMAN**, (FRANCISCUS) ijvert voor het gezag van den staat in het kerkelijke. I, 382. — (P.) beoordeeling zijner gedichten in de Nederlandsche Bibliotheek en gevolgen daarvan. III, 640.
- BUSCH**, (JAN) zijne getuigenis van de monniken. I, 16.
- BUURT**, (A) oordeel over zijne beschouwende godgeleerdheid. IV, 62.

C.

- CALVINUS**, (JOANNES) of Jean Chauvin zet het hervormingswerk van Zwingli voort. I, 314 — Zijn gevoelen over het Avondmaal tracht dat van Luther en Zwingli te vereenigen. I, 315. — Zijne meening over Gods besluit en de voldoening. I, 315. — Over het kerkbestuur. I, 316. — Zijne inrigting van het kerkbestuur te Geneve. I, 364. — Wordt eenigermate in de Nederlanden gevolgd. I, 365, 379. — En op de synode van 1618 met klem ingevoerd. I, 381. — Zijne godsdienstleer heeft die van Zwinglius in de nederlandsche kerk verdrongen. I, 467. — Hij volgt

- volgt Augustinus in de leer der voorverordening en vol-doening. II, 170. — Zijn gevoelen over de voorverordening. II, aant. 85. (187) — Vindt zijne meeste aanhangers in het zuidelijk gedeelte der Nederlanden. II, 171.
- Calvinisme**, wanneer en hoe het in Brabant is door gedrongen. II, aant. 104. (214)
- Calvinisten**, (de) zijn zeer tegen de liturgische gebeden. I, aan. 216. (472) — Waren aanvankelijk zeer verdraagzaam. II, aant. 82 (183)
- CAMPHUYZEN**, (DIRK RAPHAELS) wordt van zijnen dienst ontzet. II, 259.
- CANZIUS**, (LUBBERTUS) vangt de hervorming aan te leer. I, aant. 34.
- CARPENTERIÛS**, (PETRUS) beroemd leeraar te Norwich. I, 159.
- CARTESIUS**, (R.) zijn oorsprong, zijne wijsgeerige en godgeleerde gevoelens, benevens derzelve tegenstand. II, 451.
- Cartesianisme** wordt vereenigd met Coccejanisme. II, 486. — Is nadeelig voor de godgeleerdheid. II, 581. — Wordt door de wijsbegeerte van Newton, Leibnits en Wolff verdrongen. II, 582.
- CASSANDER**, (GEORG) zijn gunstig gevoelen omtrent de hervormden. I, aant. 14.
- CASSIANUS** vormt een stelsel, dat het midden houdt tusschen Augustinus en Pelagius. II, 169.
- CATS**, (JACOB) opent de groote vergadering der staten na den dood van Willem II. II, 428.
- CAVE**, (JOSUA DE LA) zijne verdiensten omtrent de beoefening der godzaligheid. II, 414.
- Centrale vergadering** in 's-Gravenhage en hare verrigtingen. IV, 143.
- CHAIS**, (CH.) zijne verstandige en liederlijke handelwijze in het verschil met Saurin. III, 255.
- CHAPELLE**, (A. DE LA) schrijft tegen Matij. III, 212.
- Charlois**. Stichting der hervormde gemeente aldaar. II, 11.
- CHEVALLIER**, (P.) professor te Groningen van ketterij verdacht. IV, aant. 1. (2) — Ongunstige indruk zijner uitgegevene leerredenen. IV, 70.
- Christendom**, (het) reeds zeer vroeg in deze landen ingevoerd. I, aant. 116. (224)
- Christenen**. Er waren in den eersten tijd der hervorming vijf klassen van dezelve in de Nederlanden. I, 98.
- Christo sacrum**. Goede geest en strekking van dit godsdienstig genootschap. IV, 248.
- CLARENBACH**, (ADOLF) rector en eerste hervormer te Wezel. I, 117.
- CLARISSE**, (T. A.) zijn lof als kanselredenaar. IV, 73. — (J) onderscheidt zich als kanselredenaar. IV, 281.
- CLERICUS**. Zijne verdienste omtrent uitleg- en oordeelkunde. III, aant. 194. (577)
- CLOFFENBURG**, (JOHANNES) verwijdert zich van het regte spoor der bijbelsche uitlegkunde. II, 400.
- Coccejanen**, derzelve onderscheidene meening. II, 495. — Bid-

- Bidden in de kerken niet voor den prins van Oranje. II, 503. — Worden door de staatsgezinden begunstigd. II, 504. — Worden niet ten onrechte beschuldigd van minder bevorderlijk te zijn aan de godzaligheid. II, 504. — Derzelver scheiding in Leydsche of groene en ernstige Coccejanen. II, 527. — Hun ijver in de verklaring der H. schrift. III, 8. — Dikwerf zonder verstand. III, 9. — Hunne godgeleerdheid niet zonder verdiensten, maar door verkeerde schriftverklaring en wijsbegeerte hederven. III, 13. — Hunne beoefeningsleer vrij van mystikerij. III, 49. — Verdeeld in onderscheidene soorten. III, 290. — Zij gingen zwiezig gekleed. III, 282. — Het verschil tusschen hen en de voetianen wordt van lieverlede onkenbaar en houdt op. IV, 2.
- Coccejianismo.** De twist over hetzelfde dreigt eene nieuwe scheuring in de nederlandsche kerk. II, 511. — Wordt in Holland eerst gestild. II, 514. — Bepaalde zich vervolgens hoofdzakelijk tot de verklaring der profetische Schriften. II, 523.
- Cocceius, (JOHANNES)** zijne getuigenis omtrent Maccovius. II, 399. — Ziet het duidelijkst de ingesloepene verkeerdheden in de hervormde kerk. II, 443. — Korte schets van zijn leven. II, 448. — Zijne gedachten over de heogfening der godgeleerde wetenschap van zijnen tijd. II, 419. — Hij was een bijbelsch godgeleerde, die de bijbelsche leer zuiverde van menschelijke bijvoegsels. II, 459. — Een zelfdenkend godgeleerde. II, 462. — Onderscheid tusschen hem en Cartesius. II, 463. — Hij vond grooten tegenstand in de hervormde kerk. II, 463, 465, 474. — Zijne wijze van bijnelverklaren. II, 468. — Zijn leerstelsel. II, 469. — Zijne vroegere schriften. II, 472. — Zijn dood. II, 484. — Zijn borstbeeld in de Pieterskerk geplaatst te Leyden. III, 186.
- Cock, (G. TH. DE)** zijne leerrede over de verdraagzaamheid geeft aanleiding tot twist. III, 512.
- Coetus** of kerkvergadering der hervormden in Oostvriesland. I, aant. 35.
- in Zeeland ontvangt den naam van synode. IV, 313.
- Colchester** Hervormde gemeente aldaar. I, aant. 86. (175)
- Coligny** raadt den prins van Oranje eene vloot uit te rusten. I, 228.
- Collator unicus** of primarius, Onderscheid tusschen beiden. IV, aant. 90. (437)
- Collegium qualificatum**, waaruit dit bestond in Zeeland. I, 400.
- Comrie, (A.)** verbindt zich met Holtius om onrust in de kerk te stookten. III, 485.
- Concepten** tot vereeniging met de Remonstranten vruchteloos ontworpen. II, 539.
- Coneringh, (G.)** remonstrantsch predikant wordt in hechtenis genomen. II, 439.
- Conradi, (P.)** zijn lof als kanselredenaar. IV, 68.
- Contraremonstranten** worden de volgers van Gomarus genoemd.

- noemd. II, 197. — Zij zoeken ofeene synode of raadpleging der buitenlandsche theologische fakulteiten. II, 197. — Begonnen de eerste te denken aan eene afzondering van de Remonstranten. II, 602. — Scheuren zich werkelijk af. II, 208. — Kunnen in vroegere en latere regtzinnige onderscheiden worden. II, aant. 157. (269) — Welke pogingen zij aanwendden om de Remonstrantsche leeken voor hunne gemeente te winnen. II, aant. 189. (313)
- Conventus* praeparatorius tot eene algemeene synode te 's Gravenhage, wanneer gehouden, wie daarvan leden waren en met welken uitslag die vergadering gehouden werd. II, aant. 121. (221)
- COOLHAAS, (K.) predikant te Leyden, wordt van wege onregtzinnigheid buiten den schoot der hervormde kerk gesloten. II, aant. 68. (182)
- CORANUS, (ANTH) tracht de verdeelde gemoederen te vereenigen. II, aant. 110. (214)
- CORNELIS Adriaansz. beschouwt de Zwinglianen en Calvinisten als ééne sekte, II, aant. 113. (215)
- CORVINUS, (J.) wordt in de nieuwe gemeente te Leeuwaarden tot predikant aangesteld. IV, 227.
- COUSIN, (GILBERTLE) 's graf-schrift op Erasmus I, aant. 7.
- CRAMER, benoemd tot organisatie der roomsche kerk, zijne vorderingen als zoodanig. IV, 528. — Aanmerkingen van Janssen op dezelve. IV, 530.
- CRANMER, (TH.) bestuurt de hervorming in Engeland. I, 155.
- CRIJTING, (BERNARD) hoofd der wederdoopers. I, 129.
- CREMER, (J) schrijft tot verdediging van Lampe. III, 208. — Zijne verdienste als godgeleerde. IV, 62.
- CURCHLLAUS, (GIDEON) wordt te Kampen in den kerker geworpen en uitgebannen. II, 321.
- (S) de eenigste beoefenaar der kritiek van zijnentijd. III, aant. 2. (5)
- CUVIER en NOËL, afgevaardigden tot onderzoek van den staat van het onderwjs in Nederland. IV, 560.
- D.
- DANKAARTS, (JAN) beschuldigt Oldenbarneveld van landsverraad. II, 215. — Wordt bij de gevangenneming van Oldenbarneveld ontslagen. II, 217.
- (SEBASTIAAN) be-raamt eene kerkordening voor de Oostindische kerken. II, 317.
- DATHEEN, (PETRUS) houdt met de Palisers een mondgesprek over de godsdienstleer. I, aant. 52. — Staat aan het hoofd der misnoegden te Gent. I, 242. — Wordt deswege door prins Maurits en de staten vervolgd. I, aant. 98. (191) — Vertaalt den Heidelbergischen katechismus. I, 324, 457. — Verzammelt de nederduitsche liturgie. I, 526. — Zijne psalmberijming voorkomt die van Uitenhove en geraakt ondanks derzelve gebreken in algemeen gebruik. I, 545. — Aanmerking over derzelve taal. IV, aant. 18. (95) — Be-wijst

- wijst zijnen dienst bij de herstelling der hervormde gemeente te Amsterdam. II, 19. — Door prins Willem I belast met de in orde bringing van kerkelijke zaken te Zierikzee. II, 38. — Is noch te Amsterdam, noch te Utrecht ooit predikant geweest. II, aant. 3. (13)
- Deisten.** Waar zij eerst en meest, en wanneer ook in ons vaderland geweest zijn. III, 339. — Het naideel hunner schriften door de mystikerij bevordérd. III, 350.
- DEKEMA** valt als spaanschgezind in den haat des volks te Leeuwaarden. II, aant. 25 (67)
- DELEEN**, (WOUTER) predikant te Londen. I, 155. — Een der eerste hervormers van Zeeland. II, aant. 102. (211)
- (PETRUS) een zwinglich predikant te Groningen. II, 176.
- DELPRAT.** Wat hij meénde, dat aan den keizer kon toegegeven worden, IV, 506. — Stelt het verslag der commissie van organisatie. IV, 524.
- DEURHOFF**, (W.) verklaart zich tegen Spinoza en wordt nogtans voor spinosist gehouden. II, 577. — Zijne stellingen. II, 579.
- Deventer.** De luister van hare kapittelschool. I, 7. — De verdiensten van hare inwoners omtrent dezelve. I, aant. 3. (7) — Demoesd van derzelve regering en goede gevolgen daarvan. I, 115. — Stichting der hervormde kerk aldaar. II, 89. — Trage voortgang der hervorming aldaar. II, aant. 48. (111)
- Diakenen**, (de) behoorden eigenlijk niet tot den kerkeraad. I, 372. — Hoe zij de hofdegiften inzamelden bij den openbaren godsdienst. I, aant. 219. (474)
- Dichtkunst.** Derzelve toestand in het begin der 18de eeuw. III, 154.
- DIEU**, (LUDOVICUS DE) zijne uitlegkundige verdiensten. II, 396.
- Dokkum.** Vervolging der remonstranten aldaar. II, 331, 439. — Onderscheidt zich later gunstig door verdraagszaamheid jegens de remonstranten. II, aant. 220. (382) — Vereeniging der remonstranten en doopsgezinden aldaar. IV, aant. 41. (229)
- DOMINICUS**, inquisitiemeester tegen de Waldensen. I, aant. 51. (110)
- DONTECLOCK**, (R.) geeft de eerste aanleiding tot het verschil tusschen Gomarus en Arminius. II, aant. 86. (187)
- Houdt het leerstuk in verschil voor een partikulier gevoelen. II, aant. 91. (197)
- Zijn oordeel over Dirk Volkertsz. Koornhert. II, aant. 119. (217) — Geeft den staat des geschils op tusschen Gomarus en Arminius. II, aant. 120. (220)
- Doop**, (de) hoe die bediend werd in de hervormde gemeente te Londen. I, 486. — Hoe in de nederlandsche hervormde kerk. I, 496 — Door de Rijsburgers bij indompeling bediend. II, 287. — Twist over den doop der bejaarden in Oostindie. III, 399.
- Doopformulier.** Verscheidenheid in het gebruiken of niet gebruiken van hetzelfde. I, aant. 248. (538) — Voor be-

- bejaarde personen is eerst ten jare 1619 gewettigd. I, 536.
- Doopsgezinden.** hier te lande zijn van de Waldenzen oorspronkelijk. I, 57, 157. — Moeten van de wederdoopers wel onderscheiden worden. I, 120. — Hebben eenen afkeer van hunne ongeregelheden. I, aant. 45. (95) — Er worden nogtans met dezelve verward. I, 150. — Zij beminnen zeer het lezen van den Bijbel. I, 150. — Hun wordt vrijheid van godsdienst gegund. I, aant. 107. — Zij meenen, dat de godsdienstige bezittingen door de overheid moesten worden verbeurd verklaard. I, 271. — Zij werden zeer ongunstig beoordeeld. I, 534. — Velen van hen gaan van tijd tot tijd tot de kerkgemeenschap der hervormden over. II, aant. 215. (366) III, 54. III, 384. — Van hunne leeraars in Vriesland van Socinianiëry beschuldigd en veroordeeld. III, aant. 211. (642) — Zij zijn voorgangers in den patriotschen wapenhandel III, 420 — Organisatie van hun kerkgenootschap onder Napoleon. IV, 526.
- Doornik** bevatte de talrijkste hervormde waalsche gemeente. I, 362.
- Dordrecht.** Wijze van heroeeping aldaar. I, 398.
- DREAS, (A. G.)** luthersch predikant, zijn twist, afzetting en overgang tot de hervormden. III, 388.
- Drenthe's** betrekking tot de unie van Utrecht. I, aant. 101. — Sichtung der hervormde kerk in dat gewest. II, 104. — Daar hebben de staten het meeste kerkelijk gezag. I, aant. 171. — Heeft eene afzonderlijke synode. I, 574. — Deszelfs kerkeordening. I, 357. — Daar wordt het oppertoezicht over de kerk eerst aan een predikant, daarna aan de ridderschap opgedragen. I, aant. 165. (310) — Hoe daar de beroepingen geschieden I, 404. — Huldigt na den dood van Willem II den stadhouder van Vriesland, Willem Frederik. II, 426 — Daar zijn de pastorijgoederen voornamelijk verdonkerd. I, aant. 126. (241) — Daar wordt de nederduitsche taal zeer onzuiver gesproken. II, aant. 255. (416)
- Drenthenaren.** Hunne lofwaardige zeden. II, 106.
- Drentsche** kerkenraden houden het beste toezigt op het onderwijs. I, 372.
- landregt, waarop gevestigd. II, aant. 54. (135)
- DRIESSEN** beschuldigt Wittichius van spinosisme. III, 249.
- Vervangt Fruitier in den twist met Lampe III, 205.
- Schrijft tegen Van Thuijnen. III, 221. — Ook tegen Venema. III, 224.
- DRYANDER, (FRANCISCUS)** anders Euzenas wordt vervolgd om eene overzetting van het N. T. I, 112.
- Druipers,** derzelver vrijheid in ons vaderland hersteld. IV, 674.
- DRUSIUS; (JOHANNES)** bevoordert de bijbelsche uitlegkunde. II, 305. — Zijne verdienste omtrent de schriftverklaring II, aant. 208. (347) — Verslag van zijnen arbeid aan de vertaling des
- Bj.

Pijbels. II, aant. 246. (414)
DUIJNUIS, (HUBERT) predikt
 te Utrecht de zuivere leer in
 de roomsche kerk. II, 68.
 — Zijne leer en leerwijze.
 II, 69.

E.

EESERSBACH henoemd tot orga-
 nisatie der luthersche kerk.

IV, 525.

Edikt, (het eerste) van Karel
 V tegen de hervormden I,
 87. — (Ecuwig) te Brussel
 aangegaan. I, aant. 95.

(188)

EDUARD de zesde werd in den
 protestantschen godsdienst
 opgevoed. I, 155.

EDZARD, vorst van Oostvries-
 land, was de eerste vorst,
 die zich openlijk voor de her-
 vorming verklaarde. I, 54.

Eed van getrouwheid aan de
 volksvertegenwoordigers ge-
 vorderd, aanleiding van ver-
 schil tusschen de voorstan-
 ders der omwenteling van
 1795. IV, 129.

Eendragt heerscht onder ver-
 schillend denkende protes-
 tanten I, 202.

ERRERK, (J. VAN) van zijnen
 dienst ontzet. III, 605.

Eerzucht, (Het gevaar van on-
 betugelde) door het voor-
 beeld van Napoleon gestaafd.

IV, 566.

EGMOND, (NIKOLAAS VAN) eer-
 ste geloofsouderzoeker in de
 Nederlanden. I, 89.

———— (Lamoraal, graaf
 van) helpt Margaretha in de
 onderdrukking der vrijheid.
 I, 207, 209 — Wordt na-
 mens de staten om verzach-
 ting der vervolging naar den
 koning gezonden. I, 176 —

Wordt door Alva onthoofd;
 I, 225. — Wordt door den
 prins van Oranje gewaar-
 schuwd. I, aant. 84. (170)

———— (KARL VAN) her-
 tog van Gelder bevordert in
 Drenthe de hervorming. II,
 105.

EILSHEMIUS, (BERNARD) be-
 roemd leeraar te Emden. I,
 aant. 34.

Eklektische wijsbegeerte zege-
 praalt over scholastikerij en
 Cartesianisme. II, 458.

ELEUS of ELIACUS, (MARTINUS)
 predikant te Leeuwaarden.
 I, 200 — Berigt omtrent
 hem. II, aant. 95. (205)

ELIOTUS of ELOY heeft hier het
 Evangelie verkondigd. I,
 aant. 117.

ELIZABETH begunstigt de pro-
 testanten. I, 159. — Wei-
 gert de heerschappij der Ne-
 derlanden, doch geeft onder-
 stand. I, 258.

Emden, de moederkerk der her-
 vormden. I, aant. 33. —

Daar vestigde zich de kerk-
 gemeenschap der Zwinglianen.
 I, aant. 32 (65) —

Ontvangt de vlugtende Neder-
 landsche protestanten. I,
 aant. 75. (160) — Gelijk
 ook de Engelsche vlugtelin-
 gen. I, 158.

EMDRE, (S. VAN) zijne ver-
 dienste in de uitbreiding van
 zuivere godsdienstbegrippen.

IV, 64.

ENNO, een vredelievend vorst
 van Oostvriesland. I, aant.
 35.

EPFENS, (M.) verzet zich met
 weinig vrucht tegende nieu-
 we gemeente te Leeuwaar-
 den. IV, 229.

ENS, (J.) verdedigt tegen Fru-
 tier het Coccejanisme, III, 192.

Ens,

- ENS**, (P.) zijne gevoelens en derzelver gevolgen. III, 215.
- ENTENS**, (BARTHOLD) sneuvelt voor Groningen. II, 101.
- EPISCOPIUS**, (SIMON) volgt Arminius als hoogleeraar op. II, 198. — Opende onderhandeling met de Dordsche synode met eene redevoering. II, 220 — Wordt verschoond van tegen het bevel der Staten naar het vaderland terug te keeren. II, 264. — Bevordert de Bijbelsche uitlegkunde. II, 305. — Zijne verdiensten als schriftverklaarder. II, aant. 209. (348) — Wijdt de eerste remonstrantsche kerk in te Amsterdam en wordt aldaar hoogleeraar. II, 330. — Zijn oordeel over de Bijbelvertaling en derzelver kantteekening. II, aant. 260. (451)
- ERASMUS**, (DESIDERIUS) Zijne verdiensten omtrent de herstelling der wetenschappen, de hervorming van den godsdiensten de zedelijkheid. I, 4, 17, 52. — Zijn gevoelens over het avondmaal. I, 510. — Over Gods besluit en de voldoening. I, aant. 145. — waarin hij Cassianus volgt. II, 170. — Heeft den grondslag gelegd der Bijbelvertaling. I, 538. — Uitgaven zijner werken. I, aant. 8, (23)
- ERASTUS**, zijn gevoelens aangaande het gezag der overheid in de kerk. III, aant. 256. (814)
- Ernstige Coccejanen*. Hun oorsprong en verdiensten. II, 527.
- ESSEN**, (JAN VAN) Augustiner monnik, eerste martelaar der waarheid in Europa. I, 91.
- ESSENIUS**, (ANDREAS) verzet zich tegen Coccejus II, 473.
- ESWILLER**, (J.) bevordert het bedorven mysticisme. III, IV. DEEL.
82. — Geest een boek uit, dat tot vele verkeerdheden aanleiding geeft. III, 322.
- EVANUM**, (ONNE VAN) maakt zich verdienstelijk omtrent de hervorming. I, 66.
- Evangelie-boeken*, in de scholen in gebruik, bleven lang op de roomsche leest geschoeid. I, 537.
- Evangelischen* willen alle protestanten genoemd worden. I, 324.
- Evangelische* denk en predikwijze van Teelinck en die hem volgden. III, 313.
- gezangen hebben van den aanvang af veel tegenstand gevonden. I, 552.
- Evangelie-teksten* bij de roomsche predikheeren in gebruik werden door de predikanten ook ten grondslag konner leerredenen gelegd. I, 513.

F.

- FALCK**. Zijne verdiensten omtrent de Indische kerk. IV, 109.
- FARNEZE**, (ALEXANDER) prins van Parma, onderwerpt Gent en de tien zuidelijke provincien aan Spadje. I, 245.
- FAUKEL** of **FAUKELIUS**, (HERMAN) hervormd predikant te Middelburg, kan van zijne gemeente geene vrijheid verkrijgen, om naar Amsterdam te vertrekken. I, aant. 111, (216) — Heeft het Nieuwe Verbond vertaald. I, aant. 257. (549) — Isopsteller van het Kort Begrip. II, 278.
- Federalisten* en *Unitarissen* in eenen staatkundigen zin. IV, 152.
- Feesten*, (do) van Kersmis, Paschen enz. werden in de her-

- hervormde Nederlandsche kerk eerst afgeschafte, doch daarna gevierd door het houden des avondmaals. I, 516. — Gelijk zulks ook geschiedde in de Londensche gemeente. I, 495.
- FRITH**, (RHIJNVIS) sticht veel goeds door zijn dagboek mijner goede werken. IV, 37.
- FIJNE**, (PASSCHIER DE) voorganger der Remonstranten te Warmond. II, 287.
- FLOH**, (J. H.) zijn ongepaste uitval tegen den Heidelberg-schen katechismus IV, 206.
- FONTANES** (DE). Blijken van zijne genegenheid voor de Nederlandsche geleerden. IV, 561.
- Formulier* van onderteekening op de Dordsche synode van 1618 vastgesteld. I, 464.
- van eenigheid is geheel onderscheiden van regel des geloofs. I, aant. 205. (434)
- van doop en avondmaal moest woordelijk voorgelezen worden. I, aant. 216. (471)
- van vragen in de provincie Groningen der gemeente bij het avondmaal voorgesteld. I, aant. 235. (508)
- van bevestiging van predikanten, ouderlingen en Diakenen. I, aant. 253. (544)
- Van afsnijding en wederopneming. I, aant. 255.
- *gebeden* worden in de Nederlandsche hervormde kerk ingevoerd. I, 494.
- FRANCKEN** (E.). Zuiverheid zijner beoefeningsleer. III, 306.
- Franeker*, setel der patriotten in Vriesland. III, 431.
- FRANKENA**, (A.) bevordert, behalve andere diensten, de oprigting der akademie te Franeker. II, aant. 33. (80)
- Frankenthal* is voornamelijk zijne opkomst verschuldigd aan gevlugte protestanten. I, 216.
- Fransche* geloofsbelijdenis. I, 455.
- Fransche gevlugte predikanten*. Zorg van 's lands regering voor hen en hunne weduwen. III, 64.
- *uitgewekene hervormden*, hun nadeelige invloed op de zedelijkheid in ons vaderland. III, 284.
- Franschen*, nadeelige invloed van hunne goddeloosheid op het volk van Nederland. IV, 258.
- Franschwaalsche* hervormde kerk niet begunstigd door Lodewijk Napoleon. IV, 363.
- FRANTZEN**, (J.) zijne verdienste als kanselredenaar. IV, 71.
- Fraterhuizen*, oorspronkelijk van Geert Groete's inrigting. I, 8
- FREDERIK HENDRIK** volgt Maurits als stadhouder op. II, 523. — Tracht het lot der Remonstranten te verzachten. II, 325. — Voorspoed der nederlandsche wapenen onder zijn beleid II, 331. — Wordt stadhouder van Groningerland en Drenthe. II, 385. — Raadt vóór zijnen dood tot den vrede met Spanje. II, 387. — Zijne verdiensten omtrent den staat en de kerk. II, 389.
- FREDEBIKS**, (WILLEM) een geestelijke, bevordert de hervorming. I, 66.
- Fre-*

Frederikstad. Remonstrantsche gemeente aldaar. II, 274.

FRUITIER, (J.) wendt vruchteloze poging aan tot vereeniging der Coccejanen en Voetianen. III, 181. — IJvert daarna in geschrifte tegen de Coccejanen III, 187. — Zijn twist met Lampe. III, 202. — Verdiensten zijnes overgrootvaders omtrent de hervorming. I, aant. 262 (560)

FUCHSCHER (JOHAN) profet van Jan Beukelsen. I, 128.

G.

GALAMA, (HARTMAN) een vriesch edelman te Brussel onthoofd. I, aant. 75 (161)

GALEN, (JAN VAN) hoofdman eener hende wederdoopers. I, 127.

GANSFORT of GANERFORT. Zie **GOESEVOET.**

Gebed voor Lodewijk Napoleon voorgeschreven. IV, 352.

Gebeden der liturgie zijn bijzonder voortreffelijk. I, 536.

Geestelijk kantoor in Noordholland en vervolgens ook in Zuidholland opgericht. I, 277. — Stond wel onder landsbestuur, maar was toch geen landskantoor. I, aant. 125. (234)

Geestelijke goederen worden na de hervorming door de overheid aangeslagen tot onderhoud der predikanten. I, 275. — Zijn ten deele verdonkerd. I, aant. 126. (236)

Geestelijkheid. Hare groote invloed op 's lands regering vóór de hervorming. I, 423. — Wordt na dezelve geheel uitgesloten. I, 425.

GELDER, (KAREL VAN) be-

schermt de onroomschen in Groningen. II, aant. 94. (201)

Gelderland. Vestiging der hervormde kerk in dat gewest. II, 78. — Weinige Calvinisten waren daar onder de hervormden. II, 175. — Hoe daar de beroepingen geschieden. I, 395.

Geleerdheid. Beletselen aan dezelve door Napoleon in ons land in den weg gelegd. IV, 562.

Gelijkheid, geweldensrijen onder den schijn van hare handhaving gepleegd. IV, 136.

Geloof. Van hetzelfde had men aanvankelijk na de hervorming zeer zuivere denkbeelden. I, aant. 221. (478)

Geloofsbelijdenis, (Nederlandsche) is uit de waalsche oorspronkelijk. I, 305. — Is alleen door De Bres opgesteld in de fransche taal. I, 446. — Wordt formulier van eenigheid, maar geenszins regel van geloof. I, 447. — Vindt echter van den aanvang af geene goedkeuring bij de zwinglisch hervormden. I, 452. — Wordt eerst doorgedrongen op de Dordsche synode van 1619. I, 453. — Zij komt overeen met de fransche geloofsbelijdenis. I, 454. — Is echter geene vertaling van dezelve. I, aant. 207. (444)

————— (de Apostolische) wordt bijden openbaren godsdienst voorgelezen. I, 481.

————— Der Remonstranten, waarom opgesteld en hoe beoordeeld. II, aant. 232. (397)

Gemeenten, (waalsche) waneer op onderscheidene plaatsen in ons land gesticht. I, 303.

G.

H 2

- Generaliteitslanden*, (in de) bleef de meerderheid roomschgezind, hoewel ook daar de hervormde godsdienst heerschende was. I, 290. — Hoe in dezelve de beroepingen geschieden. I, 397.
- Gesnootschap*, (Haagsch) tot verdediging van den christelijken godsdienst, waartoe en door wie opgericht. IV, 51. — Onderzoek der fransche politie daaromtrent. IV, 546.
- Gez.*, grootheid der bevolking in die stad in de vroegste tijden. I, aant. 109. (208) — Bestond in het jaar 1567 voor het grootste gedeelte uit hervormden. Ald. — Weigert de roomsche kerkplegtigheden te dulden. I, 242. — Moord der protestanten akaar. I, 152.
- GERARDS**, (BALTHAZAR) vermoordt den prins van Oranje. I, 257.
- GERDES**, (D) heeft Lampe's verbonds methode zeer verbeterd. III, 361.
- Gereformeerden*, waarom zij in ons land meestal tot de gevoelens van Calvin overhellen. II, aant. 114. (216).
- GEROSULUS**, (J.) Zijne standplaatsen in de Nederlandsche hervormde kerk. II, aant. 9. (31)
- Gesprek* tusschen Gomarus en Arminius gehouden. II, 189.
- Gestalte*. Gebruik van dit woord in de beoefeningsleer. III, aant. 152. (469)
- Getal* der verbondene edelen is groot maar onzeker. I, aant. 60. (151)
- Getuigen* bij den doop werden niet gerekend evenzeer als de ouders verplicht te worden. I, aant. 252. (540)
- Getuigenis* van lidmaatschap hoe te geven. I, 368.
- GEUNS**, (MATTHIAS VAN) behoort tot de Rhijnsburgers. II, 289.
- Geuzen*, oorsprong en betekenis van dien naam. I, 180.
- Gevoelens*, (godsdienstige) van Gomarus en Arminius. II, 166.
- Gevolgen* van de fransche overheersching voor den zedelijken toestand en godsdienstige gesteldheid der Nederlanders. IV, 438.
- Gezang*. Historisch berigt omtrent hetzelfde in de hervormde kerk. I, 542.
- Gezangboek* te Hanau in gebruik. I, aant. 75. (158) — Het eerste Luthersche. I, aant. 259. (555) — Een oud Nederlandsch Duitsch. I, aant. 259. (557)
- Gezangen*, (Evangelische) bij de Nederlandsche hervormde kerkingevoerd. IV, 314. — Bij de Waalsche kerk ingevoerd. IV, 281. — (Evangelische). De onrust met opzigt tot dezelve geheel gesteld. IV, 669.
- GIFFEN**, (DAVID FLUD VAN) predikt het eerst het Coccejanisme in Vriesland. II, 516. — Wordt deswege door de klassis van Zevenwoude verketterd en vervolgd. II, 517. — Verwerft echter grooten roem. II, 520. — Maakt de coccejansche studie praktisch voor het hart. II, 523. — In hoe verre hij een leerling van Van der Waeijen kan genoemd worden. II, aant. 341. (613)
- GNAPHAËUS**, (WILHELMUS) om het geloof vervolgd. I, aant. 40. (79)
- Godgeleerdheid*, in de hervormde

- de kerk verbasterd door verzuim van uitlegkunde. II, 505. — Derzelver toestand in het tweede vierde gedeelte der zeventiende eeuw. II, 402. — Derzelver toestand in het begin van de achttiende eeuw. III, 158. — Hoezeer miskend en misbruikt, IV, 54. — Mogt, naar de staatsregeling van 1798, aan de hoogeschole niet onderwezen worden. IV, 269. — Verbetering van dit kwaad bij den aanvang der negentiende eeuw. IV, 270.
- Godsdienst**, (openbare) der hervormden in Nederland onderscheidt zich door zijne eenvoudigheid. I, 479. — Waar in dezelve bestond. I, 480. — (De hervormde) alleen wordt in ons land gehandhaafd. I, 255. — Is godsdienst van den staat. I, 257. — Dadelijke invloed der omwenteling van 1795 op denzelfden. IV, 138. — Verwaarloozing van deszelfs belangen bij de inlijving in Frankrijk. IV, 500.
- Godsdienstige bezittingen** zijn van zeer ouden oorsprong. I, 270. — Derzelver vermeerdering door het hÿge loof. I, aant. 118. (225) — Oordeel der God- en regtsgeleerden over derzelver gebruik na de hervorming. I, aant. 119. (228)
- Godsdienstig gevoel** door Europa's verlossing van de fransche overheersching opgewekt. IV, 598.
- Godsdienstigheid** door den soeverainen vorst van Nederland en zijne staatsdienaren opgewekt. IV, 667.
- Godsdienstleer**, (de) der protestanten was in de eerste dertig jaren onvast en wankel. I, 427.
- Godsdienstoefeningen**. Getrouwheid in derzelver waarneming in het begin der 18 eeuw. III, 287.
- Goes** houdt de spaansche zijde. I, 229. — Het gedrag van den magistraat aldaar bij de hervorming. II, aant. 14. (49) — Herstelling der hervormde kerkgemeenschap in die stad. II, 41. — De patriotten aldaar geplunderd. III, 424.
- GÖSEVOËT**, (JAN, WRSSELUS, HERMANZ.) doorgaans Ganzfort of Ganzesfort genoemd. I, aant. 27. (39) — Voorganger van Erasmus. I, 5, 55. — Kort berigt van zijn leven. I, 40. — Zijne godsdienstleer. I, 41. — De uitgave zijner schriften. I, aant. 28. (46) — Dacht als Luther, maar drukte zich bescheidener uit. I, 42.
- Gomaristen**. Hunne hevigheid tegen de Arminianen. II, 183. — Betwisten den staat het regt om eene synode te magtigen tot herziening der formulieren. II, 186. — Verzetten zich tegen den door de Staten bevolenen vrede. II, 193.
- GOMARE** of **GOMARUS**, (FRANÇOIS) hoogleeraar te Leyden. I, 305. — IJverig volger van Calvin, doet door zijnen twist met Arminius het eerst de verschilpunten uitkomen. II, 165. — Het verschil tusschen hem en Arminius scheen aanvankelijk geene scheuring te zullen te weeg brengen. II, aant. 82. (184) — In hoe verre zijne leer kan

- kan verdedigd worden. II, aant. 131. (235) — Kort bericht van zijn leven. II, aant. 134. (237) — Zijn onmatige ijver op des Dordsche synode. II, aant. 154. (269) — Houdt in der Staten vergadering eene redevoering over de gevoelens en handelwijze van Arminius. II, 187. — Weigert kerkelijke zaken staatkundig te behandelen. II, 187. — Legt zijnen post neder. II, 197. — Zijne uitlegkundige verdiensten. II, 396. — Zijne onregtzinnigheid in de leer des geloofs. III, 223. — Vertoog van zijne volgers, dat hunne leerstellingen bevat. II, aant. 128. (234)
- GOODRICK, (H)** ijvert voor vrijheid en verdraagszaamheid in den godsdienst. III, 536.
- GOUBAU, (D'HOFORST)** directeur generaal voor den roomschkatholieken eeredienst. IV, 663.
- GRAY, (JOHANNA)** wordt door hare zuster onthoofd. I, 157.
- GRANOE, (PEREGRIN DE LA)** wordt te Valenciennes ter dood gebracht. I, 206.
- GRANVELLE** bevordert den vrede tusschen de koningen van Frankrijk en Spanje ten einde de vervolging te vermeerderen. I, 167. — Zet de vervolging met woede door. I, 175. — Noemt prins Willem van Oranje den zwijger. I, 176. — Wordt door prins Willem van Oranje uit den staatsraad gedrongen. I, 175.
- 's **Graveshage**, Val en herstel van dit vlek bij de vestiging der vrijheid. II, 9. — Stichting der hervormde gemeente aldaar. II, 10
- GREGORIUS, (PAUS)** de groote, heeft den grondslag gelegd tot de verbasteringen des christendoms. I, aant. 116. (224)
- GRÈVE, (JAN DE LA)** eerste waalsche predikant te Amsterdam. I, 303.
- GREVINKHOVEN** wordt verschoond van tegen het bevel der Staten naar het vaderland terug te keeren. II, 264. — Wordt de eerste predikant te Frederiksstad. II, 274.
- Grieken**. Hunne vlugt naar Italic ontstak het eerste licht ter herstelling der wetenschappen. I, 39.
- GROENEWEGEN, (HENRICUS)** een zuivere Coccejiaan. II, 521. — Bevordert minder de godzaligheid. II, 523.
- GROENEWOD, (L. VAN)** zijne spitsvindige voorstelling van de leer des geloofs. III, aant. 99. (323)
- GROKTE, (GEERT)** verbeteraar van het schoolwezen. I, 4. — Zijne afkomst, geleerdheid en verdiensten. I, 5. — Was door de scholen der Grieken in Italic gevormd. I, 40.
- Grondwet** voor het koningrijk der Nederlanden. IV, 600. — Hare bepalingen omtrent den godsdienst. IV, 601.
- Groningen** laat geene vervolging toe tegen de Protestanten. I, 116. — Vestiging der hervormde kerk in dit gewest. II, 96. — De hervormden aldaar waren aanvankelijk Zwinglianen. II, 175. — Huldigt na den dood van Willem II den stadhouder van Vriesland Willem Fre-

Frederik. II, 426. — Bericht van de fransche gemeente aldaar. III, aant. 40. (91) — De theologische faculteit aldaar behoudt het regt zoo tot peremptoir als preparatoir onderzoek. I, 589. — Hoe daar de beroepingen geschieden. I, 403. — Hoe daar het Avondmaal plagt gevierd te worden. III, aant. 127. (582) — Verschil aldaar tusschen de regering en den kerkeraad over het voorlezen der vragen bij den doop. III, 257. — Tot 1804 werden aldaar de vragen achter het doopformulier geplaatst niet gedaan aan de ouders. I, aant. 251. (540) — Kerkeordening aldaar. I, 556. — Onregtvaardige vordering der volksocieteit aldaar. IV, 132.

GROOT, (HUGO DE) zijne getuigenis aangaande Erasmus. I, aant. 19 — Zijne verdiensten omtrent de bijbelsche uitlegkunde. II, 305. — Zijn gevoelen over het kerkbestuur. I, 380. — Schrijft tegen het kerkbestuur van Calvin. II, aant. 116. (216) — Treedt op als verdediger van de Staten en Remonstranten. II, 201. — Stelt een punt van vereeniging voor tusschen de verschillende partijen. II, 202. — Houdt in de vroedschap te Amsterdam eene redevoering over de betwiste punten. II, 207 — Stelt voor eene algemeene synode te houden. II, 211. — Wordt uit naam der algemeene Staten gevangen genomen. II, 217. — En tot eene gevangenis voor zijn leven ver-

oordeeld. II, 234. — Uit de gevangenis ontvlugt en in het vaderland terug gekeerd is hij genoodzaakt hetzelfde weder te verlaten. II, 335.

GROOT, (P. DE) doot schade door zijne schriften. III, 298.

GRUTERUS, (JANUS) beroemd leeraar te Norwich. I, 159.

GULICHIUS, (ABRAHAMUS) als Cartesian te Franeker beroepen. II, 457.

H.

HAAN, (RICHARD DE) of Gallus, predikant te Londen. I, 155.

Haar. Het dragen van lang haar werd censurabel gerekend. I, aant. 226.

— (lang) twist daarover in de Nederlandsche kerk. II, aant. 133 (423)

Haarlem. Eerste hervormde leeraars aldaar. II, aant. 4. (16) — Herstelling der hervormde kerkgemeenschap aldaar. II, 21.

HABBEWA, (J.) zijn gevoelen over Jezus borgtogtelijk lijden. III, 569.

HAMELSVELD, (J. VAN) zijn twist met J. Petsch. III, 606. — Dempt dentwist over de algemeene aanbidding. III, 611. — Arbeidt met vrucht tot herstelling der godsdienstigheid. IV, aant. 66. (359)

Hanan. Grootte toevloed der Nederlandsche Protestanten derwaards. I, 216.

Handschriften (synodale) Bewaaring derzeive. II, 378.

HANCOFF, (KONN.) predikant te Amsterdam wordt als onregtsinnig afgezet. II, aant. 228. (364)

- Harderwijk* heeft haar fraterhuis het langst in stand gehouden. I, aant. 3. (8) — Stichting der hervormde kerk aldaar. II, 84. — Is de moeder geweest der Veluwsche hervormden II, aant. 45, (108)
- HARDEVELD**, (A. VAN) wendt eene gelukkige poging aan bevordering van verdraagzaamheid tusschen de Protestanten. III, 272.
- HAREN**, (W. en O. Z. VAN) Hunne dichterlijke verdiensten. III, 155.
- Harlingen*. Herstelling der hervormde kerkgemeenschap aldaar. II, 58.
- HARMEN**. Onzinnige woede van dezen wederdooper. I, aant. 43 (91)
- HARTMAN**, (N.) verzet zich tegen Schortinghuis. III, 327.
- HATVELD**, (VAN) een deïstisch schrijver. III, 340.
- HATTEM**, (P. VAN) zijne gevoelens. III, 124.
- HEBER**, (TH. VAN) verdichte naam van een schrijver over de leer der rechtvaardigmaking. III, 405.
- Hebreenwen*, waarom de aanhangers van Verschoor zoo genoemd werden III, 117. — Hunne geloofsbelijdenis. III, 299.
- HEERE**, (LUKAS D') berijmt zeven en dertig Psalmen naar de fransche berijming van Marot en Beza. I, 543.
- Heerschzucht* der hervormde geestelijken. I, aant. 156. (294)
- HEGIUS**, (ALEXANDER) kweekeling en bestuurder der Deventersche kapiteelschool. I, 7 — Leormeester van Erasmus. I, 21.
- HEIDANUS**, (ABRAHAM) ambtgenoot van en eensdenkend met Coccejus. II, 473. — Is zeer ingenomen met de cartesiaansche wijsbegeerte. II, 485. — Wordt van zijnen post als hoogleeraar ontzet. II, 516.
- HEIJDEN**, (KASPAR VAN DER) I, aant. 256. (545) — Voegt schrijftuurplaatsen bij den Heidebergschen katechismus. I, 460.
- HEIN**, (PIETER PIETERSZ.) veroovert de spansche zilvervloot. II, 381.
- HEINSIUS**, (DANIEL) zijne uitlegkundige verdiensten. II, 596.
- HELLENBROEK**, (ABRAHAM) zijn leerboekje verdringt het Kort Begrip. II, 280. — Zijne verdiensten in het prediken. III, 371.
- HELMICHIUS** benoemd tot nazien eener Bijbelvertaling. II, 351. — Daarna tot de vertaling zelve. II, 352. — Bij Remonstranten en Contraremonstranten zeer geprezen. II, aant. 242. (414)
- HEMBLIZE** (JAN VAN) Bericht omtrent zijn geslacht. I, aant. 100. (192) — Verwekt groote verwarring te Gent. I, 242 — Wordt na verdreven te zijn terug geroepen en is oorzaak van den ondergang der hervorming aldaar. I, 244.
- Hemelvaartsdag*, deszelfs viering is eerst op de Dordsche synode van 1619 bepaald. I, 58.
- HENDRIK III**, Koning van Frankrijk weigert de heerschappij der Nederlanden. I, 258.
- graaf van Nassau begunst-

- gunstigt de hervorming. I, 56.
- CASIMIR**, stadhouder van Vriesland, een voorstander van het Cartesianisme. II, 458.
- HERBERTS**, (H.) Predikant te Dordrecht en Gouda heeft vele onaangenaamheden wegens het vermoeden van onregtsinnigheid. II, aant. 73. (182)
- HERDER**, (A. DE) een voorname voorstander der Konventikelen. III, 29.
- HEREMA**, (VALERIUS). Berigten aangaande hem en zijn geslacht I, aant. 78.
- HERINGA**, (J.) zijn twist met Bonnet en Roijards. IV, aant. 39. (211) — De voortreffelijkheid van zijne school blijkt uit zijne uitmuntende leerlingen. IV, 279.
- HERMANNI**, Remonstrantsch predikant te Dokkum wordt van zijnen dienst ontzet. II, aant. 178. (295)
- te Hertogenbosch*, (in de Meijerij van) worden de predikanten het best betaald. I, aant. 125. (235) — Hoe daar de beroepingen geschieden. I, 397. — Het gebeurde met de st. Janskerk aldaar. IV, 551.
- HERVEIT**. Nadeelige invloed van zijn stijl op de predikwijze. IV, 75.
- Hervormden, of Gereformeerden*, wie zoo genoemd werden. I, 524. — Derzelver klein getal in Holland bij de vestiging der vrijheid. II, 6. — Waarom hunne gevoelens hier te lande vrijer waren dan elders. II, aant. 92. (199) — Waren in Nederland van de vroegste tij-

den af niet Lutherschgezind, ofschoon zij dien naam droegen. I, 188, 202, 463. — In Engeland laten zij zich bits uit tegen de lutherschen. I, 258. — Vertrekken velen uit de Zuidelijke provincien. I, 261. — Hun aantal neemt zeer toe in de Nederlanden. I, 264. — Overdrijven de leerregels der Dordsche synode. II, 343. — Gehechtheid derzelve zoo bij leeraars als leden aan hunne gevoelens, en nadeelen daarvan. II, 391. — Derzelver toeneming in het tweede vierde gedeelte der zeventiende eeuw door overgang, zoo der Roomschen II, 415. — Als der Doopsgezinden en Remonstranten. II, 416. — Staat en toestand derzelve onder Lodewijk Napoleon. IV, 354.

Hervormde gemeenten verminderen in de Generaliteitslanden zeer door de onderdrukking der Roomschegezinden na de omwenteling van 1795. IV, 409.

Hervorming der kerk in de kerk zou bezwaarlijk tot stand gekomen zijn. I, 48 — Vergelijking van dezelve met de invoering des Christendoms. I, 51. — Had bijzonder in Oostvriesland eenen zachtelgang. I, aant. 34. — Werd bespoedigd door de acdeloosheid der geeselijken. I, 17 — Derzelver grondslagen zijn in ons Vaderland gelsgd. I, 2 — Hare grondslagen zijn verbetering van het onderwijs, uitvinding der boekdrukkunst en herstelling der wetenschappen. I, 3. —

H 5

Waar:

- Waarom die in eenige Grietenijen in Vriesland zoo tragen voortgang had. II, aant. 51. (77) — Bij de leersars en leden der gemeente in het jaar 1672 te weeg gebragt door den' nood des vaderlands. III, 53.
- HEERWERDEN, (H. VAN)** zijne verklaring van het Evangelie van Joannes. IV, 273.
- HETSER, (LODEWIJK)** een dweepachtig Zwingliaan. I, 145.
- Heusden** Stichting der hervormde kerk aldaar. II, 119. — En in het land van Heusden. II, 120.
- HIGT, (E. W.)** zijne dichtertijke verdiensten. III, 155.
- HIL, (KORNELIS VAN)** of Hiltenius. predikant te Groningen. Hem wordt het oppertoezicht over de kerk in Brente opgedragen. I, aant. 165 (310) — Hoe groote kerkelijke magt hem was verleend. II, aant. 55. (142) — Opsteller van den Ziekenroost. I, 537.
- Hildegondsberg.** Stichting der hervormde gemeente aldaar. II, 11.
- HINLOPEN, (J.)** zijn oordeel over Pfof. Ens. III, aant. 97. (309) — Het onderscheidende in zijne predikwijze. IV, 76.
- HOFFMAN, (MELCHIOR)** onder het hoofdgeleide van dezen zakken de Wederdoopers af naar de Nederlanden. I, 121.
- HOFMAN, (LUCIA)** beschikt over haar geheel vermogen ten behoeve van de Indische kerken. IV, 109.
- HOFSTEDE, (P.)** zijn twist met Nozeman. III, 539. — De ware staat des geschils opgegeven. III, aant. 241. (758) — Zijne loffelijke hoedanigheden. III, 621. — Aanleiding tot zijne mingunstige verandering. III, 626. — Zijn voorslag ten behoeve der Indische kerken. IV, 106.
- HOEYDORP, (G. K. VAN)** bereidt de omwenteling voor. IV, 577.
- HOGERBERTS, (ROMBOUR)** wordt uit naam der algemeene Staten gevangen genomen. II, 217. — En tot eene gevangenis voor al zijn leven veroordeeld. II, 234.
- Holland.** Met het jaar 1525 strekken de geloofsondersoekers hunne vervolging over hetzelfde uit. I, 102. — Vooral in deszelfs noordelijk gedeelte waren vele Waldensen. I, aant. 48 (102) — Aanvankelijk waren de Hervormden aldaar meest Zwinglianen. II, 174. — Bij Frankrijk ingelijfd tot deszelfs groot nadeel. IV, 471.
- HOLLÉREK, (A.)** verdacht van de gevoelens der Hebreuwen te zijn toegedaan. III, aant. 144. (451)
- (E.) welke predikwijze deze aanpreeft. IV, 69.
- HOLMAN, voorganger van Arminius.** II, 165.
- HOLTJUS, (N.)** treedt als overaar voor de regtzinnigheid op tegen de Leijdsche professoren. III, 476. — Tracht onrust in de kerk te stoken. III, 485. — Schrijft op vullen toon tegen Laupe. III, 206.
- HOMMIUS, (FESTUS)** wordt door de

- de synode van 1619 belast met het in orde brengen der liturgie. I, 532. — Beschuldigd van gematigdheid omtrent de Remonstranten. II, aant. 231. (395)
- HONERT, (T. H. VAN DEN)** ijvert tegen Leenhof. III, 242. — En verdedigt Wittichius. III, 249.
- (J. VAN DEN) zijntwist over de algemeene en bijzondere genade. III, 267. — Zijn ongunstig oordeel over de Nijkerksche godsdiensbewegingen. IV, 15.
- Honschoten**, (te) een dorp bij Ieperen, begon de beeldenstorm. I, 192.
- Hoogleeraren**, (de) in de godgeleerdheid belemmeren in het tweede vierde gedeelte der 16 eeuw hunne kweekelingen in zelfdenken. II, 392.
- Hoogescholen**, vrijheid aan haar met opzigt tot de fransche boekbeoordeeling vergund. IV, 563.
- HOOGVLIET, (A.)** zijne verdienste als dichter. III, 155.
- HOON of HOEN, (KORNELIS)** om het geloof vervolgd en in de gevangenis gestorven. I, aant. 40 (79)
- Hoorn**. Eerste hervormde leerders aldaar. II, aant. 5. (25) — Oproer aldaar om den Remonstrantschen predikant verwekt. II, aant. 177. (294)
- HOORNBERG, (JOHANNES)** verzet zich tegen Coccejus. II, 473.
- HOORNE, (PHILIPS VAN MONTMORENOY, graaf van)** wordt door Alva onthoofd. I, 225.
- (WILLEM JANSSEN v') hervormd predikant te Middelburg. I, 251.
- HORNHOVEN, (ANTONIE)** doet eenen voorslag tot hereeniging met de Remonstranten. II, 340.
- HOTZES, (JELLE)** of Gellius Hotzenius ijvert in Vriesland voor de gevoelens van Zwingli. II, 177. — Berigt van zijn verblijf in Vriesland. II, aant. 17 (58)
- HOVE, (WILLEM VAN PEN)** sticht Frederikstad tot eene wijkplaats voor de Remonstranten. II, 274.
- HUBER, (ULRIK)** zijn gevoelens over het gezag der regering in het kerkelijke. I, 332. — Voert twist met Rollé over de natuurlijke godgeleerdheid. II, 543. — Wat hem ondanks zijne voortreffelijkheid als regtsgeleerde en godgeleerde in minachting bragt. II, aant. 355. (671)
- HUBNER, (BALTHAZAR)** een dweepachtig Zwingliaan. I, 145.
- HUËR, (G.)** van onregtzinnigheid verdacht. III, aant. 48. (104)
- Huisbezoeking** schijnt al vroeg te hebben plaats gehad. I, aant. 238 (508)
- Huishoudsters** der Roomsche geestelijken worden als hijzitten beschouwd en deze gedrongen haar te trouwen. I, aant. 134.
- Huisselijke godsdiensdienst**. Nuttige werken voor denzelfden. IV, 280.
- HULST, (FRANS VAN DER)** eerste geloofsonderzoeker in de Nederlanden. I, 89.
- HULZEBOSCH, (JAKOB)** eerste predikant te Batavia. II, 516. l.

I.

Jaarsveld. Willekeurige handelwijze van deszelfs Heer, ingevolge het zoogenaamde zesde artikel der Remonstranten. II, aant. 125. (228)

JACOBUS, koning van Groot Brittanje, verklaart zich ijverig tegen Vorstius. II, aant. 134. (238)

JAN van Oostenrijk volgt Requesens op in de landvoogdij der Nederlanden. I, 75, 140. — Handelt strijdig met de pacificatie van Gent. I, aant. 98. (188)

— graaf van Nassau, bevordert als stadhouder de hervorming van Gelderland. II, 78.

Jansenisten tegen de Jesuiten door 's lands regering in hare bescherming genomen. III, 165.

JANSONIUS, hoofdaanvoerder in den twist over het Avondmaal. III, 614.

JANSSEN, deszelfs invloed op het reglement van organisatie des hervormden kerkbestuurs onder Lodewijk Napoleon. IV, 392, 403. — Stelt eene memorie tot handhaving der belangen van het hervormd kerkgenootschap bij Napoleon. IV, 497. — Vervvaardigt de begrenzing der kerken. IV, 510. — Voegt eene memorie bij het ontwerp daartoe IV, 512. — Zijne groote verdiensten omtrent de Nederlandsche hervormde kerk. IV, 549. — Wordt tot kommissaris der kerkelijke zaken aangesteld. IV, 604. — Zijne zorg voor de betaling der predikanten. IV, 608. — Wordt benoemd

tot secretaris en adviseur bij het departement van kerkelijke zaken. IV, 664.

JELOERHUIS, (PERR) bevordert te Leeuwaarden de oogmerken van Arenberghe. I, 212.

Jesuiten. Hunne scholen na-deelig zoo voor alle geleerdheid als voor waarheid en godsvrucht. I, 9. — Wenden verstandiglijk hunne pogingen aan tot stuiting der hervorming. I, 212. — Worden, op begeerte ook van Roomsche geestelijken, uit Nederland geweerd. II, 446. — Opmerksaamheid van 's lands regering op hunne woelingen. III, 165. — Hun nadeelige invloed hier te lande. IV, 99.

IMHOFF, (VAN) zijne verdiensten omtrent de hervormde kerk in Oostindien. III, 395.

Indiën Uitbreiding der hervorming aldaar. II, 316. — Toestand der kerk aldaaren pogingen in het vaderland aangewend tot deszelfs verbetering. IV, 102.

Infralapsarii. Oorsprong en beteekenis van dezen naam. II, aant. 86 (187)

JODOCI, (H.) Remonstrantsch predikant te Wapsterveen in Drenthe. II, aant. 182. (296)

JOHANNES, (D.) remonstrantsch preceptor te Sneek, wordt van zijnen dienst ontzet II, aant. 181. (295)

JONCOURT, (P. DE) zijne beschuldiging van Coccejus en de Coccejanen. III, 178. — Door de waalsche synode deswege te regt gesteld. III, 179.

JONG, (J. DE) een bakkersknecht

- knecht te Leenwarden als predikant aangesteld. IV, 228. — Reist als zoodanig door Vriesland. IV, 229. — Wordt geordend predikant en sticht veel kwaad. IV, 232.
- JORISSEN, (M.)** vervaardigt eene nieuwe psalmbereijming en eenige gezangen voor de hoogduitsche gemeenten in ons vaderland. IV, 320.
- JOSEPH II** bedreigt ons vaderland. III, 418.
- Jouwer.** Kleinheid der hervormde gemeente aldaar in het laatst der zestiende eeuw. II, 65.
- Jeraëlitien.** Verordeningen des konings omtrent hun kerkgenootschap in ons vaderland. IV, 664.
- JUDAE, (LEO)** voortreffelijkheid van deszelfs bijbelvertaling. II, 576.
- JUNIUS** of **DU JON, (FRANCOIS)** hoogleeraar te Leyden. I, 305. — Predikt in de nabijheid des brandstapels. I, 173. — Geeft de eerste aansporing tot het verbond der edelen. I, 179. — Is tegenwoordig op de synode van 1566. I, aant. 166. (313)
- JURIEU, (P.)** vijand en aanklager van Bayle. III, aant. 160. (504)
- IJYON,** aanhanger van La Badië. III, 94. — En na diens dood voorstander van zijnen aanhang. III, 107.
- K.**
- Kaap, De Goede Hoop.** Toestand der hervormde gemeente aldaar. IV, 118. — Luthersche kerk aldaar. IV, 119.
- Kalvinston,** waarom in ons land zoo zeer toegenomen. I, 322. — Hebben de meerderheid in de zuidelijke gedeelten van ons land. I, aant. 147. (279). — Voeren den Heidelbergschen katechismus en de geloofsbelijdenis van De Bres in het noordelijk gedeelte der Nederlanden in. II, 173.
- Kampen.** Stichting der hervormde kerk aldaar. II, 90. — Onderscheidt zich door onverdraagzaamheid tegende Remonstranten. II, 439.
- KANIS, (OTTO)** Roomsche pen van Arnhem sticht opvoer. II, 82.
- Kanselwelsprekendheid** begint beoefend te worden in de laatste helft der achttiende eeuw. IV, 67
- KANTELAAR,** zijn lof. III, 664.
- Kantoren, (geestelijke)** derzelve fondsen worden onder Lodewijk in 's lands schatkist gestort. IV, 376.
- Kantteekening** der Bijbelvertaling, wat op dezelve valt aan te merken. II, aant. 260. (431)
- Kapelle** aan den IJssel, stichting der hervormde gemeente aldaar. II, 11.
- Kapitein, (J. E. J.)** een afrikaan, koert, na gestudeerd te hebben, tot het Heidenom terug. III, 4c2.
- Kapittelgoederen** in de provincie Utrecht. Twist over dezelve. I, aant. 230.
- KAREL** de Vijfde, beschermheer der Rederijkers. I, 59. — Verzet zich tegen de hervorming. I, 70. — Wordt niet dan met groote moeite heer der zeventien Nederlanden.

- den. I, 71. — Zijne titels en waardigheden. I, 72. — Doet afstand van de regering en draagt die der Nederlanden aan zijnen zoon Philips op. I, 73, 161. — Waarom bij tegen de hervorming zich met meer gestrengheid in de Nederlanden verzette dan in Duitschland. I, 77. — Eindigt zijn leven in een Spaansch klooster. I, 80. — Had in zijne laatste stonden berouw van zijne vervolgingen. I, aant. 57. (122)
- Karelstadianen**, volgers van Bodenstain van Karelstad. I, 319.
- Katechetisch onderwijs** in de eerste helft der achttiende eeuw. III, 376. — Verbeterd in de laatste helft der achttiende eeuw. IV, 66.
- Kathechisatie**. Welk onder-richt in dezelve door de Voetianen werd medegedeeld. III, aant. 7. (24)
- (openbare) der- zelve hooge oudheid en schadelijke strekking. III, aant. 14. (47)
- Katechiseerboekjes** bij de Nederlandsche kerk in gebruik. I, 505. — Welke bestaan en wat daaromtrent wenschelijk is. II, aant. 203. (334) — Zeer verbeterd in de laatste helft der achttiende eeuw. IV, 277.
- Katechismus**, (de Emders) is geheel in den Zwinglischen geest opgesteld. I, aant. 57.
- van Johan Calvin. I, 432, 459. — Van a Lasco. I, 433. — Van Marten Micron. I, 436. — Hoe uit de twee voorgenoemde onderwezen werd in de Londensche hervormde kerk. I, 492. — Van Ph. van Marnix. I, aant. 229. (490°)
- (Heidelberg- sche). I, 455. — Wordt algemeen verspreid, omdat zij achter de psalmberijming en bijbelvertaling geplaatst werd. I, 459. — Verkrijgt later dan de geloofsbelijdenis symbolisch gezag. I, 460. — Wordt op de Dordtsche synode van 1618 voor formulier van eenigheid verklaard. I, 464. — Gebruik van dezelve in de Nederlandsche hervormde kerk. I, 499.
- Katendrecht**, stichting der hervormde gemeente aldaar. II, 11.
- KEMP**, (D. VAN DER) zijn oordeel over kerkelijke verdraagzaamheid. III, 535.
- (J. T. VAN DER) zijn ijver tot uitbreiding van het Evangelie. IV, 236.
- KEMPER**, (J. M.) doet eene vruchteloze poging om de volkstem op te wekken tegen eenen franschen koning. IV, 428.
- KEMPIS**, (THOMAS à) was een leerling van Radewijn. I, aant. 2. (6)
- KEPPEL**, (B) predikant te Monnikendam, wordt door de regering afgezet, om dat hij antwoord vorderde op de vragen in het doopformulier. III, 264.
- Kerk** (Hervormde). Hare vestiging op onderscheidenen tijd in verschillende gewesten van ons vaderland. I, 329.
- (de Hervormde) in Nederland is niet geregeld gesticht: van daar de vermen- ging

- ging van Zwinghianisme en Calvinisme. I, 472. — Hindernissen van hare uitbreiding in Holland. II, 26. — Bijna door nieuwe scheuring verdeeld. II, 447. — Oorsprong van deze nieuwe twist. II, 448. — Onderscheid tusschen kerk en godsdienst. IV, 147. — Kerk en staat van elkander gescheiden door de nationale Vergadering. IV, 147. — Artikelen der Bataafsche staatsregeling betrekkelijk de Nederlandsche hervormde kerk. IV, 155. — Artikelen der tweede staatsregeling. IV, 169. — Treurige gevolgen daarvan voor de Nederlandsche hervormde kerk. IV, 172. — Derzelver allengs verbeterde toestand bij meerdere matiging van 's lands bestuur. IV, 184. — Van den goeden geest in de Nederlandsche hervormde kerk getuigt het gebeurde na de scheiding van kerken staat. IV, 202.
- Kerken* worden te Antwerpen en elders voor de hervormden gebouwd en weder geslecht. I, aant. 71. (148) — Der Hervormden aan de Roomschegezinden afgestaan. IV, 408. — Besluit dien-aangaande van Loewijk Napoleon. IV, 423. — Door den oorlog beschadigd, ontvangen schadeloosstelling. IV, 632.
- Kerkbestuur.* Gevoelens van Luther, Zwingli en Calvin over hetzelfde. I, 316 — De verschillende gevoelens der beide laatste geven de eerste aanleiding tot verdeeldheid in de vaderland-
- sche kerk. II, 162, 165. — Gevoelens der Gomaristen en Arminianen over hetzelfde II, 188. — Wordt in vier vergaderingen verdeeld: de kerkeraad, de klassis, de provinciale en nationale synode. I, 365. — Overeenkomstig de oude inrigtingen der Roomsche kerk. I, aant. 166. (314) — Heeft nooit eene evenredige vastigheid gehad I, 381. — In de kosten daarvan kon ook na de ontwetteling van 1813 niet als voormaals worden voorzien. IV, 630. — Vestiging van hetzelfde IV, 649.
- Kerkelijke dienaars*, kosters, voersingers enz., wat tot hunne bezoldiging is gedaan. IV, 628.
- *goederen* worden door kerkmeesteren tot onderhoud der kerken bestuurd. I, 284.
- Kerkeordening* te Wezel; te Eindhoven en te Dordrecht opgesteld. I, 337. — Die van Dordrecht wordt door de Staten niet aangenomen. I, 338. — Door de synode van Middelburg gemaakt, wordt door de Staten niet goedgekeurd. I, 342. — Door de Staten van Utrecht bij herhaling gemaakt. I, 354. — Bijzondere, zoo kerkelijke als door de Staten vervaardigde openstellen derzelve. II, 237. — Der Dorische synode, wat daaromtrent door de Staten van Holland besloten is. II, aant. 162. (283) — Wordt door de Staten van Vriesland verworpen. II, aant. 165. (284)
- Kerkoraden* wurden wel in de

- de meeste, niet in alle gemeenten gevonden. I, 572. — Hebben het opzigt op de Duitse scholen I, 572. — Wat oorzaak was, (dat zij zoo groot gezag zich aannematigden. II, aant. 258. (425).
- Kerkelijke tucht** plag zeer streng te zijn in de Londen-sche hervormde gemeente. I, 488 — In de Nederland-sche kerk. I, 498.
- (heimelijke) waarin die bestond. I, 489.
- (openlijke) Had vier onderscheidene graden in de Nederlandsche hervormde kerk te Londen. I, 489.
- Kerkvergadering** der Roomsgezinden in ons land in 1793. IV, 99.
- Kerkwezen.** Grondschets van een ontwerp tot vastheid van hetzelfde in Nederland. IV, sant 53 (200)
- Kerkelijke wetten** op naam des Prinsen van Oranje gemaakt, doch niet ingevoerd. I, 339.
- KEULEN,** (PETRUS VAN) of Colonus houdt met de Paltsers een mondgesprek over de godsdienstleer. I, aant. 52.
- KICHERER,** (J.) vertrekt met v. d. Kemp als zending naar Afrika. IV, 237.
- Kinderdoop,** waarom door de Doopsgezinden verworpen. I, aant. 53. (113)
- Kinder-school- en akademie-gelden.** Berigt daaromtrent. IV, 627.
- KIST,** (E.) verdedigt de Heidelbergse katechismus en het gebruik der formulieren van eenigheid. IV, 207. — Zijne verdiensten omtrent de zedeleer. IV, 276. — Onderscheidt zich als kanselredenaar. IV, 281.
- KLAASZ,** (ANTONIUS) predikt het eerst in eene gezuiverde kerk te Leeuwarden. I, 200.
- Klassen** van Gelderland bij de stichting der hervormde kerk. II, 86.
- Klassis** van Thiel en Bommel. Berigt daarvan. II, aant. 43. (106)
- Klassikale vergaderingen,** hoe zij moeten worden ingerigt. I, 369, 373.
- KLEIN,** (MARTEN) Micron, predikant te Londen I, 155
- KLEMAN,** (D.) van onregtzinnigheid beticht van wege zijne orde des heils III, 560.
- KLEMENS,** (H G) spoedig gedempte twist van dezen met Van Alphen. III, 496.
- KLINKENBERG,** (J. VAN NUIS) zijn onderwijs in den godsdienst. IV, 63 — Inzonderheid de zedeleer. IV, 65. — Vrucht zijner waarschuwing in de allerbelangrijkste zaak. IV, 264.
- Klokken luiden** bij overlijden en begraven wordt na de hervorming vruchteloos tegen gegaan. I, 519.
- Kloostergoederen** worden gesekulariseerd, d. i. ten dienste van den lande gebruikt. I, 273.
- Kloosterkerk** te 's Gravenhage wordt met bewilliging van prins Maurits door de Contraremonstranten ingenomen. II, aant. 143. (249)
- Knielen** plag ook in de hervormde kerk in gebruik te wezen. I, 507.
- KNIPFRODOLLING,** (BERNARD) hoofd der Wederdoopers. I, 129.
- KOD-

- KODDE**, (gebroeders VAN DER) vormen te Rijnsburg een afgezonderd godsdienstgezelschap. II, 284.
- (GIJSBERT VAN DER) weigert eenen predikant te telaten. II, 285.
- KOELMAN**, (J.) een voornaam voorstander der Konventikelen. III, 29. — Oordeel over 's mans gedrag en karakter. III, aant. 12 (47) — Zijn oordeel over de neeroepingswijze te Dordrecht. I, aant. 183. (357) — Wordt afgezet en verbannen om zijnen ijver voor het kalvinisme. I, aant. 217. III, aant. 28. (61)
- KOLDE**, (HERMANNUS) ontwerper der Drentsche kerkeorde. I, 358.
- Kollatie** regt door den koning geheel hersteld. IV, 642. — Zie verder *patronaat*.
- Kolligianten**, eene afdeeling der Remonstranten. II, 286. — Zijn verdraagzaam, maar niet onverschillig. II, 289.
- Kotombo**. Bericht van de kweekschool aldaar. IV, 101.
- Kombinatie**. Oorsprong derzelve. I, 267.
- Kommissarissen** politiek wonen de synoden bij. I, 374. — Door Napoleon benoemd, tot organisatie der kerken in Holland. IV, 508. — Hun gevoelen over de vereeniging met de Remonstranten. IV, 514. — Over leeraars, die geene Franschen waren. IV, 519. — Over de formulieren. IV, 520. — Over de kweekscholen voor leeraars. IV, 521. — Over de ouderlingen. IV, 521. — Over den konsistoriaalraad. IV, 523.
- IV. DEEL.**
- Kommissie** voor de Indische kerken opgericht. II, 317. ————— (intermediaire) van Zuid en Noordholland, hare werkzaamheden onder Lodewijk Napoleon. IV, 373. ————— (Raadplegende) tot organisatie van het hervormd kerkgenootschap in Holland. IV, 384. — Derzelve benoeming. IV, 389. — Hare werkzaamheden. IV, 394. ————— (Konsuleerende) tot vestiging des algemeenen kerkbestuurs. IV, 653. — Derzelve bijeenkomst te 's Gravenhage. IV, 656. — Wie derzelve leden waren. IV, 657.
- Konferentie**, (Haagsche) tusschen Gomaristen en Arminianen. II, 195. — Oordeel van De Groot en de Staten van Holland daarover. II, aant. 126. (231)
- Konsistorie** in Oostvrieland. I, aant. 302.
- Konsistorien** worden de kerkenraden genoemd. I, 366. — Of kerkenraden der Hervormden bij de Staten zeer verdacht. I, aant. 155. (294)
- Konventikelen**, derzelve oorsprong, doel en voornaamste voorstanders. III, 282. — Oordeel over derzelve betamelijkheid. III, aant. 11. (47)
- KOOLTUIN**, (KORNELIS) bevordert te Enkhuizen de hervorming onder bescherming der regering. I, 153. — Kan de eerste leerrede bij de Hervormden te Rotterdam niet gehouden hebben. II, aant. 5. (22)
- KOOPMANS** benoemd tot organisatie van het kerkgenootschap

- schap der Doopsgezinden. IV, 526.
- KOORNHERT**, (DIRK VOLK-
-ABRTZ.) eenig berigt om-
trent zijn persoon en gevoe-
lens. II, aant. 118. (217)
- KORNELIS** Adriaansz., zijne ge-
tuigenis aangaande Erasmus.
I, aant. 25.
- Kort Begrip* der Christelijke
leer door Faukelius opge-
steld, door de Zuidholland-
sche synode ingevoerd. II,
278. — Geschiedkundig ver-
slag van hetzelfde. II, 280.
- KOSTER**, (LAURENS JANAZOON)
uitvinder der boekdrukkunst.
I, 4, 10.
- Kosterijegoederen*, ten diens-
te van kosteren en voorzan-
gers aangewend. I, 278.
- Kralingen*. Stichting der her-
vormde gemeente aldaar. II,
11.
- Krögswezen* levert een punt
van geschil op in de groote
vergadering der algemeene
Staten na den dood van Wil-
lem II. II, 429.
- Kritiek* des N. V. wanneer die
hier te lande is begonnen be-
oefend te worden. III, 378.
- Kuilenburg*. De Lutherschen
gebieten aldaar bijzondere
voorregten. I, 552.
- KUIPERS**, (G.) invloed zijner
prediking eerst te Amster-
dam en vervolgens te Nij-
kerk op de Veluwe. IV, 8.
- beoordeeling van
zijn gedrag inzonderheid door
Van den Honert. IV, 15.
— Zijn verstandig gedrag
omtrent diens beschuldigin-
gen. IV, 17. — En om-
trent hetgeen onder zijne
prediking voorviel. IV, 18.
— Waardoor de beroering
gestuit werd. IV, 21.
- Kunsten en wetenschappen*
Derzelver toestand in ons
vaderland in het begin der
18 eeuw. III, 148.
- L.
- Labadisme*. Deszelfs invloed
op de hervormde kerk. III,
392.
- Labadisten*. Onderzoek naar
hun geloof en vruchteloze
pogingen der Vriesche syno-
den tegen hen. III, aant.
60. (151) — Schriften door
hen uitgegeven. III, aant.
67. (153) — Worden door
achtungwaardige godgeleer-
den hoog geacht. III, 109.
— Vestigen zich te Wie-
werd in Vriesland. III,
107. — En verkrijgen daar
de voorregten der hervorm-
de kerk. III, 108. — Wat
hun aanhang te Wiewerd zoo
kleindeed blijven. III, 111.
— Hunne bijzondere gevoe-
lens III, 112. — Gers-
ken van het slotte Wiewerd
verstrooid. III, 301.
- LAGUS**, (JOSUA) eerst predi-
kant vervolgens rector. I,
aant. 211. (453)
- LAMBERTI**, remonstrantsch pre-
dikant te Dokkum, wordt
van zijnen dienst ontset. II,
aant. 178. (295)
- LAMPÉ**, (F. A.) zijn stelsel van
den weg der zaligheid. III,
316. — Oordeel over zijn
genadeverbond. III, 356.
— Zijn twist met Fruitier.
III, 202. — Drukt zich on-
duidelijk uit. III, 208. —
Vereenigt zich met Driessen
tegen Van Thuijnen. III, 221.
- Lampeanen* waarin van de Coc-
cejanen onderscheiden. III,
290.
- Luns-*

- Lamperts*, (Sint) toren te Munster. Aan denzelfen zijn de hoofden der Wederdoopers in ijzeren kooijen opgehangen. I, 129.
- LAAREN*, (JODOCUS VAN) bewijst door zijne bijdragen belangrijke diensten aan de Bijbelvertalers. II, 563.
- LAASCO*, (JOHANNES) zijne getuigenis aangaande Erasmus. I, aant. 13. (36) — Maakt zich zeer verdienstelijk bij de hervormde kerk in Oostvriesland. I, aant. 32. (65) — Zijne Godsdienstige gevoelens. I, 470. — Prijst de Doopsgezinden. I, aant. 54. (115) — Bestuurt de Nederlandsche hervormde gemeente te Londen. I, 155. — Stelt de Nederlandsche hervormde Liturgie op. I, 523.
- Leenen*, waarin zij bestonden en waartoe zij dienden. I, aant. 110. (213)
- LEENHOF*, (F. VAN) twist over zijn hemel op aarde, van zijne afzetting gevolgd. III, 240.
- Leer* (de) der hervormde Kerk in de Nederlanden is gedeeltelijk naar de gevoelens van Zwingli, gedeeltelijk naar die van Calvin ingerigt. I, 438. 440.
- Leerboek*, het eerste stelselmatige, dat voor de onroomschen in de Nederlanden uitgegeven werd. I, 429.
- Leeraars*, (vele) waren bij den aanvang der hervorming ongeordend. I, aant. 67. (139) — In de hervormde kerk in Nederland zijn in waardigheid, magt en gezag aan elkanderen gelijk. I, 362.
- Leerregels* der hervormde kerk betrekkelijk de vijf artikelen der Remonstranten, door wie opgesteld, II, 129.
- Leeuwwaarden*. Vrijheid der hervormden onder het Spaansch beheer aldaar. II, 51. — Herstelling der hervormde kerkgemeenschap aldaar. II, 56. — De Lutherschen verkrigen aldaar niet dan na herhaalde pogingen een kerk en predikant. I, aant. 153. (287) — Willekeurige handelwjs der regering aldaar. II, aant. 141. (246) — Twist aldaar gevoerd over de magt der overheid in de kerk. III, 586. — Oprigting van eene nieuwegemeente aldaar IV, 227. — Door het departementaal bestuur van Vriesland gestuit. IV, 250.
- LEEUWIVUS*, (JAKOBUS) ijvert tegen Erasmus. I, aant. 16.
- Legerdienst*, (kerkelijke) in de Nederlanden. IV, 120.
- LEICESTER*, (ROBERT DUDLEY, Graaf van) wordt algemeene landvoogd der Vereenigde Nederlanden. I, 543. — Doet eene Nationale kerkvergadering bijeen komen, onafhankelijk van de regering. I, 344. — Bekrachtigt de door die vergadering gemaakte godsdienstinrigting. I, 546. — Heeft in de geestelijkheid, welker gezag van het zijne afhankelijk was, zijnen steun tegen den afkeer der Staten. I, 548. II, 153. — Uitgebreidheid van zijn gezag en het gebruik, dat hij daarvan maakte. II, aant. 65 (176) — Waarom de kerkelijken zoo zeer met hem waren ingenomen. II, aant. 65. (177) — Doet uit vroege afstand van zijn gezag.

- zag. I, 551. — Nadeelen door zijn drĳven der kerke betokkend I, aant. 157. (299)
- LEIJDEKKER, (M.)** onderscheidt zich gunstig onder de Voetianen. II, 530. — Oordeel over zijn: Verborgenheid des geloofs. III, 355.
- Leyden.** Oproer aldaar ontstaan 1537, doch in den aanvaug gesmoord. I, 551. — Zuivering der Hoogeschool aldaar van remonstrantsche leeraars en studenten. II, 261 — Handhaaft de plakكاتen tegen de Remonstranten. II, 531, 437. — Is het onverdragzaamst tegen dezelve. II, aant. 225. (393)
- Leydsche Voetianen** en Coccejanen verwaarloozen de beoefeningeleer. III, 334.
- LEO, (H)** is wel in de leer, maar niet omtrent het kerkbestuur eensdenkend met de Remonstranten. II, aant. 169. (285) — Onderteekest de akte van stilstand. II, 246.
- LIESEVELDT, (JAKOBVAN)** geeft een Nedarlandschen Bijbel uit, die hein het leven kost. I, 111.
- LIGARIUS,** een woelziek Lutherseh predikant. I, 332.
- Ligchaam,** (het vertegenwoordigend) wordt op fransch bevel ontbonden. IV, 175.
- LIGNE, (JOHAN VAN)** graaf van Arenberghe bezet Leeuwaarden. I, 210. — Sneuet in den slag I, 224.
- LINDIUS, (MARTINUS)** hoogleeraar te Franeker, ontwerper der kerkeorde van Groningen. I, 356.
- LINDIUS, (BALTHAZAR)** opent de Dordrechtsche synode. II, 219.
- Lijkpredikationen** plagten ingebruik te wezen. I, 509.
- LIJPHART, (A.)** onaangenaamheden door dezen verduurd van wege de zaak van v. d. Os. III aant. 218. (661)
- Limburg.** Stichting der hervormde kerkgemeenschap in dit gewest. II, 126. — Zwakheid van derzelve regering en ongelukkige gevolgen daarvan. I, 114.
- LINDEN, (ARNOLIJS CORNELIS VAN DER)** benoemd tot nazien der Bijbelvertaling. II, 501. — Daarna tot de vertaling zelve II, 352. — Zijn lofs als gematigd predikant. II, aant. 242. (414)
- (H. A. VAN DER) voerde het eerst de schoolsche godgeleerdheid in, in de hervormde kerk. II, aant. 210 (350)
- Liturgieformulieren,** (de) in den geest van Zwinglius zijn niet veranderd naar het Calvinisme. I, 475.
- Liturgiegebeden,** waarom in onbruik geraakt. I, 477.
- Liturgische schriften,** wat men daardoor te verstaan hebbe. I, 521. — Waarin deze in vroegeren en lateren tijd bestonden. I, aant. 245. — Voorslagen ter verbetering van dezelve worden verworpen. I, 534. — Voortreffelijkheid van derzelve inhoud. I, 535. — Maken geen onderwerp van twist uit tusschen de Gomaristen en Arminianen. II, aant. 119. (220) — Wat daaromtrent besloten is in de

- de Dordsche synode van 1619. II, aant. 173 (287)
- LODENSTEIJN**, (J. VAN) zijne verdiensten omtrent de beoefening der godzaligheid. III, 46. — Zijne aanwijzing van het onvolledige der hervorming. III, aant. 30. (62) — Was niet zuiver van mystikerij. III, aant. 33. (63) — Zijn bezwaar over de vraag in het doopformulier. III, 261.
- LODEWIJK**, graaf van Nassau, staat aan het hoofd van het verbond der edelen. I, 130. — Margaretha sluit een verdrag met hem als het hoofd der verbondene edelen. I, 214. — Valt met een leger in Groningerland. I, 224. — Zijne verdiensten omtrent de kerkhervorming in Groningen II, 103. — En in Drenthe. II, 107, 110.
- de Veertiende, zijn oorlog tegende Nederlanden. III, 129.
- **NAPOLION**, zijne deugden en beminnelijk karakter. IV, 346. — Zijne besluiten omtrent de bezoldiging der predikanten IV, 377. — Doet afstand van den troon van Holland. IV, 470.
- Loevensteinsche faktie*, welke lieden met dien naam werden bestempeld. II, 499.
- Londen**, (in) vestigt zich eene bloeiende gemeente van hervormden. I, 156.
- Londensche formulier*, (het) plag hier bij de bediening des Avondmaals gebruikt te worden. I, aant. 224.
- Loo**, (J. VAN) het onderscheidende in zijne predikwijze. IV, 75.
- LOOTIUS** (ELIASAR) levert met vijf predikanten als afgevaardigden der synoden eene remonstrantie in tegen de woeningen der Roomschen. II, 430.
- LOTZE** geraakt in twist met Regenbogen. IV, 437.
- LUBBERTI**, (SIBRANDUS) beschuldigt de Staten van uit onkunde voortspruitende onverschilligheid in den godsdienst. II, 201. — Ontwerper der kerkeorde van Groningen. I, 356 — Zijn onmatige ijver op de Dordsche synode II, aant. 154. (269) — Proeve van zijn ijver tegen de Remonstranten II, aant. 139. (241)
- LUTHER**, (MARTEN) is door Erasmus tot de hervorming in staat gesteld. I, 36. — Zijne getuigenis omtrent Erasmus. I, aant. 24. — Ziet de noodzakelijkheid in van eene hervorming door afscheiding van de Roomsche kerk: I, 49. — Voornamelijk door de onbuigzaamheid van het Roomsche hof. I, 50. — Verschilde al zeer vroeg van Erasmus. I, aant. 31. — Zijne schriften werden spoedig algemeen, ook in ons vaderland verbreid I, 54. — Zijne hervorming wordt aanvankelijk door Erasmus bevorderd en goedgekeurd. I, 55 — Vermaant door eenen Brief zijne geloofsgenooten in de Nederlanden tot standvastigheid. I, 95. — Volgt Augustinus in de leer der vóórverordening en voldoening. II, 170. — Zijne Bijbelvertaling wordt spoedig en herhaalde malen in het Nederlandsch overgezet. I, 539. — Zijne klag-

- te over de armoede der predikanten. I, 289. — Zijn gevoelen over het Avondmaal. I, 308. — Over het kerkbestuur. I, 316.
- Luthersche godgeleerden naar Rusland gezonden.* II, aant. 109. (214)
- Lutherschen, (de) in Denemarken en Duitschland behandelen de gevlugte Hervormden onvriendelijk.* I, 157. — Scheiden zich in Duitschland van de hervormden en beletten de verbroedering hier te lande. I, 321. — Waren er weinigen bij de stichting van het hervormd kerkgenootschap hier te lande. I, 330. — Waarom bij de regering meer gezien dan de Hervormden. I, 320. — Vrijheid van godsdienst wordt hun vergund. I, aant. 107. — Hunne onbescheidenheid. I, aant. 153. (306) — De toestand van hun kerkgenootschap in de eerste helft der 18 eeuw. III, 386. — Vermenigvuldigen zeer in ons land in het laatst der 18 eeuw. IV, 90. — Opheldering van hetgeen te Groningen ten tijde van Dreas in hunne gemeente is voorgevallen. III, aant. 198. (593) — Verkrjgen eene kerk te Batavia. III, 401. — En aan de kaap De Goede Hoop. IV, 119. — Waaraan zij de laatste te danken hadden. IV, aant. 25. (149) — Toelage hun door het Gouvernement verstrekt. IV, 620. — Berigt aangaande hunne organisatie onder Napoleon. IV, 525.
- M.
- MAALSON, (F.)* wordt door de Staten van Holland gekommitteerd tot het ontwerpen en hervormen eener kerksorde. I, aant. 160. (301)
- Maaslandsluis.* Oproer aldaar bij de invoering eener betere zangwqz. IV, 85. — verzocht eerst ten jare 1598 éénen predikant. II, 7.
- Maastricht.* Suchting der hervormde kerk aldaar. II, 125. — Gesteldheid der hervormde kerk aldaar onder de fransche overheersching. IV, 645.
- MACCOVIUS, (JOHANNES)* of Makkowskij verbaastert de godgeleerdheid door wijsbegeerte. II, 308, 398. — Stelt de leer van Calvin in al hare hardheid voor. II, aant. 210. (351)
- Magazijn, (Evangelisch).* Nut door dit geschrift gesticht. IV, 35.
- Maleidsche vertaling* van het Nieuwe Testament. III, 56.
- MARCK, (J)* zijne groote verdienste omtrent de godgeleerdheid en uitlegkunde. II, 532. — En zijne leerlingen onderscheiden zich van Brakel en zijne volgelingen. III, 305. — (F. A. VAN DER) van onregtzinnigheid beticht en veroordeeld. III, 543.
- MARESIUS, (SAMUEL)* hoogleeraar te Groningen, bandhaaft de zaak der kapitularen. I, aant. 131. — Zijne ijverige pogingen te Maastricht. II, aant. 59. (151) — Verwijdert zich van het rechte spoor der Bijbelsche uitlegkunde. II, 400. — Valt Coccejus aan. II, 475. — Tracht zijnen ambtgenoot

- Alting** te verketteren. II, 478. — Verzoent zich met Voetius. II, 483. — Wederlegt een geschrift van Gomar. II, aant. 236. (398) — Wat tot zynen twist met Alting aanleiding gaf II, aant. 307. (574) — Tracht eene nieuwe scheuring te weegte brengen. II, aant. 312. (578) — Zijne handelwijze omtrent Bekker. II, aant. 319. (589)
- MARGARETHA** van Oostenrijk, landvoogdes der Nederlanden. I, 73.
- van Parma, landvoogdes der Nederlanden. I, 73. — Wordt bevreesd en toegevend. I, 203. — Verbreekt het gesloten verdrag. I, 206. — Vernielt de Protestantsche en herstelt de Roomsche kerken. I, 219. — Verzoekt haar ontslag en vertrekt. I, 221.
- van Dijk staat mede aan het hoofd der door Verschoor gestichte gemeente. III, 116. — Wordt als sociniane uit Zeeland gebannen. III, 118.
- MARIA** van Hongarije landvoogdesse der Nederlanden. I, 73.
- , Koningin van Engeland, vervolgt de Hervormden. I, 157.
- Theresia. Deel door onzen Staat aan den oorlog voor hare belangen genomen. III, 136.
- MARLORATUS**, (AUGUSTUS) geeft eene voortreffelijke kantteekening des Bijbels. I, 541.
- MARNIX**, (JAN VAN) heer van Tholouse sneuvelt bij Antwerpen. I, 214.
- (PHILIPPUS VAN) heer van St. Aldegonde, op zijn voorslag in naam des Prinsen van Oranje besluiten de Staten van Holland en Zeeland tot vrïheid van godsdienst. I, 231. — Verwerft bijstand van de koningin van Engeland. I, aant. 94. (187) — Arbeidt aan eene nieuwe Bijbelvertaling. II, 346. — Derzelve vervaardiging wordt door de Staten hem opgedragen. II, 350. — Levert eene uitmuntende psalmberging. I, 549. — Doet vruchteloze pogingen om dezelve in te voeren. I, 550. — Is lid der synode van 1586. I, aant. 166 (313)
- MAROT's** psalmberging. I, 552.
- MARTENA**, (Jonkh DUO VAN) staat aan het hoofd der vriesche edelen tegen Leicester. I, aant. 157. (298)
- MASIUS**, (ANDREAS) een voortreffelijk Roomsche geestelijke. I, aant. 14.
- MATY**, (P.) zijne voorstelling van de leer der Drieënheid en zijne veroordeeling deswege. III, 210.
- MATTHIAS** van Oostenrijk wordt door de Staten tot landvoogd der Nederlanden benoemd. I, 76, 241. — Ontwerpt een verdrag van godsdienstvrede. I, 241.
- MATTHYSSEN**, (JAN) volgt Trypmaker op in het bewind der Wederdoopers. I, 121. — Zet het volk tot oproer aan. I, 124. — Sneuvelt te Munster. I, 128.
- MAURITS**, graaf van Nassau, ontveldigt Groningen den Spanjaarden. II, 102.
- van Oranje, wordt stadhouder van Holland en Zeeland. I, 343. — Herstelt

- stelt de nadeelen door Leicester den staat berokkend. I, 352. — Krijgt verschil met Oldenbarneveld II, 156. — Voorziet de kerkelijke verdeeldheid. II, 161. — Zoekt den kerkelijken vrede te bevorderen II, 200. — Voegt zich openlijk bij de Contraremonstranten. II, 209. — Oordeelt de verandering van regering noodig om de scheuring des lands voor te komen II, 215. — Overreedt de Provinciale Staten tot het houden eener nationale synode. II, 216. — Verandert de regering in verscheidene steden. II, 218. — Keurt de handelwijze af der Dordsche synode. II, 228. — Scheen te wenschen dat Oldenbarneveld pardon vroeg. II, 233. — Keurt de mishandeling en vervolging der Remonstranten af. II, 268. — Zijn dood II, 322. — Hij heeft het vaderland tot onafhankelijkheid verheven. II, 323.
- MEBIUS**, (J. ENGELSMĀ) wederlegt Steinbart. IV, 50.
- MEDER**, (H.) zijn onderwijs in de godsdienstleer. IV, 273.
- MEER**, (W. VAN DER) wordt door de Staten van Holland gekommiteerd tot het ontwerpen en hervormen eener kerkeoording. I, aant. 160. (301)
- MEIJER**, (L.) verklaart de wijsbegeerte als uitlegster der Heilige Schrift. II, 572
- MELANCHTHON** tracht Luther en Zwingli te vereenigen. I, 313. — Volgt Cassianus in de leer der voorverordening en volktoening. II, 170. — Zijn gevoelens over de adia-phora. II, aant. 37. (85)
- Melanchthonianen** hechten zich uit afkeer van de Luther-schen aan de Calvinisten. II, aant. 112. (214) — Verschillen weinig van de Zwinglianen. I, aant. 54. (115) — Vereenigen zich met de zelve. I, aant. 201. (419)
- Memorie** aan het Fransche Ministerie ingeleverd tot behartiging van de belangen der hervormde kerk in ons vaderland. IV, 497. — Door Janssen vervaardigd en gevoegd bij het ontwerp der begrenzing. IV, 512
- MENNO SIMONS** wordt door de Doopsgezinden als hervormer ingeroepen. I, aant. 45. (95) — Zijne verdiensten. I, 147.
- Mennoniten** of **Mennisten** noemden zich naar Menno Simons de brave Doopsgezinden. I, aant. 54. (113)
- MERULA**, pastoor te Heenvliet, martelaar des geloofs. I, aant. 90. (182)
- MICRON**, (MARTEN) maakt een zakelijk uittreksel uit de hurgie van à Lasco. I, 524. — Stelt eene catechismus op. I, aant. 200. (416) — Zie verder *klein*.
- Middelburg** houdt de Spaansche zijde. I, 229. — Herstelling der hervormde kerk-gemeenschap aldaar. II, 33.
- MIGRODE**, (JAN VAN) hervormd predikant te Vere. I, 231. — Zijne verdiensten omtrent de hervormde kerk in Zeeland. II, 32
- Mysticisme** uit de nieuwe Platonische wijsbegeerte oorspronkelijk, tot de christelijke godzaligheidsleer overgebracht, door den strijd met de

- de scholastieke godgeleerdheid bevorderd, door de Hervormers aangekweekt, won inzonderheid veld bij de Voetianen en werd door ongetletterden verspreid. III, 76. — Deszels grondbeginsel zoo hij vroegere als latere Mystieken. III, aant. 34. (65) — Voornamelijk uit Engelsche schriften in de Nederlandsche kerk overgebracht. III, 47.
- Mystieken*, hoe zij van lieverlede in de hervormde kerk zich hebben ingedrongen. III, 292.
- Moderatie* of matiging van de plakaten der vervolging. I, 181.
- MONET, (HERMAN) doet de eerste predikatie in het openbaar. I, 183. — Zijn verblijf te en vertrek van Zierikzee. II, 39. — Zijne onbetamelijke heerschezucht II, aant. 13. (45)
- Mood* der vervolgde Hervormden. I, 173
- MOIJ (J. J.). Bericht aangaande dezen predikant. II, aant. 41, (95)
- MOLENTIEL, (J) door Van der Kluit aangeklaagd. III, 603.
- MOLIN (P. DU). Zijn gevoelen over de godsdienstige verschilpunten tusschen Gomarussen Arminius. II, 167.
- MOLLERUS, (HENDRIK) Prior van een Augustinerklooster te Antwerpen, wordt om het geloof gevangen genomen. I, 90 — Doch door het gemeen uit den kerker verlost. I, 94.
- (de Staatsdienaar). Zijne handhaving van het regt van eigendom der Hervormden op pastoriegoederen en geestelijke kantoren. IV, aant. 59. (324) — Zijne bemoeijingen onder Lodewijk Napoleon ter gunste der hervormden. IV, 372. — Wordt door Lodewijk Napoleon tot Minister der eerediensten aangesteld. IV, 378.
- MOMMA, (WILLEM) wordt te Middelburg beroepen. II, 509. — Door de klassis geweerd. II, 510 — Tot Hoogleeraar te Franeker beroepen. II, 511.
- MOMMERS, (J. M.) bevredigt de Voetianen met de Coccejanen. III, 195 — Zijne mislukte poging tot bevrediging met de Lutherschen. III, 270.
- MUTIS, (KORNELIS) wordt op last van Lumey opgehangen. I, aant. 88. (176)
- Munster*; het tooneel van de oproerigheden der Wederdoopers. I, 127. — Gewigt van den uitslag der daar gepleegde oproerigheden. I, aant. 46. (97)
- MUNTINGHE, (H.) verdienste van zijn theologisch systeem. IV, 271.
- MUNTZER, (THOMAS) Stelt zich aan het hoofd der Wederdoopers. I, 121, 145.

N.

Namiddag godsdienstoefeningen werden slecht bijgewoond. I, 504.

NAPOLEON. Zijne verdiensten omtrent den godsdienst en derzelver invloed op de Nederlandsche kerk. IV, 187. — Zijne verachting voor ons vaderland. IV, 190. — Zijne woelingen om eenigen zwaem van regt te geven aan de

- de overweldiging van Holland. IV, 452. — Zijne aanspraak aan de Roomsche geestelijkheid te Breda. IV, 479. — Wat tot zijn plan behoorde van organisatie der kerk in ons vaderland. IV, 505. — Zijn val. IV, 569. — Zijne terugkomst van Elba. IV, 591. — Zijn val bij Waterloo. IV, 594.
- Nationale vergadering.** Moeite aan derzelver tot standbrenging verbonden. IV, 140 — Derzelver opening. IV, 145.
- Nederlandsche geloofsbelijdenis.** I, 444.
- NETHENUS (MATTHIAS)** hoogleraar te Utrecht, afgezet en gebannen. I, aant. 132.
- Nijkerk** op de Veluwe. Verslag der godsdienstbewegingen aldaar onder den dienst van G. Kuipers IV, 9. — Derzelver verspreiding tot andere plaatsen. IV, 23. — Natuurlijke oorzaken daarvan. IV, 26.
- Nijmegen.** Vestiging der hervormde kerk in die stad. II, 80. — Beslissing van zeker kerkelijk - burgerlijk verschil aldaar door den koning. IV, 633.
- Nieuwjaarsdag,** deszelfs viering is eerst op de Dordsche synode van 1819. bepaald. I, 518.
- Nieuwstad Gödens** in Oostvriesland. Afschaffing van eene onvoegzame gewoonte aldaar. IV, aant. 65. (341)
- NIYVELD. (WILLEM VAN ZUIJLEN VAN)** geestesverzameling uit van geestelike liederen I. 543.
- NOËL** met Cuvier afgevaardigd tot onderzoek van den staat van het onderwijs in Nederland. IV, 560.
- Nominatie,** waar op dezelve moest gepredikt worden. I, aant. 184. (365)
- Noordbeveland.** Vestiging der hervormde kerk in dit eiland. II, 37.
- Noordbrabant.** Invloed der scheiding van staat en kerk op de hervormde kerk aldaar. IV, 193.
- Noordholland.** Vestiging der hervormde kerk in dit gewest. II, 12. — Voornaamste herstellere en stichters der hervormde kerk aldaar. II, 25. — Hoe de beroepingen daar geschieden. I, 399.
- Norwich.** De hervormde gemeente aldaar bestond voornamelijk uit Zeeuwen. I, 159.
- NOZEMAN.** Zijn twist met Hofstede. III, 539.
- O.
- ODÈ, (J.)** schrijft tegen Driessen. III, 207.
- Oefeningen** Nadeelen daardoor gesticht. III, 331 — Waarom door de regering niet helet. III, 333.
- OLDENBARNEVELD, (J. VAN)** wordt door de Staten van Holland gekommiteerd tot het ontwerpen en hervormen eener kerkeordering. I, aant. 160 (311) — Plaats zich aan het hoofd der Staten tegen prins Maurits. II, 157 — Wordt de schutshceer der Remonstranten II, 200. — Wordt verdacht gehouden van het vaderland den Spanjaarden te willen verraden. II, 205. — Drijft het

- aanstellen van waardzelders door. II, 212. — Wordt beschuldigd van landverraad. II, 215. — Wordt uit naam der algemeene Staten gevangen genomen. II, 217. — Wordt ter dood veroordeeld. II, 232. — Verklaart zich zelf voor onschuldig II, 234. — Laast sich vóór zijn dood den zieketroost voorlezen. I, aant. 257. (548) — Wat hem ten misdaad gerekend werd. II, aant. 159. (272) — Zijn zonen maken zich schuldig aan eene zamenzwering tegen het leven van Prins Maurits. II, 271.
- Olijfberg*, (vlaamsche) van eenen predikant voorzien IV, 644.
- Omwenteling* van 1795. Korte geschiedenis derzelve IV, 124. Van 1813 IV, 582.
- Ondertoekening* der N. derlandsche geloofsbelydenis door de verhoudene edelen. I, aant. 206 (435) — Door de geestelkheid naar verscheidene synodale besluiten. I, 450. — Door deschoolmeesters. I, 452. — Van den Heidelbergischen katechismus. I, 462.
- Onderwijs* der kinderen in de Nederlandsche hervormde kerk. I, 499.
- *der jeugd*, deszelfs verbetering door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen bedoeld en door het staatsbestuur na 1795 bevorderd en aan de aankweeking van godsdienst en zedelkheid dienstbaar gemaakt. IV, 306.
- (hooger) verordening des konings op hetzelfde. IV, 675.
- Onderzoek*. Gestrengheid van hetzelfde bij de kandidaten voor den heiligen dienst. I, 385. — Geschiedt ten deele in de latijnsche taal. I, 385. aant. 174.
- On geloof* door Franschen invloed in Nederland verbreid. IV, 261.
- hoe zeer door eene verkeerde voorstelling van den godsdienst bevorderd. III, 336.
- Onkunde* der middeneeuwen, die zich tot de hoogere geestelkheid uitstreckte. I, 39.
- Onverdraagzaamheid* ook bij de Hervorinden. I, aant. 44. (92) — Tegen de Lutherischen I, aant. 153. (287)
- OOMIUS*, (J.) zyne verdienste omtrent de zedekunde of beoefeningsleer. III, 20.
- Oorlogschepen*. Kerkelike dienst op dezelve. IV, 121.
- Oost- en West* Indische kerken. Wat na de omwenteling voor dezelve is gedaan. IV, 647.
- Oostindiën*. Voortplanting van het Christendom aldaar in de 17 eeuw. III, 55. — Toestand der hervormde kerk aldaar in de eerste helft der 18 eeuw. III, 392.
- Oostvriesland*. Merkwaardige bijzonderheden van de kerkhervorming aldaar. I, aant. 52. (65) — Veilige toevlugt der vervolgde Nederlandsche Protestanten. I, 210. — De hervormde kerk aldaar heeft geene formulieren. I, aant. 36 — Deszelfs katechismus, groote en kleine. I, 434.
- Openlijke kerkucht* had vier onderscheidene graden in de Nederlandsche hervormde kerk te Londen. I, 489.
- Oproer* in Nederland gepredikt. III, 414.
- Oran-*

- Oranje*, het prinsdom in het huis van Nassau gekomen is. I, 66.
 — (Willem, prins van) zie Willem
- ORDALIA**, martelingen tot beproeving der regtzinnigheid. I, aant. 39. (74*)
- Organisatie* van het hervormd kerkbestuur Derzelve noodzakelijkheid. IV, 386. — Derzelve inrigting. IV, 395. — Waarom zij onder Lodewijks regering niet tot stand kwam. IV, 405 — Waardoor onder Napoleon verdraagd en ontweken. IV, 536.
- Orgelmuziek* bij den godsdienst vond na de hervorming veel tegenstand. I, 518.
- ORNEIJ**, (LODEWIJK) een hervormd predikant ontkomt te nauwernood den dood. I, aant. 71. (148)
- ORTZEN**, (IMAN) voornaamste hervormer te Wezel. I, 117 — Een der eerste hervormers van Zeeland. II, aant. 102. (211)
- OS**, (A. VAN DER) van wege zijne regtzinnigheid met hevigheid aangevallen. III, 463.
- (VAN) voor de Jansenisten benoemd tot de kerkelijke organisatie. Zijne vorderingen als zoodanig. IV, 529.
- Oudenaarde*. Moord der Protestantenv. aldaar. I, aant. 73, (153)
- Ouderlingen* plagten bij het Avondmaal ook te dienen even als de diakenen. I, 438.
- Oudshoorn*. Stichting der hervormde gemeente aldaar. II, 8.
- OUTREIN**, (JOANNES D') bevoert het ernstige Coegejanisme. II, 528. — Zijne verdiensten omtrent de beoefningsleer. III, 315.
- Overheid*. Haar regtter handhaving of herstelling der rust in de gemeente is zeer oud. I, aant. 184. (364) — Misbruikt dikwerf haar gezag in het kerkelijke. I, 426.
- Overijssel*. Stichting der hervormde kerk in dit gewest. II, 88. — Weinige Calvinisten waren daar onder de Hervormden. II, 175. — Hoe daar de beroepingen geschieden. I, 402.
- Overziers* der nieuwe Bijbelvertaling. II, 365.
- R.
- Pachters* der belastingen in onderscheidene provincien afgeschaff. III, 146.
- Pacificatie* van Gent. I, 239. — Heeft weinig uitwerking. I, 240.
- PAINÉ**, (TH) Zijne eeuw der rede in hare strekking en gevolgen. IV, 259.
- PAJON**, (C.) Welk gevoel aan dezen man wordt toegerekend. III, 68.
- PALLAND**, (JOHAN VAN) Heer van Keppel, staat met moed de hervorming voor. I, aant. 58. (127)
- PALM**, (J. H. VAN DER) zijne verdienste als agent van nationale opvoeding. IV, 307.
- Paltische Broeders*. I, aant. 52.
- *Liturgie*. I, 525.
- PANNEEL**, (MICHAËL) hervormd predikant te Middelburg. I, 231.
- Pansheisten*, onderscheiden van Atheïsten, zijn er altijd
- ve-

- velen geweest. III, 357.
- Parochie-priesters** gingen met hunne gemeenten tot de Hervormden over. I, 525.
- PARR**, (KATHARINA) gemalin van Hendrik den Achtsten, begunstigt de Hervormden. I, 155.
- PARRE**, (VAN DER) zijne verdiensten omtrent de Indische kerken. IV, 108.
- Passau**. Het vredeverdrag daar gesloten bezorgt den Hervormden vrjheid van godsdienst. I, 79.
- Pastorjegoederen** loopen onder Lodewijk gevaar van in 's lands schatkist gestort te worden. IV, 371.
- Pastorjehuizen** den Hervormden door de Roomschegezinden ontweldigd. IV, 409.
- PATOR**, (S. T DE) een Deïst, zijne schriften. III, 348.
- Patriotten** oefenen zich in den wapenhandel. III, 419.
- (de uitgewekene) stoken de Franschen tegen de ministers en den koning op. III, 436. — Verhinderen den vrede met Frankrijk. III, 447. — Doel én meening der verschillende partijen onder dezelve. IV, aant. 27. (166)
- Patronaat** of kollatieregt. Oorsprong van hetzelfde. I, aant. 185. (369) IV, aant. 85 (487) — Waarin het bestond. IV, aant. 63. (343) — Bepalingen der synode omtrent hetzelfde. I, 392. — Onderscheiden in het oude en ware en in een gewijzigd regt. IV, aant. 85. (487) — Anders gewijzigd in Vriesland en Groningen en voor misbruiken vatbaar. IV, aant. 88. (487) — Besluit des konings daarentrent. IV, 639.
- PELAGIUS** kent te veel toe aan 's menschen wil en magt. II, 168.
- Pensioenen** van predikantsweduwen. I, 280. — Van uitgediende predikanten en predikantsweduwen. Wat daarentrent gedaan is en te wenschen overig bljft. IV, 621.
- Peremptoir** examen, waar en waarom ingevoerd I, 387.
- PERIZONIUS**, (J.) zijne getuigenis aangaande A Hegius. I, 1. (5) — Aangaande Geert Groete. I, 99.
- PERKINS**, (W.) heeft het stelsel der bovenvaldrjvers met de meeste naauwkeurigheid bearbeïd. II, aant. 213. (354)
- Pernis**. Stichting der hervormde gemeente aldaar. II, 11.
- PERPONCHER**, (DE) zijne beschouwende godgeleerdheid. IV, 64.
- PETRI**, (C) eerste en laatste bisschop van Leeuwaarden verdedigt zijn gedrag in een brief aan Axonius. II, aant. 23. (71)
- PETSCH**, (J.) zijn twist met J. van Hamelsveld III, 616.
- PHILAEUS**, (SIMON, JOHANNES) predikant te Meppel, van zijnen post ontzet. II, 112.
- PHILIP**, Lodewijk, graaf van Hanau ontvangt edelmoedighk de Protestanten. I, aant. 74. (158)
- de tweede, zijne geaardheid en ondeugden. I, 163. — Aanvaardt de heerschappij over de Nederlanden en drijft de vervolgingen.

- nog verder dan zijn vader. I, 165. — Sluit met Hendrik, den tweeden, van Frankrijk den vrede om de vervolging door te zetten. I, 167. — Vindt zich tot matiging gedrongen. I, 190 — Wordt door de Staten vervallen verklaard van zijn regt op de Nederlanden. I, 252. — Vreeschtigheid belet hem in de Nederlanden te komen. I, aant. 92. (184)
- Korneliszoon, eerste kommissaris politiek. I, 375.
- PICET** maakt zich zeer verdienstelijk omtrent het kerkbestuur in Zwitserland. I, 317.
- PIETER PAULUS** ont als voorzitter de nationale vergadering. IV, 145.
- PIJNACKER**, (PHILIPPUS) voert eene schriftelijke opgave der vraagpunten van de Dordsche synode. II, 224.
- PISCATOR** is den vervaardigers der Bijbelvertaling behulpzaam. II, 367.
- PLACE**, (J. DE LA) verdedigt eene middelmatige toerekening van Adams zonde. III, 71.
- PLAISANCE**, (Hertog van) wat hij voor de belangen der hervormde kerk gedaan heeft. IV, 504.
- PLANCIUS**, (PETRUS) bevordert zeer de belangen der Oost-Indische kerken II, 318.
- PLATO**, zijn gevoelen aangaande God, de wereld en 's menschen ziel. III, aant. 49. (108)
- PLOTINUS**, voorganger der nieuwe Platonisten, eerste stichter van het Mysticisme. III, aant. 49. (108)
- POIRET**, (P.) bevordert het Mysticisme. III, 85. — Zijn gevoelen over de Drieënheid. III, aant. 54. (122)
- POLANUS**, (VALLERANDUS) vervaardiger der waalsche hervormde liturgie. I, 522.
- POLIJANDER VAN DEN KERKHOVEN**, (JOANNES) hoogleeraar te Leyden. I, 305. — Volgt Gomarus als hoogleeraar op. II, 199.
- PONTANUS**. Zijne vulsche beschuldiging tegen Roël. III, aant. 85. (265) — Hoe hij Professor is geworden. III, aant. 86 (265)
- Poortugal*. Stichting der hervormde gemeente aldaar. II, 11.
- Postacta* der synode van Dordrecht. Geschiedenis van het handschrift derzelve II, aant. 275 (460)
- Predikanten* werden predikende priesters genoemd I, aant. 56. (118) — Der Hervormden worden uit Leeuwarden verbannen. I, 211. — Groot getrek aan dezelve. I, 266. — Worden van de eene gemeente geleend aan de andere I, 268. — Werden uit kundige leeken tot den dienst toegelaten. I, aant. 113 (219) — Stiptheid der kerkelijke tucht omtrent dezelve I, aant. 227. — In Vriesland bij de stichting der hervormde kerkgemeenschap II, 63. — Derzelve schaarsheid in Vriesland II, 64. — Onderzoek van dezelve in Drenthe. II, 109. — Die in Brazilië zich verdienstelijk gemaakt hebben. II, 418. — Voeren in Brazilië eene nieuwe katechismus in. II, 419.
- (Hervormde) blijven onverdraagzaam tegen de Remonstranten, II, 458. — Ver-

- Verdeeld in onderscheidene afdeelingen. III, 289. — Dertzelver onderscheiding in begenadigden en onbegena-digden. IV, 30 — Waar-door zoo vele ongeschikte voorwerpen in deze bedie-ning kwamen IV, aant. 19. (101) — Te Utrecht ver-gaderd leveren hunne bezwa-ren in tegen de Bataafsche staatsregeering. IV, 159.
- (Namen der) die om het weigeren der belofte te Haarlem en te Amsterdam zijn afgezet. IV, aant. 29. (182) — Hun treurige toe-stand onder de Fransche overheersching. IV, 538, 609.
- Predikantsplaatsen** vernietigd onder de regering van Lode-wijk Napoleon. IV, 359. — Op weiken voet dit na de omwenteling van 1813 is geregeld geworden IV, 634. — Bijzontere bepaling omtrent plaatsen waar de meerderheid der bevolking eenen anderen Godsdienst nelijt. IV, 637.
- Predikation**, hoe die gehou-den werden in den eersten tijd na de Hervorming. I, 481 — Maakten niet enig-lijk den openbaren godsdienst uit. I, 484. — Der Her-vormden in het open veld. I, aant. 65 (137)
- Predikwijze** verkeerdheid der-zelve in het tweede vierde gedeelte der zeventiende eeuw. II, 404. — In het begin der achttiende eeuw. III, 369. — Dertzelver ver-betering in de laatste helft der achttiende eeuw. IV, 67.
- Priesterbedrog** om de hervor-ming te stuiten. I, 109.
- Priesters**. Bedachtzaamheid van velen hunner, die de Hervorming waren toegedaan. I, 188. — Der Roomsche kerk werden niet dan na herhaald onderzoek tot het pro-dikambt toegelaten. I, 384. — Bepalingen door de Sta-ten van Holland en West-vriesland hun voorgeschre-ven. III, 166.
- Princes**, (de) van Oranje wordt door de patriotten gearres-teerd. III, 427.
- Profeet**. Misbruik der Kolle-gianten van Rijnsburg van dit woord. II, 286.
- Profeten**, wat dat waren in de Nederlandsche kerk. I, 384.
- Profetie**, waarin die in de Lou-densche hervormde kerk bestond I, 485. — Waar-in in de Nederlandsche her-vormde kerk. I, 496.
- Profetische schriften**, derzel-ver verklaring wordt het ken-merkende van het Coccejani-sme. II, 523.
- Proponenten**, van waar zoo genoemd I, 386. — Het onder/oek derzelve geschied-de voor eene klassis of voor eene theologische fakulteit. I, 386 — Dertzelver over-vloed in en na het midden der zeventiende eeuw I, aant. 111. (219)
- Protestanten**, van waar deze naam ontleend is. I, 78. — Ongelijke gestrengheid in het vervolgen derzelve. I, 113. — Onderlinge verschil-len derzelve. I, 119. — Dertzelver aantal in onder-scheidene gemeenten der zui-delijke provintien. IV, 647.
- Pruissen**, (de) rukken in Ne-der-

derland. III, 428.
Psalmberijming van Conrart in de waalsch-iransche kerk ingevoerd. III, 330. — Verslag aangaande derzelve vernieuwing. IV, 77.

Q.

QUARNÉ, (KAREL) lid van den raad der heroerten. I, 224:
Quietisterij, wat dat is III, aant. 155. (485)

R.

RADEWIJN, (FLORENS) rigt met Geert Groete het genootschap op van de broedren des gemeenen levens. I, 7. — Was geboren te Leerdam, stierf te Deventer, zijne beenderen overgebracht naar Emmerik. I, aant. 2. (6)

RAIJNER, eerste pauselijke inquisitiemeester tegen de Waldensen, zijne getuigenis omtrent de braafheid dezer menschen. I, aant. 51. (110)

RANNICH, (HANS) een uitmuntend Paltser. I, aant. 52.

RAPHELINGIUS, (FRANÇOIS) hoogleeraar te Leyden. I, 304.

RAVSTEIN, (PAUWELS AARTSZ. VAN) drukt de nieuwe Bijbelvertaling. II, 368.

———— (H.) slaat eene synode voort tot vereeniging van Coccejanen en Voetianen. III, 201.

Rederijkers, hun oorsprong, doel en werkzaamheden. I, 58. — Brengen de onkundige geestelijken in verachting. I, 60. — Hunne verdiensten omtrent de hervorming. I, 62. — De namen hunner

verschillende kamers. I, aant. 141.

Reewijk, eene der eerste hervormde gemeenten in de klasbis van Woerden. II, 8.

REGENBOGEN oppert twijfelingen tegen de voornaamste waarheden van den Christelijken godsdienst. IV, 433. — Geraakt in twist met Lotze IV, 437. — Indruk van zijne christelijke godgeleerdheid naar de behoeften van dezen tijd. IV, 555. — Oordeel over zijn geschrift bij de kerkeijken. IV, 671.

Regering, waarom die van vele steden zich tegen de hervorming verzette. I, 100. — Bleef ten deele nog lang uit Roomsgezinden bestaan. I, 268. — Bepaalde te Arnhem de door den predikant te behandelen predikstoffen. I, aant. 233. — Derzelve verstandige maatregelen tot handhaving van gewetensvrijheid III, 161.

REGIUS, (JOHANNES) als wijsgeer van de Aristotelische denkwijze te Franeker be-roepen. II, 457.

Reglement, (ontwerp van een algemeen) voor het bestuur der hervormde kerk in de Nederlanden. IV, 654. — na herhaald onderzoek, door 's Konings goedkeuring bekrachtigd. IV, 657. — Deszels hoofdinhoud opgegeven. IV, 658.

Regtvaardigmaking. Twisten over dezelve gevoerd. III, 496.

Regtzinnigheid, hoe verre het denkbeeld daarvan in de hervormde kerk overdreven werd. II, aant. 233. (398)

Remonstranten worden de volgers

pers van Arminius genoemd. II, 197. — Sluitentzich aan elkanderen na de afzondering der Contraremonstranten. II, 209

Remonstranten, (twistzuchtige) brengen het hunne toe tot de scheuring der kerk. II, aant. 133. (235) — Verzoeken als eene afzonderlijke gezindte geduld te worden. II, 229 — Worden door de Dordrechtsche synode gevonnisd II, 231 — Hunne verdediging. II, aant. 151 (262) — Verliezen vele aanhangers na den afloop der Dordsche synode. II, 243. — Hopen meer van Frederik Hendrik dan zij erlangen. II, 324. — Houden vruchteloos aan om vrije godsdienstoefening. II, 327. — Rouwen te Amsterdam eene kerk en rigten daar eene kweekschool op. II, 330. — Terwijl zij elders nog zeer onderdrukt worden. II, 331 — Nemen, op getuigenis van Episcopus de nieuwe Bijbelvertaling aan. II, 369 — Wijken af van de gevoelens hunner vroegere geloofsgenooten. II, 343. — Worden van lieverlede geduld. II, 435 — Doch hebben van de kerke lijken op den duur veel te lijden. II, 438. — De goede gesteldheid hunner gemeente in de zeventiende eeuw. III, 49, 75 — In de eerste helft der achttiende eeuw. III, 381. — In het laatst der achttiende eeuw. IV, 87. — De beoefening van uitleg- en oordeelkunde, godgeleerdheid en zedeleer door hunne leeraars. III, IV. DEEL.

51. — Nieuwe verbittering van den twist met hen. III, 540 — Hun voorslag tot vereeniging met de andere hervormde christelijke kerkgenootschappen. IV, 211. — Ongunstige gevolgtrekking daaruit afgeleid. IV, 214. — Ongunstig antwoord op dezelve. IV, 217. — Hunne verdienste omtrent Bijbelverklaring en predikkunde. IV, 283. — Napoleon wil hen met de andere Hervormden vereenigd hebben. IV, 514. — Toelage hun door het gouvernement verstrekt. IV, 620.

Remonstrantsche predikanten gedagvaard op de Dordsche synode. II, 220. — Leveren aldaar hun vertoog over de vijf betwiste artikelen schriftelijk in. II, 221. — Weigeren bij monde te antwoorden. II, 222 — Worden nog vóór den afloop der Dordsche synode van hunnen dienst ontzet. II, 219, 226. — Leveren hunne bedenkingen in over de Nederlandsche geloofsbelijdenis en den Heidelbergischen catechismus. II, 227. — Worden uit de synode verdreven. II, 227. — Worden uitgebannen, omdat zij weigeren van hunnen dienst af te staan. II, 246. — Worden gebragt, werwaards zij zelve verkozen. II, 247. — Groot aantal van hen, dat afgezet werd. II, 250. — Worden te Utrecht zeer mishandeld. II, 258. — Sommigen hunner blijven in het land den dienst waarnemen. II, 262. — Houden eene synode te Antwerpen. II, 263. — Te

- Tegen het bevel der Staten naar het vaderland teruggekeerd, worden gevangen gezet. II, 267. — Worden beschouwd als aanleggers van de zamenzwering tegen prins Maurits. II, 272. — Door gevaar bedreigd verzaken velen hunner, hunne gevoelens. II, 274. — Ontvlugten hunne gevangenis op Loevestein. II, 334. — Reproeven eene poging tot horeeniging met de Contraremonstranten. II, 541. — Hoe zij mishandeld zijn. II, aant. 184. (304) — Hoe zij, verkleed, rondzwierven in het land. II, aant. 187. (309) — Omtrent het wederaannemen derzelve was men zeer moeilijk. II, aant. 226. (394)
- RENNENBERG**, (GEORGE DE LA LAING, Graaf van) stookt twist tusschen Groningen en de Ommelanden. I, 248 — Valt van de Staten af en verzoent zich met Spanje. I, 250. — Verraadt Groningen aan de Spanjaarden. II, 101.
- Renten* van onderscheiden soort den predikanten betaald. I, 285.
- REPELAAR VAN DRIEL** wordt aan het hoofd geplaatst der kerkelijke zaken. IV, 664.
- REQUESENS**, (DON LOUIS DE) Volgt Alva op in de landvoogdij der Nederlanden. I, 75, 235. — Niet minder wreed dan Alva. I, 236. — Sterft zeer onverwacht. I, 237.
- Rhijnzatherwoude*, Stichting der hervormde gemeente aldaar. II, 9.
- RHODA**, (HIERONYMUS) teis-
- tert Luik, Maastricht en Antwerpen. I, 238.
- Rhoon en Pijnrecht*, Stichting der hervormde gemeente aldaar. II, 11.
- Rijnsburg*, afdeeling van het Remonstrantsche kerkgenootschap aldaar. II, 284.
- Rijnsburgers*, hunne leer en godsdienstoefening. II, 287.
- RIVE**, (FRANS) of Rivius, predikant te Londen. I, 155.
- RIVET**, (ANDREAS) zijne verdiensten omtrent de uitlegkunde der H. Schriften. II, 595. — Opgave en waarde zijner schriften. II, aant. 279 (463)
- RÖDINGENUS**, (JOHANNES ARNOLDI) zijn gevoelen over de Nederlandsche geloofsbelijdenis. II, 228.
- ROËLL**, (H. A.) munt uit onder de Coccejanen. II, 529, 542. — Zijn twist met Huber over de natuurlijke godgeleerdheid. II, 543. — Tegen zijn gevoelen dienaangaande verzetteden zich ook andere godgeleerden. II, 544. — Zijn gevoelen over het goddelijk Zoonschap. II, 548. — Hij wordt deswege voornamelijk door Vitringa aangevallen. II, 548. — Ingenomenheid der kerkelijken tegen hem. II, 551. — Zijn twist over den dood der geloovigen. II, 554. — Zijne groote verdiensten. II, 554.
- ROEMUNDT**, (HANS VAN) geeft te Antwerpen eene Bijbelvertaling uit. I, 110.
- ROOGEVEEN**, (J.) doet schade door zijne schriften. III, 298.
- ROIS**, (HENRICUS DE) anders Regius wordt door Voetius aan-

- aangevallen van wege zijne ingenomenheid met Cartesius. II, 454.
- ROLANDUS** verkrijgt niet dan noode vrijheid van den kerkeraad van Amsterdam, om zich ter vertaling des Bijbels naar Leyden te begeven. II, 561.
- ROLDANUS**, (J. J.) ambtgenoot van G. Kuipers te Nijkerk op de Veluwe. IV, 9.
- ROMMERTS**, (MATTHYS) bevordert de oogmerken van den graaf van Arenberghe. I, 211.
- Roomsche geestelijkheid*, (de) werd na de hervorming aanvankelijk verzorgd; doch verloor door hare oproerige gezindheid en inhaligheid hare voorregten. I, 286.
- Rooschgezinden*, hunne vervolging in de zuidelijke provincien heft ook in de Vereenigde Nederlanden de vrijheid van godsdienst op. I, 247. — Hunne weerbarstigheid en trouweloosheid. I, 253. — Hun wordt de uitoefening van godsdienst ontzegd. I, 254. — Hunne blijdschap over den dood van Willem den Eersten. I, 259. — Gaan van wege bellette godsdienstoefening tot de Hervormden over. II, 313. — Vernieuwing der plakkatentegen dezelve. II, 415. — Worden, ondanks de klagten der kerkelijken, in Holland van lieverlede geduld. II, 442. — Doch in de andere provincien op den duur vervolgd. II, 443. — Bepalingen der hun vergunde vrijheid. II, 445. — Waardoor derzelver getal in de zeventiende eeuw eerder toe dan afgenomen is. III, 54. — Ongerustheid door hen verwekt. III, 169. — Hun aantal in de Nederlanden in de eerste helft der achttiende eeuw. I, 205. III, 385. — Vermenigvuldigen zeer in ons land in het laatst der achttiende eeuw. IV, 92. — Hunne stoutigheden. IV, 98. — Hunne woelingen onder Lodewijk, om de Hervormden te benadeelen. IV, 370, 407. — Hoe zij door Lodewijk zijn begunstigd geworden. IV, 420. — Waardoor hunne woelingen gestuit zijn. IV, 424. — Toelage aan hen door het gouvernement verstrekt. IV, 619.
- ROSEMOND**, (GODSCHALK) geloofsonderzoeker in Holland. I, 106.
- ROTMAN**, (BERNARD) een protestantsch leeraar, stelt zich te Munster aan het hoofd der Wederdoopers. I, 127.
- Rotterdam* had bevorens maar vier predikanten. I, 268. — Stichting der hervormde gemeente aldaar. II, 11. — Mishandeling der Remonstranten aldaar. II, 265. — Geeft later het voorbeeld van verdraagzaamheid omtrent de Remonstranten. II, 327. — Twist aldaar over het regt der overheid bij de beroeping van predikanten. III, 580.
- ROUSSEAU**, (J. J.) de schadelijke strekking zijner schriften. IV, 42.
- RUARDI**, (FRITZ) ontwerper der Drentsche kerkorde. I, 353. — Hervormd predikant te Groningen. II, 97.

E.

- Sabbath.** Schadelijke gevolgen voor den godsdienst van het geschil over dit onderwerp. III, 35. — Geschiedenis van dit geschil. III, aant. 15. (48)
- SALM**, [(de Rhyngaaf van) vlugt met zijne patriotten uit Utrecht vóór de aannadering der Pruisen. III, 429.
- SARAVIA**, (ADRIAAN) hoogleeraar te Leyden wordt met eenige geestelijken voor de Staten onthouden, en staat hun moedig te woord. I, 350.
- SASKERIDES** een geleerd Nederlandsch predikant. I, aant. 56. (118)
- SAURIN**, (J.) geeft aanleiding tot het verschil over den leugen in nood. I, 371; III, 254. — Zijne voortreffelijkheid als prediker. III, 373.
- SCALIGER's** oordeel over Druisius. II, aant. 208. (347)
- SCHACHT**, (J. H.) schrijft een uitmuntend asketisch werk. IV, 35.
- SCHAGEN**, (PIETER GABRIEL) wordt te Amsterdam tot predikant aangesteld. I, 187.
- SCHALKWIJK**, (de Heer van) wordt gebannen van wege toelating des roomschen godsdienstes. II, 443.
- SCHAEF**, (JAN) zijne geschiktheid tot verdediging van den christelijken godsdienst. IV, 53.
- SCHÉLTJUS**, (NIKOLAAS) wordt in Amsterdam tot predikant aangesteld. I, 187.
- SCHENCH**, (JURGEN) stadhouder van Vriesland, verslaat de Wederdoopers. I, 126.
- Scheuring** door de onderscheidene gevoelens van Zwinglij en Calvin verwekt. I, 474.
- Schiedam**, Stichting der hervormde gemeente aldaar. II, 11.
- SCHIERE**, (N) tracht eene verbondsmethode in te voeren. III, 356.
- SCHIMMELPENNINGK**, (R. J.) zijn lof. IV, 191. — Aanvaardt het bestuur des lands tot heil der kerk. IV, 285. — Zijn gedrag bij de komst van Lodewijk Napoleon tot den troon. IV, 339. — Zijn lof door Siegenbeek vermeld. IV, aant. 57. (313)
- Scholen** der kapittels en monnikenorden door Karel den Grooten opgerigt, door de onkunde der onderwijzers vervallen, te Deventer door Geert Groete hersteld. I, 6. — zoo hooge als lage, worden na 1805 weder bevoorderlijk gemaakt aan het godsdienstig onderwijs. IV, 303. — (Hooge). Bepalingen van Napoleon daaromtrent. IV, 558.
- Schoolonderwijzers**, wat men vóór 1795 van hen vorderde. IV, 304.
- SCHOOCK**, professor te Groningen, handhaaft de zaak der Kapitularen. I, aant. 131.
- SCHORTINGHUIS**, (W.) bewegingen door zijn boek veroorzaakt. III, 326. — De schadelijke invloed zijner beoefeningsleer uit de drie punten, waarop zij gegrond was, afgeleid. IV, 7, 28.
- SCHOTANUS**, (MEINARDUS) zijne uitlegkundige verdiensten. II, 396. — Zijne verdiensten omtrent de beoefening der godzaligheid. II, 414.
- SCHO-**

- AGHOTANUS à STERINGA**, (JOHANNES) als Cartesiaan te Franeker beroepen. II, 457.
- Schriften* tot volksorderwijzing kort na de hervorming. I, 428.
- Schriftverklaring*. Toestand derzelve in de hervormde kerk, gedurende het tweede vierde gedeelte der zeventiende eeuw. II, 593.
- (Typologische en Allegorische) in het begin der achttiende eeuw, III, 365.
- SCHRIJVER**, (CORNELIS) maakt zich verdienstelijk omtrent de kerkhervorming. I, 66. — Is de eerste, die om dezelfde vervolgd wordt. I, 90.
- SCHROEDER**, (N. W.) zijne verdienste als schriftverklarder. IV, 57.
- SCHULTENS**, (A) zijne oostersche geleerdheid werd als gevaarlijk beschouwd voor de regtzinnigheid. III, 229.
- (J. J.) zijn oordeel over V. D. Os. III, 483. — Handhaaft de regtzinnigheid tegen Holtius en Comrie. III, 491.
- SCHURMAN**, (A. M. VAN) hare groote geleerdheid. III, aant. 53. (136) — Hare gehechtheid aan De la Badie. III, 99. — Haar gezag bij zijnen aanhang. III, 101.
- SCULTO**, (JOANNES) vangt de hervorming aan te Weenen. I, aant. 34.
- SENSERFF**, (W) bespreekt een legaat ter verdediging van den christelijken godsdienst. IV, 44.
- SEIMOUR**, (EDUARD) voogd van Eduard den zesden, is een ijverig Protestant. I, 155.
- SIBELIUS**, (T.) van onregtzinnigheid beschuldigd doch door de klassis en synode gehandhaafd. III, aant. 91. (285)
- SIBRANDS**, (TAKO) predikant bij de st. Jakobsgezinden te Utrecht, weigert tot de Konsistorialen over te gaan. II, 74. — In hoe verre hij landbouwer kan geheeten worden. II, aant. 39. (90) — Wordt als predikant to Medenblik van onregtzinnigheid verdacht en beschuldigd. II, aant. 80. (182)
- SIBERSMA**, (H.) zijne verdienste omtrent de beoefeningsleer. III, 363.
- SIMONIDES**, (SIMON) predikant te 's Hage, keurt den moord goed aan de De Witten gepleegd. II, 502.
- Simonie* uit het patroonaatsregt voortvloeiende. I, aant. 182 (353)
- Synode* van Wezel van 1568 maakt bepalingen omtrent de liturgische Schriften. I, 529. — Die echter in Holland en Zeeland krachteloos worden. I, 530. — Te Dordrecht in 1578 besluit tot eene algemeene synode om de drie jaren I, 340. — Hetgeen echter nimmer geschied is. I, 376 — Hoedanig die synoden moesten worden ingerigt I, 369.
- (Eerste) in Noordholland gehouden. II, 13 — Te Dordrecht gehouden in 1618, hoedanig zamengesteld. II, 218. — Behandelt de Remonstranten als gedaagden. II, 222. — En besluit uit hunne Schriften over hun gevoelen te oort-

- oordeelen. II, 225. — Spreekt over hen vonnis uit. II, 231. — Legt alle leer-aars en onderwijzers de verpligting op om de formulieren te onderteekenen. II, 235. — Tracht vergeefs hare kerkeordening door 's lands Staten te doen goedkeuren. II, 239. — Verkrijgt zulks alleen, met uitzondering van de Staten van Vriesland, met opzigt tot de vijf artikelen. II, 242 aant. 169. (287) — Besluit tot de invoering van een katechiseerboekje. II, 276. — Verwerpt het gevoelen der bovenvaldrijvers. II, aant. 155 (269) — Hare leerregels waar en door wie uitgegeven. II, aant. 158. (270) — Uitgave van hare handelingen. II, aant. 174. (287) — Hare besluiten worden overdren en overtreden. II, aant. 234. (398) — Waarom na de omwenteling van 1813 geene algemeene synode tot vestiging van het kerkelijk bestuur is zaaangeroepen. IV, 611.
- Synoden der Waalsche Hervormden.* I, 299.
- (de) korrespondeerden met elkanderen, I, 374. — In Drenthe zoo wel politiek als kerkelijk. II, 115. — Derzelve afgevaardigden leveren in de groote vergadering der algemeene Staten eene Remonstrant in tegen de woelingen der Roomschen om proselijten te maken. II, 430. — En stellen eene volstreckte uitdrijving der Roomschen voor. II, 432.
- STATIUS, (HENDRIK DANIELSZ.)** Remonstrantsch predikant, schuldig aan de zamentwering tegen het leven van Prins Maurits. II, 271. — Was bij de Remonstranten in geene hooge achting. II, aant. 194. (321)
- SLOOT, (A. VAN DER)** trekt partij voor Hoddaert tegen Brahe. III, 499.
- Souterliedekens*, derzelve oorsprong en kerkelijk gebruik. I, 543.
- Spanje* verlangt den Vrede met de Nederlanden. II, 387.
- SPIEGEL, (L. P. VAN DER)** bewijst voortreffelijke diensten aan het vaderland. III, 434. — Bezigt zijnen invloed tot verhooping der predikantstraktementen. IV, 87. — Wordt in hechtenis genomen en van de eene gevangenis naar de andere verplaatst. IV, 132.
- SPINZA, (D. DE)** zijne gevoelens. II, 573. — Was niet Atheïst maar Pantheïst. II, 574. — Was geen Cartesiaan. II, 577. — Duisterheid zijner schriften. III, aant. 71. (164)
- Spreekwoord* der monniken aangaande Erasmus en Luther. I, aant. 7. (20)
- SPRENG, (JAKOB)** Prior van een klooster begunstigt de hervorming. I, 66.
- Staat, (de)* heeft veel gezag in het kerkelijk bestuur I, 363, 377. — Voordeelen van zijnen invloed op dezelve. I, 378.
- *en Kerk* van elkander gescheiden. IV, 147.
- Staatkundige verschillen* maken den kerkelijken twist onheelbaar. II, 200.
- Staatsbewind.* Deszelfs besluit tot het houden der synoden.

den. IV, aant. 37. (205)
Staatsregeling der Unitarissen
 verworpen. IV, 154. —

Der tweede Nationale verga-
 dering aangenomen. IV,
 167 — Vernieuwd in het
 jaar 1801. IV, 177. — Van
 het jaar 1805 bevoorlert het
 welzijn d'r kerk. IV, 290.

Staatsvlaanderen. Kerkelijke
 verordeningen door den kon-
 ning aldaar gemaakt. IV,
 643.

Standbeeld, (het) van Eras-
 mus doet Rotterdam eer aan.
 I, 37.

Staten, (de Algemeene) wei-
 geren gekommitteerden tot
 de synode van Middelburg
 te zenden. I, 341. — Heb-
 ben vele zwarigheden tegen
 de van Leicester gezondene
 kerkeordening. I, 345. —
 Doch nemen die, om twee-
 dragt voor te komen, met
 eenige bepalingen aan. I,
 347. — Magtigen Maurits om
 Leicesters gezag te snuiken.
 I, 349 — Verhinderen eene
 synode, om dat zij derzelver
 besluit voorzagen. II, 208.
 — Hun gezag in het kerke-
 lijke met een voorbeeld aan-
 getoond. I, aant. 171. —
 Doen hun gezag meermalen
 gelden. I, 383. — Beslui-
 ten tot het houden eener
 Nationale synode. II, 213.
 — Zijn, wat het kerkbe-
 stuur betreft, remonstrantsch.
 II, 241 — Vaardigen een
 plakkaat uit tegen de Rem-
 onstranten. II, 252. —
 Worden meer verdraagzaam
 omtrent dezelve. II, 342.
 — Vertragen de zaak der
 Bijbelvertaling. II, 358. —
 Zijn zeer te vreden met het
 verrigte werk der Bijbelver-

taling. II, 363 — Inzon-
 derheid die van Holland ver-
 zetten zich tegen de Prinsen
 van Oranje. II, 421. —
 Doen den aanslag van Fre-
 derik Hendrik op Brugge
 en Antwerpen mislukken.
 II, 422.

————— van *Holland*.

Hunne zorges voor de stich-
 ting der hervormde kerk.
 II, aant. 57. (246) — Be-
 noemen eene commissie tot
 samenstelling eener kerke-
 ordening. I, 342. — Trach-
 ten vruchteloos, na Leices-
 ters vertrek, eene andere
 kerkeordening in te voeren.
 I, 353. — Verzetten zich
 tegen eene Nationale syno-
 de, tegen het gevoelen der
 Staten van andere provin-
 cien. II, 210. — Zoeken
 den godsdiensttwist te dem-
 pen. II, aant. 124 (226)
 — Geven hunne toestem-
 ming tot het houden eener
 Nationale synode. II, 217.
 — Weigeren hun gezag te
 bezigen tot invoering der Bij-
 belvertaling. II, 372 —
 Ontnemen den Prins het be-
 vind over het garnizoen en
 over de provincie. III,
 422. — Verzetten zich te-
 gen den Prins en de alge-
 meene Staten en worden door
 den Prins met geweld be-
 dwongen. II, 424 — Her-
 stellen, na deszelfs dood,
 de afgezette regeringsleden.
 II, 426. — Geven aan de
 steden het regt tot aanstel-
 ling van hare eigene magis-
 traten, hetwelk door de an-
 dere provincien wordt ge-
 volgd. II, 427. — Beschrij-
 ven eene algemeene vergade-
 ring te 's Gravenhage. II,

- 427 — Vorderen in dezelve verdraagzaamheid omtrent de Roomschen, die bij de andere provincien gegronden tegenstand vindt. II, 430. — Durven den predikanten niet wederstaan, uit vreeze, dat het volk een' stadhouder mogt hegeeren. II, 433. — II, 433. — Vaardigen een bevelschrift uit tegen het Cartesianisme. II, 456. — Verbieden den twist met Coccejus. II, 475. — Nemen eene resolutie tegen de vrijheid van denken in het godsdienstige. II, 572. — Beletten eene kerkelijke inquisitie. II, aant. 230. (305)
- Staten, (de) van Groningen*, smooeren den twist tusschen Maresius en Alting. II, 481.
- *Utrecht en Vriesland van één gescheurd* III, 423.
- Staten Bijbel*, waarom de nieuwe Bijbelvertaling aldus wordt genoemd. II, 369.
- Staten kollegie*. Oorspronkelijk doel dezer inrigting. I, 267.
- Steenbergen*. Gesteldheid der hervormde kerkgemeenschap aldaar. II, 497.
- STEFFENS* of *STEPHANI*, (JOHANNES) vangt de hervorming aan te Norden. I, aant. 34.
- STRONERUS* verzet zich tegen Schortinghuis. III, 327.
- STEINBART*. Zijne gelukzaligheidsleer geeft aanleiding tot het Haagsch genootschap. IV, 49.
- Stellingen*, (twintig) uit de schriften van Coccejus en Descartes opgemaakt. II, aant. 333. (508)
- STRINTRA* van Sociëtiërij be-
- schuldigd en door Venetia verdedigd. III, 455.
- STOLP*, (JAN) bespreekt een legaat tot uitgave van prijsverhandelingen ter verdediging van den godsdienst. IV, 454.
- STORCK*, (NICOLAAS) stelt zich aan het hoofd der Wederdoopers. I, 121. — Was een dweepachtig Lutheraan. I, 145.
- Straffen* door de landvoogdesse op het lezen des Bijbels gesteld. I, 108.
- STRALEN*, (H. VAN) belast met de zorg voor het kerkelijke. IV, 296. — Zorgt voor de betaling der predikanten. IV, 296. — Behartigt de belangen der in Frankrijk ingelijfde Hervorinden. IV, 299. — Zijne bemoeijingen tot verbetering van het onderwijs, tot bevordering van godsdienst en zedelijkheid. IV, 309. — Na de omwenteling van 1813 met het beheer der binnenlandsche zaken belast. IV, 603.
- STUART*, (M) zijn gedrag als lid der commissie tot organisatie der kerk. IV, 515.
- Supralapsaril*. Oorsprong en beteekenis van dezen naam. II, 85 (187)
- SWALMIUS*, (welke) het eerst in de kloosterkerk na derzelve inneming door de Contraremonstranten heeft gepredikt. II, aant. 143. (249)
- SWALUB*, (Dr. O.) bezorgt aan Vriesland verscheidene predikanten uit Noordholland. II, aant. 26. (70) — Heeft veel invloed op de bevordering van het kalvinisme in Vriesland. II, 177.
- SWAVINCK*, (H.) van onregt-

higheid blicht; III, 605.

T.

Taal. Overleveringen aangaande de zorg der Staten voot de zuiverheid der taal bij de overzetting des bijbels.

II, aant. 256. (423)

Taalgeleerdheid, op aandrang van Anama van de Candidaten gevorderd. II, 302.

TALLEBRAND, zjn Brief aan Schimmelpenninck. IV, 337.

TAMMERS, (HENDRIK) predikant te Doeveren. II, 124.

TAPPER, (RUARD) geloofsonderzoeker in Holland. I, 106, 152.

TAURINUS, (JAKOBUS) voorkomt zijne gevangenneming door de vlugt. II, 217.

Waarom hij met Hiterbogaart vlugten moest. II, aant. 146. (257)

TEELING, (JAN) predikant te Utrecht, wordt afgezet en gebannen. I, aant. 102.

TEELINCK, (EWOUD en WILLEM) bevorderen de beoefening der godzaligheid. II, 310, 411.

———— (J) verset zich tegen de Asketisch wettische denkwijze der oude Voetianen. III, 311.

TEYLER, (P.) van der Hulst. Zijne stichting tot verdediging van den Christelijken godsdienst. IV, 47.

TEURE of TEURNE. Gissingen over dezen verbloemde naam eener Waalsche hervormde gemeente. I, aant. 139.

Theologische, (de) fakulteiten hebben het regt van proponenten te onderzoeken gehad, doch weder verloren. I, 388.

Thielerwaard. Stichting der hervormde kerkgemeenschap aldaar. II, 118.

Tholen. Herstelling der hervormde kerkgemeenschap in dit eiland. II, 46.

THOMASUS. Zijne gezindheid omtrent Poiret. III, aant. 53. (122)

TRUYNEN, (TH. VAN) zijn gevoelen en twist over het geloof. III, 218.

TICHELAAER, (WILLEM) beschuldigt C. De Wit van een aanslag op het leven van den Prins. II, 500.

Tien geboden, (de) werden oudtijds na de predikatie voorgelezen. I, 482.

TIL, (TH. VAN) offert grooten rijkdom op aan de belijdenis van het zuiver Evangelie. II, aant. 2. (10)

———— (S. VAN) heeft groote verdiensten omtrent de leerstellige godgeleerdheid door de scheiding van natuurlijke en geopenbaarde godgeleerdheid. III, 358.

Toegevendheid aangaande het gebruik der liturgische formulieren. I, 531.

TORRENTIUS, (LEVINUS) of van der Beek maakt een ode op den moordenaar van Willem I. I, aant. 103. (206)

← Zijn ijver in het terugbrengen van Hervormden in den schoot der Roomsche kerk. I, 262.

Traktamenten der predikanten.

I, 277. — Wafers, hoezeer van tijd tot tijd verhoogd, altijd gering. I, 279. —

Worden in verschillende provincien verschillend betaald. I, 280. — Der tuitgediende predikanten. I, aant. 129.

(242) — Der Waalsche predikanten. I, 280.

- dikanten. I, aant. 142. (267)
 — Treurig vooruitsigt der predikanten diensangeande bij de inlijving in Frankrijk. IV, 490. — Derselver herstelling na de omwenteling. IV, 610.
- Traktamenten*, (achterstallige) wat daaromtrent in het werk is gesteld. IV, 614. — Verhooging van sommige derselve. IV, 626.
- TRELCAAT**, (LUCAS) hoogleeraar te Leyden. I, 304.
- TRYPMAKER**, (JAN) neemt het bewind over de Wederdoopters van Hoffman over. I, 221.
- TROMP**, (MARTEN HARPERITZ) behaalt eene roemrijke overwinning. II, 385.
- TURATTIN's** oordeel over Erasmus. I, aant. 17. — Maakt zich zeer verdienstelijk omtrent het kerkbestuur in Zwitserland. I, 517.
- U.
- Ubiquisten* worden de strenge Lutherschen genoemd. I, aant. 152. (286)
- UITENBOGAERT**, (JOANNES) voorstander van het regt der regering op het kerkelijk bestuur. I, aant. 422. — Kan geen vrijgeleide krijgen tot de synode van Dordrecht. II, aant. 176. (292) — Vervaardigt voor de Arminiauen een vertoog van hunne gevoelens. II, 191. — Wordt verdacht gehouden van met Oldenbarneveldt zaam te spannen tot verraad van 't vaderland. II, 205, 215. — Voorkomt zijne gevangenneming door de vlugt. II, 217. — Wordt voor al zijn leven gebannen. II, 234. — Wordt verschoond van tegen het bevel der Staten naar het vaderland terug te keeren. II, 264. — Teruggekeerd, blijft hij wel in den Haag, maar mag niet prediken. II, 537.
- UITENHOVE**, (JOHAN) een der voornaamste ouderlingen te Londen. I, 155. — Vertaalt *à Lasco's* Catechismus. I, 454. — En de door dien in het latijn opgestelde liturgie. I, 524. — Levert met andere geleerden eene Bijbelvertaling van groote voortreffelijkheid. I, 540. — Geeft eene Nederlandsche Psalmberijming uit. I, 544.
- Uitgave* der nieuwe Bijbelvertaling. II, 368.
- Uitgaven* van den Heidelberg-schen catechismus. I, aant. 212, 213. (454) (458)
- Uitlegkunde des Bijbels* in de hervormde kerk verwaarloosd. II, 304. — Bijzonder in het begin der achttiende eeuw. III, 564. — Horneemt in de Nederlandsche Hervormde kerk hare waarde. IV, 57. — Haar invloed op de godgeleerdheid. IV, 62.
- Unie* van Utrecht. I, 248. — Levert een punt van geschil op in de groote vergadering der algemeene Staten na den dood van Willem II. II, 428.
- Unitarissen* en *Federalisten* in eenen staatkundigen zin. IV, 152.
- UASINUS** heeft alleen de Heidelbergse katechismus opgesteld. I, 524, 456. — Staat tusschen Zwingli en Calvin in met overhelling tot den laatsten. II, 172. — Nadert

in de leer van 's menschen wil en magt Calvin, in die der voldoening en verkiezing Zwinglius. II, aant. 88.

(192)

Utrecht, (het bisdom van) onderscheidde zich door verlichte geestelijken. I, 65. — Vestiging der hervormde kerk in dit gewest. II, 66. — Trage voortgang der hervorming op het platte land aldaar. II, aant. 40. (94) — Verdeeldheid der hervormde gemeente aldaar. II, 72. — Plakkaat aldaar afgekondigd betreffende den Hervormden godsdienst. II, aant. 36. (83) — Predikanten, die in de kleinere steden en op het platte land van dit gewest zich omtrent de kerkhervorming verdienstelijk hebben gemaakt. II, 78. — De verdeeling in klassen heeft aldaar veel later dan elders plaats gehad I, aant. 168. (321) — Hoe daar de beroepingen geschieden I, 401. — Willekeurige handelwijze van den raad dier stad in het beroepen van predikanten. II, 76. — Verschil aldaar over de eerste vrage in het doopformulier. III, 261. — Hoezeer de Remonstranten aldaar de overhand hadden. II, aant. 183. (301) — Zendt alleen Remonstrantsche predikanten naar de Dordrechtse synode. II, 218. — Die zich echter bij de gedaagden moeten voegen. II, 221. — Geschiedenis der Remonstranten aldaar. II, 254. — Het Oranje vaandel wordt aldaar verbrand. III, 422. — Kerkelijke commissie aldaar vergaderd tot handhaving der

belangen van de hervormde kerk IV, 158. — Hare werkzaamheden. IV, 178.

V.

Valenciennes Het aantal Protestanten aldaar was zeer aanzienlijk. I, 295.

VARGAS, (DE) hoofd van den bloedraad. I, 222. — Zijne wreedheid. I, aant. 89. (180)

VERDRIJUS, (NIKOLAAS) ijvert voor het gezag van den staat in het kerkelijke. I, 382.

VEEN, (JAN VAN DER) ontwikkelt het Deïsme in zes geloofsartikelen. IV, 39.

VELDE, (ABRAHAM VAN DE) predikant te Utrecht, wordt afgezet en gebannen. I, aant. 132. — Berokkent Van Der Waaijen vele moeijelikheden. II, 529.

Veluwe. Trage voortgang der hervorming aldaar. II, aant. 46. (109). — Godsdienstige opgewektheid aldaar. IV, 233.

VELZEN, (VAN) waarom hij het boek van Schortinghuis goedkeurde. III, aant. 154. (478)

VENEMA, (H.) door Driessen van onregtzinnigheid beticht. III, 223. — Zijn lof als godgeleerde. III, 357. — Zijne uitlegkundige verdiensten. IV, 56. — Door Willem IV beschermd. III, 457. — Weert vervolgens door zijne schriften den blaam van onregtzinnigheid van zich af. III, 459. — Hoe zijne leerredenen zijn uitgegeven. IV, aant. 15. (78)

Verbetering van leeraars en le-

- leden der hervormde gemeen-
te door den nood des vader-
lands te weeg gubragt. III,
37.
- Verbond* der Edelen te Brus-
sel gesloten. I, 179
- Verborgenheden* door de Coc-
cejanen in de II. Schrift ge-
vonden. III, aant. 3. (12)
- VERBUOGE, hoe hij zich om-
trent het boek van Schor-
tinghuis gedroeg. III, aant.
154. (478)
- Verdoeltheden* tusschen den
staat en de kerk. I, 363.
- Verdraagzaamheid* der ver-
schillend denkende Protes-
tanten in ons vaderland, bij
de stichting der Hervormde
kerk. I, 318 — Der Zwin-
glianen en Calvinisten in de
liturgische schriften. I, 527.
— Twist over dezelve. III,
512. — In de hervormde
kerk in ons vaderland na de
geregelde inrigting des kerk-
bestuurs. IV, 670.
- Verdrag* van Margaretha met
Lodewijk van Nassau. I,
204. — Der Staten van Hol-
land en Zeeland met die van
Brabant en Vlaanderen. I,
239. — Der Staten met Frank-
rijk, en nadeelen daarvan.
II, 383. — Voordeelen. II,
386.
- Vere.* Herstelling der Her-
vormde kerkgemeenschap al-
daar. II, 31.
- VERHAEG, (J.) zijn twist met
Beimel. III, 602.
- VERHOFFL. Zijne bemoeijin-
gen bij de komst van Lode-
wijk Napoleon tot den troon.
IV, 340.
- Vermaning* werd niet alleen
bij de Doopsgezinden, maar
ook bij de andere Hervormde
den de godsdienstoesoening ge-
noemd. I, aant. 245. (532)
- VERMEER. Bericht aangaande
hem en zijnen naam. II,
aant. 51. (129)
- (Th.). Twist over
een door hem vervaardigd
katechiseerboekje. IV, 113.
- Verordeningen* der Dordsche
synode van 1578. I, 367.
- Veroveringen* der Vereenigde
Nederlanden in de zuidelijke
gewesten. I, 260.
- VERSCHOOR, (J.) sticht een af-
zonderlijk kerkgenootschap.
III, 115. — Houdt een mond-
gesprek met twee Middell-
burgsche predikanten. III,
117. — Zijne gevoelens daar-
uit blijkbaar. III, 119. —
Wordt door Van Heber in
1760 verdedigd en voor regt-
zinnig verklaard. III, 504.
- VERSCUIR, (J) eenig bericht
omtrent dezen geleerden.
III, aant. 151. (460)
- Vertaler*, (de) van Marloratus
kanteekening is een ijverig
Calvinist geweest. I, aant.
258 (554)
- Vertalers* van den Bijbel door
de Dordsche synode benoemd.
II, 355. — Verzamelen zich
tot dit werk te Leyden. II,
361.
- Vertalingen des Bijbels*. Men-
nigvuldigheid van derzelver
uitgaven I, 112.
- Vertaling des Bijbels* naar den
tekst van Stephanus. I, 540.
- Vertrek* der Hervormden uit
de Noordelijke naar de Zui-
delijke provincien bevordert
in de Noordelijke verlichting
en beschaving, terwijl die
in de Zuidelijke uitgedoofd
en gestremd werden. I, 263.
- Vervolgung*, derzelver ver-
schrikkelijke woede na de
berogten der Wederdoep-
pers.

- pers.* I, 132. — Derzelver gunstige gevolgen. I, 132. — Wederhield, zoo bij de oprigting, als bij de hervorming des Christendoms de twisten over den godsdienst. II, 167.
- Verwerping*, (de leer der) naar de meening der Remonstranten, bron van den twist. II, 222.
- Vikaris*, (pauselijke) door 's lands Staten niet gedoogd. III, 167.
- VITRINGA*, (CAMPROGIUS) was geen vijand van het Cartesianisme. II, 458. — Geest veel sterkte aan de ernstige Coccejanen. II, 527. — Onder welke hij uitmunt. II, 529 — Zijne groote verdiensten. II, 539. — Verzet zich met hevigheid tegen Roëll. II, 548. — Zijne lofspraak door Te Water en Schultens. II, aant. 353. (665)
- Vlaanderen*, (staats) stichting der hervormde kerk aldaar. II, 149.
- VLAKE*, (J.) een der voornaamste onder de eklektische godgeleerden. II, 566. — Houdt zich met nauwgezetheid aan de leer der openbaring. II, 567. — Stellingen uit zijne schriften afgeleid. II, 568. — Veroordeeling van zijne gevoelens door de klassis van Walcheren. II, 570.
- Vlissingen* daags na de inneming van den Briel door de Spanjaarden ontruimd. II, aant. 7. (28) — En Verschudden het Spaansche juk af. I, 223. — Herstelling der hervormde kerkgeenschap aldaar. II, 29. —
- Tegenstand, die het bouwen eener Roomsche kerk daar vond. IV, 93. — Verzet zich tegen de invoering der Evangelische gezangen. IV, 327.
- VLIST*, (TH. VAN DER) een verdienstelijk zendeling in Brabant. IV, 242.
- VLOTEN*, (W. A. VAN) zijne theologie des Bijbels. IV, 274. — Prijst den Bijbel aan als vereenigingspunt tusschen Orthodoxen en Toleranten. IV, 330. — Oordeel over zijne Bijbelverklaring. IV, aant. 12. (69)
- VOES*, (HENDRIK) Augustiner monnik, eerste martelaar der waarheid in Europa. I, 91.
- Voetianen*. Hun oordeel over de Coccejanen. II, 497 — Trachten zich tot derzelver uitroeijing van 's lands bernarden toestand te bedienen. II, 498. — Bidden in de kerk voor den Prins van Oranje. II, 503. — Krijgen onder het stadhouderschap van Willelm III de overhand. II, 505 — Worden echter in hunne verkeerde bedoelingen gestuit. II, 506. — Nemen van de Coccejanen eene oordeelkundige behandeling over der godgeleerdheid. II, 529. — Wat zij dachten van de leer der H. Schrift en van derzelver Nederlandsche vertaling. III, 4. — Hun oordeel over de kritiek. III, 5. — Hunne gezonde schriftverklaring. III, 9. — Waaraan zij echter door vergeestelijking ontrouw werden. III, 10. — Hunne heldere denkbeelden inzonderheid omtrent de voorspellingen en derzelver aanbaling in het N. V.

- N. V. III, 11. — Hunne godgelcerdheid door spitsvindigheden beuzelarij meer dan ontsierd. III, 17. — Waarom bij de aanzienlijken in minachting. III, 278. — Hoe zij gekleed gingen. III, 282. — Wat den twist tusschen hen en de Coccejanen deed uitslijten. III, 278. — Het verschil tusschen hen wordt van lieverlede onkenbaar en houdt op. IV, 3.
- VOETIUS, (GIJSBERTUS)** scheldt Erasmus. I, aant. 16. — Houdt Calvin's gevoelen strengelijk vast. I, 382. — Is een ijveraar voor het gezag der kerkelijken. I, aant. 124. — Verklaart zich tegen het patronaatsregt. I, aant. 182. (351) — Draagt veel bij tot den bloei der Utrechtsche gemeente. II, 256. — Verwijdert zich van het rechte spoor der bijbelsche uitlegkunde. II, 400. — Veronachtzaamt echter de praktische leer der godzaligheid niet. II, 401, 412. — Zijn lof in de beoefeningsleer. III, 23. — Is een groot voorstander der konventikelen. III, 29. — Is een groot voorstander van De La Badie. III, 97. — Doch naderhand een ijverig tegenstander. III, 99. — Verklaart zich tegen de twijfelsucht van Cartesius, waarvan ook de Remonstranten beschuldigd werden. II, 453. — Verzet zich met ijver tegen zijne gevoelens. II, 454. — Zijne verdiensten in de handhaving der waarheid. II, 477. — Treedt tegen Coccejus op. II, 477. — Verzoent zich met Marenius. II, 483. — Oorsprong van zijnen twist met dezen. II, aant. 303. (570) — Zijne onverzoenelijkheid in denzelfden. II, aant. 305. (573)
- VOGET, (A.)** is de eerste, die in zijn stelsel de Coccejansche en Voetiaansche denkbeelden zocht te vereenigen. III, 360.
- Valendam.** De predikdienst aldaar door een proponent waargenomen. IV, aant. 59. (321)
- Valk.** Deszelfs afkeer van de vervolging. II, 178. — Opstand tegen dezelve. I, 173.
- Volksgesest.** Deszelfs diep verval in Nederland sedert 1795. IV, 427. — Blijkbaar in het verval der wetenschappen. IV, 431.
- VOLTAIRE.** Het verderfelijke zijner schriften. IV, 41.
- Voorbereidingspredikation** zijn van de vroegste tijden af in gebruik geweest bij de Hervormden. I, aant. 238. (508)
- Voordeelen** van den invloed, dien de staat had op de kerk. I, 378.
- Voorlezen** der Heilige Schrift bij den aanvang der godsdienstoeffening. I, 495.
- Voora en Putten** muntten uit in het getal der hervormde inwoners. II, 6
- Vooroordeelen** in de hervormde kerk ten tijde van Coccejus. II, 464.
- VOORST, (J. VAN)** zijne verdiensten omtrent de uitlegging der H. Schriften. IV, 564. — Lof van zijn theologisch Compendium. IV, 446.
- Voorverordening.** Oorsprong van den twist over dit leerstuk

- Stuk in de Nederlandsche hervormde kerk. II, aant. 84. (187) — Wanneer de de openbare twist over dit leerstuk is uitgebarsten. II, aant. 120. (220)
- Vorsten*, (de) in Duitschland eigenen zich vele godsdienstige besittingen toe. I, 288.
- VORSTIUS*, (CONRADUS) in de plaats van Arminius beroepen, aanvaardt zijne bediening niet. II, 198. — Wordt heftiglijk van ketterij beschuldigd, doch noch door Socinianen noch door de Remonstranten voor hunnen geloofsgenooterkend. II, aant. 134. (258)
- Vragen* bij de voorbereiding tot het Avondmaal de gemeente voorgesteld in de provincie Groningen. I, 515. — Uit het doopsformulier. Verschil over dezelve. I, 531.
- Vrede* met Spanje, waar, wanneer en op welke voorwaarden geteekend. II, 387. — Van Munster vindt geene algemeene goedkeuring in ons vaderland. II, 423. — Onvergenoegdheid der predikanten over denzelven. II, aant. 236. (506)
- Vriesland* heeft nooit het opperkezag van den paus erkend. I, 410. — Daar heenen weken vele Waldenzen. I, aant. 48. (102) — De hervorming gaat daar met bezadigdheid haren gang. I, aant. 70. (147) — Herstelling der hervormde kerkgemeenschap in dit gewest. II, 50. — De hervormden waren daar bij den aanvang meer Zwinglianen dan Kalvinisten. II, 177. — Bijzon-
- dere schikkingen aldaar tot betaling der predikantstraktementen. I, 282. — Kerkeoording aldaar. I, aant. 159. (300) — Neemt de bepalingen der Dordsche synode van 1618 niet aan. I, 465. — Noch de kerkeoording door die synode vervaardigd. I, 387. — Aldaar heeft maar één onderzoek van kandidaten plaats. I, 387. — Hoe daar de beroepingen geschiedden. I, 405. — Dezelfs Staten ijveren zeer tegen de Remonstranten. II, aant. 221. (382) — Vaardigt scherpe plakaten uit tegen de Remonstranten. II, 531. — De bezorgers der hoogeschool in dit gewest begunstigen het Cartesianisme. II, 457. — Wat de hervormde geestelijkheid aldaar tot redding van kerk en staat ondernomen en ten uitvoer gebracht heeft. II, aant. 326. (599) — Woelingen aldaar door de voorstanders der vrijheidsaangerigt. IV, 141. — De invoering der Evangelische Gezangen vindt er hier en daar tegenstand. IV, 327.
- Vriezen*, (de) buigen zich staatscht voor Leicester I, aant. 156. (298)
- Vrijheid* der Nederlandsche Republiek duur van de Franschen gekocht. IV, 133.
- VULCANIUS* zocht de psalmberijming van Van Marnix in te voeren. I, aant. 265. (575)
- W.
- Waausche*, (de) gemeente is van Nederlandschen oorsprong.

- sprong. I, 294. — Heeft geene bijzondere kerkeorde. I, aant. 164. — Welke Bijbelvertaling daar bij in gebruik is. II, aant. 272. (456) — Bij dezelve heeft ook een tweërlei examen plaats. I, 388. — Hoe in dezelve de beroepingen geschieden. I, 405. — Erkent noch hare noch de Heidelbergse katechismus voor een symbolisch geschrift. I, 466. — Zij is zuiver kalvinistisch. I, 477. — Wordt op de synode van 1578 van wege hare talrijkheid van de Nederduitsche gemeente gescheiden. I, 301, 367. — Is nooit in klassen verdeeld geweest, maar hield hare synoden. I, 370. — Hare betrekkingen tot de Duitse kerk. I, 571. — Is zeer toegenomen door de vernietiging van het Edict van Nantes. III, 57. — Hoe groot derzelve getal hier te lande geweest is. III, 64. — Nemen zeer af in de eerste helft der achttiende eeuw. III, 384.
- Waalische predikanten* Welke bepalingen door hen ter bewaring der regtzinnigheid moesten onderteekend worden. III, 66. — Onderscheiden zich gunstig door onderlinge verdraagszaamheid. I, 69.
- *Synode*. Opgave der door haar veroordeelde stellingen. III, 72.
- Waardgelders* in Holland en Utrecht aangesteld. II, 212.
- WACHTER, (H.) wordt te Batavia afgezet en hier als predikant weder aangesteld. IV, 214. — Bron van al het leed, dat hem te Batavia trof. IV, aant. 25. (136)
- Waddingsveen*, eene der eerste hervormde gemeenten in de klassis van Woerden. II, 8.
- WARYN, (JOHANNES VAN DER) Verzoent Voetius en Maresius. II, 485. — Heeft groote verdiensten door opwekking van den moed der krijgsheden. II, 508. — Ondervindt vele moeilijkheden te Middelburg van wege zijne coccejansche gevoelens. II, 509. — Wordt aldaar afgezet en uit de provincie gebannen. II, 510. — Te Franeker tot hoogleeraar aangesteld verwekt zulks groote onrust. II, 515. — Onderwijst het eerst aan de hoogeschool het Coccejanisme. II, 516. — Vereenigt daarmede het Cartesianisme. II, 520. — Gang zijner theologische en philosophische denkwijze. II, aant. 335. (609) — Betrokkent Witaius veel leed. II, 538.
- WAGENAAR, (JAN) behoort tot de Rijnburgers. II, 289. — Zijne vergissing omtrent Le Badié. III, aant. 56. (132)
- WALE of WALAEUS, (ANDRÉ) hoogleeraar te Leyden. I, 305.
- WALAEUS, (ANTONIUS) maakt zich zeer verdienstelijk omtrent de Oostindische kerken. II, 318. — Deszelfs groote verdiensten omtrent de nieuwe Bijbelvertaling. II, 377. — Verwijdert zich van het rechte spoor der Bijbelsche uitlegkunde. II, 400. — Tracht eene hervorming in de verbasterde zedeker te weeg te brengen. II, 407.
- Walcheren*. Herstelling der ker-

- hervormd: kerkgemeenschap op het platte land in dit eiland. II, 35.
- Walcheren**, (de klassis van) stelt eenige artikelen op tegen de gevoelens van Roëll, Bekker en Vlak. II, 570.
- Waldensen**. Velen derzelve waren in ons vaderland verstrooid. I, 57. — Derzelver oorsprong en lotgevallen. I, aant. 46. (101) — De voornaamste punten hunner geloofsbelijdenis. I, 133. — Worden vooral gehaat, omdat zij herdoopten. I, aant. 49. (109). — Zijn brave, maar ongeleerde menschen. I, 142. — Hebben zich in de zuidelijke Nederlanden nedergezet. I, 295. — Waren in de Nederlanden in twee takken verdeeld. I, 296. — Van hen moeten de Waalsche hervormden onderscheiden worden. I, 296. — Hun gevoelens over het Avondmaal. I, 309.
- WALDUS**, (PETRUS) de eenige geleerde onder de Waldensen. I, 143.
- Walen**, (de) zijn niet Waldensen maar Gallen. I, aant. 136. (256) — Velen hunner zijn naar Engeland en vervolgens naar Emden gevlugt. I, 297. — Vestigen zich tot bijzondere gemeenten onder verbloemde namen. I, 298. — Vlugtten inzonderheid naar Holland en Zeeland. I, 300. — Waren brave godsdienstige burgers. I, 306.
- WALLES**, (TYERK) bevordert moedig en verstandig de openbare hervorming van den godsdienst. I, 298.
- IV. DEEL. L
- Wapenborden** in de kerken opgehangen. I, aant. 114. (220)
- Wapenen** hadden de Hervormden bij zich, wanneer zij de predikatiën bijwoonden. I, 186, 188
- WASSENAAR**, (ANTONIUS KLAASZ. VAN) berigt omtrent dezen hervormden predikant. II, aant. 95. (205)
- WATER**, (te) verzet zich tegen de door Napoleon opgedragene vereeniging der Protestanten. IV, 506.
- Wederdoopers** werden de Hervormden in het algemeen genoemd. II, aant. 96. (205) — Wel te onderscheiden van de Doopsgezinden en bevrucht door oproerigheden. I, 120. — Zijn oorspronkelijk uit Duitschland. I, 121. — Oordeel over dezelve. I, aant. 43. (91) — Hun gevoelens over den doop. I, 122. — Hunne verwachtingen. I, 124. — Benadeelen zeer de hervorming. I, 130, 312. — Waren oorspronkelijk in twee soorten onderscheiden. I, 144. — Hunne ongeregeldheden bevorderen bij de Nederlandsche Hervormden Lutherse gevoelens over het Avondmaal. I, 311.
- WEIJERMARS**, (H.) Verslag van zijn geschrift. III, aant. 159. (495)
- WELSING**, (ISAÄK) predikant te Hoorn, wordt afgezet, omdat hij de vijf artikelen der Dordsche synode niet gaaf wilde onderteekenen. II, 250.
- WENSEN**, (A.) wordt door de Staten van Holland gekommit-

- mitteerd tot het ontwerpen en herstellen eener kerkeorde. I, aant. 160. (301)
- Werkverbond*. Wie hetzelfde in de Nederlandsche hervormde kerk eerst geleerd en waarom men aan die leer zoo groot gewigt gehecht heeft. II, aant. 316. (588)
- WERNERUS**, (JOACHIMUS) ontwerper der Drentsche kerkeorde. I, 358.
- West en Oostindische kerken*, wat voor dezelve na de omwenteling van 1813 is gedaan IV, 647.
- WESTBAAREN**, (JACOBUS) wordt als Remonstrant uit het Staten collegie gezet. II, 261.
- Westindische maatschappij*. Oprigting derzelve. II, 416. — Bevordert in Brazilië den hervormden godsdienst. II, 417. — Zonder groote vrucht. II, 418.
- WESTPHALUS**, (JOACHIM) neemt de Lutherschen in tegen de Hervormden. I, 158.
- Wes*, (organieke) voor de protestantsche kerkgenootschappen in Frankrijk. IV, 432.
- Wetboek* voor de hervormde kerken in Vriesland, IV, 513.
- Wetenschappen*. Derzelve toestand in den aanvang der achttiende eeuw. III, 156. — Derzelve diep verval in den Franschen tijd. IV, 431.
- WETSTEIN**. Verschillend oordeel over zijnen kritischen arbeid. III, aant. 195. (577)
- Wetten* der kerkenraden, klassen en synoden. I, 377.
- Wozel* neemt openlijk de Hervorming aan en blijft in rust. I, 117. — Is eene wijkplaats voor de Hervormden in Brabant en Vlaanderen. I, 118.
- WIGGERTSZ**, (K) predikant te Hoorn, wordt wegens onregtzinnigheid afgezet II, aant. 75. (182)
- Wijsbegerste*, derzelve gang van Anaxagoras tot op Bayle. III, aant. 174. (513) — Invloed van de Leibnitz-Wolffiaansche op de godgeleerdheid. III, 232.
- WILFRID** en **WIGBERT** verkondigen hier het Evangelie. I, aant. 117.
- WILLEBRORDUS** voert het verbasterd Christendom in. I, aant. 116. (224)
- WILLEM**, *de Eerste*, Prins van Oranje, beschermbeër der Regerij, I, 59. — Wordt door de Staten tot Stadhouder der Nederlanden benoemd. I, 76. — Doorgrondt de boose raadslagen van Philippus, den tweeden. I, 168. — Wordt Stadhouder des Konings. I, 169. — Zijn lof. I, 171. — Verzet-zich met wijsheid tegen de vervolging van Philips. I, 175. — Zijne volkhevende gevoelens. I, 177. — Bezadigt de gemoederen. I, 190. — Zoekt vruchteloos hulp bij de protestantsche Vorsten in Duitschland. I, 208. — Maakt een aanslag op Walcheren. I, 214. — Legt bij de komst van Alva, zijne posten neder. I, 215. — Vat de wapenen op tegen Spanje. I, 224. — Bedienende zich van verbloemde namen om de Nederlandsche steden aan te duiden. I, aant. 141. (260) — Zijne godsdienstige verdraagzaamheid.

- heid. I, aant. 87. (175)
 — Komt met zijn hofgezin in Holland. I, 232. — Doet openlijk belijdenis van den hervormden godsdienst I, 233. — Stijft daardoor de hervorming in ons land. I, 328. — Legt zijne belijdenis af in Holland. I, aant. 148. (280) — Zijn voorbeeld wordt door vele Staten en regenten gevolgd. I, 328. — De regering wordt aan hem opgedragen. I, 239. — Wil met Don Jan van Oostenrijk geene verbindtenissen aangaan. I, aant. 96. — Arbeidt aan eene nadere Unie der bijzondere provincien. I, aant. 96. — Herstelt de rust te Gent. I, 243. — Zijne verdiensten omtrent de Unie van Utrecht en de daardoor gevestigde vrijheid onzes vaderlands. I, aant. 102. — Wordt te Delft vermoord. I, 257. — Tracht de Hervormden tot ééne belijdenis te vereenigen. II, aant. 106. (214) — Waarschuwt de Staten tegen het kerkbestuur van Calvin. II, aant. 115. (216) — Handhaaft de regten der Doopsgezinden. I, 335.
- WILLEM, LODIEWISK**, graaf van Nassau bezorgt Groningen en Drenthe eene kerkeordening. I, 356. — Is een ijverend voorstander der Calvinisten. II, 176, 179.
- *de Tweede* volgt als stadhouder Frederik Hendrik op en dringt, als deze, op het doorzetten van den oorlog aan. II, 423. — Handhaaft zijne magt. II, 424. — Sterft in jeugdigen ouderdom. II, 426.
- *de Derde* wordt door den drang des volks tot Stadhouder verheven. II, 498. — Begunstigt de uit Frankrijk gevlugte Hervormden. III, 60. — Brengte eene diepe wonde toe aan het Cartesianisme. II, 457. — Voorkomt de scheuring tusschen de Voetianen en Coccejanen. III, 174.
- WILLEM, KAREL, HENDRIK**, FRISO tot Stadhouder gekozen. III, 141.
- *de Vierde*. Zijne loffelijke regering. III, 404.
- *de Vijfde*. Voorspoed van de eerste jaren van zijn stadhouderschap. III, 409.
- WILLEMSSEN, (J.)** zijn lof als kanselredenaar. IV, 68.
- WINFRID**, anders Bonifacius, opvolger van Willebrordus. I, aant. 118. (224)
- WINTER, (THIEBOLD)** een uitmuntend Paltser I, aant. 52.
- WITSIUS, (HERMANNUS)** geeft veel sterkte aan de ernstige Coccejanen. II, 527. — Onder welke hij uitmunt. II, 529. — Behoorde tot de gematigdste evenzeer als tot de geleerdste godgeleerden. II, 537. — Was niet vrij van Mystikerij. III, 310.
- WITT, (de Raadpensionaris de)** begunstigt de Coccejanen. II, 503. — Doet het bidden in de kerk voor den Prins van Oranje verbieden. II, 503.
- (de gebroeders de) worden door het volk vermoord. II, 501.
- WITTE, (WITTE KORNELISZ. DE)** bevordert door zijne dap-

- dapperheid de overwinning van den Luitenant Admiraal Tromp. II, 385. — Vice-Admiraal van Holland, was diaken van Den Briel. I, aant. 168. (320)
- WITTEWRONGEL, (P.) voortreffelijkheid zijner beoefningsleer III, 23.
- WITTICH, (CHRISTOPH) staat aan het hoofd der volgelingen van Cartesius. II, 456. Wordt van spinozisme verdacht III, 249.
- Woerden, (te) was de groote meerderheid Luthersch en hadden daardoor vele onlusten plaats. I, 331.
- WOLFF. Waarom het goed is, dat zijne wijsbegeerte in ons land geen opgang maakte. III, 237.
- WOLTOGEN, (L.) predikant te Utrecht, van onregtinnigheid verdacht, doch door de Staten van Utrecht gehandhaafd. II, aant. 371. (751)
- WOUW, (de weduwe van KILDEBRAND JAKOBSZ VAN) uitgeefster der nieuwe Bijbelvertaling II, 369.
- WOUTELAAR, (H) wordt als volgeling van Buitendijk uit Holland en Zeeland gehandeld. III, 298.
- Wreedheid der vervolgers I, 235.
- WUBBEMA, (JOHANNES) vijand van Bekker. II, 493.
- WUIJTS, (J.) gaat van de Roomschen tot de Hervormden over. IV, 91.
- Z.**
- Zamenzweering van Gomaristen te Utrecht ontdekt. II, 395. — Tegen het leven van Prins Maurits ontdekt en gestraft. II, 270.
- Zedeleer in de hervormde kerk geheel verwaarloosd. II, 309. — Bijzonder in de zeventiende eeuw in de Nederlandsche hervormde kerk. III, 19. — Derzelver toestand in ons vaderland in het tweede vierde gedeelte der zeventiende eeuw. II, 405.
- Zedelijkheid der Hollanders. Op dezelve heeft het inkomen der Brabanders nadeeligen invloed. I, 263.
- Zedeloosheid der geloofsonderzoekers. I, 102.
- Zeden. Derzelver zuiverheid in de nieuwlings hervormde kerk. I, aant. 226.
- Zeeland. Vestiging der hervormde kerk in dit gewest. II, 29. — De hervormden aldaar waren aanvankelijk meest Zwinglianen. II, 179. — Daar mocht geene jaarlijkse synode worden gehouden. I, 374. — Daar mochten geene proponenten prediken. I, 386. — De proponenten moesten daar tweemaal praeparatoir en eens peremptoir geëxamineerd worden. I, 388. — Derszelfs kerkeordening. I, 555. — Daar werden de dagen na de christelijke feesten aan volksvreugde toegewijd I, aant. 238 (511) — Hoe daar de beroepingen geschieden. I, 399. — De synode dier proviucie doet twee vraagboekjes vervaardigen en uitgeven. II, aant. 201. (330) — Onderscheidt zich door ingenomenheid tegen de Coccejanen. II, 508.

Zeeragt. Aan deze dankt Nederland hare redding en hare grootheid. I, 230.

Zee-overwinningen der Nederlanders onder het bewind van Frederik Hendrik. II, 381.

Zeeuwen trekken er vele naar Engeland. I, 159. — Ilunmoed in de afschudding van het spaansche juk. I; 229.

— Wankelden in hunne godsdienstbegrippen. I, 269.

Zendingen, namen der eersten uit Rotterdam. IV, 239.

Zendinggenootschap, (Nederlandsch) opgericht te Rotterdam. IV, 236. — Deszelfs werkzaamheden in Brabant. IV, 241. — Het onderscheidt zich door godsdienstige verdraagszaamheid. IV,

245. — Deszelfs pogingen ten voordeele der verwaarloosden onder de Christenen. IV, 246.

Zevenhuizen, eene der oudste gemeenten onder de klassis van Schieland. II, 11.

Zevenwouden. Trage voortgang der kerkhervorming in dit gedeelte van Vriesland. II, 65.

————— (de klassis van) verontrust zich zeer over het Coccejanisme. II, 516.

— Verkettert deswege Van Giffen. II, 517. — Wanneer opgericht en waar gehouden. II, aant. 32. (79)

Ziekentroost, achter de liturgische schriften geplaatst. I, 536. — Deszelfs voortreffelijkheid. I, aant. 257. (548)

Zierikzee. Herstelling der hervormde kerkgemeenschap aldaar. II, 58.

Zingen. De kunstmatigheid daarvan bevorderd. I, 495.

Zuidbeveland. Herstelling der hervormde kerkgemeenschap aldaar. II, 41.

Zuidholland. Vestiging der hervormde kerk in dit gewest. II, 6 — De voornaamste stichters der hervormde kerk aldaar. II, 23.

— Aldaar had eene drieërlei wijze van beroeping. I, 397.

Zuilen, (te) hebben de Patroon en kerkenraad om de andere reis het regt van beeping. I, aant. 184. (360)

Zutphen. Stichting der hervormde kerk aldaar. II, 84.

Zwaag, (korte en lange) invloed der Roomschegezinden aldaar II, aant. 35 (82)

Zwarigheid door vele Roomschen gemaakt, om tot de Hervormden over te gaan, hoe uit den weg geruimd. I. aant. 150.

ZWINGLI, (ULBIK) hervormer in Zwitserland. I, 310.

— Zijn gevoelen over het Avondmaal, hetwelk met dat van Erasmus overeenstemt. I, 310. — Zijn gevoelen over het kerkbestuur. I,

316, 380. — Volgt Cassianus in de leer der voorverordening en voldoening. II, 170. — Zijn zachtmoedig oordeel over andersdenkenden. II, aant. 87. (198)

— Zijn oordeel over de Wederdoopers. I, aant. 44. (92) — Vindt zijne meeste aanhangers in het Noordelijk gedeelte der Nederlanden. I, 439. II, 172. — Alwaar zij de meerderheid heb-

hebben onder de Hervormden. I, aant. 147. (279)

— II, aant. 116. (216) —

Zijn gevoelen inzonderheid door de predikanten in de Nederlandsche provincien aangenomen. II, aant. 90. (196) (197)

Zwinglianen en Melanchthonianen hechten zich uit afkeer van de Lutherschen aan de Calvinisten. II, aant. 112. (214)

Zwol had naast Deventer de beroemdste school. I, 3.

MISSTELLINGEN,

IN DEN DRUK,

zijn, ondanks de naauwkeurige zorg, welke men ter vernijding van dezelve, bij het verbeteren en herzien der proeven, heeft aangewend, ook in dit vierde deel ingeslopen. De goedwillige lezer verschoone die, vooral de volgende;

IN DEN TEKST;

- Bl. 119; reg. 2 v. ond. *leze men 1780 in plaatse van 1781*
- 148; r. 8 v. bov. *leze men politiek in plaatse van publiek*
- 271; r. 4. v. bov. *leze men VAN VOORST, in plaatse van VAN VOORT,*
- 302; r. 10. v. ond. *leze men VERHOYSEN, in plaatse van VERHEYEN,*
- 407, r. 13. v. hov. *leze men hun in plaatse van hem.*
- 544; r. 10. v. bov. *leze men het uitbetalen van het vijftiende gedeelte in plaatse van het vijftiende gedeelte*
- 547; r. 13. v. ond. *leze men magt of liever invloed in plaatse van magt*
- 548; r. 8. v. ond. *leze men verschillende in plaatse van onverschillige*
- 549; r. 5. v. ond. *leze men bijna geheel in plaatse van geheel*
- 549; r. 4. v. ond. *leze men vele nederlandsche in plaatse van de nederlandsche*

IN DE AANTEKENINGEN;

- Bl. 27; reg. 17. v. bov. *leze men minderen graad. in plaatse van minderen.*
- 80; r. 7. v. bov. *leze men in Oostvriesland betaald werden, in plaatse van in Oostvriesland,*
- 79; r. 1. v. bov. *leze men Vele in plaatse van Al de*

IN HET REGISTER;

- Bl. 153; eerste kol. r. 8. v. bov. *leze men AMAMA in plaatse van ANAMA*

Bl.

